



ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 282

# ΚΥΘΗΡΑ

## ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

3: ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Έπιστημονική επίμελεια  
ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ



*Εικόνα έξωφύλλου: Κ 1453. Έφυσλωμένη κούπα με ύψηλη βάση,  
β' μισό 12ου- αρχές 13ου αί. μ.Χ. (βλ. σ. 245, σχ. 95 και σ. 221, πίν. 5).*

*Εικόνα όπισθοφύλλου: Χ 288. Χάλκινη πόρπη δερμάτινης λωρίδας,  
8ος αί. μ.Χ. (βλ. σ. 232, πίν. 16).*

ΑΘΗΝΑΙ 2013

ΚΥΘΗΡΑ  
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ  
ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

3: ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ



© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία  
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72  
FAX (+30)210 3644996, Τηλ. (+30)210 3609689  
secr@archetai.gr – www.archetai.gr

ISSN 1105-7785

ISBN 978-960-8145-84-9

978-960-8145-92-4

978-960-8145-99-3

ΧΟΡΗΓΟΣ ΙΔΡΥΜΑ ΨΥΧΑ



---

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης  
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

# ΚΥΘΗΡΑ

## ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

### 3: ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΥΠΟ

ΑΝΝΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΝΑΤΑΛΙΑΣ ΠΟΥΛΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ,  
ΕΛΛΗΣ ΤΖΑΒΕΛΛΑ, ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗ,  
ΒΑΣΩΣ ΠΕΝΝΑ, ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

Επιστημονική επίμελεια  
ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ





## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΝΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

A. Ἡ κεραμική τῶν ἱστορικῶν χρόνων	3-24
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	15
Εἰκόνες	18
Κατάλογος εἰκόνων	24

ΝΑΤΑΛΙΑΣ ΠΟΥΛΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

B. Ἡ Βυζαντινὴ καὶ ἡ πρώιμη Ἑνετικὴ περίοδος	25-266
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	197
Πίνακες	215
Σχέδια	233
Κατάλογος πινάκων	264
Κατάλογος σχεδίων	265

ΕΛΛΗΣ ΤΖΑΒΕΛΛΑ

Γ. Οἱ μαρτυρίες τῆς κεραμικῆς τῆς ὕστερης Ἑνετικῆς καὶ Νεώτερης περιόδου (15ος - 20ὸς αἰ.)	267-328
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	300
Πίνακες	305
Σχέδια	311
Κατάλογος πινάκων	326
Κατάλογος σχεδίων	327

ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗ

Δ. Γυάλινα καὶ μετάλλινα τέχνηρα	329-418
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	389
Πίνακες	396
Σχέδια	406
Κατάλογος πινάκων	416
Κατάλογος σχεδίων	417

ΒΑΣΩΣ ΠΕΝΝΑ

E. Ἡ μαρτυρία τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σφραγίδων	419-462
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	453
Πίνακες	457
Κατάλογος πινάκων	462



## ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

---

ΣΤ. Αρχαιολογικά κατάλοιπα καὶ ζητήματα τῆς ὀρνιθοπανίδας	463-563
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	493
Εἰκόνες	501
Στατιστικοὶ Πίνακες	505
Κατάλογος Στατιστικῶν Πινάκων	561

ΑΝΝΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Α. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ



Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ ἦρθε στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸν Ἅγιον Γεώργιο στὸ Βουνό\*, εὐάριθμο σύνολο 233 ὀστράκων χρονολογεῖται στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἡ κεραμικὴ τῶν χρόνων αὐτῶν βρέθηκε σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἀνασκαμμένη ἔκταση σὲ στρώματα, τόσο μὲ μικρὴ ὅσο καὶ μὲ μεγάλη διατάραξη. Διαπιστώνεται ὡστόσο μία πυκνότερη συγκέντρωση τῶν ὀστράκων στὰ κατώτερα ἄνδηρα (πίν. 1).

Ἡ πλειονότητα τῶν ὀστράκων τῶν ἱστορικῶν χρόνων διατηρεῖται τόσο ἀποσπασματικὰ ὥστε κάθε προσπάθεια ταύτισης κρίνεται ἀνεπιτυχής. Ἡ τυπολογικὴ καὶ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν περισσοτέρων εἶναι ἀδύνατη ὄχι μόνο λόγω τῆς ἀποσπασματικότητος ἀλλὰ καὶ γιατί ἀνήκουν σὲ δύο ἰδιαίτερα δυσδιάγνωστες κατηγορίες κεραμικῆς: τὴ μελαμβαφὴ καὶ τὴν ἄβαφη. Ἀπὸ τὰ 233 ὄστρακα ἱστορικῶν χρόνων ποὺ περισυλλέγησαν στὸν Ἅγιον Γεώργιο στὸ Βουνό, τὰ μισὰ ἀνήκουν σὲ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, δεκατρία εἶναι ἐρυθροβαφὴ καὶ τὰ ὑπόλοιπα (105 ὄστρακα) εἶναι ἄβαφα (πίν. 2).

Τόσο ἡ ἀδυναμία χρονολόγησής τῶν ὀστράκων ἄβαφης κεραμικῆς, ὅσο καὶ ἡ δυσκολία διάκρισης μεταξὺ μελαμβαφῶν ὀστράκων τῶν ἀρχαϊκῶν, κλασικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἔχουν τονιστεῖ ἐπανειλημμένα στὴν ἔρευνα<sup>1</sup>.

Οἱ ἐγγενεῖς αὐτὲς ἀδυναμίες τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιον Γεώργιο στὸ Βουνό ἐπιβαρύνονται ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικὴ εἰκόνα τῆς κυθηραϊκῆς κεραμικῆς τῶν ἱστορικῶν χρόνων, λόγω τῆς ἀπουσίας σχετικῶν συστηματικῶν δημοσιεύσεων καὶ μελετῶν<sup>2</sup>. Μὴν ἔχοντας γνῶση τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς κεραμικῆς τῶν Κυθήρων, ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἀποσπασματικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιον Γεώργιο στὸ Βουνό περιορίζεται στὴν ἀναγνώριση τῶν τύπων τῶν ἀγγείων καὶ στὴ χρονολόγησή τους, ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατὸ. Ἡ χρονολογικὴ

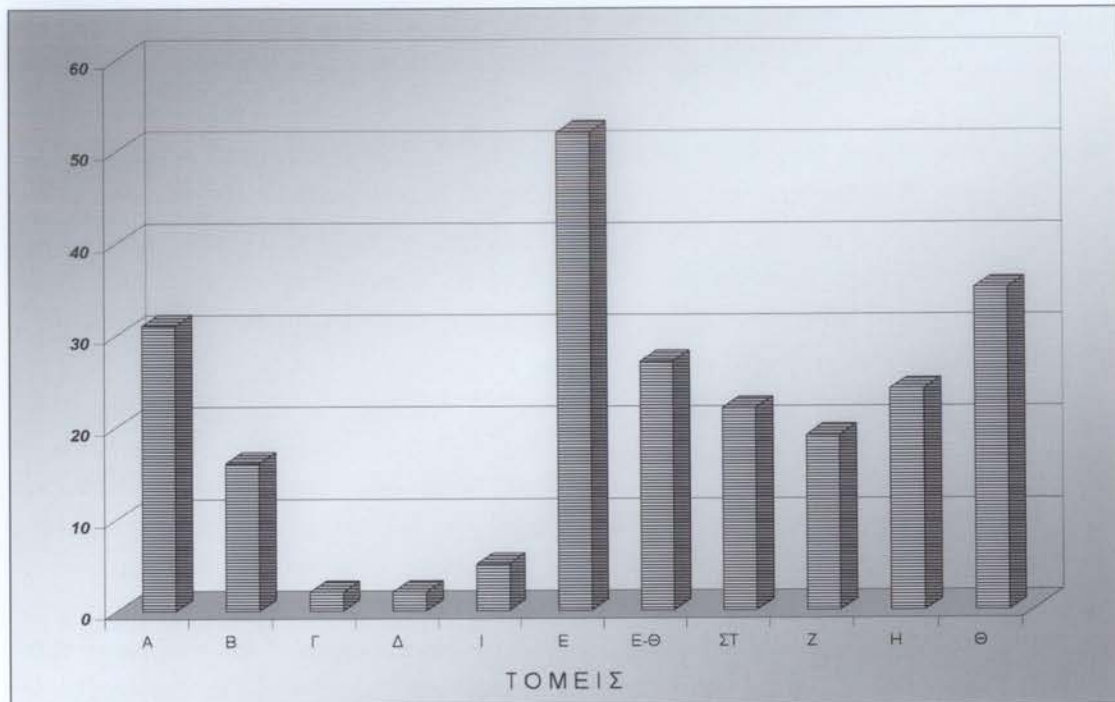
\* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Δημήτρη Γρηγορόπουλο γιὰ τὶς βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις του. Τὸ κείμενο κατατέθηκε τὸ 2005. Μεταγενέστερη βιβλιογραφία ἔγινε προσπάθεια νὰ ἐνσωματωθεῖ στὶς ὑποσημειώσεις.

1. Cherry - Davis - Mantzourani 1991, 331. Raab 2001, 149 κέ. 154.

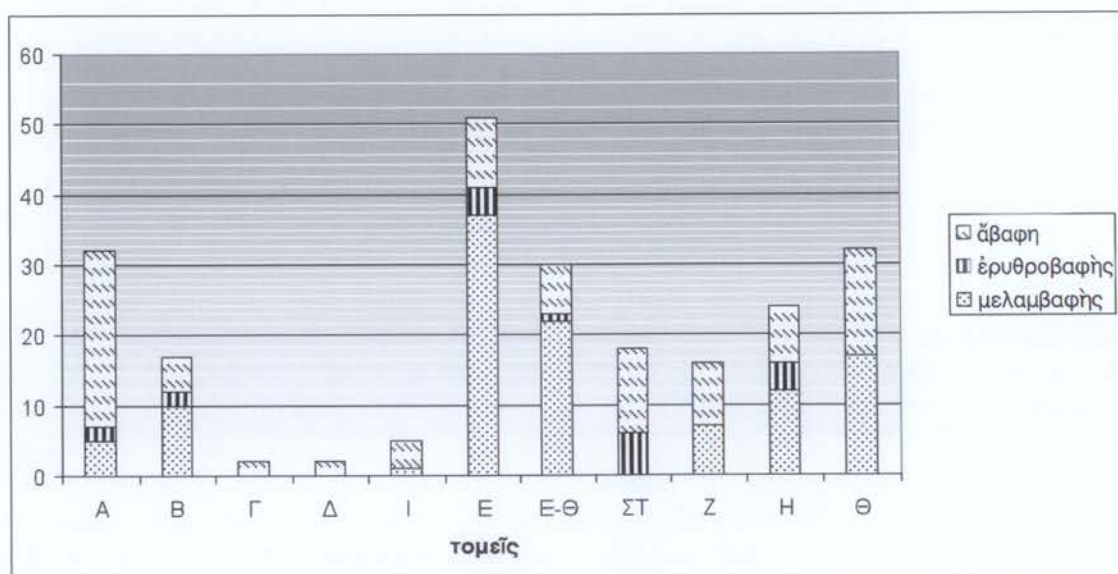
2. Τὸ 1984 ὁ Ἰ. Πετρόχειλος ἔγραφε: «Ἡ κεραμικὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ τὰ Κύθηρα ἀντιπροσωπεύεται ὡς σήμερα ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ σποραδικῶν εὐρημάτων»: Πετρόχειλος 1984, 4 σημ. 4. Σήμερα, εἴκοσι δύο χρόνια μετὰ, ἡ

εἰκόνα παραμένει ἡ ἴδια, μὲ ἐξαίρεση μία πρόσφατη μελέτη τοῦ ἰδίου γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς γεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὰ Κύθηρα: Πετρόχειλος 2004. Βλ. ἀκόμη Ἰ. Πετρόχειλος, Ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ στὸ Παλιόκαστρο Κυθήρων, στὸ Ἐ. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (ἐπιμ.), *ΕΠΙΘΑΛΟΝ*, Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀδωνίδος Κ. Κύρου, Πόρος 7-9 Ἰουνίου 2002 (Ἀθήνα 2007) 295-296, εἰκ. 3-5 γιὰ μικρογραφικὰ ἀγγεῖα ἀρχαϊκῶν-κλασικῶν χρόνων καὶ Α. Τσαραβόπουλος, Κυθηραϊκά, *ΗΘΡΟΣ* 14-16, 2000-2003, 208-209, πίν. 52 γιὰ τρεῖς οἰνοχόες κλασικῶν χρόνων.





Πίν. 1. Αναλυτική κατανομή τῶν οστράκων ἀνὰ τομέα.



Πίν. 2. Αναλυτική κατανομή κατηγοριῶν κεραμικῆς ἀνὰ τομέα.

ένταξη του κάθε δείγματος βασίζεται αποκλειστικά στη συγκριτική μελέτη τυπολογικών παραλλήλων κυρίως από την Αττική, τη Λακωνία και την Κρήτη. Ειδικότερα, στην αναζήτηση συγκριτικού υλικού από την Κρήτη και τη Λακωνία οδηγεί ή διαχρονική ύπαρξη στενών ιστορικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δεσμών του νησιού με τις συγκεκριμένες περιοχές<sup>3</sup>.

Έκτος από τα όστρακα που επιτρέπουν την αναγνώριση διαφορετικών τύπων άγγείων, παρουσιάζονται και όρισμένα αταύτιστα δείγματα προκειμένου να δοθεί μία όσο το δυνατόν συνολική εικόνα του κεραμικού υλικού από την κυθηραϊκή θέση.

### ΜΕΛΑΜΒΑΦΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τα περισσότερα ταυτισμένα μελαμβαφή όστρακα ανήκουν σε έπιτραπέζια σκεύη συνδεδεμένα με την κατανάλωση ποτού και φαγητού.

Ένα χαρακτηριστικό άγγείο πόσεως είναι ο κάνθαρος, ο οποίος αντιπροσωπεύεται από έπτα διαφορετικά όστρακα (Κ 1323-1329, εικ. 1-7). Όλα ανήκουν στον τύπο του ύστεροκλασικού-πρώιμου έλληνιστικού κανθάρου, κύρια γνωρίσματα του οποίου είναι ή βαθμιδωτή βάση, τὸ ήμισφαιρικό σώμα, ὁ φαρδύς κυλινδρικός λαιμός και οί κάθετες λαβές που έπιστέφονται με ὀριζόντιες ἀποφύσεις<sup>4</sup>. Αὐτός ὁ τύπος κανθάρου θεωρεῖται δημιούργημα τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων, ὡστόσο ή ἐξάπλωσή του και ή υιοθέτησή του ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ κέντρα παραγωγῆς στή λεκάνη τῆς Μεσογείου ὑπῆρξε ἄμεση. Ένα μάλιστα παράδειγμα ἀπὸ τὰ Κύθηρα δημοσιεύτηκε πρόσφατα<sup>5</sup>. Σύμφωνα με τὴν τυπολογική ἐξέλιξη τοῦ σχήματος ή σχετικὰ χαμηλὴ βάση Κ 1323 (εἰκ. 1) χρονολογείται στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.<sup>6</sup>, ἐνῶ ή ψηλότερη Κ 1324 (εἰκ. 2) ἀνήκει σὲ μεταγενέστερο ἐξελικτικό στάδιο που τοποθετεῖται στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.<sup>7</sup>. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν τὰ δείγματα Κ 1325-Κ 1326 (εἰκ. 3-4) λόγω τοῦ γωνιώδους περιγράμματος στὸ σημεῖο ἔνωσης τοῦ σώματος με τὸν λαιμό<sup>8</sup>. Ὁμοίως στὸν

3. Πετρόχειλος 1984, 112-124. Τσιτσιλιὰς 1993/4. Τσαραβόπουλος 2005. Τσαραβόπουλος 2009, 568-572.

4. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ὕστεροκλασικοῦ-πρώιμου ἑλληνιστικοῦ κανθάρου βλ. Rotroff 1997, 83-85. Zimmermann 1998, 14 κέ. Παππᾶς 2001, 241-256. Ἐγγλέζου 2005, 166-169. Blondé 2007, πίν. 9-12.

5. Μιχαλάκας 2003, 92 εἰκ. 6.

6. Πρβ. Rotroff 1997, 84 ἄρ. 8. 11 εἰκ. 4 πίν. 1. Hayes 1984, 34 ἄρ. 53. Dusenbery 1998, 788 ἄρ.

H 13-B καὶ XS-191. Penttinen 2005, 79, εἰκ. 83, ἄρ. 239. Forsén 2003, 212, ἄρ. 185, εἰκ. 135.

7. Πρβ. Rotroff 1997, 84 ἄρ. 21. 24 εἰκ. 4.5 πίν. 2-3. Callaghan 1992, 100 H 12 ἄρ. 1 πίν. 80. Hayes 1984, 34 ἄρ. 54. Dusenbery 1998, 789 ἄρ. H 17-E.

8. Πρβ. Rotroff 1997, 84-85 ἄρ. 13 κέ. εἰκ. 4-5 πίν. 2-3. Τὴν ἴδια περίοδο χρονολογεῖται και τὸ Κ 1329 ἀπὸ χεῖλος κανθάρου. Πρβ. Penttinen 2005, 79, εἰκ. 83 ἄρ. 238 και σ. 75, ἄρ. 211, εἰκ. 75.



3ο αί. π.Χ. χρονολογούνται οι λαβές **K 1327-K 1328** (εικ. 5-6) λόγω της κλίσης προς τα πάνω των οριζόντιων τμημάτων τους<sup>9</sup>.

Από ένα άνοιχτο έπιτραπέζιο άγγείο προέρχεται το **K 1330** (εικ. 8), ή ταύτιση του οποίου λόγω άποσπασματικότητας δεν είναι δυνατή<sup>10</sup>.

Στα άγγεϊα πόσεως συγκαταλέγεται και ή κωνική βάση **K 1331** (εικ. 9) από ένα τύπο κυπέλλου που προσγράφεται στην κρητική κεραμική<sup>11</sup> και άπαντάται σε διάφορες παραλλαγές<sup>12</sup>. Το κυθηραϊκό παράδειγμα μπορεί να ένταχθεϊ σε ένα έξελικτικό στάδιο ανάμεσα στα μέσα του 4ου αϊ. και τον πρώιμο 3ο αϊ. π.Χ.<sup>13</sup>. Μέχρι στιγμής άποτελεϊ ένα μεμονωμένο αρχαιολογικό τεκμήριο των σχέσεων των δύο νησιών<sup>14</sup> σε μία περίοδο για την όποια οι ιστορικές πηγές είναι άνύπαρκτες. Προϊδεάζει όμως για την πληθώρα άποδεικτικών στοιχείων αυτού του είδους που θα προέκυπταν από τη συστηματική δημοσίευση της κυθηραϊκής κεραμικής.

Τα **K 1332-K 1333** (εικ. 10-11) ανήκουν στον τύπο του άωτου σκυφιδίου με χείλος που στρέφεται προς τα μέσα, ένα από τα δημοφιλέστερα σχήματα της έλληνιστικής κεραμικής σε όλη τη λεκάνη της ανατολικής Μεσογείου<sup>15</sup>. Η χρονολόγησή τους λόγω της άπουσίας ριζικών μορφολογικών αλλαγών είναι ιδιαίτερα δύσκολη, άκόμη και όταν το άγγείο σώζεται άκέραιο, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για άστρακα, όπως στην περίπτωση μας. Πιθανή ώστόσο είναι μία χρονική τοποθέτηση στα τέλη του 4ου-πρώτο μισό του 3ου αϊ. π.Χ. λόγω της κυρτότητας του χείλους αλλά και του γανώματος<sup>16</sup>.

Στον έξίσου δημοφιλή τύπο του άωτου σκυφιδίου με χείλος που στρέφεται προς τα έξω ανήκει το **K 1334**<sup>17</sup> (εικ. 12). Το κυρτό όμως περίγραμμα του σώματος

9. Πρβ. Rotroff 1997, 84 άρ. 16 εικ. 4 πίν. 2. Δ. Κυριακού, *Γ' ΕλλΚερ*, άρ. 3574 πίν. 134.

10. Η τμήση μεταξύ λαιμού και σώματος το διαφοροποιούν από τον τύπο κανθάρου που μόλις έξετάσαμε. Ίσως όμως να ανήκει σε κάποια τοπική παραλλαγή του.

11. Αυτός ό τύπος βάσης έμφανίζεται σε διάφορα σχήματα της κλασικής και έλληνιστικής κεραμικής από την Κρήτη. Στην ταύτιση του **K 1331** με βάση κυπέλλου όδηγοϋν οι μικρές του διαστάσεις.

12. Γενικά για τον τύπο του κρητικού κυπέλλου βλ. Coldstream-Eiring 2001, 78. Eiring 2001, 95. Έγγλέζου 2005, 160-164.

13. Για παραδείγματα από το 3ο τέταρτο του 4ου αϊ. π.Χ.: Coldstream 1999, 324 εικ. 2 /Q 20. Για παραδείγματα του 1ου τετάρτου του 3ου αϊ. π.Χ.: Callaghan 1992, 102 πίν. 80 H12/5-10.

14. Τμήμα έλληνιστικού σκύφου, πιθανότατα κρητικού έργαστηρίου αναφέρεται ότι βρέ-

θηκε στο Παλιόκαστρο: Πετρόχειλος 1993, 160.

15. Γενικά για το σχήμα βλ. Rotroff 1997, 161-164, Παππής 2001, 235 κέ. σημ. 20 με συγκεντρωμένα παραδείγματα από διάφορες περιοχές. Συμπληρωματικά βλ. Visscher 1996, 94-95 άρ. 6α εικ. 15. 1, 10 (Λακωνία). Τσατσάκη 1994, 99-100 (Κρήτη). Eiring 2001, 98-100 (Κρήτη). Κοτίτσα, *ΣΤ' ΕλλΚερ*, πίν. 65 (Πύδνα). Θέμελης, *ΣΤ' ΕλλΚερ*, πίν. 187 (Μεσσήνη). Ραυτοπούλου, *Ε' ΕλλΚερ*, πίν. 216 (Σπάρτη). Έγγλέζου 2005, 257-261 (Κρήτη). Forsén 2003, 214, άρ. 201, εικ. 136 (Ασέα) Δρούγου 2005, *passim* (Βεργίνα). Κωτίτσα 2007, 85-90 (Αϊγίνιο Πιερίας).

16. Πρβ. Rotroff 1997, άρ. 986, 989 εικ. 62. Penttinen 2005, 62, άρ. 159, εικ. 52.

17. Για τον τύπο: Rotroff 1997, 156-160. Παππής 2001, 240-243 σημ. 56 με συγκεντρωμένα παραδείγματα από διάφορες περιοχές. Έγγλέζου 2005, 261-263. Penttinen 2005, 75, άρ. 214, εικ. 75.



του διαφέρει από το γωνιώδες που χαρακτηρίζει τα άγγεϊα αυτού του τύπου. Ωστόσο, η παραλλαγή που αντιπροσωπεύεται εδώ δεν είναι άγνωστη και συνήθως χρονολογείται στον ύστερο 4ο-πρώιμο 3ο ή στο πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.<sup>18</sup>.

Από τα υπόλοιπα έπιτραπέζια άγγεϊα με λίγα όστρακα αντιπροσωπεύονται τα πινάκια<sup>19</sup>. Τα **K 1335 - K 1338** (είκ. 13-16) προέρχονται από δύο διαφορετικούς τύπους πινάκων: το *ίχθυοπινάκιο* (**K 1335-1337**) (είκ. 13-15) και το *πινάκιο με όρθιο χεϊλος* (**K 1338**) (είκ. 16). Με βάση το μικρό κάθετο χεϊλος τα **K 1335-1336** εντάσσονται στη σειρά των ύστερων ίχθυοπινακίων που αρχίζει από το δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ., σύμφωνα με την τυπολογική εξέλιξη των άττικων παραδειγμάτων<sup>20</sup>. Διακρίνονται όμως από τα άττικά λόγω της κοίλανσης του έξωτερικού περιγράμματος του χεϊλους, στοιχείο άγνωστο στην άττική σειρά. Αντίθετα, άπαντά σε κρητικά παραδείγματα ίχθυοπινακίων από τον 2ο αι. π.Χ.<sup>21</sup>.

Στον 2ο αι. π.Χ. χρονολογείται πιθανότατα το **K 1338** (είκ. 16) με βάση τυπολογικά παράλληλα από άλλες περιοχές<sup>22</sup> και ιδιαίτερα τη Λακωνία, όπου ο τύπος είναι πολύ δημοφιλής<sup>23</sup>.

Έκτος από τμήματα άγγείων πόσεως και τροφής στην κεραμική από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό βρέθηκε και το όστρακο **K 1339** (είκ. 17) από ένα έλαιοδοχείο, γνωστό ως *άσκος τύπου «guttus»*<sup>24</sup>. Το σχήμα έμφανίζεται στην άττική κεραμική πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και παρόλο που ποτέ δεν γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής, μεμονωμένα παραδείγματά του είναι γνωστά από πολλές περιοχές του έλληνοιστικού κόσμου<sup>25</sup>. Διακρίνονται δύο παραλλαγές ανάλογα με τη διαμόρφωση του σώματος: η πρωιμότερη κλασική με σφαιρικό σώμα και η έλληνοιστική παραλλαγή με άμφικωνικό. Και οι δύο έχουν κοινό το έξω νεύον κυρτό στόμιο, όπως το παράδειγμά μας. Έπομένως, η μόνη ένδειξη που διαθέτουμε για τη χρο-

18. Πρβ. Korcke 1991, 296-295 άρ. 105 (άπό Σαμοθράκη). Rotroff 1997, άρ. 1734 είκ. 103 πίν. 137 (άπό το Άργος). Ένα παρόμοιο άττικό παράδειγμα χρονολογείται πολύ άργότερα (225-175 π.Χ.): Rotroff 1997, άρ. 917 είκ. 60. Διαφέρει όμως άπό το κυθηραϊκό που έχει πιο ρηχό σώμα και καλό γάνωμα, ένδειξη πρώιμης χρονολόγησης.

19. Γενικά για τα πινάκια: Πατπᾶς 2001, 209 κέ. Έγγλέζου 2005, 249 κέ.

20. Πρβ. Rotroff 1997, άρ. 728-730 είκ. 51 πίν. 65.

21. Τσατσάκη 1994, 103 άρ. K 211. K 220 σχ. 27.

22. Kenrick 1985, 16 άρ. B 8 είκ. 2,8. Rotroff

1997, άρ. 849. 852 είκ. 58 πίν. 71. K. Γραβάνη, *ΣΤ ΈλλΚερ*, 576-577 πίν. 285α. Penttinen 2005, 89, είκ. 97, άρ. 287.

23. Crouwel 2003, 23-25 άρ. 3b είκ. 7. E. Langrède Noti - M. Prent, *Σ ΈλλΚερ* 138, πίν. 57d.

24. Γενικά για αυτόν τον τύπο έλαιοδοχείου βλ. Rotroff 1997, 172 κέ., όπου άποφεύγεται η όνομασία άσκος. Για την πιθανή χρήση του άγγείου ως δοχείου ξυδιού βλ. Πατπᾶς 2001, 288 σημ. 7. Άκόμη Δρούγου 2005, 161. Blondé 2007, πίν. 36-37. Κωτίτσα 2007, 110-111. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *Σ ΈλλΚερ* 412-414.

25. Rotroff 1997, 173 σημ. 18 με συγκεντρωμένα παραδείγματα.



νολόγησή του είναι τὸ πυκνὸ στιλπνὸ γάνωμα ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ μάλλον πρὸς τὸ τέλος του<sup>26</sup>.

Τὸ ὄστρακο **K 1340** (εἰκ. 18) ἀπὸ δῖνο ἀποτελεῖ τεκμήριο τῆς ἐπιβίωσης τοῦ σχήματος αὐτοῦ μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, στὴν ὁποία ἐντάσσεται μὲ βάση τὸ γάνωμα καὶ τὴ σύγκριση μὲ πρωιμότερα τυπολογικὰ παράλληλα<sup>27</sup>.

Ἡ λεκάνη, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα τροφοπαρασκευαστικὰ σκεύη τῆς ἄβαφης κεραμικῆς<sup>28</sup>, ἀπαντᾷ καὶ στὴ μελαμβαφὴ σὲ διάφορες παραλλαγές. Ἐδῶ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὰ **K 1341-1342** (εἰκ. 19, 20α-β), ποὺ χρονολογοῦνται στοὺς ὑστεροκλασικοὺς καὶ ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἀντίστοιχα<sup>29</sup>.

#### ΑΒΑΦΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Τὰ τροφοπαρασκευαστικὰ, μαγειρικὰ καὶ ἀποθηκευτικὰ σκεύη ποὺ συγκαταλέγονται στὴν εὐρεία κατηγορία τῆς ἄβαφης κεραμικῆς ποτὲ δὲν ἀποτέλεσαν τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν μελετητῶν παρὰ μόνο τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐξυπηρετώντας καθημερινὲς πρακτικὲς ἀνάγκες περιορίζονται σὲ συγκεκριμένους λειτουργικοὺς τύπους ποὺ ἐλάχιστα ἐξελίσσονται στὴ διάρκεια τῶν αἰῶνων καὶ ἐπομένως εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν.

Ἡ ἄβαφη κεραμικὴ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀπαρτίζεται σχεδὸν στὸ σύνολό της ἀπὸ ἀδιάγνωστα ὄστρακα ἀγγείων μὲ χοντρά ἢ λεπτὰ τοιχώματα. Ἀνάμεσα στὰ δείγματα ποὺ δὲν παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ βρέθηκαν λαβές<sup>30</sup> καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ ἐπίπεδες βάσεις<sup>31</sup> μεγάλων ἀγγείων μὲ πολὺ χοντρά τοιχώματα, ὅλα κατασκευασμένα ἀπὸ πηλὸ μὲ πολλὲς προσμειξεις.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ διαδεδομένα σχήματα τῆς ἄβαφης κεραμικῆς εἶναι ἡ λεκάνη, ἓνα κατεξοχὴν τροφοπαρασκευαστικὸ σκεῦος ποὺ παράγεται γιὰ πολλοὺς αἰῶνες

26. Γιὰ ἓνα μελαμβαφὴ «πτηνόσχημο» ἀσκὸ ἀπὸ τάφο στὰ Κύθηρα: Τσαρὰβόπουλος 2009, 574, εἰκ. 25.

27. Πρβ. δύο ὑστεροκλασικοὺς δίνους ἀπὸ τὴν Κρήτη μὲ παρόμοιο περίγραμμα: Callaghan 1992, 95-96 Η 8 ἀρ. 8.9 πίν. 78 καὶ Catling 1996, 41 εἰκ. 14.3, 10-12 γιὰ τρία ὄστρακα μελαμβαφῶν δίνων ἀπὸ τὴ Λακωνία, ὅπου μέχρι πρότινος τὸ σχῆμα παρέμενε ἄγνωστο.

28. Βλ. παρακάτω **K 1343**.

29. Ἡ ἀποσπασματικότητά τους δὲν ἐπιτρέπει χρονολογικὴ ἔνταξη σὲ στενότερο πλαίσιο. Ἄλλωστε, τὸ σχῆμα δὲν γνωρίζει βασικὲς μορφολογικὲς ἀλλαγές στὴ διάρκεια τῶν αἰώ-

νων ποὺ παράγεται. Γιὰ τὸν ἐγγάρακτο διάκοσμο τοῦ **K 1342** πρβ. K. Schauer, *Γ' ἙλλΚερ* πίν. 130 β. Γιὰ παρόμοιο διάκοσμο σὲ ἄβαφα παραδείγματα: Rotroff 2006, ἀρ. 281, εἰκ. 49. Γιὰ τὸ **K 1340** πρβ. Blondé 2007, πίν. 51, 4.5.

30. 94/Τόμ. Β / Ὅμ. 45: δύο λαβές μὲ ἴχνη ἐπιχρίσματος. 94/Τόμ. Ζ/Ὅμ. 10: μία λαβὴ μὲ ὠχρὸ ἐπίχρισμα. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς τρεῖς λαβές μεγάλων ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων, βρέθηκαν ἄλλες 14 λαβές διαφόρων μεγεθῶν καὶ ἀπὸ διαφορετικὰ εἶδη πηλοῦ μὲ προσμειξεις ἢ χωρίς.

31. Προέρχονται ἀπὸ τοὺς τομεῖς Β, Δ καὶ Ι.

σὲ διάφορες παραλλαγές<sup>32</sup>. Ἀπὸ τὴ βάση ἐνὸς ἀγγείου αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχεται τὸ **K 1343** (εἰκ. 21) ποὺ δὲν ἐπιτρέπει καμία ἀσφαλὴ χρονολόγηση, ἀφοῦ λεκάνες μὲ δισκόμορφες βάσεις ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.<sup>33</sup>.

Ἰδιόζουσα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ **K 1344** (εἰκ. 22). Ἐνῶ θυμίζει ἔντονα τὰ ἄωτα σκυφίδια μὲ χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα, τὸ θραυσμένο χεῖλος του, εἴτε ἀποκαθίσταται γιὰ νὰ δέχεται πῶμα εἴτε ὄχι, δὲν ἔχει κανένα παράλληλο ἀνάμεσα στὰ μέχρι τώρα γνωστὰ παραδείγματα. Πάντως, τὸ ἔντονα σφαιρικό σῶμα, τὸ μειούμενο πάχος τοῦ τοιχώματος καὶ ἡ χαμηλὴ δακτυλιόσχημη βάση δικαιολογοῦν τὴ χρονολόγηση τοῦ ἄβαφου αὐτοῦ ἀγγείου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.<sup>34</sup>.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπιτραπέζια μελαμβαφὴ ἢ ἐρυθροβαφὴ πινάκια ἀπαραίτητα σὲ κάθε οἰκοσκευὴ ἦταν καὶ τὰ ἄβαφα, κατασκευασμένα συνήθως ἀπὸ χονδρόκοκκο πηλὸ μὲ πολλὰ προσμείξεις γιὰ νὰ αὐξάνεται ἡ ἀνθεκτικότητά τους, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ **K 1345** (εἰκ. 23). Παρόμοια ἄβαφα πινάκια μὲ εὐρὺ καὶ ρηχὸ σῶμα ποὺ καταλήγει σὲ παχὺ χεῖλος ἀπαντοῦν στὴ Σαμοθράκη καὶ χρονολογοῦνται στὸν ὕστερο 4ο/πρῶμο 3ο αἰ. π.Χ.<sup>35</sup>.

#### ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Μὲ βάση τὰ δείγματα ἐκεῖνα ποὺ ἐπιτρέπουν μία ἀσφαλὴ χρονολόγηση, διαπιστώνεται ὅτι ἡ κεραμικὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καλύπτει τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν ὑστεροκλασικὴ ἕως τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ὡστόσο, τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς ποὺ ἐντάσσεται στὸ παραπάνω διάστημα ἐμφανίζει σημαντικὰ χρονικὰ κενὰ καὶ ἀσυνέχειες<sup>36</sup>.

Ἀντιπροσωπεύονται συνηθισμένοι τύποι τῆς μελαμβαφοῦς<sup>37</sup> καὶ τῆς ἄβαφης κεραμικῆς, ὅπως κἀνθαρὸι (**K 1323-1329**), πινάκια (**K 1335-1338**, **K 1345**), σκυφίδια (**K 1332-1334**, **K 1344**) λεκάνες (**K 1341-1342**, **K 1343**) καὶ λιγότερο διαδεδομένοι, ὅπως ὁ ἀσκὸς τύπου «guttus» (**K 1339**).

32. Ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου μελετήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴν Lüdorf 2000.

33. Lüdorf 2000, πίν. 192-193. Πρβ. ἀκόμη Rotroff 2006, ἀρ. 292, εἰκ. 50.

34. Πρβ. τὰ παραδείγματα στὸ Sparkes-Talcott 1970, 137-138 ἀρ. 944. 949 εἰκ. 9, ποὺ ὀνομάζονται «ἀλατοδοχεῖα».

35. Korcke 1992, 305 κέ. ἀρ. 167. 180 σχέδια στίς σελ. 374. 376. Γιὰ ἄλλα παράλληλα βλ. F. Blondé, *BCH* 109, 1985, 334, ἀρ. 323-325. Blondé 2007, πίν. 64, 1.

36. Τὰ μεγάλα χρονικὰ κενὰ μπορεῖ νὰ ὀφείλονται καὶ στὴν ἀδυναμία χρονολόγησης μὲ ἀκρίβεια: Penttinen 1996, 273.

37. Τὰ ἐλάχιστα ἐρυθροβαφὴ ὄστρακα, ὅπως τὸ **K 1338** ἀνήκουν σὲ τύπους ἀγγείων γνωστούς στὴ μελαμβαφὴ κεραμικὴ. Πολλὰ φορὲς εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς ἐὰν τὸ ἐρυθρὸ γάνωμα εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποτυχημένης ὀπτησης ἢ ἀρχικῆς ἐπιλογῆς. Γιὰ τὴν δυσκολίαν χρονολόγησης τῶν ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων: Crouwel 2003, 23 σημ. 41.



Αναγνωρίζεται ένας χαρακτηριστικός κρητικός τύπος αγγείου (**K 1331**), μικρή ψηφίδα στο άσχημάτιστο ακόμη μωσαϊκό των αρχαιολογικών τεκμηρίων των σχέσεων Κρήτης - Κυθήρων την περίοδο αυτή.

Ο πηλός της μελαμβαφούς κεραμικής είναι λεπτόκοκκος, καθαρός και διαβαθμίζεται χρωματικά σε πορτοκαλόχρου<sup>38</sup>, καστανό, ροδοκάστανο και τεφρό. Το γάνωμα είναι κατά κανόνα άμαυρό, άραιό, άπολεπίζεται εύκολα και ποικίλλει χρωματικά από το μελανό έως το έρυθρό. Το στιλπνό και πυκνό γάνωμα όρισμένων δειγμάτων (**K 1323-1324**, **K 1327-1329**, **K 1339**, **K 1347**) άποτελεϊ πιθανότατα ένδειξη ότι πρόκειται για είσηγμένη κεραμική.

Ο πηλός των άβαφων όστράκων διακρίνεται σε δύο είδη: στον καθαρό λεπτόκοκκο πηλό και σε αυτόν που περιέχει πολλές προσμείξεις και ξένα σώματα με άποτέλεσμα ή έπιφάνεια των αγγείων να είναι άρκετά άδρή.

Από χοντρόκοκκο πηλό με προσμείξεις είναι κατασκευασμένο το άταύτιστο όστρακο **K 1349** (είκ. 27α-γ) με την έπιθετη ανάγλυφη διακόσμηση. Προέρχεται από το στόμιο ένος μεγάλου άνοιχτού αγγείου και δέν άποκλείεται να προσγράφεται στην τοπική κεραμική των Κυθήρων άποτελώντας στοιχείο της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας της, άφου άνάλογος διάκοσμος από άλλες περιοχές δέν είναι μέχρι σήμερα γνωστός. Ωστόσο, στόμια παρόμοιας διατομής μαρτυρούνται σε άγγεία από την Πελοπόννησο<sup>39</sup>, όπου θα πρέπει να άναζητηθεϊ και ή πηγή έμπνευσης των κυθηραϊκών έργαστηρίων.

Τόσο ή μικρή ποσότητα όσο και ό χαρακτήρας της κεραμικής άρκουν για να έπιβεβαιώσουν τη χρήση της θέσης κατά τους ύστεροκλασικούς - έλληνιστικούς χρόνους<sup>40</sup>, ώστόσο δέν έπιτρέπουν τη σύνδεσή της με λατρευτική λειτουργία<sup>41</sup>. Η άποσπασματικότητα και ή σποραδικότητα των εύρημάτων καθιστούν έπισηφαλή όποιαδήποτε θεωρία σχετικά με την όργάνωση και την ειδική χρήση του χώρου κατά την παραπάνω περίοδο.

Τέλος, όπως προκύπτει από την ποσόστωση των εύρημάτων όλων των περιόδων (προϊστορικών, ιστορικών και βυζαντινών χρόνων), ή χρήση της θέσης στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό κατά τους ιστορικούς χρόνους έμφανίζει άσυνέχειες και είναι ύποβαθμισμένη.

38. Η πλειονότητα των όστράκων είναι από αυτόν τον πηλό.

39. Cavanagh 2005, 204, είκ. 3, 138, άρ. 6. C. Abadie-Reynal, *La céramique romaine d'Argos, Études péloponésiennes XIII*, 2007, 208 άρ. 351, πίν. 54.

40. Για τις θέσεις έλληνιστικών χρόνων στο

νησί βλ. Πετρόχειλος 1984, 132, Broodbank 1999, 200 κέ. και Πασπαλάς - Gregory 2009, 556-557.

41. Με τα νέα στοιχεία της έρευνας, παλαιότερες ύποθέσεις για τη διαχρονική παρουσία του ίεροϋ θα πρέπει ίσως να άναθεωρηθοϋν: Sakellarakis 1996, 83. Τσαραβόπουλος 1999, 264 σημ. 8.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

## ΜΕΛΑΜΒΑΦΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

- K 1323 (94/E 8).** Τμήμα βάσης κανθάρου (εικ. 1). Βαθμιδωτή βάση. Πηλός πορτοκαλόχρους, λεπτόκοκκος, χωρίς προσμειξεις. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα στιλπνὸ μελανό, ἀπολεπισμένο. Δβ.: 6.8 ἐκ. Τελευταῖο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.
- K 1324 (94/Z 10).** Τμήμα βάσης κανθάρου (εικ. 2). Βαθμιδωτή βάση. Πηλός πορτοκαλόχρους, λεπτόκοκκος, χωρίς προσμειξεις. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα στιλπνὸ μελανό, ἀπολεπισμένο. Δβ.: 5.5 ἐκ. 1ο τέταρτο 3ου αἰ. π.Χ.
- K 1325 (94/E 3).** Τμήμα τοιχώματος κανθάρου (εικ. 3). Ἡμισφαιρικὸ σῶμα, κυλινδρικός λαιμός. Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, μαλακός. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα μελανό, στιλπνόν. Μέγ. δ.: 10.2 ἐκ. 1ο μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.
- K 1326 (94/E-Θ 16).** Τμήμα τοιχώματος κανθάρου (εικ. 4). Ἡμισφαιρικὸ σῶμα, κυλινδρικός λαιμός. Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, μαλακός. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα στιλπνόν, ἀνομοιόμορφο, ἀπὸ μελανὸ ἕως καστανέρυθρο, ἀπολεπισμένο. Μέγ. δ.: 8.1 ἐκ. 1ο μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.
- K 1327 (94/E 3).** Τμήμα λαβῆς κανθάρου (εικ. 5). Κάθετη λαβὴ τετράγωνης διατομῆς. Πηλός ροδόχρους, χωρίς προσμειξεις, σκληρός. Γάνωμα μελανό, στιλπνόν, ἀπολεπισμένο. Μῆκ.: 3 ἐκ. 3ος αἰ. π.Χ.
- K 1328 (94/E-Θ 5).** Τμήμα λαβῆς κανθάρου (εικ. 6). Κάθετη λαβὴ με ὀριζόντια ἀπόφυση. Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, σκληρός. Γάνωμα καστανομέλανο στιλπνόν, ἀπολεπισμένο. Μῆκ.: 3.2 ἐκ. 3ος αἰ. π.Χ.
- K 1329 (94/E 5).** Τμήμα χείλους κανθάρου (εικ. 7). Πηλός καστανός, χωρίς προσμειξεις, σκληρός. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα στιλπνὸ μελανό, ἀπολεπισμένο σὲ λίγα σημεῖα. Δ.χ.: 10.5 ἐκ. 350-250 π.Χ.
- K 1330 (94/E 8).** Τμήμα τοιχώματος κανθάρου (εικ. 8). Σφαιρικὸ σῶμα με κατακόρυφες ραβδώσεις. Πηλός καστανός, χωρίς προσμειξεις, σκληρός. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα καστανομέλανο στιλπνόν, ἀπολεπισμένο. Μέγ. δ.: 8.1 ἐκ. 3ος αἰ. π.Χ.
- K 1331 (94/E-Θ 20).** Τμήμα βάσης κυπέλλου (εικ. 9). Κωνικὴ βάση. Πηλός καστανός, χωρίς προσμειξεις, σκληρός. Έξωτ.: γάνωμα ἀμαυρὸ μελανό, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.



Ύψ.: 1.5 ἐκ. Δβ.: 3.2 ἐκ.

Τελευταῖο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

**K 1332 (94/Θ 8).** Τμήμα χείλους ἄωτου σκυφιδίου (εἰκ. 10).

Καμπύλο χεῖλος ποῦ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα. Πηλὸς ὠχρὸς, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα μελανὸ μὲ μεταλλικὴ ὑφή, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 15.5 ἐκ.

Τέλη 4ου - α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.

**K 1333 (94/Θ 7).** Τμήμα χείλους ἄωτου σκυφιδίου (εἰκ. 11).

Καμπύλο χεῖλος ποῦ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα. Πηλὸς πορτοκαλόχρους, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἄμαυρό, ἀνομοιόμορφο ἀπὸ καστανὸ ἕως ἐρυθρό, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 15.5 ἐκ.

Τέλη 4ου - α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.

**K 1334 (94/E 5).** Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἄωτου σκυφιδίου (εἰκ. 12).

Καμπύλα τοιχώματα καὶ ἀπλὸ χεῖλος ποῦ στρέφεται πρὸς τὰ ἔξω. Πηλὸς ροδόχρους, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα καστανομέλανο μὲ μεταλλικὴ ὑφή, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 14 ἐκ.

Τέλη 4ου - α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.

**K 1335 (94/B 48).** Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἰχθυοπινακίου (εἰκ. 13).

Κάθετα κρεμάμενο χεῖλος μὲ κοίλανση στὸ μέσον του ἐξωτερικοῦ περιγράμματος. Πηλὸς καστανός, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἄμαυρό, καστανό.

Δχ.: 26 ἐκ.

3ος/2ος αἰ. π.Χ.

**K 1336 (94/E 4).** Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἰχθυοπινακίου (εἰκ. 14).

Κάθετα κρεμάμενο χεῖλος μὲ κοίλανση στὸ μέσον του ἐξωτερικοῦ περιγράμματος. Πηλὸς ροδόχρους, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἄμαυρό, καστανό.

Δχ.: 24.7 ἐκ.

3ος/2ος αἰ. π.Χ.

**K 1337 (94/Θ 5).** Τμήμα βάσης καὶ τοιχώματος ἰχθυοπινακίου (εἰκ. 15).

Δακτυλιόσχημη βάση μὲ κυρτὴ ἐπιφάνεια ἔδρασης. Πηλὸς τεφρὸς, χωρὶς προσμειξεις, καθαρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἄμαυρό καστανομέλανο, ἀπολεπισμένο στὸ μεγαλύτερο μέρος του.

Δβ.: 6.5 ἐκ.

Ἑλληνιστικῶν χρόνων.

**K 1338 (94/E 11).** Τμήμα τοιχώματος καὶ χείλους πινακίου (εἰκ. 16 ).

Σῶμα ἀβαθές, χεῖλος ποῦ κάμπτεται πρὸς τὰ ἐπάνω. Πηλὸς πορτοκαλόχρους, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἀνομοιόμορφο ἀπὸ ἐρυθρό ἕως καστανό, ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 18.5 ἐκ.

Β' μισὸ 2ου αἰ. π.Χ.

**K 1339 (94/E 6).** Τμήμα χείλους ἀπὸ ἀσκὸ τύπου «guttus» (εἰκ. 17).

Κυρτὸ χεῖλος. Πηλὸς πορτοκαλόχρους, λεπτόκοκκος καὶ μαλακός.

Ἔσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα στιλπνὸ μελανό, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Δχ. 4.6 ἐκ.

Τελευταῖο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.

**K 1340 (94/Θ 1).** Τμήμα στομίου καὶ τοιχώματος δίνου (εἰκ. 18).

Βαθμιδωτὸ προφίλ μὲ ρηχὴ αὐλάκωση περιμετρικὰ τοῦ στομίου. Πηλὸς ὠχρὸς, χωρὶς προσμειξεις, σκληρὸς.

Ἔξωτ.: γάνωμα ἄμαυρό, καστανομέλανο, πολὺ ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 13.1 έκ.  
Έλληνιστικῶν χρόνων.

**K 1341 (94/Θ 13).** Τμήμα χείλους λεκάνης (είκ. 19).

Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, σκληρός. Έσωτ. καὶ έξωτ.: γάνωμα στιλπνὸ μελανό, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 30-40 έκ.

4ος αἰ. π.Χ.;

**K 1342 (94/ E-Θ 16).** Τμήμα χείλους λεκάνης (είκ. 20α-β).

Πεπλατυσμένο χεῖλος. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ζευγὸς ἐγχάρακτων κυματοειδῶν γραμμῶν. Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, σκληρός.

Γάνωμα ἀμαυρὸ καστανέρυθρο, ἀπολεπισμένο καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς έξωτερικῆς ἐπιφάνειας.

Δχ.: 39.6 έκ.

Έλληνιστικῶν χρόνων.

#### ΑΒΑΦΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

**K 1343 (94/E 3).** Τμήμα βάσης λεκάνης (είκ. 21).

Δισκόμορφη βάση με ἑλαφρὰ κοίλη ἐπιφάνεια ἔδρασης. Πηλός ὠχρός, ὑποκίτρινος, χωρίς προσμειξεις.

Δβ.: 11 έκ.

**K 1344 (94/ΣΤ 13).** Τμήμα ἄωτου σκυφιδίου (είκ. 22).

Βάση δακτυλιόσχημη, ἡμισφαιρικὸ σῶμα, διακριτὸ ἀπὸ τὸ σῶμα χεῖλος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα. Πηλός τεφρός, σκληρός, με λίγες προσμειξεις.

Ἄβαφο.

Μέγ. δ.: 9 έκ.

4ος αἰ. π.Χ.

**K 1345 (94/ E3).** Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος πινακίου (είκ. 23 ).

Σῶμα ἀβαθές, χεῖλος παχύ, με κοίλανση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Πηλός πορτοκαλόχρους, χοντρόκοκκος με πολλές προσμειξεις. Έσωτ. καὶ έξωτ.: ὠχρὸ ἐπίχρισμα.

Δ.χ.: 18 έκ.

Έλληνιστικῶν χρόνων.

#### ΑΤΑΥΤΙΣΤΑ

**K 1346 (94/A16).** Τμήμα μελαμβαφοῦς στελέχους (είκ. 24).

Κυλινδρικὸ στέλεχος με ἐπίπεδη πεπλατυσμένη βάση, κοῖλο ἔσωτερικά. Έξωτ.: δύο περιμετρικὲς αὐλακώσεις. Πιθανότατα κομβίῳ πώματος.

Πηλός ροδόχρους, με λίγες προσμειξεις, σκληρός.

Έξωτ.: γάνωμα ἀμαυρὸ καστανό, ἀπολεπισμένο.

Δβ.: 3.8 έκ.

Έλληνιστικῶν χρόνων;

Πρβ. Rotroff 2006, ἀρ. 330, πίν. 46.

**K 1347 (94/E 8).** Τμήμα βάσης καὶ τοιχώματος μελαμβαφοῦς ἀγγείου\* (είκ. 25).

Καμπύλο τοίχωμα, χαμηλὴ δισκόμορφη βάση με ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἔδρασης. Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, σκληρός.

Έσωτ.: γάνωμα στιλπνὸ μελανό. Έξωτ. γάνωμα καστανέρυθρο.

Δβ.: 7 έκ.

4ος αἰ. π.Χ.;

Πρβ. Penttinen 2995, 86, ἀρ. 270, είκ. 95. Forsén 2004, 216, ἀρ. 230-232.

**K 1348 (94/H 24).** Τμήμα χείλους ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (κανθάρου;) (είκ. 26).

Πηλός πορτοκαλόχρους, χωρίς προσμειξεις, σκληρός.

\* Δύο παρόμοιες βάσεις βρέθηκαν στοὺς τομῆς 94/B 48 καὶ 94/E-Θ 16.



Ἐσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἀμαυρὸ ἐρυθρό, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Δχ.: 20, 5 ἐκ.

Ἡ μεγάλη διάμετρος δυσκολεύει τὴν ταύτιση μὲ κάρθαρο.

**K 1349 (94/B 12).** Τμήμα στομίου ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (εἰκ. 27).

Ὅριζόντιο πλατὺ στόμιο. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια περιμετρικὲς αὐλακώσεις. Ἐπίθετα ἀνάγλυφα ἡμικύκλια μὲ ἓνα ἀδιάγνωστο στοιχεῖο στὸ μέσον ἑνὸς ἐξ αὐτῶν. Πηλὸς ροδόχρους, χοντρόκοκκος, μὲ προσμειξίεις. Ἐσωτ. καὶ ἔξωτ.: γάνωμα ἀμαυρὸ, ἀνομοιόμορφο, ἀπὸ ἐρυθρὸ ἕως καστανό, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο.

Ἐξωτ. δ.: 32.2 ἐκ. Ἐσωτ. δ.: 22.2 ἐκ.

Ἰσπεροελληνιστικῶν χρόνων.

**K 1350 (94/Z 10).** Τμήμα ἀπὸ στήριγμα ἀγγείου; (εἰκ. 28).

Κυλινδρικό στέλεχος μὲ καμπύλα πρὸς τὰ ἔξω τοιχώματα στὴ μία πλευρὰ καὶ προεξέχοντα πλαστικὸ δακτύλιο στὴν ἄλλη. Πηλὸς καστανός, χωρὶς προσμειξίεις, σκληρός. Ἐσωτ.: γάνωμα ἀμαυρὸ καστανομέλανο ποὺ σταματᾷ στὸ μέσον περίπτου τοῦ κυλινδρικοῦ στελέχους. Ἐξωτ.: γάνωμα καστανομέλανο στὸ δακτύλιο.

Ἵψ.: 4.7 ἐκ. Μέγ. δ.: 6.3 ἐκ.

Πρβ. D. Robinson, *Excavations at Olynthos V* (1933) ἀρ. 888, 892-894, πίν. 178.

**K 1351 (94/E 8).** Τμήμα στομίου καὶ λαιμοῦ ἀμφορέα; (εἰκ. 29).

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς, κυλινδρικός λαιμὸς μὲ ἀνάγλυφο πλαστικὸ δακτύλιο.

Πηλὸς ὠχρός, χωρὶς προσμειξίεις, σκληρός.

Ὡχρὸ ἐπίχρισμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Μέγ. δ.: 16.8 ἐκ.

Πρβ. Forsén 2003, 222, ἀρ. 276-277, εἰκ. 139.

**K 1352 (94/ΣΤ 4).** Τμήμα ἀπὸ λαιμὸ χρηστικοῦ ἀγγείου (εἰκ. 30).

Στὸ σημεῖο ἔνωσης λαιμοῦ-σώματος πλαστικὸς δακτύλιος.

Πηλὸς καστανὸς μὲ λίγες προσμειξίεις, σκληρός.

Ἐξωτ.: ὠχρὸ ἐπίχρισμα καὶ ἵχνη καστανοῦ γανώματος. Ἐσωτ.: ἄβαφο μὲ ὀρατὰ τὰ ἵχνη τοῦ τροχοῦ.

Μέγ. δ.: 9 ἐκ.

**K 1353 (94/A 3).** Βάση ἄβαφου ἀγγείου (εἰκ. 31).

Δισκόμορφη βάση μὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια ἔδρασης. Πηλὸς ροδόχρους, μὲ λίγες προσμειξίεις, σκληρός.

Ἄβαφο.

Μέγ. δ.: 8.3 ἐκ.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

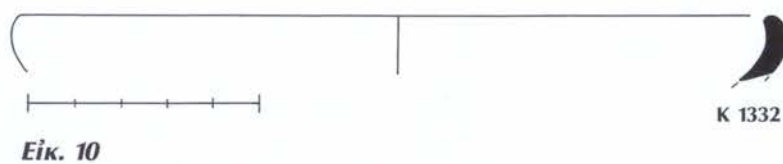
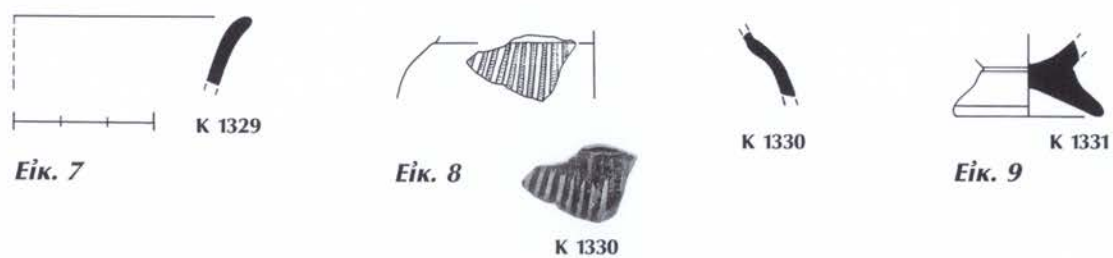
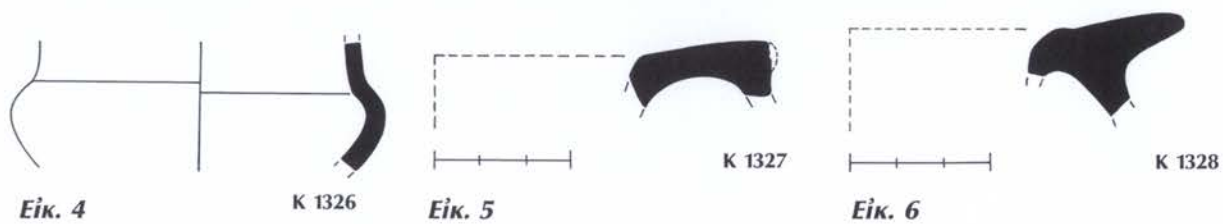
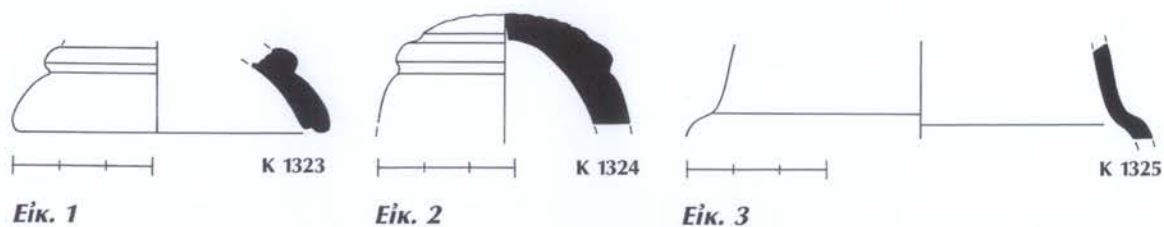
- Blondé 2007 F. Blondé, Les céramiques d'usage quotidien à Thasos au IV<sup>e</sup> siècle avant J.-C., *Études Thasiennes* XX (2007).
- Broodbank 1999 C. Broodbank, Kythera Survey: Preliminary Report on the 1998 Season, *BSA* 94, 191-214.
- Callaghan 1992 P. J. Callaghan, Callaghan, Archaic to Hellenistic Pottery, στὸ L. H. Sackett (ἐκδ.), *Knossos. From Greek City to Roman Colony* (Oxford) 89-136.
- Catling 1996 R. W. V. Catling, The Archaic and Classical Pottery, στὸ W. Cavanagh κ.ἄ., *The Laconia Survey. Vol. II* (Great Britain) 33-90.
- Cavanagh 2005 W. Cavanagh - C. Mee - P. James, The Laconia Rural Sites Project, *BSA Suppl.* 36.
- Cherry - Davis - Mantzourani 1991 J. F. Cherry - J. L. Davis - E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long-term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from earliest Settlement until Modern Times* (Los Angeles).
- Coldstream 1999 J. N. Coldstream, Knossos 1951-1961: Classical and Hellenistic Pottery from the Town, *BSA* 94, 321-351.
- Coldstream, Eiring 2001 J. N. Coldstream - L. J. Eiring, The Late Archaic and Classical periods, στὸ J. N. Coldstream - L. J. Eiring - G. Foster, *Knossos Pottery Handbook* (Great Britain) 77-89.
- Crouwel 2003 J. H. Crouwel, Geraki. An Acropolis site in Laconia, *Pharos* XI, 1-34.
- Dusenbery 1998 E. B. Dusenbery, *The Necropoleis, Samothrace* 11 (Princeton).
- Eiring 2001 L. J. Eiring, The Hellenistic Period, στὸ J. N. Coldstream - L. J. Eiring - G. Foster, *Knossos Pottery Handbook* (Great Britain) 91-234.
- Forsén 2003 J. Forsén - B. Forsén, *The Asea Valley Survey. An Arcadian Mountain Valley from the Palaeolithic until Modern Times* (Stockholm).
- Hayes 1984 J. W. Hayes, *Greek and Italian Black-gloss Wares and Related Wares in the Royal Ontario Museum* (Toronto).
- Kenrick 1985 P. M. Kenrick, *The Fine Pottery. Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)* III 1 (Tripoli).
- Kopcke 1991 G. Kopcke, Ceramics, στὸ J. R. McCredie - G. Roux - S. M. Shaw - J. Kurtich, The Rotunda of Arsinoe, *Samothrace* 7 (Princeton) 277-414.
- Lüdorf 2000 G. Lüdorf, *Die Lekane: Typologie und Chronologie einer Leitform der attischen Gebrauchskeramik des 6.-1. Jahrhunderts v. Chr.* (Rahden/West).
- Penttinen 1996 A. Penttinen, The Classical and Hellenistic periods, στὸ B. Wells (ἐκδ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990* (Stockholm) 229-284.



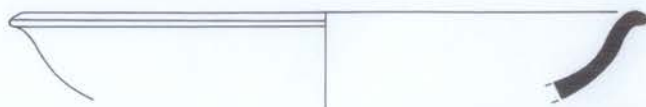
- Penttinen 2005 A. Penttinen, From the Early Iron Age to the Early Roman *Times* στο J. Hjothman - A. Penttinen - B. Wells, *Pyrgouthi. A rural site in the Berbati Valley from the Early Iron Age to Late Antiquity* (Stockholm) 11-19.
- Raab 2001 H. A. Raab, *Rural Settlement in Hellenistic and Roman Crete: The Akrotiri Peninsula*, BAR International Series, 984.
- Rotroff 1997 S. I. Rotroff, Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, *The Athenian Agora XXIX* (Princeton).
- Sakellarakis 1996 Y. Sakellarakis, Minoan Religious Influence in the Aegean: the case of Kythera, *BSA* 91, 81-99.
- Sparkes -Talcott 1970 B. A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C., *The Athenian Agora XII* (Princeton).
- Visscher 1996 H. Visscher, The Hellenistic Pottery, στο W. Cavanagh κ.ά., *The Laconia Survey*, vol. II (Great Britain) 91-110.
- Zimmermann 1998 N. Zimmermann, *Beziehungen zwischen Ton- und Metallgefäßen spätklassischer und frühhellenistischer Zeit* (Rahden/Westfal).
- Γ' ΕλλΚερ 1994 Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991 (Αθήνα).
- Δρούγου 2005 Στ. Δρούγου, *Βεργίνα. Τὰ πήλινα ἀγγεῖα τῆς Μεγάλης Τούμπας* (Αθήνα).
- Ε' ΕλλΚερ 2000 Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική, Χανιά 1997 (Αθήνα).
- Έγγλέζου 2005 Μ. Έγγλέζου, *Έλληνιστική Κεραμική Κρήτης* (Αθήνα).
- Κωτίτσα 2007 Ζ. Κωτίτσα, *Αίγινιο Πιερίας. Κεραμική ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο στῆ θέση «Μελίσσια»* (Θεσσαλονίκη).
- Μιχαλάκας 2003 Σ. Χ. Μιχαλάκας, Χῶρος Λατρείας τῆς Ἀλέας στὴν Παλαιόπολη Κυθήρων, στο Γλυκοφρύδη - Λεοντσίνη (έπιμ.), *Κύθηρα: Μύθος καὶ Πραγματικότητα. Α' Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, Κύθηρα 20-24 Σεπτεμβρίου 2000* (Κύθηρα) 91-100.
- Παππᾶς 2001 Ν. Β. Παππᾶς, *Έλληνιστική Κεραμική ἀπὸ τὴν Ἄγορὰ τῆς Πέλλας καὶ τὴν περιοχὴ τῆς στὸ Μουσεῖο Ἐκμαγεῖων τοῦ Α.Π.Θ.* (Θεσσαλονίκη).
- Πασπαλᾶς - Gregory 2009 Σ. Α. Πασπαλᾶς - E. T. Gregory, Προκαταρκτικὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τῆς Αὐστραλιανῆς Ἀποστολῆς στὰ Κύθηρα, 1999-2003 στο Β. Βασιλοπούλου - Στ. Κατσαροῦ-Τζεβελέκη (έπιμ.), *Ἀπὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικό, Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, Τὸ ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (Αθήνα) 549-560.
- Πετρόχειλος 1984 Ἴ. Ε. Πετρόχειλος, *Τὰ Κύθηρα. Ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ἕως τὴ Ρωμαϊοκρατία* (Ιωάννινα).
- Πετρόχειλος 1993 Ἴ. Ε. Πετρόχειλος, Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὸ Παλιόκαστρο Κυθήρων, *ΠΑΕ*, 154-161.

- Πετρόχειλος 2004 Ἴ. Ε. Πετρόχειλος, Παλιόκαστρο Κυθήρων: Γεωμετρικά καὶ Ἀρχαϊκά, στὸ Ν. Χρ. Σταμπολίδης - Ἄ. Γιαννικουρῆ (ἐκδ.), *Τὸ Αἴγαῖο στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002* (Ἀθήνα) 453-460.
- ΣΤ' *ΕλλΚερ* 2004 ΣΤ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Βόλος 17-23 Ἀπριλίου 2000 (Ἀθήνα).
- Ζ' *ΕλλΚερ* 2011 Ζ' Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ Αἴγιο 4-9 Ἀπριλίου 2005 (Ἀθήνα).
- Τσαραβόπουλος 1999 Ἄρ. Τσαραβόπουλος, Graffiti ἀπὸ τὰ Κύθηρα, *ΗΟΡΟΣ* 13, 1999, 261-267.
- Τσαραβόπουλος 2005 Ἄρ. Τσαραβόπουλος, Κύθηρα, στὸ Ἀ. Γ. Βλαχόπουλος (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογία. Νησιὰ τοῦ Αἴγαίου* (Ἀθήνα) 198-201.
- Τσαραβόπουλος 2005 Ἄρ. Τσαραβόπουλος, Τὸ ἔργο τῆς Β' ΕΠΚΑ στὸ νησὶ τῶν Κυθήρων, 1994-2003 στὸ Β. Βασιλοπούλου - Στ. Κατσαροῦ-Τζεβελέκη (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικὸ, Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, Τὸ ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (Ἀθήνα) 561-576.
- Τσατσάκη 1994 Ν. Τσατσάκη, Κεραμικὴ στὸ Θ. Καλπαξῆς κ.ἄ., *Ἐλεύθερα. Τομέας II 2. Ἐνα ἑλληνιστικὸ σπίτι («Σπίτι Α») στὴ θέση Νησί (Ρέθυμνο)* 79-87, 94-106.
- Τσιτσιλιάς 1993/1994 Π. Τσιτσιλιάς, Ἡ ἱστορία τῶν Κυθήρων, *Ἐταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν* 22 (1993/1994).

ΕΙΚΟΝΕΣ

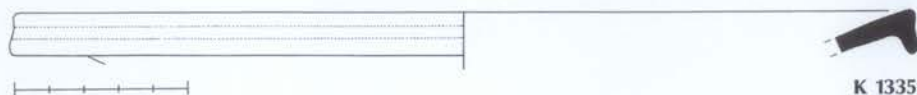






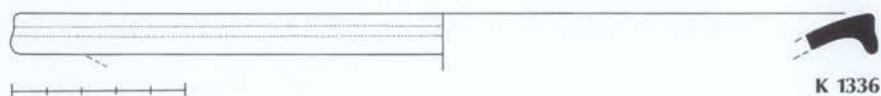
Εικ. 12

K 1334



Εικ. 13

K 1335



Εικ. 14

K 1336



Εικ. 15

K 1337



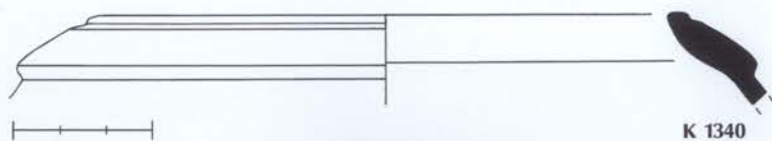
Εικ. 16

K 1338



Εικ. 17

K 1339



Εικ. 18

K 1340

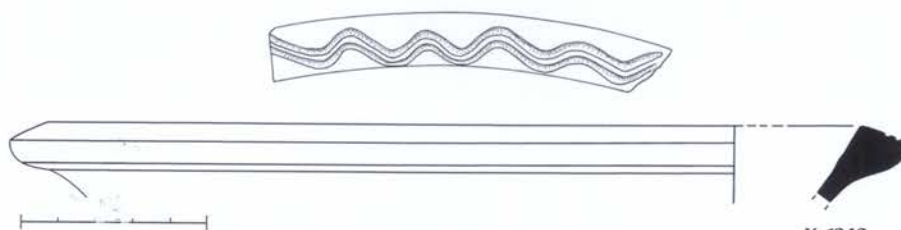


K 1340



Είκ. 19

K 1341



Είκ. 20

K 1342

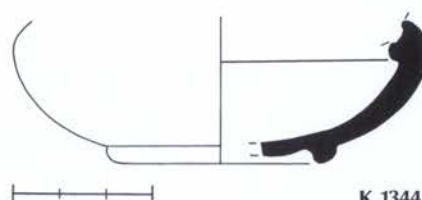


K 1342



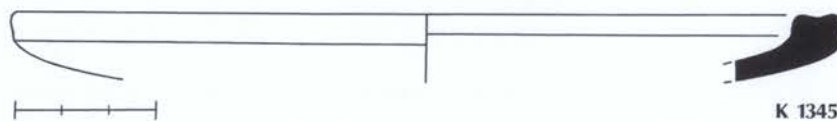
Είκ. 21

K 1343



Είκ. 22

K 1344



Είκ. 23

K 1345



K 1346

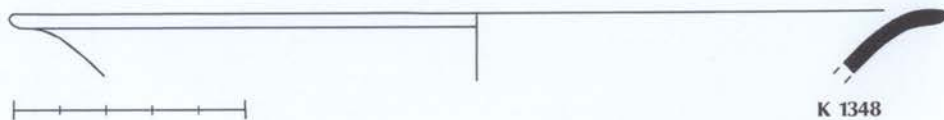


Εικ. 24



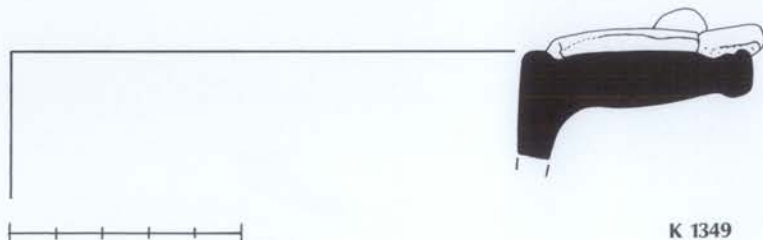
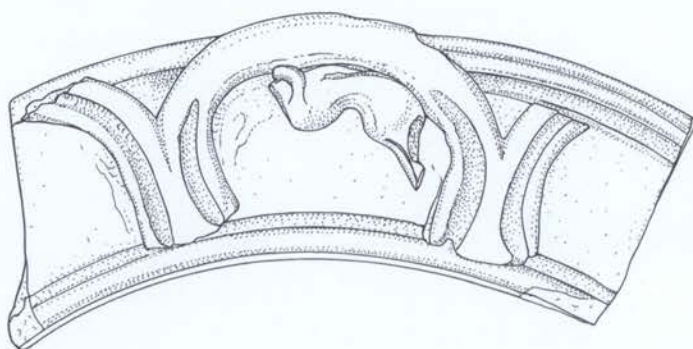
K 1347

Εικ. 25



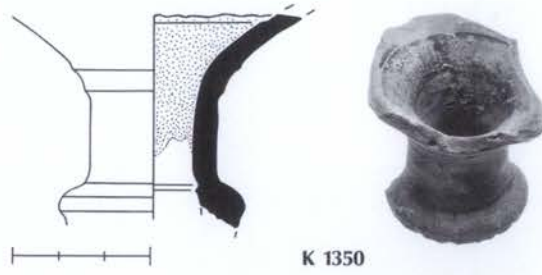
K 1348

Εικ. 26



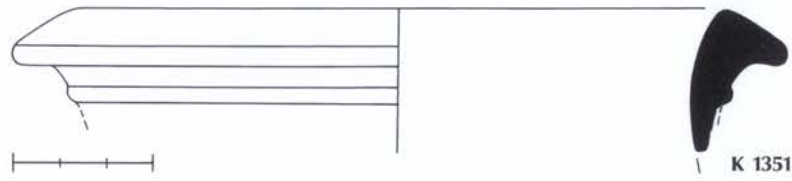
K 1349

Εικ. 27α-β



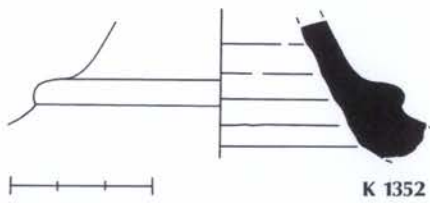
K 1350

*Εικ. 28*



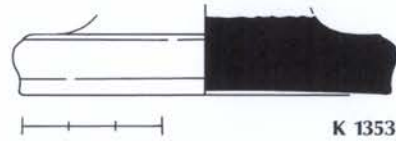
K 1351

*Εικ. 29*



K 1352

*Εικ. 30*



K 1353

*Εικ. 31*



## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Είκ. 1. **K 1323** (94/E 8). Τμήμα βάσης κανθάρου.  
Είκ. 2. **K 1324** (94/Z 10). Τμήμα βάσης κανθάρου.  
Είκ. 3. **K 1325** (94/E 3). Τμήμα τοιχώματος κανθάρου.  
Είκ. 4. **K 1326** (94/E-Θ16). Τμήμα τοιχώματος κανθάρου.  
Είκ. 5. **K 1327** (94/E 3). Τμήμα λαβής κανθάρου.  
Είκ. 6. **K 1328** (94/Θ 5). Τμήμα λαβής κανθάρου.  
Είκ. 7. **K 1329** (94/E-5). Τμήμα χείλους κανθάρου.  
Είκ. 8. **K 1330** (94/E 8). Τμήμα τοιχώματος κανθάρου.  
Είκ. 9. **K 1331** (94/E-Θ 20). Τμήμα βάσης κυπέλλου.  
Είκ. 10. **K 1332** (94/Θ 8). Τμήμα χείλους ἄωτου σκυφιδίου.  
Είκ. 11. **K 1333** (94/Θ 7). Τμήμα χείλους ἄωτου σκυφιδίου.  
Είκ. 12. **K 1334** (94/E 5). Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἄωτου σκυφιδίου.  
Είκ. 13. **K 1335** (94/B 48). Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἰχθυοπινακίου.  
Είκ. 14. **K 1336** (94/E 4). Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἰχθυοπινακίου.  
Είκ. 15. **K 1337** (94/Θ 5). Τμήμα βάσης καὶ τοιχώματος ἰχθυοπινακίου.  
Είκ. 16. **K 1338** (94/E 11). Τμήμα τοιχώματος καὶ χείλους πινακίου.  
Είκ. 17. **K 1339** (94/E 6). Τμήμα χείλους ἀπὸ ἄσκη τύπου «guttus».  
Είκ. 18. **K 1340** (94/Θ 1). Τμήμα στομίου καὶ τοιχώματος δίνου.  
Είκ. 19. **K 1341** (94/Θ 13). Τμήμα χείλους λεκάνης.  
Είκ. 20 α-β. **K 1342** (94/ E-Θ 16). Τμήμα χείλους λεκάνης.  
Είκ. 21. **K 1343** (94/E 3). Τμήμα βάσης λεκάνης.  
Είκ. 22. **K 1344** (94/ΣΤ 13). Τμήμα ἄωτου σκυφιδίου.  
Είκ. 23. **K 1345** (94/ E3). Τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος πινακίου.  
Είκ. 24. **K 1346** (94/A16). Τμήμα μελαμβαφοῦς στελέχους.  
Είκ. 25. **K 1347** (94/E 8). Τμήμα βάσης καὶ τοιχώματος μελαμβαφοῦς ἀγγείου.  
Είκ. 26. **K 1348** (94/H 24). Τμήμα χείλους ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (κανθάρου).  
Είκ. 27. **K 1349** (94/B 12). Τμήμα στομίου ἀνοιχτοῦ ἀγγείου.  
Είκ. 28. **K 1350** (94/Z 10). Τμήμα ἀπὸ στήριγμα ἀγγείου(ς).  
Είκ. 29. **K 1351** (94/E 8). Τμήμα στομίου καὶ λαιμοῦ ἀμφορέα(ς).  
Είκ. 30. **K 1352** (94/ΣΤ 4). Τμήμα ἀπὸ λαιμὸ χρηστικοῦ ἀγγείου.  
Είκ. 31. **K 1353** (94/A 3). Βάση ἄβαφου ἀγγείου.

ΝΑΤΑΛΙΑΣ ΠΟΥΛΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Β. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ Η ΠΡΩΙΜΗ  
ΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ





## ΕΙΣΑΓΩΓΗ<sup>1</sup>

**Κ**ατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς στὴ θέση Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ Κυθήρων, μαζὶ μὲ τὰ σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς μινωικῆς ἐποχῆς, ἦλθε στὸ φῶς μεγάλος ἀριθμὸς εὐρημάτων τῆς βυζαντινῆς καὶ πρώιμης ἐνετικῆς περιόδου. Πολλοὶ λόγοι θὰ δικαιολογοῦσαν τὴ δημοσίευσή τους παράλληλα μὲ τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα· ἡ σπουδαιότητα τῆς θέσης καὶ ἡ ἔλλειψη δημοσίευσης παρόμοιου ὕλικου ἀπὸ τὸ νησὶ εἶναι δύο ἀπὸ αὐτούς. Ὅμως, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ διαχρονικὴ ἱστορία τοῦ τόπου καί, συγχρόνως, ἡ ἀνησυχία του νὰ ἀποδώσει στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα ὅλες τὶς πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν σὲ αὐτὴ τὴ σημαντικὴ θέση τοῦ Αἰγαίου ἦταν, κυρίως, οἱ αἰτίες ποὺ ὤθησαν τὸν ἀνασκαφέα στὴν ἀπόφαση τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης καὶ δημοσίευσης τοῦ συνόλου τῶν εὐρημάτων.

Ἐνα μικρὸ μέρος τοῦ ὕλικου, ποὺ μελετᾶται στὴ συνέχεια, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὸν λόφο<sup>2</sup>, ἐνῶ στὴν πλειονότητά του ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ

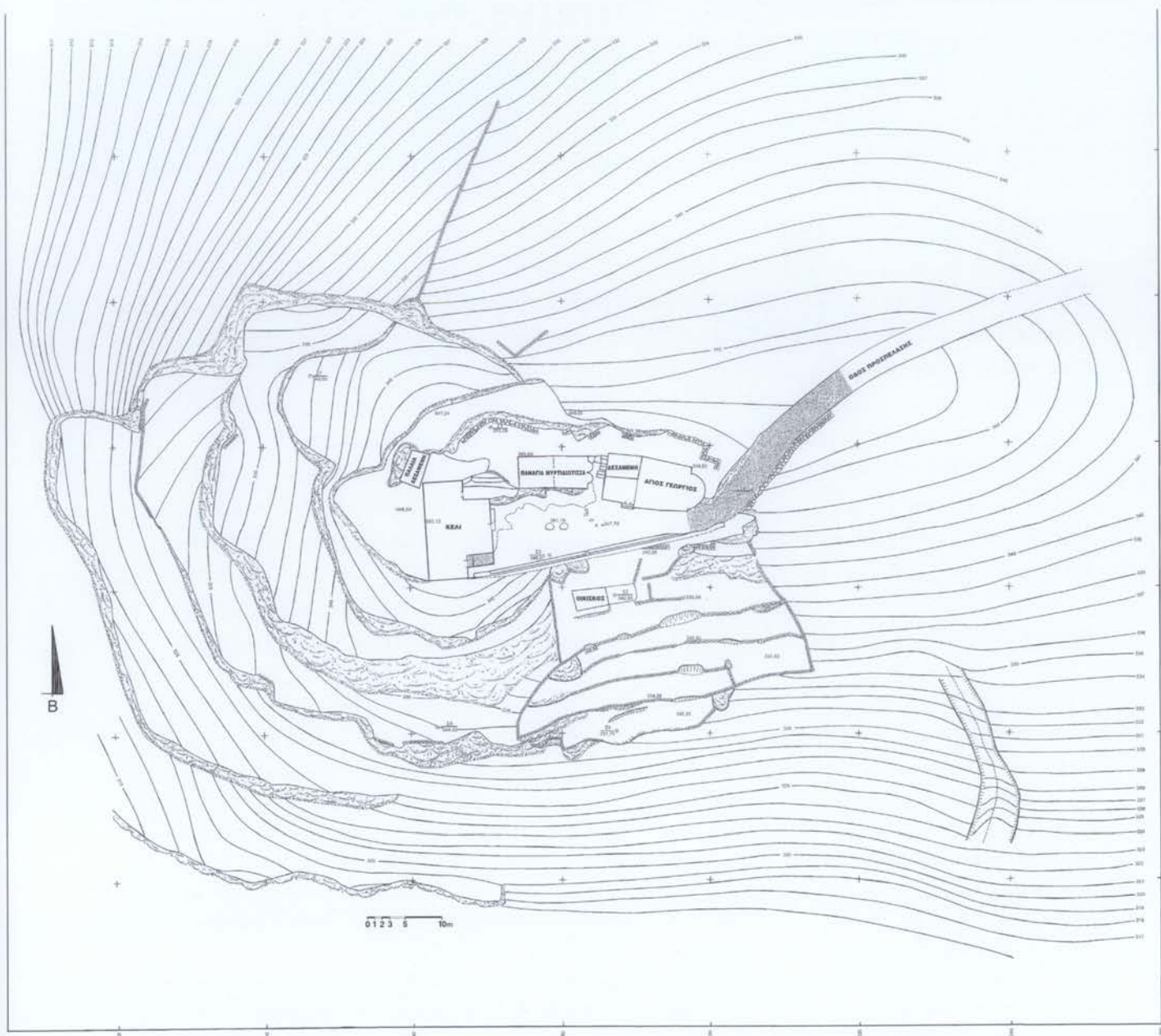
---

1. Ὁ Γιάννης Σακελλαράκης μοῦ ἐμπιστεύθηκε τὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τοῦ βυζαντινοῦ καὶ πρώιμου ἐνετικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν χρόνων τῆς ἔρευνας καὶ τῆς συγγραφῆς ἡ συμπαράσταση καὶ ἡ ἐνθάρρυνσή του ἦταν συνεχῆς. Τοῦ εἶμαι ευγνώμων. Οἱ εὐχαριστίες μου ἀπευθύνονται ἐπίσης στὴν Ἑφη Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη γιὰ τὴν ὑποστήριξή της.

Εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα τὸν J. W. Hayes γιὰ τὶς σκέψεις καὶ τὶς προτάσεις του σχετικὰ μὲ τὸ κεραμικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὸν Ἅγιος Γεώργιο στὸ Βουνό, ποὺ πρόθυμα μοιράστηκε μαζί μου. Εὐχαριστῶ τὴν Ἄ. Καββαδιά-Σπονδύλη, ἐπίτιμη Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων, γιὰ τὶς γόνιμες συζητήσεις ποὺ εἶχαμε. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν Μ. Παπαδημητρίου, ἀρχαιολόγο τῆς 1ης ΕΒΑ, ποὺ μοιράστηκε μαζί μου τὶς σκέψεις της καὶ τὰ συμπεράσματά της σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα στὴν Κολοκυθιά καὶ τὶς παρατηρήσεις της γιὰ τὸν Ἅγιος Γεώργιο στὸ Βουνό. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν ἀρχαιολόγο Α. Τσαρβάπουλο, γιὰ τὴ βοήθειά του καὶ τὶς σκέψεις ποὺ ἀνταλλάξαμε στὰ Κύθηρα. Ἡ Μ. Λεοντσίνη-Ἄνθη, ἱστορικὸς στὸ ΕΙΕ/ΙΒΕ, ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ συ-

γκεκριμένη μελέτη· τὴν εὐχαριστῶ πολὺ γι' αὐτό. Οἱ εὐχαριστίες μου ἀπευθύνονται καὶ στὴν ἀρχαιολόγο Κ. Καραϊνδρου, ἡ ὁποία πρόθυμα συνεργάστηκε μαζί μου κατὰ τὴν πρώτη περίοδο μελέτης αὐτοῦ τοῦ ὕλικου. Καθοριστικὸς γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης ἦταν ὁ φιλόξενος χώρος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πειραιᾶ· ὀφείλονται εὐχαριστίες στοὺς τότε προϊσταμένους Γ. Σταϊνχάουερ, Ν. Ἀξιῶτη, Ἐ. Κονσολάκη καὶ Ε. Λυγκούρη, στὴν ἐπιμελήτρια ἀρχαιοτήτων Α. Πούλου καὶ τὶς συντηρήτριες Γ. Διαμαντάκου καὶ Τ. Παναγοπούλου. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στοὺς Μ. Σκουλούδη, Μ. Ξανθοπούλου, Γ. Τζαβέλλα καὶ Ν. Ντόλια. Οἱ περισσότερες φωτογραφίες εἶναι τοῦ Ἡλ. Ἡλιάδη, ἐνῶ ὀρισμένες τῆς ὑπογράφουσας.

2. Τὰ ἔτη 1992 καὶ 1993, βλ. Σακελλαράκης 2011, 145-336. Στὴν καταγραφή τῆς κεραμικῆς πῆραν μέρος οἱ τότε φοιτήτριες Δ. Ἰσακίδου, Ε. Καλοφωλιᾶ, Σ. Καρδιακοῦ, Σ. Κωνσταντινίδου, Ν. Νιαβῆ, Ν. Σαριδάκη, Ε. Τζαβέλλα καὶ Β. Φλώρου τὶς ὁποῖες εὐχαριστῶ. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τοὺς ἀρχαιολόγους Γ. Μπροκαλάκη καὶ Ἐ. Τζαβέλλα γιὰ τὴ συνεργασία μας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης αὐτοῦ τοῦ σύνθετου ὕλικου.



Είκ. 1. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Τοπογραφικό διάγραμμα.

στά άνδρα, που σχηματίζονται στην κορυφή και στη νότια κλιτύ του Άγιου Γεωργίου στο Βουνό (είκ. 1, 2, 3). Το 1992 έγιναν τρείς δοκιμαστικές τομές: Τομή I και II στο Άνδηρο 1 και Τομή III στο Άνδηρο 2. Άνασκαφική έρευνα έγινε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στα Άνδρα 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 και 8, καθαρισμοί έγιναν στο Άνδηρο 8 και στον χώρο βόρεια του Άνδρου 1. Έπιφανειακή έρευνα<sup>3</sup> πριν την άνασκαφή

3. Οί άνασκαφικές έρευνες έγιναν κατά τὰ έτη 1992-1994.



ἔγινε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς χώρους ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, καὶ στὴ δυτικὴ κλιτύ. Ἡ διαχρονικὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια μέχρι καὶ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ, καθὼς καὶ ἡ φυσικὴ διαμόρφωση στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἦταν οἱ αἰτίες γιὰ κάποια στρωματογραφικὴ ἀσυνέχεια, ποὺ παρατηρήθηκε σὲ ὀρισμένα σημεῖα κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Εἶναι χρήσιμο νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἔλαβε χώρα διαχρονικὰ τόσο στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ὅσο καὶ στὴ νότια κλιτύ<sup>4</sup>. Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κατάλοιπα κτισμάτων τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ Ἄνδηρο 2, δηλαδὴ στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς, ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ στὰ Ἄνδηρα τῆς νότιας κλιτύος.

Στὸ κεφάλαιο III (*Ἀνασκαφικὰ Δεδομένα*), παρουσιάζονται ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα καταλήξαμε μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς βυζαντινῆς καὶ πρώιμης ἐνετικῆς περιόδου, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν στοιχείων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀνασκαφικὴ ἔκθεση τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Γιάννη Σακελλαράκη<sup>5</sup>. Θεωρήσαμε σκόπιμο τὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς χώρους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους προέρχονται τὰ εὐρήματα, νὰ προηγηθοῦν τῆς παρουσίας τῆς κεραμικῆς.

Ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν εὐρημάτων μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνουμε τρεῖς κατηγορίες ἀνασκαφικῶν ὁμάδων μὲ κριτήριον τὸν χῶρον στὸν ὁποῖο βρέθηκαν καὶ τὴ διατάραξη ποὺ παρατηρήσαμε.

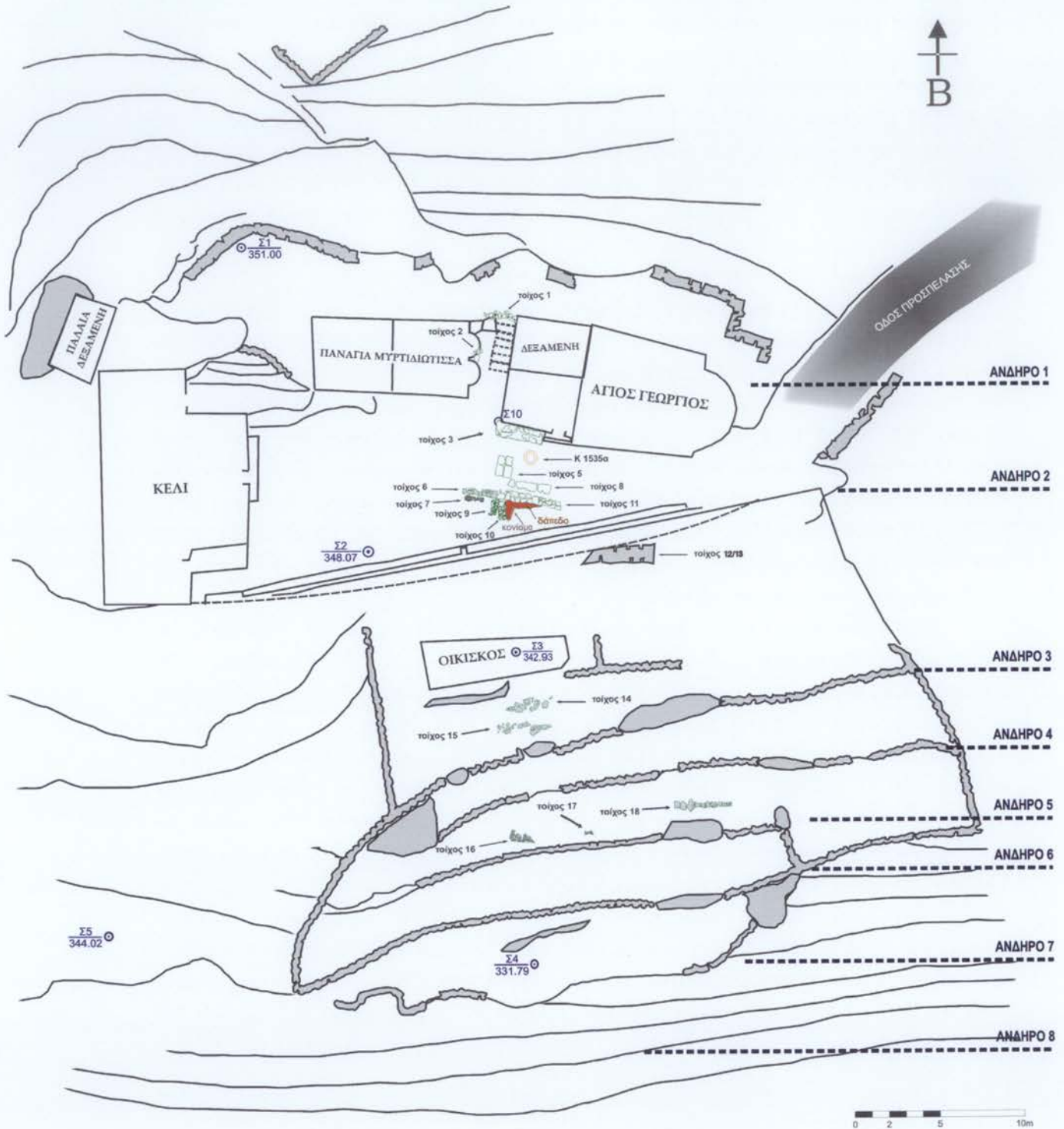
1. Πρώτη κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ εὐρήματα ποὺ βρέθηκαν σὲ στρώματα μὲ πολὺ μικρὴ ἕως ἐλάχιστη διατάραξη καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου· σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνήκουν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁμάδες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἄνδηρου 2. Τὸ Ἄνδηρο 2 εἶναι τὸ σημαντικότερο ἄνδηρο στὸν λόφο καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐκεῖ ἦταν λεπτομερής. Ἡ μελέτη καὶ ἡ χρονολόγησή τους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσδιορίσουμε χρονικὰ καὶ τὴ χρῆση τῶν χώρων μέσα στοὺς ὁποῖους βρέθηκαν. Ἡ πλειονότητα τῶν ὁμοιογενῶν αὐτῶν ὁμάδων, ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἄνδηρο 2 χρονολογεῖται στὸν 12ο καὶ πρώιμο 13ο αἰῶνα, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται ὁμάδες ποὺ χρονολογοῦνται πρωιμότερα, ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 11ο αἰῶνα. Εἶναι ὡστόσο σημαντικὸ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι οἱ ἐλάχιστες ὁμοιογενεῖς ὁμάδες, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ πρώιμη μεσοβυζαντινὴ περίοδο (7ος, 8ος καὶ 9ος αἰῶνας) προέρχονται ἀπὸ τὴ διερεύνηση ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων στὸν Κάνναβο 9 (Τομέας Α9) αὐτοῦ τοῦ Ἄνδηρου<sup>6</sup>. Ἐπίσης οἱ ὁμάδες ποὺ συνδέονται μὲ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου

4. Σακελλαράκης 2011, 145-336.

5. Γιὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τῶν προηγούμενων περιόδων, βλ. Σακελλαράκης 2011, 145-336, σχ. 1-4.

6. Στὸ κείμενο ἀναφέρεται ἡ τελικὴ ὀνομασία τῶν ἀνασκαφικῶν Καννάβων καὶ τῶν Τομῶν κάθε Ἄνδηρου, ὅπως αὐτὴ δημοσιεύτηκε στὴν ἀνασκαφικὴ ἔκθεση, βλ. Σακελλαράκης





Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό. Συνολικό σχέδιο αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

που ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴ διερεύνηση τοῦ Καννάβου 7 (Τομέας Α7) – χώρος μὲ λείψανα δαπέδου ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες –, χρονολογοῦνται στὸν 8ο καὶ 9ο αἰώνα. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα αὐτῆς τῆς περιόδου ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἄνδηρο 2 εἶναι λίγα, χαρακτηρίζονται ὡς ὑπολειμματικὰ καὶ χρονολογοῦν τὴ χρήση τοῦ χώρου αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν πρῶιμη βυζαντινὴ περίοδο.

2. Στὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν εὐρήματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ χαμηλότερα Ἄνδηρα τῆς ἀνασκαφῆς (Ἄνδηρα 3, 4, 5, 6, 7, 8), ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπίσης παρουσιάζουν ὁμοιογένεια καὶ χρονολογικὴ ταύτιση. Στὴν πλειονότητά τους τὰ εὐρήματα αὐτὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ κυρίως στὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ αὐτὰ ποὺ ἀνήκουν στὸν 9ο καὶ 10ο αἰώνα.

Αὐτὰ τὰ εὐρήματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν μαζὶ μὲ νομίσματα τοῦ 7ου καὶ 9ου αἰώνα, ἀποτελοῦν ὁμοιογενὴ σύνολα καὶ μᾶς δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὶς περιόδους χρήσης τῶν Ἀνδῶν, ποὺ διαμορφώνονται στὴ νότια κλιτύ.

3. Τέλος, ἓνα μέρος τοῦ ὑλικοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τοῦ χώρου, ποὺ ἔγινε κυρίως τὸ πρῶτο ἀνασκαφικὸ ἔτος (1992), ἢ βρέθηκε σὲ ἐντελῶς διαταραγμένα στρώματα. Στὴ μεγάλη τους πλειονότητα τὰ ὑλικά κατάλοιπα τῶν στρωμάτων αὐτῶν ἀποτελοῦν μεταγενέστερες ἀποθέσεις.

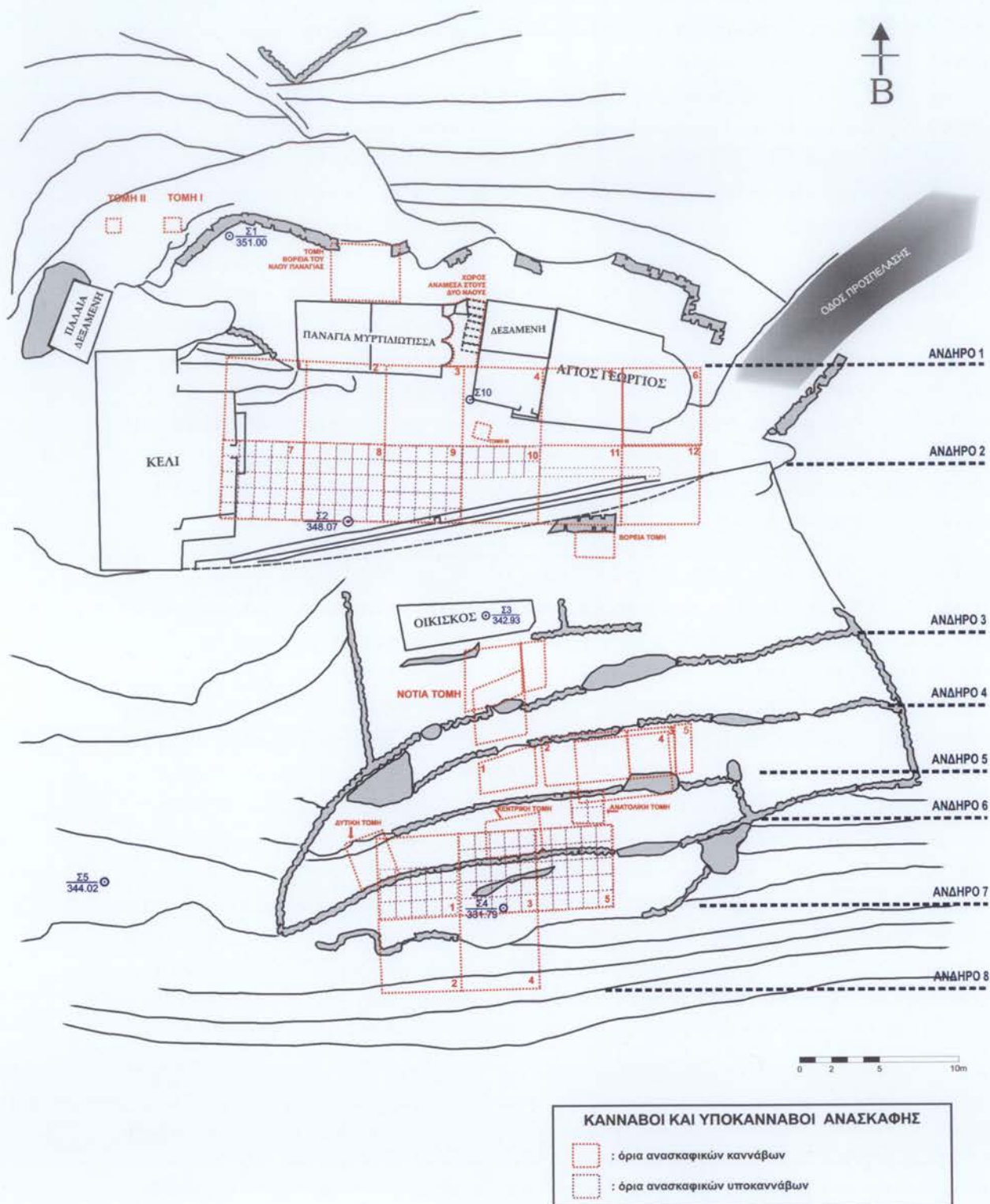
Τὸ ὑλικό, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ καὶ δὲν ἀνήκει στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ἢ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καλύπτει μίαν περίοδο ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. φθάνει δὲ ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς μελέτης, τὸ ὑλικό, ποὺ ἀρχικὰ εἶχε χαρακτηρισθεῖ ὡς «ὑστερο», ἐντάχθηκε σὲ ἐπιμέρους χρονολογικὲς ἐνότητες: ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ διαιρεῖται σὲ τρεῖς ἐπιμέρους περιόδους, τὴν πρωτοβυζαντινὴ (4ος-7ος αἰώνας), τοὺς μεταβατικοὺς χρόνους (7ος-μέσα 9ου) καὶ τὴ μεσοβυζαντινὴ (9ος-12ος αἰώνας), ἡ περίοδος τῆς ἐνετοκρατίας στὴν πρῶιμη ἐνετικὴ (13ος-15ος αἰώνας) καὶ τὴν ὄψιμη ἐνετικὴ (16ος-18ος αἰώνας), ἐνῶ στὴ μεταβυζαντινὴ (τέλος 18ου-19ος αἰώνας) καὶ σύγχρονη περίοδο (20ος αἰώνας) ἐντάσσεται τὸ ὑπόλοιπο ὑλικό<sup>7</sup>. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς βυζαντινῆς καὶ πρῶιμης ἐνετικῆς περιόδου εἶναι τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης. Τὰ ἀντικείμενα παρουσιάζονται ἀνὰ κατηγορία, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας γίνεται τυπολογικὴ κατάταξη καὶ ἀκολουθεῖται ἡ παραπάνω χρονολογικὴ σειρά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γίνεται σαφέστερη ἢ τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῆς κάθε κατηγορίας ἀντικειμένων κατὰ τὴ διάρκειά τῆς βυζαντινῆς (4ος-τέλη 12ου

2011, 145-336. Σὲ παρένθεση ἀναγράφουμε πάντοτε τὴν ἀρχικὴ τους ὀνομασία, ὅπως αὐτὴ ἔχει καταγραφεῖ καὶ στὰ δελτία τῶν ἀντικειμένων, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δίνονται στὸν κατάλογο ποὺ δημοσιεύουμε (π.χ. Ἄνδηρο 2, Κάνναβος 9, ἀρχικὴ ὀνομασία: Τομέας Α9).

7. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς βυζαντινῆς καὶ

πρῶιμης ἐνετικῆς περιόδου εἶναι τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης. Ἡ κεραμικὴ τῆς ὑστερῆς ἐνετικῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου μελετᾶται ἀπὸ τὴν Ἑλλη Τζαβέλλα, ἐνῶ τὰ γυάλινα καὶ μετάλλινα τέχνηρα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης τοῦ Γιώργου Μπροκαλάκη.





Εικ. 3. Άγιος Γεώργιος στο Βουνό Κυθήρων. Τοποθέτηση καννάβων και υποκαννάβων ανασκαφής.



αίωνα) και πρώιμης ένετικής περιόδου (13ος-μέσα 15ου αί.). Τα ελάχιστα πρωιμότερα όστρακα, χρονολογούμενα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, παρουσιάζονται επίσης στον κατάλογο.

Στο κείμενο, που προηγείται του καταλόγου, δίδονται στοιχεία για τα χαρακτηριστικά, τη διάδοση και τη χρονολόγηση κάθε κατηγορίας ή τύπου που εξετάζεται. Στο τέλος υπάρχει μία μικρή ένότητα (*Ανασκαφικά δεδομένα*) στην οποία εξετάζονται όλα τα ανασκαφικά και νομισματικά δεδομένα, απαραίτητα για τη χρονολόγηση κάθε αντικειμένου, καθώς και τα ποσοστά που έχει κάθε κατηγορία ή/και κάθε τύπος. Παράλληλα, εξάγονται συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των χώρων μέσα στους οποίους βρέθηκαν τα αντικείμενα αυτά.

Στο τέλος του αναλυτικού καταλόγου επιλέξαμε να παρουσιαστούν συνοπτικά και να απεικονιστούν ομάδες εύρημάτων, που ανήκουν στην πρώτη και δεύτερη κατηγορία (1 και 2) μαζί με τα νομίσματα, που ανήκουν στο ίδιο αρχαιολογικό περιβάλλον. Τα αντικείμενα αυτά, που αποτελούν μέρος ομοιογενών συνόλων, παρουσιάζονται μαζί, έτσι ώστε να γίνει σαφέστερη ή μεταξύ τους σχέση και να αναδειχθεί ή χρονολογική τους συνάφεια<sup>8</sup>.

Η ανασκαφή έφερε στο φως πλήθος εύρημάτων: 22.856 όστρακα κεραμικής, 692 τμήματα γυάλινων σκευών και 392 μέταλλα τέχνηρα, χρονολογούνται από τον 4ο αιώνα και φθάνουν μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Η μελέτη και η χρονολόγηση των εύρημάτων, που αποτελούν το αντικείμενο αυτής της μελέτης, έγινε με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, τη σύγκρισή τους με ανάλογο υλικό από το πλησιόχωρο Καστρί και με δημοσιευμένο υλικό από άλλες θέσεις της Πελοποννήσου. Αξιοποιήσαμε βεβαίως και κάθε στοιχείο που προερχόταν από διάφορες θέσεις του έλλαδικού χώρου και της Μικράς Ασίας, με χρονικό όριζοντα αντίστοιχο με τον δικό μας. Η ιδιαιτερότητα όμως της θέσης - θέση στρατηγικής σημασίας με δυνατότητα έλέγχου μιας ευρύτερης θαλάσσιας περιοχής - μας επέβαλε τη σύγκρισή της με αντίστοιχες θέσεις του αιγαιακού, κυρίως, χώρου: τα νησάκια του Αργολικού κόλπου, το Έμποριό της Χίου και η νησίδα Ψείρα στη ΒΑ άκτē της Κρήτης, έστω και αν, εύλόγως, παρουσιάζουν διαφορές, προσφέρονται για σύγκριση με τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό.

Στο τέλος της μελέτης υπάρχει το Κεφάλαιο «Βυζαντινά Κύθηρα», στο οποίο γίνεται προσπάθεια να εξαχθούν συμπεράσματα από τη μελέτη των αρχαιολογικών και ιστορικών δεδομένων της βυζαντινής περιόδου που άφορούν στο νησί των Κυθήρων.

8. Βλ. Παράρτημα 1, Πίνακες 1-11: Χρονολογούμενες ομάδες κεραμικής, 185-191. Η παρουσίαση αυτή ακολουθεί τους κανόνες στους οποίους κατέληξε η Στρογγυλή Τράπεζα ICREA/ESF, *Exploratory Workshop on Late Roman Fine Wares:*

*Solving Problems of Typology and Chronology*, Barcelona, Spain (5-9th of November 2008). Για τη δημοσίευση βλ. LRFW Working Group 2011α, 1-10. LRFW Working Group 2011β, 15-32.

## I. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ<sup>9</sup>

Τὰ πρωιμότερα ἀντικείμενα τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου χρονολογῶνται στὸν 4ο αἰώνα: πρόκειται γιὰ ἐλάχιστα ὄστρακα ἀμφορέων καὶ τρία νομίσματα τοῦ 4ου αἰώνα. Ἡ εὕρεση τῶν νομισμάτων τοῦ 4ου αἰώνα, τόσο στὸν Ἅγιο Γεώργιο ὅσο καὶ στὸ Καστρί<sup>10</sup>, συνηγοροῦν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑπαρξης κάποιας ἐγκατάστασης καὶ στὶς δύο αὐτὲς θέσεις. Τὰ εὐρήματα τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰώνα εἶναι λίγα καὶ ἰδιαίτερα ἀποσπασματικά. Τὰ θραύσματα ἀπὸ καντῆλες καὶ τὰ πινάκια τοῦ τύπου Hayes 3C, ποὺ χρονολογῶνται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξη ἐγκατάστασης στὸν λόφο, ὁ χαρακτήρας τῆς ὁποίας δὲν μπορεῖ, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, νὰ προσδιοριστεῖ. Οἱ ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξη ἔντονης ἀνθρώπινης δραστηριότητας στὸν Ἅγιο Γεώργιο χρονολογῶνται μετὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰώνα. Πινάκια τοῦ τύπου Hayes 3F, G, H ἀπὸ τὴ Φώκαια ἢ ἄλλες περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πινάκια ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Τυνησίας στὴ Β. Ἀφρική (τύποι Hayes 91D, 99, 80B/99, 103, 104), λύχνοι ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ, ἀμφορεῖς τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τύπου 1 καὶ 2, παράλληλα μὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ γυάλινων καὶ μεταλλικῶν ἀντικειμένων, ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο ποὺ χρονολογεῖται μετὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου μέχρι καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα. Εἰδικὰ ἡ εὕρεση τοῦ τύπου 91D στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, καθὼς καὶ ἡ παράλληλη ἀνεύρεσή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὑποδηλώνει, μεταξὺ ἄλλων, τὴν πορεία τῶν πλοίων, ποὺ μετέφεραν προϊόντα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία *Africa Proconsularis* πρὸς τὴν πρωτεύουσα καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰώνα.

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο, ποὺ εἶναι καὶ σήμερα ὄρατὸ μέσα στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰώνα<sup>11</sup>, ἀνήκει σὲ θρησκευτικὸ κτίριο τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Τὰ νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ Κώνσταντος Β', ποὺ βρέθηκαν τόσο ἐπιφανειακὰ στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς, ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνισχύουν τὴ μαρτυρία τῆς κεραμικῆς καὶ ὑποδηλώνουν ἔντονη δραστηριότητα μέσα στὸν 7ο αἰώνα. Μία μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τόσο στὸ ἐσωτερικὸ ὅσο καὶ περιμετρικὰ τοῦ ναοῦ ἴσως δώσει στοιχεῖα γιὰ τὶς πρωιμότερες φάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ κτιρίου, στὸ ὁποῖο ἀνήκει τὸ ψηφιδωτό, φάσεις ποὺ ἴσως συνδέονται μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ 6ου αἰώνα. Ἡ σημερινὴ πάντως ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι μεταγενέστερη καὶ μόνο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ δώσει πιὸ συγκεκριμένες ἀπαντήσεις γιὰ τὴ χρονολόγησή της.

9. Μία πρώτη παρουσίαση τοῦ ὕλικου δημοσιεύτηκε τὸ 2009, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2009, 344-356.

10. Herrin 1972, 43.

11. Assimakopoulou-Atzaka 1991, 38, 47, 50, εἰκ. 5-7. Γκίνη-Τσοφοπούλου 2011, 122-127.

Αντίθετα, όμως, με τὸ Καστρί, ὅπου οἱ ἀνασκαφεῖς συμπεραίνουν ἐγκατάλειψη τῆς θέσης μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα<sup>12</sup>, τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου, στὸν 8ο καὶ στὸν 9ο αἰώνα ἀποτελοῦν σημαντικό ποσοστὸ τοῦ συνόλου τῶν ἀντικειμένων. Ἡ μεγάλη αὐτὴ χρονικὴ ἀπόκλιση – ὑπαρκτὴ ἢ ὄχι<sup>13</sup> – μεταξύ τῶν ἐγκαταστάσεων στὶς δύο θέσεις ὀφείλεται ἀναμφίβολα σὲ περισσότερους ἀπὸ ἓναν παράγοντες. Οἱ δημοσιεύσεις τῶν τελευταίων τριάντα ἐτῶν ποὺ ἀναχρονολόγησαν ἀνασκαφικὸ ὑλικὸ κυρίως τῶν λεγόμενων μεταβατικῶν χρόνων (7ος-9ος αἰώνας), εἶναι ἓνας ἀπὸ αὐτούς.

Πινάκια τοῦ τύπου Hayes 10C ἀπὸ τὴ Φώκαια, οἱ παραλλαγές τῶν ὁποίων καλύπτουν ὅλο τὸν 7ο αἰώνα, βρίσκονται μαζί με ἄλλα τοῦ τύπου Hayes 105 ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Τυνησίας ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίοδο. Ἀκόμη καὶ ὄστρακα τοῦ τύπου Hayes 109B ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικής<sup>14</sup>, ποὺ δὲν συναντᾶμε συχνὰ σὲ ἀνασκαφές καὶ τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 7ου καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 8ου αἰώνα, ἐντοπίζονται στὸ ἀνασκαφικὸ ὑλικό. Ἡ ὕπαρξη αὐτῆς τῆς κεραμικῆς στὴ συγκεκριμένη θέση δὲν ὑποδηλώνει ἀπλὰ κατοίκηση τοῦ χώρου κατὰ τὴν συγκεκριμένη περίοδο, ἀλλὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἐγκατάστασης, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι συναλλάσσονταν με περιοχές τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ οἱ δραστηριότητές τους τοὺς ἔφεραν σὲ ἐπαφὴ καὶ με περιοχές τῆς Τυνησίας.

Στὰ τέλη τοῦ 7ου καὶ σὲ ὅλον τὸν 8ο αἰώνα χρονολογοῦνται ἀρκετὰ ὄστρακα ἀμφορέων ποὺ ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιβιώσεις τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ 2, κυρίως ἐξαιτίας τῆς τυπολογικῆς συγγενείας τους με αὐτόν. Πρόκειται γιὰ τὸν αἰγαιακὸ ἢ βυζαντινὸ σφαιρικὸ τύπο, τὸ βασικὸ δοχεῖο μεταφορᾶς προϊόντων πού, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου ἕως καὶ τὸν 9ο αἰώνα, ἐντοπίζεται σὲ ὅλες τὶς περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας ἢ σὲ περιοχές με τὶς ὁποῖες τὸ Βυζάντιο διατηροῦσε ἐπαφές<sup>15</sup>. Τὴν ἴδια περίοδο, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου, στὸν 8ο καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα, χρονολογοῦνται πέντε σπάνια ὄστρακα ἐφυσωμένων ἀγγείων ἀπὸ λευκὸ πηλὸ προερχόμενα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη<sup>16</sup>. Παράλληλα, ἀρκετὰ γυάλινα καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, μεταξύ αὐτῶν καὶ πολλὲς κανδηλῆθρες, ἐντάσσονται στὴν ἴδια περίοδο<sup>17</sup>. Οἱ πόρπες ζώνης ἢ δερμάτινων στενῶν λωρίδων ποὺ συνήθιζαν νὰ φοροῦν ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα καὶ μετὰ οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς

12. Herrin 1972, 44. Στὴν ἴδια δημοσίευση ὁ Megaw διερευνᾷ τὴν πιθανότητα ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὴν Παλαιόπολη νὰ ἔχει ἐπισκευαστεῖ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. βλ. Megaw 1972, 315-316.

13. Τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Καστρί συνεχετᾶζεται με αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο σὲ ἄλλο κεφάλαιο, βλ. στὸν παρόντα τόμο «Ἅγιος Γεώργιος

καὶ Καστρί: ὁμοιότητες καὶ διαφορές», 41-46.

14. Hayes 1972, 166-169, 172, 343-346.

15. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 245-248, εἰκ. 23-28. Ρουλίου-Papadimitriou, Didioumi 2010, 743-744.

16. Hayes 1992, GWW I καὶ II, 12-22.

17. Βλ. Μπροκαλάκης, *Τὰ μετάλλινα τέχνεργα*, στὸν παρόντα τόμο.



ἐπαρχιακῆς διοίκησης τοῦ βυζαντινοῦ κράτους<sup>18</sup>, καθὼς καὶ ἡ ἀνεύρεση δέκα νομισμάτων τοῦ Ἡρακλείου, δέκα νομισμάτων τοῦ Κώνσταντος Β', δύο μολυβδόβουλων τοῦ 8ου αἰ. καὶ ὁ φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820)<sup>19</sup> ἐνισχύουν μὲ τὸν πιὸ κατηγορηματικὸ τρόπο τῆ μαρτυρία τῶν ὑπολοίπων εὐρημάτων: ἡ θέση δὲν ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ τουλάχιστον ἕως τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9ου αἰώνα καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς δὲν εἶναι ἀποκομμένοι ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Ἡ θέση εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ ΝΔ Αἰγαίου, χαρακτηριστικὸ τὸ ὅποιο θεωρῶ καθοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ συνεχὴ κατοίκησή του καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύσκολων γιὰ τὸ Βυζάντιο χρόνων. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ὑποθέτουμε ὅτι κατασκευάστηκε ἡ ὑπόγεια κτιστὴ ὕδατοδεξαμενὴ, ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ Ἄνδηρο 2.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ 10ου αἰώνα τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα εἶναι λιγοστά. Τὸ νησὶ τῶν Κυθήρων ὅπως καὶ ἄλλα στὸ Αἰγαῖο πέλαγος πλήττεται αὐτὴ τὴν περίοδο ἀπὸ ἰδιαίτερα καταστροφικὲς ἐπιδρομὲς Ἀράβων. Μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης τὸ 827 οἱ Ἄραβες βρίσκονται στὸ Αἰγαῖο καὶ μὲ βάση τὸν Χάνδακα ἐξορμοῦν καὶ λεηλατοῦν νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους. Οἱ πηγὲς μάλιστα ἀναφέρουν καταστροφικὲς ἐπιδρομὲς στὰ Κύθηρα τὸ 886 καὶ τὸ 920<sup>20</sup>. Ἔστω καὶ ἂν ὁ ἀραβικὸς κίνδυνος σημειώνεται σὲ βυζαντινὲς πηγὲς ἀπὸ τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς ἐμφάνισής τους στὴ Μεσόγειο – τὸ 642 καταλαμβάνεται ἡ Ἀλεξάνδρεια – οἱ Ἄραβες ἀρχίζουν νὰ ἀποτελοῦν συνεχὴ κίνδυνο ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ καταλαμβάνουν τὴν Κρήτη. Τὸ 824/27 χάνεται τὸ προπύργιο τῶν Βυζαντινῶν στὸ νότιο Αἰγαῖο καὶ τὰ ὑπόλοιπα νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους εἶναι περισσότερο εὐάλωτα.

Τὰ λιγοστὰ πάντως εὐρήματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ θέση αὐτὴ δὲν ἐγκαταλείπεται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα. Εἶναι βέβαια πιθανὸ οἱ δραστηριότητες νὰ συνεχίστηκαν σὲ ρυθμοὺς χαμηλοῦς ἔτσι ὥστε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας νὰ μὴν εἶναι ἐντυπωσιακά. Ἐνας ἐπιπλέον παράγοντας, ποὺ δυσχεραίνει τὴν ἀναγνώριση τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τῆς περιόδου, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ τοπικὴ κεραμικὴ τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ πρώιμης μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς παραμένει ἄγνωστη καὶ ἐπομένως δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ μεταξὺ τῶν ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων. Πάντως σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο χρονολογοῦνται ὀρισμένα ἀγγεῖα μεταφορᾶς προϊόντων, λίγα κεραμικὰ καθημερινῆς χρήσης (μαγειρικὰ σκευῆ, κανάτες) καθὼς καὶ ἐλάχιστα ἐφυσωμένα ὄστρακα μὲ λευκὸ πηλό.

Τὸ κεραμικὸ ὕλικὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα εἶναι ἐπίσης ἀποσπασματικὸ καὶ σὲ μικρὸ ποσοστό.

18. Roulou-Papadimitriou 2005, 687-704. Βλ. στὸν παρόντα τόμο σ. 194.

19. Ὁ φόλλις Λέοντος Ε' ἀναφέρεται, ἐκ πα-

ραδρομῆς, ὡς σφραγίδα Λέοντος Ε' στὴ μελέτη Λεοντσίνη-Ἄνθη 2012, 701.

20. Malamut 1988, 110, 112.

Όστρακα από *ἀμφορείς* του τύπου Hayes 54 (Günseinin I)<sup>21</sup>, λίγα όστρακα μαγειρικῶν σκευῶν καὶ ἐλάχιστα θραύσματα ἐφυαλωμένων ἀγγείων, όρισμένα με λευκὸ πηλὸ, χρονολογοῦνται στὴ συγκεκριμένη περίοδο.

Ἀντίθετα, τὸ ἀνασκαφικὸ ὑλικὸ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχές του 12ου ἕως καὶ τὸν πρώιμο 13ο αἰῶνα εἶναι σημαντικό καί, τὸ κυριότερο, προέρχεται, στὴν πλειονότητά του, ἀπὸ τὰ στρώματα με μικρὴ διατάραξη, ποὺ ἀνασκάφηκαν στὸ Ἄνδρη 2 (Κάνναβος 4 καὶ 10). Εἶναι τὰ στρώματα στὰ όποία ἐντοπίστηκαν κτιστοὶ ἀποθηκευτικοὶ χῶροι καὶ ὁ πῖθος. Ἐδῶ ἦλθε στὸ φῶς τὸ χρυσόβουλλο του Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118). Κατὰ τὴ διενέργεια τῆς δοκιμαστικῆς Τομῆς III, ποὺ ἔγινε τὸ 1992 στὸν χῶρο, ποὺ στὴ συνέχεια όρίστηκε ὡς Κάνναβος 4, βρέθηκε καὶ ἡ σφραγίδα του Ἰωάννη ποιμένος Κυθήρων (12ος αἰῶνας)<sup>22</sup>.

Ἡ εὕρεση του χρυσόβουλλου ὑποδηλώνει ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Εἶναι προφανές ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη του 11ου καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια του 12ου αἰῶνα, ἡ βυζαντινὴ παρουσία στὸν χῶρο εἶναι ἐντονη καὶ ἡ δημιουργία κτιστῶν ἐγκαταστάσεων ὅπως ἀποθηκευτικῶν χῶρων, σχετίζεται ἄμεσα με τὴ μικρὴ κοινότητα, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένη ἐκεῖ. Πάντως, τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ὕπαρξη μοναστικῆς κοινότητας κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο.

Τὰ ἐφυαλωμένα πινάκια με λεπτεγχάρακτη καὶ ἐπιπεδόγλυφη διακόσμηση, όρισμένα μαγειρικὰ σκευῆ, ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης – κανάτες, λεκάνες, πινάκια – οἱ ἀμφορεῖς του τύπου Hayes 61<sup>23</sup> καὶ τὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, μεταξύ αὐτῶν καὶ ὁ μοναδικὸς ἀκέραιος πῖθος με τὸ ἀκιδογράφημα πλοίου καὶ χάραγμα, ἐντάσσονται σὲ αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο καὶ χρονολογοῦν τοὺς χῶρους μέσα στοὺς όποίους βρέθηκαν<sup>24</sup>. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Καστρί, ποὺ ἐντάσσονται σὲ αὐτὸ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο (12ος αἰῶνας) εἶναι ἀμφορεῖς του τύπου Hayes 61 καὶ 66 καθὼς καὶ ἐφυαλωμένα πινάκια με γραπτὸ δι' ἐπιχρίσματος διάκοσμο καὶ ἄλλα γραπτὰ με καστανὸ καὶ πράσινο χρῶμα<sup>25</sup>. Οἱ ἀνασκαφεῖς πάντως θεωροῦν ὅτι τὰ εὐρήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ στηρίξουν τὴν ὕπαρξη ἐγκατάστασης στὴ θέση αὐτῆ<sup>26</sup>. Πρέπει βέβαια νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ 12ος καὶ εἰδικὰ ὁ 13ος αἰῶνας εἶναι ἡ περίοδος ποὺ παρατηρεῖται ἀνάπτυξη στὸ νησί, ἡ όποία μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες τοιχογραφημένες ἐκκλησίες αὐτῆς τῆς περιόδου<sup>27</sup>.

Τὸ ἀνασκαφικὸ ὑλικό, ποὺ ἐντάσσεται στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἐνετοκρατίας (13ος-15ος αἰῶνας), εἶναι ἐπίσης ὀλιγάριθμο καὶ ἀποσπασματικό.

21. Hayes 1992, 73, εἰκ. 24. Günseinin 1989, 268-269, εἰκ. 1-2.

22. Σακελλαράκης 2011, 209. Πέννα, *Τὰ νομίσματα* (στὸν παρόντα τόμο).

23. Hayes 1992, 76, εἰκ. 26.10-11.

24. Βλ. *Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς* (στὸν παρόν-

τα τόμο), 58 κέ.

25. Huxley, Trik, Coldstream 1972, 222, (Deposit ψ), πίν. 50. Coldstream 1972β, 308.

26. Herrin 1972, 47.

27. Χατζηδάκης 1997, 39-41. Μπίθα 2004, 565-578.

Ἐλάχιστα ἐφυσλωμένα ἀγγεῖα μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση, ποὺ ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἰταλία καὶ ὀρισμένα ὄστρακα κατασκευασμένα ἀπὸ τοπικὸ πηλὸ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ αὐτὸ τὸ χρονολογικὸ πλαίσιο<sup>28</sup>. Ἡ αἰσθητὴ μείωση τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα καὶ μετὰ δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ γεγονὸς τῆς ἀπομόνωσης τοῦ τόπου, ἀλλά, κυρίως, στὸ γεγονὸς ὅτι νέα ἀνθεκτικότερα εἶδη συσκευασίας, ὅπως ὁ δερμάτινος ἀσκὸς καὶ τὸ ξύλινο βαρέλι, κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους<sup>29</sup>. Πάντως, οἱ δύο λατινικὲς ἀπομιμήσεις τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα, τὰ ἐννέα ἐνετικὰ τορνιτσέλλι, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα, ὑποδεικνύουν ὅτι παρὰ τὸν περιορισμένο καὶ στατικὸ χαρακτήρα ποὺ εἶχε ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία στὸν Ἅγιο Γεώργιο, ὁ τόπος δὲν ἐγκαταλείφθηκε ἕως καὶ τὸν 16ο αἰώνα. Οἱ λιγοστοὶ κάτοικοι θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦσαν ὅσα ἀπὸ τὰ μεσοβυζαντινὰ κτίσματα δὲν εἶχαν ἐρειπωθεῖ ἢ δὲν εἶχαν ἐπιχωθεῖ. Σὲ αὐτὰ ἴσως ἔβρισκε κατάλυμα κάποια ὀλιγομελὴς φρουρὰ Βενετῶν ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν παρατήρηση τῆς εὐρύτερης θαλάσσιας περιοχῆς· γνωρίζουμε ὅτι εἰδικὰ στὸν Ἅγιο Γεώργιο οἱ Βενετοὶ εἶχαν ἐγκαταστήσει ἓνα ἀπὸ τὰ παρατηρητήριά τους<sup>30</sup>.

Τὰ σπάνια θραύσματα ἰταλικῶν μαγιόλικων τοῦ τέλους τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰώνα, ὑποδηλώνουν τὴν παρουσία Βενετῶν ἴσως καὶ ἄλλων δυτικῶν ἐπισκεπτῶν στὸν λόφο. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι καὶ ὁ ἐπίσημος γεωγράφος τοῦ Ἑρρίκου Β' τῆς Γαλλίας, Nicolas de Nicolay, ποὺ στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα (1551), λίγο μετὰ τὴν καταστροφικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ Μπαρμπαρόσα (1537), ἐπισκέφθηκε τὸν λόφο ποὺ ἀποκαλεῖ Ἅγιο Νικόλαο. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἐπισκέφθηκε στὸν λόφο δύο ἐκκλησίες (Παναγία – Ἅγιο Νικόλαο καὶ Ἅγιο Γεώργιο), ἐνῶ ἀναφέρεται μὲ θαυμασμὸ στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ποὺ κάλυπτε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς. Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Nicolas de Nicolay, τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ δάπεδο δὲν κάλυπτε μόνο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ τὸν χῶρο ἔξω ἀπὸ αὐτόν<sup>31</sup>. Αὐτὸ βέβαια σημαίνει ὅτι ὁ ναός, στὸν ὁποῖο ἀνῆκε τὸ δάπεδο, εἶχε μεγαλύτερες διαστάσεις ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ εἶχε δεῖ ὁ περιηγητὴς καὶ ὁ ὁποῖος ἴσως μὲ μετασκευὲς σώζεται ἕως σήμερα. Τμήματα αὐτοῦ τοῦ ἴδιου ψηφιδωτοῦ δαπέδου βρέθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου<sup>32</sup>.

28. Γιὰ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὸν 15ο μέχρι τὸν 20ο αἰ., βλ. Τζαβέλλα, *Οἱ μαρτυρίες τῆς κεραμικῆς τῆς ὕστερης Ἑνετικῆς καὶ Νεώτερης περιόδου (15ος-20ὸς αἰ.)* (στὸν παρόντα τόμο).

29. Hayes 1992, 3.

30. Μαυροειδῆ 1978, 152.

31. N. de Nicolay, *Les navigations, péregrinations et voyages, faicts en la Turquie* (Anvers 1576) 60. Ὁ Nicolay εἶχε δεῖ καὶ τοὺς δύο ναοὺς, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὸν χῶρο τὸ 1551.

32. Σακελλαράκης 2011, 212. Βλ. καὶ Κεφάλαιο III, 46-57.



Δύο σπάνια ένετικά νομίσματα χρονολογούνται στις αρχές και τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἐνῶ τὰ τελευταῖα ένετικά σολδίνια ποὺ χρονολογούνται τὴν περίοδο 1610-1619 προέρχονται ἀπὸ τὴν Κρήτη. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μαρτυροῦν περισσότερο ἔντονη δραστηριότητα ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα καὶ μετὰ.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου, ἢ κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα, θὰ πρέπει νὰ κατασκευάστηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ μικρὸ ὄχυρὸ ποὺ διακρίνεται στὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Castellán, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸν Αὐλαίμονα τὸ 1797 (εἰκ. 4). Στὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ διακρίνεται καὶ οἰκίσκος στὸ Ἄνδηρο 3, στὴν ἴδια θέση ποὺ βρίσκεται ἀκόμη καὶ σήμερα μικρὸς στεγασμένος χῶρος (εἰκ. 11)<sup>33</sup>. Στὸ μικρὸ αὐτὸ ὄχυρὸ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1703 ὁ Alessandro Pini, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Σακελλαράκης, ἐπισκέφθηκε τὰ Κύθηρα, ἐνῶ τὸ ἴδιο ὄχυρὸ ὑπονοεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Mironne, ὁ ὁποῖος τὸ 1719 περιγράφει ὄχυρὸ πάνω ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Αὐλαίμονα)<sup>34</sup>.

Τὸ χαρακτηριστικὸ ἀναδημοσιεύει ἡ Λαμπρινοῦ ἀναφέροντας ὅτι «Στὸ λόφο πάνω ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ (τοῦ Αὐλαίμονα) φαίνεται ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου»<sup>35</sup>. Ὅμως, στὸ χαρακτηριστικὸ δὲν διακρίνονται οἱ ναοὶ ποὺ βρισκόνταν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀλλὰ ἕνας ὑψηλὸς πύργος στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ του καὶ ἕνας ὑψηλὸς ὄχυρωματικὸς περίβολος (εἰκ. 4). Τὰ συγκεκριμένα στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸν λόφο οἱ Βενετοὶ εἶχαν κατασκευάσει μικρὸ ὄχυρὸ, τοῦ ὁποῖου ὁ πύργος θὰ κατελάμβανε τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο σήμερα βρίσκεται τὸ Κελί (εἰκ. 1-3), ἐνῶ ὁ ἰσχυρὸς ὄχυρωματικὸς περίβολος βρισκόταν στὴν ἴδια περίπου θέση μὲ τὸν σημερινὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο.

Ὁ περίβολος, ποὺ ἀσφαλῶς ὑπῆρχε στὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα, ἴσως συμπλήρωσε ἢ ἀντικατέστησε ἄλλον τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Εἶναι σημαντικό νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε στὸ Ἄνδηρο 3 (Βόρεια Τομὴ) τμήματα ἰσχυροῦ περιβόλου/ἀναλημματικοῦ τοῖχου, χρονολογούμενα, βάσει τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, στὸν 7ο αἰώνα (εἰκ. 3). Τμήματα ὄχυρωματικοῦ περιβόλου/ἀναλημματικοῦ τοῖχου τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς διακρίνονται μέχρι σήμερα ἀνατολικά τῆς κλίμακας καθόδου ἀπὸ τὸ Ἄνδηρο 2 στὸ Ἄνδηρο 3 (εἰκ. 1 καὶ 5)<sup>36</sup>. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναλύονται στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα (Κεφάλαιο III).

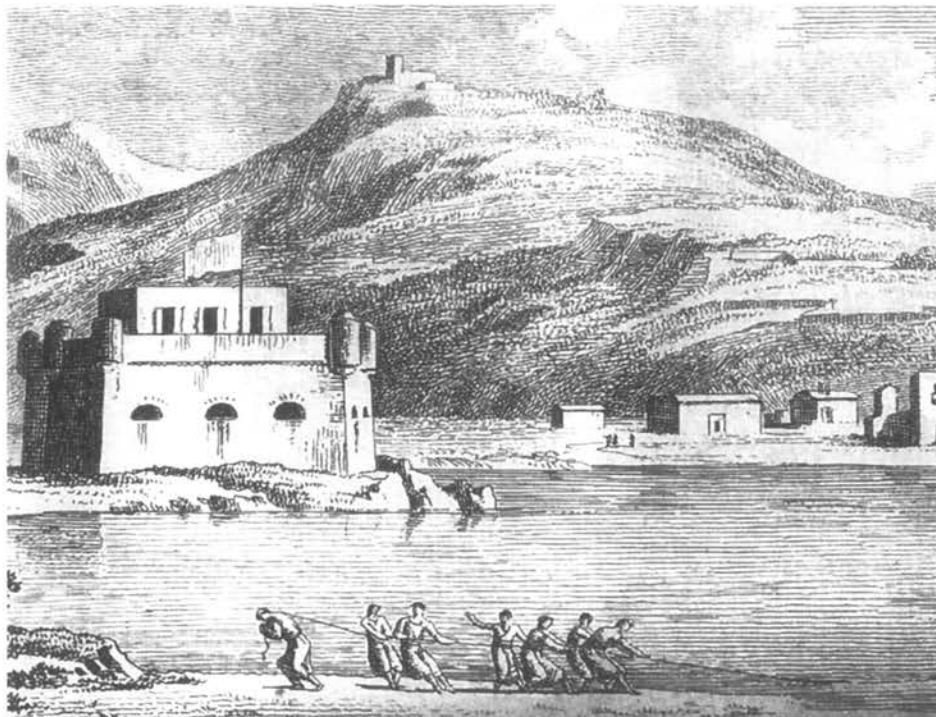
Ὅστρακα ἀπὸ ἐφυσωμένα πινάκια τοπικῆς παραγωγῆς καθὼς καὶ ὄστρακα πινακίων ἀπὸ τὸ Τσανὰκ Καλὲ στὰ Δαρδανέλια χρονολογούνται στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα· ἐφυσωμένα σκεύη ἀπὸ τὴν Ἄπουλία (N. Ἰταλία) καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ

33. Σακελλαράκης 2011, σχ. 1-3. Σακελλαράκης 1999, γιὰ τὸν οἰκίσκο βλ. σ. 162-163, 233.

34. Σακελλαράκης 2011, 37-38.

35. Castellán 1808, 21-35. Λαμπρινοῦ 2003, 269, 285, εἰκ. 11.

36. Σακελλαράκης 2011, σχ. 1-3, 146-153. Γιὰ τὸ τμήμα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου ποὺ διακρίνεται μέχρι σήμερα βλ. Σακελλαράκης 1999, 232.



Είκ. 4. Χαρακτικό τοῦ Castellon, πού ἐπισκέφθηκε τὴν περιοχὴ τὸ 1797 (Λαμπρινουῦ 2003, εἰκ. 11).



Είκ. 5. Τμήμα ἀναλημματικοῦ τοῖχου στὸ Ἄνδηρο 3 (λήμη ἀπὸ Νότο).

τοῦ Διδυμοτείχου (Θράκη), μαγειρικά σκεύη ἀπὸ τὴ Σίφνο καὶ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Κορώνη ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ καὶ χρονολογοῦνται στὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος βέβαια τοῦ ὑλικοῦ ἀποτελοῦν τὰ κεραμικὰ τοπικῆς παραγωγῆς: ἀπομιμήσεις τῶν ἰταλικῶν κεραμικῶν τῆς Ἀπουλίας, κανάτια, λαγήνια, μικρὰ ἀποθηκευτικὰ σκεύη, ἀκόμη καὶ τρία ταπεινὰ θυμιατὰ ἀπὸ ντόπιο πηλὸ ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία. Ἡ κυθηραϊκὴ παραγωγὴ κεραμικῶν, γνωστὴ μέχρι σήμερα, θὰ πρέπει νὰ ὀργανώθηκε καλύτερα καὶ νὰ αὔξησε τὴν παραγωγὴ τῆς μετὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Τὴν ἴδια περίοδο (17ος-ἀρχές 20οῦ αἰ.) χρονολογοῦνται ὀρισμένα μεταλλικὰ ἀντικείμενα: κάποιες βολίδες (16ος-19ος αἰ.), μανικετόκουμπα καὶ κουμπιὰ τοῦ 19ου-20οῦ αἰώνα, ὁ κάλυκας σφαίρας τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, καὶ τέλος τὸ ἀργυρὸ «φεγγίο», τὸ φωτοστέφανο δηλαδή μιᾶς χαμένης σήμερα εἰκόνας<sup>37</sup>.

Ἡ «ἀνάγνωση» αὐτῶν τῶν τελευταίων, χρονολογικά, ἀντικειμένων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν χαρακτήρα ποὺ διαχρονικὰ εἶχε ἡ θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό: ἱερὸ κορυφῆς καὶ στρατηγικῆς σημασίας παρατηρητήριον<sup>38</sup>.

## II. ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΙ: ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Τὸ 1972 δημοσιεύτηκε ἡ μελέτη τῶν Βρετανῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Καστρί<sup>39</sup>. Παρόλο ποὺ τὸ βάρος τῆς ἔρευνας καὶ τῆς δημοσίευσης δόθηκε, ὅπως ἀναφέρουν καὶ οἱ συγγραφεῖς, στὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ καὶ τὸ ἀντίστοιχο ὑλικό, ἀνασκάφηκαν τομεῖς ποὺ χρονολογήθηκαν στὰ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια καὶ δημοσιεύτηκε τὸ σημαντικότερο πρωτοβυζαντινὸ καὶ μεσοβυζαντινὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

Τὸ δημοσιευμένο βυζαντινὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Καστρί καλύπτει σύμφωνα μὲ τοὺς ἀνασκαφεῖς τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὰ μέσα τοῦ 7ου καὶ τὸν 12ο αἰώνα. Ἡ ἐνδιάμεση περίοδος παραμένει κενή, καὶ ὡς μία ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς ἐρήμωσης τοῦ τόπου κατὰ τὸν 7ο αἰώνα ἀναφέρονται οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων στὴν πλησιόχωρη Πελοπόννησο<sup>40</sup>. Ἡ πρωτοβυζαντινὴ ἐγκατάσταση εἶχε μόνιμο χαρακτήρα σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ λιγοστὰ εὐρήματα τοῦ 12ου αἰώνα, ποὺ προερχόμενα στὴν

37. Βλ. Τζαβέλλα, *Οἱ μαρτυρίες τῆς κεραμικῆς τῆς ὕστερης Ἑνετικῆς καὶ Νεώτερης περιόδου (15ος-20ος αἰ.)* στὸν ἴδιο τόμο καὶ Μπροκαλάκης, *Τὰ μετάλλινα τέχνηρα*, στὸν ἴδιο τόμο.

38. Πούλου-Παπαδημητρίου 2009, 344-356.

Γιὰ τὴ στρατηγικὴ σημασία τοῦ τόπου βλ. Σακελλαράκης 2011, 31-32.

39. Coldstream, Huxley 1972.

40. Huxley 1972, 219. Coldstream, Huxley 1972α, 309-310. Herrin 1972, 43-45, 46-47.



πλειονότητά τους από την επίχωση του τάφου Η, δεν μπορούν κατά τους ανασκαφείς να στοιχειοθετήσουν την ύπαρξη κάποιας μόνιμης εγκατάστασης στη συγκεκριμένη θέση. Θεωρούν πιθανόν τα κεραμικά να μεταφέρθηκαν από τα Μητάτα, όπου μαρτυρείται μεσοβυζαντινή εγκατάσταση.

Ής εξετάσουμε όμως τα εύρηματα αναλυτικότερα αρχίζοντας από αυτά της πρωτοβυζαντινής περιόδου: αν και το πρωιμότερο νόμισμα είναι του Κωνσταντίου Β' (348-361) δεν υπάρχει άλλο αρχαιολογικό υλικό χρονολογούμενο την ίδια περίοδο (4ος αιώνας). Η αμέσως επόμενη νομισματική μαρτυρία καλύπτει το β' μισό του 6ου και το α' μισό του 7ου αιώνα (νομίσματα Ίουστίνου Β' (565-578), Μαυρική (582-602) και Ήρακλείου (610-640)). Την περίοδο αυτή λοιπόν χρονολογούνται από τους ανασκαφείς το πρωτοβυζαντινό όχυρο στο Καστρί, τα ίχνη τριών οικιών και τα όποια εύρηματα της πρωτοβυζαντινής περιόδου (Deposit φ και Deposit χ)<sup>41</sup>. Ήχνη πρωτοβυζαντινής εγκατάστασης αναγνωρίστηκαν στο Καστράκι και κτίσμα της ίδιας περιόδου σε περιοχή μεταξύ της θέσης Καστρί και της θέσης Καστράκι (Deposit υ)<sup>42</sup>. Μεγαλύτερο βάρος δίνεται στη δημοσίευση των ύστερορωμαϊκών πινακίων *terra sigillata* από τη Βόρειο Αφρική, τη Μικρά Ασία και την Κύπρο, τα όποια χρονολογούνται στα τέλη του 6ου και το πρώτο μισό του 7ου αιώνα<sup>43</sup>. Αν και η δημοσίευση της μελέτης του Hayes για την ύστερορωμαϊκή λεπτή κεραμική με κοκκινωπό επίχρισμα (ύστερορωμαϊκά *terra sigillata*) δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί, οι ανασκαφείς τον έχουν συμβουλευτεί και δημοσιεύουν όρισμένα στοιχεία των έρευνών του. Τα ελάχιστα δημοσιευμένα όστρακα άμφορέων ανήκουν σε άγγεϊα με αυλακώσεις στο σῶμα ή σε ομάδες (στον ὄμο; του άγγείου) χρονολογούμενα στην ίδια περίοδο<sup>44</sup>.

Τα σαράντα χρόνια που χωρίζουν τη δημοσίευση για το Καστρί και την παρούσα μελέτη για το υλικό από τον Άγιο Γεώργιο έχουν δώσει στην έπιστημονική κοινότητα αρκετές μελέτες στις όποϊες εξετάζεται υλικό αυτής της περιόδου και, το σημαντικότερο, ένα μεγάλο μέρος του αναχρονολογείται. Σημαντικές είναι οι δημοσιεύσεις για το Έμποριό της Χίου, τη Σάμο, τα νησάκια του Άργολικού, τη Γόρτυνα, την Έλεύθερνα, την Ήτανο και την Ήείρα στην Κρήτη, την Κόρινθο, τις Λουλουδιές Κίτρους, για να αναφερθῶ σε όρισμένες από τις θέσεις του έλλαδικού χώρου<sup>45</sup>. Παράλληλα, σημαντικές έρευνες στην Κωνσταντινούπολη, τη νησίδα Yassi Ada και την Κύπρο έχουν δώσει στοιχεία σημαντικά για τη χρονολόγηση ανασκα-

41. Hope Simpson, Lazenby 1972, 55, 64-65. Coldstream 1972β, 307-308.

42. Huxley, Coldstream 1972, 68-70.

43. Coldstream 1972β, 307-308.

44. Coldstream 1972β, 308.

45. Balance, Boardman, Corbett, Hood 1989. Steckner 1993, 119-142. Jantzen et al. 2004. Avra-

mea 1997, 86-89. Portale, Romeo 2001, 260-410. Vogt 2000, 39-199. Yangaki 2005. Xanthopoulou 2004, 1013-1027. Poulou-Papadimitriou 1995, 1119-1131. Poulou-Papadimitriou, Nodarou 2007, 755-766. Sanders 1999α, 441-480. Slane, Sanders 2005, 243-297. Marki, Cheimonopoulou 2003, 703-712. Poulter 2008, 463-511.

φικουῦ ὑλικουῦ τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ πρώιμης μεσοβυζαντινῆς περιόδου<sup>46</sup>. Οἱ τελευταῖες δημοσιεύσεις, ποὺ ἀφοροῦν σὲ ὑλικὸ ἀπὸ περιοχὲς τῆς Ἰταλίας, τὴν Τυνησία, τὴ Ν. Γαλλία καὶ θέσεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου<sup>47</sup>, μᾶς δίνουν ἐπιπλέον στοιχεῖα γιὰ τὴν χρονικὴ περίοδο παραγωγῆς κεραμικῶν συγκεκριμένων τύπων καὶ τὴ διάδοσή τους.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν καὶ συνεχίζονται νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ὤθησαν τοὺς ἱστορικοὺς νὰ ἐπανεξετάσουν καὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις νὰ ἀναθεωρήσουν ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὶς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν αὐτοκρατορία τὴν περίοδο τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰώνα, περίοδος ἡ ὁποία ἀποκαλεῖται ἀπὸ ὄλο καὶ περισσότερους ἐρευνητὲς «μεταβατικὴ» σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ «σκοτεινοὶ χρόνοι» ποὺ ἐπικρατοῦσε τὸ προηγούμενο διάστημα<sup>48</sup>. Ἡ ζωὴ στὶς πρωτοβυζαντινὲς πόλεις καὶ ἡ ἐρήμωση ἢ ὄχι ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὲς εἶναι θέματα ποὺ ἔχουν ἐπίσης ἀπασχολήσει τὰ τελευταῖα χρόνια τοὺς ἐρευνητὲς<sup>49</sup>. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἡ ἐπανεξέταση τοῦ δημοσιευμένου ὑλικουῦ ἀπὸ τὸ Καστρί μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει νέα στοιχεῖα καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἐργάζονται οἱ ἐρευνητὲς τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς. Ἦδη οἱ Kiriati καὶ Slane ἔχουν ἀνακοινώσει, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας<sup>50</sup>.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνὸ βρίσκεται σὲ ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν Παλαιόπολη καὶ τὸ Καστρί (εἰκ. 12), καὶ οἱ σχέσεις ποὺ θὰ εἶχαν σὲ παλαιότερες περιόδους οἱ δύο θέσεις εἶναι ἀδιαμφισβήτητες. Θεωρήσαμε λοιπὸν ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε τὸ δημοσιευμένο τὸ 1972 ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Καστρί σὲ σχέση μὲ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο. Πιστεύουμε ὅτι γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ εἶναι πολὺτιμα τὰ νέα δεδομένα ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ ἔρευνα τῶν τελευταίων χρόνων. Παράλληλα, θεωροῦμε ὅτι ἡ συσχέτιση αὐτῆ εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς πληροφορήσει γιὰ τὴ χρονικὴ διάρκεια καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἐγκαταστάσεων ποὺ ὑπῆρχαν στὴν παραλία τῆς Παλαιόπολης καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Deposit φ<sup>51</sup> ἀναγνωρίζουμε μεταξὺ τῶν πινακίων *terra sigillata* ἀπὸ τὴ Φώκαια τοὺς τύπους Hayes 3F, H, ποὺ χρονολογοῦνται μέσα στὸν 6ο αἰώνα καὶ τὸν τύπο Hayes 10A τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 7ου αἰώνα<sup>52</sup>. Παράλληλα

46. Hayes 1992; Bass, Van Doorninck 1982; Hayes 1980; Hayes 2003, 447-516. Demesticha 2003, 469-476.

47. Reynolds 1995. Saguì et al. 1997, 35-48. Saguì 1998, 305-330. Bonifay 2004. Pieri 2005α. Pieri 2005β, 583-596.

48. Γιὰ τὸ θέμα τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν ἐπιπτώσεών τους στὶς πόλεις τῆς Πελοποννήσου βλ. Ἀναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου 1997, 229-322. Γιὰ τὶς ἔρευνες μέχρι τὸ

1993 βλ. Sodini 1993, 139-184. Γιὰ τὴν κεραμικὴ τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰ. ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 231-266.

49. Haldon 1997. Haldon 1999, 1-23. Wickam 2005. Russell 1986, 137-184.

50. Slane, Kiriati 2011 (ὑπὸ δημοσίευση).

51. Coldstream 1972β, 307-308, εἰκ. 50. 1-3, 5 καὶ εἰκ. 51. 19.

52. Hayes 1972, 12.

έντονη είναι η παρουσία του τύπου Hayes 10C<sup>53</sup> και μάλιστα με τα ελάχιστα άκέραια παραδείγματα, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα. Ο ίδιος τύπος Hayes 10C είναι παρών και στο ύλικό του Deposit χ<sup>54</sup>. Τα πινάκια από τα εργαστήρια της περιοχής γύρω από την Καρχηδόνα είναι επίσης μεταξύ του ύλικού στο Καστρί: οί τύποι Hayes 99, 104 και 105 που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου και στον 7ο αιώνα και ο τύπος Hayes 109<sup>55</sup> που χρονολογείται στα τέλη του 7ου και σε μερικές περιπτώσεις στις αρχές του 8ου αιώνα<sup>56</sup>.

Μεταξύ των ελάχιστων δημοσιευμένων αγγείων μεταφορᾶς αναγνωρίζουμε ένα παράδειγμα του ύστερορωμαϊκού ἀμφορέα 1 (LRA 1), ένα δείγμα του ύστερορωμαϊκού ἀμφορέα 2 (LRA 2)<sup>57</sup>, που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου και το πρώτο μισό του 7ου αιώνα και ένα παράδειγμα ἀμφορέα ίδιου τύπου με αγγείο δημοσιευμένο από το Sarazhane<sup>58</sup>. Πρόκειται για ἐπιβίωση του LRA 2 που χρονολογείται από τα μέσα του 7ου αιώνα και μετά. Την ίδια περίοδο, μέσα 7ου αϊ. και μετά, χρονολογείται ένα παράδειγμα σπαθείου<sup>59</sup>, πιθανόν από εργαστήρια της Β. Αφρικής<sup>60</sup>.

Τα δημοσιευμένα μαγειρικά σκεύη αποτελούν χαρακτηριστικούς τύπους του 6ου και 7ου αιώνα. Το σκεῦος, ὅμως, με ὑψηλὸ χεῖλος, με κλίση πρὸς τὰ ἔξω και ὑποδοχή για τὸ καπάκι ἐσωτερικὰ<sup>61</sup> ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ σκεῦος τῆς περιόδου τῶν μέσων τοῦ 7ου αιώνα στὸ Sarazhane. Ἀνάλογο σκεῦος σὲ στρῶμα τοῦ 7ου αιώνα ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν Ἴτανο, ἐνῶ στὸ β' μισὸ τοῦ ἴδιου αιώνα χρονολογείται ἰδίου σχήματος αγγείο ἀπὸ τὴν Ἁγία Γαλήνη<sup>62</sup>. Τὰ μαγειρικὰ σκεύη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Βρετανῶν ἀναδημοσιεύονται ἀπὸ τὶς Slane καὶ Kiriati, οἱ ὁποῖες καταλήγουν σὲ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα<sup>63</sup>.

Μεταξύ τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων μία μικρὴ πόρπη στενῆς δερμάτινης λωρίδας ζώνης ἢ μικροῦ σακκιδίου εἶναι στοιχεῖο σημαντικὸ γιὰ τὴ συνέχιση τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αιώνα και μετά. Ὁ τύπος αὐτῶν τῶν μεταλλικῶν πορπῶν χρονολογείται, βάσει ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἀπὸ θέσεις τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου και τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 8ου αιώνα<sup>64</sup>.

Ἡ ἐπανεξέταση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ Καστρί και ἡ ἀναχρονολόγηση ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὰ θέτει σὲ νέα βάση τὴ χρονολόγηση τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐγκατάστασης και τὴν περίοδο ἐγκατάλειψής της. Τὰ εὐρήματα δικαιολογοῦν τὴ συνέ-

53. Coldstream 1972β, εἰκ. 50. 6, 51. 13-16.

54. Coldstream 1972β, εἰκ. 53. 6.

55. Coldstream 1972β, 307-308, εἰκ. 50. 1, 2, 53.1 καὶ εἰκ. 53.3.

56. Bonifay 2004, 187-189.

57. Coldstream 1972β, εἰκ. 52.47 καὶ εἰκ. 52.54.

58. Coldstream 1972β, εἰκ. 52.55. Hayes 1992, 66, εἰκ. 22.10-11, τύπος 9B.

59. Coldstream 1972β, εἰκ. 52.55 καὶ εἰκ. 52.57.

60. Bonifay 2004, 187-189.

61. Huxley 1972, εἰκ. 52.70.

62. Hayes 1992, 54-55, 30.108, Deposit 30, 100-104. Ξανθοπούλου 2004, 1022, πίν. 10. 6-7. Vogt 1994, 68.

63. Slane, Kiriati (ὑπὸ δημοσίευση).

64. Poulou-Papadimitriou 2005, 697, εἰκ. 10.



χιση της ανθρώπινης δραστηριότητας στο Καστρί από τον 6ο μέχρι το τέλος του 7ου αιώνα, ενώ η περιοχή μεταξύ των θέσεων Καστρί και Καστράκι (Deposit υ) χρονολογείται αποκλειστικά μέσα στον 7ο αιώνα. Με δεδομένο το γεγονός ότι η πρωτοβυζαντινή κεραμική που χρονολογείται στο τέλος του 7ου και στον 8ο αιώνα γίνεται κατανοητή τα τελευταία, κυρίως, χρόνια, θεωρούμε πιθανό όστρακα που χρονολογούνται αυτή ακριβώς την περίοδο (τέλος 7ου-8ος αιώνας) να μην έχουν αξιολογηθεί και να μην έχουν συμπεριληφθεί στον τελικό κατάλογο.

Το δημοσιευμένο κεραμικό υλικό από το Καστρί σχετίζεται άμεσα με το αντίστοιχο υλικό από την κορυφή του Αγίου Γεωργίου<sup>65</sup>. Η εγκατάσταση κοντά στην παραλία της Παλαιόπολης (Καστρί) θα πρέπει να είχε στενή σχέση με την εγκατάσταση στην κορυφή του βουνού κατά τον 6ο και μέχρι το τέλος του 7ου αιώνα. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Megaw θεωρεί πιθανή την επίσκεψη της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονος στην Παλαιόπολη μετά τα μέσα του 7ου αιώνα<sup>66</sup>. Τα ιστορικά γεγονότα του τέλους του 7ου και του 8ου αιώνα θεωρούμε ότι δεν δικαιολογούν παντελή ερήμωση του παραλιακού οικισμού, τη στιγμή που την ίδια περίοδο η εγκατάσταση στον Άγιο Γεώργιο συνεχίζει την ύπαρξή της. Είναι ίσως πιθανότερη η ενίσχυση της εγκατάστασης στην κορυφή από τα μέσα του 7ου αιώνα και μετά, και η ένδεχόμενη συρρίκνωση της αντίστοιχης στην παραλία της Παλαιόπολης<sup>67</sup>. Μία έρευνα στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το Καστρί ίσως να μας έδινε απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα, που σχετίζονται με την ανθρώπινη δραστηριότητα σε μία δύσκολη για το Βυζάντιο περίοδο.

Τα εύρηματα της μεσοβυζαντινής περιόδου – έφυαλωμένα πινάκια με γραπτή διακόσμηση (γραπτά δι' έπιχρίσματος, γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα) και άμφορες του τύπου Hayes 56 και 61 – προέρχονται από την έρευνα στην επίχωση του τάφου Η και χρονολογούνται όλα στον 12ο αιώνα<sup>68</sup>, εκτός από τον άμφορέα Hayes 56 που είναι πρωιμότερος (11ος αιώνας)<sup>69</sup>. Το είδος των κεραμικών εύρημάτων, κυρίως δε των έφυαλωμένων πινακίων, δεν δικαιολογεί μεταφορά τους από τα Μητάτα, όπως υποστηρίζουν οι ανασκαφείς. Την ίδια περίοδο υπάρχει έντονη δραστηριότητα στον Άγιο Γεώργιο, θεωρούμε λοιπόν πιθανότερο να υπήρχε κάποια μορφή εγκατάσταση στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιόπολης, οι κάτοικοι της οποίας θα χρησιμοποιούσαν και τον χώρο του προϊστορικού τάφου για μία μακρά σχετικά περίοδο (11ος-12ος αιώνας).

65. Βλ. σ. 58-159 στον παρόντα τόμο.

66. Megaw 1972, 315-316.

67. Παράλληλα, είναι πιθανόν την ίδια περίοδο να αρχίζει να χρησιμοποιείται και το λιμάνι του Αγίου Νικολάου (Αυλαίμονα), όπως έχει

υποστηρίξει ο Κύρου, βλ. Κύρου 2003, 114.

68. Huxley, Trik, Coldstream 1972, 221-222, πίν. 50.

69. Hayes 1992, 75.

Τέλος, αξίζει να τονίσουμε ότι το ανασκαφικό υλικό δεν είναι ένδεικτικό του χαρακτήρα των δύο εγκαταστάσεων. Η θέση είναι αυτή που μας οδηγεί να διατυπώσουμε ορισμένες σκέψεις: γύρω και μέσα στο πρωτοβυζαντινό ὄχυρό στο Καστρί, δίπλα στην παραλία της Παλαιόπολης, ὅπως και στο Καστράκι ἀλλὰ και στὴ μεταξύ τους περιοχή υπάρχουν ἴχνη οἰκιστικῆς ἐγκατάστασης, ἡ ὁποία θὰ ἦταν σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸ λιμάνι ποὺ ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτή. Παράλληλα, στὴν κορυφὴ καὶ στὴν νότια κλιτὺ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό, γύρω ἀπὸ τὸν ἱερὸ χῶρο, στὸν ὁποῖο κτίζεται χριστιανικὸς ναός, δημιουργεῖται μία ἐγκατάσταση ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα. Τὸ στρατηγικῆς σημασίας παρατηρητήριο, ποὺ θὰ ἦταν ἐκεῖ ἐγκατεστημένο καὶ ἡ ὑπαρξη μικρῆς φρουρᾶς εἶναι τὸ στοιχεῖο ποὺ τὴν χαρακτηρίζει γιὰ ὅλη τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο. Οἱ δύο θέσεις θὰ πρέπει νὰ βρίσκονταν σὲ ἄμεση σχέση. Ἡ νευραλγικὴ θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου θὰ πρέπει πρωτίστως νὰ ἀποτελέσει καὶ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰώνα σημαντικὸ παρατηρητήριο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ ΝΔ Αἰγαίου.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἤδη ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι μελλοντικὴ ἔρευνα στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Παλαιόπολης θὰ μπορούσε νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ὑπαρξη μικροῦ οἰκισμοῦ στὰ παράλια χρονολογούμενου στὴν βυζαντινὴ περίοδο.

### III. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ (εἰκ. 1-3, Παράρτ. 1)

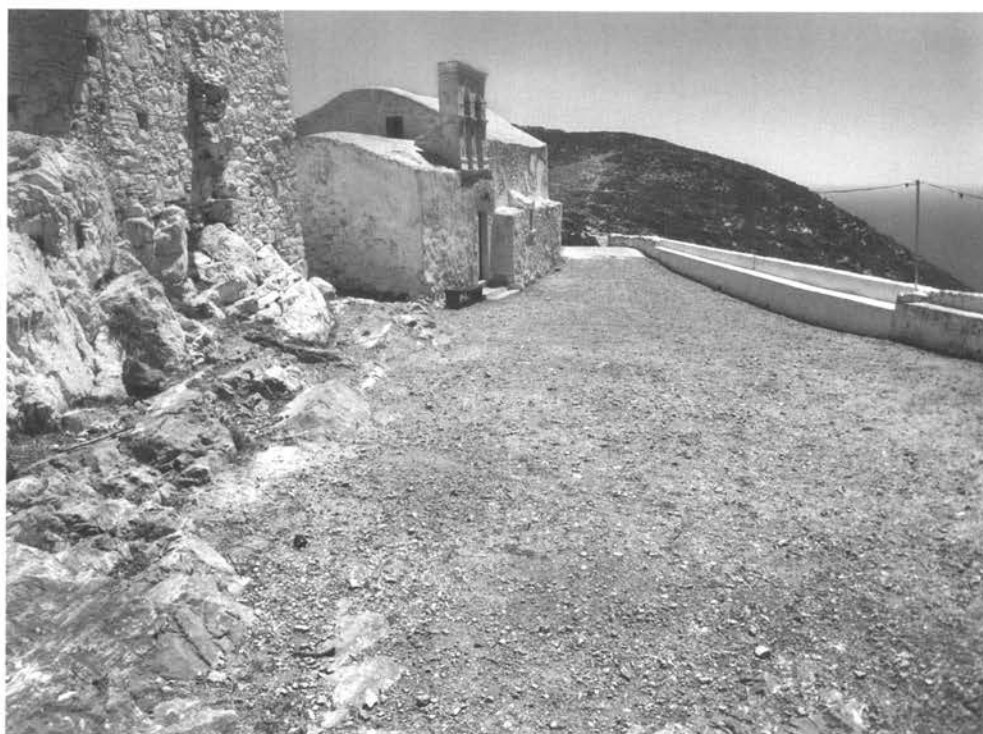
Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ καταγράφονται τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα καταλήξαμε μετὰ τὴ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς βυζαντινῆς καὶ πρώιμης ἐνετικῆς περιόδου, ὅσο καὶ τῶν στοιχείων ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ανασκαφικῆς ἔκθεσης, ἡ ὁποία δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Γιάννη Σακελλαράκη<sup>70</sup>. Παρουσιάζονται χωριστὰ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς καὶ τὴ νότια κλιτὺ.

#### 1. Τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς: Ἄνδρα 1 καὶ 2 καὶ ὁ χῶρος Β τοῦ Ἄνδρου 1

Στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου σώζονται οἱ ναοὶ τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἓνα Κελί, μία παλιὰ δεξαμενὴ ἐνῶ στὸ βόρειο ὄριο διατηροῦνται λείψανα περιβόλου (εἰκ. 2, 6, 7, 8). Στὰ Ἄνδρα 1 καὶ 2 καὶ στὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται Β τοῦ Ἄνδρου 1 διακρίναμε συμβατικὰ τρεῖς περιοχές:

ΠΕΡΙΟΧΗ Α: Χῶρος βόρεια τοῦ Ἄνδρου 1 (Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα/καθαρισμοί, Δοκιμαστικὲς Τομὲς I, II).

70. Γιὰ τὰ ανασκαφικὰ δεδομένα τῶν προηγούμενων περιόδων, βλ. Σακελλαράκης 2011, 145-336, σχ. 1-4.



*Εικ. 6. Τὸ Ἄνδρo 2 καὶ οἱ δύο ναοί (Λήψη ἀπὸ Δυσμάς).*



*Εικ. 7. Τὰ Ἄνδρa τῆς νότιας κλιτύος. Διακρίνεται ὁ οἰκίακος στὸ Ἄνδρo 3. Στὴν ἀκτογραμμὴ διακρίνονται τὸ Καστρί, ἡ παραλία τῆς Παλαιόπολης καὶ τὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα (λήψη ἀπὸ Ἀνατολάς).*



ΠΕΡΙΟΧΗ Β: Άνδηρο 1 (έρευνα στὸν χῶρο Β. τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας/έπιφανειακή έρευνα/καθαρισμοί).

ΠΕΡΙΟΧΗ Γ: Άνδηρο 2 (Έπιφανειακή έρευνα/καθαρισμοί, Δοκιμαστική Τομή III, άνασκαφή στου̑ς Καννάβους 2, 4, 7, 8, 9, 10).

ΠΕΡΙΟΧΕΣ Α ΚΑΙ Β: Στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ κελιοῦ καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ περιβόλου (εἰκ. 8) διενεργήθηκαν μικρὲς διερευνητικὲς τομὲς (Τομὲς I καὶ II) οἱ ὁποῖες ἔδωσαν εὐρήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου.

Παράλληλα, στὸν χῶρο βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (εἰκ. 8, 9) περισυνελέγησαν, κατὰ τὴ διάρκεια καθαρισμοῦ τῆς ἐπιφάνειας, τρεῖς φύλλεις Κωνσταντος Β' (N27: χρον. κοπῆς 651/52-652/53), (N29: χρον. κοπῆς 653/54-654/55), (N30: χρον. κοπῆς 652/53-654/55)<sup>71</sup>, καὶ ὁ κρίκος καὶ τὸ γλωσσίδι χάλκινης πόρπης (X287). Λίγα μέτρα δυτικότερα τοῦ χώρου αὐτοῦ, βόρεια τοῦ Κελιοῦ καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου, περισυνελέγη τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Βαάνη Πόμπη, ποὺ χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 8ου αἰώνα καὶ ἓνα ἀκόμη φθαρμένο πιθανότατα τοῦ 8ου αἰώνα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχονται ἓνας φύλλεις Ἡρακλείου, ἐπικεκομμένος σὲ φύλλι Φωκᾶ (N16: χρον. κοπῆς 613/14) καὶ ἓνας φύλλεις Κωνσταντος Β' (N34: χρον. κοπῆς 668)<sup>72</sup>.

ΠΕΡΙΟΧΗ Γ. Κατὰ τὴν προανασκαφικὴ έρευνα τοῦ Ἁνδῆρου 2 καὶ κυρίως τοῦ χώρου νότια καὶ νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἦλθαν στὸ φῶς μία φθαρμένη, μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση τοῦ τέλους 5ου-6ου αἰώνα (N8), ἓνας φύλλεις Κωνσταντος Β' (N32: χρον. κοπῆς 655/56-656/57) καὶ μία σταυρόσχημη χάλκινη πόρπη τοῦ 7ου/α' μισὸ 8ου αἰώνα (X286).

Άνασκαφικὴ έρευνα ἔγινε νότια τῶν ναῶν καθῶς καὶ στὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται μεταξύ αὐτῶν (εἰκ. 6). Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ πλατώματος, ποὺ ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸ Κελὶ τὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα περιεῖχαν χαλίκια καὶ μικρὲς πέτρες<sup>73</sup> ἰδιαίτερα κοντὰ στὸν βράχο.

Κατὰ τὴ διερεύνηση τῶν Καννάβων 1 καὶ 2 ἦλθαν στὸ φῶς βαθμιδωτὲς λαξεύσεις τοῦ βράχου<sup>74</sup>, ποὺ πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ λατόμηση ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖο ἴσως χρησιμοποιήθηκε στὶς κατασκευὲς τοῦ πλατώματος. Ἐκεῖ ποὺ ὁ βράχος ἦταν σχετικὰ ὁμαλός (νότιο τμήμα τοῦ Καννάβου 2) (εἰκ. 3) οἱ κοιλότητές του ἦταν γεμισμένες μὲ κονίαμα, πιθανὸν γιὰ τὴ δημιουργία δαπέδου<sup>75</sup>. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ κονίαμα κάλυπτε τμήματα κεραμίδων καὶ ὄστρακα μεγάλων ἀγγείων (πίθοι) τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ γεμίσουν τὶς

71. Τὰ νομίσματα δημοσιεύονται ἀπὸ τὴν Β. Πέννα, *Ἡ μαρτυρία τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σφραγιδῶν*, στὸν παρόντα τόμο. Ὁ ἀριθμὸς ποὺ προηγεῖται κάθε νομίσματος (N1) εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν α/α καταλόγου. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς χρησιμοποιήθηκε καὶ κατὰ τὴ δημοσίευση τῆς

άνασκαφικῆς ἔκθεσης, βλ. Σακελλαράκης 2011, 145-336.

72. Σακελλαράκης 2011, 328-329, εἰκ. 343-344.

73. Σακελλαράκης 2011, εἰκ. 144-145, 200.

74. Σακελλαράκης 2011, εἰκ. 136-137.

75. Σακελλαράκης 2011, 179, εἰκ. 141.



Είκ. 8. Τὰ λείψανα τοῦ περιβόλου Β τῶν ναῶν (λήψη ἀπὸ Βορρά).



Είκ. 9. Ὁ χάρος μεταξύ τῶν ναῶν καὶ τοῦ περιβόλου ποὺ ὑπάρχει στὰ Β (λήψη ἀπὸ Ἀνατολᾶς).

κοιλότητες του βράχου<sup>76</sup>. Κονίαμα για την πλήρωση των σχισμών και των κοιλοτήτων του βράχου αποκαλύφθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και νότια των ναών κατά τη διερεύνηση του βόρειου βραχώδους τμήματος του Καννάβου 9 (Τομέας Α9).

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός, ότι κατά την ανασκαφική έρευνα του χώρου ανατολικά του Κελιοῦ, του χώρου δηλαδή που καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του Καννάβου 1 και το βόρειο τμήμα του Καννάβου 7, αποκαλύφθηκε χώρος, ή βόρεια πλευρά του οποίου ήταν λαξευμένη στον βράχο. Η κάθετη παρειά του λαξευμένου βράχου ήταν επιχρισμένη με κονίαμα (νότιο τμήμα του Καννάβου 1), ενώ στην επίπεδη επιφάνεια, που σχηματιζόταν στο σημείο αυτό, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από σχιστολιθικές πλάκες (διατηρούνται οί τρεις) πάνω σε υπόστρωμα από κονίαμα (Κάνναβος 7) (Τομέας Α7) (εἰκ. 3)<sup>77</sup>. Η λιγοστή βυζαντινή κεραμική, που βρέθηκε στον χώρο, χρονολογείται στην πλειονότητά της στον 8ο και 9ο αιώνα (Παράρτ. 1, πίν. 1), ενώ υπάρχουν και λίγα παραδείγματα, που ανήκουν στον 12ο και 13ο αιώνα.

Ανατολικότερα, νότια των ναών, κατά την διερεύνηση του νοτίου τμήματος του Καννάβου 3 και του βόρειου βραχώδους τμήματος του Καννάβου 9 (Τομέας Α9), αποκαλύφθηκαν, όπως ήδη σημειώσαμε, μεγάλα τμήματα κονιάματος με τα οποία είχαν πληρωθεί οί σχισμές και οί κοιλότητες του βράχου. Κατά την άφαιρηση του στρώματος, που κάλυπτε την επιφάνεια αυτή, ήλθε στο φως φύλλος Ἡρακλείου (N23: χρον. κοπής 639/40), ενώ μέρος της κεραμικής χρονολογείται στον 7ο αιώνα. Παρατηρούμε δηλαδή ότι σε αυτό το τμήμα του πλατώματος έγινε προσπάθεια δημιουργίας δαπέδου (πλήρωση των σχισμών του βράχου), ενώ δημιουργήθηκε χώρος με τη λάξευση του βράχου, την επίχριση της παρειάς και την τοποθέτηση σχιστολιθικών πλακών. Οί κατασκευές αυτές χρονολογούνται μετά τα μέσα του 7ου, ενώ συνεχίζουν να είναι σε χρήση στον 8ο και στον 9ο αιώνα.

Ενδιαφέροντα στοιχεία ήλθαν στο φως και κατά τη διερεύνηση της περιοχής που βρίσκεται νότια των ναών και περιλαμβάνει το νότιο τμήμα του Καννάβου 9 και τους Καννάβους 4 και 10 (Τομείς Α9, Α4, Α10), που βρίσκονται νότια των ναών. Η ανασκαφή έφερε στο φως τοίχους, που όριζαν δύο χώρους και μία καμαροσκεπή δεξαμενή<sup>78</sup>. Οί τοίχοι που αποκαλύφθηκαν θεμελιώνονται στον φυσικό βράχο, διαταράσσοντας σε κάποια σημεία τις προγενέστερες μινωικές επιχώσεις (εἰκ. 3 και 10).

76. Εκεί βρέθηκαν τὰ ὄστρακα πίθου Κ 1536, βλ. σ. 134 στον παρόντα τόμο.

77. Σακελλαράκης 2011, εἰκ. 151, 152, 154, 159-

160.

78. Σακελλαράκης 2011, σχ. 2, 3, 152-153. Σακελλαράκης 1999, φωτογραφία στή σ. 145.





Είκ. 10. Άνδηρο 2. Κάνναβοι A4, A9, A10. Διακρίνονται οί τοίχοι 5 και 11, ό πίθος K 1535, ό τοίχος 10 και τμήμα κονιάματος από την μόνωση τής ύδατοδεξαμενής καθώς και οί τοίχοι 6 και 9 (λήψη από Βορρά) (Γ. Σακελλαράκη Άνασκάπτοντας τὸ παρελθόν, Αθήνα 1999, 145).

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Καννάβου 9 (Τομέας A9) καὶ στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ Καννάβου 10 (Τομέας A10) ἀποκαλύφθηκαν οί τοίχοι 6, 7 καὶ 9, ποὺ ὀρίζουν τμήμα χώρου, τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ τὸ νότιο ὄριο, ἐνῶ δυτικὰ ἢ ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀποτελεῖ πιθανὸν τμήμα του. Οί τοίχοι 6 καὶ 7 εἶναι ὁμοίας κατεύθυνσης (Α-Δ) καὶ ὁμοίου πάχους (0.48-0.50 μ.), εἶναι ἐπάλληλοι καὶ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ ἀργούς λίθους χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα στοὺς ἀρμούς. Εἶναι πιθανὸν ὁ τοίχος 7, ποὺ βρέθηκε σὲ χαμηλότερο βᾶθος (0.50 μ.) ἀπὸ τὸν τοῖχο 6, νὰ λειτουργήσῃ ὡς ἀντιστήριξη τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Ὁ τοίχος 9 (πάχος 0.48 μ.), ἔχει κατεύθυνση Β-Ν καὶ συνδέεται βόρεια μὲ τὸν τοῖχο 6, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει παρόμοια κατασκευή, περιέχει ὅμως λίγο κονίαμα στοὺς ἀρμούς. Κατὰ τὴν ἀποκάλυψη τῶν τοίχων 6 καὶ 7 ἀνευρέθησαν δύο φύλλεις Ἡρακλείου (N20: χρον. κοπῆς 615/16-617/18), (N17: χρον. κοπῆς 613/4), ἐνῶ ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα τοῦ χώρου ἦλθε στὸ φῶς μία χάλκινη ὑποδιαίρεση τοῦ τέλους 5ου/6ου αἰῶνα (N7). Ἡ κεραμικὴ στὴν πλειονότητά της χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη 6ου/ἀρχές 7ου ἕως καὶ τὸν 8ο-9ο αἰῶνα. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ὑπάρχουν λίγα ὄστρακα ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 12ο/13ο αἰῶνα. Τὰ συγκεκριμένα εὐρήματα ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ διαμόρφωση καὶ χρῆση τοῦ χώρου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου/ἀρχές 7ου ἕως καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 9ου αἰῶνα.

Συμπερασματικὰ παρατηροῦμε ὅτι στοὺς Καννάβους 2, 7, 8 καὶ 9, ποὺ βρίσκονται ἀνατολικά τοῦ Κελιοῦ καὶ νότια τῶν ναῶν, διαμορφώνονται χῶροι τῶν

όποιων ή κατασκευή και ή διάρκεια χρήσης μπορούν βάσει τής κεραμικής και τῶν νομισμάτων νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸν 7ο ἕως καὶ τὸν 9ο αἰώνα.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Καννάβου 4 (Τομέας Α4) καὶ στὸν Κάνναβο 10 (Τομέας Α10) ἀποκαλύφθηκαν τοῖχοι, ποὺ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀδρὰ δουλεμένους λίθους καὶ ἔχουν ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ πλίνθους στοὺς ἀρμούς. Παρόλο ποὺ κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων συλλέχθηκαν πολλὰ τμήματα ἀπὸ κονιάματα, λευκὰ ἢ μὲ γραπτὸ διάκοσμο, οἱ συγκεκριμένοι τοῖχοι δὲν ἔφεραν ἐπίχρισμα<sup>79</sup>. Ὁ ἰσχυρότερος τοῖχος ἀποκαλύφθηκε στὸν Κάνναβο 4 (Τομέας Α4), σὲ ἐπαφή μὲ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (εἰκ. 2, τοῖχος 3, πλ. 0.80 μ.). Ἀνατολικότερα τοῦ τοῖχου 3 βρέθηκε τμήμα ψηφιδωτοῦ πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκε ὁ μεταγενέστερος νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ. Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἐπιβεβαιώνεται ἡ μαρτυρία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ, Nicolas de Nicolay, ὁ ὁποῖος ὅταν τὸ 1551 ἐπισκέφθηκε τὸν χῶρο, εἶδε τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τὰ ὁποῖα κάλυπταν ὄχι μόνο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ τὸν χῶρο ἔξω ἀπὸ αὐτόν<sup>80</sup>.

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ Καννάβου 4 (Τομέας Α4) καὶ στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ Καννάβου 10 (Τομέας Α10) ἀποκαλύφθηκε ἀποθηκευτικὸς χῶρος, ὁ ὁποῖος ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 5 καὶ 11, πάχους 0.40 καὶ 0.35 μ. ἀντίστοιχα (εἰκ. 2, 3, 10). Στὸ μέσον περίπου αὐτοῦ τοῦ χώρου ἦλθε στὸ φῶς πῖθος τὸ στόμιο τοῦ ὁποῖου ἦταν καλυμμένο μὲ σχιστολιθικὴ πλάκα<sup>81</sup>. Ἡ πρόχειρη κτιστὴ κατασκευὴ ἀπὸ ἀργούς λίθους, ποὺ ἐντοπίστηκε κοντὰ στὴ βάση τοῦ πῖθου, χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξή του. Ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸ προέρχεται τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118) (ΣΦΡ 2), ἐνῶ στὴν Τομὴ III, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Καννάβου 4 (εἰκ. 3), ἐντοπίστηκε τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Ἰωάννη ποιμένος Κυθήρων τοῦ 12ου αἰώνα<sup>82</sup>. Εἶναι σημαντικὸ ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχεται κεραμικὴ τοῦ 12ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰώνα (Παράρτ. 1, πίν. 10), ἐνῶ σὲ μικρότερο ποσοστὸ τοῦ 10ου/ἀρχῆς 11ου αἰώνα (Παράρτ. 1, πίν. 9). Θεωροῦμε ὅτι ὁ συγκεκριμένος ἀποθηκευτικὸς χῶρος λειτουργοῦσε τουλάχιστον ἕως τὸ τέλος τοῦ 12ου/ἀρχῆς 13ου αἰώνα. Ὁ πῖθος (K 1535) χρησιμοποιήθηκε γιὰ μίαν μεγάλη χρονικὴ περίοδο καὶ μετὰ τὴ μεγάλη ρωγμὴ ποὺ ὑπάρχει στὰ τοιχώματά του, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς ὁπῆς παλαιότερης συγκόλλησης.

Στὸν Κάνναβο 10 (Τομέας Α10), νότια τοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου, ἐντοπίστηκε ὑπόγεια κτιστὴ ὕδατοδεξαμενὴ ἢ ὁποῖα ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 10 καὶ 11

79. Αὐτὸ πιθανὸν σημαίνει ὅτι τὰ λευκὰ καὶ τὰ γραπτὰ κονιάματα προέρχονται ἀπὸ χώρους, ποὺ βρισκόνταν στὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου ἢ/καὶ στὸν παρακείμενο ναό, οἱ ὁποῖοι δὲν σώζονται πλέον.

80. Βλ. σ. 38 στὸν παρόντα τόμο.

81. Σακελλαράκης 2011, εἰκ. 176-188.

82. Πέννα, *Κατάλογος νομισμάτων* (στὸν παρόντα τόμο).

(είκ. 2, 3, 10). Η δεξαμενή, αν και δεν έρευνήθηκε παρά μόνο κατά τὸ βόρειο ἥμισυ, παρουσιάζει ὅλα ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐντοπίζουμε σὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα χρονολογούμενα μετὰ τὸν 7ο/8ο καὶ ἕως τὸν 12ο αἰώνα. Οἱ τοῖχοι τῆς εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ ἰσχυρὸ κονιάμα, ἡ στέγασή τῆς παρουσιάζει χαμηλὸ ἐκφορικὸ σύστημα, τμήματα τοῦ ὁποῦ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς, ἐνῶ οἱ παρειές τῆς ἐσωτερικὰ φέρουν ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονιάμα<sup>83</sup>. Στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς σώζεται τμῆμα τῆς ὀροφῆς τῆς μὲ μόνωση ἀπὸ παχὺ στρώμα ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Πάνω ἀπὸ αὐτὴ τὴ μόνωση ὑπῆρχε μεγάλο στρώμα ἐπίχωσης, στοιχεῖο τὸ ὁποῖο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι σὲ κάποια χρονικὴ περίοδο ἡ δεξαμενὴ σταμάτησε νὰ εἶναι σὲ χρῆση.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κεραμικῆς ποὺ ἐντοπίστηκε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χρονολογεῖται κατὰ κύριο λόγῳ στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου, ἴσως ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα (Παράρτ. 1, πίν. 11), ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ εὐρήματα τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, ὅπως λιγοστὴ κεραμικὴ καὶ ἓνας φόλλις Ἡρακλείου (N15: χρον. κοπῆς 612/3). Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ ὁ ἀποθηκευτικὸς χῶρος ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, ἦταν σὲ χρῆση ἕως τὴ χρονικὴ αὐτὴ περίοδο, δηλαδὴ ἕως τὸν 12ο/ἀρχὲς 13ου αἰώνα. Τὰ ὀλιγάριθμα μεταγενέστερα εὐρήματα (ἐλάχιστη κεραμικὴ τοῦ 15ου/16ου αἰώνα, ἡ ὁποία μειωνόταν μὲ τὴ βαθμιαία ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δεξαμενῆς, καὶ ἓνα νόμισμα τοῦ 14ου αἰώνα), ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, δικαιολογοῦν τὴ χρῆση τοῦ χώρου ὡς ἀποθέτη μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τῆς.

Στὴν ἐπίχωση, ποὺ κάλυπτε τὴ μόνωση τῆς ὀροφῆς τῆς δεξαμενῆς βρέθηκε νόμισμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα (1503). Τὸ νόμισμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει ὅτι στὸν 16ο αἰώνα ἡ δεξαμενὴ ἔχει ἤδη ἐπιχωθεῖ καὶ δὲν εἶναι πλέον σὲ χρῆση.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι, παρόλο ποὺ οἱ παραπάνω χῶροι πιθανὸν ἐπιχώθηκαν καὶ δὲν συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται, τὸ πλάτωμα στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου δὲν ἐγκαταλείφθηκε μετὰ τὸν 13ο αἰώνα, ὅπως ὑποδηλώνουν τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα (νομίσματα καὶ κεραμικὴ), τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὅμως συνδεθεῖ μὲ συγκεκριμένα κτιριακὰ λείψανα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ὕπαρξη καὶ δεύτερης δεξαμενῆς στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς καὶ συγκεκριμένα στὸ Ἄνδηρο 1, βορειοδυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ΒΔ τμῆμα τοῦ περιβόλου (εἰκ. 2, 3). Ἡ «παλιὰ» αὐτὴ δεξαμενὴ, ὅπως ὀνομάζεται, μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἐνταχθεῖ στὶς κατασκευαστικὲς πρακτικὲς, ἔτσι ὅπως τὶς ἐντοπίζουμε μετὰ τὰ

83. Σακελλαράκης 2011, 240-246, σχ. 2, 11, 13, 14, εἰκ. 210-213, 215-221.



τέλη του 7ου/8ου και έως τον 12ο αιώνα, τόσο στα ίδια τα Κύθηρα όσο και σε άλλες θέσεις του αιγαιακού χώρου. Αυτό συνάγεται από την εικόνα που έχουμε από την άργολιθοδομή με έσφηνωμένες πλίνθους και ισχυρό κονίαμα καθώς και το χαμηλό έκφορικό σύστημα που διαθέτει στη στέγασή της. Άνασκαφική έρευνα δεν έχει γίνει στο σημείο αυτό, τα παραδείγματα όμως από τα ίδια τα Κύθηρα μᾶς οδηγούν σε χρονολόγηση στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Αντίστοιχης κατασκευής ύδατοδεξαμενή έχει εντοπιστεί στον όχυρωμένο λόφο της Κολοκυθιάς και έχει χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα<sup>84</sup>. Αντίστοιχου τύπου και όμοιας κατασκευής ύδατοδεξαμενές, που σώζονται σε θέσεις του αιγαιακού χώρου (Έμποριό Χίου, νησίδα Ψείρα ΒΑ Κρήτη), έχουν χρονολογηθεί στον 8ο και 9ο αιώνα<sup>85</sup>. Η «παλαιά» αυτή δεξαμενή, που διατηρείται ως σήμερα, θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και μετά την καταστροφή της υπόγειας ύδατοδεξαμενής που αποκαλύφθηκε με την άνασκαφή.

## 2. Νότια κλιτύς: Άνδηρα 3-8

*Άνδηρα 3 και 4: Βόρεια Τομή, Νότια Τομή, Άνδηρο 5: Τομές 1-5, Άνδηρο 6: Κεντρική Τομή, Ανατολική Τομή, Άνδηρα 7 και 8: Κάνναβοι 1-5)*

Στη νότια κλιτύ (εικ. 3, 7) βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της άνασκαφής<sup>86</sup> λείψανα τοίχων με κονίαμα, και σχεδόν έπιφανειακά, στρώματα με λίθους από πεσμένους τοίχους καθώς και τμήματα από κεραμίδες στέγασης και καρφιά. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τα τμήματα βυζαντινών τοίχων που πρόσφατα αποτυπώθηκαν στο Άνδηρο 3 από την 1η ΕΒΑ, σε τοπογραφικό που βρίσκεται στο άρχείο της Έφορείας<sup>87</sup>, μᾶς επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι σε αρκετά από τα Άνδηρα της νότιας κλιτύς υπήρχαν κτιστές κατασκευές για τη στέγαση τών οποίων χρησιμοποιήθηκαν και κεραμίδες.

Είναι πιθανό τα κτίσματα αυτά να ήταν σχετικά χαμηλοί, όρθογώνιοι χώροι, όμοιοι με τα ξηρολιθικά κτίσματα, που βλέπουμε ακόμη σε πολλά νησιά του Αιγαίου να στέκονται στους αναβαθμούς, που χαρακτηρίζουν το νησιωτικό έλληνικό τοπίο<sup>88</sup>. Αντίστοιχης κατασκευής είναι ο οίκισκος που βλέπουμε ακόμη

84. Παπαδημητρίου 2011.

85. Balance 1989, 68-70, εικ. 23, πίν. 17 f, 18 b, σχ. VI, VIII. Poulou-Papadimitriou 1990, 7-9.

86. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα όλων τών περιόδων και οι κάνναβοι αποτυπώνονται στα σχέδια και τις φωτογραφίες που δημοσιεύονται στην άνασκαφική έκθεση, βλ. Σακελλαράκης 2011,

152-153, σχ. 2 -3, εικ. 101-104, 109-112, 230-234.

87. Εύχαριστώ την επίτιμη έφορο άρχαιοτήτων κ. Α. Καββαδιά-Σπονδύλη και την άρχαιολόγο της 1ης ΕΒΑ κ. Μ. Παπαδημητρίου για την πληροφορία αυτή.

88. Για τα ξηρολιθικά κτίσματα στα νησιά του Αιγαίου βλ. Παπαευτυχίου 2011, 1-10.

σήμερα στο Άνδηρο 3 (εἰκ. 7, 11): τὸ ὕψος του δὲν ὑπερβαίνει τὰ 2.30 μ., δηλαδή περίπου ὅσο εἶναι τὸ ὕψος τοῦ χαμηλοῦ ξηρολιθικοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου, ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τῶν δύο ἀναβαθμίδων ποὺ σχηματίζονται στὸ Άνδηρο αὐτό.

### Άνδηρο 3: Βόρεια καὶ Νότια Τομὴ

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ εὐρήματα τῆς Βόρειας καὶ τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 3 (εἰκ. 1-3). Στὴ Βόρεια Τομὴ<sup>89</sup>, ποὺ βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου, βόρεια τοῦ οἰκίσκου, ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἀναλημματικοῦ τοίχου, ποὺ πιθανὸν νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν πρῶτο ὀχυρωματικὸ περίβολο τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου: σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κατώτερο σημεῖο τοῦ ὑπάρχοντος ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἰσχυρὸς τοῖχος (τοῖχος 12/13), τοῦ ὁποῦ τοῦ θεμέλιο ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο· τὸ θεμέλιο ἔχει ὕψος 0.60 μ., εἶναι πλατύτερο τοῦ τοίχου, τὸν ὁποῖο στηρίζει, καὶ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μικροὺς ἀργοὺς λίθους μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα μὲ προσμίξεις. Ὁ τοῖχος 12/13, ὁ ὁποῖος πιθανὸν ἐκτείνεται ἀνατολικότερα, εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀδρὰ δουλεμένους μεγάλους λίθους, ποὺ συνδέονται μὲ κονίαμα καὶ μικρότερους λίθους στοὺς ἀρμούς. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τῆς Βόρειας Τομῆς περιεῖχε κεραμίδες, πλίνθους, κονιάματα, κοχλίες καὶ ὄστα. Ἡ κεραμικὴ χρονολογεῖται στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα, ἐνῶ στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκε καὶ τὸ γλωσσίδι μιᾶς χάλκινης πόρπης (X289) τοῦ 7ου/8ου αἰώνα. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ τοποθετοῦν τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο. Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει, τμήματα ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς διακρίνονται μέχρι σήμερα ἀνατολικά τῆς κλίμακας καθόδου ἀπὸ τὸ Άνδηρο 2 στὸ Άνδηρο 3 (εἰκ. 1, 5).

Σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει ἡ ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν κατοίκηση στὴ νότια κλιτύ. Ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῶν ἐπάλληλων φάσεων κατοίκησης τῆς νότιας κλιτύς ἀπὸ τὸν 6ο ἕως καὶ τὸν 9ο αἰώνα δίνουν τὰ εὐρήματα τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 3 (Τομέας Η) (εἰκ. 3)<sup>90</sup>. Ἡ τομὴ αὐτὴ βρίσκεται ἀκριβῶς νότια ἀπὸ τὸν ὑφιστάμενο οἰκίσκο, στὸ νότιο δηλαδή τμήμα τοῦ Ἀνδῆρου 3. Κατὰ τοὺς καθαρισμοὺς ποὺ ἔγιναν στὸν χῶρο βρέθηκε ἐλάχιστη κεραμικὴ ποὺ χρονολογεῖται στὸν 11ο καὶ στὸν 13ο-15ο αἰώνα. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε δύο στρώματα ἀπὸ στεγασμένους χώρους: τὸ ὀψιμότερο στρῶμα (στρῶμα 1) περιεῖχε πεσμένους λίθους ἀπὸ τοίχους καὶ κεραμικὴ χρονολογούμενη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου-9ο αἰώνα (Παράρτ. 1, πίν. 3). Εἶναι σημαντικὸ νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ στρῶμα βρέθηκε φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820) (N35). Ἀπὸ

89. Σακελλαράκης 2011, 247, 258-259, σχ. 3, 15, εἰκ. 241-242, 245-246, 249.

90. Σακελλαράκης 2011, 249-258, σχ. 3, εἰκ. 222-238.



Είκ. 11. Ο οικόσκος στο Άνδηρο 3 (λήψη από Ανατολίας).

τὸ πρωιμότερο στρώμα (στρώμα 2), μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων συλλέχθηκε κεραμικὴ ποὺ χρονολογεῖται κυρίως στὸν 7ο καὶ ἀρχῆς 8ου αἰώνα, καὶ ἕνας ψαλιδισμένος φύλλις Ἡρακλείου (N19: χρον. κοπῆς 615/6) (Παράρτ. 1, πίν. 3). Ἐνας πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς μεταγενέστερων εὐρημάτων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι ὑπολειμματικά.

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι βυζαντινὰ νομίσματα βρέθηκαν καὶ στὰ ἄλλα Ἄνδηρα τῆς νοτίου κλιτύος: στὸ στρώμα 2 τῆς Τομῆς 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ) βρέθηκε ἕνας φύλλις Ἡρακλείου ἐπικεκομμένος σὲ φύλλι Φωκᾶ (N18, χρον. κοπῆς 615/6) (Παράρτ. 1, πίν. 5)· στὸ στρώμα 1 τῆς Κεντρικῆς Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 6 (Τομέας Γ) βρέθηκε εἰκοσανούμμιο Φωκᾶ μὲ ψαλιδισμένη περιφέρεια (N14, χρον. κοπῆς 603/604).

#### *Ἄνδηρο 7 καὶ Ἄνδηρο 8*

Τὰ περισσότερα ὅμως νομίσματα ἤλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀνδῆρου 7 καὶ τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ἀνασκαφῆς μέρους τοῦ Ἀνδῆρου 8: στὸν Κάνναβο 3 τοῦ Ἀνδῆρου 7 (Τομέας Β3) βρέθηκε φύλλις Κώνσταντος



Β', ψαλιδισμένος (N25, χρον. κοπής 643/44) κατά τον καθαρισμό της επιφάνειας του βράχου, που εντοπίστηκε στο τελευταίο στρώμα του ίδιου Καννάβου, βρέθηκε ένας φθαρμένος και κομμένος στη μέση φύλλος του β' μισού του 4ου αιώνα (N6). Μετά τον καθαρισμό του Άνδηρου 8 βρέθηκαν δύο φύλλοι Ήρακλείου, εκ των οποίων ο δεύτερος ψαλιδισμένος (N21: χρον. κοπής 631/2 και N24: χρον. κοπής 639/40) και τέσσερις φύλλοι Κώνσταντος Β' – οι τρεις τελευταίοι ψαλιδισμένοι – (N26: χρον. κοπής 651/52-654/55, N28: χρον. κοπής 652/53-654/55, N31: χρον. κοπής 651/52-654/55, N33: χρον. κοπής 655/56-656/57). Σε αυτά τα δύο Άνδηρα ήλθε στο φως και κεραμική που χρονολογείται στον 7ο και 8ο αιώνα (Παράρτ. 1, πίν. 8).

Φαίνεται, δηλαδή, πως η νότια κλιτύς, ή όποια είναι ευρύτερη των άλλων κλιτύων του Αγίου Γεωργίου στο Βουνό, βλέπει προς τις άλλες κατοικημένες θέσεις (εικ. 7), το Καστρί και τον Αύλαιμονα και έχει απρόσκοπτη θέα στο νοτιοανατολικό Αίγαίο<sup>91</sup> κατοικείται παράλληλα με το πλάτωμα της κορυφής (Άνδηρα 1 και 2) κατά κύριο λόγο κατά τους 6ο, 7ο, 8ο και, τουλάχιστον, τον 9ο αιώνα. Στη χρονολόγηση αυτή μας οδηγούν οι όμοιογενείς βυζαντινές ομάδες κεραμικής, οι οποίες βρέθηκαν σε στρώματα μαζί με νομίσματα του 7ου και του 9ου αιώνα και ιδιαίτερα το είκοσανούμιο Φωκά, τους τέσσερις φύλλοι Ήρακλείου, τους πέντε φύλλοι Κώνσταντος Β' και τον φύλλο του Λέοντος Ε' (Παράρτ. 1, πίν. 3-8). Ο χαρακτήρας των αντικειμένων που βρέθηκαν (έπιτραπέζια κεραμική με κοκκινωπό επίχρυσμα, λύχνοι, έφυαλωμένα κεραμικά με λευκό πηλό, γυάλινα σκεύη και γυάλινες κανδήλες, μαγειρικά σκεύη και άμφορες) δικαιολογούν μόνιμη έγκατάσταση.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η μικρή ποσότητα από μεταγενέστερα εύρηματα (κεραμική και νομίσματα) που χρονολογούνται από τα τέλη του 12ου έως και τον 18ο αιώνα, ουσιαστικά αποδεικνύει την ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας στη νότια κλιτύ και κατά τις περιόδους αυτές.

91. Σακελλαράκης 2011, 148.

#### IV. ΤΟ ΚΕΡΑΜΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΝΕΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (4ος-15ος αι.)

##### 1. Περιγραφή της κεραμικής ύλης

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τῆς κεραμικῆς ιδιαίτερη σημασία δώσαμε στὸν προσδιορισμὸ καὶ τὴν περιγραφή τῆς κεραμικῆς ὕλης, τοῦ κεραμικοῦ, δηλαδή, σώματος τῶν ἀγγείων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὸ κενὸ ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀπουσία δημοσιεύσεων βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ Κύθηρα. Παράλληλα, σημαντικὸ κενὸ παρουσιάζουν καὶ οἱ ἑλληνικές, κυρίως, δημοσιεύσεις βυζαντινῆς κεραμικῆς ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου εἰδικὰ στὸν τομέα τῆς περιγραφῆς καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ πηλοῦ. Θὰ πρέπει, βέβαια, νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν πηλῶν ποὺ ἀναγνωρίζονται σὲ μία ἀνασκαφὴ καὶ μάλιστα ἡ ἀρχαιομετρικὴ ἀνάλυσή τους, ἔχει ἐφαρμοστεῖ καὶ συνεχίζει νὰ ἐφαρμόζεται σὲ κεραμικὰ σύνολα τῆς προϊστορικῆς περιόδου. Στὶς μελέτες αὐτὲς ἔχει πλέον καταδειχθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς μακροσκοπικῆς ἀρχικὰ καὶ τῆς ἀρχαιομετρικῆς μελέτης στὴ συνέχεια, γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν τοπικῶν παραγωγῶν καθὼς καὶ τῶν κοιτασμάτων ἀργίλου ἀπ' ὅπου προμηθεύονταν τὸν πηλὸ οἱ ἀγγειοπλάστες καὶ τὶς συνταγὲς πηλοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἢ τὴ διάκριση τῶν εἰσηγμένων κεραμικῶν· σὲ ἓνα, δέ, πιὸ προχωρημένο στάδιο, ἡ προσφορὰ τῶν προσεγγίσεων αὐτῶν εἶναι σημαντικὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ μελέτη τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων καὶ τῆς θαλάσσιας ἐπικοινωνίας.

Ἡ ἔλλειψη συγκριτικοῦ ὕλικου μᾶς ὁδήγησε νὰ ὀρίσουμε ἐξαρχῆς τὴ μέθοδο βάσει τῆς ὁποίας θὰ γινόταν στὴ συνέχεια ἡ μελέτη τοῦ κεραμικοῦ σώματος. Ἀποτέλεσμα τῆς μακρόχρονης ἐνασχόλησης μὲ τὴν μελέτη βυζαντινῆς κεραμικῆς εἶναι μία συγκεκριμένη μέθοδος μελέτης σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ σύνολο τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου καταγράφεται ἀνὰ ἀνασκαφικὴ ὁμάδα καὶ ἀνὰ διαγνωστικὸ ἀγγεῖο ἢ ὄστρακο σὲ εἰδικὰ δελτία (*Δελτίο Α - Γενικὸ καὶ Δελτίο Β - Εἰδικό*)<sup>92</sup>. Μετὰ ἀπὸ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ πηλοῦ τῶν κεραμικῶν, δημιουργοῦνται εὐρύτερες ὁμάδες τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὁποίων καταγράφονται ἀναλυτικὰ σύμφωνα μὲ τὴν προτεινόμενη μέθοδο, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ ἐπεξεργασμένη προσαρμογὴ στὴν ἑλληνικὴ ὀρολογία καὶ στὴ μελέτη βυζαντινῶν κεραμικῶν συνόλων, μεθόδων ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς Shepard, Sanders, Armstrong, Peacock

92. Ὁ τύπος τῶν δύο δελτίων (*Δελτίο Α-Γενικὸ καὶ Δελτίο Β-Εἰδικό*) δημοσιεύεται στὴ μελέτη

μου γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ τῆς Ἐλεύθερας. Βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 114-115.

καὶ Orton<sup>93</sup>. Ἡ ἴδια μέθοδος, τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ὁποίας ἀναφέρονται στὴ συνέχεια, ἀκολουθεῖται καὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς κεραμικῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης ἡ μακροσκοπικὴ παρατήρηση – συχνὰ μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς φορητοῦ μεγεθυντικοῦ φακοῦ – μᾶς βοήθησε νὰ ξεχωρίσουμε ὁμάδες ὄστράκων μὲ ἴδια ποιότητα πηλοῦ. Αὐτὲς οἱ ὁμάδες πηλῶν περιγράφονται ἀναλυτικὰ. Σὲ κάθε μεμονωμένο ὄστρακο, ποὺ παρουσιάζει ποιότητα πηλοῦ, ἡ ὁποία δὲν ἐμπίπτει σὲ καμία ὁμάδα, ἡ περιγραφή αὐτὴ σημειώνεται στὸν κατάλογο. Γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ ἀντικειμενικὰ ὁ πηλὸς τῶν ἀγγείων, συμπεριλήφθησαν στὴν περιγραφή ποικίλα στοιχεῖα, χρήσιμα γιὰ τὴν κατανόηση τῶν διαφορετικῶν παραγόντων ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν τελικὴ ποιότητα τοῦ κεραμικοῦ σώματος. Ἔτσι περιγράφεται τὸ χρῶμα μὲ τὴ χρωματικὴ μέθοδο Munsell<sup>94</sup>, χαρακτηρίζεται ὁ πηλὸς μὲ κριτήριον τὴ σκληρότητα, τὸ ποσοστὸ τῶν προσμίξεων, χαρακτηρίζεται ἡ τομὴ τοῦ ὄστράκου (ὀμαλό, κανονικό, ἀσύμμετρο σπάσιμο), καί, τέλος, χαρακτηρίζονται οἱ προσμίξεις ὡς πρὸς τὸ ποσοστὸ, τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα. Τὸ εἶδος τῶν προσμίξεων δὲν προσδιορίστηκε παρὰ μόνον σὲ περιπτώσεις ποὺ ἡ ἀναγνώριση ἦταν ἐφικτὴ μὲ τὴν μακροσκοπικὴ ἐξέταση (π.χ. ἀναγνωρίστηκαν κάποιες ἀσβεστολιθικὲς προσμίξεις)<sup>95</sup>. Τὰ σπινθηρίζοντα στοιχεῖα ἀναφέρονται μὲ τὸν ὄρο μαρμαρυγία.

## 2. Τὰ εἶδη τῶν πηλῶν

Ἡ μελέτη τοῦ βυζαντινοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ (4ος-ἀρχὲς 13ου αἰ.) καθὼς καὶ αὐτοῦ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἐνετοκρατίας (13ος-15ος αἰ.) μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνουμε πολλὰ διαφορετικὰ ποιότητες πηλοῦ, στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει συχνὰ τὴν κεραμικὴ αὐτῶν τῶν περιόδων. Τὰ εἰσηγμένα ἀγγεῖα εἶναι πολυάριθμα καὶ κυρίως προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰς περιοχὰς ὄχι μόνον τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς (Τυνησία), τῆς Ν. Μικρᾶς Ἀσίας (Κιλικία) ἢ τὴν Κύπρον. Ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν πηλῶν ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μακροσκο-

93. Shepard 1980, 95-168. Peacock 1977, 21-33. Armstrong 1989, 3-5. Orton *et al.*, 1993, 235-240. Sanders 1993, 253-255, εἰκ. 1. Ἡ μέθοδος αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τῶν κεραμικῶν συνόλων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς τῆς Ψείρας, τοῦ Πετρᾶ καὶ τῆς Ἐλεύθερνας, βλ. ἐπίσης Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 27-37.

94. *Munsell Soil Color Chart* (Baltimore 1975).

95. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Sanders στὴ μελέτη του γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ἐνῶ προσαρμογὴ στὴν ἑλληνικὴ ὁρολογία ἔχει γίνεαι στὸν ἀναλυτικὸ πίνακα ποὺ δημοσιεύεται στὴ μελέτη γιὰ τὴ βυζαντινὴ κεραμικὴ τῆς Ἐλεύθερνας, βλ. Sanders 1993, 253-255. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 27-35.

πικῆς ἐξέτασης τῶν ὀστράκων ποὺ συμπεριελήφθησαν στὸν κατάλογο καὶ τῆς δημιουργίας ὁμάδων μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ὁμάδες ὀστράκων ποὺ ἀνήκουν σὲ πολὺ γνωστοὺς τύπους ἀγγείων (π.χ. πινάκια μὲ κοκκινωπὸ πηλὸ καὶ ἐπίχρισμα [*terra sigillata*] ἢ γνωστοὶ τύποι ἀμφορέων) καὶ τῶν ὁποίων ὁ πηλὸς περιγράφηκε ἀναλυτικά, ἐπιμείναμε στὴν περιγραφή τοῦ πηλοῦ ἀγγείων, τὰ ὁποῖα θεωρήσαμε προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων ὅπως πινάκια, λεκάνες, ἀμφορεῖς, κανάτες, ἀποθηκευτικὰ σκεύη. Ἀναλυτικὰ περιγράφηκε καὶ ὁ πηλὸς τῶν μαγειρικῶν σκευῶν χωρὶς ὅμως, σὲ αὐτὴ τὴν τελευταία κατηγορία, νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ προτείνουμε προέλευση.

#### *Προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων (?)*

Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι στὰ ἀγγεῖα τοπικῆς παραγωγῆς διακρίνουμε δύο πηλοὺς μὲ διαφορετικὰ χαρακτηριστικά: ἓναν πολὺ ἀνοικτὸ καστανό (κιτρινωπὸ)-ρόδινο, λεπτόκοκκο πηλὸ μὲ λίγες προσμίξεις καὶ ἀρκετοὺς πόρους στὴν ἐπιφάνεια γιὰ τὰ μικρὰ ἀγγεῖα καὶ μέτριο-χονδρόκοκκο μὲ ἀρκετὲς προσμίξεις καὶ ἐπίσης πόρους στὴν ἐπιφάνεια γιὰ τὰ μεγάλα (πηλὸς 1), καὶ ἓναν δεύτερο, κοκκινωπὸ μὲ ἀρκετὲς προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία (πηλὸς 2). Ὁ πηλὸς 1 χρησιμοποιήθηκε στὴν κατασκευὴ τῆς πλειονότητος τῶν σκευῶν καθημερινῆς χρήσης: κανάτες, λεκάνες, πινάκια καὶ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, κυψέλες (πίν. 13 K 1592β) καὶ κεραμίδες σὲ ἓνα ποσοστὸ 85% ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν πηλὸ 1. Ἐλάχιστα ἀποθηκευτικὰ σκεύη, κανάτες καὶ κυψέλες (12%) ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν πηλὸ 2, ποὺ εἶναι χονδρόκοκκος μὲ ἀρκετὸ μαρμαρυγία. Ἀνάλογοι πηλοὶ ἔχουν καταγραφεῖ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τοῦ μινωικοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο<sup>96</sup>.

Ἄν καὶ δὲν ἔχει γίνῃ πετρογραφικὴ ἀνάλυση στὸ ὑλικὸ τῆς βυζαντινῆς καὶ ἐνετικῆς περιόδου καὶ ἐπομένως δὲν μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ μιλήσουμε γιὰ περιοχὲς προέλευσης τῶν πηλῶν, εἶναι σημαντικό νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σὲ μελέτες γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς προϊστορικῆς περιόδου τῶν Κυθῆρων, μεταξὺ τῶν πηλῶν ἀναφέρεται ἓνας πηλὸς ὠχρὸς, λεπτόκοκκος μὲ προσμίξεις (Kiriatizi πηλὸς 1) καὶ ἓνας κόκκινος μὲ ἀρκετὸ μαρμαρυγία (Kiriatizi πηλὸς 2)<sup>97</sup>. Ὡς περιοχὲς προέλευσης τοῦ πηλοῦ 1 ἀναφέρονται ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ Μητάτα, ὅπου ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ κεραμικὴ παραγωγή στὰ κλασικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια, ἢ εὐρύτερη περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Καστρί καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ Καλάμου στὰ νότια τοῦ νησιοῦ, ἀπ' ὅπου προερχόταν μέχρι τὸ 1960 ὁ πηλὸς, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ντόπιοι ἀγγειοπλάστες. Ἀπὸ τὴ βόρεια περιοχὴ τοῦ νησιοῦ, κοντὰ στὴν Ἁγία Πελαγία προέρχεται ὁ πηλὸς 2· τὸν πηλὸ αὐτῆς τῆς περιοχῆς χρησιμοποιοῦσαν μέχρι τὸ τέλος

96. Τουρναβίτου, προφορικὴ ἐνημέρωση.

97. Kiriatizi 2003, 125, 127-129, πίν. XXVI.



του 19ου/άρχες 20ου αί. για την κατασκευή κεραμιδιών και τούβλων. Τα στοιχεία αυτά λειτουργούν ως ένδειξεις της ύπαρξης τοπικών πηλών συγκεκριμένης ποιότητας, που τουλάχιστον τα προϊστορικά χρόνια προερχόταν από πολύ συγκεκριμένες περιοχές. Το γεγονός ότι και στα νεώτερα χρόνια, δηλαδή τον 19ο και τον 20ο αιώνα, οι ντόπιοι κεραμοεργοί χρησιμοποιούσαν τον πηλό των ίδιων περιοχών, μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο πηλός των τοπικών αγγείων της βυζαντινής και ένετικής περιόδου είχε την ίδια προέλευση.

#### *Προϊόντα εισηγμένα στα Κύθηρα*

Ένα μεγάλο μέρος των κεραμικών από τον Άγιο Γεώργιο ανήκουν σε εισηγμένα προϊόντα από διαφορετικές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου και τη Β. Αφρική. Με την μακροσκοπική εξέταση διακρίναμε συγκεκριμένα είδη πηλών, τα όποια περιγράφονται αναλυτικά. Οι ευρύτερες ομάδες αγγείων που παρουσιάζουν όμοια χαρακτηριστικά στον πηλό τους είναι οι άμφορες του τύπου LRA 1 (διακρίνονται δύο διαφορετικές ποιότητες πηλού: *πηλός 5* και *πηλός 6*), LRA 2 (*πηλός 7*), ο τύπος 61 από τη δημοσίευση του Saraghane του Hayes (*πηλός 4*), τα πινάκια με κοκκινωπό πηλό και επίχρισμα (*terra sigillata*) (ARSW) που προέρχονται από την περιοχή της Τυνησίας (Β. Αφρική) (*πηλός 8* και *πηλός 9*), οι λύχνοι από την ίδια περιοχή (*πηλός 10 α* και *10 β*), τα πινάκια *terra sigillata* (LRCW) από την περιοχή της Φώκαιας (*πηλός 11 α*) και τα πινάκια *terra sigillata* από διαφορετικό εργαστήριο στη Μικρά Ασία (*πηλός 11 β*).

Διακριτή ομάδα αποτελούν τα μαγειρικά σκεύη που παρουσιάζουν τουλάχιστον τρεις ομάδες πηλού. Αν και δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε την προέλευση αυτών των αντικειμένων, ανάλογο πηλό με αρκετό μαρμαρυγία παρουσιάζουν μαγειρικά σκεύη που έχουν βρεθεί στην Κρήτη, άφθονο μαρμαρυγία έχει ο πηλός αγγείων από τις Κυκλάδες, ενώ και στα ίδια τα Κύθηρα, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, υπάρχει πηλός με μαρμαρυγία. Έπομένως μόνο οι αρχαιομετρικές αναλύσεις θα βοηθούσαν στην έρευνα για την προέλευση του πηλού των μαγειρικών σκευών.

**Πηλός 1** (τοπικός πηλός) (λαγήνια, κανάτες, άμφορες, πινάκια, λεκάνες, αποθηκευτικά αγγεία)

Πολύ ανοικτός καστανός/ρόδινος, που στον πυρήνα συχνά γίνεται ανοικτός γκρίζος (5YR 7/3, 7/4 ή 7.5YR 7/4, 7/6 και στον πυρήνα 5YR 7/2, 6/2).

Χαρακτηριστικά: μαλακός, μέτριος ή σκληρός πηλός, λεπτόκοκκος με κανονικό σπάσιμο στα μικρού μεγέθους αγγεία. Προσμίξεις: λίγες έως συχνές, μικρές και μεσαίες γκριζες, καστανές, πορτοκαλίες, λευκές και λίγος μαρμαρυγίας. Ίδιαίτερα χαρακτηριστικοί είναι οι συχνοί μικροί ή μεγάλοι πόροι στην επιφάνεια. Στα μεγάλα αγγεία, στα όποια οι προσμίξεις είναι λίγες μεγάλες και συχνές μέτριες, ο πηλός είναι χονδρόκοκκος.

Ἡ παρουσία αὐτοῦ του πηλοῦ σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ ἀγγείων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σχετικὰ χαμηλὴ ποιότητά του, μᾶς ὀδηγεῖ νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ὡς τοπικῆς παραγωγῆς καὶ ὄχι εἰσηγμένο.

**Πηλὸς 2** (τοπικὸς πηλὸς) (κανάτες, ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, κυμέλες)

Καστανέρυθος - ἔρυθρωπὸς (2.5YR 5/8, 5YR 5/4).

Χαρακτηριστικά: μέτριος, χονδροειδῆς πηλὸς μὲ ἀσύμμετρο σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες μεγάλες γκριζες καὶ λευκές, συχνές μέτριες γκριζες καὶ λίγες μικρές, κόκκινες ἢ/καὶ πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις, λίγος χαλαζίας, κοινὸς μαρμαρυγίας, λίγοι μικροὶ πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

**Πηλὸς 3** (ἐφυσωμένα πινάκια μὲ ἀδρεγχάρακτη διακόσμηση (Aegean ware), ἐπιπεδόγλυφα).

Ἄνοικτὸς καστανὸς-ἄνοικτὸς πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/4-5YR 6/6).

Χαρακτηριστικά: σκληρὸς, λεπτόκοκκος πηλὸς μὲ ὀμαλὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες, μέτριες καστανές, γκριζες καὶ πολὺ λίγες, μικρές, λευκές προσμίξεις καὶ λίγος μαρμαρυγίας.

**Πηλὸς 4** (ἀμφορεῖς τύπου Hayes 61/Günsenin III)

Ἄνοικτὸς καστανός (5YR 6/4).

Χαρακτηριστικά: πολὺ σκληρὸς-σκληρὸς, λεπτὸς, μὲ κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγος, μέγας, σφαιρικὸς ἀσβεστόλιθος, ἐλάχιστος μαρμαρυγίας, μικροὶ πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

**Πηλὸς 5** (LRA 1)

Ἄνοικτὸς ρόδιος-πορτοκαλόχρωμος (7.5YR 7/6, 8/6).

Χαρακτηριστικά: σκληρὸς, λεπτὸς-μέτριος μὲ κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: κοινές, μικρές, καστανές, λευκές καὶ γκριζες, ἐλάχιστος μαρμαρυγίας, πολὺ μικροὶ πόροι.

**Πηλὸς 6** (LRA 1)

Πολὺ ἄνοικτὸς καστανός (10YR 7/3, 7/4).

Χαρακτηριστικά: πολὺ σκληρὸς, μέτριος μὲ κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: συχνές, μέτριες, μαῦρες, γκριζες καὶ λευκές (ἀσβεστολιθικές).

**Πηλὸς 7** (LRA 2)

Εὐρυθρὸς-πορτοκαλέρυθρος πηλὸς (10YR 5/8-6/8).

Χαρακτηριστικά: σκληρὸς-μέτριος, λεπτὸς μὲ κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες, μικρές γκριζες, σπάνιες, πολὺ μικρές λευκές προσμίξεις καὶ λίγος μαρμαρυγίας.

**Πηλὸς 8** (πινάκια ARSW: ὑποκατηγορία α/ARSW α)

Ἐρυθρὸς-πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/8, 6/8, 5YR 6/8).

Χαρακτηριστικά: σκληρός, λεπτός, με κανονικό σπάσιμο. Προσμίξεις: σπάνιες, πολύ μικρές μαύρες και λευκές, ελάχιστος μαρμαρυγίας. Επίχρισμα έρυθρό (2.5 YR 5/8), στιλπνὸ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.

**Πηλὸς 9** (πινάκια ARSW: ὑποκατηγορία β/ARSW β)

Πορτοκαλόχρωμος-άνοικτος καστανός (5YR, 6/6, 6/8).

Χαρακτηριστικά: μέτριος-σκληρός, λεπτὸς με κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες, πολύ μικρὲς μαύρες καὶ λευκὲς προσμίξεις, ελάχιστος μαρμαρυγίας, πολύ μικροὶ πόροι στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ ἐπίχρισμα τείνει νὰ ἀπολεπίζεται εὐκολότερα σὲ αὐτὴ τὴν ὑποκατηγορία.

**Πηλὸς 10 α** (λύχνοι βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων, Ὁμάδα 1, 2, 3)

Πορτοκαλέρυθρος-έρυθρωπός, έρυθρός (2.5YR 6/8, 5/8).

Χαρακτηριστικά: σκληρός-μέτριος, λεπτός, με κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: σπάνιες, πολύ μικρὲς μαύρες καὶ λευκὲς προσμίξεις, ελάχιστος μαρμαρυγίας. Τὸ πορτοκαλέρυθρο ἢ έρυθρὸ ἐπίχρισμα (2.5YR 6/6, 5/6) στὴν ὁμάδα 1 εἶναι καλῆς ποιότητας καὶ συχνὰ διατηρεῖται, ἐνῶ στὶς ὁμάδες 2 καὶ 3 εἶναι κατώτερης ποιότητας, λεπτότερο καὶ ἀπολεπίζεται εὐκολα.

**Πηλὸς 10 β** (λύχνοι βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων, Ὁμάδα 4)

Πορτοκαλέρυθρος, έρυθρός (5YR 6/8, 5/8).

Χαρακτηριστικά: Πηλὸς σκληρός-μέτριος, λεπτὸς-μέτριος, με κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες μικρὲς μαύρες καὶ λευκὲς προσμίξεις, ελάχιστος μαρμαρυγίας. Τὸ πορτοκαλέρυθρο ἢ έρυθρὸ ἐπίχρισμα (2.5YR 6/6, 5/6) ἀπολεπίζεται πολύ εὐκολα καὶ δὲν διατηρεῖται σὲ κανένα σχεδὸν ἀντικείμενο.

**Πηλὸς 11 α** (πινάκια LRCW ἀπὸ τὴ Φώκαια)

Άνοικτὸς έρυθρός-πορτοκαλέρυθρος ἢ ἀνοικτὸς καστανός (2.5YR 6/6, 6/8, 5YR 7/4).

Χαρακτηριστικά: σκληρός ἢ μέτριος, λεπτὸς-μέτριος, με κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες, μικρὲς, μαύρες καὶ λευκὲς προσμίξεις, ελάχιστος μαρμαρυγίας.

**Πηλὸς 11 β** [πινάκια LRCW ἀπὸ μικρασιατικὸ ἐργαστήρι(ο:)]

Άνοικτὸς έρυθρός-πορτοκαλέρυθρος ἢ ἀνοικτὸς καστανός (2.5YR 6/6, 6/8, 5YR 6/8).

Χαρακτηριστικά: σκληρός ἢ μέτριος, λεπτὸς-μέτριος, με κανονικὸ σπάσιμο. Προσμίξεις: λίγες, μικρὲς, μαύρες καὶ λευκὲς προσμίξεις, ελάχιστος μαρμαρυγίας. Τὸ ἐπίχρισμα ἀπολεπίζεται σχετικὰ εὐκολα.

## V. Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Στὸ Κεφάλαιο αὐτὸ μελετῶνται ὅλες οἱ κατηγορίες κεραμικῆς βυζαντινῆς καὶ πρώιμης ἐνετικῆς περιόδου, ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Οἱ κατηγορίες κεραμικῆς ποὺ ἀναλύονται στὴ συνέχεια εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. Λεπτὴ ἐπιτραπέζια κεραμικὴ.
  - α. Κεραμικὴ μὲ κοκκινωπὸ πηλὸ καὶ ἐπίχρισμα (*terra sigillata*)
  - β. Ἐφυσλωμένη κεραμικὴ
2. Ἄμφορεῖς
3. Κοινὴ κεραμικὴ
  - α. Λαγῆνια, κανάτες
  - β. Λεκάνες, πινάκια
  - γ. Κοινὴ κεραμικὴ ρωμαϊκῆς περιόδου
  - δ. Ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα
4. Μαγειρικὰ σκεύη
5. Λύχνοι
6. Πήλινα μικροαντικείμενα

Στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν τὰ ἀντικείμενα διαχωρίζονται μὲ κριτήριον τὴν προέλευση (κεραμικὴ *terra sigillata* ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς (*African Red Slip Ware/ARSW*), ἢ/καὶ τὸν τύπο (ἀμφορέας τύπου *Hayes 61*). Τὰ πώματα ἀμφορέων παρουσιάζονται στὴν κατηγορία Ἄμφορεῖς. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατηγορίας *Κοινὴ κεραμικὴ* παρουσιάζονται καὶ λίγα ὄστρακα ρωμαϊκῆς περιόδου. Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει, στὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται τοῦ καταλόγου δίδονται ὅλες οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν κάθε κατηγορία ἢ τὸν τύπο ποὺ ἐξετάζεται. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου ἀναλύονται ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴ χρονολόγηση κάθε ἀντικειμένου, ἐνῶ σημειώνεται ἐὰν τὸ κεραμικὸ ἀποτελεῖ ἐπιφανειακὸ εὔρημα (*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα*). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρονται καὶ τὰ ποσοστὰ τοῦ κάθε τύπου. Σὲ ὀρισμένες κατηγορίες (π.χ. ἐφυσλωμένη κεραμικὴ) θεωρήθηκε πιὸ λειτουργικὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα νὰ συζητοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τῆς οἰκείας κατηγορίας καὶ ὄχι στὸ τέλος τῆς ἐνόητας σὲ χωριστὴ παράγραφο.

### 1. Λεπτὴ ἐπιτραπέζια κεραμικὴ

#### α. Κεραμικὴ μὲ κοκκινωπὸ πηλὸ καὶ ἐπίχρισμα (*terra sigillata*)

Ἐνα μέρος τῆς πρωτοβυζαντινῆς κεραμικῆς (4ος-8ος αἰώνας), ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφή (1%), ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν πινακίων ποὺ ἔχουν λεπτόκοκκο, καλῆς ποιότητος πορτοκαλοκόκκινο πηλὸ καὶ ὁμοίου χρώματος ἐπίχρισμα. Τὰ κεραμικὰ αὐτὰ ἀντιμετωπίστηκαν ὡς ὄψιμη παραγωγή τῶν ρωμαϊκῶν *terra sigillata* καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου τράβηξαν νωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν. Ἔστω καὶ ἂν ἡ μελέτη τοῦ *Hayes «Late Roman Pottery»* γιὰ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ καὶ πρωτοβυ-



ζαντινή κεραμική τῶν περιοχῶν τῆς Μεσογείου ὑπῆρξε καὶ παραμένει θεμελιώδης ἀκόμη καὶ σήμερα<sup>98</sup>, ἡ ἔρευνα ἔχει προσθέσει, τὰ τελευταῖα χρόνια, στοιχεῖα σημαντικὰ γιὰ τὴν παραγωγή, τὴ διάδοση καὶ τὴ χρονολόγησή τους, ἐνῶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ἀρκετὰ κέντρα παραγωγῆς τόσο στὴν Τυνησία ὅσο καὶ στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ δημοσίευση τοῦ Hayes, γιὰ τὸ ὕλικὸ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν προσθέτει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς παραγωγῆς καὶ τὴ διάδοση τῶν κεραμικῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Παράλληλα θίγεται τὸ κεφάλαιο τῶν τοπικῶν ἀπομιμήσεων τῆς παραγωγῆς τῶν ἐργαστηρίων τῆς Φώκαιας<sup>99</sup>.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἔχουν βρεθεῖ κεραμικὰ τόσο ἀπὸ τὰ σημαντικότερα κέντρα παραγωγῆς τῆς περιόδου, τὰ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας στὴ Β. Ἀφρική καὶ τῆς Φώκαιας στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλα μικρότερα κέντρα στὰ μικρασιατικὰ παράλια ἢ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο γενικότερα.

Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου μέχρι τὰ τέλη τοῦ 7ου/ἀρχὲς 8ου αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ποῦ βρέθηκαν σὲ στρώματα τοῦ 11ου/12ου ἢ 13ου αἰώνα καὶ χαρακτηρίζονται ὡς ὑπολειμματικά, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς βρέθηκε σὲ ὁμάδες ποῦ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὁμοιογενεῖς καὶ μᾶς δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ποσοστὸ τῶν εἰσαγωγῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὴν συνύπαρξη διαφορετικῶν εἰσηγμένων κεραμικῶν παραγωγῶν μαζί μὲ κεραμικὰ ποῦ χαρακτηρίζουμε ὡς τοπικά.

Στὰ κείμενα ποῦ προηγοῦνται τοῦ καταλόγου ἀναφέρονται οἱ θέσεις, τόσο τοῦ αἰγαιακοῦ χῶρου ὅσο καὶ περιοχῶν τῆς ὑπόλοιπης Μεσογείου, στὶς ὁποῖες οἱ συγκεκριμένες κεραμικὲς κατηγορίες ἔχουν βρεθεῖ σὲ χρονολογημένα ἀρχαιολογικὰ στρώματα ἢ ὑπάρχουν ἄλλες σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατὰ προσέγγιση χρονολόγησή τους. Σὲ κάθε περίπτωση γιὰ τὴ χρονολόγησή ποῦ προτείνεται ἀκολουθοῦνται οἱ κανόνες στοὺς ὁποίους κατέληξε ἡ «*Στρογγυλὴ Τράπεζα γιὰ τὴ λεπτὴ ὑστερορωμαϊκὴ κεραμικὴ Βαρκελώνη, Νοέμβριος 2008*»<sup>100</sup>.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς κεραμικῆς στὴ συγκεκριμένη θέση δὲν ὑποδηλώνει ἀπλὰ κατοίκηση τοῦ χῶρου κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο, ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐγκατάστασης, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι εἶχαν ἐπαφὲς μὲ περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου, οἱ δραστηριότητές τους δέ, ἔφθαναν μέχρι τὴν Τυνησία.

98. Hayes 1972. Hayes 1980.

99. Hayes 2008.

100. ICREA/ESF, *Exploratory Workshop on Late Roman Fine Wares: Solving Problems of Typology*

*and Chronology* (Barcelona, Spain 5-9th of November 2008). Γιὰ τὴ δημοσίευση βλ. LRFW Working Group 2011α, 1-10. LRFW Working Group 2011β, 15-32.

Κεραμική με κοκκινωπὸ πηλὸ καὶ ἐπίχρισμα (*terra sigillata*) ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς (*African Red Slip Ware - ARSW*)

Ἡ μελέτη τῆς λεπτῆς κεραμικῆς με κοκκινωπὸ πηλὸ καὶ ἐπίχρισμα, ἀπὸ κέντρα παραγωγῆς στὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς Τυνησίας, ὀριοθετεῖται χρονικὰ μεταξὺ τοῦ 1933 καὶ τοῦ 2008. Πρῶτος ὁ Waage στὴ μελέτη του γιὰ τὴ λεπτὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἄγορὰ τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1933 διέκρινε τρεῖς ὁμάδες κεραμικῆς: «Late A», «B» καὶ «C»<sup>101</sup>. Τὸ 2008 δημοσιεύθηκε ἡ τελευταία μελέτη τοῦ Hayes γιὰ τὴ λεπτὴ εἰσηγμένη κεραμικὴ ἀπὸ τὶς παλαιῆς ἀνασκαφές καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἄγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, στὴν ὁποία ἀναλύονται ἐκτενῶς οἱ διαφορετικὲς παραγωγὲς τῆς κατηγορίας *African Red Slip Ware (ARSW)*, ὅπως ἔχει ἐν τῷ μεταξὺ ὀνομάσει ὁ ἴδιος ὁ Hayes τὴν κατηγορία αὐτή<sup>102</sup>. Στὴ συγκεκριμένη μελέτη ἀξιοποιεῖται ὅλη ἡ ὑπάρχουσα γνώση καὶ βιβλιογραφία σχετικὰ με τὶς περιοχές καὶ τὰ χρονικὰ ὅρια παραγωγῆς τῶν διαφορετικῶν τύπων καθὼς καὶ τὴ διάδοσή τους σὲ ὅλη τὴ Μεσόγειο. Ἀξιοποιοῦνται ἐπίσης, ὅπου αὐτὸ εἶναι ἐφικτό, τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν Ἄγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ σὲ ὅλες τὶς σχετικὲς δημοσιεύσεις ὑπερβαίνει τοὺς στόχους αὐτῆς τῆς μελέτης. Θεωρῶ ὅμως ἐπιβεβλημένη τὴν ἀναφορὰ σὲ δύο ἀπὸ αὐτές, οἱ ὁποῖες σχετίζονται ἄμεσα με τὰ προϊόντα τῶν ἐργαστηρίων τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας *Africa Proconsularis*: τὴ μελέτη τοῦ Mackensen γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἐργαστηρίων τῆς περιοχῆς *El Mahrine* στὴ βόρειο Τυνησία καὶ αὐτὴν τοῦ Bonifay γιὰ ὑστερορωμαϊκὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Βόρειο Ἀφρικὴ<sup>103</sup>.

Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς λεπτῆς κεραμικῆς ποὺ βρέθηκε στὸν Ἅγιο Γεώργιο προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Τυνησίας (55.5%). Ἄν ἐξαιρέσουμε δύο παραδείγματα ποὺ ἴσως ἀνήκουν σὲ παραλλαγὲς τύπων τοῦ τέλους τοῦ 5ου/ἀρχὲς 6ου αἰώνα, ἡ πλειονότητά τους ἀνήκει σὲ τύπους ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα μ.Χ.

Ὡς παραλλαγὴ τύπου τοῦ τέλους τοῦ 5ου/ἀρχὲς 6ου αἰώνα θεωροῦμε τὸ **K 1386**: ὁ πηλὸς καὶ τὸ ἐπίχρισμα τοῦ δείχνουν ὅτι ἀνήκει στὴν κατηγορία C5 (κεντρικὴ Τυνησία), ἐνῶ τὸ σχῆμα τοῦ παραπέμπει στὸν τύπο Bonifay 31 (*Gourvest E3*), ποὺ τὸν θεωρεῖ ἀπὸ τὰ τελευταῖα παραδείγματα αὐτῆς τῆς παραγωγῆς<sup>104</sup>. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ παράδειγμα **K 1385**, ἴσως ἀνήκει σὲ μικρὸ πινάκιο ἐργαστηρίου τῆς κεντρικῆς Τυνησίας.

Ἡ περίοδος ὅμως ἀπὸ τὸν ὕστερο 6ο καὶ ὅλο τὸν 7ο αἰώνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ σχετικὰ μεγάλο ποσοστὸ τῶν προϊόντων τῶν ἐργαστηρίων τῆς περιοχῆς

101. Waagé 1933, 293-304.

102. Hayes 1972, 13-299. Hayes 2008, 67-82, 218-237, εἰκ. 30-37, πίν. 50-59.

103. Mackensen 1993. Bonifay 2004.

104. Bonifay 2004, τύπος 31, 166, εἰκ. 89.

τῆς Τυνησίας: τὰ ὕστερα παραδείγματα τοῦ τύπου 91D τοῦ Hayes καθὼς καὶ οἱ τύποι 99 B/C, C, D, 104, 105, 109 ἔχουν βρεθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ, σὲ σχέση πάντα μὲ τὸ ὑπόλοιπο ὑλικό της ἴδιας περιόδου, προέρχονται δὲ ἀπὸ τὰ κέντρα παραγωγῆς τῆς Ουδῆνα (τύπος 99) καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τοῦ El Mahrine (τύποι 104, 105, 109).

ΤΥΠΟΣ HAYES 91D (K 1354-K 1355α)

Ἀποτελεῖ τὴν ὀψιμότερη ἐξέλιξη τοῦ τύπου 91<sup>105</sup> καὶ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα<sup>106</sup>. Ἄν καὶ οἱ πρῶτες παραλλαγές τοῦ τύπου αὐτοῦ (91A, B, C) ἐντοπίζονται σὲ περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, τὰ παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς 91D δὲν εἶναι συχνά. Ἡ τελευταία αὐτῆ παραλλαγή (91D) δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ στὴν Κόρινθο, τὴν Ἐλεύθερνα τῆς Κρήτης<sup>107</sup>, τὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου<sup>108</sup>, ἐνῶ ὀλιγάριθμα εἶναι τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Γόρτυνα<sup>109</sup> καὶ τὸ Sarachane (Κωνσταντινούπολη)<sup>110</sup>. Τὸ μικρὸ αὐτὸ πινάκιο μὲ τὸ τριγωνικὸ πλαίσιο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, δὲν ἀποτελεῖ συχνὸ εὔρημα στὶς περιοχὲς τῆς δυτικῆς Μεσογείου, ἂν ἐξαιρέσουμε στὴν Καρθαγένη (Cartagena), τὴν πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας τῆς Ἰσπανίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τύπος 91D εἶναι συχνὸς στὴν Τοκρα καὶ τὴν Benghazi (Κυρηναϊκή), ἐνῶ τὸ ποσοστὸ του εἶναι πολὺ μικρὸ στὰ στρώματα τοῦ 7ου αἰώνα στὶς ἀνασκαφές τῆς ἴδιας τῆς Καρχηδόνας, συνηγορεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Reynolds, στὴν παραγωγή του σὲ περιοχὴ τῆς βόρειας Τυνησίας, ἄλλῃ ἀπὸ αὐτῆ τῆς Καρχηδόνας, ἀπ' ὅπου ἐξαγόταν σὲ μικρὲς ποσότητες<sup>111</sup>.

Ἡ εὕρεσή του στὸν Ἅγιο Γεώργιο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐπαφῶν περιοχῶν τῆς Τυνησίας μὲ τὸ νησὶ τῶν Κυθῆρων κατὰ τὸν 7ο αἰ. Ἡ παράλληλη ἀνεύρεσή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὑποδηλώνει τὴν πορεία τῶν

105. Τύπος 91: γιὰ τὶς πρώιμες παραλλαγές τοῦ τύπου βλ. Hayes 1972, 140-144. Bonifay 2004, 177-181. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ τύπου στὴ δυτικὴ Μεσόγειο βλ. Reynolds 1995, 7-9, 28, 30-31. Bertolotti, Murialdo 2001, 330-331, πίν. 29.2.

Στὸν αἰγαιακὸ χῶρο οἱ πρώιμες παραλλαγές τοῦ τύπου ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ μικρὲς ποσότητες στὴν Κρήτη: Γόρτυνα: Rizzo 2000, 49. Κνωσός: Hayes 2001, 438, A20, εἰκ. 4. Ἐλεύθερνα: Vogt 2000, 48-49 (ένα μόνο παράδειγμα τοῦ τύπου 91B), Yangaki 2005, 110-111 (ένα παράδειγμα τοῦ τύπου 91C), τὴν Αθήνα καὶ τὴν Κόρινθο: Hayes 2008, 231, εἰκ. 36. Slane, Sanders 2005, 283-284, ἀρ. 50, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὰ πινάκια 91

A-B εἶναι πολὺ σπάνια στὴν Κόρινθο.

106. Hayes 1972, 141-144. Bonifay 2004, 179-181, εἰκ. 95, sigillée type 54. Tortorella 1998, 43. Γιὰ τὴν ὀψιμη παραγωγή τοῦ ἐργαστηρίου Sidi Khalifa (BA παράλια τῆς Τυνησίας) βλ. Bonifay 2004, 203.

107. Βλ. σημ. 105.

108. Boardman 1989, 96-97.

109. Rizzo 2001, 49, ὅπου ἀναφέρονται τρία (3) παραδείγματα.

110. Hayes 1992, 7.

111. Reynolds 1995, 9-10. Γιὰ νέα εὑρήματα ἀπὸ τὴν Καρθαγένη, ποὺ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα, βλ. Reynolds 2011, 103-107, εἰκ. 4.

πλοίων που μετέφεραν προϊόντα από την έπαρχία *Africa Proconsularis* προς την πρωτεύουσα και κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα.

*Ανασκαφικά δεδομένα:* Το ποσοστό στην ανασκαφή είναι μικρό (8.3% των ARSW: 3/36 όστρακα, 4.6% του συνολικού αριθμού των πινακίων *terra sigillata*: 3/64) (**K 1354-K 1355 α**), ενώ και τα τρία παραδείγματα προέρχονται από τη Νότια Τομή του Άνδῆρου 3 (Τομέας Η). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε φύλλος Ἡρακλείου με χρονολογία κοπῆς 615/16 (N19).

ΤΥΠΟΣ HAYES 99 (K 1356-K 1373)

Πρόκειται, όπως σημειώνει ο Bonifay, για έναν από τους πλέον χαρακτηριστικούς τύπους πινακίου που παραγόταν στο εργαστήριο της Oudhna στη Β. Τυνησία, νότια της Καρχηδόνας<sup>112</sup>. Παρουσιάζει τέσσερις παραλλαγές: 99A, B, C, D<sup>113</sup> από τις οποίες μόνον οι τρεις όψιμότερες (99B, C, D) έχουν εντοπιστεί στον Άγιο Γεώργιο. Χαρακτηριστικό του πινακίου είναι η κυρτή πάχυνση στην έξωτερική επιφάνεια του ὄρθιου χείλους και η βάση που διαμορφώνεται με χαμηλό πόδιο. Αυτά τα χαρακτηριστικά άτονούν στις τελευταίες παραλλαγές 99C-D. Το πολύ λεπτό, σχεδόν τριγωνικό, έξω νεῦον χείλος, ή δακτυλιόσχημη βάση και ο σχεδόν επίπεδος πυθμένας είναι τα χαρακτηριστικά της παραλλαγῆς 99D (Hayes 80B/99). Η παραλλαγή 99B χρονολογείται από τα μέσα του 6ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα, ή παραλλαγή 99C στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, ενώ ή ὄψιμη παραγωγή 99D χρονολογείται από τα μέσα έως και το τέλος του ἴδιου αιώνα (7ος)<sup>114</sup>, ἄποψη που δέχεται και ο Hayes<sup>115</sup>.

Τὰ όστρακα **K 1356-K 1357** ἀνήκουν στην παραλλαγή 99B, τὸ **K 1358** βρίσκεται μεταξύ των παραλλαγῶν 99B και 99C, ενώ τὰ **K 1359-K 1364** ἀποτελοῦν παραδείγματα τῆς παραλλαγῆς 99C. Τέλος, τὰ **K 1365-K 1372** ἀνήκουν στην παραλλαγή 99D, με τὰ **K 1368-K 1372** νὰ ἀποτελοῦν προϊόντα τῆς ὄψιμότερης παραγωγῆς τοῦ τύπου, που χρονολογείται στο τέλος του 7ου αιώνα. Η βάση **K 1373** ἀνήκει μάλλον σὲ πινάκιο τοῦ τύπου 99D.

Ἡ διάδοση τοῦ τύπου 99 σημειώνεται ἀπὸ τὸν Hayes, τὸν Reynolds, τοὺς Bertolotti, Murialdo και τὸν Bonifay<sup>116</sup>. Οἱ πρώιμες παραλλαγές τοῦ τύπου 99 ἐντο-

112. Bonifay 2004, 55, 181. Ὁ τύπος πάντως παραγόταν και στο εργαστήριο τοῦ El Mahrine, βλ. Mackensen 1993, 344.

113. Hayes 1972, 152-155. Bonifay 2004, 181.

114. Bonifay 2004, 181, εἰκ. 96, sigillie τύπος 55.

115. Ὁ Hayes διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι τὰ παραδείγματα 99D ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο εἶναι προϊόντα τῆς ὄψιμης παραγωγῆς και χρονολο-

γούνται στις τελευταίες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ.: Hayes προφορική ἐνημέρωση. Φεβρουάριος 2009.

116. Hayes 1972, 152-155, Hayes 2008, 80, εἰκ. 36, ἀρ. 80-90, ὅπου ἀναφέρεται ὅλη ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία για τὴ διάδοση τοῦ τύπου 99. Βλ. ἐπίσης Reynolds 1995, 7-9, 31-34, Reynolds 2011, 106-107, εἰκ. 4, Bertolotti, Murialdo 2001, 323-



πιζονται σε πολλές περιοχές του αιγαιακού χώρου<sup>117</sup>. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη μας παρουσιάζει ή ύπαρξη των παραλλαγών 99C και 99D (Hayes 80B/99) σε στρώμα του τέλους του 7ου αιώνα στην Crypta Balbi στη Ρώμη καθώς και σε στρώματα του 7ου αιώνα στο βυζαντινό όχυρο S. Antonino di Perti στη Λιγουρία<sup>118</sup>. Παράλληλα, ή εύρεση της παραλλαγής 99D (80B/99) στο Sarachane, σε στρώματα που χρονολογούνται από τα μέσα και στο β' μισό του 7ου αιώνα, ενισχύει την ὀψιμη χρονολόγηση αὐτῶν τῶν πινακίων<sup>119</sup>.

*Άνασκαφικά δεδομένα:* Τὸ ποσοστὸ τῶν πινακίων 99B/C, C καὶ D ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ εἶναι μεγάλο: 50% τῶν ARSW (18/36 ὄστρακα).

Τὸ **K 1358** βρέθηκε στὸ Ἄνδηρο 2, στὸν Κάνναβο 9 (Τομέας A9). Ἄν καὶ ἀπὸ τὰ ὀψιμότερα στρώματα αὐτοῦ τοῦ Καννάβου προέρχονται ἀρκετὰ μεσοβυζαντινὰ ἀντικείμενα, στὸ στρώμα στὸ ὁποῖο ἐντοπίστηκε τὸ **K 1358** βρέθηκε ἀρκετὴ πρωτοβυζαντινὴ κεραμικὴ καθὼς καὶ τρία (3) νομίσματα Ἡρακλείου (φύλλις Ἡρακλείου, χρονολ. κοπῆς: 613/614 (N12), φύλλις Ἡρακλείου, χρονολ. κοπῆς: 615/6-617/8 (N11), φύλλις Ἡρακλείου, χρονολ. κοπῆς: 639/40 (N8). Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογήσουμε αὐτὴ τὴν κεραμικὴ καὶ ἐπομένως τὴ κύρια φάση χρήσης τοῦ χώρου στὸν 7ο αἰώνα. Τὰ μεσοβυζαντινὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ ἴδιου Καννάβου μᾶς ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρήση τῶν χώρων τοῦ Ἄνδηρου 2 καὶ κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πινακία βρέθηκαν στὰ Ἄνδηρα τῆς νοτίου κλιτύος: στὴ Νότια Τομὴ τοῦ Ἄνδηρου 3 (Τομέας H) (**K 1356**) στὸ ἴδιο στρώμα μὲ φύλλι Ἡρακλείου, χρονολογία κοπῆς: 615/6, (94/H/28) (N19), στὸ νότιο τμήμα τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἄνδηρου 4 (Τομέας Z) (**K 1357**, **K 1366**). Στὸ Ἄνδηρο 5: Τομὴ 1 (Τομέας ΣΤ) (**K 1363**) μαζί μὲ φύλλι Ἡρακλείου (χρον. κοπῆς: 615/6, N18), Τομὴ 2 (Τομέας Θ) (**K 1362**, **K 1372**), Τομὴ 3 (Τομέας Ε) (**K 1365**, **K 1369**) καὶ Τομὴ 4 (Τομέας Ε-Θ) (**1368**, **K 1371**). Τέλος, στὰ Ἄνδηρα 7 καὶ 8, στοὺς Καννάβους 3, 5, 4 (Τομέας Β3, Β5, Β4) (**K 1359**, **K 1360**, **K 1364**, **K 1370**, **K 1373**): στὸν Κάνναβο 3 (Τομέας Β3) βρέθηκε καὶ φαλιδισμένος φύλλις Κώνσταντος Β' (χρον. κοπῆς: 643/44, N25).

328, πίν. 21-22, Bonifay 2004, 181. Οἱ παραλλαγές 99C καὶ 99D ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ Μασσαλία σε στρώματα τοῦ α' τετάρτου τοῦ 7ου καὶ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. ἀντίστοιχα, βλ. Bien 2007, 263, εἰκ. 1.2, 264, εἰκ. 2.28.

Ὁ τύπος 99C ἔχει ἐντοπιστεῖ στὴν Ἐλεύθερνα. Ἄν καὶ τὸ παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ στρώμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 7ου αἰ. (Τομέας II, χῶρος 70D) ἡ συγγραφέας δὲν προτείνει χρονολόγηση μέσα στὸν αἰώνα αὐτόν: Yangaki 2005, 111-112.

117. Κύθηρα: Coldstream 1972, 169, εἰκ. 50, ἀρ.

5. Κόρινθος: Slane, Sanders 2005, 284. Λέχαιο καὶ Κεγχρεές: Hayes 1972, 153, εἰκ. 28, ἀρ. 7, 155. Ἀγορὰ Ἀθηνῶν: Hayes 2008, 80, σημ. 89-90 μὲ βιβλιογραφία. Δελφοί: Hayes 1972, 153. Petridis 1995, 194. Λουλουδιές Πιερίας: Poulter 1998, 509, εἰκ. 25.6. Κρήτη: Γόρτυνα: Rizzo 2001, 49-50. Κνωσός: Hayes 2001, 438, A21, εἰκ. 4, A21. Ἐλεύθερνα: Yangaki 2005, 111-112. Ἴτανος: Ξανθοπούλου 2004, 1013, πίν. 2. Ψεῖρα: ἀδημοσίευτο ὕλικό.

118. Sagui 1998, 308, εἰκ. 3.3, Bertolotti, Murialdo 2001, 323-328, πίν. 21-22.

119. Hayes 1992, 7, 100-101, εἰκ. 40.44-45.

Σε όλες αυτές τις Τομές των χαμηλότερων Ανδρήρων (3-8) της νότιας κλιτύος, έχουν έντοπιστεί ομάδες κεραμικής χρονολογούμενες σε όλο τον 7ο αιώνα, ενώ πολλά εύρηματα χρονολογούνται και στον 8ο αιώνα. Όπως ήδη αναφέρθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του Ανδρήρου 7 (Κάναβος 3 [Τομέας Β3] βρέθηκε φύλλισ Κώνσταντος Β', ψαλιδισμένος (N25, χρον. κοπής 643/44) επίσης είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ότι κατά τον καθαρισμό του Ανδρήρου 8 βρέθηκαν δύο φύλλεις Ήρακλείου, εκ των οποίων ο δεύτερος ψαλιδισμένος (N21, N24) και τέσσερις φύλλεις του Κώνσταντος Β' - οι τρεις τελευταίοι ψαλιδισμένοι - (N26, N28, N31, N33). Αυτές οι σημαντικές ανασκαφικές ενδείξεις για τη χρονολόγηση συζητούνται σε χωριστό κεφάλαιο<sup>120</sup>.

ΤΥΠΟΣ HAYES 104C (K 1373 α)

Ένα μόνο παράδειγμα από την κεραμική του Αγίου Γεωργίου ανήκει στην τελευταία παραγωγή του τύπου Hayes 104C. Ο τύπος H 104 ανήκει στην κατηγορία D1/D2, είναι παραγωγή των εργαστηρίων της βόρειας Τυνησίας - πινάκια H 104A παράγονταν και στο El Mahrine - και είναι εύρεως διαδεδομένος στη Μεσόγειο<sup>121</sup>. Πρόκειται, όπως και ο τύπος H 105, για μεγάλο πινάκιο με λοξά τοιχώματα, ύψηλη βάση που αποκλίνει προς τα έξω, και χείλος αποστρογγυλεμένο με αυλάκωση έσωτερικά στο σημείο ένωσης με το σώμα του άγγείου. Τα πινάκια H 104C είναι από τα όψιμότερα του τύπου και δεν είναι εύρεως διαδεδομένα, ενώ το παράδειγμα **K 1373 α** αποτελεί μία από τις τελευταίες παραγωγές της σειράς των προϊόντων που παρήγαγαν τα εργαστήρια της βόρειας Τυνησίας<sup>122</sup>. Η χρονολόγηση του μέσα στον 7ο αιώνα προκύπτει από στρωματογραφημένα εύρηματα στην Τυνησία (Sidi Jdidi), στο Sant Antonino di Pertì (ΒΔ Ιταλία) και στο Sarachane (Κωνσταντινούπολη) τα τελευταία βρέθηκαν σε στρώμα του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα (655-670)<sup>123</sup>.

*Ανασκαφικά δεδομένα:* Στον Άγιο Γεώργιο το θραύσμα **K 1373 α**, το μοναδικό που ανήκει στον τύπο H 104C, (2,7%, 1/36) βρέθηκε στην Τομή 1 του Ανδρήρου 5 (Τομέας ΣΤ): από την ίδια Τομή (ΣΤ2/ΟΜ 11), προέρχεται φύλλισ Ήρακλείου με χρονολογία κοπής 615/16 (N18). Η εύρεση του νομίσματος και τα υπόλοιπα συνευρήματα συνηγορούν προς μία χρονολόγηση του **K 1373 α** μετά τις αρχές του 7ου αιώνα, ίσως στο πρώτο μισό του.

120. Βλ. σ. 46-57 στον παρόντα τόμο.

121. Hayes 1972, 160-166. Reynolds 1995, 28-34. Bonifay 2004, 181-183. Bertolotti, Murialdo 2001, 331-333.

122. Hayes 1972, 160-166. Bonifay 2004, 181-183, εικ. 97, *sigillée type* 56. Reynolds 1995, 285. Ένα πινάκιο H. 104 C καθώς και μία τοπική παραλλαγή,

που παρουσιάζει ίδια τομή χείλους με το K 1373 α, είναι προϊόντα του κέντρου παραγωγής Pheradi Maius στη ΒΑ Τυνησία βλ. Ben Moussa, 2007, 172, 57.4, εικ. 58.

123. Bonifay 2004, 183, εικ. 97.18. Bertolotti, Murialdo 2001, 333, πίν. 24.79. Hayes 1992, 101, εικ. 40, άρ. 46.

ΤΥΠΟΣ HAYES 105 (Κ 1374, Κ 1375, Κ 1376, Κ 1377, Κ 1378, Κ 1379, Κ 1380)

Πέντε ὄστρακα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ δύο ἀπὸ τὸ χαμηλὸ πόδιο τῆς βάσης πινακίων ἀνήκουν στὸν τύπο Hayes 105. Ὅπως καὶ ὁ τύπος Η 104, ἀνήκει στὴν κατηγορία D, εἶναι παραγωγή τῶν ἐργαστηρίων τῆς βόρειας Τυνησίας – ἂν καὶ ἔχει ὑποστηρικθεῖ ἢ παραγωγή του καὶ στὴν κεντρικὴ Τυνησία<sup>124</sup> – καὶ εἶναι ἐπίσης εὐρέως διαδεδομένος στὴ Μεσόγειο<sup>125</sup>. Ὁ σχετικὰ μικρὸς ἀριθμὸς τοῦ πινακίου Η 105, ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Καρχηδόνας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλες θέσεις (Tocra, Benghazi, Sarachane, Cartagena/Καρθαγένη) ὁδήγησε τὸν Reynolds νὰ προτείνει προέλευση ἀπὸ περιοχὴ τῆς Β. Τυνησίας, ἢ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶχε ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν Καρχηδόνα<sup>126</sup>.

Πρόκειται, ὅπως καὶ ὁ τύπος Η 104, γιὰ μεγάλο πινάκιο μὲ λοξὰ ἢ ἐλαφρῶς κοῖλα τοιχώματα. Ὁ Bonifay διέκρινε τρεῖς παραλλαγές: 105 A, B, C<sup>127</sup>. Τὸ χεῖλος εἶναι κάθετο καὶ ἡ τομὴ του θυμίζει τετράγωνο ἢ τραπέζιο στὶς πρώιμες παραλλαγές τοῦ τύπου (105A-B), ἐνῶ παρουσιάζει ἀποστρογγυλεμένες ἄκρες στὰ ὄψιμα παραδείγματα (105C). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ αὐλάκωση ποὺ ὑπάρχει ἐσωτερικὰ στὸ σημεῖο ἔνωσης τοῦ χείλους μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Ἡ ὑψηλὴ βάση φέρει ὀρισμένες φορὲς δύο αὐλακώσεις ἐξωτερικὰ, ἐνῶ ὁ πυθμὲνας εἶναι μάλλον κυρτός.

Ἀντίστοιχα σχήματα ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸ γειτονικὸ Καστρί, στὴν Κόρινθο, στὴν Ἀθήνα, στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου (στὸ στρῶμα καταστροφῆς β' μισοῦ 7ου αἰῶνα), στὸ ναυάγιο τοῦ Yassi Ada (*terminus post quem* 625), στὸ Sarachane (σὲ ἀποθέτη ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰῶνα), στὴν Crypta Balbi στὴ Ρώμη (σὲ στρῶμα τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰῶνα), στὸ San Antonino di Perti (7ος αἰ.) καὶ στὴ Μασσαλία (σὲ στρώματα τόσο τοῦ 3ου τετάρτου τοῦ 7ου ὅσο καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰῶνα). Στὴν ἴδια τὴν Τυνησία ὁ τύπος 105B ἔχει ἐντοπιστεῖ στὶς θέσεις Sidi Jdidi, Purput καὶ Rougga, μὲ τὸ τελευταῖο παράδειγμα νὰ παρουσιάζει τυπολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ **Κ 1374**<sup>129</sup>. Παράλληλα, ὁ τύπος 105C ἔχει ἐντοπιστεῖ στὰ ὀψιμότερα στρώματα στὴν Purput<sup>130</sup> καὶ τὴ Nabeul<sup>131</sup>. Εἰδικὰ στὸ παράδειγμα ἀπὸ

124. Bonifay 2004, 185.

125. Hayes 1972, 166-169. Reynolds 1995, 10, 31-34. Bonifay 2004, 183-185. Bertolotti, Murialdo 2001, 333-334.

126. Reynolds 1995, 10.

127. Bonifay 2004, 185.

128. Hayes 1972, 166-168. Hayes 2008, 81, 233, εἰκ. 36, ἀρ. 1161-1164. Boardman 1989, 96, εἰκ. 30. Bass 1982, 167, εἰκ. 8-9. P 5, P 6. Hayes 1992, εἰκ. 40. Saggi 1998, 307-310. Bertolotti, Murialdo 2001, 333-

334. Bien 2007, 264, εἰκ. 3.40-42, 265-66, εἰκ. 6.79-80, εἰκ. 7. 92. Εἰδικὰ τὸ παράδειγμα εἰκ. 6, 79, ποὺ χρονολογεῖται μὲ νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Δ' (668-685) στὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ., παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ Κ 1374.

129. Bonifay 2004, 185, εἰκ. 98. 11.

130. Τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὴν Purput ἐπίσης τυπολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ Κ 1377 ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, βλ. Bonifay 2004, 184-185, εἰκ. 98. 18.

131. Bonifay 2004, 207-210, εἰκ. 110, τύπος 88.

τῆ Nabeul, τὸ ὁποῖο ὁ Bonifay χρονολογεῖ στὰ τέλη τοῦ 7ου/ἀρχὲς 8ου αἰώνα (;) βρισκόμε ἀναλογίως στὸ σχῆμα τοῦ χεῖλους μὲ τὸ **K 1377** ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Στὸν Ἅγιο Γεώργιο βρέθηκαν χεῖλη καὶ βάσεις ἀπὸ τὶς παραλλαγές 105B (**K 1374, K 1375, K 1376, K 1380**) καὶ 105C (**K 1377, K 1378**). Θεωρῶ ὅτι καὶ τὸ θραῦσμα βάσης **K 1379**, μὲ δύο ἐγχαράξεις ἐξωτερικά, προέρχεται ἀπὸ πινάκιο 105B. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **K 1375** ποὺ βρέθηκε σὲ μεσοβυζαντινὸ στρώμα στὸν Κάνναβο 8 τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Τομέας Α8) καὶ τὸ χαρακτηρίζουμε ὡς ὑπολειμματικό, τὰ ὑπόλοιπα βρέθηκαν σὲ στρώματα μὲ κεραμικὴ καὶ νομίσματα τοῦ 7ου αἰώνα. Στὸ νότιο τμῆμα τῆς Νότιας Τομῆς (Τομέας Ζ) βρέθηκε τὸ **K 1377**, στὴν Τομὴ 4 (Τομέας Ε-Θ) τὸ **K 1379** καὶ στὴν Τομὴ 2 (Τομέας Θ) τὰ **K 1378** καὶ **K 1380** (Ἄνδρα 4-5).

Εἰδικὰ τὸ **K 1376** προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο Κάνναβο (B3) (Ἄνδρα 7) μὲ ἓνα ψαλιδισμένο φύλλι τοῦ Κώνσταντος Β' (N25: χρονολογία κοπῆς 643/44). Τὰ ὑπόλοιπα συνευρήματα καὶ τὸ νόμισμα συνηγοροῦν σὲ μία ὄψιμη χρονολόγηση τῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, ἀπὸ τὰ μέσα ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν παραδειγμάτων, ἐνῶ ὀρισμένα παραδείγματα ἴσως νὰ χρονολογοῦνται καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα.

ΤΥΠΟΣ HAYES 109 (K 1381, K 1382, K 1383, K 1384)

Τέσσερα θραύσματα ἀπὸ χεῖλη ἀνήκουν σὲ πινάκιο τοῦ Τύπου H 109<sup>132</sup>, στὸ ὁποῖο ὁ Bonifay διέκρινε τρεῖς παραλλαγές: 109A, B, C<sup>133</sup>. Πρόκειται γιὰ μᾶλλον ἀβαθῆς πινάκιο, προϊόν τῶν ἐργαστηρίων τῆς βόρειας Τυνησίας (D), μὲ κοῖλα τοιχώματα καὶ ἐπίπεδη ἢ δακτυλιόσχημη βάση. Τὸ ἀπλὸ χεῖλος φέρει χάραξη ἐσωτερικά. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ στίλβωση ποὺ δημιουργεῖ ὁμόκεντρος κύκλους στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ τύπου 109B, ἐνῶ ὁ 109A μπορεῖ νὰ φέρει ἢ ὄχι στίλβωση ἐσωτερικά.

Ἦδη τὸ 1980 ὁ Hayes τὸ χαρακῆρισε τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ σχῆμα τοῦ 7ου αἰώνα καὶ πρότεινε, βασιζόμενος σὲ στρωματογραφημένα εὐρήματα ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα, τὴν Ἀντιόχεια καὶ τὸ Sarachane, ὡς χρονολόγηση τὴν περίοδο μετὰ τὸ 610/20 ἕως τὸ 680-700<sup>134</sup>. Ὁ Bonifay χρονολογεῖ τὴν παραλλαγὴ 109A στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα, ἐνῶ θεωρεῖ ὅτι ἡ παραλλαγὴ 109B εἶναι παρούσα στὰ ἀνασκαφικὰ στρώματα τῶν μέσων καὶ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰώνα. Παράλληλα, τὰ πινάκια 109B, μὲ μᾶλλον κακὴ ποιότητα πηλοῦ καὶ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ χρονολογοῦνται στὴ «μεταβυζαντινὴ» γιὰ τὴ Β. Τυνησία περίοδο, δηλαδὴ μετὰ τὸ 698, στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα<sup>135</sup>.

Γιὰ τὸ πινάκιο H 109 ἰσχύει ὅτι καὶ γιὰ τὸ H 105: ὁ Reynolds προτείνει μίαν βόρεια τυνησιακὴ προέλευση, δὲν τὸ συνδέει ὅμως ἀπαραίτητα μὲ τὴν περιοχὴ

132. H 109 = Hayes 109.

133. Hayes 1972, 172. Hayes 1980, 509, 517. Bonifay 2004, 187-189, εἰκ. 99, *sigillée type 60*.

134. Hayes 1980, 517.

135. Bonifay 2004, 187-189.



της Καρχηδόνας αυτή καθεαυτή<sup>136</sup>. Μὲ ἐξαίρεση τὴν Καρθαγένη στὴν Ἰσπανία, τὴ Μασσαλία, τὴ Ρώμη καὶ τὸ βυζαντινὸ ὄχυρὸ Sant Antonino di Pertì, ὁ τύπος αὐτὸς ἐξήχθη κυρίως σὲ περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου<sup>137</sup>.

Στὴν ἴδια τὴν Τυνησία ὁ τύπος Η 109 ἔχει βρεθεῖ στὴν Καρχηδόνα σὲ στρῶμα ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 675 καὶ ἐξῆς, στὴ Sidi Jdidi, ὅπου στὸ ἴδιο ἀνασκαφικὸ στρῶμα ὑπῆρχε νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Δ' (668-685) καὶ στὴ Nabeul (ὄχι πρὶν τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα)<sup>138</sup>.

Εἶναι σημαντικὸ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὸ πινάκιο Η 109 ἔχει βρεθεῖ στὸ Saraçhane σὲ στρῶμα τοῦ 650-670, στὴ Μασσαλία, ὅπου εἶναι συχνὸ στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, στὴ Ρώμη (Crypta Balbi, παραλλαγή Β καὶ C), ὅπου συνυπάρχουν στὸ ἴδιο ἀνασκαφικὸ στρῶμα μὲ πλῆθος νομισμάτων, τὰ νεώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τοῦ Ἰουστίνου Β' (685-695), καὶ στὸ Sant Antonino di Pertì (παραλλαγή Β, 7ος αἰώνας)<sup>139</sup>.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἐντοπίστηκαν τέσσερα ὄστρακα χεῖλους ἀπὸ διαφορετικὰ πινάκια. Τὰ **K 1381** καὶ **K 1382** ἀνήκουν μάλλον σὲ ὄψιμα προϊόντα τῆς παραλλαγῆς 109A, ἐνῶ τὰ **K 1383** καὶ **K 1384** στὴν παραλλαγή 109B καὶ μάλιστα στὰ τελευταῖα προϊόντα τῆς. Ἡ πολὺ κακὴ ποιότητα τοῦ πηλοῦ, παράλληλα μὲ τὰ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ δύο αὐτὰ μικρὰ θραύσματα ἀνήκουν στὴ «μεταβυζαντινὴ» περίοδο τῶν ἐργαστηρίων τῆς Β. Τυνησίας (ὅπως αὐτὴ ἔχει ὀριστεῖ ἀπὸ τὸν Bonifay) καὶ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 698, στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα<sup>140</sup>.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Τὰ τέσσερα (4) παραδείγματα τοῦ τύπου Η 109 (11% τῶν ARSW, 4/36) προέρχονται ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 4 (Τομέας Ζ/ **K 1381**), καὶ τὶς Τομῆς 2 (Τομέας Θ/ **K 1383**, **K 1384**) καὶ 4 (Ε-Θ/ **K 1382**) τοῦ Ἀνδῆρου 5.

Εἰδικὰ ἡ παρουσία τῶν παραδειγμάτων τοῦ τύπου 109B, τοῦ ὁποίου ἡ παραγωγή ἀρχίζει στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, παρατηρεῖται ὅμως στὰ ἀνασκαφικὰ στρώματα ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ αἰώνα αὐτοῦ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου, ἀποτελεῖ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα, σοβαρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ συνέχιση τῆς δραστηριότητος στὴ συγκεκριμένη ἐγκατάσταση τουλάχιστον ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα.

Ἡ εὕρεση ἱκανοῦ ἀριθμοῦ πινάκων ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας, ποὺ χρονολογοῦνται σὲ ὅλο τὸν 7ο αἰώνα, ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ ἐπαφὲς τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῶν Κυθῆρων μὲ τὴ Βυζαντινὴ Ἀφρικὴ κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο.

136. Reynolds 1995, 10.

137. Reynolds 1995, 34. Γιὰ τὴ Μασσαλία βλ. καὶ Bien 2007, 264, fig. 2. 27, 264-265, εἰκ. 3. 38 (β' τέταρτο καὶ 3ο τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. ἀντίστοιχα).

138. Hayes 1980, 517. Bonifay 2004, 189, εἰκ. 99.

139. Hayes 1992, εἰκ. 40, ἀρ. 42-43. Bien 2003,

εἰκ. 4, ἀρ. 16. Sagui 1998, 307-311, εἰκ. 3, ἀρ. 7-9. Sagui 1995, εἰκ. 3, ἀρ. 2. Bertolotti, Murialdo 2001, πίν. 25, ἀρ. 93-98.

140. Bonifay 2004, 189. Γιὰ μιὰ πρωιμότερη χρονολόγηση μέσα στὸν 7ο αἰ. βλ. Reynolds 2011, 107-109, 115-118.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ\*

ΤΥΠΟΣ HAYES 91D (άρχες-τέλος 7ου αί.)

**K 1354** (94/H/12) (σχ. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος με άπλη κάθετη απόληξη, κάτω από την οποία σχηματίζεται οριζόντιο πλαίσιο τριγωνικής διατομής με έντονη άκμη έξωτερικά.

Πηλός 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8), ίχνη έρυθρού επίχρισματος (2.5 YR 6/6).  
δχ: 12.2, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

**K 1355** (94/H1/11) (σχ. 2)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος με άπλη κάθετη απόληξη, κάτω από την οποία σχηματίζεται οριζόντιο πλαίσιο τριγωνικής διατομής με έντονη άκμη έξωτερικά.

Πηλός 9, ARSW (β), (5YR 6/8 - 5/8). Άπολεπισμένο παχύρρευστο έρυθρό επίχρισμα έσωτερικά και έξωτερικά (2.5YR 6/8).

δχ: 14.6.

**K 1355α** (94/H1/11) (σχ. 3)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος με άπλη κάθετη απόληξη κάτω από την οποία σχηματίζεται οριζόντιο πλαίσιο τριγωνικής διατομής με έντονη άκμη έξωτερικά.

Πηλός 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8). Άπολεπισμένο παχύρρευστο έρυθρό

επίχρισμα έσωτερικά και έξωτερικά (2.5YR 6/8).

δχ: 14.1, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.5.

ΤΥΠΟΣ HAYES 99B-C, BONIFAY 99D (HAYES 80B/99)

*Hayes 99B* (τέλος 6ου-άρχες 7ου αί.)

**K 1356** (94/H/8) (σχ. 4, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ορθιο, με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική έπιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), καστανέρυθρο επίχρισμα (2.5 YR 5/6).

δχ: 19.6, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.9.

**K 1357** (94/Z/10) (σχ. 5, πίν. 1)

**Τμήμα σώματος και χείλους μικροῦ πινακίου**

Σῶμα ήμισφαιρόσχημο. Χείλος ορθιο με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική έπιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), πορτοκαλόχρωμο επίχρισμα στην έσωτερική και έξωτερική έπιφάνεια (2.5YR 5/8).

δχ: 16.8, μέγ. σωζ. διαστ.: 8.

*Hayes 99B-C* (άρχες 7ου αί.)

**K 1358** (94/A9/16) (σχ. 6)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ορθιο με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική έπιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (5YR

\* Η περιγραφή τῶν ἀντικειμένων στὸν κατάλογο ἀκολουθεῖ τὴν ἐξῆς σειρά:

ἀρ. καταλόγου (ἔτος/ Κάνναβος (Τομέας) ἢ Τομὴ / ὁμάδα) σχέδιο, φωτογραφία. Ὁ πηλὸς περιγράφεται μόνον ἂν δὲν ἔχει γίνει ἡ περιγραφή του στὸ κεφάλαιο «Περιγραφή τῆς κεραμικῆς ὕλης». Οἱ διαστάσεις δίνονται σὲ ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου. Στὶς διαστάσεις ὑπάρχουν οἱ ἐξῆς συντομογραφίες: μέγ. σωζ. διαστ. = μέγιστη σωζόμενη διάσταση, υ = ὕψος, σωζ. υ = σωζόμενο ὕψος, δχ = διάμετρος χείλους, δλ = διάμετρος

λαίμου, δλαβῆς = διάμετρος λαβῆς, δβ = διάμετρος βάσης, μέγ. δ. σωμ. = μέγιστη διάμετρος σώματος, πλ. λ = πλάτος λαβῆς, παχ. = πάχος, παχ. τοιχ. = πάχος τοιχωμάτων, σωζ. μ = σωζόμενο μήκος, σωζ. πλ. = σωζόμενο πλάτος. Ἡ χρονολόγηση κάθε ἀντικειμένου βασίζεται στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα καθὼς καὶ στὴ σύγκριση μὲ ἀνάλογο ὑλικὸ ἄλλων θέσεων καὶ σημειώνεται στὸ τέλος τῆς περιγραφῆς του, ἐκτὸς ἂν τοῦ καταλόγου προηγῆται χρονολόγηση τῆς ὁμάδας ἀντικειμένων ἢ ὁποῖα ἀκολουθεῖ.

6/8), πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα (2.5YR 5/8).  
δχ: 18, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.8.

*Hayes 99C* (α' μισό 7ου αι.)

**K 1359** (94/B7/23/43) (σχ. 7, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ὄρθιο με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική επιφάνεια.

Πηλός 8 ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/8). Στιλπνὸ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα στην ἐσωτερική και ἐξωτερική ἐπιφάνεια (2.5YR 5/8).

δχ: 20.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.8.

**K 1360** (94/ B5/2) (σχ. 8, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ὄρθιο με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική επιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), ἴχνη πορτοκαλέρυθρου ἐπίχρισματος (2.5YR 5/8).

δχ: 20, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.6.

**K 1361** (94/Z2/7) (σχ. 9)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική επιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), πορτοκαλέρυθρο ἐπίχρισμα (2.5 YR 5/8).

δχ: 20, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.6.

**K 1362** (94/Θ/1) (σχ. 10)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική επιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), πορτοκαλέρυθρο ἐπίχρισμα (2.5 YR 5/8).

δχ: 23, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

*Προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ 8ου/9ου αἰ.*

**K 1363** (94/ΣΤ2/14) (σχ. 11, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος με κυρτή πάχυνση στην έξωτερική επιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), ἴχνη πορτοκαλέρυθρου ἐπίχρισματος στην ἐσωτερική και ἐξωτερική ἐπιφάνεια

(2.5YR 5/8).

δχ: 20, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.2.

**K 1364** (94/B/48) (σχ. 12, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος με κυρτή πάχυνση στην ἐξωτερική ἐπιφάνεια.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), ἐπίχρισμα ἀπολεπισμένο.

δχ: 19, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.1.

*Bonifay 99D (Hayes 80B/99)* (μέσα - τέλος 7ου αἰ.)

*α) K 1365-K 1367: β' μισό 7ου αἰ.*

**K 1365** (94/E1/5) (σχ. 13, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος σχεδὸν τριγωνικὸ με κυρτὲς ἀκμές.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), πορτοκαλέρυθρο ἐπίχρισμα στην ἐσωτερική και ἐξωτερική ἐπιφάνεια (2.5 YR 5/4).

δχ: 21.

**K 1366** (94/Z/94) (σχ. 14, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος σχεδὸν τριγωνικὸ με κυρτὲς ἀκμές.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/8), ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα (2.5YR 4/6).

δχ: 18.

**K 1367** (94/Γ2/2) (σχ. 15, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χείλος σχεδὸν τριγωνικὸ με κυρτὲς ἀκμές.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6). Ἐπίχρισμα ἀπολεπισμένο (5YR 6/8).

δχ: 20.

*β) K 1368-K 1373: τέλος 7ου αἰ.*

**K 1368** (94/E-Θ/31) (σχ. 16, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος σχεδὸν τριγωνικὸ με κυρτὲς ἀκμές.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), πορτοκαλέρυθρο ἐπίχρισμα (2.5 YR 5/6).

δχ: 24, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.4.

**K 1369** (94/E1/4) (σχ. 17)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος σχεδὸν τριγωνικὸ με κυρτὲς ἀκμές.

Πηλός 9, ARSW (α) (?), πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8), ίχνη πορτοκαλέρυθρου επίχρισματος (2.5YR 5/6).

δχ: ca 20, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.6.

**K 1370** (94/B/48) (σχ. 18, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος έξω νεῦον, σχεδόν τριγωνικό με κυρτές άκμές.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), έρυθρό επίχρισμα (2.5YR 5/8) (γκρίζο σπήν έξωτερική έπιφάνεια του χείλους λόγω υπερόπτησης).

δχ: 18, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.

**K 1371** (94/E- Θ/31) (σχ. 19, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους μικρού πινακίου**

Χείλος έξω νεῦον, σχεδόν τριγωνικό με κυρτές άκμές.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), έρυθρό επίχρισμα (2.5YR 5/8).

δχ: 19, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.2.

**K 1372** (94/Θ2/1) (σχ. 20, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος έξω νεῦον, σχεδόν τριγωνικό με κυρτές άκμές.

Πηλός 8, ARSW (α) πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα (2.5YR 5/6).  
δχ: 18.2.

**K 1373** (94/B5/3) (σχ. 21)

**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη, πολύ χαμηλή.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), έρυθρό επίχρισμα (2.5YR 6/8).

δβ: 7.2, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

ΤΥΠΟΣ HAYES 104C (μετά την πρώτη δεκαετία-μέσα του 7ου αι.)

**K 1373α** (94/ΣΤ2/9) (σχ. 21 α)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος κυλινδρικής διατομής με βαθιά χάραξη έσωτερικά, στο σημείο ένωσης του με το σώμα.

Πηλός 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), έρυθρό επίχρισμα (2.5YR 5/8).

δχ: 28.4, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

ΤΥΠΟΣ HAYES 105

*Hayes 105B* (μέσα 7ου αι.)

**K 1374** (93/B4/15) (σχ. 22, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος κυλινδρικής διατομής, τοίχωμα λοξό.

Πηλός 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8), επίχρισμα άπολεπισμένο.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.5.

**K 1375** (94/A8/3) (σχ. 23, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος έλλειπτικής διατομής, τοίχωμα λοξό.

Πηλός 8, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8), ίχνη έρυθρού επίχρισματος (2.5YR 5/8).

δχ: 36.

*Προέρχεται από αρχαιολογικό περιβάλλον πής μεσοβυζαντινής περιόδου.*

**K 1376** (93/B3/2) (σχ. 24, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος κυλινδρικής διατομής, τοίχωμα λοξό.

Πηλός 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος-άνοικτός καστανός (5YR 6/6), επίχρισμα έρυθρό άπολεπισμένο, (2.5YR 5/8).

δχ: 34, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.6.

*Hayes 105C* (β' μισό 7ου/άρχες 8ου αι.)

*α) K 1377: τέλος 7ου/άρχες 8ου αι.*

**K 1377** (94/Z1/9) (σχ. 25, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος έλλειπτικής διατομής. Τοίχωμα λοξό.

Πηλός 9, ARSW (β) (:), πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), επίχρισμα σπήν έσωτερική και έξωτερική έπιφάνεια.

δχ: 21-22, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.7.

*β) K 1378, K 1379, K 1380: β' μισό 7ου αι.*

**K 1378** (94/Θ/5) (σχ. 26, πίν. 1)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος άπλό, έξωτερικά άποστρογγυλεμένο, με άβαθη χάραξη έσωτερικά.

Πηλός 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8). Ίχνη έρυθρού επίχρισματος σπήν έξωτερική έπιφάνεια του χείλους (2.5YR 6/8) και καστανού σπήν έξωτερική του έπιφάνεια



λόγω τῶν συνθηκῶν ὀπτησης.

δχ: ca 25.

**K 1379** (94/E - Θ/21) (σχ. 27, πίν. 2)

**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη σχεδὸν τριγωνικῆς διατομῆς.

Πηλὸς 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), πορτοκαλόχρωμο ἐπίχρισμα (2.5YR 5/8).

δβ: 18, μέγ. σωζ. διαστ.: 10.5.

**K 1380** (94/Θ/8) (σχ. 28)

**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη σχεδὸν τριγωνικῆς διατομῆς. Δύο λεπτὲς περιμετρικὲς ἐγχαραξίεις ἐξωτερικὰ (σῶζεται ἢ μία, διακρίνεται ἢ ἀρχὴ τῆς δεύτερης).

Πηλὸς 9, ARSW (β), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/8), ἢ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ φθαρμένη καὶ ἐπομένως δὲν σῶζονται ἴχνη ἐπιχρίσματος.

δβ: 20.

ΤΥΠΟΣ HAYES 109

α) Hayes 109A: ἀρχὲς 7ου αἰ.

**K 1381** (94/Z/10) (σχ. 29)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος ἀπλὸ μὲ ἐσωτερικὴ χάραξη.

Πηλὸς 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (10YR 5/8).

Στίλβωση ἐσωτερικὰ.

δχ: 26.

**K 1382** (94/E-Θ/21) (σχ. 30, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Τοίχωμα ἐλαφρῶς κοῖλο, χεῖλος ἀπλὸ μὲ φαρδιὰ περιμετρικὴ χάραξη ἐσωτερικὰ στὸ σημεῖο ἔνωσης μὲ τὸ σῶμα.

Πηλὸς 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8), ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος, (2.5 YR 5/8).

Ἰχνη στίλβωσης ἐσωτερικὰ.

δχ: 26, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.4.

β) Hayes 109B: τέλη 7ου /ἀρχὲς 8ου αἰ.

**K 1383** (94/Θ/8) (σχ. 31, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Τοίχωμα λοξό, χεῖλος ἀπλὸ μὲ λεπτὴ περιμετρικὴ χάραξη ἐσωτερικὰ.

Πηλὸς 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/6).

δχ: 22, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.8.

**K 1384** (94/Θ/8)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Τοίχωμα λοξό, χεῖλος ἀπλὸ μὲ λεπτὴ περιμετρικὴ χάραξη ἐσωτερικὰ.

Πηλὸς 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/6).

δχ: 20, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.6.

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΦΟΡΜΕΣ-ΒΑΣΕΙΣ

**K 1385** (94/ΣΤ2/4) (σχ. 33, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Τοίχωμα λοξό, χεῖλος ἔξω νεῦον, τριγωνικῆς διατομῆς.

Πηλὸς 9, ARSW (β), πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8), ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος.

δχ: 22.

**K 1386** (94/E1/5) (σχ. 34)

**Τμήμα χείλους μικροῦ πινακίου**

Χεῖλος ἔξω νεῦον.

Πηλὸς 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8), στιλπνὸ πορτοκαλέρυθρο ἐπίχρισμα (2.5YR, 6/8).

δχ: 16.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

**K 1387** (94/H1/24) (σχ. 35)

**Τμήμα πυθμένα πινακίου**

Πυθμένας ἐπίπεδος.

Πηλὸς 8, ARSW (α), πορτοκαλέρυθρος-ἀνοικτὸς καστανός (5YR 6/6), στιλπνὸ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (10YR 5/8).

Διακόσμηση μὲ τροχὸ σφραγίδα περιμετρικὰ τοῦ πυθμένα.

μέγ. σωζ. διαστ. 5.5.

*Κεραμική με κοκκινωπό πηλό και επίχρυσμα/Late Roman C Ware*

ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΦΩΚΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΣ(;) ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ Δ. ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν εἴκοσι ἑπτὰ (27) παραδείγματα λεπτῆς κεραμικῆς τῆς κατηγορίας *LRC Ware*. Πρῶτος ὁ Waagé, στὴ δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν Ἀντιόχεια ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου, ἔδωσε τὴν ὀνομασία *Late Roman C Ware* σὲ μία ὁμάδα ὑστερορωμαϊκῆς κεραμικῆς μὲ προέλευση τὴν ἀνατολικὴ Μεσογειο<sup>141</sup>. Στὴ συνέχεια ὁ Hayes τὸ 1972 χρησιμοποίησε τὸν ἴδιο ὄρο γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴν κατηγορία τῆς λεπτῆς κεραμικῆς μὲ πιθανὸ τόπο παραγωγῆς τὴ Μικρὰ Ἀσία<sup>142</sup>. Ἡ δημοσίευση τὸ 1969 ἑνὸς κέντρου παραγωγῆς αὐτῆς τῆς κατηγορίας κεραμικῆς στὴ Φώκαια<sup>143</sup> ἐπέτρεψε στοὺς ἐρευνητὲς νὰ υποστηρίξουν ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε τὸ κέντρο παραγωγῆς τῶν πινακίων *LRC*. Ἔτσι ὁ Hayes τὸ 1980 μίλησε γιὰ «*Phocean Red Slip Ware*»<sup>144</sup>, ὀρολογία ποὺ ἀπὸ τότε ἐπαναλαμβάνεται σταθερὰ σὲ ὅλες τὶς δημοσιεύσεις<sup>145</sup>.

Τὰ χρόνια, ὅμως, ποὺ ἀκολούθησαν ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἔχει διαφοροποιηθεῖ. Οἱ συνεχιζόμενες ἐρευνες σὲ περιοχὲς τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ κυρίως οἱ ἀρχαιομετρικὲς μελέτες, ἔχουν ἐντοπίσει παραγωγὲς καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς ὅπως τὸ Γρύνιον καὶ τελευταῖα ἡ Ἔφεσος<sup>146</sup>, θεωρήθηκε δέ, ὅτι τὸ κέντρο παραγωγῆς στὴ Φώκαια ἦταν ἐκεῖνο ἀπ' ὅπου κυρίως ἐξάγονταν τὰ πινακία *LRC*, ἐνῶ ἡ παραγωγή τῶν ἄλλων περιοχῶν προοριζόταν γιὰ τὶς τοπικὲς ἀγορὲς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ τονιστεῖ ὅτι ἀρχαιομετρικὲς ἐρευνες σὲ ὑλικὸ ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερνα τῆς Κρήτης ἔδειξαν, ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ὑλικὸ ποὺ θεωρεῖτο τοπικὴ, κρητικὴ ἀπομίμηση, εἶναι προϊόν κάποιου κέντρου στὴ Μικρὰ Ἀσία διαφορετικοῦ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν *Phocean Red Slip Ware*<sup>147</sup>. Τὸ σημαντικό αὐτὸ ἀποτέλεσμα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ ἐξαγωγὲς πινακίων *LRC* καὶ ἀπὸ ἄλλα κέντρα παραγωγῆς ἐκτὸς ἐκείνου τῆς Φώκαιας. Ὁ Hayes θεωρεῖ πιθανό, τοπικὲς ἀπομιμήσεις ἀκόμη καὶ μακρινῶν περιοχῶν, ὅπως ἡ περιοχή τῆς Παλαιστίνης, νὰ ἔχουν ἐξαχθεῖ σὲ περιοχὲς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου<sup>148</sup>. Γιὰ νὰ ἔχουμε πλήρη εἰκόνα, θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας καὶ τὸ γεγονός ὅτι σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἐλλαδικοῦ

141. Waagé 1933, 279-328. Waagé 1948.

142. Hayes 1972, 323-370.

143. Langlotz 1969, εἰκ. 4-6.

144. Hayes 1980, 525.

145. Βλ. καὶ τὴ δημοσίευση τοῦ Martin γιὰ τὴ διάδοση τῆς λεπτῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴ Φώκαια στὴν Ἰταλία: Martin 1998, 109-122.

146. Mayet, Picon 1986, 129-142. Empereur, Picon 1986, 143-146. Martin 1998, 109. Schneider

2000, 533. Ladstätter, Sauer 2005, 143-186.

147. Vogt 2000, 56. Aloupi *et al.* 2000, 209-219. Ἀπομιμήσεις τῆς κεραμικῆς *LRC* μικρασιατικῆς προέλευσης, ὅπως τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερνα, ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ στὴν Ἰτανο, βλ. Ξανθοπούλου 2004, 1016.

148. Hayes προφορικὴ ἐνημέρωση, Φεβρουάριος 2009.

χώρου οί έρευνήτεις έχουν έντοπίσει διαφορετικές ποιότητες πηλοῦ σέ πινάκια LRC καί όρισμένοι μίλησαν για τοπικές απομιμήσεις τών φωκαιοκῶν άγγείων<sup>149</sup>.

Τά δεδομένα αὐτά σχεδόν μᾶς υποχρεώνουν νά χρησιμοποιήσουμε τόν όρο *LRC Ware* καί όχι τὸ *Phocean Red Slip Ware* για νά προσδιορίσουμε τὸ σύνολο τοῦ υλικῶ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Ἡ μακροσκοπική μελέτη μᾶς επέτρεψε νά διαχωρίσουμε δύο ομάδες πηλοῦ (11α καί 11β) ἐκ τών οποίων ἡ πρώτη (11α) ἔχει μεγαλύτερες πιθανότητες νά ἀνήκει στὴν παραγωγή τῆς Φώκαιας, ἐπομένως τὰ ἐντάσσουμε στὴν κατηγορία *Phocean Red Slip Ware*. Τά παραδείγματα ποῦ ἐντάσσονται στὴ δεύτερη ομάδα (11β), ποῦ εἶναι πολυπληθέστερη, εἶναι πιθανόν προϊόντα κάποιου ἄλλου κέντρου, ἴσως ἀπὸ περιοχὴ τών μικρασιατικῶν παραλίων.

Τά ὄστρακα *LRC Ware*, ποῦ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, ἀνήκουν ἀποκλειστικά σέ πινάκια τοῦ τύπου H 3 καί H 10 καί ἀποτελοῦν τὸ 43.7% τοῦ συνόλου τῆς λεπτῆς κεραμικῆς μὲ κοκκινωτὸ πηλὸ καί ἐπίχρισμα (28/64).

#### ΤΥΠΟΣ HAYES 3 (3F, 3G, 3H)

Τά πινάκια τοῦ τύπου H 3<sup>150</sup>, ποῦ ἔχουν έντοπιστεῖ, ἀνήκουν ἀποκλειστικά στὶς παραλλαγές 3F (**K 1389, K 1390, K 1391, K 1392, K 1393**)<sup>151</sup>, 3G (**K 1394**)<sup>152</sup> καί 3H (ἢ 3H/3G) (**K 1397**)<sup>153</sup> μὲ τὴν παραλλαγὴ 3F νά ἔχει περισσότερα παραδείγματα. Κανένα ἀπὸ τὰ ὄστρακα χείλους δὲν φέρει διακόσμηση μὲ τροχὸ σφραγίδα, ἐνῶ δὲν σώζεται καί κανένας πυθμένος πινακίου ποῦ θὰ μποροῦσε νά ἔχει ἐμπέστη διακόσμηση. Δύο ἀπὸ τὰ ὄστρακα (**K 1389, K 1390**) ἀνήκουν σέ μικρῶν διαστάσεων πινάκια τῆς παραλλαγῆς 3F<sup>154</sup>.

Καί οί τρεῖς παραλλαγές ἀνήκουν σέ ρηχὰ ἢ λίγο βαθύτερα πινάκια μὲ ὄρθιο χεῖλος, τοῦ οποίου ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι λιγότερο ἢ περισσότερο κοίλη, ἐνῶ στὸ κάτω ἐξωτερικὸ τμήμα σχηματίζεται ἀκμή.

Σύμφωνα μὲ τὸν Hayes αὐτὲς οί παραλλαγές τοῦ τύπου 3 (3F, 3G, 3H) παράγονται καί ἐξελίσσονται μέσα στὸν 6ο αἰώνα. Στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα χρονολογοῦνται οί παραλλαγές 3F, 3G, ἐνῶ χωριστὴ ἐξέλιξη μέσα στὸν 6ο φαίνεται

149. Hayes 2001, 435,438.

150. Hayes 1972, 329-338.

151. Ἀντίστοιχα σχήματα χείλους μὲ όρισμένα παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο ἔχουν δημοσιευτεῖ στὴν Ἔφεσο βλ. Ladstätter, Sauer 2005, πίν. 2. 27, πίν. 3. 40 για τὸ K 1391, Ladstätter, Sauer, 2005, πίν. 3. 39 για τὸ K 1392 καί Ladstätter, Sauer 2005, πίν. 4. 45 για τὸ K 1393.

152. Για πινάκια μὲ χεῖλος ἀνάλογο μὲ τὸ K

1394 ἀπὸ τὴ Γόρτυνα βλ. Rizzo 2000, πίν. XIII, f: 3 G.

153. Για πινάκια μὲ χεῖλος ἀνάλογο μὲ τὸ K 1397 ἀπὸ τὴν Ἔφεσο βλ. Ladstätter, Sauer 2005, πίν. 2. 26 (τύπος 3 E/F) καί πίν. 5. 58 (τύπος 3 G).

154. Για μικρὰ πινάκια τοῦ τύπου 3 F βλ. Γόρτυνα: Rizzo 2000, πίν. XIII a, c. Ἐπίσης Ἔφεσος: Ladstätter, Sauer 2005, 150, πίν. 5.63-69 (*kleine Formvarianten*).

νά έχει ή παραλλαγή 3H, ή όποία έμφανίζεται σέ στρώματα τών μέσων του 6ου αιώνα<sup>155</sup>. Στο Sarazhane πινάκια 3G έχουν βρεθεί σέ στρώμα του τέλους του 6ου αιώνα<sup>156</sup>. Ο τύπος αυτός ανευρίσκεται συχνά σέ θέσεις του αίγαιακού χώρου, αν και σέ όρισμένες περιπτώσεις τὰ όστρακα θά μπορούσαν νά χαρακτηριστούν ως ύπολειμματικά και τουτο γιατί προέρχονται από μη σαφώς χρονολογημένα στρώματα: ένδεικτικά αναφέρουμε την ύπαρξη του τύπου Hayes 3 στη Σάμο<sup>157</sup>, τη Χίο (Έμποριό)<sup>158</sup>, τη Θάσο<sup>159</sup>, την Κόρινθο<sup>160</sup>, την Έλεύθερνα<sup>161</sup>, τη Γόρτυνα, την Κνωσό και την Ίτανο στην Κρήτη<sup>162</sup>. Στην Ίταλία τὰ πινάκια 3F και 3H έμφανίζονται σέ στρώματα του πρώτου μισού ή τών μέσων του 6ου αιώνα<sup>163</sup>, ένω σύμφωνα με τον Reynolds τὸ πινάκιο 3F, «ή τυπική παραλλαγή του 6ου αιώνα», είναι συχνή στην Venalua και, παράλληλα με την 3H, στη Βρετανία<sup>164</sup>.

*Ανασκαφικά δεδομένα:* Τὰ όστρακα που ανήκουν στις παραλλαγές 3F, 3G, 3H του τύπου Hayes 3 αποτελούν τὸ 39.2% (11/28) του συνόλου της κεραμικής LRCW.

Στον Άγιο Γεώργιο δέν έντοπίστηκαν ανασκαφικά στρώματα με όμοιογενείς ομάδες του 6ου αιώνα. Τὰ παραδείγματα του τύπου Hayes 3 (3F, 3G, 3H) βρέθηκαν σέ ομάδες μαζί με κεραμική του 7ου αιώνα και για τὸν λόγο αυτό χαρακτηρίζονται ως ύπολειμματικά. Οί ένδείξεις για ύπαρξη δραστηριότητας στη συγκεκριμένη θέση κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα, και συγκεκριμένα από τη δεύτερη δεκαετία του, δέν περιορίζονται μόνο στην εύρεση αυτής της κεραμικής ένισχύονται και από τὸν έντοπισμὸ νομισμάτων του 6ου αιώνα. Έκτὸς από τις τέσσερις φθαρμένες, μικρές χάλκινες ύποδιαίρέσεις, που γενικά χρονολογούνται στὸν 5ο/6ο αιώνα (N7, N8, N9, N10), τρία από τὰ νομίσματα της ανασκαφής ανήκουν σέ αυτήν την περίοδο: από περισυλλογή προέρχονται ένα πεντανούμμιο Ίουστίνου Α' (518-527) (N11) και ένα δεκανούμμιο Μαυρικίου (582-602) (N12), ένω στὸν Κάνναβο 4 (Τομέα Α4) (Άνδηρο 2) βρέθηκε ένα φθαρμένο εικοσανούμμιο του 6ου αιώνα (N13).

155. Hayes 1972, 338. Hayes 2008, 86, όπου οί παραλλαγές 3F και 3G χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αιώνα. Στην Έφεσο οί παραλλαγές 3F-3H χρονολογούνται στὸν προχωρημένο 6ο αί. βλ. Ladstätter, Sauer 2005, 149-151.

156. Hayes 1992, εικ. 37, 27.2.

157. Σάμος: Isler 1969, 202-230.

158. Στο Έμποριό της Χίου έχουν βρεθεί πολλά παραδείγματα τών παραλλαγών του τύπου H 3 και χρονολογούνται από τις αρχές μέχρι τὰ τέλη του 6ου αιώνα βλ. Boardman 1989, 90-92, εικ. 27-28, αρ. 21-73.

159. Θάσος: Abadie- Reynal, Sodini 1992, 19-23, εικ. 3-7.

160. Κόρινθος: Slane, Sanders 2005, 259, εικ. 5. 2-10, 2-11.

161. Στην Έλεύθερνα τὰ παραδείγματα του τύπου 3 έχουν βρεθεί σέ στρώματα τών αρχών ή τών μέσων του 7ου αιώνα βλ. Vogt 2000, 57-60, εικ. 4-9. Yangaki 2005, 116-118. Θεωρούμε έπομένως ότι θά πρέπει νά χαρακτηριστούν ως ύπολειμματικά.

162. Rizzo 2000, πίν. XIII, a, c, f. Hayes 2001, 438-439, fig. 4, «Tomb 244», A 16. 17. 18, c. 525-50. Ξανθοπούλου 2004, 1016, πίν. 4.

163. Martin 1998, 116, όπου και ή διάδοση της κεραμικής Phocian Red Slip στην Ίταλία.

164. Reynolds 1995, 35.



## ΤΥΠΟΣ HAYES 3/10

Άρκετά από τὰ πινάκια παρουσιάζουν στή διαμόρφωση τοῦ χεῖλους στοιχεῖα τῶν τελευταίων παραλλαγῶν τοῦ τύπου H 3 καὶ τῶν πρώιμων παραλλαγῶν τοῦ τύπου H 10 (**K 1395, K 1396, K 1398, K 1404**). Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ τύπος H 10 εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ἐξέλιξη τοῦ τύπου H 3 εἶναι ἤδη διατυπωμένη<sup>165</sup>, ἐνῶ ὄλο καὶ πιο συχνὰ ἀναγνωρίζονται παραλλαγές ποῦ ἀνήκουν σὲ αὐτὸν τὸν μεταβατικὸ τύπο, ποῦ ὀνομάζεται 3/10. Τὸ χεῖλος εἶναι πιο παχύ, τὸ ὕψος του ἔχει μειωθεῖ, ἐνῶ, στὸ σημεῖο ποῦ αὐτὸ ἐνώνεται μὲ τὰ τοιχώματα ἐξωτερικὰ, σχηματίζεται μικρὴ ἀκμή. Τὰ πινάκια αὐτοῦ τοῦ τύπου χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς τῆς Ἐφέσου στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰῶνα<sup>166</sup>.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Τὰ παραδείγματα τοῦ τύπου 3/10 (**K 1395, K 1396, K 1398, K 1404**) ἀποτελοῦν τὸ 17.8% (5/28) τῆς κεραμικῆς καὶ προέρχονται ἀπὸ ὀμάδες ποῦ ἔδωσαν κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνα: Ἄνδηρο 4: νότιο τμήμα τῆς Νότιας Τομῆς (Τομέας Ζ), Ἄνδηρο 5: Τομὴ 4 (Τομέας Ε-Θ), Ἄνδηρο 7: Κάνναβος 3 (Τομέας Β3).

## ΤΥΠΟΣ HAYES 10 (10A, 10B, 10C)

Εἶναι ὁ τύπος, ὁ ὁποῖος σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῆς παραγωγῆς τῆς κεραμικῆς αὐτῆς τῆς κατηγορίας (LRCW)<sup>167</sup>. Ἐνῶ οἱ πρώιμες παραλλαγές παρουσιάζουν ἓνα σχεδὸν τετράγωνης διατομῆς χεῖλος μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἀκμὴ στὸ σημεῖο μετάβασης πρὸς τὰ τοιχώματα (H 10A, πρώιμα παραδείγματα: **K 1399, K 1400, H 10A: K 1401, K 1402, K 1403, K 1404**), ἡ παραλλαγή 10C ἔχει λεπτότερο, πεπλατυσμένο χεῖλος μὲ ἀκμὴ στὸ κάτω τμήμα του (H 10B/C: **K 1405, H 10C: K 1406, K 1407, K 1408, K 1409, K 1410**). Στὰ τελευταῖα δὲ παραδείγματα τὸ χεῖλος εἶναι ἀκόμη πιο λεπτὸ καὶ ἡ ἀκμὴ στὸ κάτω τμήμα τείνει νὰ ἀπουσιάζει.

Οἱ πρώτες ἀπὸ τὶς τρεῖς παραλλαγές (10A, 10B) εἶναι παροῦσες στὰ στρώματα τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνα, ὅπως στὸ *Saracchane*, τὴν Κόρινθο, τὴν Γόρτυνα καὶ τὴν Ἐλεύθερνα, ἐνῶ μέσα στὸν 7ο αἰῶνα, χρονολογεῖται ἡ παραλλαγή 10C, ἡ ὁποία ἀνευρίσκεται στὴν Ἐφεσο, τὴν Κόρινθο, τὴ Γόρτυνα, τὴν Ἐλεύθερνα, τὴν Κνωσό, τὴν Ἴτανο καὶ τὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου<sup>168</sup>. Ἐξάλλου,

165. Hayes 1972, 343. Ladstätter, Sauer 2005, 151.

166. Ladstätter, Sauer 2005, 150.

167. Hayes 1972, 343-346.

168. Hayes 1972, 346. Ladstätter, Sauer 2005, 149-151, πίν. 7. 93-94. Hayes 1992, 100, *Deposit 27, late 6th c.*, εἰκ. 27.5 (H. 10A). Στὴν Κόρινθο ἡ παραλλαγή 10A εἶναι παρούσα σὲ ἀνασκαφικὰ

στρώματα τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνα, ἐνῶ παραδείγματα 10C ἔχουν βρεθεῖ σὲ στρώμα καταστροφῆς χρονολογούμενο ἀπὸ νόμισμα Φωκᾶ μέσα στὸν 7ο αἰ. βλ. Slane, Sanders 2005, 266, εἰκ. 8. 3-14, 3-15 καὶ 273· βλ. ἐπίσης: Williams, Zervos 1983, 29-32. Ἐφεσος: Ladstätter, Sauer 2005, πίν. 7. 93-94. Γόρτυνα: Rizzo 2000, πίν. XV, f. Κνωσός: Hayes 2001, 443, εἰκ. 6, B 1 ἀπὸ ἀποθέτη τοῦ

παραδείγματα του τύπου Η 10Α έχουν βρεθεί στη Μασσαλία, την Benaia και την Καρθαγένη, ενώ ο τύπος Η 10C εντοπίστηκε στη Βρετανία και την Μασσαλία (7ος αιώνας)<sup>169</sup>.

Τα τελευταία παραδείγματα της παραλλαγής 10C συνεχίζουν να ανευρίσκονται σε ανασκαφικά στρώματα και μετά τα μέσα του 7ου αιώνα και σε όρισμένες περιπτώσεις μέχρι το τέλος του, όπως τα παραδείγματα από τον αποθέτη 30 (Deposit 30) του Saraghane<sup>170</sup>, όρισμένα παραδείγματα από την Ρώμη (Crypta Balbi)<sup>171</sup>, το πινάκιο 10C, που βρέθηκε στο ναυάγιο του Yassi Ada<sup>172</sup>, χρονολογούμενο στα μέσα ή ακόμη και στο β' μισό του 7ου αιώνα (ο φύλλος Ήρακλείου [625] αποτελεί *terminus post quem*)<sup>173</sup>, τα τελευταία παραδείγματα 10C που προέρχονται από το στρώμα καταστροφής της Περιόδου Ι (β' μισό του 7ου αι.) στο Έμποριό της Χίου ή χρονολογούνται μετά τα μέσα του 7ου αιώνα στην Ήλεθερα<sup>174</sup>, και, τέλος, τα πινάκια 10C, που βρέθηκαν σε όμοιογενείς ομάδες του τέλους του 7ου αιώνα στη νησίδα Ψείρα (ΒΑ Κρήτη)<sup>175</sup>.

Η τελευταία παραλλαγή (10C), είναι αυτή που βρίσκεται στα περισσότερα ανασκαφικά σύνολα των αιγαιακών περιοχών του τέλους του 7ου και των πρώτων χρόνων του 8ου αιώνα, σηματοδοτεί δε το τέλος της συγκεκριμένης παραγωγής των εργαστηρίων στη Φώκεια της Μικράς Ασίας.

Η εύρεση αυτών των κεραμικών στα ίδια ανασκαφικά σύνολα με τα πινάκια από τη Β. Αφρική (Τύποι 99, 104, 105, 109) και με άμφορες του βυζαντινού σφαιρικού τύπου [Άνδηρο 5/Τομή 1 (Τομέας ΣΤ), Τομή 3 (Τομέας Ε) και Τομή 4 (Τομέας Ε-Θ), Τομή Άνδηρου 4 (Τομέας Ζ), Άνδηρα 7-8/Κάνναβοι Β1-5], μάς επιτρέπουν να μιλήσουμε για όμοιογενή σύνολα και να παρουσιάσουμε τα κεραμικά που χρησιμοποιούσαν στη συγκεκριμένη θέση για μία περίοδο για την οποία οι γνώσεις μας εμπλουτίζονται τα τελευταία κυρίως χρόνια.

**Ανασκαφικά δεδομένα:** Τα όστρακα που ανήκουν σε όλες τις παραλλαγές του τύπου Η 10 έχουν μεγάλο ποσοστό και αποτελούν το 42.8% των οστράκων της κεραμικής LRCW (12/28), με την όψιμότερη παραλλαγή να είναι πολυαριθμότερη

7ου αι. Ήλεθερα: Vogt 2000, 61-64. Yangaki 2005, 118-119, εικ. 11, e, f, εικ. 12, c, e, από στρώματα του β' μισού του 7ου αι. Ήτανος: Ξανθοπούλου 2004, 1016, πίν. 5, 6-11, από στρώμα του 7ου αι. Στο Έμποριό τα παραδείγματα 10Α χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι., ενώ οι πρώιμες παραλλαγές του τύπου Η 10C προέρχονται από στρώματα του α' μισού του 7ου αι.: Boardman 1989, 92-95, εικ. 28-29.

169. Reynolds 1995, 35.

170. Hayes 1992, 100-101, εικ. 41.62-64, *Deposit*

30, 655-670.

171. Hayes 2008, 86, όπου βέβαια ο Hayes σημειώνει ότι τα συγκεκριμένα εύρηματα θα πρέπει να εξετάζονται με προσοχή.

172. Bass 1982, 167, εικ. 8-9, P 9, P 10.

173. LRFW Working Group 2011β, 22.

174. Boardman 1989, 92-95, εικ. 28-29, αρ. 88-111. Yangaki 2005, 118-119, εικ. 11, e, f, εικ. 12, c, e.

175. Poulou-Papadimitriou 1995, 1121, εικ. 1. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 235, εικ. 2.

μέ ένα ποσοστό 25% (7/28). Όρισμένα από τα παραδείγματα 10Α και 10Β (**K 1399**, **K 1400**, που βρέθηκαν τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό προέρχονται από όμοιογενείς ομάδες του πρώτου μισού του 7ου αιώνα [Άνδηρο 5, Τομή 1 (Τομέας ΣΤ) και Άνδηρο 3, Νότια Τομή (Τομέας Η)] χρονολογούμενες από δύο φύλλεις Ήρακλείου: N5 (94/ΣΤ2/11), χρονολογία κοπής: 615/16 και N10 (94/Η/28) χρονολογία κοπής: 615/16). Τα παραδείγματα της τελευταίας παραλλαγής 10C προέρχονται από όμοιογενείς ομάδες των μέσων του 7ου αιώνα, οι οποίες έντοπίστηκαν στα Άνδηρα 4 και 5 [Τομή 3 (Τομέας Ε), Τομή 4 (Τομέας Ε-Θ), νότιο τμήμα της Νότιας Τομής (Τομέας Ζ)] ενώ το **K 1410**, το οποίο προέρχεται από το Άνδηρο 7, Κάνναβος 3 (Τομέας Β3) έχει βρεθεί σε στρώμα μαζί με φύλλι του Κώνσταντος Β' (χρονολογία κοπής 643-44), μπορούμε να το χρονολογήσουμε μετά τα μέσα του 7ου αιώνα.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΤΥΠΟΣ HAYES 3. ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ ΦΩΚΙΑΣ  
(ΠΙΝΑΚΙΑ ΜΙΚΡΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ)

*Hayes 3F (K 1389, K 1390)*: 6ος αιώνας (βρέθηκαν σε αρχαιολογικό περιβάλλον του 7ου αιώνα)

**K 1389** (93/B3/2) (σχ. 37)

### Τμήμα χείλους πινακίου

Χείλος ὄρθιο, κοίλο ἔσωτερικά με ἔντονη ἀκμή ἐξωτερικά.

Πηλός 11α, ἀνοικτός ἐρυθρός-πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8). Ίχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος στήν ἐσωτερική καὶ ἐξωτερική ἐπιφάνεια (2.5YR 5/8).

δχ: 15.6, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.2.

**K 1390** (94/E1/4) (σχ. 38)

### Τμήμα χείλους πινακίου

Χείλος κοίλο ἔσωτερικά με ἔντονη ἀκμή ἐξωτερικά.

Πηλός 11α, ἀνοικτός ἐρυθρός-πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8). Ίχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος στήν ἐσωτερική καὶ ἐξωτερική ἐπιφάνεια, 2.5YR 6/8.

δχ: 16.6, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

ΤΥΠΟΣ HAYES 3. ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΑΠΟ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ (γ)

*Hayes 3F (K 1391, K 1392, K 1393)*: 6ος αιώνας

(βρέθηκαν σε αρχαιολογικό περιβάλλον του 7ου αιώνα)

**K 1391** (94/E1/10) (σχ. 39, πίν. 2)

### Τμήμα χείλους πινακίου

Χείλος τριγωνικής διατομής, κοίλο ἔσωτερικά.

Πηλός 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/6), ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος.

δχ: 27.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5.

**K 1392** (93/B5/3) (σχ. 40, πίν. 2)

### Τμήμα χείλους πινακίου

Χείλος τριγωνικής διατομής, κοίλο ἔσωτερικά.

Πηλός 11β, ἀνοικτός καστανός-πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), ἐπίχρισμα ἐρυθρωπό, ἀπολεπισμένο, (2.5YR 6/6).

δχ: 30.

**K 1393** (94/B/48) (σχ. 41, πίν. 2)

### Τμήμα χείλους πινακίου

Χείλος τριγωνικής διατομής, κοίλο ἔσωτερικά με ἀκμή.

Πηλός 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5 YR 6/8). Ίχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος, (2.5YR 5/8).

δχ: 24, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.7.

*Hayes 3G (K 1394), 3H ἢ 3H/3G (K 1397)*: 6ος αιώνας (βρέθηκαν σε αρχαιολογικό περιβάλλον του 7ου αιώνα)

*Hayes 3/10*<sup>176</sup> ( *K 1395, K 1396, K 1398*): τέλη  
βου/ἀρχές 7ου αιώνα

**K 1394** (94/Θ/Λωρ. 6/11) (σχ. 42, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς ἐξωτερικά, κοῖλο ἐσωτερικά.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/6).

Ἐπίχρισμα ἐρυθρωπό (2.5YR 5/6), γκριζο  
στο χεῖλος λόγω συνθηκῶν ὄπτησης.

δχ: 28.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.5.

**K 1395** (94/Z/6) (σχ. 43, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς, κοῖλο ἐσωτερικά.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/6). Τὸ

ἐπίχρισμα καὶ τὸ σῶμα κατὰ τόπους εἶναι  
γκρίζο λόγω συνθηκῶν ὄπτησης.

δχ: 30, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.3.

**K 1396** (93/B3/3α) (σχ. 44, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς. Ἀκμὴ στὴν ἐσω-  
τερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χείλους.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8).

Ἐπίχρισμα κοκκινωπό, γκριζο στὴν ἐξωτε-  
ρικὴ ἐπιφάνεια λόγω συνθηκῶν ὄπτησης  
(2.5YR 5/8).

δχ: 28.4, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.6.

**K 1397** (94/E1/14) (σχ. 45, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς, κοῖλο ἐσωτε-  
ρικά μὲ λεπτὴ ἐγχάραξη στὴ βάση του.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8).

Ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα (2.5YR 5/8).

δχ: 27, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.8.

**K 1398** (94/E-Θ/27) (σχ. 46, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος, τριγωνικῆς διατομῆς, κοῖλο ἐσωτερικά.  
Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς-πορτοκαλό-  
χρωμος (5YR 6/6). Ἐπίχρισμα καλῆς διατή-  
ρησης σὲ ὅλη τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια,  
ἀπολεπισμένο στὴν ἐξωτερικὴ (2.5YR 5/8).  
Ζεῦγος λεπτῶν περιμετρικῶν ἐγχαράξεων  
κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτερικά καὶ ἐσωτε-  
ρικά.

δχ: 26.7, μέγ. σωζ. διαστ.: 7.8.

ΤΥΠΟΣ HAYES 10

*Hayes 10A* (πρώιμα παραδείγματα): τέλος  
βου/ἀρχές 7ου αιώνα

**K 1399** (94/ΣΤ2/13) (σχ. 47, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς, ἐλαφρῶς κοῖλο  
ἐσωτερικά.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8).

Ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξω-  
τερικὴ ἐπιφάνεια 2.5YR 5/6. Στὴν ἐξωτερικὴ  
ἐπιφάνεια τὸ χεῖλος εἶναι γκριζο λόγω ὑπε-  
ρόπτησης.

δχ: 29.6, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

**K 1400** (94/H1/5) (σχ. 48, πίν. 3)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος σχεδὸν τριγωνικῆς διατομῆς μὲ  
ἀποστρογγυλεμένες γωνίες. Αὐλάκωση στὸ  
σημεῖο ἔνωσης τοῦ χείλους μὲ τὸ σῶμα,  
ἐσωτερικά.

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/6).

Δὲν διακρίνονται ἴχνη ἐπιχρίσματος.

δχ: 30.

*Hayes 10A* (*K 1401, K 1402, K 1403*) *K 1404*<sup>177</sup> :  
ἀρχές 7ου αιώνα

176. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ πινάκια παρουσιάζουν  
στὴ διαμόρφωση τοῦ χείλους στοιχεῖα τῶν τε-  
λευταίων παραλλαγῶν τοῦ τύπου H 3 καὶ τῶν  
πρώιμων παραλλαγῶν τοῦ τύπου H 10.

177. Τὸ πινάκιο K 1404 παρουσιάζει κοινὰ  
χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ πινάκια τοῦ τύπου 3/10  
καὶ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι βρίσκεται με-  
ταξὺ τῶν δύο τύπων, 3/10 καὶ 10A.



**K 1401** (94/Θ/Λωρ. 2/1) (σχ. 49, πίν. 3)

**Τμήμα σώματος και χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς. Ἀβαθῆς ἀκμὴ στὴ βάση τοῦ χείλους ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ.

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς-πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8). Ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (2.5YR 6/6).

δχ: 23.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.1.

**K 1402** (94/B5/2 + 94/B/1) (πίν. 3)

**Δύο συνανήκοντα τμήματα χείλους πινακίου**

Χεῖλος σχεδὸν τετράγωνης διατομῆς.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/6). Ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (2.5YR 5/6).

δχ: 16.8, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.5.

**K 1403** (94/Δ/Σημ. 3/2) (σχ. 51)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς μὲ ἀποστρογγυλεμένες γωνίες.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8). Ἐπίχρισμα ἀπολεπισμένο.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.3.

**K 1404** (93/B3/5) (σχ. 52, πίν. 2)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος πεπλατυσμένο, τριγωνικῆς διατομῆς μὲ ἀποστρογγυλεμένες γωνίες, λοξὸ μὲ ἀκμὴ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνειά του.

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/6). Ἐπίχρισμα ἀπολεπισμένο, πορτοκαλέρυθρο (2.5YR 6/8).

δχ: ca 27, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.9.

Τὸ K 1404 παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ πινάκια τοῦ τύπου 3/10, βρίσκεται ἐπομένως μεταξὺ τῶν τύπων 3/10 καὶ 10A.

*Hayes 10B/C (K 1405):* 7ος αἰώνας

**K 1405** (94/H/8) (σχ. 53)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος πεπλατυσμένο, ὀρθογώνιας διατομῆς, λοξὸ μὲ ἀκμὴ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνειά του.

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/8).

Ἐπίχρισμα ἀπολεπισμένο.

δχ: 28, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.8.

*Hayes 10C (K 1406, K 1407, K 1408, K 1409, K 1410):* μέσα καὶ β' μισὸ 7ου αἰώνα

**K 1406** (94/E-Θ/14) (σχ. 54, πίν. 3)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος πεπλατυσμένο, λοξό, μὲ κυρτὴ ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 6/8).

Ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 6/8).

δχ: 22, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5.

**K 1407** (94/E/Δ-7) (σχ. 55, πίν. 3)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 6/8).

Ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 6/8).

δχ: 26-27.

**K 1408** (94/E1/5A) (σχ. 56)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος πεπλατυσμένο, λοξό, μὲ κυρτὴ ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς 11β, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/8).

Ἐλάχιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος.

δχ: 23, μέγ. σωζ. διαστ.: 10.3.

**K 1409** (94/Z/2) (σχ. 57, πίν. 3)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος πεπλατυσμένο, σχεδὸν ὀρθογώνιας διατομῆς, λοξὸ μὲ ἀκμὴ ἐξωτερικὰ.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/6).

Ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 6/6).

δχ: 25.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.5.

**K 1410** (93/B3/2) (σχ. 58, πίν. 3)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος λοξό, μὲ ἀκμὴ ἐξωτερικὰ.

Πηλὸς 11β, πορτοκαλόχρωμος-ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 6/8). Ἐπίχρισμα ἐρυθρωπὸ ἀπολεπισμένο (2.5YR 6/8).

δχ: 27.5.

**Βάσεις πινακίων****K 1411** (94/B5/21) (σχ. 59)**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη, εξαιρετικά χαμηλή.  
 Πηλός 11β, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8).  
 Ίχνη έρυθροῦ έπιχρίσματος στην έξωτερική  
 καὶ έσωτερική έπιφάνεια (2.5YR 6/8).  
 δβ: 6-7, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.8.

**K 1412** (94/401) (σχ. 60)**Τμήμα βάσης πινακίου**

Πηλός 11, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8). Ίχνη  
 έρυθροῦ έπιχρίσματος (2.5YR 6/8).  
 δβ: 14.9.

**K 1413** (94/B5/20) (σχ. 61)**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη  
 Πηλός 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/6).  
 Έρυθροῦ έπιχρίσμα (ίδιο χρώμα με τὸν πηλό).  
 μέγ. σωζ. διαστ.: 3.7, πλ. 3.5.

**K 1414** (93/B3/2) (σχ. 62)**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη.  
 Πηλός 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8).  
 Έρυθροῦ έπιχρίσμα (2.5YR 5/8).  
 δβ: 15, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

**K 1415** (94/ΣΤ2/9) (σχ. 63, πίν. 3)**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη, χαμηλή  
 Πηλός 11β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8).  
 Έρυθροῦ έπιχρίσμα (2.5YR 5/6).  
 δβ: 17.4.

**K 1415 α** (94/H1/11) (σχ. 63 α, πίν. 4)**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη, χαμηλή.  
 Πηλός 11β, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8).  
 Έπιχρίσμα άπολεπισμένο στην έσωτερική  
 καὶ έξωτερική έπιφάνεια (2.5YR 6/8).  
 δβ: 12, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.6.

**β. Έφυσιασμένη κεραμική**

Εἶναι γενικῶς άποδεκτὸ άπό τὸς έρευνητὲς ὅτι ἡ μαζική παραγωγή κεραμικῶν με ὑάλωμα μολύβδου σὲ ὀργανωμένα έργαστήρια καὶ με σχετικά έξελιγμένη τεχνική ξεκίνησε στην Κωνσταντινούπολη τὲς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα<sup>178</sup>. Μέχρι τότε, οἱ προσπάθειες έφαρμογῆς ὑαλώματος στὸ κεραμικὸ άναμφίβολα ὑπῆρξαν, ἔμειναν ὅμως περιορισμένες στὸν χρόνο ἢ στὸν χῶρο, χωρὶς συνέχεια καὶ, κυρίως, χωρὶς νά έπηρεάσουν τὴν ὑπόλοιπη παραγωγή<sup>179</sup>.

Παρόλο, ὅμως, ποὺ ἤδη στὸν 7ο αἰώνα παράγεται έφυσιασμένη κεραμική στην πρωτεύουσα, στὲς έπαρχιακὲς πόλεις, ὅπως ἡ Κόρινθος, θά πρέπει νά περιμένουμε τὸ β' μισὸ ἢ ἀκόμη τὰ τέλη τοῦ αἰώνα αὐτοῦ καὶ τὲς ἀρχὲς τοῦ έπόμενου γιὰ νά φτάσουν τὰ έφυσιασμένα κεραμικὰ άπό τὴν Κωνσταντινούπολη<sup>180</sup>. Ἡ τοπική, δέ, παραγωγή έφυσιασμένων άγγείων θά ἀρχίσει μέσα στὸν 8ο ἢ ἀκόμη, σὲ κάποιες περιπτώσεις, τὸν 9ο αἰώνα<sup>181</sup>. Τὴν εἰκόνα αὐτὴ συμπληρώνουν κάποιες έξαιρέσεις, ἐνῶ οἱ συνεχιζόμενες έρευνες σίγουρα μᾶς έπιφυλάσσουν έκπλήξεις.

178. Hayes 1992, 4, 12-15.

179. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 238-240.

Πούλου-Παπαδημητρίου 2004, 207-221.

180. Slane, Sanders 2005, 273, 284, εἰκ. 11, 4-1,

«a Glazed White Ware bowl also with parallels in Sarachane, deposit 30».

181. Sanders 1999β, 159.

Από τον 7ο αιώνα, λοιπόν, μέχρι και το τέλος της βυζαντινής περιόδου ή τεχνική της έφυσάλωσης βελτιώνεται και εξελίσσεται, οί τρόποι διακόσμησης τών έφυσάλωμένων άγγείων παρουσιάζουν έξαιρετική ποικιλία.

Το ποσοστό της έφυσάλωμένης κεραμικής της βυζαντινής και πρώιμης ένετικής περιόδου μεταξύ τών εύρημάτων της άνασκαφής του Άγίου Γεωργίου στο Βουνό δεν είναι πολύ ύψηλό, μόλις 8%. Η παρουσία της όμως διαχρονικά μάς δίνει πληροφορίες σημαντικές για τη ζωή στη συγκεκριμένη περιοχή. Στη μελέτη που άκολουθεί τά κεραμικά έχουν χωριστεί σε ομάδες με κριτήριο τον πηλό και την τεχνική διακόσμησης. Τά ελάχιστα όστρακα με λευκό ή λευκωπό πηλό άποτελούν την πρώτη ομάδα (β1). Μεγαλύτερη είναι ή δεύτερη ομάδα τών έφυσάλωμένων κεραμικών με κοκκινωπό πηλό (β2)· οί διαφορετικές τεχνικές διακόσμησης που συναντώνται στα άγγεία τών δύο αυτών ομάδων μελετώνται άναλυτικά.

### *β1. Έφυσάλωμένη κεραμική με λευκό πηλό (Glazed White Ware)*

Θεωρείται ή κατεξοχήν βυζαντινή κεραμική της Κωνσταντινούπολης και αυτό ήταν ή αίτία που πολύ νωρίς προσείλκυσε την προσοχή τών έρευνητών<sup>182</sup>. Τά πρώτα κεραμικά με λευκό ή λευκωπό πηλό και έφυσάλωση μολύβδου κατασκευάστηκαν στην Πρωτεύουσα ή την εύρύτερη περιοχή της τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα, ένω ή παραγωγή τους, που συνεχίστηκε μέχρι τις άρχές του 13ου αιώνα, φαίνεται ότι σταμάτησε κατά τη διάρκεια της Λατινικής κατάκτησης (1204-1261)<sup>183</sup>. Ο Hayes, που μελέτησε τά εύρήματα άπό την άνασκαφή του Sarayhan (Άγιος Πολύευκτος), διέκρινε τέσσερις ομάδες με κριτήριο την ποιότητα του πηλού (Glazed White Ware=GWW I-IV), δίνοντας συγχρόνως τά χρονολογικά τους όρια<sup>184</sup>. Η εύρεση έφυσάλωμένης κεραμικής με λευκό πηλό έκτος Κωνσταντινούπολης, ειδικά κατά την πρώτη περίοδο παραγωγής της (7ος-8ος αιώνας), άποτελεί άναμφίβολα στοιχείο σημαντικό για τις έπαφές του κέντρου με τις μεγαλύτερες περιφερειακές πόλεις, όπως ή Κόρινθος ή ή Θεσσαλονίκη, καθώς και με περιοχές της Μικράς Άσίας (μεταξύ άλλων Ίλιον, Αμόριον, Μαγνησία έπί του Μαιάνδρου, Μίλητος)<sup>185</sup>. Η εύρεσή της όμως σε θέσεις μικρές και, για τά σύγχρονά μας τουλάχιστον δεδομένα, ελάχιστος σημασίας, όπως ή Νάξος, ή νησίδα Ψείρα<sup>186</sup> ή ο Άγιος Γεώργιος στο Βουνό άποτελεί στοιχείο που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής και μάς οδηγεί σε ένδιαφέρουσες έρμηνευτικές προσεγγίσεις.

182. Hayes 1992, 12-34.

183. Hayes 1992, 12-13.

184. Hayes 1992, 12, 15-33.

185. Για την κεραμική άπό τη Μικρά Άσία βλ. Böhlendorf-Arslan 2004, 97-99. Για πολυτελή

έφυσάλωμένη κεραμική με λευκό πηλό και πολύχρωμη διακόσμηση άπό την Θεσσαλονίκη, βλ. Κανονίδης 2003, 71-76.

186. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 238-240.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ βρέθηκαν δώδεκα (12) ὄστρακα, ποὺ ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία (**K 1416-K 1426**). Τὸ τελευταῖο ὄστρακο **K 1426α**, ἂν καὶ ἔχει λευκωπὸ πηλό, δὲν ἀνήκει στὴ συγκεκριμένη κατηγορία, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὰ ὄστρακα τῆς ὁμάδας **GWW** ἀνήκουν σὲ πινάκια (**K 1416-K 1417, K 1420**), σὲ μικρὰ κύπελα (μὲ λαβή?) (**K 1418, 1419, K 1421, K 1422** (μὲ ἴχνη λαβῆς), **K 1422 α, K 1423**) καὶ ἴσως τὰ **K 1424-K 1425** νὰ προέρχονται ἀπὸ μικρὲς κανάτες. Τέλος, τὸ **K 1426** εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκει σὲ ὑψηλὴ βάση/πόδιο ποὺ εἶχαν ὀρισμένα σκεύη λευκοῦ πηλοῦ (πινάκια ἢ κύπελλα), ὅπως αὐτὰ ποὺ ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸ *Sarçhane* (Ἅγιος Πολύευκτος) καὶ χρονολογοῦνται στὸν 10ο αἰώνα<sup>187</sup>. Ὁ πηλός, ἂν καὶ εἶναι λευκὸς ἕως πολὺ ἀνοικτὸς καστανός, δὲν παρουσιάζει σὲ ὅλα τὴν ἴδια ποιότητα. Δύο ὄστρακα φέρουν ἴχνη γραμμικοῦ ἐγχάρρακτου διακόσμου (**K 1416, K 1417**). Ἡ ἐσωτερικὴ καὶ κάποιες φορὲς ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν περισσοτέρων παραδειγμάτων φέρει ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα. Ἐπάνω σὲ αὐτὸ ὑπάρχει ὑποκίτρινο ἢ σκοῦρο κίτρινο ὑάλωμα, πράσινο ἢ σὲ μία περίπτωση, πολὺ σκοῦρο καστανό. Τὸ ὑάλωμα στὰ περισσότερα παραδείγματα εἶναι λεπτὸ καὶ ὄχι στιλπνὸ· σὲ ὀρισμένα ὄστρακα ὑπάρχει παχύτερο καὶ στιλπνὸ στρώμα ὑαλώματος.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὅλα τὰ παραδείγματα (ἐκτὸς τοῦ **K 1426α**) ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἐφυσωμένων ἀγγείων μὲ λευκὸ πηλό, τὰ **GWW** τῆς τυπολογίας τοῦ Hayes. Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ, τοῦ ὑαλώματος καθὼς καὶ τὸ σχῆμα μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ προσδιορίσουμε τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ὡς τόπο προέλευσης τῶν περισσοτέρων παραδειγμάτων (**K 1416-K 1422α, K 1424** καὶ ἴσως τὸ **K 1423**). Τὰ **K 1425** καὶ **K 1426** ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία κεραμικῆς (ἐφυσωμένα μὲ λευκὸ πηλό), ὡστόσο δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν ἴδια παραγωγὴ, δηλαδὴ αὐτὴν τῆς Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα μὲ τὸν Hayes ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας πολὺ μικρὲς ποσότητες ἐφυσωμένων κεραμικῶν μὲ λευκὸ πηλό, προϊόντα τοπικῶν ἴσως ἐργαστηρίων (π.χ. στὴ Λυκία)<sup>188</sup>. Τὰ δεδομένα, πάντως, ποὺ ἔχουμε μέχρι σήμερα δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ συγκεκριμένο κέντρο παραγωγῆς σὲ αὐτὴν τὴν περιοχὴ.

Τὰ τρία ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν σὲ πινάκια (**K 1416, K 1417, K 1420**), δύο ἀπὸ αὐτὰ μὲ γραμμικὸ ἐγχάρρακτο διάκοσμο, ἀνήκουν στὴν κατηγορία **GWW I** τοῦ Hayes. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ *Sarçhane* χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου καὶ στὸν 8ο αἰώνα<sup>189</sup>.

187. Hayes 1992, 22-23, *dish type 1-2*, εἰκ. 37.24, 38.2 (ἀρχὲς 10ου αἰ.), 25, *shallow bowls type 1*, εἰκ. 38.6 (τέλος 10ου αἰ.).

188. Προφορικὴ πληροφορία ἀπὸ τὸν Hayes

(Φεβρουάριος 2009).

189. Hayes 1992, 16-17, εἰκ. 4.1-10, εἰκ. 5. 3, 53. 1, 56. 1-4.



Καὶ τὰ τρία παραδείγματα, βρέθηκαν στὰ νότια Ἄνδρα· τὸ **K 1416** προέρχεται ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 6 (Τομέας Γ), ὅπου βρέθηκε τὸ εἰκοσανούμμιο Φωκᾶ (602-610) (N14). Τὸ **K 1417** προέρχεται ἀπὸ τὴν Τομὴ 3 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας Ε) καὶ τὸ **K 1420** ἀπὸ τὴν Τομὴ 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ). Εἶναι σημαντικό ὅτι στὴν ἴδια Τομὴ 1 ἀνευρέθη καὶ φόλλις Ἡρακλείου (615/6) (N18). Ἔστω καὶ ἂν τὰ νομίσματα δὲν χρονολογοῦν τὴν ὁμάδα στὴν ὁποία βρέθηκαν τὰ πινάκια, μᾶς τοποθετοῦν ὅμως στὸν χρονικὸ ὀρίζοντα τοῦ 7ου αἰώνα, στὸν ὁποῖο ἀνήκουν τὰ ἀντικείμενα αὐτά.

Σπάνια ἐκτὸς Κωνσταντινούπολης εἶναι καὶ τὰ κύπελα τῆς κατηγορίας *GWV I*, ὅπως τὸ χεῖλος **K 1418** καὶ ἡ βάση **K 1421**. Τὸ πρῶτο ἔχει μία βαθιὰ αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καὶ μᾶς παραπέμπει σὲ ἀνάλογο παράδειγμα ἀπὸ τὸ *Sarazhane*, ποῦ χρονολογεῖται στὰ μέσα/τέλη τοῦ 8ου αἰώνα<sup>190</sup>. Ἡ βάση **K 1421** παρουσιάζει ἴδιο πηλό, ἐφυάλωση καὶ σχῆμα μὲ παραδείγματα τοῦ ὕστερου 7ου/πρώιμου 8ου αἰώνα ἀπὸ τὴν ἴδια θέση (*Sarazhane*)<sup>191</sup>.

Ἀπὸ αὐτὰ τὸ **K 1418** προέρχεται ἀπὸ ὁμοιογενὴ ὁμάδα (Ἄνδρα 7, Κάνναβος 3 [Τομέας Β3], στὴν ὁποία βρέθηκε καὶ νόμισμα Κώνσταντος Β' (N25)· τὸ **K 1421** βρέθηκε στὴν Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 4 (Τομέας Ζ), ἡ ὁποία ἔχει δώσει εὐρήματα ποῦ χρονολογοῦνται στὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα.

Στὴν κατηγορία *GWV II* ἀνήκουν τὰ **K 1419**, **K 1422**, **K 1422α**, **K 1424**, **K 1425**, **K 1426**. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σχῆμα τοῦ κυπέλλου **K 1422α**: ἀνήκει σὲ κύπελλο μὲ ἀμφικωνικὸ σῶμα, ἔξω νεῦον ἢ ὄρθιο ἀπλὸ χεῖλος, δακτυλιοειδὴ βάση καὶ συχνὰ μία ἢ δύο λαβές. Στὸ *Sarazhane* ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς τοῦ 10ου καὶ πρώιμου 11ου αἰώνα. Ὁστρακο ἀπὸ ἀντίστοιχο ἀγγεῖο βρέθηκε στὰ Νιχώρια, στὴ Δ. Πελοπόννησο (Μεσσηνία), σὲ στρῶμα χρονολογημένο μὲ νόμισμα τοῦ Βασιλείου Β' (976-1025)<sup>192</sup>. Σὲ παρόμοιο κύπελλο ἀνήκει τὸ ἀπλό, ὄρθιο χεῖλος **K 1419**. Λαβὴ κυπέλλου εἶναι τὸ **K 1423**, ἐνῶ τὸ **K 1424** ἴσως εἶναι λαβὴ κανάτας.

Ὁ πηλὸς τῶν **K 1425** καὶ **K 1426** ὑποδηλώνει διαφορετικὸ κέντρο παραγωγῆς ἀπὸ αὐτὸ τῆς πρωτεύουσας. Τὸ **K 1425** ἀνήκει σὲ μικρὴ κανάτα, ἐνῶ τὸ **K 1426**, τὸ ὁποῖο φέρει ἴχνη ἀνάγλυφης διακόσμησης στὴν ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια (τμῆμα ἀνάγλυφων ὀριζόντιων γραμμῶν καὶ μέρος κύκλου ἢ ἡμικυκλίου), εἶναι πιθανὸν τμῆμα τῆς ὑψηλῆς βάσης (πόδιο) σκευῶν ὅπως πινάκια<sup>193</sup> ἢ κύπελλα<sup>194</sup>. Ἀντίστοιχα σχήματα ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸ *Sarazhane* (Ἅγιος Πολύευκτος) καὶ χρονολογοῦνται σὲ ὅλον τὸν 10ο καὶ ἴσως στὸν πρώιμο 11ο αἰώνα<sup>195</sup>.

190. Hayes 1992, 109, εἰκ. 53. 17, Deposit 34, μέ-  
σα-τέλος 8ου αἰ.

191. Hayes 1992, 15, 213, εἰκ. 4.22, 4.24.

192. Hayes 1992, 25, τύπος 13, εἰκ. 9.1-7  
(*Sarazhane*). Rosser 1983, 379, P 1678, εἰκ. 10-2, πίν.  
10-2 (Νιχώρια).

193. Hayes 1992, 22-23, *dish type 1-2*, εἰκ. 37.24,  
38.2 (ἀρχὲς 10ου αἰ.).

194. Hayes 1992, 25, *shallow bowls type 1*, εἰκ.  
38.6 (τέλος 10ου αἰ.).

195. Βλ. σημ. 192-193.

Τὰ παραδείγματα **K 1422**, **K 1422α**, **K 1423** καὶ **K 1426**, ἂν καὶ βρέθηκαν σὲ στρῶμα τοῦ 12ου αἰώνα (Ἄνδηρο 2, Κάνναβος 4 καὶ 10 (Τομέας A4, A10) χρονολογούνται στὰ τέλη τοῦ 10ου/11ου αἰώνα. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ στρῶμα αὐτὸ βρέθηκε καὶ ἀρκετὴ κεραμικὴ τοῦ 10ου/11ου αἰώνα. Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογεῖται καὶ τὸ **K 1423** μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ σκούρα καστανὴ ἐφυάλωση.

Τελευταῖο ἀλλὰ ὄχι λιγότερο σημαντικό, στὴ σειρὰ αὐτὴ τῶν κεραμικῶν μὲ λευκὸ ἢ λευκωπὸ πηλὸ, εἶναι τὸ **K 1426 α**. Πρόκειται γιὰ πινάκιο μὲ ὄρθιο χεῖλος· στὸ σημεῖο μετάβασής του πρὸς τὰ τοιχώματα σχηματίζονται ἐξωτερικὰ ἔντονες αὐλακώσεις. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ λευκωπὸς (κιτρινίζων) πηλὸς καὶ τὸ πολὺ λεπτὸ στρῶμα θαμπῆς, μάλλον ἄχρωμης ἐφυάλωσης, ποὺ καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὸ χεῖλος ἐξωτερικά. Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ μᾶς θυμίζει κεραμικὰ ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Θεωροῦμε, ὅτι, εἴτε πρόκειται γιὰ προϊόν τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς, εἴτε γιὰ παραγωγὴ τοπικὴ τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἔχουμε μέχρι σήμερα ἄλλα παραδείγματα. Ἡ ποιότητα τῆς ἐφυάλωσης μᾶς ὁδηγεῖ στὴν περίοδο τοῦ 9ου/10ου αἰώνα. Τὸ συγκεκριμένο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴ Νότια Τομὴ τοῦ Ἄνδηρου 3 (Τομέας Η), στὴν ὁποία ἔχει βρεθεῖ καὶ τὸ μοναδικὸ νόμισμα τοῦ 9ου αἰώνα, ὁ φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820) (N 35), στοιχεῖο σημαντικό, τὸ ὁποῖο ἐνισχύει τὴν παραπάνω χρονολόγηση.

Ἦδη σημειώσαμε τὴ σπουδαιότητα τῆς εὑρεσης αὐτῶν τῶν κεραμικῶν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Εἶναι σημαντικὰ γιὰ διαφορετικοὺς λόγους: χρονολογούνται στὴ συγκεκριμένη περίοδο (τέλος 7ου/8ου-ἄρχες 11ου αἰώνα), προέρχονται στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὁ ἀριθμὸς τους δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε ἀντικείμενα ἐμπορίου μὲ τὴ συγκεκριμένη περιοχή· ἡ εὑρεσή τους ὅμως ὑποδηλώνει ἐπαφὲς καὶ μετακινήσεις ἀτόμων ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα πρὸς τὰ Κύθηρα καὶ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Ἀνάλογα κεραμικά, χρονολογούμενα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα, ἔχουν βρεθεῖ κυρίως στὶς μεγάλες πόλεις τῆς ἐποχῆς, ὅπως τὴν Κόρινθο<sup>196</sup> ἢ τὴ Θεσσαλονίκη<sup>197</sup> καὶ σπανίως σὲ μικρὲς θέσεις. Ἡ δημοσίευση τῶν ἐλάχιστων σπαραγμάτων κεραμικῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀπὸ ὀρισμένες θέσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία<sup>198</sup>, τὴν Κύπρο, τὴν Καρχηδόνα, τὴν Τόκρα στὴν Κυρηναϊκὴ, τὸ ναυάγιο τοῦ Yassi Ada, τὴ Νάξο, τὴ Γόρτυνα, τὴν Ἁγία Γαλήνη, τὴ νησίδα Ψεῖρα στὴ ΒΑ Κρήτη ἢ τὴν Αἴγινα<sup>199</sup> ὑποδηλώνει ἐπαφὲς τῶν θέσεων αὐτῶν μὲ τὴν πρωτεύουσα κατὰ τὴ δύσκολη περίοδο τοῦ 7ου, 8ου καὶ 9ου αἰώνα. Σὲ ὀρισμένες θέσεις οἱ ἐπαφὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι συνεχίστηκαν καὶ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες (10ο ἢ 11ο). Στὸν

196. Slane, Sanders 2005, 274, 284, εἰκ. 11. 4-1.

197. Κανονίδης 2003, 71-76.

198. Böhlendorf-Arslan 2004, 98.

199. Hayes 1980, 379, εἰκ. 18-17. Hayes 1992, 18.

Bass, Van Doorninck 1982, 165-167, εἰκ. 8-9, 8-11,

ἀρ. P1-P4. Di Vita 1993, 351-355. Vogt 1994, 68, 72.

Felten 1975, 76, ἀρ. 151-52, πίν. 28.

κατάλογο αυτό προστίθενται τώρα τὰ Κύθηρα καὶ ἡ θέση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ στὴν ἀνατολική τους ἀκτῆ.

Τὰ συγκεκριμένα εὐρήματα παράλληλα μὲ τὴν εὐρεση τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σφραγίδων μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου, 8ου καὶ 9ου αἰώνα, τόσο στὰ ὑψηλότερα Ἄνδηρα 1 καὶ 2 ὅσο καὶ σὲ αὐτὰ ποὺ διαμορφώνονται στὴ νότια κλιτύ (Ἄνδηρα 3-8) παρατηρεῖται ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ χρῆση τοῦ χώρου καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῶν μεταβατικῶν χρόνων (7ος-9ος αἰώνας).

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**K 1416** (94/Γ2/3-2) (σχ. 64, πίν. 4)

### Τμήμα σώματος πινακίου

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, μαλακός, λευκορόδιος (7.5YR 8/4). Πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα στὴν ἐξωτερικὴ καὶ (ι) ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (7.5YR 7/6).

Ἐσωτερικὰ ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση καὶ σκούρα κίτρινη διαφανὴς ἐφυάλωση κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται οἱ πόροι τοῦ κεραμικοῦ σώματος.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

Χρονολόγηση: τέλος 7ου/8ος αἰ.

**K 1417** (94/Ε1/8)

### Τμήμα σώματος πινακίου

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, μαλακός, λευκορόδιος (10YR 8/3).

Ἐγχάρακτη γραμμικὴ διακόσμηση ἐσωτερικὰ καὶ πράσινη διαφανὴς ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.5.

Χρονολόγηση: τέλος 7ου/8ος αἰ.

**K 1418** (93/Β3/3α) (σχ. 65)

### Τμήμα χείλους κυπέλλου

Χεῖλος ὄρθιο μὲ ἀυλάκωση γιὰ ὑποδοχὴ πώματος στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, σκληρὸς, ἀνοιχτὸς ρόδιος (5YR 8/4).

Ἰχνη λεπτοῦ στρώματος πολὺ ἀνοικτοῦ καστανοῦ ἐπιχρίσματος στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 7/4). Ἐσωτερικὰ καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους διαφανὴς, σκούρα κίτρινη ἐφυάλωση. Ἐξω-

τερικὰ πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα (7.5YR 7/4).

δχ: 15, μέγ. σωζ. διαστ. 2.9.

Χρονολόγηση: μέσα/τέλη 8ου αἰ.

**K 1419** (94/Β/1)

### Τμήμα χείλους μικροῦ ἀγγείου (κύπελλο)

Χεῖλος ἀπλὸ ὄρθιο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, σκληρὸς, ὑπόλευκος (5YR 8/2).

Ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 7/4). Πρασινοκάστανη ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ σταγόνες στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ. Διακρίνονται οἱ πόροι τοῦ κεραμικοῦ σώματος.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.5. δχ. 10 (ι).

Χρονολόγηση: 10ος αἰ.

**K 1420** (94/ΣΤ2/9)

### Τμήμα σώματος πινακίου

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, μαλακός, λευκωπὸς (10YR 8/3).

Ἐξωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα (7.5YR 7/4-6/4). Ἐσωτερικὰ: σκούρα κίτρινη ἐφυάλωση διακρίνονται οἱ πόροι τοῦ κεραμικοῦ σώματος.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.2, πᾶχ. τοίχ.: 0.6.

Χρονολόγηση: 8ος αἰ.

**K 1421** (94/Ζ/4) (σχ. 66)

### Βάση μικροῦ κυπέλλου

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, μαλακός/μέτριος, λευκορόδιος (5YR 8/3).

Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρσιμα (7.5YR 7/4) καὶ λεπτὸ

στρώμα σκούρας κίτρινης έφυάλωσης. Διακρίνονται οί πόροι του κεραμικού σώματος.

δβ: 6, σωζ. υ: 2.7.

Χρονολόγηση: τέλη 7ου/8ος αί.

**K 1422** (93/A4/66) (σχ. 67)

**Τμήμα μικροῦ άγγείου (κύπελλο)**

Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, μέτριος, λευκορόδιнос (5YR 8/4).

Λίγα ίχνη άνοικτου καστανου έπίχρισματος έσωτερικά και ίσως έξωτερικά (5YR 7/4).

Λεπτό στρώμα ύποκίτρινης έφυάλωσης έσωτερικά, έλάχιστα ίχνη έξωτερικά. Διακρίνονται οί πόροι του κεραμικού σώματος. Πιθανόν ίδιο άγγείο ή ίδιου τύπου και κατασκευής με τὸ έπόμενο K 1422α.

σωζ. υ: 4.4, δ. σώματος: ca 9.

Σημ: Όμοια όστρακα προέρχονται και από την ομάδα 93/A10/49 του Καννάβου 10 (Άνδηρο 2).

Χρονολόγηση: 10ος/πρώιμος 11ος αί.

**K 1422α** (93/A4/49) (σχ. 67 α)

**Τμήμα από κύπελλο**

Τμήμα από τὸ άμφικωνικό σῶμα κυπέλλου. Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, μέτριος, λευκορόδιнос (5YR 8/4).

Άνοικτο καστανό έπίχρισμα έξωτερικά και έλάχιστα ίχνη έσωτερικά (5YR 7/4). Ίχνη λεπτού στρώματος ύποκίτρινης έφυάλωσης έσωτερικά και σταγόνες έξωτερικά. Διακρίνονται οί πόροι του κεραμικού σώματος.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.1.

Χρονολόγηση: 10ος/πρώιμος 11ος αί.

**K 1423** (93/A4/49) (σχ. 68)

**Τμήμα λαβής κανάτας**

Λαβή έλλειψοειδους διατομής.

Πηλός λεπτόκοκκος, καθαρός, μέτριος, λευκορόδιнос (10YR 8/1).

Ίχνη πολὺ άνοικτου καστανου έπιχρίσματος (10YR 7/3) και σκούρα καστανή έφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.4.

Χρονολόγηση: 10ος αί.

**K 1424** (94/Δ/Σημ. 3/2) (σχ. 69)

**Τμήμα λαβής κανάτας**

Λαβή κυλινδρική.

Πηλός λεπτόκοκκος με έλάχιστες πολὺ μικρές γκριζες προσμίξεις, μέτριος-σκληρός, ύπόλευκος (10YR 8/2).

Ίχνη άνοικτου καστανου έπιχρίσματος (10YR 7/3). Ίχνη στιλπνής σκούρας κίτρινης έφυάλωσης.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5, δ λαβής: 1.7.

Χρονολόγηση: 9ος/10ος αί.

**K 1425** (94/ΣΤ2/2) (σχ. 70)

**Τμήμα λαβής κανάτας**

Λαβή ταινιωτή.

Πηλός λεπτόκοκκος με έλάχιστες πολὺ μικρές γκριζες προσμίξεις, μέτριος, ύπόλευκος (10YR 8/3).

Άνοικτο καστανό έπίχρισμα (10YR 7/3) και λεπτό στρώμα σκούρας κίτρινης διαφανους έφυάλωσης.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5, πλ. 2.7.

Σημ. Όμοια όστρακα από ῶμο κανάτας προέρχονται από την ομάδα 94/A10/52 του Καννάβου 10 στο Άνδηρο 2.

Χρονολόγηση: 9ος/10ος αί.

**K 1426** (93/A10/52) (σχ. 70 α)

**Τμήμα βάσης πινακίου ή κυπέλλου**

Όστρακο από την ύψηλή βάση/πόδιο πινακίου ή κυπέλλου.

Πηλός λεπτόκοκκος με έλάχιστες πολὺ μικρές γκριζες προσμίξεις, μέτριος-σκληρός, ύπόλευκος (10YR 8/3).

Άνοικτο καστανό έπίχρισμα (10YR 7/3) και λεπτό στρώμα σκούρας κίτρινης διαφανους έφυάλωσης στο κάτω τμήμα της βάσης.

Σώζεται τμήμα άνάγλυφης διακόσμησης: δύο παράλληλες όριζόντιες γραμμές και τμήμα κύκλου ή ήμικυκλίου.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.1.

Χρονολόγηση: 10ος αί.

**K 1426α** (94/H/4) (σχ. 71)

**Τμήμα χείλους και σώματος πινακίου (2 όστρακα)**



Χεῖλος ὄρθιο, ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον, σχηματίζει ἀυλάκωση καὶ ἀκμή στοὺς σημείο ἔνωσής του μὲ τὸ λοξὸ τοίχωμα.

Πηλὸς λεπτόκοκκος μὲ ἐλάχιστες πολὺ μικρὲς γκριζες προσμίξεις, μέτριος, ροδίζων (7.5YR 7/4).

Ἰχνη ἐλαφρὰ σκουρότερου ἐπιχρίσματος

(7.5YR 7/2) στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Πολὺ λεπτὸ στρώμα θαμπῆς, ὑποκίτρινης ἐφυάλωσης στοὺς ἐσωτερικὸ καὶ στὴν ἀκμή τοῦ χείλους ἐξωτερικά.

μέγ. σωζ. διαστ.: 12.8, δχ: 26.6.

Χρονολόγηση: 9ος/10ος αἰ.

## β2. Ἐφυαλωμένη κεραμικὴ μὲ κοκκινωτὸ πηλὸ

Ἐὰν ἡ κεραμικὴ ἀπὸ λευκὸ πηλὸ συνδέθηκε μὲ τὰ ἐργαστήρια τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὡς προϊὼν τῆς πρωτεύουσας συγκέντρωσε τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν, ἡ κεραμικὴ μὲ κοκκινωτὸ πηλὸ, ποὺ εἶναι τὸ προϊὼν καὶ τῶν πιὸ ἀπλῶν βυζαντινῶν ἐργαστηρίων, ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐφυαλωμένης κεραμικῆς· οὐσιαστικὰ σὲ αὐτὴν τὴ μεγάλη ὁμάδα εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς τόσο στὰ σχήματα καὶ στὴν ποιότητα τῆς ἐφυάλωσης ὅσο καὶ στὶς ποικίλες τεχνικὲς διακόσμησης. Πολὺ γενικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ βασικὲς τεχνικὲς διακόσμου εἶναι δύο: ἡ γραπτὴ καὶ ἡ ἐγχάρακτη συνδυαζόμενες αὐτὲς οἱ δύο τεχνικὲς, μᾶς δίνουν τὶς διαφορετικὲς κατηγορίες διακόσμησης τῆς βυζαντινῆς κεραμικῆς.

### • Ἐφυαλωμένη κεραμικὴ μὲ γραπτὴ διακόσμηση

Τὰ κεραμικὰ μποροῦν νὰ δεχθοῦν γραπτὸ διάκοσμο προτοῦ γίνει ἡ ἐπάλειψη μὲ τὸ ὑάλωμα. Τὸ παχύρρευστο λευκὸ ἢ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα ἢ τὰ ὀξειδία τῶν μετάλλων χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων.

#### - Ἐφυαλωμένη κεραμικὴ γραπτὴ δι' ἐπιχρίσματος (*Slip painted ware*)

Ἡ διακόσμηση τῶν βυζαντινῶν ἀγγείων μὲ λευκὸ ἢ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα, ἐπάνω στὸν κόκκινο πηλὸ εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένη ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα, ἐνῶ ἡ ἀκμὴ τῆς τοποθετεῖται στὸν 12ο αἰῶνα. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἀφοῦ διήρκεσε τὴ βυζαντινὴ περίοδο, συνεχίστηκε στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια καὶ ἐπιβιώνει σὲ παραδοσιακὰ ἐργαστήρια μέχρι σήμερα. Μὲ τὸ ἐπίχρισμα, ποὺ οἱ παραδοσιακοὶ ἀγγειοπλάστες ὀνομάζουν ἀστάρη ἢ μπατανά, γράφονται ἐπάνω στὸν κόκκινο πηλὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα (κουκκίδες, ἀστεροειδῆ, σπεῖρες, ἑλικες ἢ εὐθεῖες, παράλληλες γραμμές). Ἡ ἄχρωμη, κιτρινωπὴ ἢ πράσινη ἐφυάλωση, ποὺ καλύπτει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, τονίζει ἀκόμη περισσότερο τὸ σκούρο χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ τὸ φωτεινὸ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων<sup>200</sup>.

200. Armstrong 1989, 41-42. Κορρέ-Ζωγράφου 1995, 30, 174, 203, 215, 325. Παπανικόλα-

Μπακιρτζῆ 1996, 45. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 37-41.

Ἡ ποιότητα τῆς διακόσμησης καὶ τῆς ἐφυσάλωσης τοῦ πινακίου **K 1427** μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μία χρονολόγηση στὰ τέλη τοῦ 13ου-14ου αἰώνα. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο εὐρέσεως τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου. Στὸ Ἄνδηρο 2 (Κάνναβος 10 (Τομέας A10) βρέθηκαν ὁμάδες μὲ νομίσματα τῆς περιόδου τῆς λατινικῆς κυριαρχίας, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα [N 40 δηνάριο τορνήσιο Ἀθηνῶν, Guillaume I de la Roche (1280-1287) καὶ N 45 ἐνετικὸ τορνιτσέλλο τοῦ δόγη Andrea Contarini (1368-1382)]. Στὸν 15ο αἰώνα χρονολογεῖται ἡ βάση **K 1428**.

– Ἐφυσωμένη κεραμικὴ γραπτὴ μὲ πράσινο καὶ καστανὸ χρῶμα (*Green and brown painted ware*)

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα οἱ ἀγγειοπλάστες, ἀφοῦ καλύψουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου μὲ ἐπίχρισμα, τὸ διακομοῦν μὲ καστανὸ ἢ/καὶ πράσινο χρῶμα ἀφοῦ τὸ κεραμικὸ ψηθεῖ μία πρώτη φορὰ στὸ καμίνι, τοποθετοῦν τὸ ὑάλωμα καὶ τὸ ἀγγεῖο ψήνεται γιὰ δευτέρη φορὰ. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ τεχνικὴ αὐτὴ διακόσμησης φθάνει στὴν ἀκμὴ τῆς, ἀναμειγνύουν συχνὰ τὸ πράσινο μόνον χρῶμα μὲ ὑάλωμα. Στὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα ὁ γραπτὸς διάκοσμος περιορίζεται στὸ πράσινο μόνον χρῶμα ποὺ εἶναι σχεδὸν πάντα ἀναμειγμένο μὲ ὑάλωμα (*Glaze painted ware*). Τὰ ἀνοικτὰ ἀγγεῖα ποὺ κοσμοῦνται μὲ αὐτὴ τὴν τεχνικὴ καλύπτονται πάντα μὲ τὸ τελικὸ λεπτὸ στρῶμα ὑαλώματος. Σὲ ὀρισμένα κλειστὰ ἀγγεῖα (κανάτια) τὸ τελικὸ ὑάλωμα λείπει ὥστε μὲ τὴν ἐφίδρωση τοῦ κεραμικοῦ νὰ διατηρεῖται δροσερὸ τὸ ὑγρὸ περιεχόμενο (νερό)<sup>201</sup>.

Τὸ ὄστρακο **K 1429**, ποὺ κοσμεῖται μὲ καστανὸ χρῶμα καὶ τὰ **K 1430**, **K 1432** ποὺ φέρουν διάκοσμο ἀπὸ καστανὸ καὶ πράσινο χρῶμα χρονολογοῦνται μέσα στὸν 12ο αἰώνα: τὸ στιλπνὸ ὑάλωμα τοῦ **K 1429** θὰ μπορούσε νὰ τὸ τοποθετήσει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, ἐνῶ τὸ λεπτό, θαμπὸ ὑάλωμα τῶν **K 1430**, **K 1432** μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ χρονολογήσουμε στὰ μέσα ἢ στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα<sup>202</sup>. Τὸ σχῆμα τοῦ χείλους καὶ τὸ εἶδος τῆς διακόσμησης τοῦ **K 1431**, ποὺ φέρει ταινία πράσινου χρώματος ἀναμειγμένου μὲ ὑάλωμα, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ τοποθετήσουμε χρονικὰ στὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ στὸν πρῶμο 13ο αἰώνα. Παρόμοιο σχῆμα χείλους καὶ τύπο διακόσμησης (**K 1431**) παρουσιάζει καὶ πινάκιο ἀπὸ τὴ στέρνα τῆς Ἁγίας Ἄννας στὴν Ἐλεύθερνα (Κρήτη), τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο (τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰώνα)<sup>203</sup>.

201. Στὸ θέμα αὐτὸ ἔχω ἀναφερθεῖ στὴ μελέτη τῆς μεσοβυζαντινῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερνα (Κρήτη), βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 42.

202. Sanders 1993, 258.

203. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 41-42, πίν. 5.14, 43.14.

Τὸ **K 1429** ἔχει βρεθεῖ στὸ Ἄνδηρο 2 (Κάνναβος 9 [Τομέας A9] σὲ στρῶμα τοῦ 12ου αἰώνα. Τὰ ὑπόλοιπα προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἄνδηρο 5 καὶ τὸ ἐπιφανειακό, διαταραγμένο στρῶμα τῶν Τομῶν 3, 2 καὶ 5 (Τομεῖς E, Θ, I) στὸ ὁποῖο ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ἄλλα κεραμικὰ τῆς ὕστερης βυζαντινῆς καὶ πρώιμης ἐνετικῆς περιόδου.

• Ἐφυσωμένη κεραμικὴ μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση

Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει οἱ βυζαντινοὶ χρησιμοποίησαν ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα τὴ χάραξη τοῦ πηλοῦ ὡς μέσο διακόσμησης τῶν κεραμικῶν ἀπὸ λευκὸ πηλό<sup>204</sup>. Στὰ τέλη ὁμοῦ τοῦ 11ου αἰώνα ἐμφανίζεται ἕνας νέος τρόπος ἐφαρμογῆς τῆς τεχνικῆς αὐτῆς· τὸ σχέδιο δὲν χαράζεται ἀπευθείας στὸν πηλό ἀλλὰ στὸ λευκὸ ἐπίχρισμα ποὺ ἔχει καλύψει τὴν κοκκινωπὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅταν ἡ διαφανῆς ἄχρωμη, κιτρινωπὴ ἢ πρασινίζουσα ἐφύαλωση καλύψει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, τὸ ἐγχάρακτο σχέδιο ἀναδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τοῦ σκούρου μὲ τὸ ἀνοικτό.

Ἡ χάραξη ἀποτελεῖ τὴν κατεξοχὴν τεχνικὴ διακόσμησης τῶν βυζαντινῶν ἀγγείων, ἐπηρέασε τὴν ἐξέλιξη τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς τῶν ἰταλικῶν πόλεων, ἔχει μακρὰ ἐξελικτικὴ πορεία, συνεχίζει δὲ νὰ παράγεται μέχρι σήμερα ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς ἀγγειοπλάστες<sup>205</sup>.

Ἀπὸ τὸν 11ο μέχρι καὶ τὸν 15ο αἰώνα ἀναπτύχθηκαν ποικίλες τεχνικὲς χάραξης<sup>206</sup>, συχνὰ δὲ τὸ ἐγχάρακτο θέμα ἐμπλουτίστηκε μὲ χρῶμα<sup>207</sup>. Ἡ τεχνικὴ τῆς χάραξης, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς ἀκίδας ποὺ χρησιμοποιήθηκε (λεπτὴ ἢ φαρδιά), παρουσιάζει διαφορετικὸ ἀποτέλεσμα (*λεπτεγχάρακτη* καὶ *ἀδρεγχάρακτη* διακόσμηση). Ὅταν ὁ τεχνίτης ἀποφασίζει νὰ ἀφαιρέσει τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα ἀπὸ ὅλο τὸ βάθος, ἔτσι ὥστε τὸ διακοσμητικὸ θέμα νὰ προβληθεῖ ἀνάγλυφο, τότε δημιουργεῖται ἡ ἐπόμενη ὁμάδα, αὐτὴ τῶν *ἐπιπεδόγλυφων* κεραμικῶν. Ἡ προσθήκη χρώματος στὸ ἐγχάρακτο σχέδιο πολλαπλασιάζει τοὺς τρόπους διακόσμησης: τὰ

204. Βλ. σ. 87-88.

205. Morgan 1942, 90-95, 115-166. Hayes 1992, 44-47. Sanders 1993, 264. Papanikola-Bakirtzis *et al.* 1992, 23-27. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 17-24. βλ. καὶ Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 43.

206. Ἡ τεχνικὴ τῆς χάραξης, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς ἀκίδας ποὺ χρησιμοποιήθηκε (λεπτὴ ἢ φαρδιά), παρουσιάζει διάφορες μορφές, οἱ βασικὲς τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἐξῆς: δίχρωμα, ἰλαροπληγῆ, λεπτεγχάρακτα, γραπτὰ ἐγχάρακτα, ἀδρεγχάρακτα, κεραμικὴ τοῦ Ζεῦξιππου, ἐπι-

πεδόγλυφα, ἀπλὰ ἐγχάρακτα, ἔγχρωμα ἐγχάρακτα, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 18-23.

207. Σὲ μία πρώιμη φάση (μέσα 12ου αἰ.) τὸ χρῶμα περιέβαλλε καὶ συμπλήρωνε τὸν ἐγχάρακτο διάκοσμο (γραπτὰ ἐγχάρακτα, Painted Sgraffito), ἐνῶ ἀργότερα (τέλη 12ου/13ος αἰ. καὶ μετὰ) τὸ χρῶμα – πράσινο ἢ/καὶ καστανὸ – τοποθετεῖται ἐπάνω στὸ ἐγχάρακτο θέμα τὸ ὁποῖο μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ποικίλλει. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Armstrong 1989, 44. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 19-23.

γραπτά ἐγχάρακτα, ἡ κατηγορία II τῆς κεραμικῆς τοῦ Ζεύσιππου καὶ τὰ ἐγχρωμα ἐγχάρακτα συνδυάζουν τὸ χρῶμα μὲ τὸ ἐγχάρακτο σχέδιο.

– *Λεπτεγχάρακτη κεραμική (Fine Sgraffito Ware)*

Ἡ ἀκμὴ τῶν κεραμικῶν ποὺ κοσμοῦνται μὲ λεπτεγχάρακτα σχέδια τοποθετεῖται στὸν 12ο αἰῶνα καὶ μάλιστα γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ἐνῶ πρὸς τὸ τέλος του ἡ λεπτὴ χάραξη ἀρχίζει νὰ ἐκφυλλίζεται<sup>208</sup>. Τὰ σχήματα ποὺ κοσμοῦνται μὲ αὐτὴ τὴν τεχνικὴ εἶναι κυρίως ἀνοικτά (μικρότερα ἢ μεγαλύτερα πινάκια ἢ μικρὲς λεκανίδες) καὶ σπανιότερα κλειστά (κανάτες). Ἡ διάδοσή τους εἶναι εὐρύτατη καὶ ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὅλες τὶς ἀνασκαμμένες θέσεις ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 12ο αἰῶνα<sup>209</sup>. Τὸ ναυαγισμένο βυζαντινὸ πλοῖο στὴν Πελαγόννησο, ποὺ ἦταν φορτωμένο μὲ λεπτεγχάρακτα κεραμικά, εἶναι ἡ ἀπόδειξη τῆς ἐμπορίας τους σὲ μεγαλύτερες ἀποστάσεις<sup>210</sup>.

Τὰ ἔξι ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς ἀνήκουν σὲ πινάκια (**K 1433, K 1434, K 1435, K 1436, K 1437, K 1438**): ὁ πηλὸς τους εἶναι σκληρὸς, λεπτόκοκκος μὲ λίγες, μετρίου μεγέθους ὑπόλευκες προσμίξεις καὶ ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση δείχνει νὰ προέρχονται ἀπὸ κοινὸ κέντρο παραγωγῆς<sup>211</sup>. Τὸ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐνίοτε τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι γεωμετρικά (**K 1433, K 1434, K 1436, K 1438**) καὶ εἰκονιστικά (**K 1435, K 1437**, ἴσως παράσταση πτηνοῦ), ἐνῶ τὸ ὑάλωμα εἶναι σὲ ὅλα τὰ παραδείγματα λεπτὸ, διαφανὲς καὶ ἄχρωμο. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 12ου αἰῶνα<sup>212</sup>. Κεραμικά μὲ ἀνάλογο διακόσμηση ἔχουν βρεθεῖ στὸ ναυάγιο Πελαγοννήσου, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα<sup>213</sup> ἢ προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφὲς σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ὅπως ἡ Κόρινθος<sup>214</sup>, ἡ Φωκίδα<sup>215</sup> ἢ φυλάσσονται σὲ Μουσεῖα<sup>216</sup>.

Τὰ ὄστρακα **K 1433, K 1434** καὶ **K 1436** προέρχονται ἀπὸ ὁμάδες τοῦ Ἀνδῆρου 2 [Κάνναβοι 7, 8, 9 (Τομεῖς A7, A8, A9)], καὶ ὑποδηλώνουν χρῆση τοῦ πλατώματος

208. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 18-19. Sanders 1999β, 160-161.

209. Γιὰ τὴν διάδοση τῶν κεραμικῶν αὐτῶν βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 27-35. Γιὰ τὴν ἐφυσωμένη βυζαντινὴ κεραμικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ θέσεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Böhlendorf-Arslan 2004.

210. Κριτζᾶς 1971, 176-182. Ioannidaki-Dostoglou 1989, 157-171. Ντίνα 1999, 122-142.

211. Ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ τὰ κέντρα παραγωγῆς γίνεται στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου τῶν ἐφυσωμένων κεραμικῶν μὲ κόκκινο πηλὸ βλ.

σ. 102.

212. Βλ. σημ. 213-216.

213. Ντίνα 1999, 126, ἀρ. 138: πυθμένας πινάκιοι καὶ διακοσμητικὸ θέμα ὅπως τὸ K 1437.

214. Sanders 1999β, 171-172, ἀρ. 198-199, μέσα/β' μισὸ 12ου αἰῶνα.

215. Armstrong 1989, 9, εἰκ. 4. 31-36, 11. 23, 25.

216. Παπαβασιλείου 1999, 31, ἀρ. 10, μέσα 12ου αἰῶνα. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Μαυρικίου, Μπακιρτζῆς 1999, 61-80, ἀρ. 93 (θέμα ἀνάλογο μὲ τὸ K 1436), ἀρ. 121 (θέμα ἀνάλογο μὲ τὸ K 1434), ἀρ. 115 (θέμα ἀνάλογο μὲ τὸ K 1434).



καὶ στὸν 12ο αἰώνα. Τὰ **K 1435**, **K 1437** καὶ **K 1438**, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐπιφανειακὲς ὁμάδες τῶν νοτιῶν Ἀνδρήρων 7 καὶ 5 [Κάνναβος 3 (Τομέας Β3, ΟΜ1) καὶ Τομὴ 3 (Τομέας Ε, ΟΜ1)], στὰ ὁποῖα παρουσιάζεται μεγαλύτερη συγκέντρωση εὐρημάτων τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 9ο αἰώνα, ὑποδηλώνουν τὴ χρήση τοῦ χώρου καὶ κατὰ τὸν 12ο αἰώνα.

– *Ἄδρεγχάρακτη κεραμικὴ (Incised Sgraffito ware)*

Κατὰ τὴ διάρκειά τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ. ἡ χάραξη τῶν κεραμικῶν γίνεται καὶ μὲ πλατιά ἀκίδα. Ἀρχικά, ἡ ἀδρὴ αὐτὴ χάραξη συνυπάρχει μὲ τὴ λεπτὴ καὶ ἄλλοτε τονίζει κάποιες λεπτομέρειες τοῦ διακόσμου, ἄλλοτε πάλι κυριαρχεῖ, καὶ ἡ λεπτὴ χάραξη περιορίζεται σὲ λεπτομέρειες. Τὰ ὄστρακα μὲ ἀριθμὸ **K 1439** καὶ **K 1440** ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν ὁμάδα. Προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἄνδηρο 2, Κάνναβος 8 καὶ 9 (Τομέας Α8 καὶ Α9) καὶ οἱ ὁμάδες, στὶς ὁποῖες βρέθηκαν, χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα.

Στὴ συνέχεια ἡ λεπτὴ χάραξη ἐξαφανίζεται καὶ ἡ ἀδρὴ, δυνατὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ καθιερώνεται<sup>217</sup>. Στὴ δεύτερη αὐτὴ κατηγορία ἀνήκουν τὰ ἐπόμενα παραδείγματα (**K 1441**, **K 1442**, **K 1443**, **K 1444**).

Κεραμικὴ «Αἰγαιακοῦ χώρου» (*Aegean Ware*)

Μιὰ διακριτὴ, ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ της θέματα, ὁμάδα ἀδρεγχάρακτων κεραμικῶν ἀποτελοῦν τὰ ἀγγεῖα τοῦ «Αἰγαιακοῦ χώρου» (*Aegean ware*)<sup>218</sup>. Κεραμικὰ αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ φορτίου τοῦ πλοίου ποὺ ναυάγησε στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα κοντὰ στὸ Καστελλόριζο<sup>219</sup>, ὅμοια ἀγγεῖα προέρχονται ἀπὸ ναυάγιο κοντὰ στὴ Σκόπελο, ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφὲς σὲ ὅλο τὸν Αἰγαιακὸ χῶρο, τὴν Κύπρο καὶ σὲ θέσεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου<sup>220</sup>. Παράλληλα, ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κορίνθου, ὅπου παράγονταν σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια<sup>221</sup>. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη<sup>222</sup>, καθὼς καὶ αὐτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ μακριὰ ἀπὸ τὰ παράλια, σὲ θέσεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως ἡ Φωκίδα<sup>223</sup> ἢ σὲ μικρὰ νησιά ὅπως ἡ Μῆλος<sup>224</sup>. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀγγεῖα τῆς ὁμάδας αὐτῆς παρουσιάζουν διαφορετικὲς ποιότητες πηλοῦ – χαρακτηριστικὸ ποὺ παρα-

217. Morgan 1942, 146-151, Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 20.

218. Megaw 1975, 34-43.

219. Φιλοθέου, Μιχαηλίδου 1986, 271-229. Philotheou, Michailidou 1989, 173-176.

220. Γιὰ τὴ διάδοση αὐτῆς τῆς κατηγορίας βλ. Megaw 1975, 34-43. Armstrong 1991, 340-346.

221. Morgan 1942, πίν. Ll: h, j. Sanders 1999, 162.

222. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Μαυρικίου, Μπακιρτζῆς 1999, 85-86, ἀρ. 184-197.

223. Armstrong 1989, εἰκ. 7. 43-49, εἰκ. 9. 3-6, εἰκ. 11. 26-31, εἰκ. 14. 12-16, εἰκ. 19. 41-52.

224. Armstrong 1991, 345-346.

τηρούμε και στη γενικότερη κατηγορία των άδρεγχάρακτων κεραμικών – και ποικιλία στα σχήματα και τη διακόσμηση, μᾶς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν πολλά κέντρα παραγωγής τους στον Αιγαιακό χώρο<sup>225</sup>.

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τῶν κεραμικῶν μὲ ἀδρεγχάρακτη διακόσμηση στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα<sup>226</sup>.

Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἐδῶ (**K 1441, K 1442, K 1443, K 1444**).

Ἡ διακόσμηση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ **K 1441** εἶναι ἀνάλογο μὲ ἀγγεῖα τοῦ «Αἰγαιακοῦ χώρου» ἀπὸ τὸ ναυάγιο τοῦ Καστελλορίζου καὶ τὴ Φωκίδα<sup>227</sup>, ἐνῶ τὸ θυσανωτὸ θέμα τῶν **K 1442** καὶ **K 1444** ἀπαντᾷ σὲ πολλὰ παραδείγματα<sup>228</sup>. Τέλος, ἂν καὶ ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ ὑαλώματος τοῦ **K 1443** εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴ τῶν προηγουμένων, ἡ παράσταση, ποὺ εἶναι μάλλον εἰκονιστικὴ – διακρίνεται τὸ χέρι (πολεμιστῆ) νὰ κρατᾷ δόρυ – μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ στενὴ ὁμάδα τῶν ἀγγείων τοῦ «Αἰγαιακοῦ χώρου».

Ἡ ὁμοιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ διακόσμου<sup>229</sup> μὲ αὐτὰ τῶν προϊόντων τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κορίνθου, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι τὰ εὐρήματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ συνδέονται μὲ τὴν παραγωγὴ τῶν ἐργαστηρίων τῆς μεσαιωνικῆς αὐτῆς πόλης. Ἡ χρονολόγησή τους στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα ὑπαγορεύεται τόσο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τους ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχαιολογικὸ τους περιβάλλον.

Ἰδιο σχῆμα, ἴδια ποιότητα πηλοῦ καὶ ὑαλώματος μὲ αὐτὰ τῶν ἀδρεγχάρακτων κεραμικῶν παρουσιάζουν πολλὰ θραύσματα ἀπὸ χεῖλη ἀγγείων, στὰ ὁποῖα ὅμως δὲν σώζεται ἢ δὲν ὑπάρχει διάκοσμος (**K 1445-K 1452**). Ἄν καὶ τὰ χαρακτηρίσαμε ὡς μονόχρωμα ἐφυσλωμένα, ἡ ὁμοιότητα τοῦ πηλοῦ καὶ τοῦ ὑαλώματος μᾶς ὀδηγεῖ νὰ θεωρήσουμε ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο κέντρο παραγωγῆς μὲ τὰ ἀδρεγχάρακτα κεραμικὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου νὰ τὰ συμπεριλάβουμε στὸν ἴδιο κατάλογο. Τὰ σχήματα στὰ ὁποῖα ἀνήκουν τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ εἶναι πινάκια καὶ κοῦπες. Τὸ ἀπλό, ὄρθιο χεῖλος τῶν **K 1445, K 1446, K 1447, K 1449** μοιάζει μὲ αὐτὸ τῶν ἀδρεγχάρακτων κεραμικῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀγγείων τοῦ «Αἰγαιακοῦ χώρου» ὅπως πολλὰ πινάκια ἀπὸ τὸ ναυάγιο Καστελλορίζου<sup>230</sup>.

225. Megaw 1975, 42-43. Armstrong 1991, 346. Sanders 1993, 264 ὅπου ἀναφέρει καὶ τὴ Σπάρτη ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ κέντρα παραγωγῆς ἀγγείων τοῦ «Αἰγαιακοῦ χώρου».

226. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν κεραμικῶν τοῦ «Αἰγαιακοῦ χώρου» βλ. σημ. 218-225.

227. Φιλοθέου, Μιχαηλίδου 1986, σχ. 25, ἀρ. κατ. 116. Armstrong 1989, εἰκ. 7. 43.

228. Τσανανᾶ 1999, 48, ἀρ. 34 (ἀπὸ τὴ Βερία

Χαλκιδικῆς). Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Μαυρικήου, Μπακιρτζῆς 1999, 94, ἀρ. 183 (ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη).

229. Γιὰ διακόσμηση ἀνάλογη μὲ τὸ **K 1443** σὲ κεραμικὰ ἀπὸ τὴν Κορίνθο βλ. Τζώνου-Herbst 1999, 178, ἀρ. 205, 179, ἀρ. 206.

230. Φιλοθέου, Μιχαηλίδου 1986, σχ. 29, ἀρ. κατ. 112.

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς προέρχεται ἀπὸ ὁμάδες τοῦ Ἄνδηρου 2 καὶ τοὺς Καννάβους 4 καὶ 10 (Τομεῖς A4, A10), οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ὁμοιογενεῖς καὶ χρονολογοῦνται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα.

Τὰ κεραμικὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν Τομὴ 4 τοῦ Ἄνδηρου 5 (Τομέας E-Θ) δὲν προέρχονται ἀπὸ ὁμοιογενεῖς μεσοβυζαντινὲς ὁμάδες καὶ ἀπλῶς ὑποδηλώνουν τὴ χρήση τοῦ χώρου καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή.

– *Κεραμικὴ μὲ ἐπιτεδὸγλυφο διάκοσμο (Champlevé)*

Στὸν ὄψιμο 12ο αἰώνα οἱ ἀγγειοπλάστες δὲν περιορίζονται στὴν ἀδρὴ χάραξη ἀλλὰ ἀφαιροῦν μεγάλο μέρος τοῦ λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ λευκὸ διακοσμητικὸ θέμα προβάλλει ἀνάγλυφο ἐπάνω στὸ σκοῦρο βάθος. Τὰ κεραμικὰ αὐτὰ ἀποτελοῦν τὰ πρῶιμα παραδείγματα τῆς ἐπόμενης κατηγορίας, αὐτῆς τῶν ἐπιτεδὸγλυφων, ποὺ θὰ γνωρίσουν ἀκμὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου ἕως τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰώνα. Τὰ ἀγγεῖα, συνήθως πινάκια, ποὺ κοσμοῦνται μὲ τὴν ἐπιτεδὸγλυφὴ τεχνικὴ – διεθνῶς ἔχει ἐπικρατήσει ὁ γαλλικὸς ὄρος *champlevé* – ἔχουν διασώσει τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες παραστάσεις μὲ ἀνθρώπινες μορφές καὶ ἀπεικονίσεις ζώων<sup>231</sup>.

Τρία ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ, ἀνάμεσά τους καὶ τὸ μόνον ἀγγεῖο ποὺ ἦταν δυνατὸν νὰ συγκολληθεῖ καὶ νὰ συμπληρωθεῖ, φέρουν ἐπιτεδὸγλυφο διάκοσμο: **K 1453, K 1454, K 1455.**

Ὁ πηλός, ἡ ἐφυάλωση, ἡ διακόσμηση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου **K 1453** μᾶς ὀδηγεῖ σὲ ὅμοιά του ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ποὺ εἶναι προϊόντα τοπικῶν ἐργαστηρίων<sup>232</sup>. Καὶ σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία διαπιστώνουμε ἄμεσες ἐπαφές τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ μὲ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ πόλη τῆς Πελοποννήσου.

Ἀγγεῖα διακοσμημένα μὲ ρόμβους (**K 1455**) ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου/α' μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα<sup>233</sup>.

Μόνον τὸ **K 1453** προέρχεται ἀπὸ ὁμάδες μὲ ὁμοιογενὴ χρονολόγηση στὸν 12ο/πρῶιμο 13ο αἰώνα [Ἄνδηρο 2, Κάνναβος 4 (Τομέας A4)], ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα προέρχονται ἀπὸ Τομεῖς στοὺς ὁποίους ἡ πλειονότητα τοῦ ὑλικοῦ χρονολογεῖται στὰ πρῶιμα μεσοβυζαντινὰ χρόνια (7ος-9ος αἰώνας): Ἄνδηρο 5, Τομὴ 3 (Τομέας E) καὶ Τομὴ 2 (Τομέας Θ).

– *Ἐφυσλωμένα ἀπλὰ ἐγχάρακτα*

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὕστερης βυζαντινῆς καὶ πρῶιμης ἐνετικῆς περιόδου (13ος-15ος αἰώνας) ὑπάρχει παραγωγή κεραμικῶν μὲ ἐγχάρακτο διάκοσμο καὶ κίτρινη /

231. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999, 20.

232. Sanders 1999, 180, ἀρ. 207.

233. Böhlendorf-Arslan 2004, 365, ἀρ. 147, 148, πίν. 73.

έντονη κίτρινη ή σπανιότερα πράσινη έφυάλωση. Η έγχάρακτη γραμμή είναι άδρή, τὰ θέματα σχεδιάζονται γρήγορα και αυτό, παράλληλα με τὰ ίχνη τῶν τριποδίσκων στὸν πυθμένα τῶν άγγείων, ύποδεικνύει μαζική παραγωγή κεραμικῶν. Τὰ ὄστρακα **K 1456**, **K 1457**, **K 1458**, **K 1459**, **K 1460**, **K 1461** ανήκουν σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία. Τὰ περισσότερα ανήκουν σὲ πινάκια ἢ κοῦπες και μόνο ένα (**K 1460**) ανήκει σὲ κλειστὸ άγγεῖο (κανάτα). Τὸ σχῆμα τῆς βάσης και ἡ διακόσμηση τοῦ **K 1459** μᾶς επιτρέπουν νὰ τὸ χρονολογήσουμε στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα<sup>234</sup> και νὰ τὸ εντάξουμε στὶς παραγωγές, ποὺ θεωροῦνται ὅτι ανήκουν στὴν «Οἰκογένεια τῆς κεραμικῆς Ζευξίππου»<sup>235</sup>. Στὴν ἴδια κατηγορία ανήκουν και τὰ **K 1456**, **K 1457** και **K 1458**. Τὰ δύο πρῶτα (**K 1456**, **K 1457**), φέρουν γραμμικὸ διάκοσμο, ἐνῶ ἡ κούπα **K 1458**, πιθανὸν κοσμεῖται με παράσταση πτηνοῦ. Ὅλα χρονολογοῦνται στὸν 13ο/πρῶμο 14ο αἰώνα<sup>236</sup>. Τέλος, τὸ **K 1461** ανήκει σὲ μικρὴ κούπα, ἡ ὁποία ἐπίσης εντάσσεται στὴν «Οἰκογένεια τῆς κεραμικῆς Ζευξίππου»· ἀνάλογο άγγεῖο ἀπὸ τὴν Μαγνησία ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἔχει ὅμοιο σχῆμα χείλους και χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου/13ο αἰώνα<sup>237</sup>.

#### - Έφυαλωμένα έγχάρακτα με χρῶμα

Τὴν ἴδια περίοδο (13ο-15ο αἰώνα) οἱ άγγειοπλάστες προσθέτουν συχνὰ χρῶμα ἐπάνω στὸν έγχάρακτο διάκοσμο. Ἐνα μόνο ὄστρακο (**K 1462**), ποὺ προέρχεται ἀπὸ κλειστὸ άγγεῖο, ανήκει σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία και χρονολογεῖται στὸν 14ο ἢ πρῶμο 15ο αἰώνα<sup>238</sup>.

#### ● Μονόχρωμα έφυαλωμένα

Τὰ ἀπλὰ κεραμικὰ με ἐπίχρισμα και μονόχρωμη έφυάλωση, χωρὶς ἄλλο διάκοσμο, ἀποτελοῦν συχνὸ ἀνασκαφικὸ εὔρημα, στὸ ὁποῖο οἱ ἀνασκαφεῖς δίνουν ἰδιαίτερη σημασία μόνο τὰ τελευταῖα χρόνια. Παράγονται τὴν ἴδια περίοδο, στὰ ἴδια έργαστήρια με τὰ διακοσμημένα άγγεῖα τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν τὴν ἀπλούστερη

234. Ὅμοια βάση ἔχει άγγεῖο ἀπὸ τὸ Κάτω Κάστρο τῆς Χώρας Ἄνδρου ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα, βλ. Ἀρβανίτη 2003, 111, άρ. 1, σχ. 1.

235. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 44-49. Κεραμικὸ τῆς ἴδιας οἰκογένειας βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ναοῦ στὸ Βασιλίτσι Μεσσηνίας και χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα στὰ μέσα ἢ στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα, βλ. Kontogiannis 2008, 515, εἰκ. 17.11.

236. Μπορμπουδάκη 1999, 80, άρ. 85. Μα-

κροπούλου 1999, 80, άρ. 86. Ἀντίστοιχη διακόσμηση σὲ κεραμικὸ ἀπὸ τὴν Μαγνησία ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου στὴ Μικρὰ Ἀσία ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου-13ο αἰ., βλ. Böhlendorf-Arslan 2004, 247-250, 482, άρ. 658, πίν. 135.

237. Böhlendorf-Arslan 2004, 247-249 (*Zeuxippus-Familie 1B*), 480, άρ. 651, πίν. 135.

238. Γιὰ ἀντίστοιχη διακόσμηση σὲ άγγεῖα ἀπὸ τὴν Καδμεία βλ. Armstrong 1989, 314, εἰκ. 10. 155-162, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.



έκδοχή. Εάν δεν βρεθούν σε καλά χρονολογημένο αρχαιολογικό στρώμα ή μελέτη του σχήματος, της ποιότητας του πηλού και της εφυάλωσης μās επιτρέπει τη χρονολόγησή τους. Αυτά που προέρχονται από κλειστά σύνολα, όπως τα άγγεα που βρέθηκαν στη στέρνα της Άγιας Άννας στην Ήλεούθερνα, μās προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για την εξέλιξη αυτών των άπλων κεραμικών<sup>239</sup>.

Τα τέσσερα παραδείγματα που παρουσιάζονται σε αυτήν την ένότητα (**K 1463**, **K 1464**, **K 1465**, **K 1466**) ανήκουν σε πινάκια και κοῦπες. Η βάση **K 1464**, που ανήκει σε μικρό βαθύ πινάκιο, φέρει όπη συγκολλησεως κοντά στο κάτω μέρος των τοιχωμάτων. Το σχήμα της βάσης είναι πολύ χαρακτηριστικό: ο χαμηλός δακτύλιος της αποκλίνει ελαφρά προς τα έξω και σχηματίζει ρηχή κυλότητα έσωτερικά. Αυτό το σχήμα παραπέμπει σε μία ομάδα κεραμικών τοπικής παραγωγής από την Ήλεούθερνα και σε ένα παράδειγμα από έπιφανειακή έρευνα στη Βοιωτία, που χρονολογούνται στα τέλη του 12ου/άρχες 13ου αιώνα<sup>240</sup>. Αυτό, καθώς και το χείλος πινακίου **K 1463** είναι προϊόντα βυζαντινών έργαστηρίων.

Τα έπόμενα παραδείγματα **K 1465** και **K 1466** είναι προϊόντα ιταλικών έργαστηρίων. Το **K 1466** ανήκει σε έναν χαρακτηριστικό τύπο ανοικτού άγγείου με κάθετο χείλος και έντονη ανάγλυφη άκμη έξωτερικά στο σημείο που αυτό ένώνεται με το σώμα. Το παράδειγμα από τα Κύθηρα φέρει ρόδινο έπιχρισμα και ανοιχτόχρωμη καστανή έφυάλωση. Άνάλογα παραδείγματα με σκούρα καστανή έφυάλωση έχουν βρεθεί σε περιοχές της βόρειας Ήταλίας (Βερόνα, Castelnuovo Bariano), προέρχονται από τα έργαστήρια του Veneto και χρονολογούνται στα τέλη του 14ου και στις άρχες του 15ου αιώνα (1380-1402)<sup>241</sup>. Το άγγείο **K 1465**, ήμισφαιρόσχημο έσωτερικά, έχει έπίπεδη βάση, κάθετο χείλος, που σχηματίζει έξωτερικά άκμη στο σημείο ένωσης με τα τοιχώματα. Το σχήμα του άλλα και ή ποιότητα του πηλού και της έφυάλωσης μās παραπέμπουν σε προϊόν ιταλικών έργαστηρίων (Πίζα) που χρονολογείται στον 15ο αιώνα<sup>242</sup>.

#### ● Ήσλαμική έισηγμένη κεραμική

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκε ένα μικρό όστρακο από ανοικτό άγγείο με γραπτή διακόσμηση (**K 1467**). Η λευκή κεραμική ύλη, ο γραπτός με μαῦρο χρώμα διάκοσμος και το έντονο πράσινο ύάλωμα μās όδηγοῦν σε παραγωγή του 12ου/13ου αιώνα κάποιος από τις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου, όπως ή Αίγυπτος ή ή Συρία<sup>243</sup>.

239. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 50-54.

240. Ήλεούθερνα, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 41-42, πίν. 3, 7, 43, 7. Βοιωτία (Άρχοντίκι), βλ. Vroom 2003, 93, 163-164, άρ. 2,7, εικ. 6.24.

241. Ericani 1990, 50-51.

242. Για το σχήμα βλ. Berti 2005, πίν. 15.1-3.

243. Για την κεραμική παραγωγή αυτών των περιοχών βλ. Francois 1998, 326-328.

Πάντως τὸ μικρὸ θραῦσμα ποὺ βρέθηκε στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἔχει τόσο τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρουσιάζονται συχνὰ σὲ προϊόντα ἐργαστηρίων τῆς Raqqa στὴ Β. Συρία καὶ χρονολογοῦνται στὸν 12ο καὶ 13ο αἰώνα, ὅσο καὶ αὐτὰ τῶν αἰγυπτιακῶν ἐργαστηρίων τῆς ἴδιας περιόδου<sup>244</sup>.

### *β3. Ἐνδείξεις γιὰ κέντρα παραγωγῆς βυζαντινῶν ἐφυσωμένων κεραμικῶν*

Οἱ ἔρευνες τῶν τελευταίων χρόνων ἔχουν δείξει ὅτι, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Βυζαντίου ἔτσι καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ὑπῆρχαν περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἐργαστηρίου παραγωγῆς ἐγγάρακτων κεραμικῶν, μὲ αὐτὸ τῆς Κορίνθου νὰ ἔχει μακρὰ περίοδο δημιουργίας<sup>245</sup>. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σὲ περιοχὲς ποὺ βρίσκονται πλησίον τῶν Κυθήρων ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τοπικὴ παραγωγή ἀδρεγγάρακτων κεραμικῶν καὶ ἐπιβιώσεων τῶν ἀγγείων Ζευξίππου στὴ Σπάρτη<sup>246</sup> καὶ ἀδρεγγάρακτων στὸ Ἄργος<sup>247</sup>. Καθὼς τὰ Κύθηρα βρίσκονται μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Κρήτης εἶναι σημαντικό νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τοπικὴ παραγωγή ἐφυσωμένων κεραμικῶν ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς καὶ στὴν Κρήτη<sup>248</sup>.

Πάντως οἱ ἀναλύσεις πηλοῦ ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς Megaw καὶ Jones σὲ ἐγγάρακτα κεραμικὰ τῆς συλλογῆς τοῦ Μουσείου Μπενάκη, κεραμικῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔδειξαν ὅτι ἡ σύστασή τους διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τῶν κορινθιακῶν προϊόντων<sup>249</sup>. Οἱ συνεχιζόμενες ἔρευνες καὶ κυρίως οἱ ἀρχαιομετρικὲς ἀναλύσεις θὰ μᾶς δώσουν νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίων παραγωγῆς ἐφυσωμένων ἐγγάρακτων κεραμικῶν.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**Κ 1427** (93/A4/69) (σχ. 72)

### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρὰ κοίλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, καστανός (5YR 6/3), μὲ ἀρκετὲς μικρὲς λευκὲς, γκριζὲς καὶ καστανὲς προσμίξεις.

Ἐσωτερικά: διάκοσμος ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα, καὶ διαφανὴς ὑποκίτρινη ἐφυσάλωση.

Ἐξωτερικά: πολὺ λεπτὸ στρώμα ὑπόλευκου ἐπιχρίσματος.

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.

Χρονολόγηση: τέλος 13ου/14ου αἰ.

**Κ 1428** (94/Z/10) (σχ. 73)

### **Βάση πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ρόδιнос-πορτοκαλό-

244. François 1999, 23-24, πίν. 1, ἀρ. 17.

245. Sanders 1999β, 160-161. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2003, 45-66.

246. Dawkins, Droop 1910, 23-28. Sanders 1993, 256, 264, 268. Armstrong 1992, 1-9. Bakourou *et al.* 2003, 234-235, εἰκ. 1-2.

247. Γιὰ τοπικὴ παραγωγή κεραμικῶν στὸ Ἄργος βλ. Oikonomou-Laniado 1997, 237-238. Bakourou *et al.* 2003, 234.

248. Κανάκη, Μπιλιμένη 2011, 12. Poulou-Papadimitriou 2012, 14.

249. Megaw, Jones 1983, 237.

χρωμος (7.5YR 7/6), με σπάνιες, μέτριες υπόλευκες προσμίξεις.

Σπειροειδή μοτίβα με επίχρισμα στὸν πυθμένα καὶ ἴχνη ὑποκίτρινης ἐφυάλωσης.

δβ: 8, μέγ. σωζ. διαστ. 5.8.

Χρονολόγηση: 15ος αἰ.

**K 1429** (94/A9/16) (πίν. 4)

#### **Τμήμα χεῖλους πινακίου**

Χεῖλος λοξό, με ἀπλή ἀπόληξη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, καστανός (5YR 6/8), με μικρὲς λευκὲς προσμίξεις.

Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα. Ἐσωτερικά: γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ καστανὸ χρωμα καὶ διαφανὴς ἄχρωμη ἐφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.7.

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

**K 1430** (94/Θ/5) (σχ. 74, πίν. 4)

#### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Τμήμα τοῦ τοιχώματος κοντὰ στὸ χεῖλος.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), με ἀραιὲς λευκὲς μικρὲς προσμίξεις.

Ἐσωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα, ἐπάνω στὸ ὁποῖο γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ καστανὸ καὶ πράσινο χρωμα. Ἡ ἐφυάλωση ἔχει πλήρως ἀπολεπιστεῖ.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.3.

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

**K 1431** (94/I/2) (σχ. 75)

#### **Τμήμα σώματος καὶ χεῖλους πινακίου**

Τοίχωμα λοξό, ἢ ἀπλή ἔσω νεύουσα, ἀπόληξη τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ τὸ χεῖλος.

Πηλὸς μέτριος, καστανέρυθρος (5YR 6/6) με λίγες μικρὲς γκριζες προσμίξεις. Ρόδινο ἐπίχρισμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 7/3). Φαρδιὰ ταινία πράσινου χρώματος ἐσωτερικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ χεῖλους. Διαφανὴς ἄχρωμη ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά.

δχ 27, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.1.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1432** (94/E1/14) (σχ. 76, πίν. 4)

#### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Σώζεται ἓνα μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος ποῦ φέρει ὀπὴ συγκολλήσεως.

Πηλὸς λεπτὸς-μέτριος, ἀνοικτὸς καστανός (7.5YR 7/4-7/6), μέτριος, με ἐλάχιστες μικρὲς προσμίξεις. Ὁ πηλὸς μοιάζει μακροσκοπικὰ με αὐτὸν τῶν τοπικῶν παραγωγῶν.

Ἐσωτερικὰ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καὶ πινελιὲς καστανοῦ καὶ πράσινου ὑαλώδους χρώματος. Σώζεται μικρὸ τμήμα τοῦ τελικοῦ στρώματος τῆς πρασινωπῆς ἐφυάλωσης.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.2.

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

**K 1433** (94/A8/3) (σχ. 77)

#### **Τμήμα βάσης καὶ πυθμένα πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), με λίγες, μικρὲς λευκὲς προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ (λεπτὸ στρώμα): ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Τμήμα λεπτεγγάρακτης διακόσμησης: ταινία με βλαστοσπείρα. Ἰχνη διαφανοῦς ἄχρωμης ἐφυάλωσης.

δβ: 12, υβ: 1.2.

Χρονολόγηση: ἀ' μισὸ/μέσα 12ου αἰ.

**K 1434** (93/A7 (ὑποκ. 22)/10) (σχ. 78, πίν. 4)

#### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρῶς κοῖλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, καστανέρυθρος (5YR 6/6) με ἀραιὲς μικρὲς λευκὲς προσμίξεις. Ἐσωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ λεπτεγγάρακτος διάκοσμος ποῦ σχηματίζει ταινία με βλαστόσπείρα. Ἀχρωμη διαφανὴς ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικά.

μέγ. σωζ. διαστ. 5.5.

Χρονολόγηση: ἀ' μισὸ/μέσα 12ου αἰ.

**K 1435** (93/B3/1) (σχ. 79)

#### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρὰ κοῖλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/6) με μικρὲς λευκὲς προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

Ἐσωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα. Λεπτεγχάρακτος διάκοσμος ἀποδίδεται τὸ φολιδωτὸ τμήμα σώματος πτηνοῦ (ι). Ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.4.

Χρονολόγηση: α' μισὸ/μέσα 12ου αἰώνα (προέρχεται ἀπὸ διαταραγμένο στρώμα)

**K 1436** (94/A9/16) (σχ. 80, πίν. 4)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρὰ κοῖλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, κοκκινωπὸς (5YR 6/6) μὲ ἀρκετὲς μικρὲς λευκὲς προσμίξεις. Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ πολὺ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ. Λεπτεγχάρακτος διάκοσμος σχηματίζει ταινία μὲ βλαστόσπειρα.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.4.

Χρονολόγηση: α' μισὸ/μέσα 12ου αἰ.

**K 1437** (94/E1/8) (σχ. 81, πίν. 4)

**Τμήμα πυθμένα πινακίου**

Πυθμένας ἐπίπεδος μὲ μικρὸ κομβίο στὸ κέντρο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, σκληρός, ἀνοιχτὸς καστανὸς (5YR 6/4).

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ ἴχνη πολὺ λεπτοῦ στρώματος ἐξωτερικὰ. Μὲ λεπτὲς ἐγγάρακτες παράλληλες γραμμὲς καὶ φολίδες ἀποδίδεται μέρος τοῦ σώματος πτηνοῦ (ι). Διαφανῆς ἄχρωμη ἐφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ. 3.8 ἐκ.

Χρονολόγηση: α' μισὸ/μέσα 12ου αἰ.

**K 1438** (94/E1/8) (σχ. 82)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρὰ κοῖλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8), καθαρὸς, μὲ λίγο μαρμαρυγία.

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ πολὺ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ.

Τμήμα λεπτεγχάρακτης διακόσμησης ποὺ ἀποδίδει «σχοινίο». Ἰχνη σκούρας πράσινης ἐφυάλωσης.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.8.

Χρονολόγηση: α' μισὸ/μέσα 12ου αἰ.

**K 1439** (94/A9/16) (σχ. 83, πίν. 4)

**Τμήμα ἀπὸ τὸ σῶμα πινακίου**

Τοίχωμα ἐλαφρῶς κοῖλο.

Πηλὸς λεπτὸς-μέτριος, σκληρός, καστανέρυθρος (5YR 6/4-6/6), μὲ λίγες, μικρὲς λευκὲς καὶ ἐλάχιστες γκριζες προσμίξεις. Ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ αὐτὸν τῶν ἀγγείων αἰγαιακοῦ χώρου (**K 1441**).

Ἐσωτερικὰ λευκὸ ἐπίχρισμα μὲ ἀδρὴ χάραξη ἀποδίδεται ταινία μὲ γραμμικὴ διακόσμηση. Διαφανῆς ὑποκίτρινη ἐφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.9.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 12ου αἰ.

**K 1440** (94/A8/3) (σχ. 84, πίν. 4)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Τοίχωμα ἐλαφρῶς κοῖλο.

Πηλὸς λεπτὸς, σκληρός, ἀνοιχτὸς καστανὸς (5YR 5/6), μὲ λίγες, μικρὲς λευκὲς προσμίξεις.

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ πολὺ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ. Μὲ λεπτὴ καὶ ἀδρὴ χάραξη ἀποδίδεται ταινία μὲ γραμμικὸ διάκοσμο. Λεπτὸ στρώμα ὑποκίτρινης ἐφυάλωσης ἐσωτερικὰ.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.5.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 12ου αἰ.

**K 1441** (93/A4/69 + 93/A4/49) (σχ. 85, πίν. 4)

**Τμήμα σώματος καὶ χεῖλους πινακίου**

Τοίχωμα λοξό, καμπυλώνεται στὴ βάση τοῦ χεῖλους. Χεῖλος ὀρθιο μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἀβαθὴς αὐλάκωση.

Πηλὸς 3, ἀνοιχτὸς καστανὸς (5YR 6/4).

Ἵπόλευκο ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ λεπτὸ στρώμα ἐπιχρίσματος σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ἐξωτερικὰ.

Μὲ ἀδρὴ χάραξη ἀποδίδεται καμπύλη γραμμὴ καὶ τριγωνικὸ μοτίβο. Διαφανῆς ὑποκίτρινη ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ.

δχ: 27.

Χρονολόγηση: τέλος 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.



**K 1442** (93/A10/62) (σχ. 86, πίν. 6)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Σχήμα ὅπως K 1441.

Πηλός 3, καστανέρυθρος (5YR 6/4).

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ.

Τμήμα ἀδρεγχάρακτου διακόσμου ποῦ ἀποδίδει θυσανωτὸ μοτίβο. Διαφανὴς ἄχρωμη/ὕποκίτρινη ἐφυάλωση. Παρατηροῦνται σκασίματα στὴν ἐφυαλωμένη ἐπιφάνεια. μέγ. σωζ. διαστ.: 6.2.

Χρονολόγηση: τέλος 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1443** (94/E-Θ/30) (σχ. 87, πίν. 6)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρῶς κοῖλο.

Πηλός λεπτός, μέτριος-σκληρός, καστανέρυθρος (5YR 5/8), μὲ ἀραιὲς μικρὲς λευκὲς προσμίξεις. Διαφορετικὸς πηλὸς ἀπὸ τὸν Πηλὸς 3.

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ.

Μὲ ἀδρὴ χάραξη ἀποδίδεται τμήμα διακόσμου: τμήμα θυσανωτοῦ μοτίβου καὶ χέρι μορφῆς ποῦ κρατᾷ δόρυ (ι). Ἄχρωμη/ὕποκίτρινη διαφανὴς ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ.

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.5.

Χρονολόγηση: τέλος 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰῶνα (προέρχεται ἀπὸ διαταραγμένο στρώμα).

**K 1444** (93/A4/69)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Τοίχωμα ἐλαφρῶς κοῖλο.

Πηλός 3 (ι), καστανέρυθρος (5YR 6/4).

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ λεπτὸ στρώμα ἐξωτερικὰ.

Τμήμα ἀδρεγχάρακτου διακόσμου. Διαφανὴς ἄχρωμη/ὕποκίτρινη ἐφυάλωση.

μέγ. μέγ. σωζ. διαστ.: 7.2.

Χρονολόγηση: τέλος 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1445** (93/A4/73) (σχ. 88)

**Τμήμα χείλους καὶ σώματος πινακίου**

Σῶμα σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ, χεῖλος ὄρθιο μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλός 3, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 6/6).

Παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ διαφανὴς κιτρινωπὴ ἐφυάλωση.

δχ: 25.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1446** (93/A10/60) (σχ. 89)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος ὄρθιο μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλός 3, ἀνοικτὸς καστανὸς/πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6).

Παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ. Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ διαφανὴς πρασινωπὴ ἐφυάλωση ἔντονα ἀπολεπισμένη.

δχ: 25.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1447** (94/H1/6) (σχ. 90)

**Τμήμα χείλους καὶ σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρὰ ἡμισφαιρικὸ, χεῖλος ὄρθιο μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλός 3, καστανέρυθρος (5YR 5/6).

Παχὺ ὑπόλευκο/ρόδινο (5YR 8/3) ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ. Στὴν ὑπόλοιπη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια λεπτὸ στρώμα ἐπιχρίσματος. Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ διαφανὴς πρασινωπὴ ἐφυάλωση.

δχ: 26, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.5.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1448** (94/E1/11) (σχ. 91)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χεῖλος ὄρθιο μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλός 3, μέτριος/μαλακός, καστανέρυθρος (5YR 5/6).

Παχὺ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καὶ διαφανὴς κιτρινωπὴ ἐφυάλωση ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ. Στὴν ὑπόλοιπη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια λεπτὸ στρώμα ἐπιχρίσματος.

δχ: ca 30.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1449** (94/ΣΤ2/4) (σχ. 92)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ὄρθιο μὲ ἀπλή ἀπόληξη.

Πηλὸς 3, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6).

Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: παχὺ λευκορόδινο ἐπίχρισμα καὶ διαφανῆς ἄχρωμη ἐφυάλωση. Ἐξωτερικά: λεπτὸ στρώμα ἐπιχρίσματος

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1450** (94/E/8) (σχ. 93)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ὄρθιο μὲ ἀπλή ἀπόληξη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, καστανωπὸς (7.5YR 6/6), καθαρὸς μὲ ἐλάχιστες μικρὲς ὑπόλευκες προσμίξεις.

Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ ὑποπράσινη ἐφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.4.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1451** (94/A4/75) (σχ. 94)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος ὄρθιο μὲ ἀπλή ἀπόληξη

Πηλὸς 3, ἀνοιχτὸς καστανὸς (5YR 6/4).

Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη/ὑποπράσινη ἐφυάλωση. Ἐξωτερικά: λεπτὸ στρώμα λευκορόδινου ἐπιχρίσματος.

δχ: ca 24, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.6.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1452** (93/A4/49) (σχ. 94 α)

**Χείλος πινακίου**

Χείλος ὄρθιο μὲ ἀπλή ἀπόληξη.

Πηλὸς 3, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6).

Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: παχὺ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καὶ ὑποπράσινη ἐφυάλωση. Ἐξωτερικά: λεπτὸ στρώμα ἐπιχρίσματος. Ἔντονα ἴχνη καύσης.

δχ: ca 24.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1453** (93/A4/73) (σχ. 95, πίν. 5)

**Ἐφυσλωμένη κούπα μὲ ὑψηλὴ βάση**

Βάση κωνικὴ μὲ πεπλατυσμένο δακτύλιο,

σῶμα ἡμισφαιρικό, χεῖλος ὄρθιο μὲ ἀπλή ἀπόληξη.

Πηλὸς 3, ἀνοιχτὸς καστανὸς (5YR 6/4).

Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά. Ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος στὸν πυθμένα: ἀποδίδεται περίτεχνος ρόδακας μὲ ἕξι πέταλα ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ ἐλικοειδῆ βλαστό. Φαρδιά ταινία μὲ διπλὸ γραμμικὸ μοτίβο πλαισιώνει τὸ μέταλλιο. Ἀνοιχτοπράσινη ἐφυάλωση καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ πολὺ λεπτὸ στρώμα ὅλη τὴν ἐξωτερικὴ.

δχ: 22, δβ: 10.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1454** (94/Θ/5) (σχ. 96)

**Τμήμα πυθμένα πινακίου**

Πυθμένας ἐπίπεδος, σχηματίζεται ἡ ἀρχὴ τοῦ δακτυλίου τῆς βάσης.

Πηλὸς 3, λεπτὸς, σκληρὸς, ἀνοιχτὸς καστανὸς/πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), μὲ πολὺ λίγες μικρὲς λευκὲς καὶ μαῦρες προσμίξεις. Λευκὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ ἐπάνω στὸ ὅποιο ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος σχηματίζει καμπύλη γραμμὴ. Ὑποκίτρινη διαφανῆς ἐφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.5.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου αἰ.

**K 1455** (94/E1/8) (σχ. 97, πίν. 6)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Σῶμα ἐλαφρὰ κοῖλο.

Πηλὸς λεπτὸς, μέτριος, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8).

Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Ἐσωτερικὰ ἐπιπεδόγλυφος διάκοσμος ἀπὸ ἐπάλληλους ρόμβους ὀρίζεται ἀπὸ ἀδρὴ χάραξη. Πράσινη ἐφυάλωση καλύπτει τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια.

μέγ. σωζ. διαστ. 3.5.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου/α' μισὸ 14ου αἰ.

**K 1456** (94/H/4) (σχ. 98, πίν. 6)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Τοίχωμα κοῖλο.

Πηλός λεπτός, σκληρός, πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6), με λίγες μικρές λευκές και γκριζες προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία.

Έσωτερικά λευκό επίχρισμα, εγχάρακτος γραμμικός διάκοσμος και έντονη κίτρινη έφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.3.

Χρονολόγηση: 13ος/πρώιμος 14ος αιώνας, επιβίωση της κεραμικής Ζευξίππου.

**K 1457** (94/H/4) (σχ. 99)

#### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Τοίχωμα κοίλο.

Πηλός λεπτός, σκληρός, πορτοκαλέρυθρος (7.5YR 6/6), με άραιες μικρές λευκές και γκριζες προσμίξεις.

Έσωτερικά και στο άνω τμήμα έξωτερικά υπόλευκο επίχρισμα. Τμήμα εγχάρακτου διακόσμου έσωτερικά (όμόκεντροι κύκλοι;) και ίχνος τριποδίσκου. Στιλπνή, έντονη κίτρινη έφυάλωση, που έξωτερικά σταματά πιό πάνω από το επίχρισμα.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.8.

Χρονολόγηση: 13ος/πρώιμος 14ος αιώνας, επιβίωση της κεραμικής Ζευξίππου.

**K 1458** (94/Θ/5) (σχ. 100, πίν. 6)

#### **Τμήμα σώματος πινακίου**

Σώμα ήμισφαιρικό.

Πηλός λεπτός, σκληρός, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8), με άραιες μικρές λευκές προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία.

Υπορόδινο επίχρισμα έσωτερικά και έξωτερικά. Έγχάρακτος διάκοσμος αποδίδει φτερούγα πτηνού (:). Διαφανής κιτρινοπράσινη έφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.

Χρονολόγηση: 13ος/πρώιμος 14ος αιώνας, επιβίωση της κεραμικής Ζευξίππου.

**K 1459** (93/N άνδρήρου 4/1) (94/Θ/1) (σχ. 101)

#### **Τμήμα βάσης και πυθμένα κούπας**

Βάση δακτυλιόσχημη.

Πηλός σκληρός, μέτριος καστανός (5YR 6/4), με αρκετές μικρές γκριζες και υπόλευκες προσμίξεις.

Έξωτερικά καστανόχρωμο επίχρισμα (5YR 6/4). Άνοιχτόχρωμο επίχρισμα στην έσωτερική επιφάνεια. Έγχάρακτος διάκοσμος τεμνόμενων καμπύλων γραμμών και κιτρινοπράσινη έφυάλωση. Ίχνος τριποδίσκου στον πυθμένα.

δβ. 8, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.9.

Χρονολόγηση: β' μισό 13ου αί.

**K 1460** (93/A7/38) (σχ. 102, πίν. 6)

#### **Τμήμα σώματος κανάτας**

Τοιχώματα κοίλα.

Πηλός λεπτός, σκληρός, με μικρές λευκές προσμίξεις, κοκκινωπός (2.5YR 5/6).

Έξωτερικά υπόλευκο επίχρισμα, άδρεγγάρακτος διάκοσμος που αποδίδει μετάλλιο γύρω από το όποιο μικρές παράλληλες γραμμές και πράσινη έφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.6.

Χρονολόγηση: 13ος/πρώιμος 14ος αί.

**K 1461** (94/H/29) (σχ. 103)

#### **Τμήμα χείλους κούπας**

Χείλος όρθιο, λοξότμητο.

Πηλός σκληρός, λεπτός κοκκινωπός (5YR 6/8), με λίγες πολύ μικρές γκριζες προσμίξεις και μαρμαρυγία.

Πολύ λεπτό στρώμα υπόλευκου έπιχρίσματος έσωτερικά και έξωτερικά λίγο κάτω από το χείλος. Έγχάρακτη γραμμή στην άκμή του χείλους έσωτερικά. Καστανή έφυάλωση έσωτερικά και λίγο κάτω από το χείλος έξωτερικά.

δχ: 11.7, μέγ. σωζ. διαστ.: 2.8.

Χρονολόγηση: β' μισό 12ου/13ος αί.

**K 1462** (94/H1/5) (σχ. 104, πίν. 6)

#### **Τμήμα σώματος κανάτας**

Σώμα με κοίλα τοιχώματα.

Πηλός λεπτός, σκληρός, άνοιχτός κόκκινος (2.5YR 6/8), με άραιες μικρές λευκές και γκριζες προσμίξεις.

Λευκό επίχρισμα έξωτερικά και εγχάρακτος διάκοσμος από παράλληλες και σπειροειδείς γραμμές. Έπάνω στον εγχάρακτο διάκοσμο ρέον κίτρινο, πράσινο και γκρι-

ζοκάστανο χρώμα και διαφανής άχρωμη έφυάλωση.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.8.

Χρονολόγηση: 14ος/πρώιμος 15ος αί.

**K 1463** (94/Θ/9) (σχ. 105)

**Τμήμα χείλους πινακίου**

Χείλος άπλό, άποτελεϊ τη συνέχεια του λοξού τοιχώματος.

Πηλός λεπτόκοκκος, μέτριος, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), με ελάχιστες γκριζες προσμίξεις και μαρμαρυγία. Πηλός όμοιος με τα άγγεϊα αίγαιακού χώρου και τα αντίστοιχα μονόχρωμα έφυαλωμένα (Πηλός 3).

Έσωτερικά και στο χείλος έξωτερικά: παχύ λευκό επίχρισμα και ύποκίτρινη έφυάλωση.

δχ: ca 20.

Χρονολόγηση: 13ος αί.

**K 1464** (94/H1/9) (σχ. 106)

**Βάση και πυθμένας πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη.

Πηλός λεπτόκοκκος, καστανέρυθρος (5YR 5/8), με μικρές ύπόλευκες προσμίξεις. Υπόλευκο επίχρισμα έσωτερικά και λεπτό στρώμα μέχρι και την κάτω έπιφάνεια της βάσης έξωτερικά. Πρασινωπή έφυάλωση στην έσωτερική έπιφάνεια και ρέουσες σταγόνες μέχρι τη βάση έξωτερικά.

Όπη συγκολλήσεως στα τοιχώματα.

δβ: 8.9, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5.

Χρονολόγηση: τέλη 12ου/13ος αί.

**K 1465** (94/H1/11) (σχ. 107)

**Τμήματα χείλους, σώματος και βάσης πινακίου**

Χείλος όρθιο με άπλη άπόληξη, σχηματίζει γωνία στο σημείο μετάβασης στα τοιχώματα, βάση έπίπεδη.

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, πολύ άνοι-

χτός καστανός (10YR 7/4), με ελάχιστες λευκές και καστανές προσμίξεις. Έσωτερικά και στο χείλος έξωτερικά ύπόλευκο επίχρισμα. Έσωτερικά διαφανής ύποκίτρινη έφυάλωση που σχηματίζει σκουρες στιγμές επάνω στο επίχρισμα. Η έφυάλωση είναι άδρη στην άφη.

δχ: 14, δβ: 6, υ: 5.5.

Προϊόν ιταλικών έργαστηρίων, ίσως από την Πίζα.

Χρονολόγηση: 15ος αί.

**K 1466** (94/H/28) (σχ. 108)

**Τμήμα χείλους και σώματος κούπας**

Χείλος όρθιο με άπλη άπόληξη, σχηματίζει έντονη άκμη έξωτερικά στο σημείο ένωσης του με το σώμα.

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, πορώδης, με άρκετο μαρμαρυγία, καστανός (5YR 6/6). Έσωτερικά και στο χείλος έξωτερικά: πρασινωπή, διαφανής έφυάλωση.

δχ: 17.7.

Προϊόν ιταλικών έργαστηρίων από την περιοχή του Veneto.

Χρονολόγηση: τέλη 14ου/άρχες 15ου αί.

**K 1467** (94/E1/8) (σχ. 109, πίν. 6)

**Τμήμα σώματος πινακίου**

Σώμα με λοξά τοιχώματα.

Πηλός λεπτόκοκκος, άμμώδης, σκληρός, καθρός, λευκωπός (10YR 8/2). Έσωτερικά και έξωτερικά: διαφανής πράσινη έφυάλωση. Έσωτερικά: άβαθής χάραξη σχηματίζει φτερό πτηνού ().

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.8.

Προϊόν έργαστηρίων της Raqqa (BA, Συρία) ή της Αιγύπτου.

Χρονολόγηση: 12ος/13ος αί.



## 2. Άγγεϊα μεταφορᾶς προϊόντων – Άμφορεῖς

Οἱ ἀμφορεῖς ἀποτελοῦν μεγάλο μέρος τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ. Ἡ διὰ θαλάσσης μεταφορὰ προϊόντων μέσα σὲ πῆλινα ἀγγεῖα, κληρονομία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, συνεχίστηκε καὶ σὲ ὅλη τὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Τὸ ποσοστὸ τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Βουνοῦ εἶναι μεγάλο (48%) σὲ ὅλη τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα. Τὴν ἀμέσως ἐπόμενη περίοδο (14ος αἰώνας) τὸ συνολικὸ ποσοστὸ τῆς κεραμικῆς εἶναι, ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει, μικρό, ἐπομένως εἶναι μικρὸς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων μεταφορᾶς. Ἡ ἀπουσία τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὶς ομάδες τῶν περιόδων τῆς Ἐνετοκρατίας μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ λογικὴ ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα καθιερώνονται οἱ μεταφορᾶς προϊόντων μὲ δοχεῖα κατασκευασμένα ἀπὸ ἄλλα ὑλικά, ὅπως ξύλο (βαρέλια), δέρμα (ἄσκοι) ἢ ὕφασμα (σακιά). Ἦταν ὑλικά πιὸ ἀνθεκτικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταφορᾶς καὶ ὅταν τὸ ἐμπόριο διεξάγεται σὲ διεθνὴ κλίμακα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ., οἱ ἔμποροι τὰ προτιμοῦν. Τὸ μόνο μειονέκτημα γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους εἶναι ὅτι τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα φθείρεται καὶ δὲν ἀντέχει στὸ χρόνο.

Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν μόνο ἀποσπασματικὰ παραδείγματα. Τὰ ὄστρακα ποὺ ἀνήκαν σὲ χεῖλη, λαβὲς ἢ βάσεις ἀγγείων καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ σώματα ἀμφορέων, τῶν ὁποίων ὁ τύπος ἦταν γνωστός, πῆραν ἀριθμὸ καταλόγου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης ἀναγνωρίστηκαν ἀρκετοὶ τύποι ἀμφορέων ποὺ καλύπτουν μία περίοδο ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι τὰ τέλη τοῦ 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰώνα. Δεδομένης τῆς ὑπαρξῆς πολλῶν παράλληλων τυπολογιῶν, θεώρησα σκόπιμο νὰ μὴ δημιουργήσω ἀκόμη μία τυπολογία· οἱ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο ἐντάσσονται στὶς γνωστὲς καὶ ἀποδεκτὲς διεθνῶς τυπολογίες τοῦ Riley γιὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (5ος-7ος αἰ.), τοῦ Bonifay γιὰ τὰ σύγχρονά τους προϊόντα ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ τοῦ Hayes (τυπολογία Sarazhane) γιὰ τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια (10ος-12ος αἰ.)<sup>250</sup>. Τὰ ἀγγεῖα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ἐνδιάμεση περίοδο, δηλαδὴ στὸν 8ο καὶ 9ο αἰώνα, παρόλο ποὺ δὲν εἶναι πολλὰ, μᾶς ἀπασχολοῦν ξεχωριστὰ καὶ γιὰ τὴ μελέτη τους βασιζόμεστε στὶς δημοσιεύσεις τῶν Hayes, Sanders, Arthur, Bass – Van Doorninck καθὼς καὶ σὲ μελέτες τῆς ὑπογράφουσας ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου<sup>251</sup>.

Γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ κάθε τύπου, τὰ κέντρα παραγωγῆς, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ διάδοσή του γίνεται ἀναφορὰ στὶς ἐπιμέρους ἐνότητες.

250. Riley 1979, 112-236. Riley 1981, 85-122.  
Bonifay 2004, 89-153. Hayes 1992, 61-78.

243-297. Arthur 1989, 79-93. Bass 1982, 155-165,  
Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 241-248.

251. Hayes 1992, 61-78. Slane, Sanders 2005,

### 1. Άμφορείς από εργαστήρια της περιοχής της Τυνησίας (B. Άφρική)

Τὰ παραδείγματα που προέρχονται από περιοχές της Τυνησίας είναι ολιγάριθμα· αποτελούν όμως σημαντική ένδειξη για τις επαφές των κατοίκων της πρωτοβυζαντινής εγκατάστασης του Αγίου Γεωργίου με παράκτιες περιοχές της ανατολικής Τυνησίας από τον 4ο/5ο μέχρι τον 7ο αιώνα.

Το **K 1468** τόσο στην κατασκευή όσο και στο σχήμα του χείλους παραπέμπει σε άμφορείς του τύπου «*Africano piccolo*» (τύπος Bonifay 21) από περιοχές της ανατολικής ακτής της Τυνησίας που χρονολογούνται στον 4ο αιώνα<sup>252</sup>.

Το χείλος **K 1469**, ανήκει, πιθανόν, σε άμφορέα του τύπου Keay 62 (παραλλαγή E). Πρόκειται μάλλον για μία ὄψιμη παραλλαγή του τύπου Bonifay 46<sup>253</sup>. Άμφορείς αυτού του τύπου έχουν βρεθεί σε στρώμα του τέλους του 6ου /άρχες 7ου αιώνα στη Μασσαλία, σε στρώμα του τρίτου τετάρτου του 7ου αιώνα στην Crypta Balbi και σε στρώματα του 7ου αιώνα στο ὄχυρο S. Antonino di Pertì<sup>254</sup>.

Καὶ τὰ δύο παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ στο νότιο Ἄνδηρο 7: τὸ **K 1469** προέρχεται ἀπὸ τὸν Κάνναβο 3 (Τομέας B3), ἐνῶ τὸ **K 1468** ἀπὸ τὴν ὁμάδα 20 τοῦ Καννάβου 5 (Τομέας B5). Ἀπὸ τοὺς ἴδιους Καννάβους προέρχεται λεπτή ἐπιτραπέζια κεραμικὴ ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας χρονολογούμενα στὸ τέλος τοῦ 6ου καὶ τὸν 7ο αἰώνα, καθὼς καὶ νομίσματα τοῦ 7ου κυρίως αἰώνα. Τὸ **K 1469** χρονολογεῖται σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο, δηλαδὴ στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὸν 7ο αἰώνα. Τὸ **K 1468** ποὺ ἔχει πρωιμότερη χρονολόγηση, θεωρεῖται ὑπολειμματικὸ. Εἶναι ἐνδιαφέρον πάντως ὅτι στὸ πρωιμότερο στρώμα τοῦ Καννάβου B3 βρέθηκε ἕνας φθαρμένος καὶ κομμένος στὴ μέση φύλλις τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα (N6).

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**K 1468 (94/B5/20)** (σχ. 110)

### Χείλος ἀμφορέα

Χείλος σχήματος ἀνάστροφου κώνου μὲ βαθιὰ ἐσωτερικὴ αὐλάκωση.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, μὲ ἀρκετὲς πολὺ μικρὲς λευκὲς, γκριζες καὶ καστανὲς προσμίξεις, ἀνοιχτὸς ρόδινος (7.5YR 5/4) μὲ

πολὺ ἀνοικτὴ καστανὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὶς συνθηκὲς ὀπτησης.

δχ: 9.5.

Χρονολόγηση: 4ος αἰώνας (προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ τέλους 6ου/7ου αἰ.).

252. Bonifay 2004, 31, 107, εἰκ. 14.1, ἐργαστήριον Qued el-Akarit.

253. Keay 1984, type 62 G, 255-350, εἰκ. 138. 10, 12. 62 G (εἰκ. 150. 6), 62 H (εἰκ. 150.10). Bonifay 2004,

137-140, εἰκ. 74. 7, 11.

254. Bonifay 1986, 287-8, εἰκ. 11.47, 49; Murialdo 2001, 264-267, πίν. 9. 30-31.

**K 1469 (94/B/48)** (σχ. 111)

**Χεῖλος ἀμφορέα**

Χεῖλος σχεδὸν τετράγωνης διατομῆς ποὺ σχηματίζει ἔντονη ἀκμὴ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνειά του. Ἀποκεκρουμένο σὲ πολλὰ σημεῖα.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, πορτοκαλόχρωμος-ρόδιος (5YR 7/6), μὲ ἀρκετές, μικρές,

λευκὲς καὶ καστανὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστες, μεγάλες-πολὺ μεγάλες λευκὲς, γκρίζες καὶ καστανὲς προσμίξεις.

Ἐξωτερικά: ἴχνη πολὺ ἀνοικτοῦ καστανοῦ ἐπιχρίσματος.

δχ: 14, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.7.

Χρονολόγηση: τέλος 6ου/ἀρχὲς 7ου αἰ.

**2. Ἀμφορεῖς ἀπὸ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο καὶ περιοχὲς τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου**

Τὸ χεῖλος τοῦ **K 1469α** μοιάζει στὸ σχῆμα μὲ ὀρισμένα παραδείγματα τοῦ τύπου Keay III A<sup>255</sup>. Ὁ πηλὸς του, ποὺ περιέχει ἄφθονη μίκα, μᾶς ὀδηγεῖ σὲ κέντρο παραγωγῆς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου (Σάμος, Μικρασιατικὴ ἀκτὴ). Τὸ **K 1469α** προέρχεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα 48 τοῦ Καννάβου 3 στὸ Ἄνδηρο 7 (Τομέας Β3), τῆς ὁποίας ἡ πλειονότητα τῶν εὐρημάτων χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰώνα, χωρὶς ὅμως νὰ μποροῦμε νὰ υἱοθετήσουμε τὴ συγκεκριμένη χρονολόγηση καὶ γιὰ τὸ **K 1469 α**.

**K 1469α** (94/B/48) (σχ. 112, πίν. 7)

**Τμήμα χεῖλους καὶ λαιμοῦ ἀμφορέα**

Χεῖλος ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον, μὲ πάχυνση στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ χάραξη στὸ σημεῖο ἔνωσής του μὲ τὸν κυλινδρικό λαιμό.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, πορτοκαλέ-

ρυθρος (5YR 6/6), μὲ ἀραιὲς, πολὺ μικρές, λευκὲς καὶ μαῦρες προσμίξεις καὶ ἄφθονο μαρμαρυγία.

δχ. 10 ἐκ., μέγ. σωζ. διαστ.: 5.2.

Χρονολόγηση: βρέθηκε σὲ στρῶμα τοῦ 7ου αἰ.

**ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ 1 (LRA 1)**

Ὁ ἀμφορέας, ποὺ ἔχει πλέον διεθνῶς καθιερωθεῖ νὰ ἀποκαλεῖται *LRA 1* (ὕστερο-ρωμαϊκὸς ἀμφορέας 1) ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον διαδεδομένα ἀγγεῖα μεταφορᾶς προϊόντων ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα. Ὁ Riley μὲ τὶς μελέτες του γιὰ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα καὶ τὴ Βερενίκη καθιέρωσε γιὰ πρώτη φορὰ μίαν κοινῶς ἀποδεκτὴ τυπολογία γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου καὶ ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὴ διάδοση μεταξὺ ἄλλων καὶ τοῦ τύπου *LRA 1*<sup>256</sup>. Οἱ μελέτες τῶν Peacock, Williams, Empereur, Picon, Bonifay, Villedieu, Van Alfen, καὶ Δεμέστιχα μᾶς ἔδωσαν στοιχεῖα σημαντικὰ γιὰ τὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ, τὰ κέντρα παραγωγῆς, τὴ διάδοση τοῦ τύπου αὐτοῦ στὴ δυτικὴ Μεσό-

255. Keay 1984, 100-103, τύπος Keay 3A, εἰκ. 37.5, 6.

256. Riley 1979 καὶ Riley 1982.

γειο καὶ τὴν τυπολογικὴ ἐξέλιξή του<sup>257</sup>. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν σχετικὰ μὲ τὴν τυπολογικὴ προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ LRA 1 καθὼς καὶ τὶς ὑποθέσεις γιὰ τὸ περιεχόμενό του ὑπάρχουν στὴ μελέτη τοῦ Pieri<sup>258</sup>.

Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀγγεῖο ποὺ ἀνευρίσκεται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς θέσεις γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 5ο μέχρι τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ κυλινδρικό σχῆμα τοῦ σώματος, τὴν ἀποστρογγυλεμένη βάση, τὸν φαρδὺ κυλινδρικό λαιμὸ καὶ τὶς λαβὲς ποὺ σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία καθὼς στηρίζονται στὸν λαιμὸ καὶ τὸν ὦμο τοῦ ἀγγείου. Ὁ πηλὸς του, ἂν καὶ παρουσιάζεται σὲ δύο ἐκδοχές, εἶναι ἐπίσης πολὺ χαρακτηριστικός: πολὺ ἀνοικτὸς καστανός, ἀνοικτὸς πράσινος ἕως ἀνοικτὸς πορτοκαλόχρωμος, σκληρός, μὲ πολλὲς μικρὲς καὶ μεσαίου μεγέθους προσμίξεις (καστανές, κόκκινες, ἀσβεστοῦχες) καὶ σὲ κάποιες περιπτώσεις μίκα.

Κέντρα παραγωγῆς του ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ Βόρειο Συρία, τὴν Κιλικία καὶ τὴν Κύπρο. Τὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο πρέπει, βάσει τῆς ποιότητος τοῦ πηλοῦ, νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς περιοχές, ἂν καὶ οἱ ἀμφορεῖς τοῦ ὕστερου 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰώνα πρέπει νὰ προέρχονται στὴν πλειονότητά τους ἀπὸ τὴν Κιλικία καὶ τὴν Κύπρο.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἔχουν βρεθεῖ ἐπτὰ τμήματα χεῖλους, λαιμοῦ ἢ λαβῶν καὶ πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα ἀμφορέων LRA 1· ἀπὸ αὐτὰ τὰ τελευταῖα, ἐλάχιστα ἔχουν μπεῖ στὸν κατάλογο. Ἡ μελέτη τοῦ πηλοῦ τους μᾶς ὀδήγησε νὰ διακρίνουμε δύο ὁμάδες: ἡ πρώτη καὶ πολυπληθέστερη ἔχει πηλὸ ρόδινο-πορτοκαλόχρωμο (7.5YR 7/6, 8/6), σκληρὸ μὲ πολλὲς μικρὲς προσμίξεις (Πηλὸς 5)· ἡ ἄλλη ἔχει πηλὸ ἀνοικτὸ καστανὸ (10YR 7/3, 7/4), πολὺ σκληρὸ, μὲ πολλὲς ἀποστρογγυλεμένες προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία (Πηλὸς 6). Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε προχωρήσει σὲ ἀναλύσεις πηλοῦ, θεωροῦμε ὅτι οἱ δύο αὐτὲς ὁμάδες προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ κέντρα παραγωγῆς.

Τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τοῦ λαιμοῦ, τὸ σχῆμα τῶν λαβῶν καὶ τοῦ σώματος τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ὀδηγοῦν σὲ μία ὄψιμη χρονολόγηση μέσα στὸν 7ο αἰώνα. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ συμφωνεῖ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ὁμοιογενῶν ὁμάδων ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται τὰ παραδείγματα ποὺ ἐξετάζουμε. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ τῶν Τομῶν 1 καὶ 2 τοῦ Ἀνδῆρου 5 καὶ τῶν Καννάβων 1-5 τῶν Ἀνδῆρων 7 καὶ 8 χρονολογεῖται στὴν περίοδο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα. Ἀρκετὰ ὄστρακα ἀμφορέα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ κυρίως στὰ νότια Ἀνδῆρα. Τὸ **K 1471** προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Καννάβου 9 τοῦ Ἀνδῆρου 2: αὐτό, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα πρωτοβυζαντινὰ εὐρήματα

257. Peacock, Williams 1986, 185-186; Em-  
pereur, Picon 1989, 236-243; Bonifay, Villedieu 1989,  
23-25; Van Alfen 1996, 189-213; Demesticha 2003,

469-476.

258. Pieri 2005, 69-85.



του Ἀνδῆρου 2, ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο.

Τὰ παραδείγματα τοῦ LRA 1 ἀποτελοῦν τὸ 1% τοῦ συνόλου τῆς κεραμικῆς καὶ μετέφεραν πιθανὸν κρασί ἢ ἐλαιόλαδο στὴ μικρὴ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

*Χρονολόγηση: α' μισὸ 7ου αἰώνα*

**K 1470** (94/ΣΤ2/7) (σχ. 113, πίν. 7)

### **Λαιμὸς καὶ χεῖλος ἀμφορέα**

Λαιμὸς κυλινδρικός, χεῖλος ἔξω νεῦον. Σώζεται ἡ ἄνω πρόσφυση τῆς λαβῆς.

Πηλὸς 5 (LRA 1), ρόδιος (7.5YR 7/6).

Ἐξωτερικά: αὐλάκωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. δχ. 9, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.2.

**K 1471** (93/Γ2/2) (πίν. 7)

### **Τμήμα σώματος ἀμφορέα**

Σῶμα κυλινδρικό.

Πηλὸς 5 (LRA 1), ρόδιος (7.5YR 7/6).

Ἐξωτερικά: ἀραιὲς ρηχὲς αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.3.

**K 1472** (93/B3/3β)

### **Τμήμα σώματος ἀμφορέα (2 ὄστρακα)**

Σῶμα κυλινδρικό.

Πηλὸς 5 (LRA 1), μὲ λίγη μίκα, ρόδιος (5YR 7/5).

Ἐξωτερικά: ἀραιὲς ἀβαθεῖς αὐλακώσεις.

α) μέγ. σωζ. διαστ.: 5.5, β) μέγ. σωζ. διαστ.: 5.

**K1473** (94/Θ/9)

### **Τμήματα σώματος ἀμφορέα (8 ὄστρακα)**

Πηλὸς 5 (LRA 1), ρόδιος (7.5YR 7/6).

Ἐξωτερικά: ἀραιὲς ἀβαθεῖς αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διάστ. τῶν μεγαλύτερων εἶναι: α) 10.2. β) 5.3. γ) 6.9. δ) 6.5.

Προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ 8ου/9ου αἰ.

**K 1474** (94/ΣΤ2/7)

### **Τμήμα λαβῆς καὶ ὤμου ἀμφορέα**

Λαβὴ ἑλλειπτικῆς τομῆς μὲ δύο βαθεῖς αὐλακώσεις.

Πηλὸς 5 (LRA 1), ρόδιος (7.5YR 7/6), μὲ λίγο μαρμαρυγία.

μέγ. σωζ. διαστ.: 7.5.

**K 1475** (94/B5,12/9)

### **Τμήμα χεῖλους ἀμφορέα**

Χεῖλος ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον, ἡμικυκλικῆς διατομῆς. Ὅμοιο μὲ K 1470.

Πηλὸς 6 (LRA 1), ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 7/3), ἐπίχρισμα πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ (10YR 8/4) στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

δχ: 9.

**K 1476** (93/B3) (σχ. 114)

### **Λαβὴ ἀμφορέα**

Λαβὴ ἑλλειπτικῆς τομῆς.

Πηλὸς 6 (LRA 1), ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 7/3).

Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς λαβῆς δύο αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 8.5.

**K 1477** (93/Γ/1) (σχ. 115, πίν. 7)

### **Τμήμα λαβῆς ἀμφορέα**

Λαβὴ ἑλλειπτικῆς τομῆς μὲ δύο βαθεῖς αὐλακώσεις στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς 6 (LRA 1), ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 7/3).

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.7.

**K 1477α** (94/E1/4) (πίν. 7)

### **Τμήματα σώματος ἀμφορέα (4)**

Πηλὸς 6 (LRA 1), ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 7/4).

Ἀραιὲς, ρηχὲς αὐλακώσεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια

μέγ. σωζ. διαστ.: α) 4.2. β) 5.2. γ) 4.7.,δ) 3.8.

## ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ 2 (LRA 2)

Ὁ ἀμφορέας, τοῦ ὁποῖου ἡ παραγωγή κατ' ἐξοχήν συνδέεται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ὁ LRA 2. Πρόκειται γιὰ ἓνα σχεδὸν σφαιρικὸ ἄγγεῖο μὲ χαρακτηριστικὸ ἀμφικωνικὸ λαιμὸ καὶ μικρὲς ἐλλειψοειδεῖς λαβές, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ εἶναι ἰδιαίτερα διαδεδομένο σὲ περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μαύρης Θάλασσας, δὲν συναντᾶται συχνὰ σὲ περιοχὲς τῆς δυτικῆς Μεσογείου<sup>259</sup>. Ἡ ὄνομασία του ἔχει, καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ, καθιερωθεῖ μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς τυπολογίας τοῦ Riley γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴ Βερενίκη<sup>260</sup>. Ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα, περίοδο παρουσίας τοῦ ἀμφορέα LRA 2, τὸ σχῆμα του ἐξελίχθηκε καὶ μπορούμε νὰ μιᾶμε γιὰ δύο διακριτοὺς τύπους: τὸν LRA 2A καὶ τὸν LRA 2B<sup>261</sup>. ὁ τύπος LRA 2B ἀποτελεῖ, πάντως, τὸ ἄγγεῖο ποὺ γνωρίζει τὴ μεγαλύτερη διάδοση ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα. Οἱ ἀμφορεῖς, ποὺ ἐντάσσονται ἀπὸ τὸν Pieri στὴν ἴδια τυπολογία (LRA 2C), χαρακτηρίζονται ὡς ἄγγεῖα μεταβατικῆς τύπου καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ., θεωρῶ ὅτι ἀποτελοῦν ἄγγεῖα διαφορετικῆς τύπου ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸν LRA 2 (ἐπιβιώσεις τοῦ LRA 2), ἀνήκουν δὲ στὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν *βυζαντινῶν σφαιρικῶν* ἀμφορέων ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται αὐτῆ ἀκριβῶς τὴν περίοδο σὲ ὅλο τὸ Αἶγαῖο<sup>262</sup>.

Οἱ διαφορετικὲς ποιότητες πηλοῦ μᾶς παραπέμπουν σὲ διαφορετικὰ κέντρα παραγωγῆς ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴν Ἑρμιονίδα, ἐνῶ ἐμμέσως μπορούμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχε ἀκόμη ἓνα στὴν Κῶ<sup>263</sup>. Ἡ διάδοσή του στὸν αἰγαιακὸ χῶρο εἶναι μεγάλη, ἐνῶ βρέθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ στὰ συνοριακὰ φυλάκια τοῦ Δούναβη. Ἄν καὶ θεωρεῖται τὸ κατεξοχὴν δοχεῖο μεταφορᾶς ἐλαιολάδου, ἡ ὑπαρξη ρητίνης σὲ ὀρισμένα παραδείγματα ὑποδηλώνει ὅτι ὀρισμένα δοχεῖα μετέφεραν κρασί.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸ ποσοστὸ τοῦ LRA 2, ἂν καὶ δὲν εἶναι μεγάλο, εἶναι σαφῶς μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ LRA 1 (περισσότερο τοῦ 1%). Ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ πηλοῦ μᾶς ἔδειξε δύο διαφορετικὲς ποιότητες· ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὴν τῶν παραδειγμάτων ἀπὸ τὴ νησίδα Ψεῖρα, τὰ ὁποῖα ἡ πετρο-

259. Hayes 1992, 66; Pieri 2005, 85-93.

260. Riley 1979, 217-219.

261. Pieri 2005, 86-88.

262. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 231. Οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὴν ἀμέσως ἐπόμενη κατηγορία στὴν παρούσα μελέτη.

263. Poulou, Nodarou 2007, 756-757. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Arthur ὅτι ἐργαστήρια παραγωγῆς τοῦ

τύπου αὐτοῦ ἀνασκάφηκαν στὴ Χίο (Arthur 1989, 82), ἂν καὶ ἔχει υἱοθετηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς, θεωροῦμε ὅτι δὲν εἶναι σωστή. Τὰ ἐργαστήρια ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Τσαραβόπουλος στὴ Χίο παρήγαγαν ἀμφορεῖς τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ., ποὺ ἀνήκουν σὲ ἓναν τελείως διαφορετικὸν τύπο, βλ. Τσαραβόπουλος 1986, 134, πίν. 36/19, 38/13 α-γ.

γραφική ανάλυση έδειξε ότι πιθανόν προέρχονται από την Κω (Πηλός 7). Ή άλλη θα μπορούσε να ένταχθεῖ στην παραγωγή τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο<sup>264</sup>.

Τὰ περισσότερα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὶς τομὲς τῶν Ἀνδῶν τῆς νοτίου κλιτύος: Τομὴ 1, 2 καὶ 3 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ), καὶ Καννάβους 2, 3 καὶ 7 τῶν Ἀνδῶν 7 καὶ 8. Ἀπὸ τὰ ἴδια στρώματα προέρχονται οἱ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τῆς περιόδου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου/7ο ἕως τὸν 8ο αἰώνα Ἡ τυπολογικὴ μελέτη συνηγορεῖ σὲ μίᾳ χρονολόγησι στὸ β' μισὸ τοῦ 6ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ **K 1485**: τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ δὲν εἶναι ὁ κλασικὸς ἀμφορέας LRA 2, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 6ο ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα. Εἶναι ὁ τελευταῖος τύπος τοῦ Ριέρι (LRA 2C) καὶ χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα. Τοποθετεῖται σὲ αὐτὴν τὴν ὁμάδα γιατί θεωροῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸ κρίκο ἀνάμεσα στοὺς LRA 2 τὴν ἀμέσως ἐπόμενη κατηγορία τοὺς βυζαντινοὺς σφαιρικούς.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

*Χρονολόγησι: 6ος/ἀρχὲς 7ου αἰώνα (ἐκτὸς ἀπὸ K 1485)*

**K 1478** (93/A10/36) (σχ. 116)

### **Χεῖλος ἀμφορέα**

Χεῖλος κωνικό, μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, ἀνοικτὸς πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8), μὲ ἀραιὲς μικρὲς λευκὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. δχ: 10.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5.

**K 1479** (94/B7/42)

### **Τμήμα σώματος ἀμφορέα**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, ρόδιος-πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), μὲ ἀραιὲς μικρὲς λευκὲς προσμίξεις.

Ἐξωτερικά: βαθιές, πυκνές, κυματοειδεῖς αὐλακώσεις

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.1.

**K 1480** (93/B3/3β) (πίν. 7)

### **Τμήμα σώματος ἀμφορέα (2 ὄστρακα)**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, πορτοκαλορόδιος (5YR 7/4), μὲ ἀραιὲς μικρὲς ἕως μεγάλες λευκὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. Ἐξωτερικά: πυκνὲς βαθιὲς κυματοειδεῖς αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: α) 5.5, β) 4.

**K 1481** (94/Θ/8) (πίν. 7)

### **Τμήμα σώματος ἀμφορέα**

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, ἐρυθροκάστανος (5YR 6/6), μὲ ἀραιὲς λευκὲς προσμίξεις καὶ λίγο μαρμαρυγία.

Ἐξωτερικά: πυκνές, βαθιὲς αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 7.8.

**K 1482** (94/H1/11) (σχ. 117)

### **Χεῖλος καὶ τμήμα λαιμοῦ ἀμφορέα**

264. Poulou, Nodarou 2007, 756-757. Poulou-Paradimitriou (ὑπὸ δημοσίευσή). Poulou, Nodarou

(ὑπὸ δημοσίευσή).

Χεῖλος σχεδὸν τριγωνικῆς διατομῆς μὲ ἀβαθῆ αὐλάκωση ἐσωτερικά, λαιμὸς κωνικός. Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, ἀνοιχτὸς καστανὸς/ρόδιος (7.5YR 7/6), μὲ πολὺ λίγες, μικρὲς καὶ ἐλάχιστες μέτριες, λευκὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. δχ: 7.6, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

**K 1483** (93/B3/3β)

#### **Τμήμα ἀπὸ τὸν ὦμο ἀμφορέα**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, ρόδιος-πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/5), μὲ ἀραιὲς, μέτριες λευκὲς καὶ πολὺ ἀραιὲς, μικρὲς καστανὲς προσμίξεις.

Ἐξωτερικά: πυκνὲς, λεπτές, ἀβαθεῖς ἐγχαράξεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 10.

**K 1484** (94/B2/6)

#### **Τμήμα σώματος ἀμφορέα**

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, ρόδιος-πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/6), μὲ ἀραιὲς μικρὲς ἕως

μεγάλες λευκὲς καὶ ἐλάχιστες μεγάλες γκρίζες προσμίξεις.

Ἐξωτερικά: βαθιὲς καὶ πυκνὲς κυματοειδεῖς αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 8.8.

**K 1485** (94/Θ6/11) (σχ. 118, πίν. 7)

#### **Τμήμα λαβῆς καὶ σώματος ἀμφορέα**

Λαβὴ ἐλλειπτικῆς διατομῆς.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, πορτοκαλόχρωμος ἐσωτερικά καὶ πολὺ ἀνοιχτὸς καστανὸς ἐξωτερικά (5YR 7/6, μὲ ἀραιὲς λευκὲς μέτριες προσμίξεις καὶ ἀρκετὸ μαρμαρυγία. Πηλὸς ὅμοιος μὲ K 1484.

Κάτω ἀπὸ τὴν πρόσφυση τῆς λαβῆς πυκνὲς βαθιὲς κυματοειδεῖς ἐγχαράξεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 9.5, πάχ. λ.: 3.

Χρονολόγηση: Ὁ K 1485 δὲν εἶναι ὁ κλασικὸς ἀμφορέας LRA 2 ποὺ χρονολογεῖται στὸν 6ο αἰῶνα ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου. Εἶναι ὁ τελευταῖος τύπος τοῦ Pieri καὶ χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ.

#### ΑΜΦΟΡΕΙΣ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ» ΤΥΠΟΥ (ΑΙΓΑΙΑΚΟΙ ΣΦΑΙΡΙΚΟΙ)

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὰ εἶδη τῶν ἀγγείων μεταφορᾶς γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἕως τὴν ἀρχὴ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς (7ος-9ος αἰῶνας) εἶναι ἐλάχιστες καὶ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἔρευνες τῶν τελευταίων ἐτῶν. Σὲ ἄλλη μελέτη ἔχουμε χαρακτηρίσει τὴν περίοδο αὐτὴ ὡς τὴν περίοδο τῶν ἀθόρυβων ἀλλαγῶν<sup>265</sup>. Οἱ ἀλλαγὲς ποὺ συμβαίνουν σὲ πολλοὺς τομεῖς συμβάλλουν στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας σὲ Βυζαντινὴ. Ἀλλαγὲς παρατηροῦμε στὴ φύση τοῦ ἐμπορίου, τὶς περιοχὲς προέλευσης τῶν προϊόντων, τὰ κέντρα παραγωγῆς ἀμφορέων. Αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς ὅμως εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὶς διαπιστώσουμε μελετώντας μεταξὺ ἄλλων τοὺς ἀμφορεῖς, στοὺς ὁποίους ἐπίσης παρατηροῦνται διαφοροποιήσεις κατὰ τὴν ἴδια περίοδο. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Μεσογείου δὲν ἐντοπίζονται πιά στὸν αἰγαιακὸ χῶρο<sup>266</sup>. Παράλληλα, οἱ ἀμφορεῖς, ποὺ χρονολο-

265. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 231-232.

266. Μία πρώτη προσπάθεια καταγραφῆς τῆς κεραμικῆς ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸν αἰγαι-

ακὸ χῶρο καὶ χρονολογεῖται στὸν 7ο καὶ 8ο αἰῶνα μ.Χ. ἔχει γίνει ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 231-266.



γοῦνται τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὸν 9ο αἰώνα, θυμίζου-  
 τυπολογικὰ τὸν ἀμφορέα LRA 2 χωρὶς νὰ ἀνήκουν σὲ αὐτόν. Ἔχουν σῶμα σφαι-  
 ρικὸ ἢ σφαιρικὸ – ὠσειδές, μὲ ἢ χωρὶς ἀυλακώσεις, στενὸ λαιμό, λαβὲς ἔλλειψο-  
 ειδεῖς καὶ βάση ἀποστρογγυλευμένη. Παρ' ὅλες τὶς γενικὲς τοὺς ὁμοιότητες, οἱ δια-  
 φορὲς τοὺς, καὶ εἰδικὰ ἡ διαφοροποίηση στὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ, εἶναι ἐκεῖνες  
 ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓναν τύπο<sup>267</sup>. Ὅπως πρῶτος ὁ Hayes  
 παρατήρησε στὴ μελέτη του γιὰ τὴν κεραμικὴ τοῦ Sarachane<sup>268</sup>, οἱ τυπολογικὲς  
 διαφορὲς καθὼς καὶ οἱ διαφορετικὲς ποιότητες πηλοῦ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ μιλή-  
 σουμε γιὰ διαφορετικοὺς τύπους ἀγγείων, ποὺ παράγονταν σὲ διαφορετικὰ  
 ἐργαστήρια σκορπισμένα σὲ πολλὲς περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, στὰ νησιὰ καὶ  
 τὴν Κύπρο<sup>269</sup>. Σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιοχὲς διατηροῦνται ὀρισμένα μορφολογικὰ  
 στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζαν τὰ τοπικὰ ἀγγεῖα τῆς προηγούμενης περιόδου, ὅπως  
 στὴν παραγωγή τῶν κρητικῶν ἀμφορέων.

Ἡ διάδοσή τους εἶναι ἐπίσης ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα: ἔχουν βρεθεῖ σὲ μεγάλη  
 ποικιλία ποιότητων πηλοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ στρώματα τοῦ 7ου μέχρι  
 καὶ τὸν 9ο αἰώνα, στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μαύρης Θάλασσας, σὲ ὅλες τὶς δημο-  
 σιευμένες θέσεις γύρω ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν  
 περίοδο, τὴν Κύπρο, τὴν Ἰταλία, τὰ παράλια τῆς Γαλλίας, ἐνῶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ  
 στὴν Καρχηδόνα καὶ τὴν Αἴγυπτο<sup>270</sup>.

Ἡ εὕρεση ἀμφορέων αὐτῆς τῆς κατηγορίας στὸν Ἅγιο Γεώργιο (ποσοστὸ 1%)  
 ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ συνέχιση τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου κατὰ τὸν  
 πρῶμο βυζαντινὸ Μεσαίωνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης διακρίναμε ἀγγεῖα,  
 ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ διαφορετικὲς ποιότητες πηλῶν, προέρχονται  
 δηλαδὴ ἀπὸ διαφορετικὰ κέντρα παραγωγῆς. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ἀποτελεῖ ὁ  
 ἐντοπισμὸς ἀμφορέων αὐτῆς τῆς περιόδου, τῶν ὁποίων ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ αὐτόν  
 ποὺ ἔχουμε ὀρίσει ὡς τοπικὸ (Πηλὸς 1) (**K 1496 α**, **K 1497 α**). Οἱ παρατηρήσεις

267. Στὸ θέμα γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ  
 στὴ μελέτη Ρουλοῦ-Ραπαδίμητριου (ὑπὸ δημοσίευ-  
 ση).

268. Hayes 1992, 66-73, εἰκ. 23. 3-13, 25.1.

269. Κύπρος: Δεμέστιχα 2002, 115-121. Ὁ ἀμ-  
 φορέας LRA 13, ποὺ κατασκευαζόταν στὴν Κύ-  
 προ κατὰ τὸν 7ο αἰώνα, θεωροῦμε ὅτι ἀποτελεῖ  
 ἀκριβῶς τὴν τοπικὴ παραλλαγὴ τῶν ποικίλων  
 «σφαιρικῶν» ἀμφορέων, ποὺ ἄρχισαν νὰ πα-  
 ράγονται αὐτὴ τὴν περίοδο σὲ περιοχὲς γύρω  
 ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο. Παρόμοιοι ἀμφορεῖς κατασκευ-  
 ἀζονταν στὴν Κῶ βλ. Ρουλοῦ-Ραπαδίμητριου, Didi-  
 oumi 2010, 741-749, ἐνῶ στὴν Κρήτη ἔχουν ἐντο-

πιστεῖ σφαιρικοὶ ἀμφορεῖς «βυζαντινοῦ» τύπου  
 κατασκευασμένοι ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια στὴν  
 Κνωσό, τὴν Ἐλεύθερνα, τὴ Γόρτυνα καὶ τὴν Ψεῖρα  
 βλ. Hayes 2001, 442-443, εἰκ. 5. A58. Portale-  
 Romeo 2001, 331-332, Ρουλοῦ-Ραπαδίμητριου (ὑπὸ  
 δημοσίευση). Τελικὰ, συμπεραίνουμε ὅτι δὲν εἶ-  
 ναι δυνατὸν νὰ τοποθετήσουμε κάτω ἀπὸ τὴν  
 ὀνομασία LRA 13 ὅλους τοὺς παρόμοιους ἀλλὰ  
 τελικὰ διαφορετικοὺς ἀμφορεῖς ποὺ παράγον-  
 ται στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο αὐτὴ τὴν περίοδο.

270. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 245-247.  
 Ρουλοῦ-Ραπαδίμητριου, Didioumi 2010, 741-749.

αὐτὲς ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ἀφ' ἐνὸς γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐμπορίου καὶ ἀνταλλαγῶν τῆς μικρῆς αὐτῆς κοινότητος τοῦ νησιοῦ μὲ περιοχὲς τῆς πλησιόχωρης Πελοποννήσου (Λακεδαίμονα, Ἀργολίδα, Κόρινθος) καὶ μὲ περιοχὲς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, ἀφ' ἐτέρου γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοπικῆς παραγωγῆς κεραμικῶν καὶ ἀγροτικῶν προϊόντων στὰ ἴδια τὰ Κύθηρα κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Τὰ παραδείγματα **K 1491**, **K 1492**, **K 1494**, **K 1494 α**, **K 1496** καὶ **K 1497 α** βρέθηκαν στοὺς Καννάβους 7 καὶ 9 τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Τομεῖς Α7 καὶ Α9): τὸ χεῖλος τοῦ **K 1491** θυμίζει αὐτὸ τῶν ἀμφορέων τοῦ τύπου Hayes 44 (Saraçhane) ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 8ο/9ο αἰώνα, ἐνῶ τὸ χεῖλος τοῦ **K 1492** μοιάζει μὲ αὐτὸ τοῦ τύπου Hayes 38 (Saraçhane), χρονολογούμενου στὸν 8ο αἰώνα. Σὲ ἀμφορεῖς τῆς ἴδιας περιόδου (8ος) ἀνήκουν ἡ βάση **K 1494** καὶ τὸ τμήμα ὠμου **K 1497 α**<sup>271</sup>. Ἡ εὐρεσί τους ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρῆση τῶν χώρων, ποὺ βρίσκονται ἀνατολικά τοῦ Κελιοῦ καὶ αὐτῶν ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ τοὺς τοίχους 6, 7, 9 καὶ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 8ου καὶ 9ου αἰώνα.

Τὰ **K 1486**, **K 1487**, **K 1487 α**, **K 1488**, καὶ **K 1489** προέρχονται ἀπὸ τὶς τομεῖς ποὺ ἔγιναν στὰ Ἄνδηρα τῆς νοτίου κλιτύος. Συγκεκριμένα: τὸ **K 1487** προέρχεται ἀπὸ τὴ Νότια Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 3 (Τομέας Η) καὶ τὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὁ φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (N35). Μποροῦμε νὰ προτείνουμε μίαν χρονολόγησιν στὸν ὕστερο 8ο ἢ 9ο αἰώνα. Τὰ **K 1487 α** καὶ **K 1490** βρέθηκαν στὴν Τομὴ 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ), τὸ **K 1486** στὴν Τομὴ 3 (Τομέας Ε) καὶ τὸ **K 1496 α** στὴν Τομὴ 4 (Τομέας Ε-Θ) τοῦ ἴδιου Ἀνδῆρου. Στὶς Τομεῖς αὐτὲς ἔχουν ἐντοπιστεῖ ὁμάδες κεραμικῆς ποὺ χρονολογοῦνται στὸν ὕστερο 7ο καὶ 8ο αἰώνα. Τὰ **K 1488**, **K 1489**, **K 1493**, **K 1495** καὶ **K 1497** προέρχονται ἀπὸ τοὺς Καννάβους 1, 3, 5 τῶν Ἀνδῆρων 7 καὶ 8 (Τομεῖς Β3, Β5, Β7), στοὺς ὁποίους ἔχουν ἐντοπιστεῖ νομίσματα τοῦ Κωνσταντα Β' – τὰ περισσότερα ψαλιδισμένα – καὶ ὁμάδες κεραμικῆς ποὺ χρονολογοῦνται στὸν ὕστερο 7ο καὶ 8ο αἰώνα.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**K 1486** (94/E1/5) (πίν. 8)

### Τμήμα ὠμου ἀμφορέα

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλὸς μέτριος, σκληρός, μὲ ἀρκετὲς μικρὲς καὶ λίγες μεγάλες λευκὲς προσμείξεις (ἀσβεστολιθικὲς) καὶ μαρμαρυγία. Χρῶμα ρόδινο ἐσωτερικά, πολὺ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἐξωτε-

ρικά (5YR 7/6-10YR 7/4). Πόροι στὴν ἐξωτερικὴ καὶ κυρίως τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ αὐτὸν τοῦ **K 1485** ἀλλὰ τὸ ἀγγεῖο **K 1486** εἶναι χρονολογικὰ ὀψιμότερο.

Ἐξωτερικά: Ζώνη ἀπὸ πυκνὲς βαθιὲς κυματοειδεῖς αὐλακώσεις στὸ ὕψος τοῦ ὠμου.

271. Hayes 1992, 71-73, fig. 58.17, εἰκ. 57.43. Τὰ **K 1494** καὶ **K 1497 α** μοιάζουν μὲ ἀμφορεῖς τοῦ

8ου αἰώνα ἀπὸ τὸ Saraçhane, βλ. Hayes 1992, 71, τύποι 36-38, εἰκ. 23, 57.

μέγ. σωζ. διαστ.: 7.

Χρονολόγηση: ύστερος 7ος/8ος αι.

**K 1487** (94/H1/11) (σχ. 119, πίν. 8)

**Τμήμα ώμου άμφορέα**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, πορτοκαλόχρωμος-πολύ άνοικτός καστανός (5YR 5/8). Περιέχει λίγες, μικρές λευκές και σπάνιες πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις και ελάχιστος μαρμαρυγίας. Μικροί πόροι στην έσωτερική έπιφάνεια. Ό πηλός μοιάζει με αυτόν του K 1488.

Έξωτερικά πυκνές λεπτές έγχαράξεις που διακόπτονται κάτω από τον ὦμο. μέγ. σωζ. διαστ.: 10.5.

Χρονολόγηση: ύστερος 8ος/9ος αι.

**K 1487α** (93/ΣΤ/2)

**Τμήματα ώμου άμφορέα**

Βαθιές πυκνές έγχαράξεις.

Πηλός μέτριος, σκληρός, άνοικτός καστανός (5YR 7/6-10YR 7/4) με λίγες μεγάλες υπόλευκες προσμίξεις και ελάχιστο μαρμαρυγία. Πόροι στην έξωτερική και κυρίως την έσωτερική έπιφάνεια.

μέγ. σωζ. διαστ.: α) 3.2. β) 2.8.

Χρονολόγηση: ύστερος 7ος/8ος αι.

**K 1488** (94/B5/16) (πίν. 8)

**Τμήμα ώμου άμφορέα**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλός λεπτόκοκκος, μέτριος, άνοικτός καστανός (7.5YR 6/4), με πολύ λίγες μικρές λευκές προσμίξεις και ελάχιστο μαρμαρυγία. Ό πηλός μοιάζει με αυτόν του K 1487. Έξωτερικά: πυκνές, πολύ λεπτές και άβαθεῖς αύλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 9.

Χρονολόγηση: ύστερος 7ος/8ος αι.

**K 1489** (93/B3/4) (πίν. 8)

**Τμήματα σώματος άμφορέα**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, πορτοκαλόχρωμος (7.5YR 7/6), χρώματος άνοιχτού καστανού, με λίγες, μικρές γκριζες και λευ-

κές προσμίξεις και μαρμαρυγία. Πηλός ὁμοιος με K 1488 (διαφορετικό άγγειο).

Έξωτερικά: πυκνές, πολύ λεπτές και άβαθεῖς αύλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: α) 9.5. β) 6.6.

Χρονολόγηση: ύστερος 7ος/8ος αι.

**K 1490** (93/ΣΤ/2) (πίν. 8)

**Τμήματα σώματος άμφορέα (8 ὄστρακα)**

Σῶμα σφαιρικό (ἦ ὠοειδές).

Πηλός λεπτόκοκκος, μέτριος, άνοικτός καστανός/ρόδινος (5YR 7/6), με λίγες πολύ μικρές γκριζες και λευκές προσμίξεις και ελάχιστο μαρμαρυγία.

Έξωτερικά: πολύ λεπτές, πυκνές και άβαθεῖς αύλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: α) 12.5. β) 12.2, γ) 7.7. δ) 6.4. ε) 8. στ) 5.7.

Χρονολόγηση: ύστερος 7ος/8ος αι.

**K 1491** (93/A7/38) (σχ. 120)

**Χεῖλος και τμήμα του λαιμού άμφορέα**

Κωνικός λαιμός με εϋθύ, ὄρθιο χεῖλος. Διατηρεῖται ἡ ἄνω πρόσφυση τῆς λαβῆς.

Πηλός μέτριος, σκληρός, άνοικτός καστανός (10YR 8/3), με άραιές μικρές καστανές προσμίξεις. Ό πηλός μοιάζει με αυτόν του K 1492.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5, δχ.

Χρονολόγηση: 8ος/9ος αι.

**K 1492** (93/A7/38) (σχ. 121, πίν. 8)

**Λαιμός και χεῖλος άμφορέα**

Ἀμφικωνικός λαιμός και χεῖλος στην έσωτερική έπιφάνεια του ὁποῖου ὑπάρχει άβαθῆς αύλακωση. Διατηρεῖται ἡ πρόσφυση τῆς λαβῆς.

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, άνοικτός καστανός/ρόδινος (5YR 7/4), με αρκετές πολύ μικρές, καστανές προσμίξεις. Άνοικτό καστανό επίχρισμα (10YR 7/3) στην έξωτερική έπιφάνεια. Ό πηλός μοιάζει με αυτόν του K 1491.

δχ: 7.1, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.5.

Χρονολόγηση: 8ος αι.

**K 1493** (93/B3/4) (σχ. 121 α).

**Τμήμα λαβής και ὤμου ἀμφορέα**

Λαβή ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5 YR 7/4), μὲ λίγες, μέτριες, γκριζες καὶ ὑπόλευκες προσμίξεις (ἀσβεστολιθικές). Ἀνοικτὸ ἐπίχρισμα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (10YR 8/3). Πηλὸς ὅμοιος μὲ K 1486.

Στὸ τμήμα τοῦ ὤμου ποὺ σώζεται τμήμα ζώνης πυκνῶν, κυματοειδῶν ἐγχαραξέων.

μέγ. σωζ. διαστ.: 9.2, πάχ. λ. 3.4.

Χρονολόγηση: ὕστερος 7ος/8ος αἰ.

**K 1494** (93/A9/29) (σχ. 122)

**Τμήμα βάσης καὶ σώματος ἀμφορέα**

Βάση ἀποστρωγγυλευμένη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6), μὲ ἀραιὲς μεσαῖες καστανές, γκριζες, πορτοκαλιές καὶ λευκὲς προσμίξεις.

Ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα ἐξωτερικὰ (7.5YR 7/4).

Ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ αὐτὸν τοῦ K 1485 ἀλλὰ ὁ τύπος εἶναι ὀψιμότερος χρονολογικά.

μέγ. σωζ. διαστ.: 15.2.

Χρονολόγηση: 8ος αἰ.

**K 1494α** (93/A7/9) (σχ. 123, πίν. 8)

**Χεῖλος ἀμφορέα**

Χεῖλος τριγωνικῆς διατομῆς.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, ὑπόλευκος (10YR 8/4), μὲ λίγες πολὺ μικρές, καστανές προσμίξεις. Ἰχνη ἀνοικτοῦ καστανοῦ ἐπιχρίσματος στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ὁ πηλὸς μοιάζει αὐτὸν τοῦ K 1492.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.6, δχ. 8.2.

Χρονολόγηση: 8ος αἰώνας (?).

**K 1495** (94/B5/12/9)

**Χεῖλος ἀμφορέα**

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, ἀνοικτὸς ρόδιος (10YR 8/3), μὲ συχνοὺς πόρους.

Ἐξωτερικά: πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα.

δχ: 7, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.8.

Χρονολόγηση: ὕστερος 7ος αἰ.

**K 1496** (93/A7/7) (σχ. 124, πίν. 8)

**Τμήμα λαιμοῦ ἀμφορέα**

Λαιμὸς κωνικός.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, καθαρὸς, ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 6/6), μὲ λίγο μαρμαρυγία. Ἐξωτερικὰ στὸν ὤμο graffiti, ἐγχάρακτο γράμμα: Α.

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.

Χρονολόγηση: ὕστερος 7ος/8ος αἰ.

**K 1496α** (94/E-Θ/28) (σχ. 125)

**Λαιμὸς καὶ χεῖλος ἀμφορέα**

Λαιμὸς κυλινδρικός, σχηματίζει ἐλαφρὰ διεύρυνση στὸ χεῖλος, ποὺ ἔχει ἀπλή ἀπόληξη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 7/3), μὲ ἐλάχιστες μικρὲς γκριζες προσμίξεις. Λίγοι μικροὶ πόροι στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Ὁ πηλὸς μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὸν τῶν ἀγγείων ποὺ ἔχουμε ἀναγνωρίσει ὡς τοπικὴ παραγωγή (Πηλὸς 1).

δχ: 7.5, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.7.

Χρονολόγηση: τέλος 7ου αἰ.

**K 1497** (94/B7(5)/23/43)

**Ὑστρακο ἀπὸ ὤμο ἀμφορέα**

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, πορτοκαλόχρωμος (7.5YR 7/6), μὲ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. Πολὺ λεπτές, πυκνές, ἀβαθεῖς αὐλακώσεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.2.

Ἐξωτερικά: ὕστερος 7ος/8ος αἰ.

**K 1497α** (93/A7/22, 23, 18, 13, 14) (σχ. 126, πίν. 9)

**Τμήμα ἀπὸ ὤμο ἀμφορέα**

Πηλὸς σκληρὸς, μέτριος, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 7/4 ἢ 7/6), μὲ λίγες μέτριες ὑπόλευκες καὶ γκριζες προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

Ὁ πηλὸς ἀναγνωρίζεται στὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔχουμε ὑποστηρίξει ὅτι ἀποτελοῦν τοπικὴ παραγωγή (Πηλὸς 1).

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.2.

Χρονολόγηση: 8ος αἰ.



### 3. Πώματα κλειστῶν ἀγγείων (ἀμφορέων)

Ἐλάχιστα ἦταν τὰ πώματα ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπλούστερη μορφή καλύμματος τοῦ στομίου κλειστῶν ἀγγείων. Ὅλα κατασκευάστηκαν ἀπὸ ὄστρακα χρησιμοποιοιμένων ἀμφορέων ἢ ἄλλων πήλινων σκευῶν μεγάλου μεγέθους, ὅπως κυψέλες ἢ, σὲ μία περίπτωση, κεραμίδες. Ὅστρακα ἀπὸ τὰ σπασμένα αὐτὰ σκευὴ ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν καὶ μὲ τὴν κατάλληλη λάξευση ἀπέκτησαν τὸ ἐπιθυμητὸ μέγεθος καὶ σχῆμα γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ ἄνοιγμα τῶν ἀγγείων. Ἀπὸ τὰ πέντε πώματα ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τὰ τρία ἔχουν διάμετρο περίπου 6.5-7.8 ἐκ. καὶ τὰ δύο μικρότερα περίπου 4 ἐκ.

Ἀντίστοιχα πώματα δημοσιεύονται ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς καὶ χρονολογοῦνται τὰ δύο στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰώνα, ἐνῶ τὸ τρίτο προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ 4ου, ἐπίσης, αἰώνα<sup>272</sup>. Πώματα παρόμοια μὲ αὐτὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου βρέθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν τοῦ ναυαγίου στὴ νησίδα Yassi Ada<sup>273</sup>. Τὸ ναυάγιο χρονολογεῖται μὲ νόμισμα Ἡρακλείου (626) μετὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 7ου αἰώνα (625 *terminus post quem*).

Παρατηροῦμε, λοιπόν, ὅτι τὰ πώματα αὐτοῦ τοῦ τύπου χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ σφράγιση κλειστῶν ἀγγείων – ἀμφορέων κατὰ κύριο λόγο – σὲ ὅλη τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, ἐνῶ ἡ χρῆση τους συνεχίζεται καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχῇ. Βέβαια, γιὰ τὴ σφράγιση τοῦ ἀνοιγμάτων τῶν ἀγγείων ἦταν ἀναγκαῖα καὶ ἡ τοποθέτηση, ἐπάνω ἀπὸ τὸ πῶμα κάποιου ὑλικοῦ, ὅπως πηλός, γύψος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σφράγιζαν κάθε μικρὸ ἄνοιγμα, ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸ στόμιο τοῦ ἀγγείου καὶ τὸ πῶμα<sup>274</sup>.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ **K 1499**, ποὺ βρέθηκε ἐπιφανειακά, τὰ ὑπόλοιπα ἀντικείμενα βρέθηκαν σὲ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἓνα χρονολογικὸ πλαίσιο. Τὰ πώματα **K 1498**, **K 1498α** καὶ **K 1498β** προέρχονται ἀπὸ τὸν Κάνναβο Β3 τοῦ Ἀνδῆρου 7 (Τομέας Β3), μαζὶ μὲ κεραμικὴ τοῦ 7ου/ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰώνα καὶ φύλλι τοῦ Κώνσταντος Β' (Ν25). Τὸ **K 1500** βρέθηκε στὴν Τομὴ 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ) σὲ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 7ου αἰώνα (φύλλισ Ἡρακλείου, Ν18). Τέλος, τὸ **K 1500 α** προέρχεται ἀπὸ τὴ Νότια Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 3 (Τομέας Η) καὶ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ 8ου/9ου αἰώνα (φύλλισ Λέοντος Ε', Ν35).

272. Petridis 2010, 114-116, D 10, D 11, D 12, πίν. 38, εἰκ. 201.

273. Bass, Van Doorninck 1982, 160-161, εἰκ. 8-7.

274. Bonifay 2004, 467, εἰκ. 263. Piéri 2005, 77-78, εἰκ. 35, 36, πίν. 25, ἀρ. 2.

## 2. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**K 1498 (93/B3/3α)** (σχ. 127, πίν. 9)

**Πῶμα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο (κυψέλης;)**

Σχῆμα δισκοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 7/6), μὲ ἐλάχιστες μεγάλες ὑπόλευκες προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

δ: 6.5.

Χρονολόγηση: 7ος/ἀρχὲς 8ου αἰ.

**K 1498α (93/B3/3α)** (σχ. 128, πίν. 9)

**Πῶμα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο (κυψέλης;)**

Σχῆμα δισκοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 7/6), μὲ ἐλάχιστες μεγάλες ὑπόλευκες προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

δ: 6.5.

Χρονολόγηση: 7ος/ἀρχὲς 8ου αἰ.

**K 1498β (93/B3/3α)** (σχ. 129, πίν. 9)

**Πῶμα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο κυψέλης**

Σχῆμα δισκοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/6), μὲ λίγες λευκὲς προσμίξεις.

δ: 4.5.

Χρονολόγηση: 7ος/ἀρχὲς 8ου αἰ.

**K 1499 (93/Γ/Χῶρος Ν ἀνδῆρου 4/3)** (πίν. 9)

**Πῶμα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο (ἀμφορέα;)**

Σχῆμα δισκοειδές.

Πηλὸς μέτριος, μέτριος, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 8/4), μὲ πολλοὺς πόρους στὴν ἐπιφάνεια καὶ γκριζες, καστανὲς καὶ λευκὲς προσμίξεις.

δ: 4.2.

Χρονολόγηση: ἐπιφανειακὸ εὖρημα.

**K 1500 (94/ΣΤ2/9)** (σχ. 129 α)

**Πῶμα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο κεραμίδας**

Σχῆμα δισκοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 7/6), μὲ ἐλάχιστες μεγάλες ὑπόλευκες προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία. Πηλὸς ὅπως στὸ K 1498.

δ: ca 7.8.

Χρονολόγηση: α' μισὸ 7ου αἰ.

**K 1500 α (94/Η/7)**

**Πῶμα ἀπὸ ἀπολαξευμένο ὄστρακο ἀμφορέα**

Σχῆμα δισκοειδές.

Πηλὸς σκληρὸς, μέτριος, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/6), μὲ λίγες μέτριες ὑπόλευκες καὶ λίγες μικρὲς γκριζες προσμίξεις.

δ: 5.

Χρονολόγηση: τέλη 8ου/9ου αἰ.

## 4. Μεσοβυζαντινοὶ ἀμφορεῖς

ΤΥΠΟΙ HAYES 54, 56, 61 ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ (?) ΑΜΦΟΡΕΑΣ

Μεταξὺ τῶν παραδειγμάτων ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα μεταφορᾶς ἐντοπίστηκαν καὶ ὀρισμένα ποὺ χρονολογοῦνται στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ μάλιστα στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς, δηλαδὴ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα. Τὰ περισσότερα ὄστρακα (**K 1501**, **K 1501 α**, **K 1501 β**) ἀνήκουν στὸν τύπο Hayes 54 ἀπὸ τὴν τυπολογία τοῦ Sarachane (Günsenin I), ἐλάχιστα παραδείγματα ἀνήκουν στὸν τύπο Hayes 56 (**K 1502**), ἐνῶ ἡ βᾶση **K 1501 γ** ἀνήκει σὲ μεσοβυζαντινὸ ἀμφορέα (τέλη 9ου/10ου αἰώ-

νας), ὁ ὁποῖος ἴσως προέρχεται ἀπὸ περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Ἔφεσος, Σάρδεις), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν καστανό, λεπτόκοκκο πηλὸ μὲ τὸν ἄφθονο μαρμαρυγία<sup>275</sup>. Τέλος, ἀρκετὰ παραδείγματα ἀνήκουν στὸν τύπο 61 τῆς τυπολογίας Hayes (Günsenin III) (**K 1503-K 1509**). Τὰ τελευταῖα αὐτὰ παραδείγματα βρέθηκαν σὲ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ Ἀνδῆρου 2/Κάνναβοι 4 καὶ 10 (Τομεῖς A4 καὶ A10) μαζί μὲ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ τοῦ 12ου/ἀρχῆς 13ου αἰώνα.

#### ΤΥΠΟΣ HAYES 54

Εἶναι τὸ ἀγγεῖο, μὲ τὸ ὅποιο κάνει τὴν ἐμφάνισή της μία κατηγορία βυζαντινῶν ἀμφορέων μὲ διακριτὰ χαρακτηριστικά, οἱ ὁποῖοι θὰ μεταφέρουν προϊόντα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν 9ο/10ο αἰώνα καὶ μετὰ. Πρόκειται γιὰ τὸν τύπο 54 τοῦ Hayes ἀπὸ τὸ Sarachane (τύπος I τῆς τυπολογίας τῆς Günsenin)<sup>276</sup>. Τὸ σῶμα ἔχει σχῆμα σχεδὸν σφαιρικὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὸ ἄνω του τμήμα, τοιχώματα μὲ μεγάλο πάχος, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνειά του καλύπτεται μὲ φαρδιές, ἀβαθεῖς αὐλακώσεις. Ἡ βάση εἶναι ἀποστρογγυλεμένη, ὁ λαιμὸς στὰ πρῶμα παραδείγματα (9ος-10ος αἰ.) εἶναι κυλινδρικός καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐνῶ στὰ ὄψιμα (11ος-ἀρχῆς 12ου αἰώνας) τὸ ὕψος του μειώνεται πολὺ καὶ σχεδὸν ἐνώνεται μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Οἱ λαβές εἶναι κάθετες, χωρὶς νὰ ξεπερνοῦν τὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ στοὺς πρῶιμους ἀμφορεῖς, γίνονται ἐλλειψοειδεῖς μὲ τάση νὰ ὑψώνονται λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος στὰ ὄψιμα παραδείγματα. Ἄν καὶ ἔχουν ἀναγνωριστεῖ διαφορετικὲς ποιότητες πηλοῦ, τὰ περισσότερα παραδείγματα ἔχουν πηλὸ καστανὸ ἀνοιχτό, σκληρό, σχετικὰ καθαρὸ μὲ λίγες, μεσαίου μεγέθους ἀσβεστολιθικὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται μὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Ἡ διάδοσή του εἶναι μεγάλη<sup>277</sup>, ἐνῶ κέντρα παραγωγῆς του ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ Γάνου, περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, καὶ στὸ νησὶ τοῦ Μαρμαρᾶ, τὴ βυζαντινὴ Προκόννησο<sup>278</sup>. Θεωρεῖται ὅτι οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ προορίζονταν γιὰ τὴ μεταφορὰ κρασιοῦ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Γάνου. *Ἀνασκαφικὰ δεδομένα*: Στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἐντοπίστηκαν λίγα παραδείγματα ἀπὸ τὸ σῶμα αὐτοῦ τοῦ ἀμφορέα. Ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ αὐτὸν ποὺ ἤδη περιγράψαμε. Ἴδιο πηλὸ παρουσιάζουν καὶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ Sarachane<sup>279</sup>. Τὰ παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 9ου

275. Hayes προφορικὴ ἐνημέρωση, Φεβρουάριος 2009.

276. Hayes 1992, 73-74. Günsenin 1989, 271-274.

277. Ἀμφορεῖς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐντοπίστηκαν σὲ στρώματα τοῦ 9ου αἰ. στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ψείρας, βλ. Poulou-Papadimitriou 1991,

6, πίν. 8, 14.

278. Günsenin 1993, 193-201. Günsenin 1994, 165-178, εἰκ. 13-14. Armstrong Günsenin 1994, 179-201. Günsenin, Hatcher 1997, 249-260. Günsenin 1999, 9.

279. Hayes 1992, 73.

καὶ στὸν 10ο αἰῶνα (**K 1501**, **K 1501 α**) βρέθηκαν στὰ νότια Ἄνδηρα 5, 6 (ὅμοια ὄστρακα ἀπὸ τὸ Ἄνδηρο 3). Ἀπὸ αὐτὰ τὸ **K 1501** βρέθηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Ἄνδηρου 6 (Κεντρικὴ Τομὴ (Τομέας Γ), ἐνῶ τὸ **K 1501 α** (Ἄνδηρο 5, Τομὴ 2 (Τομέας Θ) καὶ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ στρῶμα 1 τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἄνδηρου 3 (Τομέας Η) θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 9ο/10ο αἰῶνα ἐξαιτίας τὸ ἀρχαιολογικοῦ τους περιβάλλοντος: βρέθηκαν σὲ ομάδες ποὺ ἔδωσαν κεραμικὴ τοῦ 9ου/10ου αἰῶνα, ἐνῶ στὸ στρῶμα 1 τῆς Νότιας Τομῆς βρέθηκε, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὁ φύλλις τοῦ Λέοντος Ε' (N35).

Τὸ **K 1501 β**, ποὺ πιθανὸν ἀνήκει σὲ πρωιμότερη παραλλαγὴ τοῦ τύπου 54, χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰῶνα. Ἡ εὕρεσή του στὸν Κάνναβο 7 τοῦ Ἄνδηρου 2 (Τομέας Α7), ὅπου βρέθηκαν καὶ ἄλλα κεραμικὰ τοῦ 8ου/9ου αἰῶνα, μᾶς δίνει ἕνα ἐπιπλέον στοιχεῖο γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἀνατολικά τοῦ κελιοῦ, κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο.

#### ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ (?) ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

Τὸ παράδειγμα **K 1501 γ** ἀνήκει σὲ βάση μικροῦ ἀμφορέα μὲ ἐπίμηκες σχεδὸν κυλινδρικό σῶμα, κυλινδρικό λαιμὸ καὶ κάθετες λαβές. Τὸ σχῆμα θυμίζει τὶς ἐπιβιώσεις τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ ἀμφορέα 1 (LRA 1) ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ μετὰ. Ὁ πηλὸς του εἶναι λεπτόκοκκος, σκληρὸς μὲ ἀφθονο μαρμαρυγία, στοιχεῖο ποὺ συνηγορεῖ ὑπὲρ μιᾶς αἰγαιακῆς/μικρασιατικῆς προέλευσης. Ἀνάλογο σχῆμα καὶ πηλὸ ἔχουν ἀμφορεῖς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ νησίδα Ψεῖρα καὶ χρονολογοῦνται στὸν 8ο/9ο αἰῶνα<sup>280</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸν Hayes ἀνάλογο σχῆμα καὶ πηλὸ ἔχουν καὶ ἀμφορεῖς τοῦ 10ου/11ου αἰῶνα ἀπὸ περιοχὲς τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Ἔφεσος, Σάρδεις?)<sup>281</sup>. *Ἀνασκαφικὰ δεδομένα*: Τὸ παράδειγμα **K 1501 γ** βρέθηκε στὴν Τομὴ 2 τοῦ Ἄνδηρου 5 (Τομέας Θ) σὲ στρῶμα ποὺ ἔδωσε καὶ ἄλλη κεραμικὴ τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 9ο/10ο αἰῶνα.

ΤΥΠΟΣ HAYES 56 (z)

Ἐνα μόνο παράδειγμα (K 1502) ἀνήκει σὲ ἀμφορέα τοῦ τύπου 56 τῆς τυπολογίας τοῦ Hayes (Sarçhane), ποὺ χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰῶνα<sup>282</sup>.

280. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 245, εἰκ. 21-22.

ἀριος 2009.

281. Hayes προφορικὴ ἐνημέρωση, Φεβρου-

282. Hayes 1992, 75, εἰκ. 25.10.



## ΤΥΠΟΣ HAYES 61 (GÜNSENIN III)

Τὰ περισσότερα παραδείγματα, ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει, ἀνήκουν στὸν τύπο 61 τῆς τυπολογίας τοῦ Hayes ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Saraçhane (Günseñin τύπος III)<sup>283</sup>. Οἱ ἀμφορεῖς αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὸν πλέον διαδεδομένο τύπο ἀγγείου μεταφορᾶς προϊόντων ὄχι μόνο στὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ σὲ περιοχὲς ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸ Βυζάντιο τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 12ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει σῶμα ἀπιόσχημο μὲ βάση ὀξεία ἀποστρογγυλευμένη καὶ λαβὲς ὑψηλές· τὸ ὕψος τους ὑπερβαίνει ἀρκετὰ τὸ ὕψος τοῦ στομίου τοῦ ἀγγείου. Ὁ ὑψηλὸς λαιμὸς ἔχει σχῆμα ἀνεστραμμένου κώνου. Ὁ ὦμος καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος τοῦ ἀμφορέα καλύπτονται ἀπὸ λεπτές, ὀξυκόρυφες, παραλληλόγραμμες, ὀριζόντιες ἐγχαράξεις, ποὺ ἔχουν γίνει μὲ χτένι. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀγγείου δὲν εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ συχνὰ παρατηροῦμε μικρὰ κομματάκια πηλοῦ κολλημένα ἐπάνω στὶς αὐλακώσεις. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων φθάνει συχνὰ τὸ 1 ἐκ.<sup>284</sup>. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀνοιχτὸς καστανὸς ἕως καστανός (7.5 YR 6/4-5 YR, 6/4), σκληρὸς, λεπτὸς μὲ ὀμαλὸ σπάσιμο καὶ λίγες προσμίξεις, κυρίως μεγάλο στρογγυλὸ ἀσβεστόλιθο, καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. Ὅρατὰ εἶναι μικρὰ κενὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὀστράκου ποὺ ἔχουν προκαλέσει οἱ ὀργανικὲς προσμίξεις, οἱ ὁποῖες κήκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ψησίματος. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων εἶναι καλυμμένη μὲ ἀνοιχτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα, συνήθως ἀπολεπισμένο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου ποὺ φέρει ἐγχαράξεις.

Ἡ διάδοση τοῦ τύπου ποὺ ἐξετάζουμε εἶναι πολὺ μεγάλη σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ στὴν Ἰταλία<sup>285</sup>. Ἐνα ἀκέραιο παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ γειτονικὸ Καστρί<sup>286</sup>.

Τὰ ἀγγεῖα **K 1503-K 1509** (Ὁμάδα 1) βρέθηκαν σὲ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Κάνναβος Τομέας Α) μαζὶ μὲ ἐφυσλωμένη κεραμικὴ τοῦ 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰώνα. Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι μόνο τὰ **K 1503-K 1505**, ποὺ παρουσιάζονται στὸν κατάλογο, καθὼς καὶ ἄλλα ὅμοια παραδείγματα, ποὺ ἔχουν καταγραφεῖ ἀλλὰ δὲν παρουσιάζονται, ἔχουν ἴδια ποιότητα πηλοῦ (Πηλὸς 4) μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ Saraçhane.

Τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα παρουσιάζουν δύο διαφορετικὲς ποιότητες πηλοῦ: αὐτὰ ποὺ ἐντάσσονται στὴν Ὁμάδα 2 (**K 1506**) ἔχουν πηλὸ λεπτόκοκκο, σκληρό, ἀνοιχτὸ καστανὸ (5YR 6/4), μὲ ἀραιές, μεγάλες, ὑποκίτρινες καὶ γκριζες προσμίξεις καὶ λίγο μαρμαρυγία. Τὰ **K 1507, K 1508, K 1509**, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν

283. Hayes 1992, 76, εἰκ. 26.10-11. Günseñin 1989, 271-274, εἰκ. 1, 8-9. Günseñin 1999, 9.

284. Günseñin 1989, 271. Hayes 1992, 76. Sanders 1993, 283.

285. Πὰ τὴ διάδοση τοῦ τύπου βλ. Günseñin 1989, 271, 273, σημ. 16-20, εἰκ. 1. Hayes 1992, 76, εἰκ. 26.10-11. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 55-58.

286. Coldstream 1972γ, 270, Q 19, πίν. 88, κ.

Όμάδα 3, έχουν λεπτό/μέτριο πηλό, σκληρό, πορτοκαλέρυθρο (2.5YR 5/6), με ελάχιστες πολύ μικρές καστανές και ελάχιστες μεγάλες άσβεστούχες προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία. Οί παρατηρήσεις αυτές μᾶς επιτρέπουν να υποστηρίξουμε την προέλευσή τους από διαφορετικά κέντρα παραγωγής, παρατήρηση που θα επιβεβαιωθεί μόνο με αναλύσεις πηλοῦ<sup>287</sup>. *Ανασκαφικά δεδομένα:* Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα βρέθηκαν σὲ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ Ἀνδῆρου 2. Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι ὄστρακα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου στὸν Κάνναβο 4 (Τομέας Α4) συγκολλήθηκαν μὲ ἄλλα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς καμαροσκεποῦς δεξαμενῆς (Κάνναβος 10 (Τομέας Α10) (**K 1503**, **K 1504**). Εἰδικότερα στὸν Κάνναβο 4 οἱ ἀμφορεῖς τοῦ τύπου Hayes 61 (**K 1503**, **K 1504**, **K 1505**, **K 1507**) βρέθηκαν μαζί μὲ ἐφυσωμένη κεραμικὴ τοῦ 12ου/ἀρχῆς 13ου αἰῶνα καὶ τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) (Κάνναβος 4, ΟΜ. 49 (Τομέας Α4). Λίγα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὰ νότια Ἀνδῆρα (**K 1506**, **K 1508**, **K 1509**).

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΤΥΠΟΣ HAYES 54 (GÜNSENIN I)

**K 1501** (93/Γ/Χῶρος Ν ἀνδῆρου 4/3)

### Τμήμα σώματος ἀμφορέα

Σῶμα σχεδὸν σφαιρικὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὸ ἄνω μισό.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανέρυθρος (2.5YR 6/4), μὲ ἀρκετὲς μικρὲς ὑπόλευκες καὶ καστανές, ελάχιστες ἀσβεστούχες μεγάλες προσμίξεις καὶ ἀρκετὸ μαρμαρυγία.

Ἐξωτερικά: πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρυσμα καὶ λεπτές, ἀβαθεῖς αὐλακώσεις. μέγ. σωζ. διαστ.: 6.

Χρονολόγηση: 9ος/10ος αἰ.

**K 1501a** (94/Θ/9) (σχ. 129 β)

### Ὅστρακο ἀπὸ σῶμα ἀμφορέα

Σῶμα σχεδὸν σφαιρικὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὸ ἄνω μισό.

Πηλὸς σκληρὸς, καστανὸς (5YR 6/4), καθαρὸς μὲ ελάχιστες, μέτριες ἀσβεστούχες

προσμίξεις. Ἰχνη πολὺ ἀνοικτοῦ καστανοῦ ἐπιχρίσματος (10YR 8/4).

Ἀραιές, ἀβαθεῖς αὐλακώσεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.5.

Σημ. Ὅστρακο ἀπὸ ὁμοίου τύπου ἀμφορέα στὴ Νότια Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 3 (Τομέας Η). Χρονολόγηση: 9ος/10ος αἰ.

**K 1501β** (93/A7/22, 23, 18, 13, 14/10) (σχ. 129 γ, πίν. 9)

### Ὅστρακο ἀπὸ σῶμα ἀμφορέα

Σῶμα σχεδὸν σφαιρικὸ μὲ τὴ μεγαλύτερη διάμετρο στὸ ἄνω μισό.

Πηλὸς σκληρὸς, κοκκινοκάστανος (5YR 6/4-6/6), καθαρὸς μὲ λίγες, μικρὲς γκριζες προσμίξεις.

Πυκνές ἀβαθεῖς αὐλακώσεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

μέγ. σωζ. διαστ.: 7.5.

287. Ἔχουν ἤδη δημοσιευτεῖ διαφορετικὲς παραγωγές τοῦ τύπου Hayes 61, βλ. Πούλου-

Παπαδημητρίου 2008, 58-59.

Χρονολόγηση: Πρόκειται για άμφορέα, που ανήκει σε πρώιμη παραλλαγή του τύπου 54 και χρονολογείται στον 9ο αί.

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΦΟΡΕΑΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ (?) ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ

**K 1501γ** (94/Θ/λωρ. 10/3) (σχ. 129 δ)

**Τμήμα βάσης και σώματος άμφορέα**

Βάση άποστρογγυλευμένη.

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, ρόδιος (5YR 6/6), με άραιες λευκές προσμίξεις και άφθονο μαρμαρυγία.

Έξωτερικά: στο σωζόμενο τμήμα του σώματος άραιες αυλακώσεις με άποστρογγυλευμένη άκμή.

μέγ. σωζ. διαστ.: 8.

Χρονολόγηση: 9ος/10ος αί.

ΤΥΠΟΣ HAYES 56 (γ)

**K 1502** (94/E-Θ/18) (σχ. 130, πίν. 9)

**Όστρακο από τον λαιμό και το χείλος άμφορέα**

Λαιμός κωνικός. Χείλος άπλό, έλαφρά έξωστροφο. Διακρίνεται ή πρόσφυση τής λαβής.

Πηλός σκληρός, μέτριος, καστανέρυθρος (2.5YR 5/8), με πολλές μικρές/μέτριες υπόλευκες και γκριζες και λίγες, μεγάλες άσβεστοϋχες προσμίξεις και έλάχιστο μαρμαρυγία.

δχ. 4, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.2.

Χρονολόγηση: 11ος/12ος αί.

ΤΥΠΟΣ HAYES 61 (GÜNSENIN III) ΟΜΑΔΑ 1

**K 1503** (93/A4/66+75+49+73+64+A10/59) (πίν. 9, σχ. 131)

Τμήματα σώματος άμφορέα (25 όστρακα, πολλά από τα όποια συγκολλούνται).

Σώμα άπιόσχημο. Βάση άποστρογγυλευμένη. Σώζεται ή πρόσφυση τής λαβής.

Πηλός 4, άνοικτός καστανός (5YR 6/4). Ήχνη ρόδιου έπιχρίσματος (5YR 7/4).

Έξωτερικά: πυκνές λεπτές έγχαράξεις στο μεγαλύτερο μέρος του σώματος.

Σωζ. υ. 26.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αί.

**K 1504** (93/A4/49+66+A10/62) (πίν. 10)

**Τμήματα σώματος άμφορέα**

Σώμα άπιόσχημο.

Πηλός 4, άνοικτός καστανός (5YR 6/4).

Έξωτερικά: πυκνές λεπτές έγχαράξεις.

Σωζ. υ: 17.5, μέγ. δ. σώμ.: 30, πάχ. τοίχ.: 1.2.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αί.

**K 1505** (93/A4/69)

**Τμήμα σώματος άμφορέα**

Σώμα άπιόσχημο.

Πηλός 4, άνοικτός καστανός (5YR 6/4).

Έξωτερικά: πυκνές λεπτές αυλακώσεις που διακόπτονται στο ύψος του ώμου.

μέγ. σωζ. διαστ.: α) 9. β) 8.3.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αί.

Οί έπόμενες ομάδες (Όμάδα 2 και Όμάδα 3) ανήκουν σε άγγεία ίδιου τύπου με διαφορετικές ποιότητες πηλού.

ΟΜΑΔΑ 2

**K 1506** (93/Γ/Χῶρος Ν άνδῆρου 4/3)

**Τμήμα σώματος άμφορέα**

Πηλός λεπτόκοκκος, σκληρός, άνοικτός καστανός (5YR 6/4), με άραιες μεγάλες υποκίτρινες και γκριζες προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία.

Έξωτερικά: πυκνές λεπτές αυλακώσεις και ώχρὸ έπίχρισμα (5YR 7/4).

μέγ. σωζ. διαστ.: 10.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αί.

ΟΜΑΔΑ 3

**K 1507** (93/A4/66)

**Τρία όστρακα από το σώμα όμοιου τύπου άμφορέα με άλλο πηλό (συγκολλημένα)**

Πηλός λεπτός/μέτριος, σκληρός, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 5/6), με έλάχιστες πολὺ

μικρές καστανές και ελάχιστες μεγάλες άσβεστοϋχες προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία.

Στην έξωτερική επιφάνεια πολύ λεπτές άβαθεϊς έγγαράξεις και πολύ άνοικτò καστανò επίχρισμα (5YR 7/4).

μέγ. σωζ. διαστ.: 11.2.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αϊ.

**K 1508** (93/B3/4)

#### **Τμήμα σώματος άμφορέα**

Σώμα άπίοσχημο

Πηλòς λεπτός, μαλακòς/μέτριος, άνοικτòς καστανòς (5YR 6/4), με ελάχιστες πολò μικρές ύπόλευκες προσμίξεις.

Έξωτερικά: πυκνές λεπτές αύλακώσεις, μέγ. σωζ. διαστ. 7.2.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αϊ.

**K 1509** (93/Γ/Χώρος Ν άνδήρου 4/1)

#### **Τμήμα σώματος άμφορέα**

Σώμα άπίοσχημο.

Πηλòς λεπτòς/μέτριος, σκληρòς, πορτοκαλόχρωμος (7.5YR 7/4), με ελάχιστες μετρίου μεγέθους λευκές προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία.

Έξωτερικά: πυκνές λεπτές αύλακώσεις μέγ. σωζ. διαστ. 9.2.

Χρονολόγηση: μέσα 12ου/άρχες 13ου αϊ.

### **3. Κοινή κεραμική**

Ένα μεγάλο μέρος τής κεραμικής ανήκει σè αὐτὴ τὴν κατηγορία. Άν και μελετήθηκαν όλα τὰ ὄστρακα, στὸν κατάλογο παρουσιάζονται ὅσα θεωρήσαμε διαγνωστικά και πῆραν ἀριθμò. Ἐπειδὴ ἡ κοινὴ ἀκόσμητη κεραμικὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου συχνὰ δὲν δημοσιεύεται, τὰ παράλληλα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι ελάχιστα. Ἡ μελέτη ὅμως και δημοσίευση αὐτῶν τῶν κεραμικῶν μᾶς δίνει σημαντικὰ στοιχεῖα ὄχι μόνο γιὰ τὴν τυπολογικὴ εξέλιξη τῶν ἀγγείων γιὰ μία μεγάλη περίοδο, ἀλλὰ, κυρίως, γιὰ τὴν ἄγνωστη στὴ δικὴ μας περίπτωση, κυθηραϊκὴ παραγωγή τῶν βυζαντινῶν χρόνων.

#### **α. Λαγήνια, κανάτες**

Τὰ περισσότερα παραδείγματα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν πηλò ποὺ ὀνομάσαμε τοπικò (Πηλòς 1). Τò χαρακτηριστικò σχῆμα, ποὺ τò συναντᾶμε ἀρκετὰ συχνά, εἶναι τὸ λαγήνι **K 1510**: ὁ λαιμòς εἶναι κυλινδρικòς με μικρὴ ἔνταση στὸ μέσον ἔσωτερικά, φέρει αύλακώσεις και ἀκμές έξωτερικά και ἡ λαβὴ εἶναι τανιωτὴ με κεντρικὴ αύλακωση στὴν ἄνω επιφάνεια. Ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Σπάρτη χρονολογοῦνται στὰ τέλη 12ου/άρχες 13ου αἰώνα<sup>288</sup>. Τò **K 1510** βρέθηκε στὸ Ἄνδρηο 2 (Κάνναβος 4, Ὁμάδα 66 (Τομέας Α4) και προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια

288. Sanders 1993, 269, ἀρ. 38, εἰκ. 9, πίν. 26. Τὰ παραδείγματα βέβαια ἀπὸ τὴ Σπάρτη φέ-

ρουν ἐγγάρακτη ἢ γραπτὴ διακόσμηση.



ομάδα στην οποία βρέθηκαν οι άμφορες του Τύπου Hayes 61 και τα έφουαλωμένα πινάκια του τέλους 12ου/άρχων 13ου αιώνα.

Τα **K 1511** και **K 1512** έχουν διαφορετικό πηλό και ίσως είναι είσηγμένα. Και τα δύο έχουν φαρδύ λαιμό: άγγεϊα μεταφορᾶς ύγρων, του 13ου αιώνα, με φαρδύ λαιμό έχει δημοσιεύσει η Armstrong από την Καδμεία (Θήβα)<sup>289</sup>. Παρόμοιο λαιμό, χεῖλος και πλατιά, ταινιωτή λαβή έχουν αντίστοιχα σκεύη από το Ότράντο και χρονολογούνται στον 13ο αιώνα<sup>290</sup>. Η χρονολόγηση των **K 1511** και **K 1512** στο τέλος του 12ου και στον 13ο αιώνα δικαιολογείται και από το αρχαιολογικό περιβάλλον στο οποίο βρέθηκαν (Άνδηρο 2, Κάνναβος 4, Όμάδα 69 (Τομέας Α4).

Στην άνασκαφή βρέθηκαν άρκετά όστρακα από κανάτες. Σχεδόν όλα τα παραδείγματα είναι κατασκευασμένα από τον τοπικό πηλό (Πηλός 1). Ένδιαφέρον παρουσιάζει το **K 1516**, που είναι προχοή από κανάτα και το **K 1516 α**, που έχει ήμμο στον λαιμό έσωτερικά. Διαφορετικό πηλό έχει το **K 1517**: στην έπιφάνεια αυτού του άγγεϊου διακρίνονται οι κάθετες γραμμές της στίλβωσης<sup>291</sup>.

Τα άγγεϊα, που προέρχονται από το νότιο τμήμα της Νότιας Τομής του Άνδῆρου 4 (Τομέας Ζ) και την Τομή 1 του Άνδῆρου 5 (Τομέας Θ) (**K 1513**, **K 1515**, **K 1517**), στους όποιους έντοπίστηκαν όμαδες κεραμικής της περιόδου από τον 9ο έως τον 11ο αιώνα, είναι πιθανόν να χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το **K 1514**, του όποιου η βάση έχει σχήμα που θυμίζει τα άγγεϊα του 14ου/15ου αιώνα είναι μάλλον ύπολειμματικό. Τα **K 1516** και **K 1516 α**, προέρχονται από τον Κάνναβο 7 του Άνδῆρου 2 (Τομέας Α7), δηλαδή από τον χώρο με το δάπεδο από σχιστολιθικές πλάκες που έντοπίστηκε άνατολικά του κελιοῦ. Το αρχαιολογικό περιβάλλον τους μάς έπιτρέπει να προτείνουμε μία χρονολόγηση στον 8ο/9ο αιώνα.

### **β. Λεκάνες-πινάκια**

Ένδιαφέρουσα είναι η όμάδα των άνοικτων άγγεϊων: λεκάνες, λεκανίδες, πινάκια άναγνωρίστηκαν μεταξύ των κεραμικών της άνασκαφής. Στην πλειονότητά τους έχουν όριζόντιο χεῖλος και έπίπεδη βάση: φέρουν στην άνω έπιφάνεια του όριζόντιου ή λοξοῦ χείλους διακόσμηση έγχάρακτη (κυματοειδείς γραμμές) ή έμπιέστη. Ένα παράδειγμα έχει κάθετο χεῖλος, ένῶ τα πινάκια έχουν δακτυλιόσχημη βάση έλαφρά άποκλίνουσα. Άνάλογα σκεύη με όμοια διακόσμηση προέρχονται από την

289. Armstrong 1993, 320, 322, άρ. 235, εικ. 14. Άντίστοιχα παραδείγματα και από το Άργος, βλ. Pierrart, Thalamann 1980, εικ. 6, πίν. 8, άρ. Β 21.

290. Patterson, Whitehouse 1992, 112, 116, εικ. 6:8.

291. Για τη στίλβωση σε κανάτες, πινάκια

μαγειρικά και άποθηκευτικά σκεύη από τον 7ο έως τον 13ο αι., βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2008, 72-75. Για κανάτες του 10ου/11ου αιώνα με βάση αντίστοιχη των **K 1513**, **K 1515** βλ. Rosser 1983, 379-380.

άνασκαφή στο Καστρί και χρονολογούνται στον 12ο αιώνα<sup>292</sup>. Τὰ περισσότερα παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ προέρχονται ἀπὸ τὶς ὁμοιογενεῖς ομάδες τοῦ 12ου/13ου αἰώνα ποὺ ἐντοπίστηκαν στοὺς Καννάβους 4 καὶ 10 (Τομεῖς Α4 καὶ Α10) τοῦ Ἀνδῆρου 2 (**K 1518**, **K 1518 α**, **K 1519**, **K 1520 α**, **K 1521**, **K 1522**, **K 1522 α**, **K 1524**, **K 1525**, **K 1526**, **K 1527**) (βλ. παράρτημα 1, πίν. 11).

Ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν πρωιμότερα: στὴν πρώιμη μεσοβυζαντινὴ περίοδο χρονολογεῖται τὸ **K 1520**, ποὺ βρέθηκε στὸν Κάνναβο 9 τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Τομέας Α9). Τὸ πινάκιο **K 1523**, ποὺ παρουσιάζει διαφορετικὸ τύπο βάσης καὶ εἶναι στιλβωμένο ἐσωτερικά, βρέθηκε στὴν Κεντρικὴ Τομὴ τοῦ Ἀνδῆρου 6 (Τομέας Γ), ἐνῶ τὸ **K 1522 β** προέρχεται ἀπὸ τὴν Τομὴ 3 τοῦ Ἀνδῆρου 5. Εἶναι πιθανὴ καὶ γιὰ τὰ δύο μία χρονολόγηση στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Παρατηροῦμε δηλαδὴ τὴν χρῆση τῆς ἴδιας ποιότητας πηλοῦ (Πηλὸς 1) γιὰ τὴν κατασκευὴ κεραμικῶν καθημερινῆς χρήσης γιὰ μία μεγάλη χρονικὴ περίοδο.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**K 1510** (93/A4/66) (σχ. 132, πίν. 10)

### Τμήμα λαιμοῦ καὶ λαβῆς ἀπὸ λαγήνι

Λαιμὸς κυλινδρικός μὲ αὐλακώσεις καὶ ἄκμεις ἐξωτερικά, λαβὴ ταινιωτὴ μὲ κεντρικὴ αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς 1, τοπικός, γκριζὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀστράκου (5YR 6/2) καὶ πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 7/4).  
σωζ. υ: 5.1, δλ: 7, πλ. λαβῆς: 5.1.

Χρονολόγηση: β' μισὸ τοῦ 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1511** (93/A4/66)

### Τμήμα σώματος ἀπὸ λαγήνι

Πηλὸς 1, τοπικός. Ὁ πηλὸς εἶναι γκριζὸς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀστράκου (5YR 6/2) καὶ πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 7/4).

μέγ. σωζ. διαστ. 5.7.

Χρονολόγηση: β' μισὸ τοῦ 12ου/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1512** (93/A4/69) (σχ. 133)

### Τμήμα χείλους καὶ λαβῆς ἀπὸ λαγήνι

Χείλος μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη. Λαβὴ ταινιωτὴ, ἐξαιρετικὰ φαρδιὰ καὶ λεπτή.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, μὲ ἐλάχιστες μικρὲς γκριζες προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/6).

δχ: 12.

Χρονολόγηση: 13ος αἰ.

**K 1513** (94/Θ/9) (σχ. 134, πίν. 10)

### Τμήμα βάσης κανάτας

Βάση ἐπίπεδη, κοφτὴ.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανέρυθρος (5YR 6/6), μὲ ἀρκετὲς μικρὲς λευκὲς προσμίξεις καὶ ἄφθονο μαρμαρυγία. Ὁ πηλὸς, ποὺ ἔχει ἄφθονο μαρμαρυγία, μοιάζει μὲ τὸν Πηλὸ 2 καὶ εἶναι πιθανὸν τοπικός.

Σημ: διακρίνονται τὰ ἴχνη τοῦ νήματος μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὀποίου ἀφαιρεῖται τὸ ἀγεῖο ἀπὸ τὸν τροχό.

<sup>292</sup> Coldstream, Huxley 1972, πίν. 50, ἀρ. 22, 23.

δβ: 8.7.

Χρονολόγηση: πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδος.

**K 1514** (94/Θ/9) (σχ. 135)

**Τμήμα βάσης κανάτας**

Βάση επίπεδη.

Πηλός μέτριος, σκληρός, καστανέρυθρος (5YR 6/6), με αρκετές μικρές λευκές προσμίξεις και άφθονο μαρμαρυγία. Ο πηλός, που μοιάζει με αυτό του K 1513, είναι πιθανόν τοπικός (Πηλός 2).

δβ: 8.8.

Χρονολόγηση: 14ος / 15ος αι.

**K 1515** (94/Θ/9)

**Τμήμα βάσης κανάτας**

Βάση κοφτή, επίπεδη.

Πηλός 1, τοπικός, λεπτόκοκκος, ρόδινος/άνοικτος καστανός (5YR 7/4), σκληρός, με άραιες μεγάλες γκριζες προσμίξεις.

Σημ: διακρίνονται τα ίχνη του νήματος με τη βοήθεια του οποίου αφαιρείται το άγγετο από τον τροχό.

δβ: 9.5.

Χρονολόγηση: πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδος.

**K 1516** (93/A7/4)

**Τμήμα προχοής**

Πηλός μέτριος, σκληρός, καστανέρυθρος (5YR 6/6), με αρκετές μικρές λευκές προσμίξεις και άφθονο μαρμαρυγία. Πηλός όμοιος με το K 1513, K 1514.

μέγ. σωζ. διαστ.: 2.7.

Χρονολόγηση: πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδος (8ος/9ος αι.).

**K 1516α** (93/A7/5) (σχ. 135 α)

**Τμήμα λαιμού κανάτας με ήθμο**

Λαιμός κανάτας στη βάση του οποίου έσωτερικά σώζονται ίχνη ήθμου.

Πηλός 1, τοπικός, άνοικτος καστανός/ρόδινος (5YR 7/3). Έξεργη ταινία με έμπιέσεις έξωτερικά στο σημείο μετάβασης από τον ώμο στον λαιμό.

δλ: 6.

Χρονολόγηση: πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδος (8ος/9ος αι.).

**K 1517** (94/Z/10)

**Τμήμα σώματος κλειστού άγγείου (κανάτα?)**

Πηλός λεπτός, σκληρός, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/6), με ελάχιστες μικρές υπόλευκες προσμίξεις και λίγο μαρμαρυγία.

Όριζόντιες γραμμές στίλβωσης στην έξωτερική επιφάνεια.

μέγ. σωζ. διαστ.: 6.9.

Χρονολόγηση: πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδος.

**K 1518** (93/A4/69) (σχ. 136, πίν. 10)

**Τμήμα σώματος και χείλους λεκανίδας**

Τοίχωμα λοξό. Χείλος σχεδόν όριζόντιο, φαρδύ.

Πηλός 1, τοπικός, πολύ άνοικτος καστανός (5YR 7/4).

Έπίχρισμα από τον ίδιο πηλό έσωτερικά και έξωτερικά. Στην άνω επιφάνεια του χείλους έγχάρακτη κυματιστή γραμμή.

δχ: 34.6, μέγ. σωζ. διαστ.: 10.6.

Χρονολόγηση: 12ος/άρχες 13ου αι.

**K 1518α** (93/A4/66) (σχ. 137, πίν. 10)

**Τμήμα σώματος, χείλους και ή βάση λεκάνης**

Τοίχωμα λοξό, εϋθύγραμμο. Χείλος όριζόντιο, φαρδύ. Βάση επίπεδη.

Πηλός 1, τοπικός, πολύ άνοικτος καστανός (5YR 7/4).

Έπίχρισμα από τον ίδιο πηλό έσωτερικά και έξωτερικά. Στην άνω επιφάνεια του χείλους έγχάρακτη κυματιστή γραμμή.

δχ: 30.6, δβ: 10.

Χρονολόγηση: 12ος/άρχες 13ου αι.

**K 1519** (93/A4/49) (σχ. 138)

**Χείλος λεκάνης**

Πηλός 1, τοπικός, πολύ άνοικτος καστανός (5YR 7/4).

Σχήμα όμοιο με K 1518 α.

δχ: 34.6.

Χρονολόγηση: 12ος/άρχες 13ου αι.

**K 1520** (94/A9/16) (σχ. 139)

**Χεῖλος λεκάνης**

Χεῖλος κάθετο με κυματοειδεῖς ἐγχαράξεις ἐξωτερικά.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δχ: 29.8.

Χρονολόγηση: πρώιμη μεσοβυζαντινὴ περίοδος (8ος/9ος αἰ.).

**K 1520α** (93/A10/2/59) (σχ. 140)

**Χεῖλος βαθιᾶς λεκανίδας**

Χεῖλος κάθετο ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δχ: 28.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1521** (93/A10/2/59) (σχ. 141)

**Χεῖλος ἀπὸ βαθὺ πινάκιο**

Χεῖλος ἔξω νεῦον, λοξότμητο.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δχ: 18.8.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1522** (93/A4/49) (σχ. 142)

**Χεῖλος ἀπὸ βαθὺ πινάκιο**

Χεῖλος κάθετο, λοξότμητο.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δχ: 23.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1522α** (93/A4/49)

**Χεῖλος πινακίου**

Χεῖλος ἔξω νεῦον, λοξότμητο, ἀκμὴ στὸ σημεῖο μετάβασής του πρὸς τὸ τοίχωμα.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δχ: 18. ἐκ.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1522β** (94/E1/8)

**Χεῖλος ἀπὸ μικρὸ βαθὺ πινάκιο**

Χεῖλος κάθετο λοξότμητο, με τρεῖς ὀριζόντιες ἐγχαράξεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς

(5YR 7/4).

δχ: 14 ἐκ.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινὴ περίοδος.

**K 1523** (94/Γ/29) (σχ. 143, πίν. 10)

**Τμήμα βάσης καὶ σώματος πινακίου**

Βάση ὑψηλὴ με ἐλαφρὰ πεπλατυσμένο δακτύλιο.

Πηλὸς 1, τοπικός, (7.5YR 7/4), με ἀρκετὴ ἀσημιζουσα μίκα.

Γραμμὲς στίλβωσης στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα.

δβ. 7.6, σωζ. υ. 3.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινὴ περίοδος.

**K 1524** (93/A4/69) (σχ. 144)

**Τμήμα βάσης πινακίου**

Βάση ἀποκλίνουσα.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 7/4).

Ἔντονη στίλβωση στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πυθμένα.

δβ: 9.2.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1525** (93/A4/49) (σχ. 145)

**Βάση πινακίου**

Βάση ἀποκλίνουσα.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δβ: 10.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1526** (93/A4/69) (σχ. 146)

**Βάση πινακίου (δύο ὄστρακα)**

Βάση ἀποκλίνουσα.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δβ: 9.2.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.

**K 1527** (93/A4/69)

**Βάση πινακίου**

Βάση δακτυλιόσχημη.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 7/4).

δβ: 9.4.

Χρονολόγηση: 12ος/ἀρχὲς 13ου αἰ.



### γ. Κοινή κεραμική Ρωμαϊκής περιόδου

Λίγα ὄστρακα ἀπὸ λεκάνες καὶ κανάτες βρέθηκαν μαζί με τὶς ὁμάδες κεραμικῆς, ποὺ κατὰ κύριο λόγο χρονολογοῦνται στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, προέρχονται ὅμως ἀπὸ παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου καὶ χαρακτηρίζονται ὡς ὑπολειμματικά. Οἱ λεκάνες χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν πολὺ λεπτό, μαλακό, πολὺ ἀνοικτὸ καστανό, σχεδὸν ὑπόλευκο πηλὸ (7.5YR 8/4), ὁ ὁποῖος δὲν παρατηρεῖται σὲ κανένα ἀγγεῖο τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

### 1. ΚΑΝΑΤΕΣ

**K 1528** (94/Θ/Λωρ. 2/1) (σχ. 147)

#### Τμήμα χείλους κανάτας

Χεῖλος ὄρθιο, κυρτὸ ἐξωτερικά, κοῖλο ἐσωτερικά.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8). Ἰχνη ἐπιχρίσματα.

δχ: 12, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.2.

**K 1529** (94/Ε1/5) (σχ. 148)

#### Τμήμα χείλους κανάτας

Χεῖλος ὄρθιο, ἀναδιπλούμενο πρὸς τὰ ἔξω Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, καστανέρυθρος (5YR 6/8), με ἀρκετὲς μικρὲς λευκὲς καὶ μαῦρες προσμίξεις καὶ λίγο μαρμαρυγία.

δχ: 12.4, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

**K 1530** (94/ΣΤ2/7) (σχ. 149)

#### Τμήμα χείλους κανάτας

Χεῖλος ὄρθιο, ἀκμὴ στὸ σημεῖο ἔνωσης με τὸν λαιμό.

Πηλὸς μέτριος, μέτρια ψημένος, πολὺ ἀνοικτὸς καστανός (7.5YR, 7/4), με ἀρκετὲς πολὺ μικρὲς γκριζες καὶ μαῦρες προσμίξεις. Ἐπιχρίσμα πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

δχ: 9.6.

Γιὰ παρόμοιο χεῖλος ἀπὸ τὴν Κόρινθο βλ. Warner-Slane 1994, 144-145, εἰκ. 12, ἀρ. 55, ἀρχὲς 4ου αἰ. μ.Χ.

**K 1531** (94/Η/ἀνατ. προέκτ./28) (σχ. 150)

### Βάση κανάτας

Βάση ἀποκλίνουσα.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, ἀνοικτὸς καστανός (5YR 6/8), με ἀρκετὲς μικρὲς λευκὲς καὶ μαῦρες προσμίξεις καὶ λίγο μαρμαρυγία.

β: 7.8, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

### 2. ΛΕΚΑΝΕΣ

**K 1532** (94/B5, 11+12/5) (σχ. 152)

#### Τμήμα χείλους λεκάνης

Τοίχωμα λοξό. Χεῖλος ὀριζόντιο, ἔξω νεῦον, με ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, ὑπόλευκος/ροδιζων (7.5YR 8/4), με ἀραιὲς λευκὲς προσμίξεις.

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους ἐπάλληλες γραμμὲς ἀπὸ στικτὸ διάκοσμο.

δχ: 35.8.

**K 1533** (94/B5, 11+12/5) (σχ. 153)

#### Τμήμα χείλους λεκάνης

Τοίχωμα λοξό. Χεῖλος ὀριζόντιο, ἔξω νεῦον, με ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μαλακός, ὑπόλευκος ροδιζων (7.5YR 8/4), με ἀραιὲς λευκὲς προσμίξεις.

δχ: 37.4.

**K 1534** (94/ΣΤ/2/9) (σχ. 154)

#### Τμήματα χείλους λεκάνης

Τοίχωμα λοξό. Χεῖλος ὀριζόντιο, ἔξω νεῦον, με ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια). Λεπτὴ περιμετρικὴ ἐγχάραξη ἐξωτερικὰ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, μέτριος, ἀνοικτὸς κα-  
στανὸς (7.5YR 7/4), με ἀραιὲς μεσαῖες γκριζες  
καὶ ἀρκετὲς πολὺ μικρὲς λευκὲς προσμίξεις.  
δχ: 40.4.

#### δ. Ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα

Στὸ κεραμικὸ ὑλικὸ τῶν βυζαντινῶν καὶ πρώιμων ἐνετικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο ἔχουν καταγραφεῖ καὶ ἀρκετὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα. Τὰ περισσότερα εἶναι μικρά, σχετικὰ, τμήματα ἀπὸ βάσεις, σώματα ἢ χεῖλη πίθων. Σὲ αὐτὴ τὴν ὁμάδα ἀνήκει καὶ τὸ μοναδικὸ ἀγγεῖο ποὺ βρέθηκε *in situ* κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς: εἶναι ὁ πίθος **K 1535**, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ ἀγγεῖο αὐτό, ποὺ σώζεται ὀλόκληρο, βρέθηκε πακτωμένο σὲ χῶρο, ποὺ ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἀποθηκευτικὸς καὶ ἔφερε ὡς κάλυμμα σχιστολιθικὴ πλάκα κυκλικοῦ σχήματος (Ἄνδρo 2, Κάνναβος 4 (Τομέας A4) (εἰκ. 10). Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ ὤμου φέρει ἐνδιαφέρον χάραγμα, πιθανῶς, πλοίου<sup>293</sup> καθὼς καὶ δυσανάγνωστη ἐγχάρακτη ἐπιγραφή (*graffiti*), ἡ ὁποία ἔγινε ὅταν ὁ πηλὸς τοῦ ἀγγείου ἦταν ἀκόμη μαλακός<sup>294</sup>.

Ὁ χῶρος ποὺ βρέθηκε ὁ πίθος ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἀποθηκευτικὸς. Σὲ αὐτὸν βρέθηκαν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁμοιογενεῖς ὁμάδες, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 12ο/ἀρχὲς 13ου αἰῶνα. Στὴν Ὀμάδα 49 τοῦ χώρου αὐτοῦ βρέθηκε καὶ τὸ χρυσοβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) (N15)<sup>295</sup>. Τὸ πολύτιμο αὐτὸ στοιχεῖο μᾶς δίνει ἀσφαλὴ χρονολογικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρήση τοῦ χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε καὶ ὁ πίθος, κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πίθος αὐτὸς ἔχει ρωγμὴ καὶ ὀπὲς συγκόλλησης μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρησιμοποιήθηκε γιὰ μεγάλη περίοδο. Πάντως ἡ χρῆση του θὰ πρέπει νὰ σταμάτησε μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε (Κάνναβος 4, Τομέας A4) καθὼς καὶ τῆς καμαροσκεποῦς δεξαμενῆς, ποὺ βρίσκεται στὸν διπλανὸ ἀκριβῶς χῶρο (Κάνναβος 10, Τομέας A4) (12ος αἰῶνας). Ἡ κατασκευὴ του θὰ μποροῦσε νὰ χρονολογεῖται ἀρκετὰ χρόνια πρὶν, ἴσως πάνω ἀπὸ πενήντα, μία καὶ τὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους χρησιμοποιοῦνται γιὰ πολὺ μεγάλη περίοδο. Τὸ

293. Γιὰ χαράγματα βυζαντινῶν πλοίων βλ. Meinardus 1972, 29-52. Γιὰ τοὺς τύπους τῶν βυζαντινῶν πλοίων, βλ. Pryor, Jeffreys 2006.

294. Ἡ ἐπιγραφή, ποὺ εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσανάγνωστη θὰ μποροῦσε, με κάθε ἐπιφύλαξη, νὰ ἀναγνωσθεῖ ὡς: Χ(Ρ)Ι(Σ)Τ(Ο)Φ(Ο)Ρ(Ο)Σ ΕΠΟΙΗ. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἐπιγραφή μετὰ πε-

ριεχόμενο τοῦ πίθου ἢ τὴν ἀξία του ἀλλὰ μάλλον γιὰ μιὰ προσπάθεια ποὺ ἔκανε ὁ ἀπλὸς κεραμοῦργός, ὁ ὁποῖος σχεδίασε ἀφαιρετικὰ καὶ πρόχειρα καὶ τὸ πλοῖο, νὰ ἀφήσει τὴν «ὑπογραφή» του. Μετὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀσχολούμαστε σὲ ἄλλῃ μελέτῃ.

295. Βλ. σ. 52 στὸν παρόντα τόμο.

γεγονός ότι τα άποθηκευτικά σκεύη, που προέρχονται από άνασκαφές, συνήθως δεν δημοσιεύονται, ή, στην περίπτωση που δημοσιεύονται, δεν έχουν χρονολογικές ένδειξεις, καθιστά την εύρεση αυτού του άγγείου και τη χρονολόγησή του στον 12ο αιώνα ιδιαίτερα σημαντική.

Το **K 1536** βρέθηκε κατά τη διερεύνηση του νοτίου τμήματος του Καννάβου 2· είχε χρησιμοποιηθεί, μαζί με τμήματα κεραμίδων, για να πληρώσουν τις κοιλότητες του σχετικά όμαλου βράχου, οι όποτες, στη συνέχεια, καλύφθηκαν με κονίαμα, προφανώς για τη δημιουργία δαπέδου. Η διαμόρφωση αυτή στον χώρο που βρίσκεται ανατολικά του Κελιού και τον όποιο καταλαμβάνουν μέρη των Καννάβων 2, 7, 8 και 9 (Τομείς Α7 και Α8) καθώς και ή χρήση αυτού του χώρου μπορούν να χρονολογηθούν κυρίως στο τέλος της πρωτοβυζαντινής και στην πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδο (β' μισό 7ου/8ου/άρχες 9ου αι.). Η χρονολόγηση αυτή λειτουργεί ως *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του χείλους πίθου **K 1536**.

Άπο τα ύπόλοιπα παραδείγματα μία ομάδα άποτελούν τα **K 1538-K 1542**, τα όποτα άνήκουν σε χείλη, βάσεις ή άποτελούν τμήματα άπο το σωμα άποθηκευτικών άγγείων. Είναι σημαντικό ότι είναι κατασκευασμένα άπο τον πηλό που χαρακτηρίσαμε ως τοπικό. Βρέθηκαν όλα στον Κάνναβο 4 του Άνδέρου 2 (Τομέας Α4) σε ομάδες που χρονολογούνται στον 12ο άρχες 13ου αιώνα χωρίς να άποκλείουμε μία χρονολόγηση στον 11ο αιώνα.

Το **K 1543** προέρχεται άπο μεσοβυζαντινές ομάδες της Τομής 2 του Άνδέρου 5 (Τομέας Θ). Το **K 1537** άνήκει μάλλον σε μεγάλο, σχεδόν κυλινδρικό άγγείο (κάδος) άποθήκευσης άγροτικών προϊόντων<sup>296</sup>. Βρέθηκε στην Τομή 4 του Άνδέρου 5 (Τομέας Ε-Θ)· τα συνευρήματα δικαιολογούν χρονολόγηση στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**K 1535** (93/Α4) (σχ. 155-158, πίν. 11)

### Άκέραιος πίθος

Πηλός χονδρόκοκκος, μέτριος, καστανέρυθρος (5YR 6/6), με λίγες μεγάλες γκριζες και λευκές, συχνές μέτριες γκριζες και λίγες μικρές πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις, λίγος

χαλαζίας, άφθονος μαρμαρυγίας. Ό πηλός μοιάζει με τον Πηλό 2, τον όποιο όρίσαμε ως τοπικό.

Πίθος με επίπεδη βάση, διευρυμένο σωμα με τη μεγαλύτερη διάμετρο στο μέσον, κοντό κυλινδρικό λαιμό και όρθιο χείλος με

296. Slane, Sanders 2005, άρ. 4-16, 287, σημ. 70.

ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια. Ἡ ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους ἔχει μεγαλύτερο πάχος ἀπὸ αὐτὸ τοῦ λαιμοῦ, κλίνει δὲ ἐλαφρὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου. Διπλὴ ἀνάγλυφη ταινία στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους.

Ἐμπίεστη διακόσμηση κύκλων καὶ κυματοειδῶν γραμμῶν στὴν ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους.

Στὸν ὦμο τοῦ πίθου ἐγχάρακτη ἀπεικόνιση πλοίου (:) καὶ δυσανάγνωστη ἐπιγραφὴ πλασιωμένη ἀπὸ κυματοειδεῖς ἐγχαραξίεις. υ: 86, μέγ. διαμ.: 75, δχ (ἐξωτ): 46, δχ (ἐσωτ): 32, δβ: 30.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινὴ περίοδος.

**K 1536** (94/A2/3) (σχ. 159, πίν. 12)

#### **Τμήμα χεῖλους καὶ σώματος πίθου (2 ὄστρακα)**

Χεῖλος ἐλαφρὰ ἔξω νεῦον μὲ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς χονδρόκοκκος, σκληρὸς-μέτριος, ἀνοικτὸς καστανός (5YR 6/4), μὲ συχνές, μεγάλες γκριζες καὶ λευκές, συχνές μέτριες γκριζες καὶ πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις, ἄφθονος μαρμαρυγίας. Πηλὸς ὅμοιος μὲ K 1535. Ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ τὸν Πηλὸ 2, τὸν ὁποῖο ὀρίσαμε ὡς τοπικό.

δχ: 46.

Σημ. Τὰ ὄστρακα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ γεμίσουν τὶς σχισμὲς τοῦ βράχου σὲ χῶρο τοῦ Καννάβου 2 καὶ στὴ συνέχεια καλύφθηκαν μὲ κονίαμα. Εἶναι αὐτὰ τὰ ἴχνη κονιάματος στὴν ἐπιφάνεια τῶν ὀστράκων ποὺ φανερώνουν τὴ δεύτερη χρῆση τους. Χρονολόγηση: Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου ἕως τὸν 8ο/ἀρχὲς 9ου αἰώνα, περίοδος κατασκευῆς τοῦ δαπέδου στοὺς χώρους τῶν Καννάβων 2, 7, 8 καὶ μέρος τοῦ 9 (Τομεῖς A2, A7, A8 καὶ A9), λειτουργεῖ ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ χεῖλους πίθου K 1536.

**K 1537 (9/E-Θ/28)** (σχ. 160)

#### **Τμήμα ὀριζόντιας λαβῆς ἀποθηκευτικοῦ κάδου**

Λαβὴ ταινιωτὴ, μὲ τρεῖς αὐλακώσεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς-μέτριος, μὲ λίγες μικρὲς ὑπόλευκες προσμίξεις, πολὺ ἀνοικτὸς καστανός (7.5YR 7/4). Ἐπίχρισμα ἴδιου χρώματος σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. μέγ. σωζ. διαστ.: 6, 5. πάχ.λ. 1.8.

Χρονολόγηση: πρωτοβυζαντινὴ περίοδος.

**K 1538** (93/A4/66) (σχ. 161, πίν. 12)

#### **Τμήμα χεῖλους καὶ λαιμοῦ ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου**

Χεῖλος σχεδὸν τριγωνικῆς διατομῆς μὲ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς 1, τοπικός, χονδρόκοκκος, σκληρὸς, ἀνοικτὸς καστανός (5YR 7/4), μὲ συχνές, μεγάλες λευκές, γκριζες καὶ καστανές προσμίξεις καὶ ἄφθονο μαρμαρυγία. Πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

Ἐξωτερικά: ἔξεργη ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. δχ: 28.

Χρονολόγηση: 11ος/12ος αἰ.

**K 1539** (93/A4/49) (σχ. 162)

#### **Τμήμα βάσης καὶ σώματος ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου**

Βάση ἐπίπεδη, τοίχωμα λοξό.

Πηλὸς 1, τοπικός, χονδρόκοκκος, σκληρὸς, πολὺ ἀνοικτὸς καστανός (5YR 7/4), μὲ συχνές, πολὺ μεγάλες λευκές καὶ γκριζες προσμίξεις. Πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

δβ: 31.4.

Χρονολόγηση: 12ος/13ος αἰ.

**K 1540** (93/A4/49) (σχ. 163)

#### **Τμήμα βάσης καὶ σώματος ἀποθηκευτικοῦ ἀγγείου**

Βάση ἐπίπεδη, τοίχωμα λοξό.

Πηλὸς 1, τοπικός, χονδρόκοκκος, σκληρὸς, πολὺ ἀνοικτὸς καστανός (5YR 7/4), μὲ συχνές, πολὺ μεγάλες λευκές καὶ γκριζες προσμίξεις. Πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

δβ: 28.

Χρονολόγηση: 12ος/13ος αἰ.



**K 1541** (93/A4/66) (σχ. 164, πίν. 12)

**Τμήματα (2) σώματος αποθηκευτικού άγγείου**

Σῶμα μὲ καμπύλα τοιχώματα.

Πηλὸς 1, τοπικός, χονδρόκοκκος, σκληρός, ρόδιнос-άνοικτος καστανὸς (5YR 7/4), μὲ συχνὲς μεγάλες γκριζες καὶ λευκὲς προσμίξεις. Ἐξωτερικά: ρόδινο ἐπίχρισμα. Πόροι σπὴν ἐπιφάνεια.

Ἀνάγλυφη στικτὴ ταινία, κοσμούμενη στὸ μέσον ἀπὸ ἐγχάρακτη κυματιστὴ γραμμὴ, περιτρέχει τὸ ἄγγειο.

δ. σῶμ.: ca 62, μέγ. σωζ. διαστ.: α) 15.5. β) 15.

Χρονολόγηση: 12ος/13ος αἰ.

**K 1542** (93/A4/73) (σχ. 165, πίν. 12)

**Τμήμα βάσης αποθηκευτικού άγγείου**

Βάση ἐπίπεδη, κοφτὴ.

Ἐντονη πάχυνση στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα.

Πηλὸς 1, τοπικός, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 6/4).

δβ: 13.5, σωζ. υ: 4.

Χρονολόγηση: 12ος/13ος αἰ.

**K 1543** (94/Θ/9)

**Τμήμα σώματος αποθηκευτικού άγγείου**

Πηλὸς μέτριος, μέτρια ψημένος, καστανὸς (5YR 5/6), μὲ ἀρκετὲς μικρὲς λευκὲς καὶ γκριζες προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

μέγ. σωζ. διαστ.: 8.1.

Χρονολόγηση: μεσοβυζαντινὴ περίοδος.

#### 4. Μαγειρικὰ σκεύη

Τὰ μαγειρικὰ σκεύη ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ διακρίνονται γιὰ τὴν ποικιλία τῶν σχημάτων τους. Αὐτὸ σε συνδυασμὸ μὲ τὶς ποιότητες πηλοῦ καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνουμε τρεῖς ὁμάδες, στὶς ὁποῖες διαπιστώνουμε ὁμοιότητα πηλοῦ, ὁμοιογένεια τυπολογικὴ καὶ ὀρισμένες φορὲς χρονολογικὴ πρέπει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ περισσότερα παραδείγματα δὲν ἐντάσσονται σὲ καμμία ὁμάδα. Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ παρουσιάζονται ἀρχικὰ οἱ τρεῖς ὁμάδες καὶ στὴ συνέχεια τὰ μαγειρικὰ σκεύη ποὺ δὲν ἐντάσσονται σὲ καμμία ὁμάδα (μεμονωμένα παραδείγματα).

##### 1. ΟΜΑΔΑ 1 (K 1544-K 1548)

Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν μαγειρικὰ σκεύη μὲ ἓνα πολὺ χαρακτηριστικὸ σχῆμα χεῖλους: εἶναι ὄρθιο, σχηματίζει ἀκμὴ ἐξωτερικὰ καὶ σχεδὸν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια (**K 1544**, **K 1545**) ἢ αὐλάκωση γιὰ τὸ καπάκι ἐσωτερικὰ (**K 1546**). Οἱ λαβὲς θὰ ἦταν μάλλον ταινιωτὲς μὲ αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους στὸ **K 1545**, καὶ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος στὰ **K 1544** καὶ **K 1545** πρέπει νὰ ἦταν σχεδὸν σφαιρικὸ στὸ κάτω τμήμα του, ἐνῶ τὸ **K 1546** ἴσως εἶχε τοιχώματα κυλινδρικά, ἐλαφρῶς καμπύλα. Ὁ πηλὸς εἶναι μέτριος, σκληρός, σκοῦρος γκριζός (7.5YR 4/2-10YR 5/2), μὲ συχνὲς μικρὲς ἕως μεγάλες λευκὲς καὶ γκριζες προσμίξεις καὶ ἀρκετὸ μαρμαρυγία.

Πρόκειται γιὰ ἓνα σχῆμα ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα καί, μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις, τὸ συναντᾶμε καὶ σὲ σύνολα τοῦ τέλους 6ου/7ου αἰώνα. Τὸ χεῖλος ἴσως θυμίζει τὸ μαγειρικὸ σκεῦος *Fulford Casserole* 21 ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς

τῆς Καρχηδόνας (τοπική παραγωγή, 5ος/ἀρχὲς 6ου αἰ.)<sup>297</sup>, ἀλλὰ ὁ πηλὸς τῶν δικῶν μας παραδειγμάτων εἶναι διαφορετικὸς καὶ παραπέμπει σὲ παραγωγή τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου. Το παράδειγμα ἀπὸ τὴν Κνωσό, ἓνα μάλλον τοπικὸ προϊόν, χρονολογεῖται στὸν ὕστερο 5ο/6ο αἰώνα<sup>298</sup>. Μαγειρικὰ σκεύη μὲ ἀνάλογο σχῆμα χεῖλους ἔχουν βρεθεῖ στὴ Γόρτυνα σὲ στρώματα ποὺ χρονολογοῦνται σὲ ὅλο τὸν 7ο αἰώνα<sup>299</sup>. Μελέτες καὶ χημικὲς ἀναλύσεις, ποὺ ἔχουν γίνει ἀπὸ τοὺς Waksman καὶ Treglia σὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὴ νότιο Γαλλία (Μασσαλία), τὴ Βηρυτὸ καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἔδειξαν μίαν αἰγαιακὴ προέλευση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια ἴσως παράγονταν στὴν περιοχὴ τῆς Ἐφέσου ἢ/καὶ τῆς Σάμου, ἦταν διαδεδομένα σὲ ὅλο τὸν αἰγαιακὸν χῶρον καὶ ἐξάγονταν στὴ δυτικὴ (Μασσαλία) καὶ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο (Βηρυτὸς), ἐνῶ ἦταν σπάνια στὴν Αἴγυπτο<sup>300</sup>. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μασσαλία χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα<sup>301</sup>. *Ἀνασκαφικὰ δεδομένα*: Τὰ ὄστρακα **K 1544**, **K 1546** καὶ **K 1547** βρέθηκαν στὸν Κάνναβο 5 τοῦ Ἀνδῆρου 7 (Τομέας Β5), ἐνῶ τὸ **K 1545** προέρχεται ἀπὸ τὴν Τομὴ 3 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας Ε). Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ Τομεῖς ἔδωσαν κεραμικὴ τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τοῦ 7ου αἰώνα: μεταξὺ ἄλλων πινάκια ARSW 99C, LRC τύπος Η 3 καὶ 10, ἀμφορεῖς LR 1 καὶ 2. Εἶναι σημαντικό τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Καννάβου 3, στὴ συνέχεια δηλαδὴ τοῦ Καννάβου 5, βρέθηκε ψαλιδισμένος φύλλισ Κώνσταντος Β' (Ν25). Τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον μᾶς ὀδηγεῖ σὲ χρονολόγησιν μέσα στὸν 7ο αἰ.

Στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο (7ος αἰώνας) ἀνήκει καὶ τὸ παράδειγμα **K 1548**, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρον (Κάνναβος 5, Τομέας Β5), καὶ παρουσιάζει ἴδια ποιότητα πηλοῦ μὲ τὸ **K 1544**.

## 2. ΟΜΑΔΑ 2 (K 1549, K 1550)

Ἐνα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ σχῆμα εἶναι αὐτὸ τοῦ μαγειρικοῦ σκεύους **K 1550**. Τὸ χεῖλος εἶναι λοξὸ καὶ σχηματίζει ἐσωτερικὰ μικρὴ προεξοχὴ γιὰ τὸ καπάκι. Ἡ μεγαλύτερη διάμετρος σχηματίζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἐνῶ τὰ τοιχώματα στενεύουν πρὸς τὸ χεῖλος σχηματίζοντας τὸν λαιμό. Λαβὲς δὲν σώζονται

297. Reynolds 1995, 89, 91. Fulford 1984, 185, εἰκ. 69.

298. Hayes 2001, 435, εἰκ. 3, Α 9. Βλ. ἐπίσης Friend, Johnston 1972, 224-226, εἰκ. 17. 45, 46, ἀρχὲς 6ου αἰ. Ἀντίστοιχο σχῆμα χεῖλους ἔχει καὶ μαγειρικὸ σκεῦος ἀπὸ τὴ Θάσο, ὅπου ὅμως δὲν σημειώνονται στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησιν, βλ. Abadie-Reynal, Sodini 1992, 41, εἰκ. 17. CC44.

299. Sirano 2001, 545, τύπος C I 2.1/1, πίν. CXCI, c, (10 fr. Impasto 2, 3, 4, 5, 9. Fase B9b US 713

(γιὰ τοὺς ἀμφορεῖς: 670-800), fase B9b US 1033, fase B10 US 719 (πρωτοβυζαντινὴ φάση), fase E14 US 390-59 (α' μισὸ 7ου αἰ.-670), fase E16 US 301 (α' μισὸ 7ου αἰ.-670), fase F11 US 766 (α' μισὸ 7ου αἰ.-670), fase F12 US 778 (α' μισὸ 7ου αἰ.-670) καὶ τύπος C I 2.4/1, πίν. CXCI, f. (Impasto 5, fase E16 US 301-110) (α' μισὸ 7ου αἰ.-670).

300. Waksman, Trégliā 2007, 645-657, εἰκ. 1. 8.

301. Bien 2007, 264, εἰκ. 2. 32.

στά παραδείγματα από τον Άγιο Γεώργιο, αλλά αυτές θα πρέπει να ήταν ταινιωτές με άβαθη αυλάκωση στην άνω επιφάνεια. Ο πηλός είναι σκληρός, πορτοκαλόχρωμος/άνοικτος καστανός (7.5YR 6/6-6/4) με λίγες, μικρές υπόλευκες και αρκετές γκριζες και άνοικτες καστανές μέτριες προσμίξεις και πολύ μαρμαρυγία (άσημιζοντα). Άν και, όπως και στα προηγούμενα παραδείγματα αρχαιομετρικές αναλύσεις σε παραδείγματα από τη Μασσαλία, τη Βηρυτό και την Αλεξάνδρεια υποδεικνύουν αίγαιακή προέλευση<sup>302</sup>, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τοπική παραγωγή: ή μακροσκοπική εξέταση του πηλού μας οδηγεί πιθανόν προς τα εκεί χωρίς, ωστόσο, αυτό να είναι δυνατόν να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, αν δεν προηγηθεί αρχαιομετρική ανάλυση.

Το σκεῦος ανήκει στον γενικότερο τύπο *Fulford Casserole 35/Reynolds Ware 7.1* τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ παράγονταν στον αίγαιακό χώρο και ἦταν διαδεδομένα σε περιοχές τῆς δυτικῆς Μεσογείου<sup>303</sup>. Άν και στις περισσότερες θέσεις ἔχει βρεθεῖ σε στρώματα τοῦ 6ου αἰώνα (Καρχηδόνα, c. 500-535), στη Μασσαλία ἀντίστοιχο σκεῦος προέρχεται ἀπὸ στρώμα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 7ου αἰώνα<sup>304</sup>. Στον αίγαιακό χώρο αὐτὸ τὸ μαγειρικὸ σκεῦος εἶναι πολὺ διαδεδομένο<sup>305</sup>, και χρονολογεῖται σε ὄλο τὸν 7ο αἰώνα. Ἀνάλογο εἶναι τὸ παράδειγμα ἀπὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα<sup>306</sup>.

*Άνασκαφικὰ δεδομένα:* Τὸ **K 1550** προέρχεται ἀπὸ τὸ στρώμα 2 τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 3 (Τομέας Η) μαζί με ἕναν φόλλι Ἡρακλείου (N19: χρον. κοπῆς: 615/16). Τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον χρονολογεῖ τὸν συγκεκριμένο τύπο μέσα στον 7ο αἰώνα.

Στον ἴδιο τύπο ανήκει και τὸ μικρότερων διαστάσεων μαγειρικὸ σκεῦος **K 1549**. Ὁ πηλός του εἶναι καστανός (7.5YR 5/2), οἱ προσμίξεις μοιάζουν με αὐτὲς τοῦ **K 1550**, περιέχει ὅμως περισσότερο ἀσημιζοντα μαρμαρυγία. Βρέθηκε στην Τομῆ 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομῆ ΣΤ) μαζί με φόλλι Ἡρακλείου ἐπικεκομμένο σε φόλλι Φωκᾶ (N18: χρον. κοπῆς: 615/16). Ἡ συγκεκριμένη Τομῆ (1) ἐξάλλου, ἔχει δώσει κεραμικὴ ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στον 7ο αἰώνα, ἴσως και μέχρι τὸ τέλος του<sup>307</sup>.

### 3. ΟΜΑΔΑ 3 (K 1551, K 1552)

Μία μικρὴ ἀλλὰ σημαντικὴ ὁμάδα μαγειρικῶν σκευῶν ἀποτελοῦν τὰ **K 1551** και **K 1552**. Καὶ στα δύο ἔχει σωθεῖ μόνο τμήμα τοῦ χαρακτηριστικοῦ χείλους: εἶναι ὑψηλό, με ἑλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ἔξω και ὑποδοχὴ γιὰ τὸ καπάκι ἐσωτερικά. Ἀνή-

302. Waksman, Tréglia 2007, 645-657.

303. Reynolds 1995, 95-97, 100, εἰκ. 127. Fulford 1984, εἰκ. 70.

304. Waksman, Tréglia 2007, 645, εἰκ. 11.

305. Σάμος, Ἔφεσος βλ. Waksman, Tréglia

2007, εἰκ. 5, ὅπου και βιβλιογραφία.

306. Boardman 1989, 104-105, εἰκ. 35.223.

307. Γιὰ ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς σε σχέση με τὴν κεραμικὴ βλ. Κεφ. III, σ. 46-57 και Παράρτημα 1, Πίνακες 1-11.

κουν σὲ σκεύη μὲ καμπύλα τοιχώματα, ποὺ στενεύουν πρὸς τὸ χεῖλος, στὴν ἔνωση μὲ τὸ ὁποῖο σχηματίζεται ἐσωτερικὰ ἀκμή. Ἀκμή σχηματίζεται καὶ στὸ σημεῖο ἔνωσης τῆς ἀποστρογγυλευμένης βάσης μὲ τὰ τοιχώματα. Ὁ πηλὸς τοῦ **K 1552** εἶναι μέτριος, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀρκετὲς μικρὲς προσμίξεις, κάποιες ὑπόλευκες καὶ λίγο μαρμαρυγία. Παρόμοιο πηλὸ μὲ περισσότερο μαρμαρυγία καὶ ἀρκετὲς μέτριες προσμίξεις ἔχει καὶ τὸ **K 1551**. Σύμφωνα μὲ τὸν Hayes, τὸ **K 1552** εἶναι ἡ κλασικὴ παραγωγή τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸ Sarachane σὲ πλῆθος παραδειγμάτων, ἐνῶ τὸ **K 1551**, ἂν καὶ παρουσιάζει ἀκριβῶς τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ σχήματος, ὁ πηλὸς του ὑποδεικνύει ἄλλο κέντρο παραγωγῆς. Γιὰ διαφορετικὸ κέντρο παραγωγῆς κάνουν λόγο καὶ οἱ Kiriatzi, Slane σὲ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὸ Καστρί<sup>308</sup>.

Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ μαγειρικὸ σκεῦος, ποὺ παραγόταν στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα (Ware 3)<sup>309</sup> καὶ ἐξαγόταν σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ Κύπρος (Πάφος), σὲ στρῶμα τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰῶνα<sup>310</sup>, ἡ Κρήτη (Ίτανος, 7ος αἰῶνας, Ἁγία Γαλήνη σὲ στρῶμα μὲ νόμισμα τοῦ Κώνσταντος Β΄)<sup>311</sup>, ἡ Καρχηδόνα σὲ στρῶμα τοῦ 7ου αἰῶνα, ὅπου ἐπίσης σημειώνεται μία ἄλλη παραγωγή, ἴσως τοπικὴ ἀπομίμηση<sup>312</sup>, ἡ Benghazi<sup>313</sup> ἡ Μασσαλία, ἡ Ρώμη, ἡ Νάπολη<sup>314</sup> καὶ ἡ Κριμαία<sup>315</sup>.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Καὶ τὰ δύο παραδείγματα βρέθηκαν στὰ νότια Ἄνδρα. Συγκεκριμένα τὸ **K 1551** προέρχεται ἀπὸ τὸν Κάνναβο 5 τοῦ Ἀνδῆρου 7 (Τομέας Β5). Στὸ συγκεκριμένο Ἄνδρρο ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς εὐρήματα τοῦ 7ου αἰῶνα μεταξύ ἄλλων καὶ ὁ ψαλιδισμένος φύλλις τοῦ Κώνσταντος Β΄ (Ν25). Τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον μᾶς ὀδηγεῖ σὲ χρονολόγηση μέσα στὸν 7ο αἰῶνα, ἴσως στὸ β΄ μισό του. Τὸ **K 1552** βρέθηκε στὸ Ἄνδρρο 4, στὸ νότιο τμήμα τῆς Νότιας Τομῆς (Τομέας Ζ) ὅπου ἔχουν ἐντοπιστεῖ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ 7ου αἰῶνα.

#### 4. K 1553 καὶ 5. K 1554

Διαφορετικὸ σχῆμα παρουσιάζουν τὰ δύο ἐπόμενα μικρὰ μαγειρικὰ σκεύη, μία μικρὴ κατσαρόλα (**K 1554**) καὶ ἓνα μαγειρικὸ σκεῦος, ποὺ θυμίζει μικρὴ λεκανίδα μὲ λοξὰ τοιχώματα (**K 1553**). Τὸ **K 1553** ἔχει παρόμοιο χεῖλος μὲ μαγειρικὸ σκεῦος ποὺ βρέθηκε στὴ Μασσαλία, προέρχεται ὅμως ἀπὸ τὸν Αἰγαιακὸ χῶρο καὶ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰῶνα<sup>316</sup>.

308. Slane, Kiriatzi (ὕπὸ δημοσίευση).

309. Hayes 1968, 214, ἀρ. 108, εἰκ. Η. 108.

Hayes 1992, 54-55, εἰκ. 45. 130.

310. Hayes 2003, 490, εἰκ. 23. 257.

311. Ξανθοπούλου 2004, 1022, πίν. 10.6-7.

312. Hayes 1978, εἰκ. 8.11 καὶ εἰκ. 11.4.

313. Riley 1979, 275, εἰκ. 108.579-580: ἀρ. 580.

314. Arthur 1985, 252, εἰκ. 16.2.3.

315. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ τύπου στὴ δυτικὴ Μεσόγειο βλ. Reynolds 1995, 101, εἰκ. 133.

316. Waksman, Trégliat 2007, 645, εἰκ. 1.2.



*Ανασκαφικά δεδομένα:* Καὶ τὰ δύο βρέθηκαν στὸ ἴδιο στρώμα τῆς Τομῆς 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ), στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὁ φόλλις Ἡρακλείου, ἐπικεκομμένος σὲ φόλλι Φωκᾶ (N18: χρον. κοπῆς 615/6), γιὰ τὸν ὅποιο ἔχει ἤδη γίνει λόγος· θεωροῦμε ὅτι μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα.

#### 6. K 1555

Στὰ σχήματα τοῦ τέλους 6ου/7ου αἰώνα μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ τὸ **K 1555**. Ὁ πηλός του εἶναι παρόμοιος μὲ αὐτὸν τοῦ **K 1546** (μέτριος, σκληρός, καστανός (7.5YR 4/2), μὲ ἀρκετὲς λευκὲς προσμίξεις καὶ μίκα) καὶ ἔχει ἓνα σχεδὸν τετράγωνο χεῖλος, ποὺ ἐσωτερικὰ σχηματίζει μικρὴ, ἀβαθὴ ὑποδοχὴ γιὰ καπάκι. Πρέπει νὰ εἶναι παραγωγὴ τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἔχουν μαγειρικὰ σκεύη τοῦ 7ου αἰώνα ἀπὸ τὴν Ἴτανο<sup>317</sup>, ἐνῶ μεγαλύτερα μαγειρικὰ σκεύη τοπικῆς παραγωγῆς, μὲ παρόμοιο σχῆμα χεῖλους, ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἐλεύθερνα (Τομέας Ι), ὅπου σε ὀρισμένες περιπτώσεις χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰώνα καὶ μάλιστα στὸ δεῦτερο μισὸ του<sup>318</sup>. Ἀντίστοιχα ἀγγεῖα εἰσηγμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου ἔχουν βρεθεῖ στὴν Benghazi, τὴν Καρθαγένη καὶ τὴν Benalua<sup>319</sup>.

Μέσα στὸν 7ο αἰώνα ἐντάσσεται χρονολογικὰ καὶ τὸ **K 1546**, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸν Κάνναβο 5 τοῦ Ἀνδῆρου 7 (Τομέας Β5), ἀπ' ὅπου προέρχονται οἱ ὁμάδες ποὺ χρονολογοῦνται μὲ φόλλι τοῦ Κώσταντος Β' (N1) στὰ μέσα καὶ στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα.

Τὰ ἐπόμενα παραδείγματα χρονολογοῦνται στὴ μεσοβυζαντινὴ καὶ πρώιμη ἐνετικὴ περίοδο. Ὁ τύπος, κυρίως ὅμως τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προτείνουμε πρὸ συγκεκριμένη χρονολόγηση.

#### 7. K 1558

Τὸ **K 1558** (Ἄνδηρο 2, Κάνναβος 7 (Τομέας Α7) εἶναι ἓνα μικροῦ μεγέθους μαγειρικὸ σκεῦος μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ μία τουλάχιστον κάθετη λαβή. Ὁ πηλός του μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὸν τοῦ **K 1553**. Μικροῦ μεγέθους μαγειρικὰ σκεύη μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ κάθετη λαβὴ μὲ ἑλλειπτικὴ ἢ στρογγυλὴ διατομὴ ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν 7ο/8ο αἰ. στὸ Sarachane, καὶ μάλιστα τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινού-

317. Ξανθοπούλου 2001, πίν. 9.11.

318. Vogt 2000, 79, εἰκ. 37: 1-3, χωρὶς ἀκριβὴ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ. Yangaki 2005, 170-

171, εἰκ. 40. e, f, β' μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα.

319. Reynolds 1995, 102, εἰκ. 130. Riley 1979, 272-273.

πολη εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν τοπικὸ πηλό (Ware 3). Ὁ τύπος αὐτὸς συνεχίζει νὰ ὑπάρχει χωρὶς ἰδιαίτερες διαφοροποιήσεις μέχρι καὶ τὸν 12ο αἰώνα<sup>320</sup>.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Τὸ **K 1558** μὲ πηλὸ πού περιέχει πολὺ μαρμαρυγία παραπέμπει σὲ παραγωγή τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου. Τὸ σκεῦος παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ τῶν πρώιμων παραδειγμάτων τοῦ τύπου. Προέρχεται ἀπὸ τὸν Κάνναβο 7 τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Τομέας Α7), στὸν ὁποῖο ἔχουν ἐπίσης βρεθεῖ ὁμάδες κεραμικῆς τοῦ 8ου αἰώνα, ὅπως ἀμφορεῖς (**K 1491**, **K 1492**, **K 1494 α**, **K 1496**, **K 1497 α**), περίοδο κατὰ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ συγκεκριμένο μαγειρικὸ σκεῦος.

#### 8. K 1556

Ἄρκετὰ μαγειρικά σκεύη ἔχουν ἴδιο πηλὸ καὶ σχῆμα χείλους μὲ τὸ **K 1556**. Ἀνάλογα σκεύη, παραγωγῆς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, χρονολογούμενα στὴν περίοδο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου μέχρι τὸ τέλος τοῦ 8ου/9ου αἰώνα, προέρχονται ἀπὸ τὸ Sarazhane<sup>321</sup>. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ δὲν περιέχουν πολὺ μαρμαρυγία. *Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Τὸ συγκεκριμένο σκεῦος χρονολογεῖται στὸν 8ο/9ο αἰώνα. Βρέθηκε στὴν Τομὴ 2 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας Θ), καὶ προέρχεται ἀπὸ τὶς ὁμοιογενεῖς ὁμάδες, πού χρονολογοῦνται στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο (8ος/9ος-11ος αἰώνας).

#### 9. K 1557

Στὴν ἴδια Τομὴ (Τομὴ 2 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας Θ) βρέθηκε καὶ τὸ **K 1557**. Ἄν καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀναδιπλούμενου πρὸς τὰ ἔξω χείλους μὲ αὐλάκωση ἔξωτερικὰ μπορούμε νὰ τὸ συναντήσουμε σὲ μεγαλύτερα μαγειρικά σκεύη τοῦ 6ου/7ου αἰώνα, τὸ μικρὸ μέγεθος τοῦ **K 1557** παραπέμπει σὲ ἀνάλογο παράδειγμα ἀπὸ τὸ Sarazhane, πού χρονολογεῖται στὸν 10ο αἰώνα<sup>322</sup>.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ μαγειρικά σκεύη πού βρέθηκαν ἀνήκουν στοὺς δύο τελευταίους τύπους πού παρουσιάζουμε.

320. Hayes 1992, 54-55, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ ἐπίπεδη βάση σὲ μικρότερα μαγειρικά σκεύη συνεχίζει νὰ παρατηρεῖται καὶ σὲ σύνολα τοῦ 12ου αἰώνα στὸ Sarazhane βλ. εἰκ. 46, 30. 146 (7ος αἰ.), εἰκ. 55, 34. 46-48 (8ος αἰ.), 133, εἰκ. 76, 50.31-32 (12ος αἰ.).

321. Hayes 1992, 112, εἰκ. 56, Deposit 35.13, τέ-

λος 8ου/9ος αἰ. Ware 4, p. 55: «Micaceous brown ware», imported from the Aegean coast of Asia Minor? At Sarazhane between the late 7th and the late 8th/early 9th centuries.

322. Hayes 1992, εἰκ. 66. 39, Deposit 40, «end of 10th century».

## 10. K 1560

Τὸ **K 1560** εἶναι μικροῦ μεγέθους μαγειρικὸ σκεῦος μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος, στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου σχηματίζεται βαθιὰ αὐλάκωση γιὰ καπάκι. Ἄν καὶ δὲν σώζεται ἵχνος λαβῆς θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε τουλάχιστον μία. Τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο θυμίζει τὰ μαγειρικά τοῦ 11ου/12ου αἰώνα ἀπὸ τὸ Saraçhane<sup>323</sup>.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Σὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση (11ος/12ος αἰώνας) ὀδηγεῖ καὶ τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ ἀγγεῖο: βρέθηκε στὴν ὁμάδα 49 τοῦ Καννάβου 4/Ἀνδρῶ 2 (Τομέας Α4), ἀπ' ὅπου προέρχεται ὑλικὸ τοῦ τέλους τοῦ 11ου καὶ κυρίως τοῦ 12ου αἰώνα.

## 11. K 1561

Τέλος, τὸ **K 1561** εἶναι τὸ πλέον συχνὰ εὑρισκόμενον μαγειρικὸ σκεῦος στὰ στρώματα τοῦ 10ου/12ου αἰώνα στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ καθὼς καὶ σὲ ἐκεῖνα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἢ πρώιμης ἐνετικῆς περιόδου (13ος-14ος αἰώνας). Τὸ χεῖλος τοῦ νεύει πρὸς τὰ ἔξω, ἡ μεγαλύτερη διάμετρος τοῦ σχεδὸν σφαιρικοῦ σώματος βρίσκεται στὸ κάτω τμήμα, ἐνῶ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ φέρει δύο ἐγχαραξίς. Ὁ πηλὸς τοῦ ἔχει ἀρκετὸ μαρμαρυγία καὶ μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὸν ποὺ ὀρίσαμε ὡς τοπικὸ. Τὸ ἴδιο χεῖλος ἔχουν ἀρκετὰ μαγειρικὰ σκεύη ἀπὸ τὰ στρώματα τοῦ τέλους 11ου/12ου αἰώνα στὸ Saraçhane<sup>324</sup>, ἐνῶ στὸ β' μισὸ τοῦ 12ου αἰώνα χρονολογεῖται ὁμοιο σκεῦος ἀπὸ τὴν Θήβα<sup>325</sup>. Ὁ τύπος αὐτὸς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀπαντᾶται σὲ μικρὰ καὶ μεγαλύτερα μεγέθη.

*Ἀνασκαφικὰ δεδομένα:* Ὁ συγκεκριμένος τύπος φαίνεται νὰ ἔχει μία μεγάλη περίοδο παραγωγῆς: ἐνῶ τὸ **K 1561** προέρχεται ἀπὸ τὸ στρῶμα 1 τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδρῶ 2 (Τομέας Η), στὸ ὁποῖο βρέθηκε ὁ φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820) καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν ὄψιμο 9ο/10ο αἰώνα, ἀρκετὰ ὅμοια ἢ παρόμοια μαγειρικὰ σκεύη προέρχονται ἀπὸ τοὺς Καννάβους 4 καὶ 10 τοῦ Ἀνδρῶ 2 καὶ τὶς ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ 12ου αἰώνα<sup>326</sup>.

323. Hayes 1992, 142, εἰκ. 85, 51, 78, 138. Deposit 51; 59-60; Ware 7, «late 11th-2th centuries».

324. Hayes 1992, εἰκ. 80. 50.116 (two grooves on exterior), Deposit 50,133, Ware 7, (early 12th c.); 142, εἰκ. 85. 77-78, 138, Deposit 51; 59-60, Ware 7,

«late 11th-12th centuries».

325. Armstrong 1993, 313, 147, β' μισὸ 12ου αἰ.

326. Hayes 1992, Saraçhane 1. εἰκ. 87. 5, Deposit 54.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

## ΟΜΑΔΑ 1

**K 1544** (94/B/22) (σχ. 166, πίν. 13)

**Τμήμα χείλους καὶ σώματος μαγειρικοῦ σκεύους**

Μαγειρικό σκεῦος με σφαιρικά τοιχώματα, τὰ ὅποια στενεύουν στὸ ἄνω ἄκρο καὶ καταλήγουν στὸ χεῖλος. Τὸ χεῖλος κάμπτεται πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας μία χαρακτηριστική ἀκμή ἐξωτερικά καὶ μία σχεδὸν ὀριζόντια ἐπιφάνεια γιὰ τὸ πῶμα ἐσωτερικά. Διατηροῦνται οἱ προσφύσεις τῆς λαβῆς, κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ στὰ τοιχώματα.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, σκοῦρος γκριζὸς (10YR 5/2), με συχνὲς μικρὲς ἕως μεγάλες λευκὲς καὶ γκριζὲς προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία.

δχ: 16.

Χρονολόγηση: 7ος αἰώνας, ἴσως β' μισό.

**K 1545** (94/E1/7) (σχ. 167)

**Τμήμα χείλους καὶ λαβῆς μαγειρικοῦ σκεύους**

Σχῆμα χείλους ὅπως τὸ K 1544. Λαβὴ ταινωτή.

Πηλὸς ὅπως στὸ K 1546, καστανὸς (7.5YR 4/2).

δχ: ca 23.

Χρονολόγηση: 7ος αἰώνας, ἴσως β' μισό.

**K 1546** (94/B5/20) (σχ. 168)

**Τμήμα χείλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Τὸ χεῖλος κάμπτεται πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας αὐλάκωση γιὰ τὸ πῶμα ἐσωτερικά καὶ ἀκμή ἐξωτερικά.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (7.5YR 4/2), με ἀρκετὲς, μέτριες-μικρὲς, ὑπόλευκες καὶ γκριζὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία.

δχ: 24.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ. ἴσως β' μισό.

**K 1547** (94/B5/12/17)

**Τμήμα χείλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Τὸ λοξὸ χεῖλος κάμπτεται πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας ἀβαθὴ αὐλάκωση γιὰ τὸ πῶμα ἐσωτερικά. Παρόμοιο σχῆμα χείλους με τὸ K 1545.

Πηλὸς ὅπως στὸ K1546, καστανὸς (10YR 4/2), με ἐλάχιστο μαρμαρυγία.

δχ: ca 24.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ. ἴσως β' μισό.

**K 1548** (94/B5/21) (σχ. 169)

**Τμήμα σώματος μαγειρικοῦ σκεύους**

Σῶμα σφαιρικό.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (7.5YR 5/4), με ἄφθονες ὑπόλευκες καὶ γκριζὲς μικρὲς καὶ μέτριες προσμίξεις, λίγο μαρμαρυγία. Πηλὸς παρόμοιος με K 1544.

Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος καὶ πρὸς τὴ βάση ὁμάδες λεπτῶν περιμετρικῶν ἐγχαρᾶξεων.

μέγ. σωζ. διαστ.: 11.5, μέγ. διαμ. σώμ. 22.

Χρονολόγηση: β' μισὸ τοῦ 7ου αἰ.

ΟΜΑΔΑ 2 (K 1549, K 1550)

**K 1549** (94/ΣΤ2/9) (σχ. 170)

**Τμήμα χείλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἔξω νεῦον, με βαθιὰ αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του καὶ λεπτὴ χάραξη ἐξωτερικά κάτω ἀπὸ τὴν ἀκμή του.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (7.5YR 5/2), με λίγες, μικρὲς ὑπόλευκες καὶ ἀρκετὲς γκριζὲς καὶ ἀνοικτὲς καστανές, μέτριες προσμίξεις καὶ ἄφθονο μαρμαρυγία (ἀσημίζοντα).

δχ: 17.4, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.6.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ.

**K 1550** (94/H/ἀνατ. Προέκτ./28) (σχ. 171)

**Τμήμα χείλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἔξω νεῦον, με ἐσωτερικὴ αὐλάκωση. Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς πορτοκαλόχρωμος-ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 6/6 – 6/4) με λίγες, μικρὲς ὑπόλευκες καὶ ἀρκετὲς γκριζὲς



καὶ ἀνοικτὲς καστανὲς μέτριες προσμίξεις καὶ πολὺ μαρμαρυγία (ἀσημίζοντα).

δχ: 25, μέγ. σωζ. διαστ.: 5.3.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ.

ΟΜΑΔΑ 3 (K 1551, K 1552)

**K 1551** (94/B5/3) (σχ. 172)

**Τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ὄρθιο, σχεδὸν κυλινδρικό, σχηματίζει ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικὴ προεξοχή γιὰ τὴ στήριξη τοῦ πώματος.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, γκριζός (5YR 5/2) μὲ ἄφθοιο μαρμαρυγία καὶ ἀρκετὲς μέτριες προσμίξεις.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5. ὕχ: 3.1, δχ: 13.8.

Χρονολόγηση: μέσα/β' μισὸ 7ου αἰ.

**K 1552** (94/Z1/9) (σχ. 173)

**Τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ὄρθιο, σχεδὸν κυλινδρικό, σχηματίζει ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικὴ προεξοχή γιὰ τὴ στήριξη τοῦ πώματος.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (5YR 5/3-5/4), μὲ ἀρκετὲς μικρὲς, γκριζες καὶ λίγες μέτριες, ὑπόλευκες προσμίξεις καὶ ἀρκετὸ μαρμαρυγία.

ὕχ: 3, δχ 14, μέγ. σωζ. διαστ.: 6.

Χρονολόγηση: μέσα/β' μισὸ 7ου αἰ.

**Μεμονωμένα παραδείγματα**

**K 1553** (94/ΣΤ2/2) (σχ. 174)

**Τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Τὸ χεῖλος εἶναι λοξὸ καὶ κάμπτεται πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας διπλὴ αὐλάκωση γιὰ τὸ πῶμα ἐσωτερικὰ καὶ ἀκμὴ ἐξωτερικά.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, σκοῦρος καστανὸς (5YR 4/1-4/3), μὲ ἀρκετὲς πολὺ μικρὲς, ὑπόλευκες καὶ ἀνοικτὲς κοκκινωπὲς προσμίξεις καὶ λίγο μαρμαρυγία.

δχ: 15.2, σωζ. υ: 4.

Χρονολόγηση: α' μισὸ 7ου αἰ.

**K 1554** (94/ΣΤ2/11) (σχ. 175)

**Τμήμα χεῖλους καὶ λαβῆς μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ὄρθιο, ἐλαφρῶς ἔξω νεῦον μὲ ἀποστρογγυλεμένη ἄκρη καὶ αὐλάκωση ἐσωτερικά. Ἡ ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς λαβὴ στήριζεται στὸ χεῖλος.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (5 YR 4/3), μὲ ἀρκετὲς, μέτριες-μεγάλες, λευκὲς καὶ ἄφθοιοι μικρὲς λευκὲς καὶ πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις καὶ λίγο μαρμαρυγία.

δχ: ca 15.2, μέγ. σωζ. διαστ.: 4.5.

Χρονολόγηση: α' μισὸ 7ου αἰ.

**K 1555** (94/Δ3/2) (σχ. 176)

**Τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἔξω νεῦον μὲ ἀβαθὴ αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (7.5YR 4/2), μὲ ἀρκετὲς, μικρὲς, ὑπόλευκες καὶ γκριζες προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία.

Ὁ πηλὸς μοιάζει μὲ αὐτὸν τοῦ K 1546.

δχ: 16.8, μέγ. σωζ. διαστ.: 3.6.

Χρονολόγηση: τέλος 6ου/7ου αἰ.

**K 1556** (94/Θ/8) (σχ. 177)

**Τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος λοξό, μὲ ἐσωτερικὴ αὐλάκωση.

Πηλὸς τοπικὸς (2) (:). Λεπτὸς-μέτριος, σκληρὸς, πορτοκαλόχρωμος (7.5YR 6/4), μὲ ἐλάχιστες μέτριες, γκριζες καὶ ἀρκετὲς πολὺ μικρὲς, ὑπόλευκες, γκριζες, καστανὲς καὶ πορτοκαλόχρωμες προσμίξεις. Πολὺ μικροὶ πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

δχ: 12.

Χρονολόγηση: 8ος/9ος αἰ.

**K 1557** (94/Θ/9) (σχ. 178)

**Τμήμα χεῖλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἀναδιπλούμενο μὲ ἀβαθὴ αὐλάκωση ἐξωτερικά.

Πηλὸς λεπτὸς-μέτριος, σκληρὸς, καστανέρυθρος (5YR 5/6), μὲ ἀρκετὲς γκριζες, καστανὲς καὶ λευκὲς προσμίξεις.

δχ: 14.

Χρονολόγηση: 10ος αἰ.

**K 1558** (93/A7/5) (σχ. 179)

**Τμήμα μαγειρικοῦ σκεύους**

Μαγειρικὸ σκεῦος μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ

τμήμα της έλλειψοειδοῦς λαβῆς.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανέρυθρος (5YR 5/6), μὲ ἄρκετὲς γκριζες, καστανὲς καὶ λευκὲς προσμίξεις, ἄρκετὸ μαρμαρυγία καὶ σπάνιους πόρους. Πηλὸς παρόμοιος μὲ K 1560.

δβ: 10, σωζ. υ: 3.

Χρονολόγηση: 8ος αἰ.

**K 1559** (93/A10/41) (σχ. 179 α)

**Τμήμα χείλους καὶ λαβῆς μαγειρικοῦ σκεύους**

Τὸ χεῖλος εἶναι σχεδὸν ὀρθιο μὲ ἐλαφρὰ κοίλη τὴν ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια. Ἡ λαβὴ στηρίζεται στὸ χεῖλος καὶ φέρει δύο ἀβαθεῖς ἀυλακώσεις στὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Μοιάζει μὲ τὴ λαβὴ τοῦ K 1558.

Πηλὸς λεπτὸς, σκληρὸς, καστανέρυθρος (7.5YR 6/6), μὲ λίγες πολὺ μικρὲς καὶ σπάνιες μέτριες γκριζες καὶ καστανὲς προσμίξεις, πολὺ μαρμαρυγία καὶ σπάνιους πόρους. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι κατὰ τόπους μαυρισμένη ἀπὸ τὴν ἐπαφή μὲ τὴ φωτιά. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καὶ στὴ λαβὴ ρέουσες γραμμὲς ὑπόλευκου χρώματος (ἐπίχρισμα).

δχ: ca 10, πλ. λ.: 2.4.

Χρονολόγηση: 12ος (.).

**K 1560** (93/A4/49) (σχ. 180)

**Χεῖλος μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἔξω νεῦον μὲ ἐσωτερικὴ φαρδιά ἀυλάκωση

Πηλὸς λεπτὸς/μέτριος, σκληρὸς, καστανέρυθρος (5YR 5/6), μὲ ἄρκετὲς μικρὲς γκριζες καὶ καστανὲς προσμίξεις, λίγο μαρμαρυγία. δχ: 15.

Χρονολόγηση: 11ος/12ος αἰ.

**K 1561** (94/H1/9) (σχ. 181)

**Τμήμα χείλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἔξω νεῦον μὲ ἀπλή ἀποστρογγυλεμένη ἀπόληξη.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (5YR 5/4), μὲ ἄρκετὲς γκριζες, καστανὲς καὶ λευκὲς προσμίξεις, ἄφθονο μαρμαρυγία.

Ἐξωτερικά: δύο περιμετρικὲς ἐγχαράξεις στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος.

δχ: 22.4.

Χρονολόγηση: ὄψιμος 9ος /10ος αἰ.

Σημ. Ὁ τύπος αὐτὸς μαγειρικοῦ σκεύους ἐντοπίζεται καὶ σὲ στρώματα τοῦ 12ου αἰ.

**K 1562** (94/A4/49)

**Τμήμα χείλους μαγειρικοῦ σκεύους**

Χεῖλος ἔξω νεῦον μὲ ἀπλή ἀποστρογγυλεμένη ἀπόληξη.

Πηλὸς μέτριος, σκληρὸς, καστανὸς (5YR 5/4), μὲ ἄρκετὲς γκριζες, καστανὲς καὶ λευκὲς προσμίξεις, ἄφθονο μαρμαρυγία.

δχ: 21.5.

Χρονολόγηση: 12ος αἰ.

## 5. Λύχνοι

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ τῆς μελέτης τοῦ ὑλικοῦ βρέθηκαν εἰκοσιεννέα (29) παραδείγματα λύχνων, τὸ σύνολο τῶν ὁποίων παρουσιάζεται στὸν κατάλογο (ποσοστὸ 1%).

Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ τρεῖς (3) χρονολογοῦνται στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο. Τὰ ὑπόλοιπα εἰκοσιεξι (26) παραδείγματα ἀνήκουν στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ τὰ εἴκοσι τέσσερα (24) ἀποτελοῦν, στὴν πλειονότητά τους, εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας. Τὰ ὑπόλοιπα δύο (2) εἴτε ἀποτελοῦν προϊόντα τῆς ὄψιμης παραγωγῆς τῶν βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων, εἴτε εἶναι προϊόντα κάποιου τοπικοῦ ἐργαστηρίου τῶν Κυθέρων. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν λύχνων τὰ τέσσερα (4) παρα-

δείγματα προέρχονται από την επιφανειακή έρευνα στον χώρο (**K 1567**, **K 1570**, **K 1576**, **K 1580**).

Αξιζει να σημειώσουμε ότι από το ύλικό του Άγιου Γεωργίου λείπουν τελείως οί εισαγωγές από τις πλησιόχωρες Κόρινθο και Άττική και τις πιό μακρινές περιοχές όπως Σάμο, Έφεσο, Κύπρο, περιοχές με σημαντική παραγωγή λύχνων αυτή την περίοδο. Οί λύχνοι επιβεβαιώνουν αυτό που ήδη σημειώσαμε στο κεφάλαιο για τα πινάκια από λεπτόκοκκο κοκκινωπό πηλό (*terra sigillata*), που έχουν επίσης εισαχθεί από εργαστήρια της κεντρικής Τυνησίας: οί έπαφές των κατοίκων της έγκατάστασης αυτής με τη συγκεκριμένη περιοχή είναι προνομιακές.

Οί είκοσι έξι (26) λύχνοι, που χρονολογούνται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, αποτελούν, παράλληλα με το υπόλοιπο ύλικό, ένδειξεις για ανθρώπινη δραστηριότητα στον χώρο από τον 5ο μέχρι και τις αρχές του 8ου αιώνα.

### **Λύχνοι ρωμαϊκής περιόδου**

Ένας μικρός αριθμός λύχνων (τρία παραδείγματα) ανήκουν σε μία πολύ πρώιμη περίοδο από την όποία τα αρχαιολογικά δεδομένα για τη χρήση του χώρου είναι έλάχιστα. Τα δύο (2) πρώιμα παραδείγματα **K 1563** και **K 1564** χρονολογούνται από τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. μέχρι και τα τέλη του 2ου αιώνα μ.Χ.<sup>327</sup>. Το θραύσμα **K 1565** προέρχεται από το άνω τμήμα μυκτήρα λύχνου τύπου «Εφέσου» και χρονολογείται στον 2ο/3ο αιώνα μ.Χ.<sup>328</sup>. Θεωρώ πολύ πιθανό οί λύχνοι αυτοί να υποδηλώνουν τη συνέχεια της χρήσης της κορυφής του βουνού ως χώρου λατρείας και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Ένδειξεις για συνέχεια της χρήσης του χώρου λατρείας από τα μινωικά χρόνια μέχρι και την πρωτοβυζαντινή περίοδο έχουμε σε σπήλαια ή ιερά της Κρήτης: αναφέρουμε ένδεικτικά τους λύχνους που προέρχονται από το ιερό της Σύμης Βιάννου και το σπήλαιο της Άμνισου<sup>329</sup>.

### **Εισηγμένοι πρωτοβυζαντινοί λύχνοι**

Τα παραδείγματα **K 1566**, **K 1566 α** και **K 1567** έχουν καθαρό, σκληρό πηλό, του όποιου το χρώμα είναι ανοικτό καστανό (7.5YR 6/4). Τα παραδείγματα **K 1566** και **K 1567** φέρουν ίδιού χρώματος, καστανό έπίχρισμα, το όποιο είναι στιλπνό στο **K 1566**. Το **K 1566 α** φέρει καστανοκόκκινο έπίχρισμα (5YR 6/6) στην έξωτερική επιφάνειά του. Οί συγκεκριμένοι λύχνοι, αν και τυπολογικά βρίσκονται κοντά στα ρωμαϊκά πρότυπά τους, χρονολογικά ανήκουν στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.

327. Howland 1958, τύπος 52F, άρ. 739-741, πίν. 51, 189, τέλος 1ου αϊ. π.Χ.-αρχές 1ου αϊ. μ.Χ. ή οί έπόμενοι τύποι 52 G, H, 1ος αϊ. μ.Χ. 190-191.

328. Boardman 1989, 118, άρ. 296, fig. 46, πίν. 26.

329. Λεμπέση 1995, πίν. 91α. Πούλου-Παπαδημητρίου 2000, 214-227.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο τύπους, οί όποιοι παρουσιάζουν όρισμένα κοινά στοιχεία.

Τύπος 1: Ό λύχνος **K 1566 α** παρουσιάζει σχεδόν κυκλικό δίσκο, ό όποιος όρίζεται από έξέχοντα πλαστικό δακτύλιο, άποκλίνοντα ώμο και ταινιωτή λαβή. Στόν δίσκο ύπάρχει ανάγλυφη, γραμμική διακόσμηση. Ή κατασκευή δέν είναι έπιμελημένη. Τό σχήμα του μάς παραπέμπει σέ μία ομάδα λύχνων από τό Sarachane, πού χρονολογεΐται στα τέλη του 6ου αΐωνα και την όποία ό Hayes θεωρεΐ τοπική ή εισηγμένη από περιοχές τής νότιας Βαλκανικής<sup>330</sup>. Ή διακόσμηση του πολύ μικρού θραύσματος από τόν Άγιο Γεώργιο δέν μάς έπιτρέπει να αναζητήσουμε παράλληλα.

Τύπος 2: Ό **K 1566** έχει κυκλικό δίσκο, πού όρίζεται από έξέχοντα πλαστικό δακτύλιο, ό όποιος προεκτείνεται πρós τόν μυκτήρα, τόν όποιο περικλείει, δημιουργώντας ένα μικρό κανάλι. Γραμμικά ανάγλυφα θέματα κοσμοΐν τόν δίσκο τό κέντρο του όποίου όρίζεται από μικρότερο ανάγλυφο δακτύλιο.

Τό σχήμα του λύχνου και ή τεχνική τής διακόσμησης μάς παραπέμπει πάλι σέ λύχνους από τό Sarachane. Πρόκειται για τόν Τύπο 15, συχνό στην Κωνσταντινούπολη, πού χρονολογεΐται κυρίως στόν 7ο αΐωνα<sup>331</sup>. Ή γραμμική διακόσμηση του δίσκου δέν βρίσκει άκριβες παράλληλο στα παραδείγματα από τό Sarachane. Ό τρόπος, όμως, πού αυτά διατάσσονται στόν δίσκο, μάς παραπέμπει στα παραδείγματα άρ. 125, 129 και 130 από την ανασκαφή του Άγίου Πολυεύκτου (Sarachane) με αυτά τα παραδείγματα παρουσιάζει όμοιότητες ό πηλός και τό έπίχρισμα του **K 1566**.

Ό λύχνος **K 1567** παρουσιάζει άναλογίες με τόν **K 1566** ως πρós τό σχήμα του δίσκου και του ώμου. Τό μικρό μέγεθος του θραύσματος δέν μάς έπιτρέπει να μιλήσουμε με βεβαιότητα για την ύπαρξη καναλιού μεταξύ δίσκου και μυκτήρα. Ή γραμμική διακόσμηση είναι άνάλογη με αυτήν του Τύπου 4 από τό Sarachane, ό όποιος, σύμφωνα με τόν Hayes, άποτελεΐ την πρωιμότερη παραγωγή (5ος αΐωνας) τών Τύπων 8 και 15<sup>332</sup>.

Οί άναλογίες τών τριών αυτών παραδειγμάτων με λύχνους από την Κωνσταντινούπολη δέν είναι άρκετές για να μιλήσουμε για εισαγωγές αυτών τών αντικειμένων από την πρωτεύουσα. Οί άναλύσεις πηλού θα μπορούσαν ίσως να βοηθήσουν πρós αυτή την κατεύθυνση. Χαρακτηρίζουμε αυτούς τούς λύχνους εισηγμένους, χωρίς ώστόσο να προσδιορίζουμε την περιοχή προέλευσής τους.

Και τα τρία παραδείγματα προέρχονται από τις πρωτοβυζαντινές ομάδες του Άνδέρου 5 (Τομή 2 και 3 (Τομέας Ε και Θ) και του Άνδέρου 6 (Κεντρική Τομή, Τομέας Γ).

330. Hayes 1992, 80, 82, 85, τύπος 8, πίν. 20. 34-36.

130, πίν. 25. 125-130.

331. Hayes 1992, 80-83, εικ. 29.15, 89, άρ. 125-

332. Hayes 1992, 80-82, 84-85, εικ. 29.4, πίν. 18.17, 19.23.



### *Λύχνοι βορειοαφρικανικού τύπου*

Τὰ ἐπόμενα εἴκοσι τρία (23) παραδείγματα (**K 1568-K 1590**) ἀνήκουν στὴ μεγάλη οἰκογένεια λύχνων οἱ ὅποιοι, εἴτε προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας (λύχνοι βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων), εἴτε μιμοῦνται τὰ προϊόντα τῆς συγκεκριμένης παραγωγῆς. Διακρίνονται σὲ ἕξι ὁμάδες μὲ κριτήριο τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸν πηλό. Ὑπάρχουν δηλαδὴ ὁμάδες μὲ ὅμοιο πηλό ἀλλὰ διαφορετικὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ (ὁμάδα 1 καὶ ὁμάδα 2) καὶ ὁμάδες μὲ ὅμοια ἢ παρόμοια χαρακτηριστικὰ καὶ τελείως διαφορετικὸ πηλό (ὁμάδα 5 καὶ ὁμάδα 6). Ἡ μακροσκοπικὴ ἐξέταση ἔδειξε ὅτι οἱ λύχνοι αὐτοὶ παρουσιάζουν τέσσερις διαφορετικὲς ποιότητες πηλοῦ. Στὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση κάθε ὁμάδας θὰ διερευνήσουμε, ἐὰν τὸ στοιχεῖο αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ διαφορετικὰ κέντρα παραγωγῆς – ἐντὸς ἢ ἐκτὸς Τυνησίας – ἢ ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς διαφορετικῆς χρονολόγησής τῶν παραδειγμάτων.

### *Λύχνοι βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων*

1<sup>η</sup> ΟΜΑΔΑ: K 1568, K 1569, K 1575 (τέλη 5ου-α' μισὸ 6ου αἰ.)

Ἡ κατηγορία Bonifay C2 (τύπος Atlante X) περιλαμβάνει τὸν κλασικὸ τύπο λύχνων ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς κεντρικῆς Τυνησίας<sup>333</sup>. Ἡ διάμετρος τοῦ δίσκου εἶναι συνήθως 0.85-0.75 ἐκ. Ἡ κατασκευὴ εἶναι καλὴ καὶ ὁ κυκλικὸς δίσκος ἐνώνεται μὲ τὸν προεξέχοντα μυκτήρα μὲ ἓνα κανάλι. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ ἀπαντῶνται στὸν δίσκο καὶ τὸ πλαίσιο του εἶναι ποικίλα. Τὰ τρίγωνα καὶ οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι, πολλὲς φορές τοποθετημένα ἐναλλάξ, ὅπως κοσμοῦν τοὺς λύχνους ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, βρίσκονται μεταξὺ αὐτῶν ποὺ συναντᾶμε πολὺ συχνὰ στὴν κατηγορία C2 καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη C3<sup>334</sup>. Τὸ χρίσμα τοῦ **K 1569** μὲ τὸ μικρὸ τρίγωνο στὸ κάτω μέρος τῆς κάθετης κεραίας τοῦ διαλίθου σταυροῦ, κοσμεῖ ἐπίσης τὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας<sup>335</sup>.

Παρόλο ποὺ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους δὲν εἶναι πολλὰ, τὰ ὕστερα παραδείγματα τῆς κατηγορίας C2 καθὼς καὶ ἡ κατηγορία C3 τοποθετοῦνται χρονικὰ στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰῶνα<sup>336</sup>.

333. Bonifay 2004, C2-C3, εἰκ. 213-214. Τύπος Atlante X.

334. Bonifay 2004, εἰκ. 211.45 (El Jem).

335. Bonifay 2004, εἰκ. 213. 80, παράδειγμα ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα. Ὅμοιο θέμα στὸν δίσκο ἔχει

λύχνος, ποὺ φυλάσσεται στὸ Cambridge Museum, καὶ δημοσιεύει ὁ Hayes ὡς παράδειγμα τοῦ δικοῦ τοῦ Τύπου IIB, βλ. Hayes 1972, πίν. XXI,a.

336. Bonifay 2004, 382, 386.

*Ανασκαφικά δεδομένα:* Τὰ τρία παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ θεωροῦνται ὑπολειμματικά γιατί βρέθηκαν σὲ ομάδες μὲ ὑλικὸ τοῦ τέλους 6ου/7ου (**K 1568, K 1575**) ἢ τοῦ 12ου αἰώνα (**K 1569**).

2Η ΟΜΑΔΑ: **K 1570, K 1572, K 1573, K 1577, K 1578, K 1580, K 1581** (:), 1583, **K 1584** (τέλη 6ου-7ος αἰ.)

Ἡ ποιότητα τῆς κατασκευῆς τῆς κατηγορίας Bonifay C5 εἶναι κατώτερη σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τῶν C2-C3<sup>337</sup>. Ὁ πηλὸς εἶναι λιγότερο λεπτός, περιέχει ἀρκετές, πολὺ μικρὲς προσμίξεις καὶ τὸ ἐπίχρισμα συχνὰ δὲν διατηρεῖται. Συχνὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ πλαισίου εἶναι τὰ καρδιόσχημα, ἐνῶ τὸν δίσκο συνήθως κοσμεῖ σταυρὸς μὲ χρίσμα, ὅπως στὸ δικό μας παράδειγμα **K 1570**<sup>338</sup>. Οἱ λύχνοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς χρονολογούνται στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ σὲ ὅλο τὸν 7ο αἰώνα καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τὰ ἐργαστήρια τῆς κεντρικῆς Τυνησίας παραμένουν ἐνεργὰ καὶ σὲ ὅλο τὸν 7ο αἰώνα<sup>339</sup>.

*Ανασκαφικά δεδομένα:* Τὰ παραδείγματα **K 1570** καὶ **K 1580** προέρχονται ἀπὸ περισυλλογή. Τὸ **K 1572** βρέθηκε στὸν Κάνναβο 9 τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Τομέας Α9), στὴν ἴδια ομάδα μὲ τὸν φύλλι Ἡρακλείου (N20: χρον. κοπῆς 615/6-617/18) καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 7ο αἰώνα. Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογούνται καὶ τὰ **K 1573, K 1577, K 1578, K 1581, K 1583** καὶ **K 1584** ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ Ἄνδηρα τῆς νοτίου κλιτύος: τὰ **K 1577** καὶ **K 1581** βρέθηκαν στὴν Τομὴ 1 τοῦ Ἀνδῆρου 5 (Τομέας ΣΤ), τὸ πρῶτο μαζί μὲ φύλλι Ἡρακλείου, ἐπικεκομμένου σὲ φύλλι Φωκᾶ, N18). Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἴδιου Ἀνδῆρου (5), στὶς ἐφαπτόμενες Τομὲς 2 (Τομέας Θ), 3 (Τομέας Ι) καὶ 4 (Τομέας Ε-Θ) βρέθηκαν τὰ **K 1578, K 1583** καὶ **K 1584**. Τὰ **K 1583** καὶ **K 1584** βρέθηκαν σὲ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ 7ου αἰώνα. Τὸ **K 1578** προέρχεται ἀπὸ στρῶμα ποὺ χρονολογεῖται στὸν 8ο καὶ 9ο αἰώνας καὶ θεωρεῖται ὑπολειμματικό.

3Η ΟΜΑΔΑ: **K 1571, K 1574**, ἴσως καὶ **K 1576** (:), (τέλη 6ου-α' μισὸ 7ου αἰ.)

Οἱ τετράφυλλοι ρόδακες εἶναι τὸ συνηθέστερο διακοσμητικὸ θέμα στὸ πλαίσιο τῶν λύχνων αὐτῆς τῆς ομάδας<sup>340</sup>. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα εἶναι προιόντα τῶν ἐργαστηρίων τῆς Ουδῆνα καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν Καρχηδόνα καὶ τὴ Μασσαλία χρονολογοῦν τοὺς λύχνους αὐτοὺς στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα<sup>341</sup>.

337. Bonifay 2004, C5, εἰκ. 216.6. Hayes 1972, τύπος Atlante X A.

338. Ὅμοιοι λύχνοι ἀπὸ τὴ Nabeul (Neapolis) καὶ ἄλλες παράκτιες περιοχὲς στὴν ἀνατολικὴ Τυνησία βλ. Bonifay 2004, 388, εἰκ. 216.6 καὶ 216.16.

339. Bonifay 2004, 388.

340. Bonifay 2004, 408, τύπος 67 «Tunisie septentrionale (Nord de la Tunisie, Zeugitane, ateliers Oudhna et El Mahrine», εἰκ. 228.7, 8, 10-13. Atlante X, groupe D4.

341. Bonifay 2004, 410.

*Άνασκαφικά δεδομένα:* Τὰ **K 1576** βρέθηκε σὲ περισυλλογή. Τὰ δύο ἐπόμενα παραδείγματα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφή τῶν νοτίων ἀνδρήρων. Τὸ **K 1571** προέρχεται ἀπὸ τὶς ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ 7ου αἰώνα ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸν Κάνναβο 3 τοῦ Ἀνδρήρου 7 (Τομέας Β3), στὸ στρῶμα ποὺ βρέθηκε καὶ ὁ ψαλιδισμένος φύλλις Κώνσταντος Β' (N25: χρον. κοπῆς 643/644). Τὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον ἐπιτρέπει χρονολόγηση στὸ α' μισὸ τοῦ 7ου αἰώνα. Στὴν ἴδια περίοδο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ **K 1574** ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ πρωτοβυζαντινὸ στρῶμα τῆς Τομῆς 2 τοῦ Ἀνδρήρου 5 (Τομέας Θ).

4Η ΟΜΑΔΑ: K 1582, K 1585, K 1586, K 1587 (β' μισὸ 7ου-τέλος 7ου αἰ.)

Οἱ λύχνοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν κοινὸ γνώρισμα τὴν πολὺ πρόχειρη κατασκευὴ καὶ τὴν γραμμικὴ διακόσμηση. Ὁ πηλὸς εἶναι μέτριας ποιότητος μὲ ἀρκετὲς μικρὲς προσμίξεις καὶ τὸ ἐπίχρισμα ἀπολεπιζέται εὐκόλα. Ἡ διακόσμηση εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὴ: ἀποτελεῖται ἀπὸ γραμμικὰ θέματα ἢ δυσδιάκριτα μοτίβα, ποὺ μιμοῦνται ἐκεῖνα τῶν πρωιμότερων λύχνων. Πρόκειται γιὰ τὴν ὄψιμη παραγωγὴ τῶν ἐργαστηρίων τῆς βόρειας, κυρίως, Τυνησίας, τὰ ὁποῖα συνεχίζουν νὰ ἐξάγουν αὐτὰ τὰ προϊόντα σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ Ἰταλία (Crypta Balbi)<sup>342</sup> ἢ τὰ Κύθηρα μέχρι τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα.

*Άνασκαφικά δεδομένα:* Τὸ **K 1585** βρέθηκε στὸ στρῶμα 1 τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδρήρου 3 (Τομέας Η). Ἀπὸ τὸ στρῶμα αὐτὸ προέρχεται ὁ φύλλις Λέοντος Ε' (N35), ἐπομένως τὸ **K 1585**, ποὺ βρέθηκε σὲ στρῶμα τοῦ 9ου αἰώνα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὑπολειμματικὸ. Τὰ **K 1586**, **K 1587** καὶ **K 1582** προέρχονται ἀπὸ τὶς ὁμοιογενεῖς ὁμάδες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 7ου αἰώνα, ποὺ ἐντοπίστηκαν στὶς Τομῆς 3 καὶ 4 τοῦ Ἀνδρήρου 5 (Τομεῖς Ε καὶ Ε-Θ).

*Ὅψιμοι λύχνοι βορειοαφρικανικοῦ τύπου*

Προϊόντα ἐργαστηρίων τῆς Τυνησίας

5Η ΟΜΑΔΑ: K 1588 (β' μισὸ 7ου-ἀρχὲς 8ου (;) αἰ.)

Προϊόντα ἐργαστηρίων τῆς Τυνησίας ἢ τοπικὴ παραγωγὴ (;)

6Η ΟΜΑΔΑ: K 1589, K 1590 (β' μισὸ 7ου-ἀρχὲς 8ου (;) αἰ.)

Τὰ τρία ἀντικείμενα αὐτῆς τῆς ὁμάδας παρουσιάζουν στὴ διακόσμηση πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τοὺς λύχνους τῆς ὄψιμης παραγωγῆς ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας. Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐκφυλισμένα δυσδιάκριτα θέματα (**K 1588**, **K 1589**) ἢ ἀπὸ ἀνάγλυφα γραμμικὰ μοτίβα (**K 1590**). Ἡ σημαντικὴ

342. Bonifay 2004, 410-415, εἰκ. 229-232.

διαφορά τους από τους λύχνους της ομάδας 4 είναι ή ποιότητα του πηλού: τα αντικείμενα αυτά δεν είναι κατασκευασμένα από τον πηλό των κεραμικών ARSW, αλλά από πηλό της κοινής ακόσμητης κεραμικής. Με τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι σήμερα είναι δυνατόν να προχωρήσουμε σε δύο υποθέσεις: ή μικρή αυτή ομάδα θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα μιας τοπικής παραγωγής των Κυθήρων, που μιμείται τους εισηγμένους βορειαφρικανικούς λύχνους του προχωρημένου 7ου ή ακόμη των πρώτων χρόνων του 8ου αιώνα. Είναι όμως πιθανό τα παραδείγματα αυτά να αποτελούν ὄψιμα προϊόντα των εργαστηρίων της Τυνησίας που έχουν εντοπιστεί στην Ουαδνα<sup>343</sup>: τα εργαστήρια αυτά συνεχίζουν στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα να παράγουν λύχνους, χρησιμοποιώντας τον πηλό της κοινής κεραμικής και αναπαράγοντας τα έκφυλλισμένα θέματα της προηγούμενης περιόδου<sup>343</sup>. Αν και ή μακροσκοπική εξέταση του πηλού δείχνει να υπάρχουν πολλές ομοιότητες μεταξύ του τοπικού πηλού και αυτού των λύχνων της ομάδας που μελετάμε, μόνο οί αναλύσεις πηλού θα μπορούσαν να μᾶς ὀδηγήσουν σε πιό ἄσφαλή συμπεράσματα.

Στην περίπτωση βέβαια που τα αντικείμενα αυτά είναι εισηγμένα τὸ ἐρώτημα που θα πρέπει να διερευνηθεῖ είναι μέχρι τότε ή ἀνατολική ἀκτή των Κυθήρων εἶχε ἐπαφές με περιοχές της Τυνησίας, ὅπως οί ΒΑ ἀκτὲς και ή ἐνδοχώρα που συνδέεται με αυτές.

*Ἀνασκαφικά δεδομένα:* Τὸ **K 1589** θεωρεῖται ὑπολειμματικὸ καθὼς προέρχεται ἀπὸ ὀμάδα τοῦ 12ου αἰῶνα στὸν Κάνναβο 10 τοῦ Ἀνδῆρου 2 (Τομέας Α10). Τὸ **K 1588** προέρχεται ἀπὸ τὶς πρωτοβυζαντινὲς ὀμάδες τοῦ Καννάβου 9 (Ἀνδῆρο 2) (Τομέας Α9) ὅπου βρέθηκαν τρεῖς φύλλεις Ἡρακλείου (Ν. 8, Ν. 11, Ν. 12), που ἐνισχύουν τὴ χρονολόγηση τοῦ στρώματος σε ὄλο τὸν 7ο αἰῶνα. Τὸ **K 1588** ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου και ἴσως τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰῶνα. Τὸ **K 1590** βρέθηκε στὸ στῶμα 2 τῆς Νότιας Τομῆς τοῦ Ἀνδῆρου 3 (Τομέας Η), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου ἴσως και στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰῶνα.

343. Bonifay 2004, 417, εἰκ. 233.



## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**Λύχνοι ρωμαϊκής περιόδου****K 1563** (94/Z/2) (σχ. 182)**Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὤμου.

Πηλός σκληρός, λεπτός, ρόδινος (5YR 7/6),  
 με πολὺ λίγες, λευκὲς προσμίξεις. Ἐπίχρι-  
 σμα πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ (7.5YR 8/6).  
 Ἀνάγλυφες γραμμὲς ἀκτινωτὰ τοποθετημέ-  
 νες στὸν ὤμο.

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.5.

Χρονολόγηση: τέλη 1ου/τέλη 2ου αἰ. μ.Χ.

**K 1564** (94/H/19) (σχ. 183)**Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὤμου.

Πηλός σκληρός, λεπτός, ρόδινος (5YR 7/6),  
 με πολὺ λίγες, λευκὲς προσμίξεις. Ἐπίχρι-  
 σμα πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ (7.5YR 8/6).  
 Ἀνάγλυφα φυλλοειδῆ μοτίβα στὸν ὤμο.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.

Χρονολόγηση: τέλη 1ου/τέλη 2ου αἰ. μ.Χ.

**K 1565** (94/I 2/2) (πίν. 14)**Τμήμα λύχνου**

Τμήμα τοῦ ἐπιμήκουσ μυκτῆρα.

Λύχνος τύπου «Εφέσου».

Πηλός σκληρός, λεπτός, ἐπίχρισμα ἀνοικτὸ  
 καστανὸ καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες (10YR 7/4).  
 Ἀνάγλυφες γραμμὲς καὶ στιγμὲς στὸν μυ-  
 κτῆρα.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.4.

Χρονολόγηση: 2ος αἰ. μ.Χ.

**Εἰσηγμένοι πρωτοβυζαντινοὶ λύχνοι****K 1566** (94/E1/7) (σχ. 184, πίν. 14)**Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὤμου, δίσκου καὶ ἀρχῆ μυκτῆρα.

Πηλός λεπτόκοκκος, ἀνοικτὸς καστανὸς  
 (7.5YR 6/4), ἐπίχρισμα καστανόχρωμο στὴν  
 ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 6/4).

Σχῆμα σώματος ἐπίμηκες. Πλαστικὸς δα-  
 κτύλιος ὀρίζει στὸν δίσκο καὶ τὸν μυκτῆρα.

Γραμμικὰ ἀνάγλυφα θέματα κοσμοῦν τὸν  
 δίσκο τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου ὀρίζεται ἀπὸ  
 μικρότερο ἀνάγλυφο δακτύλιο.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.1.

Χρονολόγηση: τέλος 6ου/7ος αἰ.

**K 1566α** (94/Θ4/7) (σχ. 185, πίν. 14)**Τμήμα δίσκου, σώματος καὶ λαβῆς δίσκου**

Πηλός λεπτόκοκκος, κιτρινωπὸς (7.5YR 7/8),  
 ἐπίχρισμα καστανέρυθρο στὴν ἐξωτερικὴ  
 ἐπιφάνεια (5YR 6/6). Σταγόνες ἐπιχρίσμα-  
 τος καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Ὁ λύχνος ἔχει σχεδὸν κυκλικὸ δίσκο, ὁ  
 ὁποῖος ὀρίζεται ἀπὸ ἐξέχοντα πλαστικὸ  
 δακτύλιο, ἀποκλίνοντα ὤμο καὶ ταινιωτῆ  
 λαβή. Στὸν δίσκο ὑπάρχει ἀνάγλυφη διακό-  
 σμηση. Ἡ κατασκευὴ δὲν εἶναι ἐπιμελημένη.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.6.

Χρονολόγηση: τέλος 6ου αἰ.

**K 1567** (93/Γ/Χῶρος Ν ἀνδήρου 4/1) (σχ. 186)**Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὤμου καὶ δίσκου λύχνου. Σχῆμα σώ-  
 ματος κυκλικό.

Πηλός σκληρός, λεπτός, πολὺ ἀνοικτὸς κα-  
 στανὸς (7.5YR 7/6).

Γραμμικὸς ἀνάγλυφος διάκοσμος ἰχθυά-  
 κανθας (:) στὸ δίσκο καὶ στὸν ὤμο

μέγ. σωζ. διαστ.: 3.

Χρονολόγηση: 5ος αἰ.

**Λύχνοι βορειοαφρικανικοῦ τύπου****Λύχνοι βορειοαφρικανικῶν ἐργαστηρίων****K 1568** (94/E-Θ/16) (Π. 39) (σχ. 187, πίν. 14)**Τμήμα λύχνου**

Τμήμα δίσκου καὶ ὤμου, ἀρχὴ τοῦ μυκτῆρα.

Πηλός 10α, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8).

Ἰχνη ἐπιχρίσματος ἴδιου χρώματος.

Ἀνάγλυφα τρίγωνα καὶ κύκλοι στὸν ὤμο, ἀνά-  
 γλυφα τρίγωνα καὶ καρδιάσχημα στὸ δίσκο.

μέγ. σωζ. μ: 5.3, μέγ. σωζ. πλ: 6.39.

Χρονολόγηση: 1η ὁμάδα / τέλη 5ου-ἀμισθ

6ου αιώνα (προέρχεται από αρχαιολογικό περιβάλλον του 7ου αϊ.).

**K 1569** (93/A4/49) (σχ. 188, πίν. 14)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ώμου και δίσκου, αρχή του μυκτήρα. Πηλός 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Έξωτερικά: έρυθρό επίχρισμα (2.5YR 6/6).

Στόν ώμο: έναλλασσόμενα κυκλικά και τριγωνικά μοτίβα. Στόν δίσκο: σώζεται ή κάτω και τμήμα της άριστερης όριζόντιας κεραίας διαλίθου σταυροῦ. Ίχνη καύσης στόν μυκτήρα.

μέγ. σωζ. μ: 6.57, μέγ. σωζ. πλ: 4.58.

Χρονολόγηση: 1η ομάδα / τέλη 5ου-άμισό 6ου αιώνα (προέρχεται από αρχαιολογικό περιβάλλον του 12ου αϊ.).

**K 1570** (92/6/Π.2) (έκ περισυλλογής) (σχ. 189, πίν. 14)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ώμου, δίσκου και αρχή του μυκτήρα. Πηλός 10α, έρυθρός (2.5YR 6/8). Δεν σώζονται ίχνη επίχρισματος.

Ανάγλυφα καρδιόσχημα στόν ώμο. Στό δίσκο σώζεται ή κάτω και τμήμα της δεξιάς όριζόντιας κεραίας διαλίθου (:) σταυροῦ καθώς και τμήμα της όπης έξαερισμοῦ. Φθαρμένη έπιφάνεια.

μέγ. σωζ. μ: 7.2, μέγ. σωζ. πλ: 2.9.

Χρονολόγηση: 2η ομάδα/7ος αιώνας (περισυλλογή).

**K 1571** (93/B3/3β) (σχ. 190)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ώμου.

Πηλός 10α, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8). Δεν σώζονται ίχνη επίχρισματος.

Ανάγλυφοι τετράφυλλοι ρόδακες κοσμοῦν τόν ώμο. Φθαρμένη έπιφάνεια.

μέγ. σωζ. μ: 8.9, μέγ. σωζ. πλ: 2.1.

Χρονολόγηση: 3η ομάδα/τέλη 6ου-ά' μισό 7ου αϊ.

**K 1572** (93/A9/40)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ώμου.

Πηλός 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Ίχνη έρυθροῦ επίχρισματος στην έξωτερική και έσωτερική έπιφάνεια (2.5YR 5/6).

Ό ώμος φέρει ανάγλυφα καρδιόσχημα κοσμούμενα με στιγμές.

σωζ. μ: 4.9, σωζ. πλ: 2.2.

Χρονολόγηση: 2η ομάδα / 7ος αϊ.

**K 1573** (94/B/48)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ώμου και δίσκου. Δύο συγκολλόμενα τμήματα.

Πηλός 10α, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/8).

Ίχνη έρυθροῦ επίχρισματος (2.5YR 5/6).

Στόν ώμο: έπάλληλα καρδιόσχημα μοτίβα. Διακρίνεται ή μία όπη έξαερισμοῦ.

Ίδιαίτερα φθαρμένη μήτρα με άποτέλεσμα τὸ ανάγλυφό τῶν καρδιόσχημων νὰ εἶναι άρκετὰ άσαφές.

μέγ. σωζ. μ: 6.6, μέγ. σωζ. πλ: 3.9.

Χρονολόγηση: 2η ομάδα / 7ος αϊ.

**K 1574** (94/Θ/29) (σχ. 191)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ώμου.

Πηλός 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Δεν σώζονται ίχνη επίχρισματος.

Στόν ώμο: έπάλληλοι τετράφυλλοι ρόδακες. Έπιφάνεια πολὺ φθαρμένη.

Σωζ. μ: 4.5, σωζ. πλ: 2.3.

Χρονολόγηση: 3η ομάδα/τέλη 6ου-ά' μισό 7ου αϊ.

**K 1575** (94/B/48) (σχ. 192)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα τοῦ δίσκου.

Πηλός 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8).

Ίχνη έρυθροῦ επίχρισματος (2.5YR 5/8).

Σώζονται ή κάθετη και τμήμα της όριζόντιας κεραίας λατινικοῦ σταυροῦ.

Σωζ. μ: 5.42, σωζ. πλ: 1.8.

Χρονολόγηση: 1η ομάδα / τέλη 5ου-ά' μισό 6ου αιώνα (βρέθηκε σε αρχαιολογικό περιβάλλον του 7ου αϊ.).

**K 1576** (92/έκ περισυλλογής)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου.

Στὸν ὄμο: ἐπάλληλα καρδιόσχημα (;) μοτίβα. Ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη.

Πηλὸς πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Δὲν σώζονται ἴχνη ἐπιχρίσματος.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.

Χρονολόγηση: 3η ὁμάδα/τέλη 6ου-α' μισὸ 7ου αἰῶνα (περισυλλογή).

**K 1577** (94/ΣΤ2/9β) (σχ. 193)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου. Σώζεται τμήμα τῆς ὀπῆς ἐξαιρισμοῦ.

Πηλὸς 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Δὲν σώζονται ἴχνη ἐπιχρίσματος.

Στὸν ὄμο: ἐπάλληλα καρδιόσχημα μοτίβα, ὅμοια μὲ K 1570. Ἐπιφάνεια φθαρμένη.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.2.

Χρονολόγηση: 2η ὁμάδα/7ος αἰ.

**K 1578** (94/Θ/5) (σχ. 194)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου καὶ ἡ λαβή.

Πηλὸς 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Ἐλάχιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/8).

Στὸν ὄμο: ἐπάλληλα καρδιόσχημα.

Σωζ. μ: 3.4, σωζ. πλ: 4, υ: 3.18. Ἡ λαβὴ εἶναι πολὺ χαμηλὴ σὲ σχέση μὲ τὸ ὕψος τοῦ ὄμου, ὑ λαβῆς: 0.8.

Χρονολόγηση: 2η ὁμάδα/7ος αἰ. (βρέθηκε σὲ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον τοῦ 8ου αἰ.).

**K 1579** (94/B5/11) (σχ. 195, πίν. 14)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου καὶ ἡ λαβή.

Πηλὸς 10, ἀνοικτὸς ἐρυθρὸς (2.5YR 6/8).

Ἐξωτερικὰ παχὺ στρώμα ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/6).

Δὲν σώζεται διακόσμηση.

σωζ. μ: 5.3, σωζ. πλ: 4.1, σωζ. υ: 2.4, υ λαβῆς: 0.9.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ.

**K 1580** (93/Γ/N. τοῦ Ἀνδῆρου 6, ἐκ περισυλλογῆς) (σχ. 196)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου καὶ ἡ λαβή.

Πηλὸς 10α, ἀνοικτὸς ἐρυθρὸς (2.5YR 6/8).

Ἐλάχιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/6).

Ἐπάλληλα καρδιόσχημα στὸν ὄμο (ὅπως K 1578).

μέγ. σωζ. μ: 3.6, μέγ. σωζ. πλ: 3.1, σωζ. υ: 2.6, ὑ λαβῆς: 0.9.

Χρονολόγηση: 2η ὁμάδα /7ος αἰῶνας (περισυλλογή).

**K 1581** (94/ΣΤ/14)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου καὶ ἡ λαβή.

Πηλὸς 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Δὲν σώζονται ἴχνη ἐπιχρίσματος.

Δὲν σώζεται διακόσμηση.

σωζ. μ: 3.3, σωζ. πλ: 4.4, σωζ. υ: 2.3, ὑ λαβῆς: 1.2.

Χρονολόγηση: 2η ὁμάδα (;) / 7ος αἰ.

**K 1582** (94/E-Θ/15)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου καὶ λαβῆς.

Πηλὸς 10β, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8).

Ἐλάχιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (παχὺ στρώμα) (2.5YR 5/6).

Ἐπιφάνεια πολὺ φθαρμένη. Δὲν διακρίνεται διακόσμηση.

σωζ. μ: 3.5, σωζ. πλ: 4.3, σωζ. υ: 2.8.

Χρονολόγηση: 4η ὁμάδα /β' μισὸ 7ου-τέλος 7ου αἰ.

**K 1583** (94/I/2) (σχ. 197)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα μυκτῆρα.

Πηλὸς 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8).

Ἐλάχιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (παχὺ στρώμα) (2.5YR 5/6) ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.

Σωζ. μ: 4.2, σωζ. πλ: 2.2, σωζ. υ: 2.7.

Χρονολόγηση: 2η ὁμάδα/7ος αἰ.

**K 1584** (94/E-Θ/26)

#### Τμήμα λύχνου

Τμήμα ὄμου.

Πηλὸς 10α, πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/8). Δὲν σώζονται ἴχνη ἐπιχρίσματος.

Ἐπάλληλα καρδιόσχημα στὸν ὦμο (ὅπως Κ 1578).

σωζ. μ: 3.6, σωζ. πλ: 1.4, σωζ. υ: 2.7.

Χρονολόγηση: 2η ὁμάδα/7ος αἰ.

**Κ 1585** (94/Η1/2) (**Κ18**) (σχ. 198)

#### **Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὦμου καὶ μυκτῆρα.

Πηλὸς μέτριος, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/6), μὲ ἀρκετὲς μικρὲς, μαῦρες καὶ λευκὲς προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. Ἐλάχιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/6). Στὸν ὦμο: κυκλικὰ καὶ καρδιόσχημα (/) μοτίβα. Καρδιόσχημο στὴν ἀρχὴ τοῦ μυκτῆρα.

Ἰχνη καύσης στὸν μυκτῆρα

μέγ. σωζ. μ: 3.1, μέγ. σωζ. πλ: 2.9.

Χρονολόγηση: 4η ὁμάδα /β' μισὸ 7ου αἰώ-  
να (βρέθηκε σὲ στρῶμα τοῦ 9ου αἰ.).

**Κ 1586** (94/Ε/4) (**Π.9**) (**Κ19**) (σχ. 199, πίν. 14)

#### **Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὦμου καὶ ἡ λαβή.

Πηλὸς 10β, πορτοκαλόχρωμος (5YR 7/8). Ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα στὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσω-  
τερικὴ ἐπιφάνεια (5YR 6/8-5/8).

Πρόχειρης κατασκευῆς γραμμικὴ ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸν δίσκο καὶ τὸν ὦμο (ἀδιά-  
γνωστα μοτίβα).

μέγ. σωζ. μ: 4.4, μέγ. σωζ. πλ: 5.7, σωζ. υ: 5.1, ὑ λαβῆς: 2.6.

Χρονολόγηση: 4η ὁμάδα/β' μισὸ 7ου αἰ.

**Κ 1587** (94/Ε1/5) (**Κ20**)

#### **Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὦμου καὶ δίσκου.

Πηλὸς 10β, πορτοκαλέρυθρος (2.5YR 6/8). Λε-  
πτὸ στρῶμα ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (2.5YR 5/6). Δυσδιάκριτη ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸν ὦμο.

μέγ. σωζ. μ: 3.6, μέγ. σωζ. πλ: 3.1.

Χρονολόγηση: 4η ὁμάδα/β' μισὸ 7ου αἰ.

#### **Ὅψιμοι λύχνοι βορειοαφρικανικοῦ τύπου**

**Κ 1588** (93/Α9/29) (σχ. 200)

#### **Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὦμου, δίσκου καὶ λαβῆς.

Πηλὸς ἐρυθρὸς (2.5YR 5/6), σκληρὸς-μέ-  
τριος, λεπτὸς-μέτριος, μὲ λίγες μικρὲς γκρί-  
ζες καὶ καστανές, ἐλάχιστες ὑπόλευκες  
προσμίξεις καὶ ἐλάχιστο μαρμαρυγία. Ἐλά-  
χιστα ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος. Πολλοὶ  
μικροὶ πόροι στὴν ἐπιφάνεια.

Δυσδιάκριτη ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸν ὦμο.

σωζ. μ: 4.1, σωζ. πλ: 4.2, υ: 2.6.

Χρονολόγηση: 5η ὁμάδα /β' μισὸ 7ου-ἀρχές  
8ου (?) αἰ.

**Κ 1589** (93/Α10/5) (σχ. 201, πίν. 14)

#### **Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὦμου.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 6/6), σκλη-  
ρὸς-μέτριος, λεπτὸς, μὲ ἐλάχιστες πολὺ μι-  
κρὲς γκρίζες καὶ ὑπόλευκες προσμίξεις. Μι-  
κροὶ πόροι στὴν ἐπιφάνεια. Ἐξωτερικὰ πο-  
λὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα (7.5YR 7/4).  
Μοιάζει μὲ τὸν πηλὸ ποὺ χαρακτηρίσαμε  
ὡς τοπικὴ παραγωγὴ (Πηλὸς 1).

Ἀνάγλυφα καρδιόσχημα καὶ κύκλοι στὸν ὦμο, πολὺ πρόχειρη κατασκευή.

σωζ. μ: 3.1, σωζ. πλ: 2.1, υ: 1.7.

Χρονολόγηση: 6η ὁμάδα/β' μισὸ 7ου-ἀρχές  
8ου (?) αἰ. (προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὸ  
περιβάλλον τοῦ 12ου αἰ.).

**Κ 1590** (94/Η/29) (**Κ23**) (σχ. 202, πίν. 14)

#### **Τμήμα λύχνου**

Τμήμα ὦμου καὶ ἡ λαβή.

Πηλὸς πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (7.5YR 7/6),  
σκληρὸς-μέτριος, λεπτὸς-μέτριος, μὲ σπά-  
νιες, μέτριες λευκὲς προσμίξεις. Πόροι με-  
σαίου μεγέθους καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες.  
Πολὺ ἀνοικτὸ καστανὸ ἐπίχρισμα (10YR  
8/4). Μοιάζει μὲ τὸν πηλὸ ποὺ χαρακτη-  
ρίσαμε ὡς τοπικὴ παραγωγὴ (Πηλὸς 1).

Στὸν ὦμο: ἀνάγλυφα γραμμικὰ μοτίβα.

σωζ. μ: 3.7, σωζ. πλ: 5, σωζ. υ: 2.8.

Χρονολόγηση: 6η ὁμάδα/β' μισὸ 7ου-ἀρχές  
8ου (?) αἰ.



## 6. Πήλινα μικροαντικείμενα

Στην ένότητα αυτή παρουσιάζονται πέντε πήλινα αντικείμενα, τὰ ὅποια δὲν ἐντάσσονταν σὲ καμία ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες ἐνότητες.

### *Τμήμα πήλινου ἀποτυχημένου αντικειμένου (γ)*

Πρόκειται γιὰ ἀντικείμενο σχεδὸν κυκλικὸ μὲ ἀποστρογγυλευμένη βάση. Ἄν καὶ ἀπὸ τὸ πρόσθιο τμήμα του λείπει ἓνα μικρὸ μέρος, διακρίνεται ἡ προσπάθεια διαμόρφωσης μυκτῆρα λύχνου. Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του ὑπάρχει βαθιὰ περιμετρικὴ αὐλάκωση, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ προεξέχον τμήμα εἶναι ἐμφανεῖς οἱ δαχτυλιῆς τοῦ ἀγγειοπλάστη. Ἡ ὅποια διαμόρφωση τοῦ ἀντικειμένου ἔγινε προτοῦ αὐτὸ ψηθεῖ. Ὁ πηλὸς τοῦ μακροσκοπικὰ μοιάζει μὲ τὸν πηλὸ τῶν λύχνων, ποὺ ἔχουμε χαρακτηρίσει εἰσηγμένους ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Βορείου Ἀφρικῆς καὶ ἀνήκουν στὴν 4η ὁμάδα (4η ὁμάδα: **K 1582**, **K 1585**, **K 1586**, **K 1587**: κακὴ κατασκευὴ καὶ γραμμικὴ διακόσμηση).

Ἡ χρῆση τοῦ ἀντικειμένου εἶναι προβληματικὴ. Ἄν καὶ τὸ σχῆμα του θὰ μποροῦσε νὰ θυμίζει τὰ κυκλικὰ ἢ ἐλλειψοειδῆ ἐργαλεῖα λείανσης, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀγγειοπλάστες<sup>344</sup>, δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ χρησίμευε ὡς ἐργαλεῖο, γιατί ἡ βάση του δὲν ἔχει τὸ κατάλληλο σχῆμα καὶ δὲν φέρει ἴχνη ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς λείανσης.

Τὸ ἀντικείμενο μᾶς παραπέμπει περισσότερο σὲ μία ἀποτυχημένη προσπάθεια κατασκευῆς ἐνὸς ἀρχέτυπου, μιᾶς μήτρας γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ κάτω τμήματος λύχνων. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ἀπέτυχε πρὶν τὴν ὀλοκλήρωσή της: ὁ μυκτῆρας ἔσπασε καὶ ὁ πηλός, ποὺ ὑπάρχει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀντικειμένου, δὲν ἔχει ἀφαιρεθεῖ. Τὸ ἡμιτελὲς αὐτὸ ἀντικείμενο ὅμως ἔχει ψηθεῖ, ἐπομένως μετὰ τὴν ἀπόρριψή του μάλλον χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στήριξη τῶν κεραμικῶν μέσα στὸν κλίβανο.

Τὸ ἐρώτημα βέβαια εἶναι πῶς αὐτὸ τὸ ἀποτυχημένο κεραμικὸ μεταφέρθηκε, ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό σὲ κάποια περιοχὴ τῆς Τυνησίας, στὰ Κύθηρα. Ἡ μόνη ἀπάντηση ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ δώσουμε, μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ μέχρι σήμερα διαθέτουμε, εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ ἀποτυχημένο κεραμικὸ χρησιμοποιήθηκε ὡς πρόχειρο πῶμα τοῦ στομίου κλειστοῦ ἀγγείου (μικροῦ ἀμφορέα), τὸ ὅποιο ἔφθασε μεταφέροντας τὸ περιεχόμενό του μέχρι τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀποτυχημένα τμήματα ἀγγείων (βάσεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων) χρησιμοποιήθηκαν ὡς πῶματα<sup>345</sup>.

344. Bonifay 2004, 59-60, εἰκ. 29, 2. Πρόκειται γιὰ ἐργαλεῖο λείανσης σὲ σχῆμα ἀνάστροφου μανιταριοῦ (*forme de champignon*) τοῦ ὁποῖου ἀρκετὰ παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ στὸ κέντρο

παραγωγῆς El Mahrine τῆς Τυνησίας, βλ. Mackensen 1993, 74-80.

345. Poulou Papadimitriou, Didioumi (ὑπὸ δημοσίευση).

Ἄν καὶ τὰ στοιχεῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προχωρήσουμε μόνο σὲ ὑποθέσεις, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἀντικείμενο εἶναι ἀκόμη ἓνα στοιχεῖο γιὰ ὑπαρξη ἐπαφῶν καὶ ἀνταλλαγῶν μεταξὺ Κυθήρων καὶ βυζαντινῆς Ἀφρικῆς (Τυνησίας).

**K 1591** (94/Θ4/7) (σχ. 202α, πίν. 15)

**Τμήμα πήλινου ἀποτυχημένου ἀντικειμένου (γ)**

Σχεδὸν κυκλικὸ ἀντικείμενο μὲ ἀποστρογγυλευμένη βάση. Ἄν καὶ ἀπὸ τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ λείπει ἓνα μικρὸ μέρος, διακρίνεται ἡ προσπάθεια διαμόρφωσης μυ-

κτῆρα λύχνου. Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του ὑπάρχει βαθιὰ περιμετρικὴ αὐλάκωση, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ προεξέχον τμήμα εἶναι ἐμφανεῖς οἱ δαχτυλιές τοῦ ἀγγειοπλάστη.

Πηλὸς λύχνων, καστανός (μοιάζει πολὺ μὲ τὸ K19 K1586 (K19) (5YR 7/8).

μέγ. σωζ. διάστ.: 5.3, μέγ. σωζ. υ: 2.3.

### **Λυχνοῦχος**

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ θραῦσμα **K 1591α** διατηρεῖται μέρος τῆς ἐπίπεδης κυκλικῆς βάσης καὶ τῶν ὀρθίων τοιχωμάτων. Σώζονται μικρὰ τμήματα ἀπὸ ὀπές, ποὺ εἶχαν ἀνοιχτεῖ πρὶν τὸ ψήσιμο στὰ κάθετα τοιχώματα τοῦ σκεύους. Ὑπάρχουν σταγόνες σκούρας καστανῆς ἐφυάλωσης στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἡ ποιότητα τοῦ πηλοῦ ὑποδεικνύει σκεῦος προορισμένο νὰ ἔρχεται σὲ ἐπαφή μὲ τὴ φωτιά. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ λυχνοῦχο.

**K 1591α** (94/A4/49) (σχ. 203)

**Βάση λυχνούχου (γ)**

Ἐπίπεδη βάση, ὀρθία τοιχώματα. Σώζονται μικρὰ τμήματα ἀπὸ ὀπές ποὺ εἶχαν ἀνοιχτεῖ πρὶν τὸ ψήσιμο στὰ τοιχώματα τοῦ σκεύους.

Πηλὸς καστανός (7.5YR 5/2), σκληρός, μὲ

ἀρκετὲς γκριζες καὶ ὑπόλευκες προσμίξεις.

Ὁ πηλὸς παραπέμπει σὲ σκεῦος προορισμένο νὰ ἔρχεται σὲ ἐπαφή μὲ τὴ φωτιά. Σταγόνες σκούρας καστανῆς ἐφυάλωσης στὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.1, δβ: 9.2.

Χρονολόγηση: 10ος/11ος αἰ.

### **Πήλινο θυμιατὸ ἢ λύχνος**

Τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μικρὸ πήλινο θυμιατὸ ἢ λύχνος παρόμοιος μὲ τὰ παραδείγματα ποὺ δημοσιεύει ὁ Hayes ἀπὸ τὸ Sarachane<sup>346</sup>.

346. Hayes 1992, 10.

**K 1591β (93/A7/5/8)** (σχ. 204, πίν. 15)

**Τμήμα από τὸ χεῖλος καὶ τὴ λαβὴ πηλίνου σκεύους.**

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανὸς (5YR 6/4), λεπτό-

κοκκος μὲ λίγες πολὺ μικρὲς προσμίξεις.

Ίχνη καύσης στὸ ἐσωτερικόν.

μέγ. σωζ. διαστ.: 5.4.

Χρονολόγηση: 11ος/12ος αἰ.

### **Πήλινο πλακίδιο**

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περισυλλογῆς ἐπιφανειακῶν ἀντικειμένων στὸ Ἄνδρo 6 (Τομέας Γ) βρέθηκε πήλινο πλακίδιο μὲ ἐγχαραξίς.

Πρόκειται γιὰ μικρὸ τετράγωνο ἀντικείμενο, θραυσμένο σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, μὲ διαστάσεις περίπου 4.9×4.2 ἐκ. καὶ πάχος 1.5 ἐκ., κατασκευασμένο ἀπὸ καθαρὸ τοπικὸ πηλόν. Τὸ πλακίδιο προέρχεται ἀπὸ τμήμα μεγαλύτερης πήλινης πλάκας. Εἶναι ἐπομένως σὲ δευτέρη χρήση. Στὴ μία ἐπιφάνεια φέρει ἐγχάρακτο ἰσοσκελὴ σταυρό, στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει κυκλικὴ κυλότητα. Στὸ μεταξὺ τῶν κεραιῶν διάστημα ὑπάρχουν ἐγχάρακτες, διακεκομμένες γραμμές, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀνὰ δύο διαγωνίως τοποθετημένες καὶ σχηματίζουν ρόμβο. Ὅλες οἱ γραμμές ἔχουν χαραχτεῖ μὲ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δευτέρας χρήσης τοῦ ἀντικειμένου.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀντικείμενο προέρχεται ἀπὸ περισυλλογὴ δὲν ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή του. Σαφεῖς ὑποθέσεις σχετικὰ μὲ τὴ χρήση του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν μὲ τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα. Τὸ ἀντικείμενο θὰ μπορούσε πάντως νὰ συνδέεται μὲ ἐξάρτημα ἐπιτραπέζιου παιχνιδιοῦ ἢ νὰ ἀποτελεῖ πλακίδιο ποῦ βοήθησε σὲ μαθηματικούς ὑπολογισμούς.

**K 1592** (93/Γ/περισυλλογὴ) (σχ. 205, πίν. 15)

**Πήλινο ἐγχάρακτο πλακίδιο**

Σχεδὸν τετράγωνο πλακίδιο, θραυσμένο σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Ἡ ἐγχάρακτη ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη καὶ φέρει ἐγχάρακτο ἰσοσκελὴ σταυρό, στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποῦ ὑπάρχει κυκλικὴ κυλότητα. Στὸ μεταξὺ τῶν κεραιῶν διάστημα ὑπάρχουν ἐγχάρακτες, διακεκομμένες γραμμές, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀνὰ δύο διαγωνίως τοποθετημένες καὶ σχηματίζουν ρόμβο.

Πηλὸς καθαρὸς, σκληρὸς μὲ λίγους πόρους στὴν ἐπιφάνεια, πορτοκαλόχρωμος (5YR 6/6). Μακροσκοπικὰ μοιάζει μὲ τὸν πηλὸ τῶν ἀγγείων ποῦ ἀναγνωρίστηκαν ὡς τοπικὴ παραγωγή (Πηλὸς 1).

Πρόχειρη κατασκευὴ ἴχνη καύσης καὶ στὶς δύο ἐπιφάνειες.

μέγ. σωζ. διαστ.: 4.9×4.2, πάχος 1.5.

### **Χωνὶ**

**K 1592α (94/E/8)** (σχ. 151)

**Τμήμα χείλους ἀγγείου (χωνὶ)**

Χεῖλος ἔσω νεῦον μὲ ἀκμὴ στὸ σημεῖο ἔνωσης μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου .

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρὸς, πολὺ ἀνοικτὸς καστανὸς (10YR 7/3), καθαρὸς, μὲ ἐλάχιστες λευκὲς προσμίξεις καὶ μαρμαρυγία. δχ: 17 ἐκ.

Χρονολόγηση: 7ος αἰ. (ι).

## VI. BYZANTINA KYΘHRA

Τὸ νησί τῶν Κυθήρων, εὐρισκόμενο στὴ ΝΔ εἴσοδο πρὸς τὸ Αἰγαῖο πέλαγος, μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Κρήτης, ἀποτέλεσε στρατηγικῆς σημασίας θέση ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια μέχρι καὶ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ<sup>347</sup>. Εἰδικότερα οἱ θέσεις τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς Παλαιόπολη, Καστρί, Ἅγιος Νικόλαος (Αὐλαίμονας) (εἰκ. 12, 13) καὶ Ἅγιος Γεώργιος στὸ Βουνό, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴ συνέχεια, δὲν ἔπαψαν, γιὰ διαφορετικούς λόγους καὶ σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς ἢ καθεμία, νὰ ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τοὺς κατὰ καιροὺς κυρίους τοῦ νησιοῦ. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῶν Κυθήρων, ἐκεῖ ὅπου παλαιότερα εἶχε ἐντοπιστεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Κολοκυθιάς<sup>348</sup>, ἡ πρόσφατη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς μίᾶ πολὺ σημαντικὴ θέση μὲ ὄχυρωματικὸ περίβολο τοῦ 10ου αἰώνα<sup>349</sup>. Ἡ σημασία τῆς συγκεκριμένης θέσης σὲ σχέση μὲ αὐτὲς ποὺ βρίσκονται στὴ ΝΑ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ θὰ συζητηθεῖ στὴ συνέχεια.

Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἐξετάζουμε, μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν Κυθήρων, τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ ὀρισμένων ἀπὸ αὐτὲς τὶς θέσεις κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας, βασιζόμενοι στὶς δημοσιευμένες ἱστορικὲς πηγὲς καὶ τὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, μᾶς βοήθησαν νὰ διακρίνουμε καθαρότερα περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ γιὰ τὶς ὁποῖες ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἔρευνα, τὰ στοιχεῖα ἦταν ἀνεπαρκῆ ἢ ἀνύπαρκτα.

347. Τὰ Κύθηρα ἀναφέρονται στὶς ἀρχαῖες πηγὲς ὡς νῆσος εὐρισκόμενη πλησίον τῆς Πελοποννήσου («πρὸς δὲ τῇ Λακωνικῇ Κύθηρα») ἢ πλησίον τῆς Κρήτης («κατὰ δὲ ταύτην ἐστὶ Κρήτη νῆσος»), βλ. Πετρόχειλος 1984, 33-34, Μαλτέζου 1997, 305.

348. Σύμφωνα μὲ βενετικὸ χρονικὸ τοῦ τέλους τοῦ 16ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Κολοκυθιάς δημιουργήθηκε, μετὰ τὸ 961, χρονιὰ ἀνακατάληψης τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἕνας πρῶτος

οἰκισμός, βλ. Μαλτέζου 1997, 307. Σάθας 1884, 301 κέ. Τὸ τοπωνύμιο ταυτίστηκε τὰ τελευταῖα χρόνια, βλ. Μπίθα 2004, 566.

349. Παπαδημητρίου 2011. Ἡ Μ. Παπαδημητρίου, ἀρχαιολόγος τῆς 1ης ΕΒΑ, ἐρεύνησε, ἀνεσκαψε καὶ χρονολόγησε στὸν 10ο αἰώνα τὸν ὄχυρωματικὸ περίβολο στὴ θέση Κολοκυθιά. Στὴ θέση καὶ τὸ ὄχυρὸ ἀναφέρθηκε τὸ 2000 ὁ βυζαντινολόγος, σημερινὸς δήμαρχος Κυθήρων, Θ. Κουκούλης, βλ. Κουκούλης 2003, 155-161.





Είκ. 12. Ἡ παραλία τῆς Παλαιόπολης καὶ τὸ Καστρί (λήψη ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό).



Είκ. 13. Ὁ ὄρμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Αὐλαίμονα) (λήψη ἀπὸ τὸν Ἁγιο Γεώργιο στὸ Βουνό).

**Ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.:  
Ἡ τελευταία περίοδος τοῦ *mare nostrum***

Ἐλάχιστα εὐρήματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο χρονολογοῦνται πρὶν τὸν 4ο αἰώνα μ.Χ.: πρόκειται γιὰ ἓνα νόμισμα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἓνα ἄλλο τοῦ καίσαρος Γέτα (200-201 μ.Χ.), τέσσερα θραύσματα λύχνων καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 1ο-3ο αἰ. μ.Χ.<sup>350</sup>, τὰ ὁποῖα θεωροῦμε ὅτι ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ χρήση τοῦ χώρου κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο. Στὸ Καστρί, τὰ εὐρήματα ποὺ χρονολογοῦνται γενικὰ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια εἶναι, ἐπίσης, ὀλιγάριθμα<sup>351</sup>. Οἱ ἀνασκαφεῖς ἀναφέρουν τὰ ἐλάχιστα ἴχνη καὶ θεωροῦν πιθανότερο νὰ ὑπῆρχε ἐγκατάσταση στὶς Γωνιές κοντὰ στὰ Μητάτα<sup>352</sup>.

Καθὼς οἱ ἱστορικὲς πηγὲς τῆς περιόδου δὲν ἀναφέρουν τὸ νησί, ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν ταξιδιωτικῶν ὁδηγῶν, τῶν γεωγράφων, τῶν περιηγητῶν καὶ τὸν *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλέους. Στὸν ταξιδιωτικὸ ὁδηγὸ *Expositio totius mundi et gentium*, ποὺ ἦταν προορισμένος νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες τῆς ναυσιπλοΐας στὸν 4ο αἰώνα, τὰ Κύθηρα ἀναφέρονται ὡς σταθμὸς στὸν ναυτικὸ δρόμο ἀπὸ τὴ Δύση στὴν Ἀνατολὴ ἀνάμεσα στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, τὴν Κρήτη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου, Ζάκυνθο καὶ Κεφαλληνία<sup>353</sup>. Τὸ νησί μνημονεύεται ἐπίσης στὴ *Γεωγραφικὴ Ἰγρήγηση* τοῦ Πτολεμαίου καὶ τὴν *Κοσμογραφία* τοῦ Ἀωνόμου τῆς Ραβέννας<sup>354</sup>. Σύμφωνα μὲ τὸν *Συνέκδημο* τοῦ Ἱεροκλέους, ποὺ συγκροτήθηκε τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565), τὰ Κύθηρα ἀνήκουν διοικητικὰ στὴ δεκάτη Ἐπαρχία Ἑλλάδος (Ἀχαΐας)<sup>355</sup>.

Στὸν γεωγραφικὸ κατάλογο τῆς *Tabula Peutingeriana* ὑπάρχει ἡ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία γιὰ τὸν ἄξονα στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὁ ὁποῖος ξεκινοῦσε

350. Βλ. σ. 133, 147 στὸν παρόντα τόμο.

351. Huxley, Coldstream 1972, 69-70; Huxley, Trik, Coldstream 1972, 221, 307.

352. Huxley 1972α, 39. Γιὰ τὶς περιορισμένες θέσεις, χρονολογούμενες στὴ ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ περίοδο, ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα Βρετανῶν ἀρχαιολόγων στὰ Κύθηρα (Kythera Island Project), βλ. Broodbank 1999, 191-214. Γιὰ τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας τοῦ Australian Paliochora-Kythera Archaeological Survey (APKAS), ὅπου ἀναφέρεται καὶ ὁ ἐντοπισμὸς βυζαντινῶν καὶ ἐνετικῶν ἐγκαταστάσεων στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Παλιόχωρα καὶ τὸν Ποταμό, βλ. Gregory 2006, 488-491.

353. *Expositio totius mundi et gentium*, ἐκδ. J. Rougé, Sources Chrétiennes 124 (Paris 1966) LXIV, 208.

354. Γιὰ τὴν *Κοσμογραφία* τοῦ Ἀωνόμου τῆς Ραβέννας βλ. *Itineraria romana*, τόμ. II: *Ravenatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (Lipsiae 1940). L. Dillemann, La carte routière de la Cosmographie de Ravenne, *BJ* 175, 1975, 165-170. Βλ. ἐπίσης: Herrin 1972, 43. Μαλιτζου 1997, 305.

355. *Le Synekdémios d'Hiérokles et l'Opusculé Géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes*, ἐκδ. E. Honigmann (Bruxelles 1939) 648, 8.

ἀπὸ τὸ Δυρράχιο καὶ ἔφθανε, μέσω τῆς Ὀλυμπίας, στὸ νοτιότατο ἄκρο τῆς Λακωνικῆς, τὸ Ἀκρωτήριο Μαλέας τῆς Πελοποννήσου· σημειώνεται ὅτι ἀπὸ τὶς Βοιές (Νεάπολη) μέχρι ἓνα μὴ κατονομαζόμενο λιμάνι στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς νήσου Cytera ἢ ἀπόσταση εἶναι εἴκοσι πέντε (25) μίλια<sup>356</sup>. Τὰ Κύθηρα, δηλαδή, βρίσκονταν στὸ πέρασμα τῶν θαλάσσιων δρόμων ἀπὸ τὴ δυτικὴ στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τῶν χερσαίων ὁδῶν ποὺ διέτρεχαν τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας Βαλκανικῆς ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι καὶ τὸν 6ο αἰώνα.

Θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ μὴ κατονομαζόμενο αὐτὸ λιμάνι βρισκόταν εἴτε στὴν περιοχὴ τῆς Παλαιόπολης (Σκάνδεια), εἴτε βορειότερα στὴν Ἁγία Πελαγία. Προκειμένου, λοιπόν, νὰ ταυτίσουμε τὸν ἄγνωστο αὐτὸ χῶρο ἐλλειμνισμοῦ ποὺ ἀναφέρεται στὶς πηγὲς ὑπολογίσαμε ὅτι ἡ ἀπόσταση τῶν 25 μιλίων θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἴση μὲ περίπου εἴκοσι (20) σύγχρονα ναυτικὰ μίλια. Ἡ ἀπόσταση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἀκτὴ ποὺ βρίσκεται ἡ Σκάνδεια (Παλαιόπολη). Τὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῶν Κυθέρων, στὸ ὁποῖο βρίσκεται καὶ τὸ λιμάνι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Αὐλαίμονα), προφυλάσσεται ἀπὸ τοὺς ΝΔ μέχρι καὶ τοὺς ΒΑ ἀνέμους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπλητταν εὐκόλα κάποιον ἄλλο λιμάνι στὴ ΒΑ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ὅπως αὐτὸ τῆς Ἁγίας Πελαγίας<sup>357</sup>.

Ἡ ἔλλειψη ἱστορικῶν πηγῶν καὶ οἱ περιορισμένες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες δὲν μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ θὰ ἐπικρατοῦσε στὰ Κύθηρα κατὰ τὸν 4ο αἰώνα. Τὸ νησί θὰ πρέπει νὰ ὑπέστη καταστροφὲς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σεισμοῦ ποὺ συνέβη στὴ νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο περὶ τὸ 365. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τὶς πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν στὸν βίον τῆς ἁγίας Ἐλέσας, γνωστὸ ἀπὸ νεώτερο Συναξάριο, ὅταν ἔφθασε στὰ Κύθηρα μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα, ὁ βράχος σχίστηκε γιὰ νὰ περάσει ἡ ἁγία ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὸν διώκτη πατέρα τῆς<sup>358</sup>. οἱ γεωμορφολογικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἀναφέρονται θὰ πρέπει νὰ ἔχουν σχέση μὲ κάποιον μεγάλο σεισμό<sup>359</sup>. Νεώτερες ἔρευνες ἀρχαιολόγων καὶ γεωλόγων ἐπέτρεψαν νὰ προσδιοριστῆ τὸ 365 ὡς ἔτος ἐνὸς μεγάλου καταστρο-

356. *Itineraria romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, ἐκδ. K. Miller (Stuttgart 1916) (ἀνατύπ. Roma 1964) 602-603 (Πορεία 79). Γιὰ τὴν *Tabula Peutingeriana* βλ. Salway 2001. Βλ. ἐπίσης Herrin 1972, 43. Malamut 2003, 47. Λεοντσίνη-Ἄνθη 2003, 310.

357. Γιὰ τὶς πληροφορίες αὐτὲς εὐχαριστῶ τὸν Α. Ποῦλο, ἀρχιπλοίαρχο τοῦ Π.Ν.

358. Μαλτέζου 1997, 305, σημ. 3 καὶ 5.

359. Ἄν καὶ ὁ Ζώσιμος (IV, 18,2) ἀναφέρει σεισμὸν καταστροφικόν, ποὺ τὸ 375, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Βαλεντινιανοῦ Α', κατέ-

στρεψε πόλεις στὴν Ἑλλάδα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, θεωροῦμε ὅτι, ὅπως οἱ τελευταῖες ἔρευνες δείχνουν, μεγάλες καταστροφὲς πόλεων καὶ γεωμορφολογικὲς ἀλλαγὲς ὀφείλονται στὸν σεισμὸ ποὺ ἐγίνε κοντὰ στὸ 365, βλ. Stiros 2010, 54-63. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Sanders, σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τοῦ καταστροφικοῦ σεισμοῦ τοῦ 365, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἔχει καταστροφικὲς συνέπειες γιὰ τὴν πόλη τῆς Κορίνθου, βλ. Sanders 2004, 170-172.

φικοῦ σεισμοῦ<sup>360</sup>. Σύμφωνα μὲ τoὺς γεωλόγους Στεῖρο καὶ Δράκο ὁ σεισμός, ποὺ ἀρχαιολογικὰ προσδιορίζεται κοντὰ στὸ 365, κατέστρεψε πόλεις σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, προκάλεσε ἕνα μεγάλο τσουνάμι καὶ ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀνύψωση τῶν ἀκτῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης καὶ τῶν Ἀντικυθήρων σὲ ὕψος ἀπὸ 1-9 μ.<sup>361</sup> Τὰ Κύθηρα, πολὺ κοντὰ στὰ Ἀντικύθηρα καὶ τὴν Κρήτη, θὰ πρέπει νὰ ἐπλήγησαν, ἂν ὄχι ἀπὸ τὸ τσουνάμι, πάντως ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἴδιο σεισμό<sup>362</sup>. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑπολογίσουμε τὸ μέγεθος τῆς καταστροφῆς. Ἡ ἐρημία ποὺ βρῆκε ἡ ἀγία Ἐλέσα ὅταν ἔφθασε στὸ νησί, ἴσως, μέχρις ἕνα βαθμὸ, ἀπηχεῖ τὴν ἀσχημὴ κατάσταση ποὺ θὰ ἐπικρατοῦσε στὰ Κύθηρα μετὰ τὸν σεισμό. Ἡ κατάσταση θὰ πρέπει νὰ ἀλλάζει πρὸς τὰ τέλη τοῦ 4ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα γιατί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ βίος τῆς ἀγίας, ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό της, στὸ νησί ἔφθαναν πολυάριθμοι πιστοὶ καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε οἰκισμός.

Τὰ νομίσματα τοῦ Κωνσταντίου Β' (348-361) ἀπὸ τὸ Καστρί<sup>363</sup> καὶ τρία τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο<sup>364</sup> ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐγκατάστασης στὴν περιοχὴ κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο<sup>365</sup> καὶ βεβαίως δὲν συνηγοροῦν μὲ παντελὴ ἐρήμωση τοῦ νησιοῦ μὲ ἀφορμὴ τὸν σεισμό τοῦ 365, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ γεγονός εἶχε ἴσως ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, ὄχι ὅμως τὴν πλήρη ἐγκατάλειψη τῆς νήσου. Τὰ ὀλιγάριθμα εὐρήματα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνα μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση: τὴν ὑπαρξὴ δηλαδὴ μιᾶς μικρῆς κοινότητος μὲ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ τοῦ Καστριοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Τὸ γεγονός, ὅτι τὸ νησί ἀναφέρεται στὸν θαλάσσιο δρόμο, ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ πλοῖα στὸ ταξίδι τους ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπως στὸν *Βίο* τῆς Ἁγίας Παύλας, ὑποδηλώνει τὴ σημασία ποὺ εἶχαν τὰ Κύθηρα ὡς σταθμοὺ τῶν πλοίων, ποὺ ταξίδευαν σὲ μεγάλες ἀποστάσεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰῶνα<sup>366</sup>. Τὰ πλοῖα θὰ πρέπει νὰ ἐλλιμενίζονταν στὸ λιμάνι τῆς Παλαιόπολης (Σκάνδεια)<sup>367</sup>. Πάντως, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ ἕνα, ἔστω καὶ λιγότερο ἀσφαλές, σημεῖο ἐλλιμενισμοῦ στὴ ΒΑ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ ἴσως στὴν περιοχὴ τῆς Ἁγίας Πελαγίας, ἢ, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ γιὰ παλαιότερες περιόδους, στὴν Πλατιὰ Ἄμμο<sup>368</sup>. Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Παλαι-

360. Di Vita 1995, 971-982. Στεῖρος, Μαρκουλάκη, Παπαγεωργίου 2004, 445-458.

361. Stiros 2001, 545-551. Stiros, Drakos 2006, 125-137.

362. Stiros 2010, 54-63.

363. Herrin 1972, 43.

364. Κοπέξ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. βλ. Πέννα, *Κατάλογος νομισμάτων* (στὸν παρόντα τόμο).

365. βλ. σ. 34 στὸν παρόντα τόμο.

366. *Epitaphium Sanctae Paulae, Sancti Hieronymi Epistulae*, ἐπιστολὴ 108, ἔκδ. J. Labourt, *Saint Jérôme Lettres*, τόμ. 5 (Paris 1955) 165. βλ. καὶ Ἀβραμέα 2006, 166.

367. βλ. σ. 163.

368. Πίκουλας 1999, 71-76.



όπολη (Σκάνδεια), μέσα από το έσωτερικό του νησιού, σε λιμένα στη ΒΑ ακτή των Κυθήρων, πλησίον των ακτών της Πελοποννήσου, ενισχύει την υπόθεση ότι οι δύο αυτές θέσεις της ανατολικής ακτής ήταν σε επικοινωνία μέσω του βόρειου όδικου άξονα του νησιού<sup>369</sup>, ό οποίος δεν θα πρέπει να άλλαξε κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Θεωρούμε ότι σημεία έλλιμενισμού στη ΒΑ ακτή του νησιού θα μπορούσαν να είναι, κατά τη βυζαντινή περίοδο, το λιμάνι της Αγίας Πελαγίας και ό όρμος της Αγίας Πατρικίας<sup>370</sup>.

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια από τον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό, αν και δεν είναι πολλά, σαφώς πολλαπλασιάζονται μετά τις αρχές του 5ου αιώνα: θραύσματα από γυάλινες καντήλες, λίγα όστρακα άμφορέων και πινακίων έπιτραπέζιας κεραμικής *terra sigillata* από την Τυνησία<sup>371</sup> χρονολογούνται στον αιώνα αυτόν, τα όποια, μαζί με τέσσερις μικρές χάλκινες ύποδιαιρέσεις του 5ου/6ου αιώνα<sup>372</sup>, ύποδηλώνουν την ύπαρξη έγκατάστασης στον λόφο, ό χαρακτηρας της όποιας δεν είναι δυνατόν, με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, να προσδιοριστεί. Το λιμάνι της Παλαιόπολης (άρχαία Σκάνδεια) (εικ. 12) θα πρέπει να προσείλκυε τα πλοία στο ύπερπόντιο ταξίδι τους προς το Αιγαίο και τις ακτές της ανατολικής Μεσογείου. Παράλληλα, οι ναυτικοί δρόμοι, που συνδέουν τη Δύση με την Άνατολή μέσω Κυκλάδων, Ρόδου και Κύπρου, συνεχίζουν να διέρχονται τόσο από το νότιο άκρο των Κυθήρων, όσο και από το πέρασμα του Μαλέα, στο βόρειο άκρο του νησιού. Η ύπαρξη στον Άγιο Γεώργιο μικρού αριθμού κεραμικής του 5ου αιώνα από τη Βόρειο Άφρική, δεν ύποδηλώνει άπαραίτητα συχνές έμπορικές σχέσεις, μάς έπιτρέπει όμως να ύποστηρίξουμε πως το λιμάνι της Σκάνδειας (Παλαιόπολη) ήταν καίριος σταθμός των πλοίων για το ταξίδι από και προς τη Δύση, το Αιγαίο και τα παράλια της ανατολικής Μεσογείου. Μένει να διακριβωθεί εάν στη ΒΑ ακτή (Άγία Πελαγία, όρμος της Αγίας Πατρικίας) ύπάρχουν αρχαιολογικά τεκμήρια αυτής της περιόδου.

Ο 6ος αιώνας πρέπει να βρίσκει τις κοινότητες του νησιού σε άνάπτυξη, κατάσταση ή όποια συνεχίζεται τουλάχιστον έως τις αρχές του 7ου αιώνα. Οι πληροφορίες μας προέρχονται άποκλειστικά από τα άποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας καθώς οι πηγές της περιόδου δεν αναφέρουν το νησί. Το Καστρί τειχι-

369. Αυτόθι 75.

370. Για τον όρμο της Αγίας Πατρικίας, εύρισκόμενο σε έμμεση σχέση με το όχυρο της Κολοκυθιάς, βλ. Κουκούλης 2003, 155-161. Σύμφωνα με τον Πίκουλα «...ή διάνοιξη της άρχαίας όδοϋ άπέβλεπε σε διττό σκοπό: κατ' αρχάς να ένώσει το εύφορο παραγωγικό βόρειο μέρος του νησιού - περιοχή Ποταμού-Καραβά - με το οικιστικό κέντρο στο νότο· έπιπλέον να ένώσει το νότιο έπί-

νιο Σκάνδεια με ένα αντίστοιχο στο Βορρά, αυτό που θα άποτελοϋσε τη «σκάλα» με την κατέναντι Λακωνία», βλ. Πίκουλας 1999, έ.ά. 75.

371. Μπροκαλάκης, *Τα γυάλινα τέχνηρα*, (στον παρόντα τόμο) 00. Βλ. και σ. 64-159 στον παρόντα τόμο.

372. Πέννα, *Κατάλογος νομισμάτων* (στον παρόντα τόμο).

ζεται – τὸ τεῖχος ὑπάρχει στὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ – καὶ σημαντικὸς οἰκισμὸς ἀναπτύσσεται μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος<sup>373</sup>. Τοὺς πύργους του, ὀρθίους ἀκόμη τὸν 15ο αἰώνα, θὰ δεῖ, θὰ περιγράψει καὶ θὰ σχεδιάσει ὁ Ciriaco de Rizzicolli, γνωστὸς ὡς Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὰ Κύθηρα τὸ 1437<sup>374</sup>. Νομίσματα τοῦ Ἰουστίνου Β' (565-578) καὶ τοῦ Μαυρικίου (582-602) καὶ εἰσηγμένη κεραμικὴ ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Φώκαιας στὴ Μ. Ἀσία<sup>375</sup>, ποὺ ἐντοπίστηκαν στὸ Καστρί, ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἐγκατάστασης, ἡ ὁποία, εὐρισκόμενη σὲ αὐτὸ τὸ λιμάνι τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῶν Κυθέρων, στὸν θαλάσσιο δρόμο ἀπὸ τὴ Δύση πρὸς τὴν Ἀνατολή, εἶχε ἐπαφὲς μὲ τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς. Στὸν 6ο αἰώνα χρονολογεῖται ἡ πρώτη φάση τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα στὴν Παλαιόπολη ὅπως ἔδειξε ἡ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του<sup>376</sup>. Τὴν ἴδια περίοδο χρονολογοῦνται καὶ τὰ σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν Ποταμό<sup>377</sup>, ἐνῶ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων τοῦ 6ου αἰώνα ἔχει βρεθεῖ σὲ διαφορετικὲς θέσεις τοῦ νησιοῦ<sup>378</sup>.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, τὸν 6ο δηλαδὴ αἰώνα, συνεχίζεται, καὶ ἴσως ἐνισχύεται, ἡ κατοίκηση στὸν λόφο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Ὁ κατεστραμμένος ναὸς, στὸν ὁποῖο ἀνῆκε τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ 7ου αἰώνα, ἴσως εἶχε ἀνεγερθεῖ στὴ θέση ἄλλου πρωιμότερου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ Ἀνδῆρου 2, εἶναι πιθανὸ νὰ χρονολογοῦνται σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο ἢ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη, δηλαδὴ στὸν 7ο αἰώνα<sup>379</sup>. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς τέσσερις μικρὲς χάλκινες ὑποδιαίρεσεις τοῦ τέλους τοῦ 5ου/6ου αἰώνα, ἓνα νόμισμα Ἰουστίνου Α' (518-527) καὶ ἓνα Μαυρικίου (582-602) καθὼς καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα καὶ μετὰ. Οἱ ἐπαφὲς μὲ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο, τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Κύπρο ἢ/καὶ τὴν Κιλικία ἀποκαλύπτονται μὲ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς, ὅμως, λεπτῆς ἐπιτραπέζιας κεραμικῆς καὶ λύχνων ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Τυνησίας ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ, ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου θὰ εἶχε συχνὲς ἢ καὶ προνομιακὲς σχέσεις μὲ τὴν περιοχὴ αὐτή. Τὰ πλοῖα, φορτωμένα μὲ προϊόντα ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο καὶ συγκεκριμένα τὶς ἀκτῆς τῆς Τυνησίας, θὰ ἀκολουθοῦσαν τὸν γνωστὸ ἤδη στὸν 4ο αἰώνα δρόμο μέσω τῶν Κυθέρων γιὰ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, προσεγγίζοντας καὶ αὐτὸ τὸ λιμάνι τῆς ἀνατολικῆς

373. Herrin 1972, 43.

374. E. W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Latomus, Revue d'études latines XLIII (Bruxelles-Berchem 1960) 47 (8 Ἰουλίου 1437).

375. Coldstream 1972α, 166-175.

376. Megaw 1972, 315-316, pl. 5, c, d.

377. Γκίνη – Τσοφοπούλου 2003, 127, εἰκ. 9-10.

378. Πέννα, *Ἡ μαρτυρία τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σφραγίδων* (στὸν παρόντα τόμο). Ὁ ἀρχαιολόγος κ. Ἄρης Τσαραβόπουλος ἐτοιμάζει τὸν συστηματικὸν κατάλογο τῶν νομισμάτων αὐτῶν.

379. Λεῖψανα τοίχων στὸν Κάνναβο 9, βλ. σ. 48-51 στὸν παρόντα τόμο.

ἀκτῆς τῶν Κυθῆρων, ἐνῶ ἄλλα θὰ ἀκολουθοῦσαν τὸν ἴδιο δρόμο μὲ ἀντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή πρὸς τὶς ἀκτὲς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καὶ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο. Παράλληλα, τὴν ἴδια περίοδο τὸ στενὸ μεταξύ Κυθῆρων καὶ Μαλέα συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς πέρασμα τῶν πλοίων στὰ ταξίδια ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ δυτικὴ Μεσόγειο: τὸ 533, κατὰ τὴ μεγάλη ναυτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Βελισαρίου κατὰ τῶν Βανδάλων, ὁ βυζαντινὸς στόλος διαπερνώντας τὸ στενὸ συνάντησε ἄπνοια, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Προκόπιος<sup>380</sup>.

Ὁ πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς βορειοαφρικανικῶν ἀμφορέων ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ – ἀγγείων πού, ἂν καὶ σὲ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ μετέφεραν ἐλαιόλαδο ἀπὸ περιοχὲς τῆς Τυνησίας, ἡ ἔρευνα ἔχει δεῖξει ὅτι περιεῖχαν καὶ ἄλλα προϊόντα, ὅπως κρασί ἢ ἀλίπαστα (*salsamenta*)<sup>381</sup> – μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ πλοῖα, ποὺ ἔφθαναν στὰ Κύθηρα, ἢ τουλάχιστον στὸ λιμάνι τῆς Παλαιόπολης, μετέφεραν πινάκια καὶ λύχνους ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῆς Β. Ἀφρικῆς ἴσως μαζὶ μὲ προϊόντα φθαρτὰ (ὕφασματα;), ποὺ δὲν συσκευάζονταν σὲ πῆλινα ἀγγεῖα<sup>382</sup>. εἶναι δηλαδή πιθανό, στὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς τους ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, ὅπου θὰ εἶχαν ξεφορτώσει τὰ πρὸς πώληση προϊόντα, νὰ ἄφηναν κάποια κεραμικά, τῶν ὁποίων τὰ θραύσματα ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφή. Πολύτιμη γιὰ τὸ ἐμπόριο ὑφασμάτων, κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 7ου αἰῶνα, εἶναι ἡ μαρτυρία τῆς Διδασκαλίας τοῦ Ἰακώβου σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὁ βαπτισμένος Ἑβραῖος Ἰακώβ μεταφέρει γιὰ λογαριασμὸ ἐνὸς Ἑλληνα ἐμπόρου, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Βόρεια Ἀφρικὴ, μεγάλο ἀριθμὸ (μεταξωτῶν;) ἐνδυμάτων, ἀξίας 144 νομισμάτων<sup>383</sup>. Τὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας (χερσαίας καὶ ἐνάλιας) σὲ θέσεις τῆς Μεσογείου, ἀποδεικνύουν τὴν ἔντονη ἐμπορικὴ δραστηριότητα, ποὺ ὑπῆρχε μεταξύ περιοχῶν τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς (σημ. Τυνησία καὶ Λιβύη) καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως ἐξάλλου καὶ μὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Μεσογείου<sup>384</sup>.

380. Προκόπιος, *ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι*, ἔκδ. J. Haury – G. Wirth (Leipzig 1962), I, 3, 13, 369. Γιὰ διαδρομὲς τῶν στόλων μέσω Μαλέα, βλ. Ἀναγνωστάκης 2002, 137-139 καὶ Λουγγῆς 2008, 48-49.

381. Bonifay 2004, 463-473. Poulou-Papadimitriou (ὕπὸ δημοσίευση).

382. Bonifay 2004, 463, μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

383. Ἡ *Διδασκαλία τοῦ Ἰακώβου* χρονολογεῖται περίπου τὸ 640· σύμφωνα μὲ τὸν Dagron τὸ ἔτος 646/647 θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς

*terminus ante quem*. Γιὰ τὴν πηγὴ βλ. *Doctrina Jacobi nuper baptizati*, ἔκδ. καὶ μτφρ. V. Déroche, στὸ G. Dagron, V. Déroche, *Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle*, *Travaux et Memoires* 11, 1991, 47-229 καὶ εἰδ. 213-219. G. Dagron, *Commentaire*, ὅ.π. 230-247. Οἱ μελέτες ἀνατυπώνονται στὸ G. Dagron, V. Déroche, *Juifs et chrétiens en Orient Byzantin*, *Bilans de recherche* 5, *ACHCByz* (Paris 2010) 47-273. Γιὰ τὸ ἐμπόριο ὑφασμάτων βλ. Jacoby 2008, 18-19. Γιὰ τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν πρῶτο 9ο αἰῶνα βλ. Λαΐου 2006, 471-494, εἰδ. 479.

384. Ἐνδειξη τῆς ἐμπορίας μαρμάρινων

### Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου ἕως τὸν 10ο αἰώνα: Ἡ προσφορὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου

Γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου ἕως τὸν 10ο αἰώνα οἱ πηγὲς δὲν μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὸ νησί, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κυθήρων ὑπὸ τὸν Κορίνθου σὲ ἐκκλησιαστικὸ κατάλογο τοῦ 8ου καὶ ἀργότερα τοῦ 10ου αἰώνα<sup>385</sup>. Ἐπομένως τὰ ὅποια στοιχεῖα διαθέτουμε μέχρι στιγμῆς προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες.

Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα δὲν φαίνεται νὰ διαφοροποιεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου· τόσο ὁ οἰκισμὸς στὸ Καστρί ὅσο καὶ ἡ ἐγκατάσταση στὸν λόφο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κατοικοῦνται καὶ ἔχουν σχέσεις μὲ περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Μεσογείου. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου καὶ στὶς δύο θέσεις<sup>386</sup>. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἀπὸ τὶς δέκα (10) κοπὲς τοῦ Ἡρακλείου, ἕξι (6) χρονολογοῦνται τὴν περίοδο 612/13-617/18, μία (1) τὸ 631/32 καὶ τρεῖς (3) τὴν περίοδο 639/40. Οἱ ἀνασκαφεῖς τοῦ Καστριοῦ στηριγμένοι στὴν ἀπουσία νομισμάτων τοῦ Κώνσταντος Β΄ ὑποστήριξαν τὴν ἐγκατάλειψη τῆς θέσης πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, ἐνῶ στὰ ἴδια συμπεράσματα τοὺς ὁδήγησε καὶ ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς<sup>387</sup>. Τὰ σαράντα χρόνια ὅμως ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἀξιόλογη δημοσίευση τῶν Βρετανῶν ἐρευνητῶν ἔδωσαν νέα στοιχεῖα στὴν ἔρευνα καὶ ἐπέτρεψαν τὴν ἀναχρονολόγηση ὀρισμένων ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Ὅρισμένα πρῶτα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ νέα «ἀνάγνωση» τῶν εὐρημάτων τοῦ 7ου αἰώνα ἀπὸ τὸ Καστρί διατυπώνονται σὲ ἄλλη ἐνότητα<sup>388</sup>. εἶναι πάντως χρήσιμο νὰ σημειώσουμε ὅτι, ἡ ἀναχρονολόγηση ὀρισμένων εὐρημάτων θέτει σὲ νέα βάση τὴ χρονολόγηση τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐγκατάστασης καὶ τὴν περίοδο ἐγκατάλειψής της. Θεωροῦμε ὅτι τὰ εὐρήματα δικαιολογοῦν τὴ συνέχιση τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὸ Καστρί ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. τουλάχιστον μέχρι τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 7ου αἰ., ἐνῶ ἡ περιοχὴ μεταξὺ τῶν θέσεων Καστρί καὶ Καστράκι χρονολογεῖται ἀποκλειστικὰ μέσα στὸν 7ο αἰώνα.

ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὴ Βόρεια Ἀφρική ἀποτελοῦν τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου στὸ Marzamemi (Σικελία), βλ. Sodini 1989, 167-168 καὶ Sodini 2006, 223-235 καὶ εἰδ. 233. Γιὰ ἀναφορὰ στὶς πηγὲς σχετικὰ μὲ μετακινήσεις ἐμπόρων μεταξὺ αὐτῶν τῶν περιοχῶν, βλ. M. McCormick 2001, 854-855. Γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις βλ. Kingsley, Decker 2001, 1-27.

385. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduc-*

*tion et notes* (Paris 1981) Notitia 3, 750, σ. 244 (8ος αἰ.), Notitia 9, 379, σ. 302 (10ος αἰ.). Γιὰ τὴν Εἰκονοκλαστικὴ Notitia 3, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη 1996, 45-73.

386. Γιὰ τὰ νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου στὸ Καστρί, βλ. Huxley, Coldstream 1972, 70. Huxley 1972β, 219. Herrin 1972, 43.

387. Herrin 1972, 43, 45. Coldstream 1972δ, 309-310. Coldstream 1972β, 307-308.

388. Βλ. σ. 41-46 στὸν παρόντα τόμο.



Ἡ προσφορὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνὸ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὸν 9ο αἰῶνα – περίοδο γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε καμία πληροφορία ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές, καὶ τὰ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἦταν ἰδιαίτερα ἀνεπαρκή –, εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, σημαντικώτατη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δέκα (10) φόλλεις Ἡρακλείου, στοὺς ὁποίους ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ, ἡ εὕρεση δέκα (10) νομισμάτων τοῦ Κώνσταντος Β' στὸν Ἅγιο Γεώργιο (ἓνα (1) τῆς περιόδου 643/44, ὀκτώ (8) τῆς περιόδου 651/52-656/57 καὶ ἓνα (1) τοῦ 668)<sup>389</sup> πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ψαλιδισμένα<sup>390</sup>, ὑποδηλώνουν ἔντονη παρουσία σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰῶνα.

Τὴν ἴδια εἰκόνα ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων: οἱ ἐπαφές μὲ τὴν περιοχὴ τῆς Τυνησίας, ἔντονες στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰῶνα, δὲν σταματοῦν, ἀν καὶ πολὺ ἀραιότερες, μέχρι τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα. Στὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς διαπιστώσαμε ὅτι στὰ Κύθηρα φθάνουν κεραμικὰ ἀπὸ τὴν Τυνησίαν, πού σπάνια συναντῶνται σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, ἀν ἐξαιρέσουμε τὴν Κωνσταντινούπολη<sup>391</sup>. Συχνότερες εἶναι οἱ σχέσεις μὲ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας – τὴν Φώκαια καὶ ἴσως ἄλλες περιοχές –, σχέσεις πού συνεχίζονται τουλάχιστον μέχρι τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνα, ἐνῶ ἡ εὕρεση συγκεκριμένου τύπου μαγειρικοῦ σκεύους, ἐντοπισμένου στὸ Sarachane τῆς Κωνσταντινούπολης, καὶ μεταξὺ ἄλλων θέσεων τὴν Ἰτανο καὶ τὴν Ἁγία Γαλήνη στὴν Κρήτη, χρονολογούμενου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ μετὰ, ἴσως ἀφήνει νὰ διαφανοῦν σχέσεις μὲ τὴν πρωτεύουσα. Σχέσεις ὅμως μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη ὑποδηλώνουν τὰ ἐλάχιστα, σπάνια ὄστρακα ἐφυσωμένων ἀγγείων ἀπὸ λευκὸ πηλὸ πού χρονολογοῦνται στὸν 8ο, 9ο καὶ 10ο αἰῶνα, ἀποτελοῦν δὲ παραγωγὴ τῶν ἐργαστηρίων τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας<sup>392</sup>.

Ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ μελέτη τῶν ἀμφορέων τῆς περιόδου: κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης ἐντοπίσαμε ὄστρακα ἀμφορέων πού ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιβιώσεις τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ 2 (LRA2), κυρίως ἐξαιτίας τῆς τυπολογικῆς συγγενείας τους μὲ αὐτόν. Πρόκειται γιὰ τὸν αἰγαιακὸ ἢ βυζαντινὸ σφαιρικὸ ἀμφορέα, τὸ βασικὸ δοχεῖο μεταφορᾶς προϊόντων πού, ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὸν 9ο αἰῶνα, ἐντοπίζεται σὲ ὅλες τὶς περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας ἢ σὲ περιοχές μὲ τὶς ὁποῖες τὸ Βυζάντιο διατηροῦσε ἐπαφές<sup>393</sup>. Εἶναι σημαντικό νὰ τονιστεῖ ὅτι

389. Πέννα, *Κατάλογος νομισμάτων* (στὸν παρόντα τόμο).

390. Κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ νομίσματα (Κώνσταντος Β') ἴσως ἦταν σὲ χρῆση καὶ κατὰ τὸν 8ο αἰῶνα.

391. Βλ. σ. 64-77 στὸν παρόντα τόμο.

392. Βλ. σ. 87-91 στὸν παρόντα τόμο. Hayes 1992, GWW I καὶ II, 12-22. Γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὶς ἀνταλλαγές στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, βλ. Wickham 2005, 780-794.

393. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 245-248, εἰκ. 23-28.

οὐσιαστικά πρόκειται για μιά «οἰκογένεια ἀμφορέων»: τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ πρέπει νὰ κατασκευάζονταν αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ στὰ Κύθηρα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ πηλοῦ ὀρισμένων παραδειγμάτων, ποὺ μακροσκοπικὰ μοιάζει μὲ αὐτὸν τῆς τοπικῆς παραγωγῆς, προϊόντα τῆς ὁποίας ἀναγνωρίζουμε μεταξὺ τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς. Μεταξὺ τοῦ κεραμικοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ ὑπάρχουν εἰσαγωγῆς καὶ ἀπὸ περιοχὲς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου<sup>394</sup>.

Παράλληλα, ἡ παρουσία στὸν Ἅγιο Γεώργιο τμημάτων ἀπὸ πόρπες δερμάτινης ζώνης ἢ μικρότερων δερμάτινων λωρίδων ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. – ἓνα μάλιστα ἀπὸ πόρπη ποὺ θὰ φοροῦσαν κατώτεροι ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους<sup>395</sup> – καθὼς καὶ τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν Κυθῆρων μολυβδόβουλλο τοῦ Βαάνη Πόμπη ἀπὸ Ἐπάρχων τοῦ α' μισοῦ τοῦ 8ου αἰώνα, φανερώνουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ διέμεναν στὴν κορυφὴ καὶ στὴ νότια κλιτὺ τοῦ λόφου, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου καὶ τοῦ 8ου αἰώνα, διατηροῦσαν σχέσεις καὶ ἀλληλογραφία μὲ τὴ βυζαντινὴ Αὐλή. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς ἀκόμη ἓνα μολυβδόβουλλο τοῦ 8ου αἰώνα. Τὸ τελευταῖο νόμισμα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἓνας φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820), χρονολογεῖται δηλαδὴ στὸ α' τέταρτο τοῦ 9ου αἰώνα<sup>396</sup>.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τόσο στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς (Ἄνδηρο 1 καὶ 2), ὅσο καὶ στὰ Ἄνδηρα 3-8 στὴ νότια κλιτὺ τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ λείψανα χώρων ποὺ ὑπάρχουν κυρίως στὸ Ἄνδηρο 2 ὅσο καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα στὰ νότια Ἄνδηρα<sup>397</sup>, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς κατοικεῖται κατὰ τοὺς 6ο, 7ο, 8ο καί, τουλάχιστον, τὸν 9ο αἰώνα, ἐνῶ τὴν ἴδια περίοδο ὑπάρχουν ἴχνη δραστηριότητος καὶ στὴ νότια κλιτὺ: οἱ ὁμοιογενεῖς ὁμάδες βυζαντινῆς κεραμικῆς, οἱ ὁποῖες βρέθηκαν σὲ στρώματα μαζὶ μὲ νομίσματα τοῦ 7ου καὶ τοῦ 9ου αἰώνα μᾶς ἐπιτρέπουν αὐτὴ τὴ χρονολόγησι. Ἄξιζει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὅπως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ ὑποστηρίξουμε, κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο (7ος-9ος αἰώνας) πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἰσχυρὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος/ἀναλημματικὸς τοῖχος, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὰ κτίσματα τῆς κορυφῆς, στὰ ὁποῖα μεταξὺ τῶν ἄλλων ὑπῆρχε καὶ ὑπόγεια ὕδατοδεξαμενὴ.

Ἡ χρονολόγησι τῶν εὐρημάτων αὐτῶν στὴν περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὸν 9ο αἰώνα, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ εἰκόνα, ποὺ οἱ πηγὲς μᾶς δίνουν γιὰ τὰ Κύθηρα, εἶναι ἐκείνη ἐνὸς νησιοῦ χωρὶς μόνιμο πληθυσμὸ, περιστασιακὸ καταφύγιο πειρατῶν, εἰκόνα τὴν ὁποία ἡ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα

394. Πὰ τίς ἐμπορικὲς σχέσεις κατ' αὐτὴ τὴν περίοδο βλ. Kingsley, Decker 2001, 1-27.

395. Βλ. σ. 194 στὸν παρόντα τόμο.

396. Πέννα, *Κατάλογος νομισμάτων* (στὸν παρόντα τόμο).

397. Βλ. σ. 46-57 στὸν παρόντα τόμο.

δὲν εἶχε στοιχεῖα ἐπαρκῆ γιὰ νὰ ἀνατρέψει, ἐπιβάλλει νὰ ἀνατρέξουμε στὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Ὁ 7ος βυζαντινὸς αἰώνας εἶναι ἡ περίοδος τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ περίοδος ἀλλαγῶν καὶ ἀναδιοργάνωσης τῶν θεσμῶν μὲ σκοπὸ τὴν προστασία τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος καὶ τὴ διασφάλιση τῶν θαλασσίων δρόμων. Εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία οἱ παλαιῆς ἐπαρχίες ὀργανώνονται πλέον σὲ θέματα ἐνῶ οἱ στρατηγοὶ διορίζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα<sup>398</sup>.

Ἐνῶ ἡ βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου ἀρχίζει μὲ ἀγώνα ἐναντίον τῶν Ἀβαροσλάβων καὶ τῶν Περσῶν, νέος μεγαλύτερος κίνδυνος ἐμφανίζεται στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς διακυβέρνησής του. Οἱ Ἄραβες, ποὺ μέσα σὲ λίγα χρόνια καταλαμβάνουν τὶς ἀνατολικὲς βυζαντινὲς ἐπαρχίες, εἶναι ὁ νέος ἐχθρὸς, ποὺ, ἔχοντας ὡς ὀρμητήριο τὰ συροπαλαιστινιακὰ παράλια, διεκδικεῖ ἀκόμη καὶ αὐτὸν τὸν ζωτικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Εἶναι γενικῶς ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Ἡρακλείου, Κώνστας Β', συνέχισε τὶς προσπάθειες τοῦ προκατόχου του γιὰ τὴν καλύτερη ὀργάνωση τῆς ἄμυνας ἐνῶ πρέπει νὰ φρόντισε καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν θαλασσίων ἐπικοινωνιῶν. Ἡ διαδρομὴ ποὺ ἀκολούθησε στὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὴ Δύση, τὸ 662, μὲ σταθμοὺς στὴ Θεσσαλονίκη καὶ πολύμηνη παραμονὴ στὴν Ἀθήνα, ἀπ' ὅπου, ἐπιβιβαζόμενος, μαζὶ μὲ πολυπληθὴ στρατιωτικὴ ἀκολουθία, σὲ πλοῖα, κατευθύνθηκε στὸν Τάραντα, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἐπιθυμίας ἀλλὰ καὶ τῆς δυνατότητας ἐλέγχου ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου<sup>399</sup>. Θεωροῦμε ὅτι ὁ ἔλεγχος ὅλων τῶν παραλίων στὸν δρόμο πρὸς τὸν Τάραντα θὰ ἀποτελοῦσε προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀσφαλὴ διέλευση καὶ τὸν ἀνεφοδιασμό τῶν πλοίων. Οἱ πηγὲς δὲν μᾶς δίνουν στοιχεῖα γι' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς προσπάθειες τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, μᾶς παρέχει σημαντικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Κωνσταντα Β', νὰ δημιουργήσῃ ἀσφαλὴ περάσματα τοῦ στόλου διαμέσου τοῦ Αἰγαίου πελάγους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιολογικῆς μελέτης διαπιστώσαμε, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, συχνὲς ἢ καὶ προνομιακὲς σχέσεις τῶν Κυθῆρων μὲ τὸ Ἐξαρχάτο τῆς Καρχηδόνας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι, προκειμένου νὰ κατανοήσουμε τὴν προνομιακὴ αὐτὴ σχέση τῶν Κυθῆρων μὲ περιοχὲς τῆς δυτικῆς Μεσογείου, καὶ συγκεκριμένα τὴν Τυνησίαν, πρέπει καὶ πάλι νὰ ἀναφέρουμε τὴ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ: τὰ Κύθηρα βρίσκονται μεταξὺ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου, στὸν θαλάσσιο δρόμο ποὺ ἀκολουθοῦσαν – καὶ ἀκολουθοῦν – τὰ πλοῖα ἀπὸ καὶ

398. Γιὰ τὸν 7ο βυζαντινὸ αἰώνα, βλ. Haldon 1997.

399. Χριστοφιλοπούλου 1981, 59-60. Γιὰ τὴν

κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὸν 7ο αἰώνα, βλ. ἐπίσης Στράτος 1972. Haldon 1997.

πρὸς τὴ Δύση. Παράλληλα μὲ αὐτὸν τὸν παράγοντα, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ συγκεκριμένα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας καὶ τὸν ἀκόλουθο: τὴ σημασία ποὺ ἔδιναν οἱ αὐτοκράτορες τοῦ 7ου/ἀρχῶν 8ου αἰώνα γιὰ τὴ διατήρηση τῶν βυζαντινῶν κτήσεις στὴ δυτικὴ Μεσόγειο. Σὲ αὐτὸ θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια.

Οἱ γραπτὲς πηγὲς μᾶς παρέχουν ὀρισμένες, ἔστω ὀλιγάριθμες, πληροφορίες γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ 7ου αἰώνα νὰ διατηρήσουν τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας. Οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν ιδιαίτερα σημαντικὴ τὴ διατήρηση ἀνοικτῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸ Ἐξαρχάτο τῆς Ἀφρικῆς γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴ Δ. Μεσόγειο<sup>400</sup>. Ἡ σημασία διατήρησης τῆς Δύσης διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ὅπως οἱ γραπτὲς πηγὲς μᾶς κάνουν γνωστὸ, ἀκόμη καὶ στὸ τέλος τοῦ 7ου αἰώνα, οἱ μόνες περιοχὲς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διαθέτουν ὀργανωμένες ναυτικὲς μοῖρες βρίσκονται στὴ Δύση (Κάλιαρι – Σαρδηνία καὶ Σέπτον – Ἀφρική), καὶ στὰ νησιά Κέα καὶ Σκιάθο τῆς Ὑπαρχίας Ἰλλυρικοῦ. Γνωρίζουμε δηλαδή, ὅτι ὁ στόλος ἔδρευε στὶς ναυτικὲς βάσεις τοῦ Ἐξαρχάτου τῆς Ἀφρικῆς καί, ὅπως φαίνεται, μικρότερες μοῖρες του σὲ νησιά τοῦ Αἰγαίου<sup>401</sup>. Ὅποτε βεβαίως χρειάζεται, κινεῖται πρὸς τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη<sup>402</sup>. Παράλληλα, ὁ στόλος διασφαλίζει καὶ κατὰ τὸν 8ο αἰώνα τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας<sup>403</sup>.

Ἐχει ἀναφερθεῖ, ὅτι τὴν πρόθεση γιὰ τὸν ἔλεγχο αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶχε ἤδη ἐκφράσει ὁ Κώνστας Β΄ μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Σικελία τὸ 663. Αὐτὴ ἡ πρόθεση τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν ἀποστολὴ πλοίων στὸ λιμάνι Ἀδρὺμητο (Hadrumetum) τῆς Ἀφρικῆς μὲ σκοπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν πρώτων ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν<sup>404</sup>. Ἡ προσπάθεια διατήρησης τῆς Δύσης διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, οἱ Ἄραβες, ἐνῶ ἴδρυσαν τὸ 670 τὸ Καϊρούαν, μία στρατιωτικοῦ τύπου ἐγκατάσταση, ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ ἐπαναδιεκδικήσουν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς γιὰ νὰ τὸ ἀποκτήσουν ὀριστικά, ὥστε νὰ ἐπιχειρήσουν ἀπὸ ἐκεῖ τὴν κατάληψη τῆς Καρχηδόνας τὸ 698<sup>405</sup>. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐκφράζει ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ πῆρε πίσω τὴν Ἀφρική ἀπὸ τοὺς Ἄραβες καὶ ἔκανε εἰρήνη

400. Γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων νὰ διατηρήσουν τὴ Δύση καὶ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν, βλ. Λεοντσίνη 2008, 161-261. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Κωνσταντίνου Δ΄ (668-685) μὲ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας, βλ. Λεοντσίνη 2006, 64-90.

401. Λεοντσίνη 2008, 227-231.

402. Γνωρίζουμε ὅτι τὸ 610, τὰ καστελλωμένα πλοῖα τῆς Καρχηδόνας κινήθηκαν ἐναντίον

τοῦ Φωκᾶ, ἢ ὅτι τὸ 626 ὁ στόλος συμμετέχει στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς πρωτεύουσας ὅπως τὸ 678 καὶ τὸ 717, βλ. Λεοντσίνη 2008, 230, σημ. 428.

403. Pryor, Jeffreys 2006, 28. Ahrweiler 1966, 48.

404. Στράτος 1972, 232, σημ. 815.

405. Christidis 2000, 43-46, 61, 105.



μαζί τους σε γῆ καὶ σε θάλασσα<sup>406</sup>. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια συνεχίστηκε μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 7ου/ἀρχῆς 8ου αἰώνα, ὅταν ὡς ἀπώτερα ὄροσημα τῆς βυζαντινῆς ἐπικράτειας παρέμεναν οἱ Βαλεαρίδες καὶ ἡ ναυτικὴ βάση Σέπτον (Ceuta) στὴν Ἀφρική. Οἱ τελευταῖες προσπάθειες τῆς Κωνσταντινούπολης νὰ διατηρήσει ὑπὸ τὸν ἔλεγχό της τὰ λίγα βυζαντινὰ ἐδάφη, ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴ Δύση, εἶναι οἱ ναυτικὲς ἐκστρατεῖες τοῦ 702 καὶ τοῦ 711 στὸ Σέπτον (Ceuta), ἡ ἀποτυχία τῆς ὁποίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριστικὴ ἀπώλεια τοῦ Ἐξαρχάτου τῆς Καρχηδῶνας γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς<sup>407</sup>.

Τὴν ἴδια περίοδο ὑπῆρχαν ἀποστολὲς ἀνώτατων ἀξιωματῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὸ ἐξαρχάτο τῆς Καρχηδῶνας μὲ σκοπὸ νὰ ἐλέγξουν τὴ διακίνηση ἐμπορευμάτων· εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εὕρεση στὴν Καρχηδόνα ἑξὶ σφραγίδων κομμερκαριῶν, χρονολογούμενων τὸ ἔτος 673/4, στὶς ὁποῖες μνημονεύεται ἡ ἀποθήκη Ἀφρικῆς<sup>408</sup>. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἐντοπίστηκαν τρία μολυβδόβουλλα, ἓνα τοῦ Βαάνη Πόμπη ἀπὸ Ἐπάρχων, τοῦ 8ου αἰώνα, ἓνα φθαρμένο μολυβδόβουλλο ἴσως τοῦ 8ου αἰώνα καθὼς καὶ ἓνα ἀκόμη ἀνώνυμο φθαρμένο μολυβδόβουλλο<sup>409</sup>. Αὐτὸ συμβαδίζει μὲ τὴ μαρτυρία τῶν πηγῶν: κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰώνα ὑπῆρχε κινητικότητα ἀξιωματῶν ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ὀρισμένοι δὲ εἶχαν ὡς προορισμὸ τὸ Ἐξαρχάτο τῆς Ἀφρικῆς. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἀναφορὰ σὲ πηγὲς τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰώνα, τοῦ χαρτουλάριου καὶ κουβικουλάριου Βαάνη, ὁ ὁποῖος συνόδευε τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντὰ Β' στὴν Σικελία<sup>410</sup>. ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν Βαάνη Πόμπη, τοῦ ὁποῦ ἡ σφραγίδα βρέθηκε στὸν Ἅγιο Γεώργιο, μία καὶ αὐτὴ χρονολογεῖται στὸν 8ο αἰώνα καὶ τὸ πρόσωπο εἶναι διαφορετικὸ, ὑποδεικνύει τὴν κινητικότητα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὴ Δύση (Σικελία) ἀκόμη καὶ ὑψηλόβαθμων ἀξιωματῶν.

Αὐτὲς οἱ πολὺ σημαντικὲς πληροφορίες τῶν πηγῶν μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε τὴ σημασία ποὺ εἶχε, σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τοῦ 7ου, ἀκόμη καὶ στὸν 8ο αἰώνα, ὁ θαλάσσιος δρόμος ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο πρὸς τὴ δυτικὴ Μεσόγειο. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι καίριας σημασίας ἐὰν θελήσουμε νὰ κατανοήσουμε τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ πρέπει νὰ ἔπαιξε τὸν νησι τῶν Κυθῆρων αὐτὴ τὴν περίοδο, ὡς παρατηρητήριο τῆς εὐρύτερης θαλάσσιας περιοχῆς τοῦ ΝΔ Αἰγαίου καὶ ὡς τόπος ἐλλιμενισμοῦ τῶν πλοίων, ποὺ ταξίδευαν ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ δυτικὴ Μεσόγειο, μὲ

406. Παῦλος Διάκονος, *HL* VI, 11, 168. Γιὰ τὸ θέμα βλ. καὶ Zuckermann 2005, 119.

407. Christidis 2000, 49-50. Λεοντσίνη 2008, 167-168, 226.

408. Morrisson, Seibt 1982, 222-240. Γιὰ τὶς κοπὲς τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Καρχηδῶνας

κατὰ τὸν 7ο αἰώνα, βλ. Morrisson 2003, 65-68.

409. Πέννα, *Κατάλογος νομισμάτων* (στὸν παρόντα τόμο). Ἐπίσης σ. 46-57 στὸν παρόντα τόμο.

410. Λεοντσίνη 2008, 191.

κατεύθυνση την πρωτεύουσα και τις ανατολικές επαρχίες. Οί θαλασσοκράτορες Βενετοί, αιῶνες μετά, χαρακτήρισαν τὰ Κύθηρα «*il passo di tutto di Levante*»<sup>411</sup> καθώς και «*una lanterna dell'Archipelago*»<sup>412</sup>. Οί Βυζαντινοὶ δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀγνοήσουν τὴ συγκεκριμένη θέση-παρατηρητήριο γιὰ τὴ διέλευση ὁποιουδήποτε πλοίου, σημαντικὴ γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ νοτίου Αἰγαίου.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία ἀπὸ ἔρευνες στὶς ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Πελοποννήσου καὶ τὰ νησάκια τοῦ Ἀργολικοῦ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ἀποκαλυπτικὴ καὶ ἐνισχύει τὴ μαρτυρία τῶν πηγῶν: ἡ ὄχυρωματικὴ ἐγκατάσταση στὸ Ἐμποριό, τὴ μικρὴ χερσόνησο στὴ ΝΑ Χίο, χρονολογεῖται στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντα Β'<sup>413</sup>. Ἡ κύρια φάση τῆς μικρῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐγκατάστασης στὴ νησίδα Ψείρα, κοντὰ στὴ ΒΑ ἀκτὴ τῆς Κρήτης χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 7ου καὶ στὸν 8ο αἰῶνα<sup>414</sup>. Στὴν ἴδια τὴ ΒΑ ἀκτὴ τῆς Κρήτης, στὴ μικρὴ χερσόνησο τοῦ Πρινιατικοῦ Πύργου, κοντὰ στὸ Καλὸ Χωριό, ἀνασκάπτεται πρωτοβυζαντινὴ ἐγκατάσταση, ἡ κύρια φάση τῆς ὁποίας χρονολογεῖται στὸν 8ο αἰῶνα<sup>415</sup>. Ἡ εὕρεση στὸ στρῶμα αὐτὸ ἐνὸς ἀργυροῦ μιλιαρήσιου τῶν Λέοντα Γ' καὶ Κων/νου Ε' (720-741) καὶ ἐνὸς μολυβδόβουλλου τοῦ ὄψιμου 8ου αἰῶνα<sup>416</sup>, ἐνισχύει τὴν ἄποψη, ποὺ ἔχουμε διατυπώσει, ὅτι παρὰ τὸν ἀραβικὸ κίνδυνο – καὶ ἴσως ἐξαιτίας αὐτοῦ – ἐνισχύονται θέσεις σὲ νησιά, νησίδες ἢ ὄρμους ἔτσι ὥστε ἡ κοσμικὴ ἐξουσία νὰ ἐλέγχει τοὺς θαλάσσιους δρόμους στὸ Αἶγαῖο. Τὰ νησιά καὶ οἱ παράκτιες αὐτὲς θέσεις ὄχι μόνο δὲν εἶναι ἀποκομμένες ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα, ἀλλὰ βρίσκονται σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία καὶ ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ ζωτικοῦ τῆς χώρας<sup>417</sup>.

Ἡ παρουσία βυζαντινῶν ἀξιωματοῦχων σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ νησιωτικοῦ χώρου (Κρήτη, Ἐλεύθερνα, Γόρτυνα, Σάμος, Κυκλάδες)<sup>418</sup> ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν εὕρεση μολυβδόβουλλων, σφραγίδων δηλαδὴ, ποὺ συνόδευαν τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τους. Ἐμμεση ἔνδειξη γιὰ τὴν παρουσία ἀξιωματοῦχων ἀποτελοῦν καὶ οἱ χάλκινες πόρπες ζώνης ποὺ προέρχονται ἀπὸ πολλὲς θέσεις τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου<sup>419</sup>. Μικροὶ κόλποι, ὄρμοι ἱκανοὶ νὰ φιλοξενήσουν ἔστω καὶ μικρὸ ἀριθμὸ πλοίων σὲ νησάκια καὶ βραχονησίδες, προστατεύονται καὶ ἰδρύνονται μικρὲς ἐγκαταστάσεις μὲ ταυτόχρονη κατασκευὴ ὑδατοδεξαμενῶν<sup>420</sup>. Οἱ ἔρευνες στὰ νησάκια καὶ τὶς

411. Μαλτέζου 1991, 152.

412. Γιὰ τὰ Κύθηρα κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Βενετικῆς περιόδου, βλ. Τσικνάκης 2003, 97-118.

413. Balance, Boardman, Corbett, Hood 1989, 7-8.

414. Poulou, Nodarou 2007, 755.

415. Klontza-Jaklova 2012, 11.

416. Sidiropoulos 2012, 13.

417. Ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση σχετικὰ μὲ τὶς

σχέσεις νησιῶν καὶ Πελοποννησιακῆς ἐνδοχώρας στὸ Λεοντσίνη - Ἄνθη 2012, 706-709.

418. Touratsoglou et al. 2006, 49-68. Sidiropoulos 2000, 840-852. Γιὰ τὴ νομισματικὴ κυκλοφορία στὶς Κυκλάδες, βλ. Πέννα 2001, 399-410.

419. Poulou-Papadimitriou 2005, 687-704.

420. Γιὰ τὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς περιόδου στὰ νησάκια τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου καὶ τὰ Κύθηρα βλ. Κύρου 2003, 110-123.

ἀκτὲς τοῦ Ἀργολικοῦ μᾶς ἔχουν δώσει σημαντικὰ ἀποτελέσματα: σὲ μία σειρά μικρῶν νησιῶν καὶ βραχονησίδων, ὅπως ὁ Δοκός, ἦλθαν στὸ φῶς παρόμοιες ἐγκαταστάσεις καὶ κινητὰ εὐρήματα ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ κρατικὴ παρουσία ἦταν ἔντονη σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰῶνα<sup>421</sup>. Ἀκόμη καὶ στὰ ἀπομακρυσμένα Ἀντικύθηρα ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἐγκατάστασης στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα<sup>422</sup>. Στὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐγκαταστάσεις ἡ δραστηριότητα συνεχίζεται ὄχι μόνο σὲ ὅλο τὸν 7ο, ἀλλὰ καὶ στὸν 8ο αἰῶνα<sup>423</sup>. Ἡ ὅποια ἀπουσία νομισματικοῦ ὕλικου μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀναπληρώνεται, τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς τῆς περιόδου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου ἕως καὶ τὸν 9ο αἰῶνα, γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν μικρῶν ἐγκαταστάσεων. Τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζουμε στὴν ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ δύσκολου ὕλικου ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει<sup>424</sup>. Τὰ συμπεράσματα ὅμως, πού, τελικά, προκύπτουν μᾶς δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴ δύσκολη βυζαντινὴ περίοδο τοῦ 7ου, 8ου καὶ 9ου αἰῶνα.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσεται καὶ ἡ πρωτοβυζαντινὴ ἐγκατάσταση στὸν λόφο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ, ποὺ ὑπῆρχε τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, ἐνισχύεται μέσα στὸν 7ο αἰῶνα. Τὰ ἐλάχιστα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, ποὺ ἐντοπίστηκαν τόσο στὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς, ὅσο καὶ στὴ νότια κλιτύ, πρέπει νὰ κτίστηκαν αὐτὴ τὴν περίοδο<sup>425</sup>. Ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα στὸν λόφο δὲν διακόπτεται στὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰῶνα· συνεχίζεται μέχρι τὸ τέλος του καί, ὅπως ἡ κεραμικὴ καὶ τὰ μολυβδόβουλλα τοῦ 8ου αἰῶνα μᾶς δείχνουν, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἐπόμενου 8ου αἰῶνα. Τὴν περίοδο αὐτὴ, ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό θὰ μπορούσε νὰ λειτουργεῖ ὡς παρατηρητήριον καὶ σημεῖο ἐλέγχου τῶν λιμανιῶν τῆς Παλαιόπολης καὶ τοῦ Αὐλαίμονα (εἰκ. 14). Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ προτείνουμε τὴ χρονολόγηση τμήματος ἰσχυροῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου/ἀναλημματικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος θὰ προστάτευε τὰ κτίσματα τῆς κορυφῆς στὸν 7ο αἰῶνα (βλ. κεφάλαιο III).

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ὑπαρξὴ μικροῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου στὴ νησίδα Δραγονέρα, ἡ ὁποία βρίσκεται στὴ θαλάσσια περιοχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιον στὸ Βουνό (εἰκ. 15)<sup>426</sup>.

421. Προφορικὴ ἐνημέρωση ἀπὸ τὸν Χ. Πένων, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ.

422. Ρυγίου, Tsaravopoulos, Bojic 2006, 223-227.

423. Ρουλοῦ-Ραπαδημητρίου 1995, 1125-1126. Ρουλοῦ-Ραπαδημητρίου 2005, 687-704.

424. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 231-233.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, τελευταῖα, ὅλο καὶ περισσότεροι ἐρευνητὲς κατανοοῦν τὴ σπουδαιότητα τῆς μελέτης αὐτοῦ τοῦ δύσκολου ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικοῦ ὕλικου.

425. Βλ. σ. 46-57 στὸν παρόντα τόμο.

426. Κύρου 2003, 114.



Εικ. 14. Ο όρμος του Αγίου Νικολάου (Αύλαιμονα), ή Παλαιόπολη και τὸ Καστρί (λήψη ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, Ἄνδρω 4).



Εικ. 15. Ἡ νησίδα Δραγονέρα (λήψη ἀπὸ ΒΔ).



Τὰ πολυπληθή, σὲ σχέσηη μὲ ἄλλες περιοχές, ἀντικείμενα ἀπὸ πολλές περιοχές τῆς Τυνησίας, τοῦ Ἐξαρχάτου δηλαδή τῆς Καρχηδόνας, καθὼς καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀποδεικνύουν τὴν ἄμεση σχέσηη τῆς συγκεκριμένης θέσης μὲ αὐτὲς τὶς δύο περιοχές.

Ἡ τελευταία νομισματικὴ μαρτυρία χρονολογεῖται στὸ ἀ' τέταρτο τοῦ 9ου αἰώνα: εἶναι ὁ φόλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820), ποὺ βρέθηκε στὸ στρῶμα 1 τοῦ Ἀνδῆρου 3, στὴ νότια κλιτὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς μᾶς δίνει κάποια στοιχεῖα γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ὕπαρξη ἐγκατάστασης καὶ στὸν αἰῶνα αὐτό. Παρὰ τὴ μικρὴ ποσότητα τῶν εὐρημάτων ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 9ο, θεωροῦμε πιθανὸ ὅτι ἡ κατοίκηση συνεχίστηκε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα αὐτοῦ χωρὶς διακοπή, γιὰτὶ οἱ ἀμέσως ἐπόμενες μαρτυρίες, ποὺ μᾶς δίνει καὶ πάλι ἡ κεραμικὴ, χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 10ου αἰώνα. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὅμως μόνο ἡ συστηματικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ νησιοῦ μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσει. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ διενεργήθηκε ἀπὸ τὴν Μ. Παπαδημητρίου στὸ ὄχυρὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Κολοκυθιάς, στὴ ΒΑ ἀκτὴ τοῦ νησιοῦ, ἔχει γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἰδιαίτερη σημασία. Ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ὁ ὄχυρωματικὸς περίβολος καὶ τὰ λιγοστὰ κτίσματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ναὸς, παρατηρητήριον καὶ κτιστὴ ὕδατοδεξαμενὴ, ποὺ αὐτὸς περικλείει, χρονολογοῦνται στὸν 10ο αἰῶνα, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει καὶ παλαιότερη φάση (ἴσως τοῦ 8ου αἰώνα)<sup>427</sup>.

### **Ὁ 10ος αἰώνας: ...Κυθηρίαν τὴν νῆσον, ἔρημον καὶ ἀοίκητον τότε οὖσαν διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν τότε Ἀγαρηνῶν (:)**

Γιὰ τὰ Κύθηρα τοῦ 10ου αἰώνα διαθέτουμε μία σπάνια μαρτυρία, τὸν *Βίον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων*, τὴν ὁποία μὲ ὑποδειγματικὸ τρόπο σχολίασε ὁ ἀείμνηστος Οἰκονομίδης τὸ 1967<sup>428</sup>. Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶναι, συνοπτικά, οἱ ἀκόλουθες: τὰ Κύθηρα εἶναι στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα ἔρημα καὶ ἀκατοίκητα ἐξαιτίας τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν Κυθήρων μὲ τὴν Πελοπόννησο γινόταν μέσω Μονεμβασίας. Οἱ Ἄραβες χρησιμοποιοῦσαν περιστάσιακὰ τὸ νησὶ ὡς ὀρμητήριον γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν σὲ περαστικὰ πλοῖα. Τὰ βυζαντινὰ πολεμικὰ πλοῖα ἐπισκέπτονται τὸ νησὶ τόσο κατὰ τοὺς μῆνες Ἰούλιο καὶ Σεπτέμβριον – περίοδο κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἐμπορικὰ δὲν τολμοῦν νὰ τὸ πλησιάσουν – ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριον καὶ μετὰ. Μετὰ τὴν ἀνακωχὴ μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ τοῦ ἐμιράτου τῆς Κρήτης, τὸ 925, ἡ κατάστασις βελτιώνεται καὶ

427. Παπαδημητρίου 2011, 55.

428. Οἰκονομίδης 1967, 263-291.

κάτοικοι τῆς Μονεμβασιάς ἐπισκέπτονται τὰ Κύθηρα. Τὸ νησί παρουσιάζεται κατοικημένο καὶ πάλι μετὰ τὴ δεύτερη εὕρεση τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, δηλαδή μετὰ τὸ 925. Σύμφωνα μὲ τὸν Οἰκονομίδη, ὁ ἐκ νέου ἐποικισμὸς τῶν Κυθῆρων πρέπει νὰ γίνεται μετὰ τὸ 961, μετὰ δηλαδή τῶν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅταν ἐξέλειπε ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Σαρακηνῶν<sup>429</sup>.

Μελετώντας τὸν *Βίο τοῦ Ἁγίου* καὶ τὸν σχολιασμό του καταλήγουμε στὶς ἐξῆς παρατηρήσεις: ὅπως τὸν 4ο αἰώνα, προτοῦ ἡ ἁγία Ἑλέσα φθάσει στὰ Κύθηρα, τὸ νησί ἦταν ἔρημο, ἔτσι καὶ τὸν 10ο αἰώνα ὁ ἅγιος Θεόδωρος ἐπιλέγει τὰ Κύθηρα, *νησον, ἔρημον καὶ ἀοίκητον τότε οὖσαν*, τόπο ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια, χῶρο ἰδανικὸ γιὰ πνευματικὲς ἀναζητήσεις<sup>430</sup>. Τὴν ἴδια ὅμως περίοδο ἀναφέρεται ἐπικοινωνία, ἔστω καὶ δύσκολη, μὲ τὴν πλησιόχωρη Πελοπόννησο καί, τὸ κυριότερο, μνημονεύονται περάσματα στολίσκου μὲ ἐπικεφαλῆς τουρμάρχη: «... ὁ τουρμάρχης *Μελίτων μετὰ τεσσάρων χελανδίων...*». Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν θεματικὸ στόλο, τοῦ ὁποῦ ἐπικεφαλῆς ἦταν ἕνας τουρμάρχης καὶ ἔργο του ἦταν οἱ περιπολίες τῶν ἀκτῶν<sup>431</sup>. Τὰ χελάνδια αὐτὰ προσορμίστηκαν στὰ Κύθηρα, ὁ ἅγιος μαζὶ μὲ τὸν σύντροφό του ἀποβιβάστηκε, ὁ στολίσκος συνέχισε τὴν περιδεία καὶ στὴν ἄλλη (δυτικὴ) πλευρὰ τοῦ νησιοῦ συγκρούστηκε μὲ πλοῖο Ἀγαρηνῶν, τοὺς ὁποῖους κατατρόπωσε, καί, ὅσους διέφυγαν, οἱ Βυζαντινοὶ καταδίωξαν στὸ νησί. Τρεῖς μῆνες μετὰ ὁ μοναχὸς Ἀντώνιος ἔφυγε μὲ πλοῖο ποὺ ἦταν περαστικὸ ἀπὸ τὰ Κύθηρα, ἐνῶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος κατοίκησε γιὰ ἔντεκα μῆνες στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάκχου, γεγονὸς ποὺ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξη παλαιότερης ἐκκλησίας στὸ νησί.

Τὰ σημεῖα ποὺ ἀξίζουν διερεύνησης εἶναι οἱ περιπολίες τοῦ θεματικοῦ στόλου στὶς ἀκτὲς τῶν Κυθῆρων, καὶ τὸ πέρασμα παρὰ τὶς ὅποιες δυσκολίες πλοίου (ἐμπορικοῦ;) τρεῖς μῆνες μετὰ. Οἱ Βυζαντινοὶ γνώριζαν ὅτι ἡ κυριαρχία στὸ Αἰγαῖο εἶχε γι' αὐτοὺς ζωτικὴ σημασία. Οἱ ναυτικοὶ σταθμοί, ποὺ πιθανὸν ἰδρύθηκαν τὸν 7ο αἰώνα, πρέπει νὰ ἦταν πολλοί, περισσότεροι, ἀπὸ ὅσους ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἔχει φέρει στὸ φῶς. Ἡ δράση τοῦ «*βασιλικοῦ πλοίου*» ἀλλὰ καὶ τῶν «*θεματικῶν πλοίων*» στὸ Αἰγαῖο δὲν σταμάτησε τὸν 8ο καὶ 9ο αἰώνα<sup>432</sup>. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Ahrweiler, ὁ βυζαντινὸς στόλος διασφάλιζε τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ μακρινῶν ἐπαρχιῶν, ὅπως οἱ περιοχὲς τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ ἐκεῖνες στὴ δυτικὴ Μεσόγειο, ἐνῶ κατὰ τὸν 8ο καὶ 9ο αἰώνα πολλαπλασιάζονται οἱ ναυτικοὶ σταθ-

429. Οἰκονομίδης 1967, 278-279.

430. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀναζήτησι ἑνὸς τόπου ἔρημου καὶ ἀκατοίκητου γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀσκητῶν, ὅπως αὐτὸ ἀναφέρεται στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, βλ. Kaplan 2001, 191, βλ. ἐπί-

σης Λεοντσίνη-Ἄνθη 2003, 318-326. Pratsch 2005, 221, 320-321. Gregory 2006, 483-496. Λεοντσίνη-Ἄνθη 2012, 697, σημ. 2, 700.

431. Οἰκονομίδης 1967, 276-277.

432. Ahrweiler 1966, 47-48.

μοί<sup>433</sup>. Είναι επίσης ενδιαφέρουσα ή πληροφορία που άντλοῦμε ἀπὸ τὸν *Βίος*, ὅτι τὴν ἴδια περίοδο λίγα πλοῖα, που ἀποτελοῦσαν μικρὸ στολίσκο, ἐπιχειροῦσαν στὶς ἀκτὲς ἐναντίον ἐχθρικῶν πλοίων, αὐτὴ τὴν περίοδο ἐναντίον τῶν Ἀράβων διασφαλίζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὶς ἰσορροπίες στὸν θαλάσσιο χῶρο νότια τῆς Πελοποννήσου. Τὰ πλοῖα καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι, που ἐπιχειροῦσαν σὲ σημεῖα στρατηγικῆς σημασίας καὶ ἐλέγχου τῶν θαλασσίων δρόμων, ἦταν σταλμένοι ἀπευθείας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη<sup>434</sup>. Γιὰ τὴν ἐπιτυχή ἔκβαση τῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν προϋπόθεση ἡ ὑπαρξη σὲ ὅλον τὸν αἰγαιακὸ χῶρο, σημείων ἀνεφοδιασμοῦ, ὄρμων ἀσφαλοῦς ἐλλιμενισμοῦ τῶν πλοίων, θέσεων ὑποδοχῆς σὲ περίπτωση κινδύνου, οἱ ὁποῖες θὰ φυλάσσονταν προκειμένου νὰ εἶναι σίγουρες καὶ διαθέσιμες σὲ περιπτώσεις ἀνάγκης.

Εἰδικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 9ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἄραβες ἐπιχειροῦσαν στὸ Αἰγαῖο, κάποιες φορές μὲ τραγικὲς συνέπειες, ὅπως λεηλασία καὶ καταστροφή τῶν παραλίων, ἐξανδραποδισμὸς τῶν κατοίκων, καταστροφή πλοίων μὲ ἀποκορύφωμα τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης τὸ 824/27, ἡ ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 904, ἡ ἀνάγκη ὑπαρξης ἀσφαλῶν καταφυγίων καὶ ὄρμων ἐλλιμενισμοῦ θὰ ἦταν κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀναγκαῖα.

Θεωρῶ ὅτι ὁ βυζαντινὸς στολίσκος πῆγε καὶ ἐπιχείρησε γιὰ περισσότερες μέρες στὰ Κύθηρα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν τουρμάρχη Μελίτωνα γνωρίζοντας, ὅτι σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς ὄρμους του, θὰ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα ἀσφαλοῦς προσέγγισης, ἐλλιμενισμοῦ καὶ ἀνεφοδιασμοῦ. Μόνον μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση θὰ εἶχε τὴ δυνατότητα περιπολίας τῶν ἀκτῶν καὶ καταδίωξης τοῦ πλοίου τῶν Σαρακηνῶν. Ἡ προσέγγιση ἐξάλλου καὶ ἄλλου πλοίου, ὄχι πολεμικοῦ, σὲ διάστημα τριῶν μηνῶν, προϋποθέτει τὴν ὑπαρξη ἐπικοινωνίας καὶ σχέσεων ἀτόμων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μὲ ἄλλους που θὰ διέμεναν στὸ νησί. Ἄν αὐτὴ ἡ ὑπόθεση ἰσχύει, τότε θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ Κύθηρα δὲν θὰ ἦταν ἐντελῶς ἔρημα στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα. Ἴσως ἀραιοκατοικημένα, μὲ μικρὲς ἐγκαταστάσεις τόσο στὸ ἐσωτερικὸ (ναὸς Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου), ὅσο καὶ κοντὰ σὲ σημεῖα προσέγγισης πλοίων, σημεῖα που θὰ ἦταν γνωστὰ στὸ βυζαντινὸ ναυτικὸ. Ἡ εἰκόνα παντελοῦς ἐρήμωσης που μᾶς δίνει ὁ *Βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου*, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀγιολογικὰ κείμενα, εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ νησιοῦ ὡς πνευματικοῦ τόπου. Τὸ *ἀπαρακλήτον* καὶ *ἀπαραμύθητον* τοῦ τόπου ἀποτελοῦσαν προϋποθέσεις γιὰ τὴ δημιουργία τῆς εἰκόνας του ὡς τόπου κάθαρσης<sup>435</sup>.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ λιγοστὰ εὐρήματα που χρονολογοῦνται στὸν 9ο καὶ 10ο αἰώνα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, μεταξὺ τῶν

433. Ahrweiler 1966, 46.

434. Ahrweiler 1966, 52.

435. Βλ. σημ. 430. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐπίσης Caraher 2008, 272-273, 276.

όποιων ὁ φύλλις τοῦ Λέοντος Ε' (813-820). Στὸν λόφο πρέπει νὰ ὑπῆρχε μικρὴ ἐγκατάσταση ἐφοδιασμένη μὲ ὑπόγεια ὕδατοδεξαμενὴ, ἢ ὁποία βρέθηκε κατεστραμμένη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ κτίσματα θὰ προστάτευε περίβολος, τμήματα τοῦ ὁποίου μπορεῖ ἀκόμη κανεὶς νὰ διακρίνει βόρεια τῶν ναῶν, νὰ συμπληρώνουν τὰ κενὰ ποὺ δημιουργοῦνται ἀνάμεσα στοὺς βράχους, οἱ ὁποῖοι ὀρίζουν καὶ συγχρόνως προστατεύουν ἀπὸ Βορρὰ τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς (εἰκ. 8, 16). Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογεῖται, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, καὶ ὁ ὄχυρωματικὸς περίβολος τῆς Κολοκυθιάς βορειότερα, ποὺ περιέκλειε ἐπίσης ναό, ὕδατοδεξαμενὴ καὶ παρατηρητήριον. Ὁ ρόλος τους θὰ πρέπει νὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ δράση τῶν Βυζαντινῶν στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰῶνα.

Καὶ ἂν τὸ στρατιωτικὸ σῶμα ποὺ θὰ ἦταν ἐγκατεστημένο στὸ ὄχυρό της Κολοκυθιάς εἶχε ὡς κύριο μέλημα τὴν ἐποπτεία τοῦ Μαλέα<sup>436</sup>, ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ θὰ ἔλεγχαν τὸ πέρασμα στὸ νότιο Αἰγαῖο.

#### **Ἀπὸ τὸν 10ο μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα: ἡ περίοδος ἀνάπτυξης τοῦ νησιοῦ**

Σύμφωνα μὲ τὸν Οἰκονομίδη ἡ ἀνάπτυξη τῶν Κυθήρων ἀρχίζει μετὰ τὸ 925 – ἔτος τῆς δεύτερης εὐρέσης καὶ τῆς ταφῆς τοῦ Ἁγίου – καὶ σίγουρα μετὰ τὸ 961, ἔτος ἀνακατάληψης τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς<sup>437</sup>. Σύμφωνα μὲ ἓνα μεταγενέστερο βενετικὸ χρονικὸ, τοῦ τέλους τοῦ 16ου-ἀρχῶν 17ου αἰῶνα<sup>438</sup>, οἱ νέοι κάτοικοι τῶν Κυθήρων ἦλθαν ἀπὸ τὴ Μονεμβασιὰ καὶ ἀρχικὰ ἐγκαταστάθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Κολοκυθιάς, θέση γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε ἤδη κάνει λόγο.

Τὴν ἴδια περίοδο, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα, ὑπάρχει μνεία τῆς ἐπισκοπῆς Κυθήρων ὑπὸ τὸν Κορίνθου<sup>439</sup>. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πρώτη περίοδο ἀνάπτυξης χρονολογοῦνται ἡ ἀ' οἰκοδομικὴ (μονοκῶρος τρουλλαῖος) καὶ ζωγραφικὴ φάση τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὸ Λιβιάδι, ποὺ τοποθετοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 10ου-ἀρχῆς τοῦ 11ου αἰῶνα<sup>440</sup>.

Ἀπὸ τὸν 10ο μέχρι τὸν 12ο αἰῶνα οἱ πηγὲς εἶναι καὶ πάλι λίγες καὶ ἀποσπασματικές. Στὸν 12ο αἰῶνα ἀναφέρεται καὶ πάλι ἐπισκοπὴ Κυθήρων στὴ Notitia 13 (445)<sup>441</sup>. Σὲ παρασελίδια σημείωση, σὲ κώδικα τοῦ 12ου αἰῶνα, σημειώνεται ὅτι τὸ

436. Παπαδημητρίου 2011, 55.

437. Οἰκονομίδης 1967, 278-279.

438. Μαλτέζου 1989, 15-25. Μαλτέζου 1991, 1B.

439. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Paris 1981) Notitia 9 (379), σ. 302 (10ος αἰ.).

440. Χατζηδάκης 1997, 26. Χατζηδάκης, Μπίθα 1997, ἀρ. 2, 59-73. Μπίθα 2004, 567.

441. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Paris 1981) Notitia 13 (445), σ. 361.





*Είκ. 16. Άγιος Γεώργιος στὸ Βουνό. Τμήμα τοῦ βόρειου περιβόλου. Δεῖγμα τοιχοποιίας (λήψη ἀπὸ Άνατολάς).*

1110 πέθανε ὁ Θεόκτιστος, ὁ πρῶτος γνωστὸς ἐπίσκοπος Κυθήρων<sup>442</sup>, ἐνῶ ἀναφορὰ γιὰ τὸ θάνατο, τὸ 1122, ἐνὸς μοναχοῦ Νείλου τοῦ λεγομένου ἐπισκόπου, γίνεται σὲ παρασελίδια καὶ πάλι σημείωση φύλλου μηνιαίου τοῦ 12ου αἰῶνα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στάχωση βενετικοῦ κατάστιχου τοῦ 16ου αἰῶνα<sup>443</sup>. Ἡ

442. Μαλτέζου 1997, 309. Μπίθα 2004, 567.  
Darrouzès 1986, 40, σημ. 36.

443. Μπίθα 2004, 567.

εύρεση, στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό, τῆς σφραγίδας τοῦ Ἰωάννη ποιμένος Κυθήρων, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰώνα, μᾶς δίνει ἓνα σημαντικό στοιχεῖο γιὰ τὴν προσωπογραφία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων τῆς περιόδου αὐτῆς.

Τὰ Κύθηρα ἀναφέρονται σὲ ἓνα πορτολάνο τοῦ 12ου αἰώνα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Πίζα: *Cedrium qui est Cuthera, Porfyris*, οἱ νησίδες *Dragonaiia* καὶ τὰ Ἀντικύθηρα *Sichillo*<sup>444</sup>. Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, οἱ καταγραφές αὐτὲς τῶν ναυτικῶν δρόμων, σὲ ἓναν πορτολάνο ἀπὸ τὴν Πίζα, συνδέονται μὲ τὶς δραστηριότητες τῶν ἐμπόρων τῆς συγκεκριμένης πόλης κατὰ τὸν 12ο αἰώνα<sup>445</sup>. Ἡ μνεῖα τῶν Κυθήρων στοὺς ναυτικούς αὐτοὺς χάρτες, στοὺς ὁποίους σημειώνονταν οἱ σταθμοὶ ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πλοίων, δείχνει ἀφενδὸς ὅτι ἡ ἀρχαία γεωγραφικὴ γνώση δὲν ἔχει χαθεῖ<sup>446</sup>, ἀφετέρου δὲ ὅτι τὸ νησὶ ἀποτελεῖ ἐκ νέου σημεῖο σταθμοῦ τῶν πλοίων ποὺ ταξιδεύουν καὶ πάλι σὲ ὅλη τὴν Μεσόγειο.

Τὰ Κύθηρα πρέπει τὴν περίοδο μέχρι τὸν 12ο αἰώνα νὰ εἶχαν σχέσεις μὲ τὴν Σπάρτη, στὸν «δεσπότη» τῆς ὁποίας ἀπεστάλησαν, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ Χειλᾶ, ἐκπρόσωποι τῶν κατοίκων μὲ σκοπὸ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν τοπικὸ ἄρχοντα<sup>447</sup>. Τότε στὸ νησὶ ἀποστέλλεται ὡς διοικητῆς ὁ Μονεμβασιώτης Γεώργιος Παχὺς, ἐνῶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα τὸ νησὶ παραχωρεῖται στὴν οἰκογένεια τῶν Εὐδαιμονογιάννηδων ἀπὸ τὴ Μονεμβασία μὲ ἰδιοκτησίες στὴν Κρήτη. Τὸ Χρονικὸ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Γεώργιος Παχὺς ἀποσύρεται στὰ Μητάτα, ὅπου πιθανὸν θὰ εἶχε κτήσεις. Οἱ Εὐδαιμονογιάννηδες ἔχουν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τους τὸ νησὶ, ὅταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα ἀρχίζει γιὰ πολλὲς περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἡ λατινικὴ κυριαρχία, ἡ ὁποία στὰ Κύθηρα ἀρχίζει, ἂν καὶ ὀνομαστικὴ στὴν ἀρχή, μὲ τὸν γάμο τοῦ Βενετοῦ φεουδάρχη Μάρκο Venier μὲ τὴν κόρη τοῦ Νικόλαου Εὐδαιμονογιάννη τὸ 1238. Οἱ Εὐδαιμονογιάννηδες θὰ συνεχίσουν νὰ ἐλέγχουν τὰ Κύθηρα μέχρι τὸ 1275, ὅποτε τὸ νησὶ ἐπανέρχεται, μέχρι τὸ 1302, κάτω ἀπὸ βυζαντινὴ κυριαρχία, ἐνῶ τρεῖς ἄρχοντες μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Παῦλος Νοταρᾶς ἀρχίζουν νὰ τὸ διοικοῦν. Ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα καὶ μετὰ οἱ σχέσεις Κυθήρων καὶ Μονεμβασίας εἶναι στενές· εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τόσο ὁ Γεώργιος Παχὺς, ὅσο καὶ ὁ Παῦλος Νοταρᾶς προέρχονται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη πόλη τῆς Πελοποννήσου, στὴ μητρόπολη τῆς ὁποίας ὑπάγεται τὸ 1301 ἡ ἐπισκοπὴ Κυθήρων<sup>448</sup>.

444. P. Gautier-Dalché, *Carte marine et portulan au XIIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)* (Rome 1995) 1200-1202, 2180.

445. Ἀβραμέα 2006, 160. Λεοντσίνη-Ἄνθη 2003, 316-17, σὴμ. 39.

446. Λεοντσίνη-Ἄνθη 2003, 317.

447. Μαλτέζου 1991, 15-25. Μαλτέζου 1997, 307-308. Γιὰ τὴ Σπάρτη κατὰ τὸν 12ο αἰώνα καὶ τὶς δραστηριότητες ντόπιων καὶ Βενετῶν ἐμπόρων, βλ. Armstrong 2009, 313-321.

448. Μαλτέζου 1991, 2, 7. Μαλτέζου 1997, 309-310.



Τὸ 1302 ἡ βενετικὴ κυριαρχία στὸν νησιωτικὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου ἀναγνωρίστηκε μὲ συνθήκη ποὺ ὑπεγράφη μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Βενετίας. Οἱ Venier ἐπανῆλθαν στὴν ἐξουσία καὶ τὰ Κύθηρα γίνονται φέουδὸ τους. Ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ σκόπιμη σύνδεση ἀπὸ Βενετοὺς χρονογράφους τοῦ ὀνόματος τῆς οἰκογένειας (*Venier*) μὲ αὐτὸ τῆς Ἀφροδίτης (*Vener*): *Vener onvero Venier, isola di Venere*<sup>449</sup>. Τὸ 1363, ὅμως, εἶναι οὐσιαστικὰ τὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τους στὸ νησί. Ἡ Βενετία ἐξαιτίας τῆς συμμετοχῆς τῶν Venier στὴν ἀποστασία τοῦ Ἁγίου Τίτου, τῆ γνωστῆ ἐπανάσταση τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης ἐναντίον τῆς μητρόπολης, θέτει τὰ Κύθηρα κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς τοπικῆς διοίκησης Κρήτης. Τὸ νησί θὰ παραμείνει ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας μέχρι τὸ 1797, χρονιὰ κατάλυσής της. Σὲ αὐτὴ τὴ μεγάλη περίοδο παρεμβάλλεται ἓνα μικρὸ διάστημα ὀθωμανικῆς κατοχῆς (1715-1718)<sup>450</sup>.

Ἐνδεικτικὸς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν Κυθήρων κατὰ τὸν 12ο καὶ κυρίως ἀπὸ 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν τοιχογραφημένων ναῶν ποὺ ἔχει σωθεῖ. Ἀπὸ σύνολο 36 βυζαντινῶν ναῶν οἱ 21 χρονολογοῦνται στὸν 13ο αἰῶνα. Ἔχει βέβαια διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη, κάποιες ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 13ου νὰ χρονολογοῦνται πρωιμότερα, στὸν προχωρημένο 11ο καὶ στὸν 12ο αἰῶνα<sup>451</sup>. Ἡ κατανομὴ τῶν ναῶν σὲ ὅλο τὸ νησί δείχνει καὶ ἀντίστοιχη ἐξάπλωση τῶν κατοίκων<sup>452</sup>.

Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. ἕως καὶ τὸν 13ο μᾶς παρέχει καὶ πάλι ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνὸ τὸ κεραμικὸ ὑλικὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα εἶναι ἰδιαίτερα ἀποσπασματικὸ καὶ σὲ μικρὸ ποσοστὸ. Ὅστρακα ἀπὸ ἀμφορεῖς τοῦ τύπου Hayes 54 (*Günsenin I*)<sup>453</sup> καὶ ἐλάχιστα θραύσματα ἐφυσλωμένων ἀγγείων, ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μὲ λευκὸ πηλὸ, χρονολογοῦνται στὴ συγκεκριμένη περίοδο<sup>454</sup>. Ἀντίθετα, τὸ ἀνασκαφικὸ ὑλικὸ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα εἶναι σημαντικὸ καί, τὸ κυριότερο, προέρχεται, στὴν πλειονότητά του, ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα στρώματα μὲ μικρὴ διατάραξη. Εἶναι τὰ στρώματα στὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν κτιστοὶ χῶροι καὶ ὁ πῖθος. Ἐδῶ ἦλθε στὸ φῶς τὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) καὶ ἡ σφραγίδα τοῦ Ἰωάννη ποιμένους Κυθήρων (12ος αἰῶνας)<sup>455</sup>. Ἡ εὕρεσή τους ὑποδηλώνει ὅτι τόσο ἡ πολιτικὴ ὅσο καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν Ἅγιο

449. Thiriet 1970, 201. Μαλτέζου 1997, 310.

450. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Κυθήρων στὸ διάστημα τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, βλ. Thiriet 1970, 199-210, Μαλτέζου 1991, Τσικνάκης 2003, 97-118, Γάσπαρης 2003, 155-171.

451. Βοκοτόπουλος 2003, 72.

452. Μπίθα 2004, 569.

453. Hayes 1992, 73, fig. 24, Günsenin 1989, 268-269, εἰκ. 1-2.

454. Βλ. σ. 87-93 στὸν παρόντα τόμο.

455. Σακελλαράκης 2011, 209. Πέννα, Ἡ μαρτυρία τῶν νομισμάτων καὶ τῶν σφραγίδων (στὸν παρόντα τόμο).



Γεώργιο στο Βουνό. Είναι προφανές ότι από τα τέλη του 11ου και σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα ή βυζαντινή παρουσία στον Άγιο Γεώργιο είναι έντονη και η δημιουργία κτιστών εγκαταστάσεων όπως αποθηκευτικών χώρων σχετίζεται άμεσα με τη μικρή κοινότητα, που ήταν εγκατεστημένη εκεί. Η λεπτή έπιτραπέζια κεραμική, όρισμένα μαγειρικά σκεύη, άγγεϊα καθημερινής χρήσης – κανάτες, λεκάνες, πινάκια – οι άμφορες του τύπου Hayes 61<sup>456</sup> και τα αποθηκευτικά άγγεϊα, μεταξύ αυτών και ο μοναδικός άκέραιος πίθος με το άκιδογράφημα πλοίου και χάραγμα, εντάσσονται σε αυτή τη χρονική περίοδο και χρονολογούν τους χώρους μέσα στους οποίους βρέθηκαν<sup>457</sup>.

Τα κεραμικά εύρηματα από το Καστρί και την έρευνα στον τάφο Η, που εντάσσονται σε αυτό το χρονολογικό πλαίσιο (12ος αιώνας) είναι άμφορες του τύπου Hayes 61 και 66 καθώς και έφυαλωμένα πινάκια με γραπτό δί' έπιχρίσμα-τος διάκοσμο και άλλα γραπτά με καστανό και πράσινο χρώμα<sup>458</sup>. Άν και οι άνασκαφείς πιστεύουν ότι τα εύρηματα αυτά δεν είναι ίκανά να στηρίξουν την ύπαρξη μόνιμης εγκατάστασης στη θέση κατά τον 12ο αιώνα<sup>459</sup>, θεωρώ ότι το είδος των εύρημάτων – έφυαλωμένα πινάκια – δεν δικαιολογεί μεταφορά τους από τα Μητάτα, όπως υποστηρίζουν οι άνασκαφείς. Η ύπαρξη κάποιας μορφής εγκατάστασης στην ευρύτερη περιοχή της Παλαιόπολης, οι κάτοικοι της οποίας θα χρησιμοποιούσαν τον χώρο του προϊστορικού τάφου για μακρά σχετικά περίοδο (11ος-12ος αι.), θεωρώ ότι είναι πιθανότερη.

Η εγκατάσταση στον λόφο του Αγίου Γεωργίου θα είχε και πάλι διττό χαρακτήρα. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας δικαιολογείται από την ύπαρξη των ναών και την εύρεση της σφραγίδας του Ιωάννη ποιμένος Κυθήρων. Η έκκλησία της Παναγίας – Αγίου Νικολάου χρονολογείται στον 12ο αιώνα, άρα υπάρχει κατ' αυτή την περίοδο. Για τη χρονολόγηση των διαφορετικών φάσεων του ναού του Αγίου Γεωργίου είναι άπαραίτητη συμπληρωματική αρχαιολογική έρευνα<sup>460</sup>. Η χρήση του χώρου ως παρατηρητήριου της ευρύτερης θαλάσσιας περιοχής, όπου θα διέμενε μικρή φρουρά για την προστασία του λιμανιού του Αγίου Νικολάου συνεπάγεται από τη γεωγραφική του θέση. Η κεραμική αφήνει να διαφανούν σχέσεις με την Πελοπόννησο και όλο τον αίγαιακό χώρο. Η εύρεση άμφορέων του τύπου Hayes 61, άγγείων που έχουν έντοπιστεί από τις παλαιστινιακές άκτες μέχρι τη νότια Γαλλία, από τη Χερσώνα μέχρι την Κρήτη, φανερώνει ότι τα Κύθηρα, και μάλιστα η άνατολική άκτή τους, συνέχιζαν να είναι πέρασμα των θαλάσσιων έμπορικων δρόμων του 12ου και 13ου αιώνα και σταθμός των πλοίων στο ταξίδι τους στη Μεσόγειο.

456. Hayes 1992, 76, fig. 26.10-11.

457. Βλ. σ. 52-53 στον παρόντα τόμο.

458. Huxley, Trik, Coldstream 1972, 222, 308,

459. Herrin 1972, 47.

460. Για τους ναούς βλ. Γκίνη-Τσοφοπούλου

2011, 115-143.



## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

## Χρονολογημένες ομάδες κεραμικής

Πίνακες 1-8: Πρωτοβυζαντινή - πρώιμη μεσοβυζαντινή περίοδος				
Πίνακας 1				
Άνδηρο	Κάνναβος ή Τομή	Νομίσματα	Άρχαιολογικό υλικό	Χρονολόγηση
Άνδηρο 2	Κάνναβος 7 (Τομέας Α7)		<b>Άμφορείς</b> <b>Βυζαντινοί σφαιρικοί:</b> Κ 1491, Κ 1492, Κ 1494α, Κ 1496, Κ 1497α <b>Τύπος Hayes 54/πρώιμη παραλλαγή:</b> Κ 1501 β, 9ος αί. <b>Κανάτες</b> Κ 1516: κανάτα με προχοή Κ 1516α: κανάτα με ήθμο <b>Μαγειρικά σκεύη</b> Κ 1558, 8ος αί.	8ος-9ος αιώνας

Πίνακας 2				
Άνδηρο	Κάνναβος ή Τομή	Νομίσματα	Άρχαιολογικό υλικό	Χρονο- λόγηση
Άνδηρο 2	Κάνναβος 9 (Τομέας Α9)	Ν23. Φόλλις Ήρακλείου, Χρον. κοπής: 639/40 (93/Α9/13)  Ν20. Φόλλις Ήρακλείου, Χρον. κοπής: 615/6- 617/8 (93/Α9/40)  Ν17. Φόλλις Ήρακλείου, Χρον. κοπής: 613/4 (93/Α9/42)  Ν7. Μικρή χάλκινη ύποδιαίρεση τέλους 5ου-6ου αί., εφθαρμένη (93/Α9/46)	<b>Έπιτραπέζια λεπτή κεραμική</b> <b>ARSW:</b> Η 99 Β/С /Κ 1358 <b>Λύχνοι</b> Κ1572 (Β.Άφρική/2η ομάδα) τέλη 6ου/7ος αί. <b>Άμφορείς</b> <b>Βυζαντινοί σφαιρικοί:</b> Κ 1494  <b>Μαγειρικά σκεύη</b> Κ1588, β' μισό 7ου/ άρχες 8ου αί.	7ος-8ος αί.

Πίνακας 3

Άνδρηο	Κάβναβος ή Τομή	Νομίματα	Άρχαιολογικό ύλικό	Χρονο- λόγηση
Άνδρηο 3	Νότια Τομή (Τομή Η)	<b>Στρώμα 1</b> N 35, φύλλις Λέοντος Ε', Χρον. κοπή: 813-820 (94/Η/3)	<b>Έφουαλωμένη κεραμική</b> <b>Έφουαλ. κεραμ. με λευκό πηλό</b> (Αίγινα): K 1426α <b>Άμφορείς</b> <b>Βυζαντινοί σφαιρικοί:</b> K 1487 <b>Λύχνοι</b> K1585 (Β. Άφρική/4η ομάδα), K1590 (τέλος 7ου/άρχες 8ου)	τέλος 7ου/8ος- 9ος αι- ώνας
Άνδρηο 3	Νότια Τομή (Τομή Η)	<b>Στρώμα 2</b> N19, φύλλις Ήρακλείου, χρον. κοπή: 615/6 (94/Η/28)	<b>Έπιτραπέζια λεπτή κεραμική</b> <b>ARSW:</b> Η 91D/K 1354 - K 1355 α, Η 99B/K 1356 <b>LRCW:</b> Η 10B/K 1400 <b>Άμφορείς:</b> <b>LRA 1:</b> 10 όστρακα από σώμα που δέν έχουν άρ. κατ. (πηλός 6) <b>LRA 2:</b> K 1482 και πολλά όστρακα που δέν έχουν άρ. κατ. <b>Μαγειρικά σκεύη:</b> K 1550	β' τέ- ταρτο 7ου-8ος αιώνας

Πίνακας 4

Άνδρηο	Κάβναβος ή Τομή	Νομίματα	Άρχαιολογικό ύλικό	Χρονολόγηση
Άνδρηο 4	Νότιο τμήμα τής Νότιας Τομής (Τομέας Ζ)		<b>Έπιτραπέζια λεπτή κεραμική</b> <b>ARSW:</b> Η 105C/K 1377, Η 109/K 1381 <b>Έφουαλωμένη κεραμική</b> <b>GWV :</b> K 1421 <b>Κοινή κεραμική</b> <b>Κανάτες:</b> K 1517 (στίλβωση) <b>Μαγειρικά σκεύη:</b> K 1552 (Saraçhane)	β' μισό 7ου/ άρχες 8ου αιώνα

Πίνακας 5

<i>Άνδηρο</i>	<i>Κάναβος ή Τομή</i>	<i>Νομίσματα</i>	<i>Άρχαιολογικό υλικό</i>	<i>Χρονο- λόγηση</i>
Άνδηρο 5	Τομή 1 (Τομέας ΣΤ)	N18, φόλλις Ήρακλείου, έπικεκομμένος σε φόλλι Φωκᾶ χρον. κοπής: 615/6 (94/ΣΤ2/11)	<b><u>Έπιτραπέζια λεπτή κεραμική</u></b> <b>ARSW:</b> H 99C/K 1363, H 104C/K 1373α <b>LRCW:</b> H 10A/K 1399 <b><u>Έφυσλωμένη κεραμική</u></b> <b>GWW:</b> K 1420, K 1425 <b><u>Άμφορείς</u></b> <b>LRA 1:</b> K 1470, K 1474 <b>Βυζαντινοί σφαιρικοί:</b> K 1487 α, K 1490 <b>Πώματα άμφορέων:</b> K 1500 <b>Μαγειρικά σκεύη:</b> K 1549, K 1553, K 1554 <b>Λύχνοι:</b> K1577, K1581 (B. Άφρική)	Μετά τις πρώτες δεκαετίες -τέλος 7ου αιώνα

Πίνακας 6

<i>Άνδηρο</i>	<i>Κάναβος ή Τομή</i>	<i>Νομίσματα</i>	<i>Άρχαιολογικό υλικό</i>	<i>Χρονολόγηση</i>
Άνδηρο 5	Τομή 3 (Τομέας Ε)		<b><u>Έφυσλωμένη κεραμική</u></b> <b>GWW 1:</b> K 1417 <b><u>Άμφορείς</u></b> <b>LRA 1:</b> K 1477 <b>Βυζαντινοί σφαιρικοί:</b> K 1486 <b><u>Κοινή κεραμική</u></b> <b>Πινάκια τοπικής παραγωγής:</b> K 1522β <b>Μαγειρικά σκεύη:</b> K 1545 <b>Λύχνοι:</b> K1586, K1587	β' μισό 7ου- άρχες 8ου αιώνα

Πίνακας 7

<i>Άνδηρο</i>	<i>Κάνναβος ή Τομή</i>	<i>Νομίσματα</i>	<i>Αρχαιολογικό υλικό</i>	<i>Χρονολόγηση</i>
Άνδηρο 5	Τομή 4 (Τομέας Ε-Θ)		<p><b><u>Έπιτραπέζια λεπτή κεραμική</u></b>  <b>ARSW:</b> Η 105C/Κ 1379            Η 109/Κ 1382</p> <p><b><u>Άμφορείς</u></b>  <b>LRA 1:</b> όστρακα από σώμα            που δεν έχουν αρ. κατ.            (πηλός 5)</p> <p><b><u>Βυζαντινοί σφαιρικοί:</u></b>            Κ1496α</p> <p><b><u>Λύχνοι:</u></b> Κ1568            (ύπολειμματικό), Κ1582, Κ1584</p>	β' μισό 7ου αιώνα



Πίνακας 8				
Άνδρo	Κάνναβος ή Τομή	Νομίσματα	Αρχαιολογικό υλικό	Χρονολόγηση
Άνδρo 7  καὶ	Κάνναβοι 3, 5, 7 (Τομείς B3, B5, B7)	<b>Στὸν Κάνναβο 3 ἤρθε στὸ φῶς:</b>  N25, φύλλis Κώνσταντος Β', 643/44 (ψαλιδισμένος) (93/B3/4)	<b>Ἐπιτραπέζια λεπτή κεραμική</b> <b>ARSW:</b> H 99C/K 1359, K 1360, K 1364, Bonifay 99D/K1370, K 1373 H 105B/K 1374, K 1376 <b>LRCW:</b> H 10C/K 1410 <b>Ἐφυσλωμένη κεραμική</b> <b>GWW I:</b> K 1418, K 1419 <b>Ἄμφορες</b> <b>B. Ἀφρική:</b> K 1469 <b>LRA 1:</b> K 1472, K 1475, K 1476 καθὼς καὶ ὄστρακα ἀπὸ σῶμα ποῦ δὲν ἔχουν ἀρ. κατ. (πηλὸς 5) <b>LRA 2:</b> K 1479, K 1480, K 1483, K 1484, K 1485α καθὼς καὶ ὄστρακα ποῦ δὲν ἔχουν ἀρ. κατ. <b>Βυζαντινοὶ σφαιρικοί:</b> K 1488, K 1489, K 1497 <b>Πώματα ἀμφορέων:</b> K 1498, K 1498α, K 1498β <b>Μαγειρικὰ σκεύη:</b> K 1544, K 1546, K 1547, K 1548, K 1551 <b>Λύχνοι:</b> K 1571, K 1573, K 1575 (ὑπολειμματικό), K 1579	
Άνδρo 8	Κάνναβοι 2, 4 (Τομείς B2, B4)	<b>Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Ἀνδρήρου 8 ἤρθαν στὸ φῶς:</b>  N21, φύλλis Ἡρακλείου, χρον. κοπῆς: 631/2  N24, φύλλis Ἡρακλείου, χρον. κοπῆς: 639/40 (ψαλιδισμένος)  N26, φύλλis Κώνσταντος Β', χρον. κοπῆς: 651/52-654/55  N28, φύλλis Κώνσταντος Β' χρον. κοπῆς: 652/53- 654/5 (ψαλιδισμένος)  N31, φύλλis Κώνσταντος Β' χρον. κοπῆς: 651/2- 654/5 (ψαλιδισμένος)  N33, φύλλis Κώνσταντος Β' χρον. κοπῆς: 655/56- 656/57) (ψαλιδισμένος)		μέσα/β' μισὸ 7ου-ἀρχὲς 8ου αἰώνα

## Πίνακες 9-11 : Μεσοβυζαντινή – Πρώιμη Ένετική περίοδος

## Πίνακας 9

<i>Άνδηρο</i>	<i>Κάνναβος ή Τομή</i>	<i>Νομίσματα</i>	<i>Αρχαιολογικό ύλικό</i>	<i>Χρονολόγηση</i>
Άνδηρο 2	Κάνναβος 4 (Τομέας Α4)		<b>Έφυσλωμένη κεραμική</b> <b>GWW:</b> Κ 1422 , Κ 1422 α, Κ 1423 <b>Λυχνούχος:</b> Κ 1591 α	10ος/πρώιμος 11ος αιώνας

## Πίνακας 10

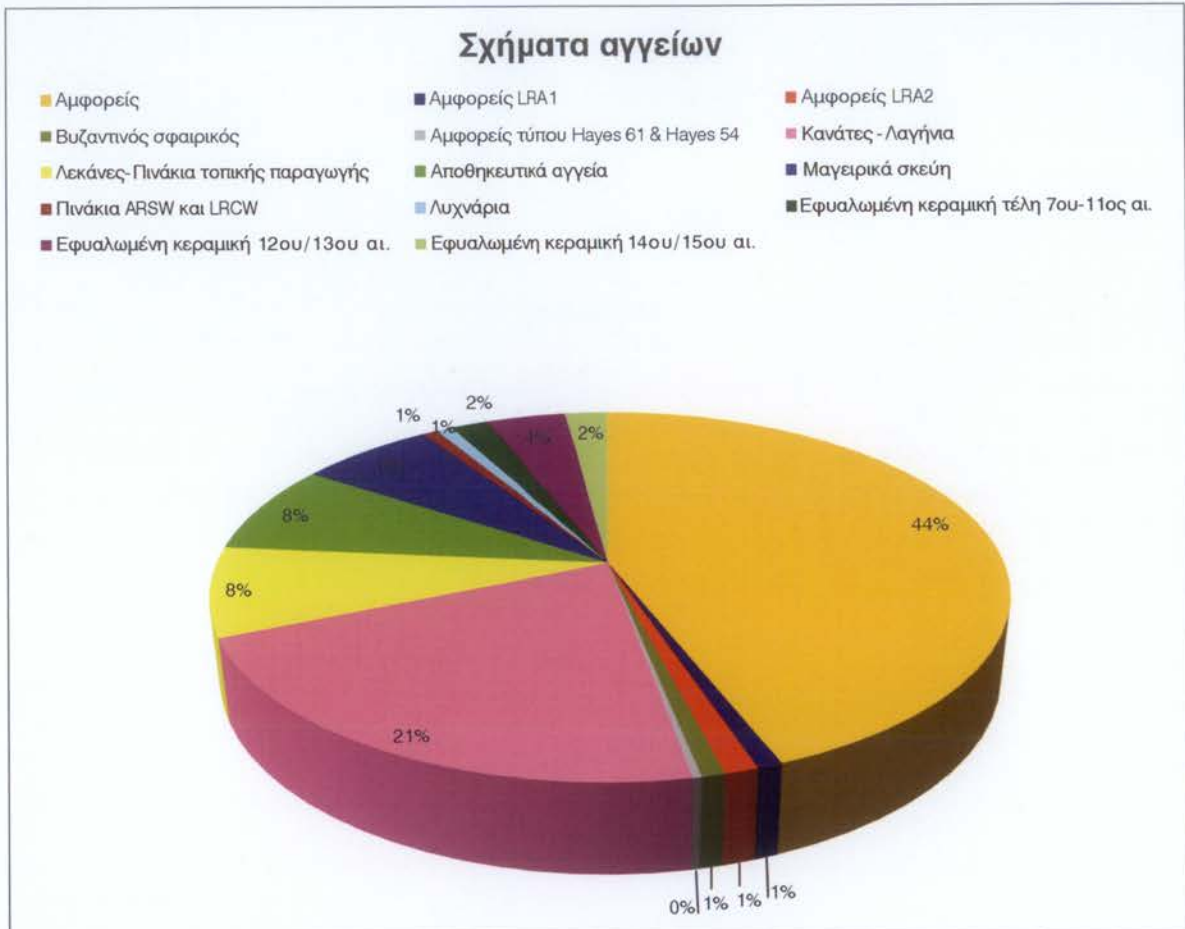
<i>Άνδηρο</i>	<i>Κάνναβος ή Τομή</i>	<i>Νομίσματα</i>	<i>Αρχαιολογικό ύλικό</i>	<i>Χρονολόγηση</i>
Άνδηρο 2	Κάνναβος 4 (Τομέας Α4)	Χρυσόβουλλο Άλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081- 1118) (93/Α4/49)	<b>Έφυσλωμένη κεραμική</b> <b>Γραπτή με καστανό και πράσινο χρώμα:</b> Κ 1427 <b>Αίγαιακού χώρου:</b> Κ 1441, Κ 1444, Κ 1445, Κ 1451, Κ 1452 <b>Έπιπεδόγλυφα:</b> Κ 1453 <b>Άμφορείς</b> <b>Hayes 61:</b> Κ 1503, Κ 1504, Κ 1505, Κ 1507 <b>Κοινή κεραμική</b> <b>Λαγήνια:</b> Κ 1510, Κ 1511, Κ 1512 <b>Λεκάνες-πινάκια:</b> Κ 1518, Κ 1518 α, Κ 1519, Κ 1522, Κ 1522 α, Κ 1524, Κ 1525, Κ 1526, Κ 1527 <b>Άποθηκευτικά άγγεϊα:</b> Κ 1535, Κ 1538, Κ 1539, Κ 1540, Κ 1541, Κ 1542 <b>Μαγειρικὰ σκεύη:</b> Κ 1560, Κ 1562	β΄ μισό 11ου- 12ος αιώνας (όρισμένα άγγεϊα χρονολο- γούνται στις άρχες του 13ου αϊώνα)

Πίνακας 11

<i>Άνδηρο</i>	<i>Κάναβος ἢ Τομή</i>	<i>Νομίσματα</i>	<i>Αρχαιολογικὸ ὑλικὸ</i>	<i>Χρονολόγηση</i>
Άνδηρο 2	Κάναβος 10 (Τομέας Α10) Καμαροσκεπῆς δεξαμενῆ		<i><b>Ἐφυσλωμένη κεραμικὴ</b></i> <i><b>Αἰγαιακοῦ χώρου:</b></i> Κ 1442, Κ 1446 <i><b>Ἄμφορες</b></i> <i><b>Hayes 61:</b></i> Κ 1503, Κ 1504 <i><b>Κοινὴ κεραμικὴ</b></i> <i><b>Λεκάνες-πινάκια:</b></i> Κ 1520α, Κ 1521, <i><b>Μαγειρικὰ σκεύη:</b></i> Κ 1559	12ος/ἄρχες 13ου αἰώνα

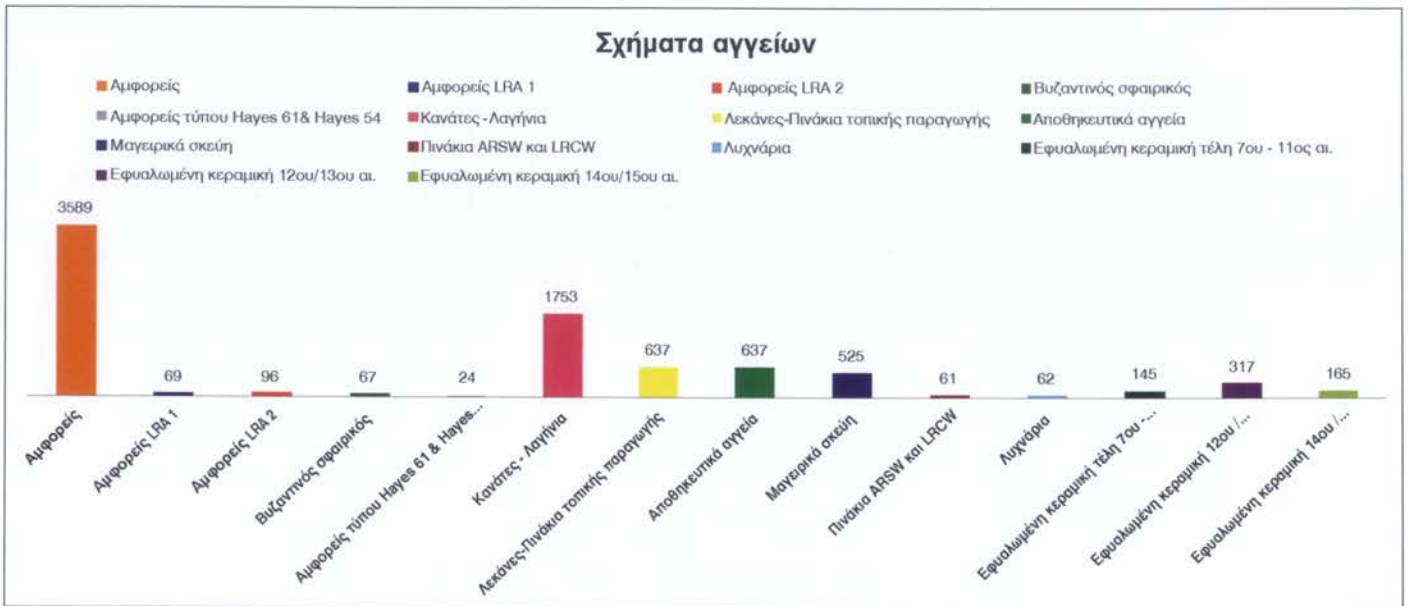
## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

## Διαγράμματα ποσοστών κεραμικών εύρημάτων

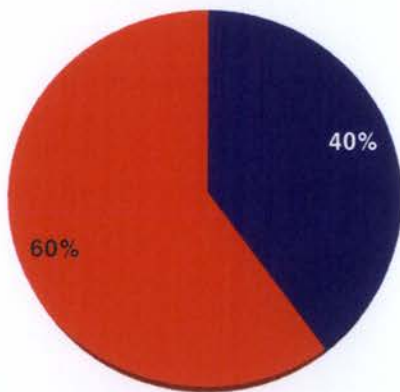


Αμφορείς: Όλοι οι τύποι εκτός από αυτούς που αναφέρονται αναλυτικά.

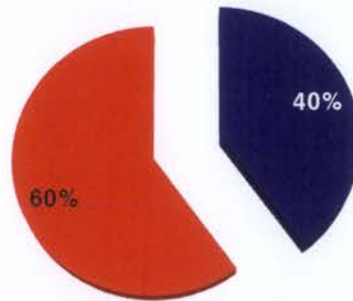




■ Κεραμίδες ■ Κεραμική



■ Κεραμίδες ■ Κεραμική



## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

## Χάλκινες πόρπες

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν τρεῖς χάλκινες πόρπες ζώνης ἢ στενῶν δερμάτινων λωρίδων καὶ ἓνα γλωσσίδι ἀπὸ ἓνα ἀντίστοιχο ἀντικείμενο. Τὰ τρία ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ περισυλλογὴ ἐνῶ μόνο τὸ γλωσσίδι πόρπης βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Συγκεκριμένα, τὸ **X 287** βρέθηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐνῶ τὸ **X 286** ἐντοπίστηκε κατὰ τὴν προανασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου νότια καὶ νοτιοανατολικά τοῦ ναοῦ. Τὸ **X 288** βρέθηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Ἀνδῆρου 8, ἐνῶ τὸ **X 289** εἶναι τὸ μόνο ποῦ βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς: ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Βόρειας Τομῆς στὸ Ἄνδηρο 3.

Τὸ **X 287** ἀνήκει σὲ πόρπη ζώνης: ἀντίστοιχους κρίκους ἔχουν ζῶνες τῶν τύπων "Κορίνθου" καὶ "Bologna", τὶς ὁποῖες χρησιμοποιοῦσαν συνήθως οἱ κατώτεροι ἀξιωματοῦχοι τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀπὸ ἀντίστοιχο ἀντικείμενο μεγαλύτερου μεγέθους προέρχεται τὸ **X 289**. Ἡ σταυρόσχημη πόρπη **X 286** συγκρατοῦσε στενὲς δερμάτινες λωρίδες. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ χρονολογοῦνται στὸν 7ο καὶ 8ο αἰῶνα. Ἀντίστοιχα παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὲς περιοχὲς τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου<sup>1</sup>.

Ἡ χάλκινη μικρὴ πόρπη **X 288** δὲν συγκρατοῦσε ζώνη ἀλλὰ κάποια στενὴ δερμάτινη λωρίδα. Τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἔχει βρεθεῖ σὲ χρονολογημένα στρώματα τόσο τοῦ 8ου/9ου ὅσο καὶ τοῦ 11ου/12ου αἰῶνα<sup>2</sup>. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προτείνουμε τὴν χρῆση τοῦ συγκεκριμένου τύπου μικρῆς πόρπης γιὰ μία μεγάλη περίοδο στὴν ἴδια ἀκριβῶς μορφή. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ παραδείγματα τοῦ 11ου/12ου αἰῶνα ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς κλεῖστρα κώδικα<sup>3</sup>. Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ εὕρημα ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ Ἀνδῆρου 8, τὰ ὑπόλοιπα εὕρηματα (νομίσματα, κεραμικὴ) συνηγοροῦν πρὸς μία χρονολόγησι στὸν 8ο αἰῶνα.

1. N. Poulou-Papadimitriou, *Les plaques-boucles Byzantines de l'île de Crète (fin VIe-IXe siècle), Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires*, 15 (Paris 2005) 687-704, εἰδ. 696, εἰκ. 8 (γιὰ τὴ σταυρόσχημη πόρπη) καὶ 697-700 (γιὰ τοὺς τύπους «Κορίνθου», "Bologna" καὶ «μὲ δίσκο»).

2. Ε. Ἀγγέλου, Μ. Χειμονοπούλου, Κοσμή-

ματα καὶ ἐξαρτήματα ἔνδυσης ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸ Κίτρος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΚΖ' (2006), 386, εἰκ. 10 α. Ι. Παπάγγελος, *Μονὴ Ζυγοῦ* (Θεσσαλονίκη 2005) 6.

3. Ι. Παπάγγελος, *Μονὴ Ζυγοῦ*, ὅ.π.

\* Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀσχολούμαστε ἀναλυτικὰ σὲ ἄλλη μελέτη.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

**X 286** (1992/περισυλλογή Ν του ναού)  
(σ. 232, πίν. 16)

**Χάλκινη σταυρόσχημη πόρπη**

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. διαστ.: 1.90, πλ. 1.30.  
Χρονολόγηση: β' μισό 7ου/α' μισό 8ου αί.

**X 287** (1992/περισυλλογή Β του ναού)  
(σ. 232, πίν. 16)

**Χάλκινος κρίκος καὶ γλωσσίδι πόρπης**

Διαστάσεις: μέγ. σωζ. διαστ.: 3, μέγ. πλ. 2.1.  
Χρονολόγηση: 7ος/ἀρχὲς 8ου αἰ.

**X 288** (1993/Ν του Τομέα Β/Ἄνδηρο 8)  
(σ. 232, πίν. 16)

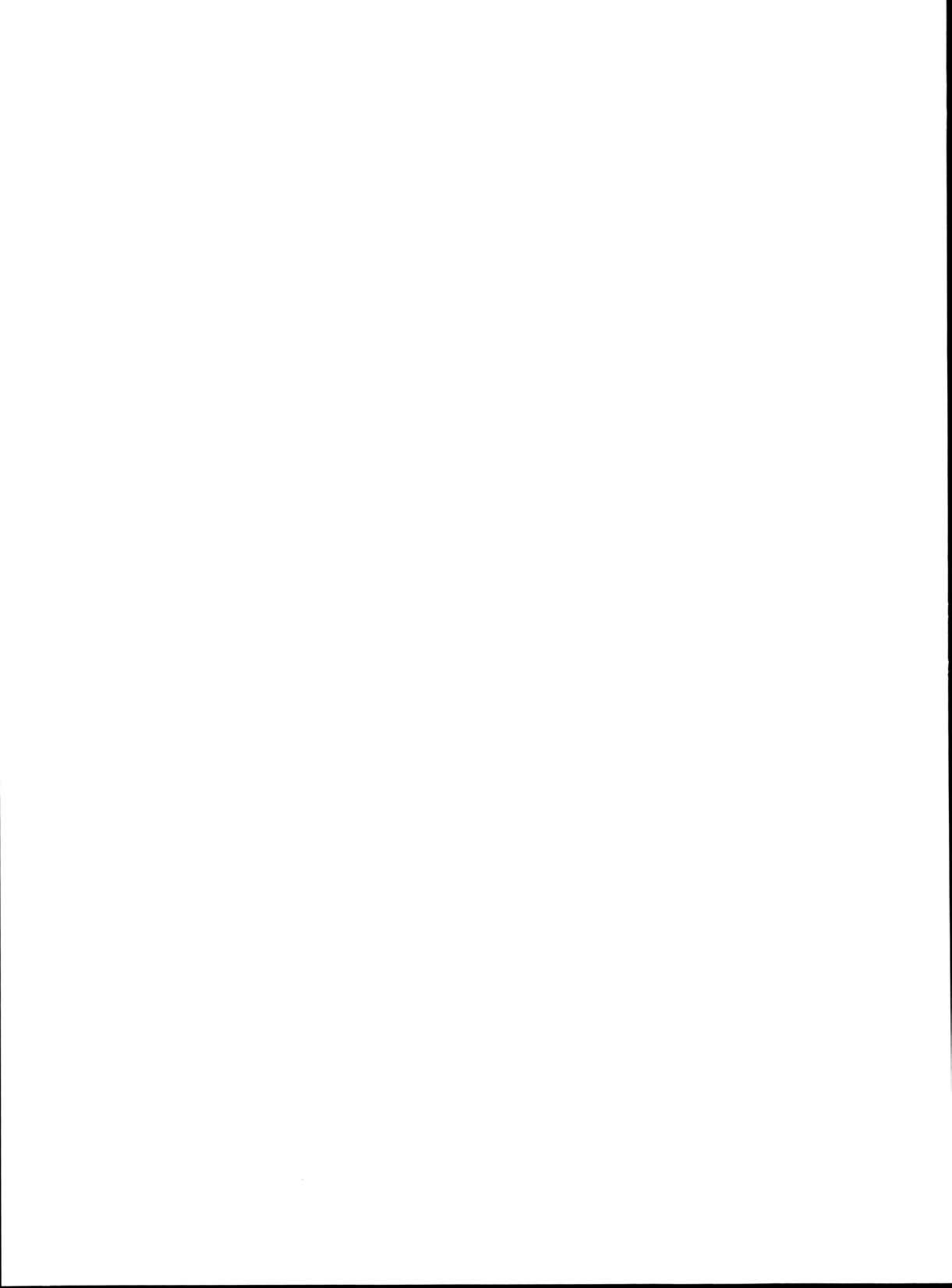
**Χάλκινη πόρπη στενῆς δερμάτινης λωρίδας**

Διαστάσεις: μέγ. διαστ. 2.3, μέγ. πλ. 1.4.  
Χρονολόγηση: 8ος αἰ.

**X 289** (1993/Βόρεια Τομή/Ἄνδηρο 3)  
(σ. 232, πίν. 16)

**Γλωσσίδι χάλκινης πόρπης**

Διαστάσεις: μέγ. διαστ. 2.5.  
Χρονολόγηση: 7ος/8ος αἰ.





## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### Πηγές

- E. W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Latomus, Revue d'études latines XLIII (Bruxelles-Berchem 1960).
- J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* (Paris 1981).
- Doctrina Jacobi nuper baptizati*, έκδ. καὶ μτφρ. V. Déroche, στὸ G. Dagron, V. Déroche, Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle, *Travaux et Memoires* 11, 1991, 47-229.
- Epitaphium Sanctae Paulae, Sancti Hieronymi Epistulae*, ἐπιστολὴ 108, *Saint Jérôme Lettres*, έκδ. J. Labourt, τόμ. V (Paris 1955).
- Expositio totius mundi et gentium*, έκδ. J. Rougé (Sources Chrétiennes, 124) (Paris 1966) LXIV, 208.
- P. Gautier-Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)* Coll. de L'École française de Rome 203 (Rome 1995).
- Itineraria Romana*, τόμ. II: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, έκδ. O. Cuntz (Leipzig 1940).
- Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, έκδ. K. Miller, Stuttgart 1916 (ἀνατύπ. Roma 1964).
- N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages, faits en la Turquie par Nicolas de Nicolay Daulphinoy Seigneur d'Arfeville* (Anvers 1576).
- Pauli Historia Langobardorum*, έκδ. L. Bethmann - G. Waitz, *MGH SSRL* (Hanoverae 1878) 12-193.
- Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι, *Procopii Caesariensis opera omnia I-II: De Bellis libri I-VIII*, έκδ. J. Haury-G. Wirth (Leipzig 1962).
- Le Synekdémios d'Hiérokles et l'Opuscule Géographique de Georges de Chypre. Texte, introduction, commentaire et cartes*, έκδ. E. Honigmann (Bruxelles 1939).

## ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- |                            |  |
|----------------------------|--|
| Abadie-Reynal 1989         | C. Abadie-Reynal, Céramique et commerce dans le bassin égéen du IVe au VIIe siècle, στὸ <i>Hommes et richesses dans l'Empire byzantin</i> , I, (Paris, Lethielleux) 143-159. |
| Abadie-Reynal, Sodini 1992 | C. Abadie-Reynal, J. P. Sodini, <i>La céramique paléochrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, Fouilles Anciennes)</i> , <i>Études Thasiennes</i> XIII (Athènes).                 |
| Avramea 1997               | A. Avramea, <i>Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances</i> , <i>Byzantina Sorbonensia</i> 12 (Paris).   |
| Ἀβραμέα 2006               | A. Ἀβραμέα, Χερσαῖες καὶ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες (4ος-15ος αἰώνας),   |

- στο Α. Λαΐου (έπιμ.), *Οικονομική Ιστορία τοῦ Βυζαντίου*, τ. Α' (Αθήνα) 125-167.
- Ahrweiler 1966 H. Ahrweiler, *Byzance et la mer, La marine de guerre la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Presses Universitaires de France 108 (Paris).
- Ahrweiler 1978 H. Ahrweiler, Les ports byzantins (VIIe-IXe siècles), στο *La navigazione Mediterranea nell'alto Medioevo, Spoleto, 14-17 aprile 1977* (Spoleto) 259-283.
- Aloupi et al. 2000 E. Aloupi, V. Kilikoglou, P. M. Day, Provenance and Technological Characterisation of Fine Tableware, στο Π. Γ. Θέμελης (έπιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ἐλεύθερα, Τομέας Ι*, τ. 2, (Ρέθυμνο) 209-222.
- Ἀναγνωστάκης 2002 Η. Ἀναγνωστάκης, Παράκτιοι οἰκισμοὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς Μεσσηνίας. Ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ μαρτυρία τῆς ἀρχαιολογίας, στο Π. Γ. Θέμελης, Β. Κόντη (έπιμ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη καὶ Ὀλυμπία. Ἀστικὸς καὶ Ἀγροτικὸς χῶρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἀθήνα 29-30 Μαΐου 1998* (Αθήνα) 137-160.
- Ἀναγνωστάκης, Πούλου-Παπαδημητρίου 1997 Ἡ. Ἀναγνωστάκης, Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη (5ος-7ος αἰώνας) καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* 11, 229-322.
- Ἀρβανίτη 2003 Σ. Ἀρβανίτη, Ἡ ἐγχάρακτη ἐφυαλωμένη, Α. Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ, στο Ε. Δωρῆ, Π. Βελισσαρίου, Μ. Μιχαηλίδης (έπιμ.), *Κάτω Κάστρο. Ἡ πρώτη φάση τῶν ἀνασκαφῶν στο Βενετικὸ φρούριο τῆς Χώρας Ἄνδρου, Ἀνδριακὰ Χρονικὰ* 34 (Ἄνδρος) 111-120.
- Armstrong 1989 P. Armstrong, Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis, *BSA* 84, 1-47.
- Armstrong 1991 P. Armstrong, A Group of Byzantine Bowls from Skopelos, *Oxford Journal of Archaeology* 10, 335-347.
- Armstrong 1992 P. Armstrong, Zeuxippus derivative bowls from Sparta, στο J. M. Sanders (έπιμ.), *ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ. Lakonian Studies in honour of Hector Catling* (Oxford) 1-9.
- Armstrong 1993 P. Armstrong, Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980, *BSA* 88, 295-335.
- Armstrong 2009 P. Armstrong, Merchants of Venice at Sparta in the 12th century, στο W. G. Cavanagh, C. Gallou, M. Georgiadis (έπιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to pre-Modern*, *BSA, Studies* 16 (London) 313-321.
- Armstrong, Günsenin 1994 P. Armstrong, N. Günsenin, Glazed pottery production at Ganos, *Anatolia Antiqua* III, 179-201.
- Arthur 1985 P. Arthur, Naples: Notes on the economy of a Dark Age City, στο C. Malone, S. Stoddar (έπιμ.), *Papers in Italian Archaeology IV*, *BAR Int. Ser.* 246 (Oxford) 247-259.
- Arthur 1989 P. Arthur, Aspects of Byzantine Economy: an Evaluation of Amphora Evidence from Italy, στο V. Déroche, J. M. Spieser (έπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, *BCH Suppl.* XVIII (Athènes) 79-93.

- Assimakopoulou-Atzaka 1991 P. Assimakopoulou-Atzaka, The mosaic pavements of the Aegean islands during the early christian period, *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantine*, XXXVIII (Ravenna) 33-66.
- Bakourou *et al.* 2003 A. Bakourou, E. Katsara, P. Kalamara, Argos and Sparta: pottery of the 12th and 13th centuries, στὸ Χ. Μπακιρτζῆς (ἐπιμ.), *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, Ὀκτώβριος 1999* (Ἀθήνα) 233-236.
- Balance 1989 M. Balance, The Byzantine Fortress, στὸ M. Balance, J. Boardman, S. Corbett, S. Hood (ἐπιμ.), *Byzantine Emporio. Excavations in Chios, 1952-1955, BSA Suppl. V, no 20* (Oxford) 49-82.
- Balance, Boardman Corbett, Hood 1989 M. Balance, J. Boardman, S. Corbett, S. Hood (ἐπιμ.), *Byzantine Emporio. Excavations in Chios, 1952-1955, BSA Suppl. V, no 20* (Oxford).
- Bass 1982 G. F. Bass, The Pottery, στὸ G.F. Bass, H.V. Van Doorninck (ἐπιμ.), *Yassi Ada I, A Seventh Century Byzantine Shipwreck* (Texas, A&M University Press) 155-188.
- Bass, Van Doorninck 1982 G. Bass, F. V. Doornick, *Yassi Ada 1: A Seventh-Century Byzantine Shipwreck* (Texas, A&M University Press).
- Ben Moussa 2007 M. Ben Moussa, *La production de sigillées africaines. Recherches d'histoire et d'archéologie en Tunisie septentrionale et centrale* (Barcelona).
- Berti 2005 G. Berti, *Pisa. Le ceramiche ingobbiate «Graffite a Stecca». Secc. XV-XVII (Museo Nazionale di San Matteo), Ricerche di Archeologia Alto-medievale e Medievale* 29 (Firenze).
- Bertolotti, Murialdo 2001 F. Bertolotti, G. Murialdo, La ceramica fine da mensa: Sigillata Africana (e sue imitazioni), στὸ T. Mannoni, G. Murialdo (ἐπιμ.), *S. Antonino: Un insediamento fortificato nella Liguria Bizantina* (Bordighera) 255-296.
- Bien 2007 S. Bien, La vaisselle et les amphores en usage à Marseille au VIIe siècle et au début du VIIIe siècle: première ébauche de typologie évolutive, στὸ M. Bonifay, J.-C. Trégliā (ἐπιμ.), *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Int. Ser. 1662 (I) (Oxford) 263-274.
- Boardman 1989 J. Boardman, The Finds, στὸ M. Balance, J. Boardman, S. Corbett, S. Hood (ἐπιμ.), *Byzantine Emporio. Excavations in Chios, 1952-1955, BSA Suppl. V, no 20* (Oxford) 86-142.
- Böhlendorf-Arslan 2004 B. Böhlendorf-Arslan, *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei, I-III* (Istanbul).
- Βοκοτόπουλος 2003 Π. Βοκοτόπουλος, Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη στὰ Κύθηρα, στὸ Μ. Κουμανούδη, Χρ. Μαλτέζου (ἐπιμ.), *Βενετία καὶ Κύθηρα. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Βενετία, 6-7 Δεκεμβρίου 2002* (Ἀθήνα) 67-95.
- Bonifay 1986 M. Bonifay, Observations sur les amphores tardives de Marseille d'après les fouilles de la Bourse, *RAN, XVI*, 1983, 285-346.
- Bonifay 2004 M. Bonifay, *Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR Int. Ser. 1301 (Oxford).
- Bonifay, Villedieu 1989 M. Bonifay, F. Villedieu, Importations d'amphores orientales en Gaule

- (Ve-VIII siècles), στὸ V. Déroche, J.-M. Spieser (ἐπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII (Athènes) 17-46.
- Broodbank 1999 C. Broodbank, Kythera survey: preliminary report on the 1998 season, BSA 94, 191-214.
- Caraher 2008 W.R. Caraher, Constructing Memories: Hagiography, Church Architecture, and the Religious Landscape of Middle Byzantine Greece: The Case of St. Theodore of Kythera, στὸ W. R. Caraher – Linda Jones Hall – R. Scott Moore (ἐπιμ.), *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post Medieval Greece. Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory* (Aldershot, Hampshire) 272-273.
- Castellan 1808 A. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante* (Paris).
- Christidis 1984 V. Christidis, *The Conquest of the Crete by the Arabs (ca. 824). A Turning Point in the Struggle Between Byzantium and Islam* (Αθήνα).
- Christidis 2000 V. Christidis, *Byzantine Libya and the March of the Arabs towards the West of North Africa*, BAR Int. Series 851 (Oxford).
- Coldstream 1972α J. N. Coldstream, Deposits of Pottery from the Settlement, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 77-204.
- Coldstream 1972β J. N. Coldstream, Kythera: the Sequence of the Pottery and its Chronology, στὸ: J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 272-308.
- Coldstream 1972γ J. N. Coldstream, Tombs: the Finds, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 228-271.
- Coldstream, Huxley 1972 J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London).
- Coldstream, Huxley 1972α J. N. Coldstream, G. L. Huxley, Epilogue, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 309-310.
- Γάσπαρης 2003 Χ. Γάσπαρης, Τὰ Κύθηρα στὴ διάρκεια τῆς βενετικῆς κυριαρχίας: Οἰκονομικὰ προβλήματα ἑνὸς νησιοῦ στρατηγικῆς σημασίας, στὸ Μ. Κουμανούδη, Χρ. Μαλτέζου (ἐπιμ.), *Βενετία καὶ Κύθηρα. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου, Βενετία, 6-7 Δεκεμβρίου 2002* (Αθήνα) 155-171.
- Γερούση 1997 Ε. Γερούση, Κεραμικὰ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ «Ἐπισκοπείου» τῆς Σάμου, ΑΔ 47-48 (1992-1993), Α' Μελέτες, 251-267, πίν. 47-52.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 2003 Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ἡ Συλλογὴ Ἔργων Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς τέχνης στὸ Λειβάδι καὶ μία πρόταση γιὰ τὴν ἀνάδειξη



- του Κάστρου Χώρας Κυθήρων, στὸ I. Πετρόχειλος, Γ. Λεονταίνης (ἐπιμ.), *Α΄ Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν*, «Κύθηρα: Μύθος καὶ Πραγματικότητα», τ. Α΄ (Κύθηρα) 125-154.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου 2011 Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας-Ἁγίου Νικολάου, στὸ Γ. Σακελλαράκη (ἐπιμ.), *Κύθηρα. Τὸ Μινωικὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό*. 1: *Τὰ προανασκαφικὰ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 271 (Ἀθήνα) 114-142.
- Darrouzès 1986 J. Darrouzès, Sur les variations numériques des évêchés byzantins, *REB* 44, 1986, 40.
- Dawkins, Droop 1910 R. M. Dawkins, J. P. Droop, Byzantine Pottery from Sparta, *BSA* 17, 1910-11, 23-28.
- Δεμέστιχα 2002 Σ. Δεμέστιχα, Οἱ σφαιρικοὶ ἀμφορεῖς τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς περιόδου (4ος-7ος αἰ. μ.Χ.), *Ἐνάλια* VI, 115-121.
- Demesticha 2003 St. Demesticha, Amphora production on Cyprus during the Late Roman period, στὸ Χ. Μπακιρτζῆς (ἐπιμ.), *7ο συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς, Θεσσαλονίκη 1999* (Ἀθήνα) 469-476.
- Dillemann 1975 L. Dillemann, La carte routière de la Cosmographie de Ravenne, *Bj* 175, 1975, 165-170.
- Di Vita 1988 A. Di Vita, Atti della Scuola Archeologica di Atene, *Annuario* LXII, 1984, 226-229.
- Di Vita 1991 A. Di Vita, Atti della Scuola Archeologica di Atene, *Annuario* LXIV-LXV, 1986-1987, 490-495.
- Di Vita 1992 A. Di Vita, Glazed white ware I-II di Sarachane: nuove evidenze da Gortina, *Annuario* LXVI-LXVII, 1988-1989, 351-355.
- Di Vita 1995 A. Di Vita, Archaeologists and Earthquakes: the case of 365 A.D., στὸ E. Boschi, R. Funicello *et al.* (ἐπιμ.), *Earthquakes in the Past, Multidisciplinary Approaches*, *Annali di Geofisica* 38, 971-982.
- Duval 2006 N. Duval, L'Afrique dans l'antiquité tardive et la période byzantine. L'évolution de l'architecture et de l'art dans leur environnement, *Antiquité Tardive* 14, 131.
- Empereur, Picon 1986 J.-Y. Empereur, M. Picon, À propos d'un nouvel atelier de Late Roman C, *Figlina* 7, 1986, 143-150.
- Empereur, Picon 1989 J.-Y. Empereur, M. Picon, Les régions de production d'amphores impériales en Méditerranée orientale, στὸ *Amphores romaines et histoire économique : dix ans de recherche*, *Actes du colloque de Sienne, 22-24 mai 1986*, *CEFR* 114 (Rome) 223-248.
- Ericani 1990 G. Ericani, Invetriata e Graffita Arcaica nel Veneto orientale e meridionale, στὸ G. Ericani, P. Marini (ἐπιμ.), *La ceramica nel Veneto. La Terraferma dal XIII al XVIII secolo* (Verona) 45-59.
- Felten 1975 F. Felten, *Die christliche Siedlung*, στὸ *Alt-Ägina* I, 2 (Mainz a. R).
- François 1998 V. François, La céramique médiévale d'Alexandrie: kôm el-Dikka et kôm el-Nadoura, deux dépotoirs de la période Islamique, *Colloque International d'Archéologie islamique* (Le Caire) 319-334.

- François 1999 V. François, *Céramiques médiévales à Alexandrie, Contribution à l'histoire économique de la ville*, IFAO, *Études alexandrines* 2 (Le Caire).
- Frend, Johnston 1962 W. H. C. Frend, D. E. Johnston, The Byzantine Basilica Church at Knossos (Knossos survey 36), *BSA* 57, 186-238.
- Fulford 1984 M. Fulford, The Coarse (Kitchen and Domestic) and Painted Wares, στὸ M. Fulford, D.P.S. Peacock, *Excavations at Carthage: the British Mission, v. I, 2, The Avenue du President Habib Bourguiba, Salammbô: the Pottery and other ceramic objects from the site* (Sheffield) 155-189.
- Fulford 1994 M. Fulford, The Cooking and Domestic Wares, στὸ M. Fulford, D. P. S. Peacock, *Excavations at Carthage, v. II, 2, The Circular Harbour, North Side. The Pottery* (Oxford) 54-75.
- Gregory 2006 T. E. Gregory, Narrative of the Byzantine Landscape, στὸ J. Burke, U. Betka, P. Buckley, K. Hay, R. Scott, A. Stephenson (ἐπιμ.), *Byzantine narrative. Papers in honour of R. Scott, Byzantina Australiensia* 16, (Melbourne) 481-496.
- Günsenin 1989 N. Günsenin, Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs στὸ V. Déroche, J. M. Spieser (ἐπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine, BCH Suppl. XVIII* (Athènes) 267-276.
- Günsenin 1993 N. Günsenin, Ganos: Centre de production d'amphores à l'époque Byzantine, *Anatolia Antiqua* II, 157-176.
- Günsenin 1994 N. Günsenin, Ganos: Résultats des campagnes de 1992 et 1993, *Anatolia Antiqua* III, 165-178.
- Günsenin 1999 N. Günsenin, Les ateliers amphoriques de Ganos à l'époque byzantine, στὸ *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, L'Université de Provence, 125-128.
- Günsenin 2001 N. Günsenin, L'épave de Hamalti Burnu I (Ile de Marmara, Proconnèse): Resultats des campagnes 1998-2000, *Anatolia Antiqua / Eski Anadolu* 9, 117-133.
- Günsenin 2002 N. Günsenin, Medieval trade in the Sea of Marmara: the evidence of shipwrecks, στὸ R. Makrides (ἐπιμ.), *Travel in the Byzantine World* (Aldershot) 125-135.
- Günsenin 2009 N. Günsenin, Ganos wine and its circulation in the 11th century, στὸ M. Mandell Mango (ἐπιμ.), *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries* (Ashgate, Great Britain) 145-53.
- Günsenin, Hatcher 1997 N. Günsenin, H. Hatcher, Analyses chimiques comparatives des amphores de Ganos, de l'île de Marmara et de l'épave de Serçe Limani (Glass-Wreck) *Anatolia Antiqua* 5, 249-260.
- Haldon 1997 J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: the Transformation of a Culture*<sup>2</sup> (Cambridge U. P.).
- Haldon 1999 J. F. Haldon, The idea of the town in the Byzantine empire, στὸ G. P. Brogiolo and B. Ward-Perkins (ἐπιμ.), *The idea and ideal of the town between the late Antiquity and the early middle ages* (Leiden) 1-23.
- Hayes 1968 J. W. Hayes, A Seventh-Century Pottery Group, στὸ R. M. Harrison and

- N. Firatli, Excavations at Saraçhane in Istanbul: Fifth Preliminary Report, *DOP* 22, 203-216.
- Hayes 1972 J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. A catalogue of Roman Fine Wares*, The British School at Rome (London).
- Hayes 1980 J. W. Hayes, *A Supplement to Late Roman Pottery* (London).
- Hayes 1992 J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul: The Pottery* (Princeton).
- Hayes 2001 J. W. Hayes, Early Christian Pottery from Knossos: the 1978-1981 finds from the Knossos Medical Faculty Site, *BSA* 96, 431-454.
- Hayes 2003 J. W. Hayes, Hellenistic and Roman Pottery deposits from the «Saranda Kolones» Castle site at Paphos, *BSA* 98, 2003, 447-516.
- Hayes 2008 J. W. Hayes, Roman Pottery: Fine - Ware Imports, *The Athenian Agora* XXXII (Athens).
- Herrin 1972 J. Herrin, Byzantine Kythera, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 41-51.
- Hope Simpson,  
Lazenby 1972 R. Hope Simpson, J. F. Lazenby, The Akroterion Excavations, στὸ J. N. Coldstream, G.L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera, Excavations and Studies, Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 52-66.
- Howland 1958 R. H. Howland, *Greek Lamps and their survivals* (Princeton, American School of Classical Studies at Athens).
- Huxley 1972α G. L. Huxley, The History and Topography of Ancient Kythera, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera, Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 33-40.
- Huxley 1972β G. L. Huxley, Small Finds from Deposits, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera, Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 205-219.
- Huxley, Coldstream 1972 G. L. Huxley, J. N. Coldstream, Trial Excavations Near Kastri, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera, Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 67-76.
- Huxley, Trik,  
Coldstream 1972 G. L. Huxley, A. S. Trik, J. N. Coldstream, Tombs near Kastri, στὸ J. N. Coldstream, G. L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera, Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 220-227.
- Ioannidaki-Dostoglou  
1989 E. Ioannidaki-Dostoglou, Les vases de l'épave byzantine de Pelagonèse - Halonnèse, στὸ V. Deroche, J. M. Spieser (ἐπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, *BCH* Suppl. XVIII (Athènes) 157-171.
- Isler 1969 H. P. Isler, Heraion von Samos: eine frühbyzantinische Zisterne, *AM* 84, 202-226.
- Jacoby 2008 D. Jacoby, The Jews and the silk industry of Constantinople, στὸ A. Λα-

- μπροπούλου, Κ. Τσικνάκης (έπιμ.), *Ἡ ἑβραϊκὴ παρουσία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (4ος – 19ος αἰ.)*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 12 (Ἀθήνα) 17-37.
- Jantzen *et al.* 2004 U. Jantzen, W. Hautumm, W. R. Megow, M. Weber, *Samos XX: Die Wasserleitung des Eupalinos. Die Funde* (Bonn).
- Κανάκη, Μπιλιμέζη 2011 Ε. Κανάκη, Χ. Μπιλιμέζη, Ἐνδειξεις ὑπαρξης βυζαντινοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου στὸ Ἡράκλειο, Ἀνακοίνωση τοίχου στὸ *11ο Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, Ρέθυμνο 21-27 Ὀκτωβρίου 2001*.
- Κανονίδης 2003 Ἴ. Κανονίδης, Μεσοβυζαντινὴ ἐφυαλωμένη κεραμικὴ μὲ λευκὸ πηλὸ ἀπὸ ἀνασκαφῆς οἰκοπέδων στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ Χ. Μπακιρτζῆς (έπιμ.), *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, Ὀκτώβριος 1999* (Ἀθήνα) 71-76.
- Kaplan 2001 M. Kaplan, Le choix du lieu saint d'après certaines sources hagiographiques byzantines, στὸ Μ. Kaplan (έπιμ.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident, Byzantina Sorbonnensia* 18 (Paris) 183-198.
- Keay 1984 J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR Int. Series 196 (Oxford).
- Kingsley, Decker 2001 S. Kingsley, M. Decker, New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity, στὸ S. Kingsley, M. Decker (έπιμ.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean in Late Antiquity, Proceedings of a conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999* (Oxford) 1-27.
- Kiriati 2003 E. Kiriati, Sherds, Fabrics and Clay Sources: Reconstructing the Ceramic Landscapes of Prehistoric Kythera, στὸ Κ. Foster, R. Laffineur (έπιμ.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference / 9e Rencontre égéenne internationale, New Haven, Yale University, 18-21 April 2002, Aegaeum* 24 (Belgium, Université de Liège) 123-130.
- Klontza-Jaklova 2012 V. Klontza-Jaklova, The importance of Priniatikos Pyrgos for Byzantine Pottery Studies: floor deposits from Byzantine Building, στὸ *Fieldwork and Research at Priniatikos Pyrgos and Environs 1912-2012, A Conference, Athens, 1-2 June 2012* (Athens) 11.
- Kontogiannis 2008 N. Kontogiannis, Excavation of a 13th-century church near Vasilitsi, Southern Messenia, *Hesperia* 77, 2008, 497-537.
- Κορρέ-Ζωγράφου 1995 Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τὰ κεραμικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου* (Ἀθήνα).
- Κουκούλης 2003 Θ. Κουκούλης, Παρατηρήσεις σὲ ὄχυρωμένους βυζαντινοὺς οἰκισμοὺς τῶν Κυθῆρων – Νεότερα στοιχεῖα, στὸ Ἴ. Πετρόχειλος, Γ. Λεοντοσίνης (έπιμ.), *Α΄ Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, «Κύθηρα: Μύθος καὶ Πραγματικότητα»* (Κύθηρα) τ. Α΄, 155-177.
- Κουντούρα-Γαλάκη 1996 Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Ἡ Εἰκονοκλαστικὴ ΝΟΤΙΤΙΑ 3 καὶ τὸ λατινικὸ τῆς πρότυπο, *Σύμμεικτα* 10, 45-73.
- Κριτζᾶς 1971 Χ. Κριτζᾶς, Τὸ βυζαντινὸν ναυάγιον Πελαγοννήσου-Ἄλοννήσου, *ΑΑΑ* 4, 176-182.
- Κύρου 2003 Ἡ ναυτικὴ σημασία τῶν Κυθῆρων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς «σκο-



- τεινούς αιώνες» στο Ί. Πετρόχειλος, Γ. Λεοντσίνης (έπιμ.), *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών*, «Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα» (Κύθηρα) τ. Α΄, 109-123.
- Ladstätter, Sauer 2005 S. Ladstätter, R. Sauer, Late Roman C-Ware und locale spätantike Feinware aus Ephesos, στο F. Krinziger (έκδ.), *Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien) 143-201.
- Λαΐου 2006 Ά. Λαΐου, Οί ανταλλαγές και τὸ ἐμπόριο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως καὶ τὸν 12ο αἰῶνα, στο Ἄ. Λαΐου (έπιμ.), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα*, τόμ. Β΄ (Ἀθήνα) 471-559.
- Λαμπρινοῦ 2003 Μ. Λαμπρινοῦ, Τὸ Καστέλλι στὸν Αὐλαίμονα, στο Ί. Πετρόχειλος, Γ. Λεοντσίνης (έπιμ.), *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών*, «Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα» (Κύθηρα) τ. Α΄, 259-292.
- Langlotz 1969 E. Langlotz, Beobachtungen in Phokaia, *AM* 84, 377-385.
- Λεμπέση 1995 Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, *ΠΑΕ 1992* (Ἀθήνα) 211-230.
- Λεοντσίνη-Ἄνθη 2003 Μ. Λεοντσίνη-Ἄνθη, Ὅψεις τοῦ Κυθηραϊκοῦ τοπίου: ἀπὸ τοὺς σχολαστικοὺς ὑπομνηματισμοὺς στὴν ἀγιολογικὴ του ἀναπαράσταση, στο Ί. Πετρόχειλος, Γ. Λεοντσίνης (έπιμ.), *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών*, «Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα» (Κύθηρα) τ. Α΄, 323-326.
- Λεοντσίνη 2006 Μ. Λεοντσίνη, *Κωνσταντῖνος Δ΄ (668-685). Ὁ τελευταῖος πρωτοβυζαντινὸς αὐτοκράτορας*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Μονογραφίες 7 (Ἀθήνα).
- Λεοντσίνη 2008 Μ. Λεοντσίνη, Οἱ δυσκολίες διατήρησης τῆς Δύσης: 602-756, στο Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντσίνη, Τ. Λουγγῆς, *Βυζαντινὰ στρατεύματα στὴ Δύση (5ος-11ος αἰ.): ἔρευνες πάνω στὶς χερσαῖες καὶ ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις: σύνθεση καὶ ἀποστολὴ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων στὴ Δύση*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ἑρευνητικὴ Βιβλιοθήκη 5 (Ἀθήνα) 161-261.
- Λεοντσίνη-Ἄνθη 2012 Μ. Λεοντσίνη-Ἄνθη, Τὰ Κύθηρα καὶ αἱ νῆσοι ἐπὶ τὰ Πελοποννήσιοι λεγόμενοι στο «Περὶ Θεμάτων» τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (913-959), στο *Ἱστορίας μέριμνα. Τιμητικὸς Τόμος στὸν καθηγητὴ Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, Α1, Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (Ἀθήνα) 697-711.
- Λουγγῆς 2008 Τ. Λουγγῆς, Ὁ πρωτοβυζαντινὸς στρατός, στο Β. Βλυσίδου, Στ. Λαμπάκης, Μ. Λεοντσίνη, Τ. Λουγγῆς, *Βυζαντινὰ στρατεύματα στὴ Δύση (5ος-11ος αἰ.): ἔρευνες πάνω στὶς χερσαῖες καὶ ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις: σύνθεση καὶ ἀποστολὴ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων στὴ Δύση*, ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ἑρευνητικὴ Βιβλιοθήκη 5 (Ἀθήνα) 35-159.
- LRFW Working Group 2011α LRFW Working Group, An initiative for the revision of the late Roman fine wares in the Mediterranean (c. AD 200-700): The Barcelona ICREA/ESF Workshop, στο Μ. Α. Cau, P. Reynolds, M. Bonifay (έπιμ.), *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and*

- Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAM 1, Archaeopress (Oxford), 1-10.
- LRFW Working Group 2011β LRFW Working Group, Key contexts for dating of late Roman Mediterranean fine wares: a preliminary review an «seriation» στὸ Μ. Α. Cau, P. Reynolds, M. Bonifay (ἐπιμ.), *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAM 1, Archaeopress (Oxford), 15-32.
- Mackensen 1993 M. Mackensen, *Die spätantiken sigillata- und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien)*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 50 (München).
- McCormick 2001 M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900* (Cambridge University Press).
- Μακροπούλου 1999 Δ. Μακροπούλου, Ἄπλὰ ἐγχάρακτα, στὸ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (ἐπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφραλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχάρακτων*, (Ἀθήνα) 80, ἀρ. 85.
- Malamut 1988 E. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin, VIII-XIII siècles, Byzantina Sorbonensia 8* (Paris).
- Malamut 2003 E. Malamut, En passant par Cythère de l'Antiquité à la fin du XVI<sup>e</sup> siècle, στὸ Μ. Κουμανούδη, Χρ. Μαλτέζου (ἐπιμ.), *Βενετία καὶ Κύθηρα. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Βενετία, 6-7 Δεκεμβρίου 2002* (Ἀθήνα), 31-48.
- Μαλτέζου 1989 Χ. Μαλτέζου, Τὸ Χρονικὸ τοῦ Χειλᾶ. Κοινωνικὰ καὶ ἰδεολογικὰ προβλήματα στὰ Κύθηρα τὸν 15ο αἰ., *Σύμμεικτα 8*, 15-25.
- Μαλτέζου 1991 *Βενετικὴ παρουσία στὰ Κύθηρα. Ἀρχειακὲς μαρτυρίες* (Ἀθήνα).
- Μαλτέζου 1997 Χ. Μαλτέζου, Ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ στὰ βενετικὰ Κύθηρα, στὸ Μ. Χατζηδάκης, Ἰ. Μπίθα, *Εὔρετήριον Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος, Κύθηρα* (Ἀθήνα) 305-314.
- Marki, Cheimonopoulou 2003 E. Marki, M. Cheimonopoulou, Céramique de l'époque paléochrétienne tardive de la fouille de Louloudies en Piérie, στὸ Χ. Μπακιρτζῆς (ἐπιμ.), *7ο Διεθνὲς Συνέδριον Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999* (Ἀθήνα) 703-712.
- Martin 1998 A. Martin, La sigillata focese (Phocæan Red-Slip/Late Roman C Ware), στὸ L. Sagui (ἐπιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo, Atti del Convegno in onore di John W. Hayes (Rome 1995)* (Florence) 109-122.
- Μαυροειδῆ 1978 Φ. Μαυροειδῆ, Κοινωνία καὶ διοίκηση στὰ Κύθηρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ., *Δωδώνη 7*, 141-167.
- Mayet, Picon 1986 F. Mayet, M. Picon, Une sigillée phocéenne tardive (Late Roman C ware) et sa diffusion en Occident, *Figlina 7*, 129-34.
- Megaw 1972 A. H. S. Megaw, Ayios Panteleimon, Palaiopolis, Kythera, στὸ J. N. Coldstream, G.L. Huxley (ἐπιμ.), *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (London) 315-316.
- Megaw 1975 A.H.S. Megaw, An Early Thirteenth-Century Aegean Glazed Ware, στὸ

- G. Robertson, G. Henderson (έπιμ.), *Studies in Memory of David Talbot Rice* (Edinburgh) 34-45.
- Megaw, Jones 1983 A. H. S. Megaw, R. E. Jones, Byzantine and Allied Pottery. A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origin and Distribution, *BSA* 78, 235-263.
- Meinardus 1972 O.F.A. Meinardus, Medieval navigation according to Akidographemata in byzantine Churches and Monasteries, *ΔΧΑΕ*, τόμ. ΣΤ' (1970-1972) 29-52.
- Morgan 1942 C. H. Morgan, *Corinth XI, The Byzantine Pottery* (Cambridge, Mass).
- Morrisson 2003 C. Morisson, L'atelier de Carthage et la diffusion de la monnaie frappée dans l'Afrique vandale et byzantine (493-695), *Antiquité Tardive* 11, 65-68.
- Morrisson, Seibt 1982 C. Morisson, W. Seibt, Sceaux de commerciaires byzantins du VIIe siècle trouvés à Carthage, *Revue numismatique* 25, 222-240.
- Μπίθια 2004 Ί. Μπίθια, Τὰ βυζαντινὰ Κύθηρα μέσα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, *ΣΤ' Διεθνὲς Πανιόνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, Κέντρο Μελετῶν Ἰονίου, Ἑταιρεία Ζακυνθιακῶν Σπουδῶν, Πρακτικά*, τ. 4 (Ἀθήνα) 565-578.
- Μπορμπουδάκη 1999 Μ. Μπορμπουδάκη, Ἀπλὰ ἐγχάρακτα στὸ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (έπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφυσλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαρακτῶν* (Ἀθήνα) 80, ἀρ. 86.
- Murialdo 2001 G. Murialdo, Le anfore da trasporto, στὸ T. Mannoni, G. Murialdo (έπιμ.), *S. Antonino: Un insediamento fortificato nella Liguria Byzantina* (Bordighera) 255-296.
- Ντίνα 1999 Ἀ. Ντίνα, Τὸ βυζαντινὸ ναυάγιο Πελαγοννήσου Ἀλοννήσου, στὸ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (έπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφυσλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαρακτῶν* (Ἀθήνα) 122-142.
- Ξανθοπούλου 2004 Μ. Ξανθοπούλου, Παλαιοχριστιανικὴ κεραμικὴ τῆς ἀρχαίας Ἰτάνου, στὸ A. Di Vita (έπιμ.), *Creta Romana e Protobizantina. Atti del Congresso Internazionale, Iraklion, 23-30 settembre 2000*, vol. III/1 (Padova) 1013-1027.
- Oikonomou-Laniado 1997 A. Oikonomou-Laniado, Céramique commune d'Argos, στὸ G. Demians d'Archimbaud (έπιμ.), *La Céramique Médiéval en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AIM2, Aix-en-Provence* (Aix-en-Provence) 237-238.
- Οἰκονομίδης 1967 Ν. Α. Οἰκονομίδης, Ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.) (12 Μαΐου - ΒΗΓ 3, ἀρ. 2430), *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 1 (Ἀθήνα) 264-291.
- Orton et al. 1993 C. Orton, P. Tyers, A. Vince, *Pottery in Archaeology* (Cambridge).
- Παπαβασιλείου 1999 Ἐ. Παπαβασιλείου, Λεπτεγχάρακτα, στὸ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (έπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφυσλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαρακτῶν* (Ἀθήνα) 31, ἀρ. 10.
- Παπαδημητρίου 2011 Μ. Παπαδημητρίου, Ἡ ὄχρωματικὴ θέση στὸν Ἅγιο Γεώργιο Κολοκυθιάς Κυθήρων, στὸ *Διεθνὲς Συνέδριο Ὀχρωματικὴ Ἀρχιτεκτο-*

- νική στην Πελοπόννησο (5ος-15ος αιώνας), *Ίσθμὸς Κορίνθου*, 30 Σεπτεμβρίου-2 Ὀκτωβρίου 2011, Περιλήψεις, 55.
- Παπαευτυχίου 2011 I. Παπαευτυχίου, Ξερολιθικές κατασκευές στην Ελλάδα: Ἡ ἀξία καὶ ἡ ἀπαξίωσή τους, στὸ 11ο Πανελλήνιο Ἀρχιτεκτονικὸ Συνέδριο, «Ἐπάγγελμα Ἀρχιτέκτων» (Ἀθήνα) 1-10.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1996 Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, *Μεσαιωνικὴ Ἐφυαλωμένη Κεραμικὴ τῆς Κύπρου. Τὰ ἐργαστήρια Πάφου καὶ Λαπήθου* (Θεσσαλονίκη).
- Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 1999 Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (ἐπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφυαλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαράκτων* (Ἀθήνα).
- Rapanikola-Bakirtzis et al. 1992 D. Rapanikola-Bakirtzis, E. Dautermann Maguire, H. Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres, Illinois Byzantine Studies III* (Urbana-Chicago).
- Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Μαυρικού, Μπακιρτζῆς 1999 Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Φ. Ν. Μαυρικού, Χ. Μπακιρτζῆς, *Βυζαντινὴ κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη* (Ἀθήνα).
- Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2003 Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ, Ἔργαστήρια ἐφυαλωμένης κεραμικῆς στὸ βυζαντινὸ κόσμο, στὸ Χ. Μπακιρτζῆς (ἐπιμ.), *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, Ὀκτώβριος 1999* (Ἀθήνα) 45-66.
- Patterson, Whitehouse 1992 H. Patterson, D. Whitehouse, *The Medieval Domestic Pottery*, στὸ F. D'Andria, D. Whitehouse (ἐπιμ.), *Excavations at Otranto*, vol. II: The Finds (Lecce) 87-195.
- Peacock 1977 D. P. S. Peacock, *Ceramics in Roman and Medieval Archaeology*, στὸ D. P. S. Peacock, *Pottery and the Early Commerce. Characterization and Trade in Roman and Later Ceramics* (London) 21-33.
- Peacock, Williams 1986 D. P. S. Peacock, D. F. Williams, *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide* (London, New York).
- Πέννα 2001 Β. Πέννα, Νομισματικές νύξεις γιὰ τὴ ζωὴ στὶς Κυκλάδες κατὰ τοὺς 8ο καὶ 9ο αἰῶνες, στὸ Ε. Κουντούρα-Γαλάνη (ἐπιμ.), *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)*, *EIE/IBE, Διεθνὴ Συμπόσια 9* (Ἀθήνα) 399-410.
- Pétridis 1995 Pl. Pétridis, *La céramique paléochrétienne de Delphes*, Thèse de Nouveau Doctorat (Paris).
- Pétridis 2010 Pl. Pétridis, *La céramique protobyzantine de Delphes: une production et son contexte*, Fouilles de Delphes V (Paris).
- Πετρόχειλος 1984 I. E. Πετρόχειλος, *Τὰ Κύθηρα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ ὡς τὴ Ρωμαϊοκρατία* (Ἰωάννινα).
- Philotheou, Michailidou 1989 G. Philotheou, M. Michailidou, *Plats byzantins provenant d'une épave près de Castelorizo*, στὸ V. Déroche, J.-M. Spieser (ἐπιμ.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Suppl. XVIII, 173-176.
- Piéri 2005a D. Piéri, *Le commerce du vin oriental à l'époque Byzantin (Ve-VIIIe siècles). Le témoignage des amphores en Gaule (Beyruth)*.
- Piéri 2005b D. Piéri, *Nouvelles productions d'amphores de Syrie du Nord aux*



- époque protobyzantine et omeyyade, στο *Mélanges Jean-Pierre Sordini, Travaux et Mémoires* 15 (Paris) 583-596.
- Piéri 2007 D. Piéri, Les centres de production d'amphores en Méditerranée orientale durant l'Antiquité tardive: quelques remarques, στο M. Bonifay, J.-C. Trégliat (έπιμ.), *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Int. Series 1662 (II) (Oxford) 611-625.
- Pierrat, Thalamann 1980 M. Pierrat, J.-P. Thalamann, Céramique romaine et médiévale d'Argos, *EtArg, BCH Suppl.* VI (Paris) 459-492.
- Πίκουλας 1999 Γ. Α. Πίκουλας, Κυθηραϊκά, *HOROS* 13, 71-80.
- Portale, Romeo 2001 E. C. Portale, I. Romeo, Contetitori da trasporto, στο *Di Vita A.* (έπιμ.), *Gortina V, 3. Lo scavo del Pretorio (1989-1995). I materiali*, Monografie della Scuola Archaeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XII (Padoue-Atene) 260-410.
- Roulou-Papadimitriou 1990 N. Roulou-Papadimitriou, Church Complex at Pseira. Excavations at Pseira, 1987 and 1988, *Cretan Studies* 2, 5-9.
- Roulou-Papadimitriou 1995 N. Roulou-Papadimitriou, Le monastère byzantin à Pseira (Crète): la céramique, στο *Akten des Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Bonn, 22- 28 September 1991*, v. 2 (Münster) 1119-1131.
- Πούλου-Παπαδημητρίου 2000 N. Πούλου-Παπαδημητρίου, Οί λύχνοι, στο Ph. Betancourt, N. Μαρινάτου, *Τὸ Σπήλαιο τῆς Ἀμνισοῦ: Ἡ ἔρευνα τοῦ 1992*, *AE* 2000, 214-227.
- Πούλου-Παπαδημητρίου 2001 N. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ νησιωτικὸ χῶρο καὶ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (7ος-9ος αἰ.): μία πρώτη προσέγγιση, στο Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (έπιμ.), *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, EIE/IBE, Ἀθήνα-Μάιος 1999* (Ἀθήνα) 231-266.
- Πούλου-Παπαδημητρίου 2003 N. Πούλου-Παπαδημητρίου, Μεσοβυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη: 9ος-12ος αἰῶνας, στο Χ. Μπακιρτζῆς (έπιμ.), *7ο Διεθνὲς Συνέδριο Μεσαιωνικῆς Κεραμικῆς τῆς Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, Ὀκτώβριος 1999* (Ἀθήνα) 211-226.
- Roulou-Papadimitriou 2005 N. Roulou-Papadimitriou, Les plaques-boucles byzantines de l'île de Crète (fin VIe-IXe siècle), *Travaux et Mémoires* 15, *Mélanges Jean-Pierre Sordini* (Paris) 687-704.
- Πούλου-Παπαδημητρίου 2008 N. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἐλεύθερνα: ἡ στέρνα τῆς Ἁγίας Ἄννας, στο Θ. Καλπαξῆς, N. Πούλου *et al.*, *Ἐλεύθερνα, Τομέας II, 3. Βυζαντινὸ σπίτι στὴν Ἁγία Ἄννα* (Ρέθυμνο) 25-187.
- Πούλου-Παπαδημητρίου 2009 N. Πούλου-Παπαδημητρίου, Ἡ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ παρουσία στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό: ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία, στο *Ἡ Διεθνὲς Πανίστιο Συνέδριο, Ἐταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, Χώρα Κυθήρων 21-25 Μαΐου 2006, Πρακτικά*, τόμ. I, Ἀρχαιολογία - Ἀρχιτεκτονική, Φυσικὸ περιβάλλον (Κύθηρα) 344-356.
- Roulou-Papadimitriou 2012 N. Roulou-Papadimitriou, Pottery of the middle Byzantine period and the first centuries of the Venetian occupation from Petras, Siteia, στο

- M. Tsiropoulou (έπιμ.), *Petras, Siteia, 25 years of Excavation and Studies*, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 16 (Athens) 315-323.
- Πούλου-Παπαδημητρίου  
ύπό δημοσίευση N. Πούλου-Παπαδημητρίου, Βυζαντινά έλαϊκά μεταφορικά άγγεϊα 7ος -14ος αϊ., στο Η. Άναγνωστάκης, Εϋ. Μπαλιτᾶ (έπιμ.), *Έλιὰ καὶ λάδι στὴν Α. Μεσόγειο ἀπὸ τὴν προϊστορία στὴ βιομηχανικὴ ἐποχὴ* (ύπό δημοσίευση).
- Poulou-Papadimitriou  
(ύπό δημοσίευση) N. Poulou-Papadimitriou, Transport amphorae and trade in the Aegean from the 7th to the 9th century AD: containers for wine or olive oil? στο E. Margaritis, J. Renfrew and M. K. Jones (έπιμ.), *Wine confessions: production, trade and social significance of wine in ancient Greece and Cyprus*, Occasional Wiener Laboratory Series, *Hesperia* (ύπό δημοσίευση).
- Poulou-Papadimitriou,  
Didioui 2010 N. Poulou-Papadimitriou, S. Didioumi, Nouvelles données sur la production de l'atelier protobyzantin à Kardamaina (Cos-Grèce), στο S. Menchelli, S. Santoro, M. Pasquinucci, G. Guiducci (έπιμ.), *LRCW 3, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry, Comparison between western and eastern Mediterranean*, BAR Int. Ser. 2185 (II) (Oxford) 741-749.
- Poulou-Papadimitriou,  
Didioui  
(ύπό δημοσίευση) N. Poulou-Papadimitriou, S. Didioumi, Two ceramic workshops of the early Byzantine period in the island of Cos, Greece στο F. Thuiller, E. Louis (έπιμ.), *Potters' workshops in the early Middle Ages (Vth-XIIth century)*, *Douais 2011* (ύπό δημοσίευση).
- Poulou-Papadimitriou,  
Nodarou 2007 N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, La céramique protobyzantine de Pseira: la production locale et les importations. Etude typologique et pétrographique, στο M. Bonifay, J.-C. Trégliat (έπιμ.), *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR Int. Series 1662 (II) (Oxford) 755-766.
- Poulou-Papadimitriou  
Nodarou  
(ύπό δημοσίευση) N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, Transport amphorae and the maritime trade routes in the Aegean from the 5th to the 9th century AD. Preliminary results of the EU funded project "Pythagoras II": the Cretan case study, στο N. Poulou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (έπιμ.), *LRCW4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, BAR Int. Series (Oxford) (ύπό δημοσίευση).
- Poulter 1998 A. G. Poulter, Field survey at Louloudies: a new late Roman fortification in the Pieria, *BSA* 93, 463-511.
- Pratsch 2005 Th. Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in mittelbyzantinischer Zeit*, Millenium Studies 6 (Berlin - N. York).
- Pryor, Jeffreys 2006 J. H. Pryor, E. M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca. 500-1204*, *The Medieval Mediterranean* 62 (Leiden).
- Pyrrou, Tsaravopoulos,  
Bojic 2006 N. Pyrrou, A. Tsaravopoulos, C. O. Bojica, The byzantine settlement of Antikythira (Greece) in the 5th-7th centuries, στο S. A. Luca, V. Sirbu (έπιμ.), *The Society of the Living - The Community of the Dead (from*

- Neolithic to the Christian Era*, *Acta Terrae Septemcastrensis*, V, 1 (Sibiu) 223-228.
- Reynolds 1995 P. Reynolds, *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence*, BAR Intern. Series 604 (Oxford).
- Reynolds 2011 P. Reynolds, A 7th century deposit from *Byzantine Carthago Spartaria* (Cartagena, Spain), στὸ M. A. Cau, P. Reynolds, M. Bonifay (ἐπιμ.), *LRFW 1. Late Roman Fine Wares. Solving Problems of Typology and Chronology. A review of the evidence, debate and new contexts*, RLAM 1, Archaeopress (Oxford) 99-127.
- Riley 1979 J. A. Riley, The Coarse Pottery from Berenice, στὸ J. A. Loyd (ἐπιμ.), *Excavations at Sidi Khrebish – Benghazi (Berenice)*, II, *Libya Antiqua* Suppl. V.II (Tripoli) 91-467.
- Rizzo 2000 M. A. Rizzo, Terra sigillata LRC, στὸ A. di Vita (ἐπιμ.), *Gortina V.3, I, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), I materiali*, Monografie della Scuola Archaeologica Italiana di Atene e delle missioni Italiane in Oriente XII (Padova) 55-64.
- Rosser 1983 J. Rosser, The Pottery, στὸ W. McDonald, W. Coulson, J. Rosser (ἐπιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. v. III, Dark Age and Byzantine Occupation* (University of Minnesota Press, USA) 378-387.
- Rosser 1985 J. Rosser, Excavations at Saranda Kolones, Paphos, Cyprus 1981-1983, *DOP* 39, 81-97.
- Rougé 1978 J. Rougé, Ports et escales dans l'empire tardif, στὸ *La navigazione Mediterranea nell'alto Medioevo, Spoleto, 14-17 aprile 1977* (Spoleto) 67-124.
- Russell 1986 J. Russell, Transformations in Early Byzantine Urban Life: The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence, *The 17th Int. Byz. Congress, Major Papers, Washington 1986* (New York) 137-184.
- Sagui 1995 L. Sagui, L'edra della Crypta Balbi e il monastero di S. Lorenzo in Pallacinis, *Quaderni di Archeologia Etrusco-italica* 23, 121-129.
- Sagui 1998 L. Sagui, Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo? στὸ L. Sagui (ἐπιμ.), *Ceramica in Italia: VI - VII secolo, Atti del Convegno in onore di John W. Hayes, Rome 1995* (Florence) 305-330.
- Sagui et al. 1997 L. Sagui, M. Ricci, D. Romei, Nuovi dati ceramologici per la storia economica di Roma tra VII e VIII secolo, στὸ G. Demians d'Archimbaud (ἐπιμ.), *La Céramique Médiévale en Méditerranée, Actes du VIe Congrès de l'AICM2, Aix-en-Provence 1995* (Aix-en-Provence) 35-48.
- Σάθας 1884 K. Σάθας, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 6 (Παρίσι-Ἀθήνα).
- Σακελλαράκης 1999 Γ. Σακελλαράκης, *Ἀνασκάπτοντας τὸ παρελθόν* (Ἀθήνα).
- Σακελλαράκης 2003 Γ. Σακελλαράκης, Τὰ Κύθηρα στὴν τρίτη καὶ δεύτερη χιλιετία π.Χ., στὸ Μ. Κουμανούδη, Χρ. Μαλτέζου (ἐπιμ.), *Βενετία καὶ Κύθηρα. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου, Βενετία, 6-7 Δεκεμβρίου 2002, Νόστος* 2 (Ἀθήνα) 33-35.
- Σακελλαράκης 2011 Γ. Σακελλαράκης, Ἡ ἀνασκαφή, στὸ Γ. Σακελλαράκη, *Κύθηρα. Τὸ Μι-*

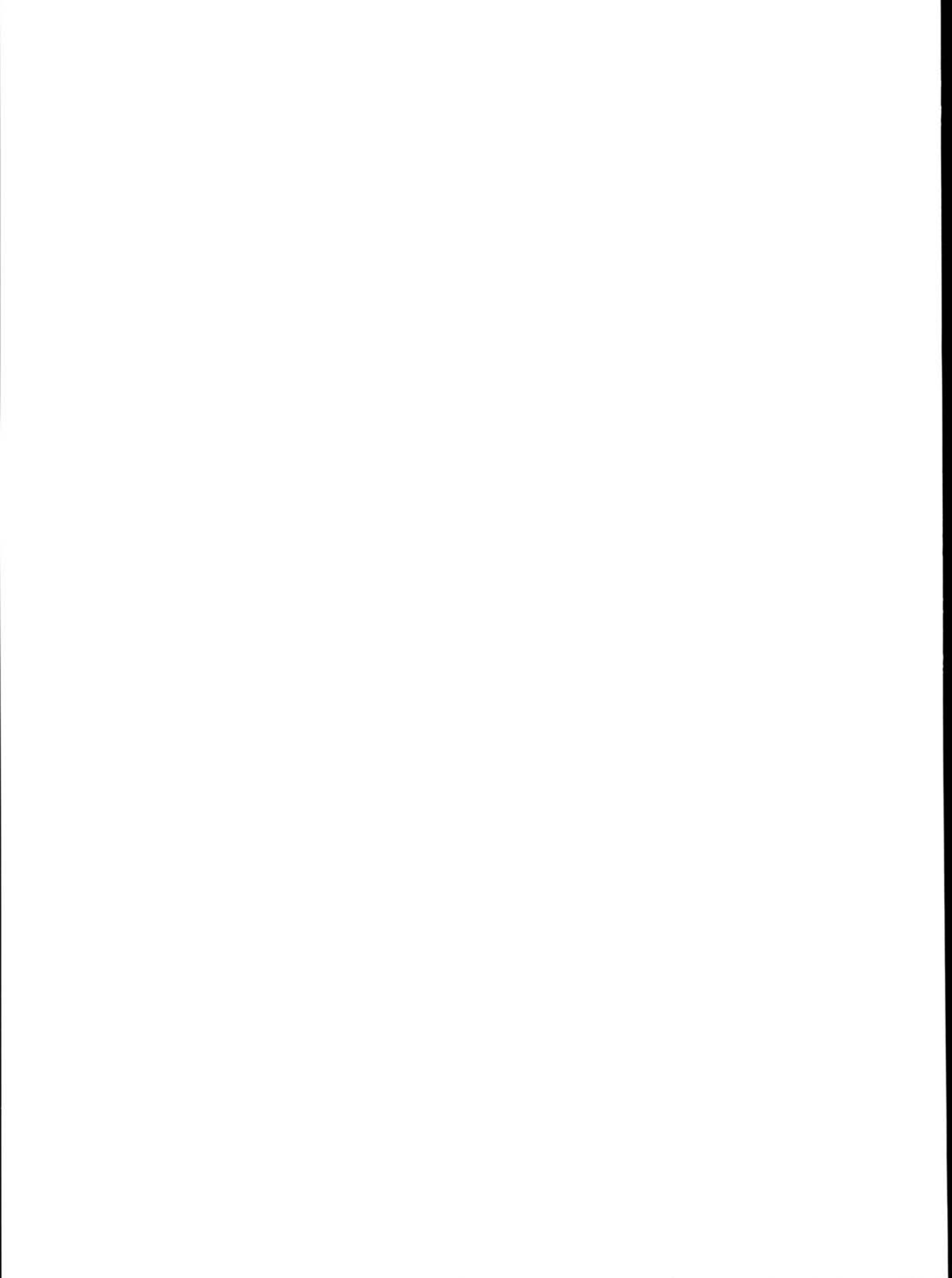
- νωικὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Βουνό. 1: Τὰ Προανα-  
σκαφικὰ καὶ ἡ ἀνασκαφή, ΒΑΕ ἀρ. 271 (Ἀθήνα) 146-336.
- Salway 2001 B. Salway, Travel, itineraria and tabellaria, στὸ C. Adams, R. Laurence (ἐπιμ.), *Travel and Geography in the Roman Empire* (London, New York).
- Sanders 1987 G. D. R. Sanders, An assemblage of Frankish Pottery at Corinth, *Hesperia* 56, 159-195.
- Sanders 1993 G. D. R. Sanders, Excavations at Sparta; the Roman Stoa, 1988-1991, Preliminary Report, part I, Medieval Pottery, *BSA* 88, 251-286.
- Sanders 1999α G. D. R. Sanders, A Late Roman Bath at Corinth: Excavations in the Panayia Field, 1995-1996, *Hesperia* 68, 441-480.
- Sanders 1999β G. D. R. Sanders, Παραγωγή τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κορίνθου, στὸ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (ἐπιμ.), *Βυζαντινὰ Ἐφυσλωμένα Κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαράκτων* (Ἀθήνα) 159-164.
- Sanders 2004 G. D. R. Sanders, Problems in Interpreting Rural and Urban Settlement in Southern Greece, AD 365-700, στὸ N. Christie (ἐπιμ.), *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot) 163-193.
- Schneider 2000 G. Schneider, Chemical and mineralogical studies of late Hellenistic to Byzantine pottery production in the Eastern Mediterranean, *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 36, 525-536.
- Shepard 1980 A. O. Shepard, *Ceramics for the Archaeologist*, Carnegie Institution of Washington (Washington).
- Σιδηρόπουλος 2000 Κλ. Σιδηρόπουλος, Νομισματικὰ εὐρήματα, στὸ Π. Θέμελης (ἐπιμ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλεύθερα, Τομέας Ι, τόμ. Β' (Ρέθυμνο)* 261-287.
- Sidiropoulos 2012 ΚΙ. Sidiropoulos, Numismatic Finds from Priniatikos Pyrgos: major gains from minor capital, στὸ *Fieldwork and Research at Priniatikos Pyrgos and Environs 1912-2012, A Conference, Athens, 1-2 June 2012* (Athens) 13.
- Sirano 2001 F. Sirano, Ceramica da fuoco, στὸ A. Di Vita (ἐπιμ.), *Gortina V.3, Lo scavo del Pretorio (1989-1995), τ. V.3, II, I Materiali* (Padova) 537-561.
- Slane, Kiriatzī (ὕπὸ δημοσίευση) K. W. Slane, E. Kiriatzī, Kythera at Fresco: Middle and Late Roman Cooking Pots from the Aegean Region, στὸ N. Poulou, E. Nodarou, V. Kilikoglou, *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry* (ὕπὸ δημοσίευση) BAR Int. Ser. (Oxford).
- Slane, Sanders 2005 K. W. Slane, G. D. R. Sanders, Corinth: Late Roman Horizons, *Hesperia* 74, 243-297.
- Sodini 1989 J.-P. Sodini, Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine, στὸ C. Morisson, J. Lefort (ἐπιμ.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine IVe-VIe siècle, Réalités byzantines* (Paris) 167-168.
- Sodini 1993 J.-P. Sodini, La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IVe-VIe siècles), *DOP* 47, 139-184.
- Sodini 2006 J.-P. Sodini, Ἡ χρήση μαρμάρου καὶ πέτρας (7ος-15ος αἰώνας), στὸ Ἀ. Λαΐου (ἐπιμ.), *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα, τόμ. Α'* (Ἀθήνα) 223-248.



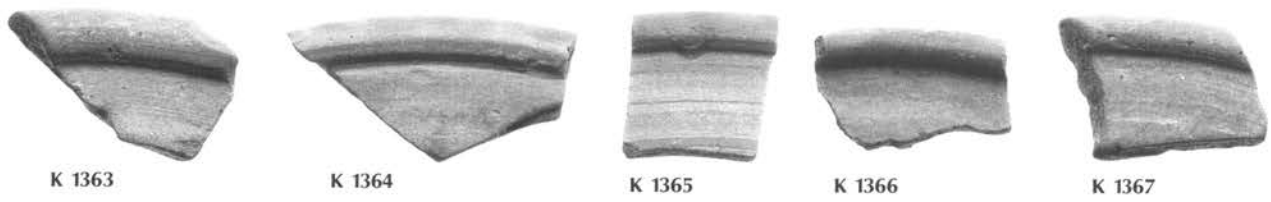
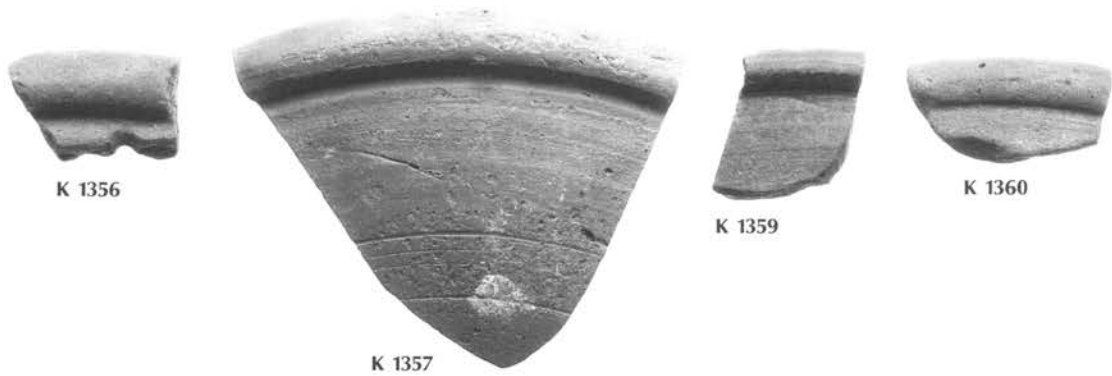
- Steckner 1993 C. Steckner, Grabfunde, στο C. Steckner, W. Martini (έπιμ.), *Das Gymnasium Von Samos: Das Frühbyzantinische Klostergut* (Bonn) 119-142, πίν. 14-17.
- Στεῖρος, Μαρκουλάκη, Παπαγεωργίου 2004 Σ. Κ. Στεῖρος, Σ. Παπαγεωργίου, Σ. Μαρκουλάκη, Καταστροφή τῶν Κρητικῶν πόλεων τὸ 365 μ.Χ., στοῦ Α. Di Vita (έπιμ.), *Creta Romana e Protobizantina. Atti del Congresso Internazionale, Iraklion, 23-30 settembre 2000*, τ. II (Padova) 445-458.
- Stiros 2001 S. Stiros, The AD 365 Crete earthquake and possible seismic clustering during the 4th-6th centuries AD in the Eastern Mediterranean: a review of historical and archaeological data, *Journal of Structural Geology* 23, 545-562.
- Stiros 2010 S. Stiros, The 8.5+ magnitude, AD 365 earthquake in Crete: Coastal uplift, topography changes, archaeological and historical signature, *Quaternary International* 216, 54-63.
- Stiros, Drakos 2006 S. Stiros, A. Drakos, A fault-model for the tsunami-associated, magnitude  $\geq 8.5$  Eastern Mediterranean, AD 365 earthquake. *Zeitschrift für Geomorphologie* 146, 125-137.
- Στράτος 1972 Α. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τ. Δ' (Ἀθήνα).
- Thiriet 1970 Fr. Thiriet, A propos de la seigneurie des Venier sur Cerigo, *Studi Veneziani* 12, 1970, 199-210.
- Τζώνου-Herbst 1999 Ἰ. Τζώνου-Herbst, Κόρινθος, στοῦ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (έπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφυσλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαράκτων* (Ἀθήνα) 178-179, ἀρ. 205, 206.
- Tortorella 1998 S. Tortorella, La sigillata africana in Italia nel VI e nel VII secolo d.C.: problemi di cronologia e distribuzione, στοῦ L. Sagui (έπιμ.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo, Atti del Convegno in onore di John W. Hayes, Rome 1995* (Florence) 41-69.
- Touratsoglou et. al. 2006 I. Touratsoglou, I. Koltsida-Makri, Y. Nikolaou, New lead seals from Crete, *SBS* 9, 2006, 49-68.
- Τσανανᾶ 1999 Τ. Τσανανᾶ, Ἄδρεγχάρακτα, στοῦ Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (έπιμ.), *Βυζαντινὰ ἐφυσλωμένα κεραμικά, Ἡ τέχνη τῶν ἐγχαράκτων* (Ἀθήνα) 48, ἀρ. 34.
- Τσαρὰβόπουλος 1986 Α. Τσαρὰβόπουλος, Ἡ ἀρχαία πόλις τῆς Χίου. Στοιχεῖα γιὰ τὴν τοπογραφία τῆς ἀπὸ σωστικὲς ἀνασκαφές, *HOROS* 4, 124-144.
- Τσικνάκης 2003 Κ. Τσικνάκης, Una Lanterna dell'Archipelago. Ἱστορική σκιαγράφηση τῶν Κυθῆρων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Βενετικῆς περιόδου, στοῦ Μ. Κουμανούδη, Χρ. Μαλτέζου (έπιμ.), *Βενετία καὶ Κύθηρα. Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Βενετία, 6-7 Δεκεμβρίου 2002* (Ἀθήνα) 97-118.
- Φιλοθέου, Μιχαηλίδου 1986 Γ. Φιλοθέου, Μ. Μιχαηλίδου, Βυζαντινὰ πινάκια ἀπὸ τὸ φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντὰ στοῦ Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41, Α' Μελέτες, 271-330, πίν. 61-80.
- Χατζηδάκης 1997 Μ. Χατζηδάκης, Χρονολογικὴ ἀνασκόπηση τῶν μνημείων ζωγραφικῆς, στοῦ Μ. Χατζηδάκης, Ἰ. Μπίθα, *Εὔρετήριον Βυζαντινῶν Τοιχο-*

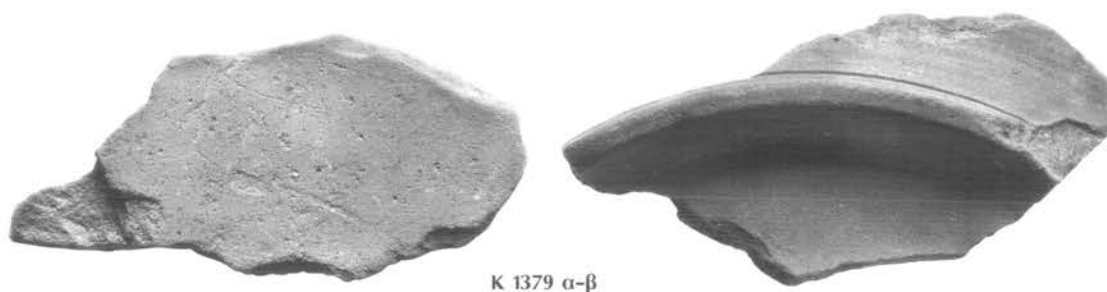
- γραφιών Κυθήρων, *Ακαδημία Αθηνών*, Κέντρο Έρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης (Ἀθήνα) 39-41.
- Χατζηδάκης, Μπίθα 1997 Μ. Χατζηδάκης, Ἴ. Μπίθα, *Εύρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Κυθήρων*, Ἀκαδημία Αθηνῶν, Κέντρο Έρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης (Ἀθήνα).
- Χριστοφιλοπούλου 1981 Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. 2' (Θεσσαλονίκη).
- Van Alfen 1996 P. G. Van Alfen, New light on the 7th c. Yassi Ada shipwreck: capacities and standard sizes of LRA1 amphora, *JRA* 9, 189-213.
- Vogt 1994 Ch. Vogt, Πρωτοβυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἁγία Γαλήνη, *Κρητικὴ Ἔστιά* 4, περ. Δ', 4 (1991/1993), 39-75.
- Vogt 2000 Ch. Vogt, The Early Byzantine Pottery, στὸ Π. Θέμελης (ἐπιμ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλεύθερα - Τομέας Ι*, τ. 2 (Ρέθυμνο) 39-199.
- Vroom 2003 J. Vroom, *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A case study from Boeotia, Central Greece* (Leiden).
- Waagé 1933 F. O Waagé, The American Excavations in the Athenian Agora. First Report: The Roman and Byzantine Pottery, *Hesperia* 2, 279-328.
- Waagé 1948 F. O Waagé, Hellenistic and Roman Tableware of North Syria, στὸ *Antioch-on - the - Orontes IV, 1, Ceramics and Islamic Coins* (Princeton University Press) 1-60.
- Waksman, Trégliā 2007 S. Y. Waksman, J.-C. Trégliā, Caractérisation géochimique et diffusion méditerranéenne des céramiques culinaires «égéennes». Études comparées des mobiliers de Marseille, de Beyrouth et d'Alexandrie (Ve s.-VIII s.), στὸ Μ. Bonifay, J.-C. Trégliā (ἐπιμ.), *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, BAR Int. Ser. 1662 (II) (Oxford) 645-657.
- Warner-Slane 1994 K. Warner-Slane, Identifying the Tetrarchy at Corinth: Pottery, Lamps and Other Finds from the Peribolos of Apollo, *Hesperia* 63, 127-168.
- Wickham 2005 Ch. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400-800* (Oxford University Press).
- Williams, Zervos 1983 Ch. Williams, O. Zervos, Corinth 1982, east of the Theater, *Hesperia* 52, 1-63.
- Wiseman 1967 J. Wiseman, Excavations at Corinth, the Gymnasium Area, 1965, *Hesperia* 36, 13-41.
- Yangaki 2005 A. Yangaki, *La céramique des IVe-VIIIe siècles ap. J.-C. d'Eleutherna* (Athènes).
- Zuckerman 2005 C. Zuckerman, Learning from the Enemy and More : Studies in «Dark Centuries» Byzantium, *Millenium* 2, 80-115.

## ΠΙΝΑΚΕΣ









Κ 1379 α-β



Κ 1382 α-β



Κ 1383 α-β



Κ 1385



Κ 1391



Κ 1392



Κ 1393



Κ 1394



Κ 1395



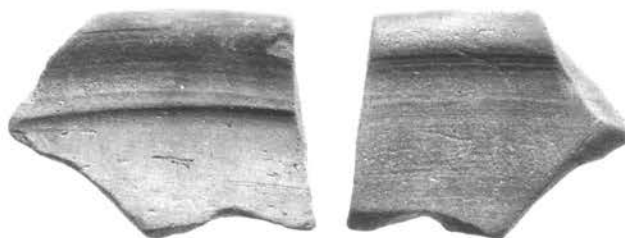
Κ 1396



Κ 1397



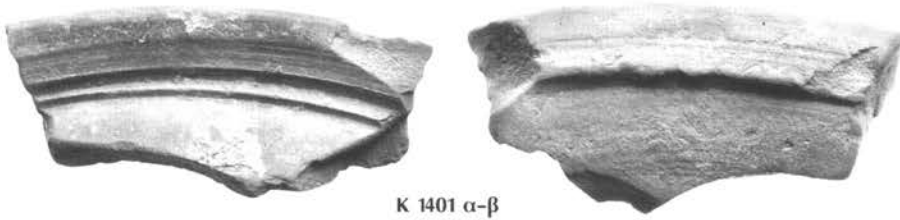
Κ 1398



Κ 1399 α-β



Κ 1400 α-β



Κ 1401 α-β



Κ 1402 α-β



Κ 1404



Κ 1406



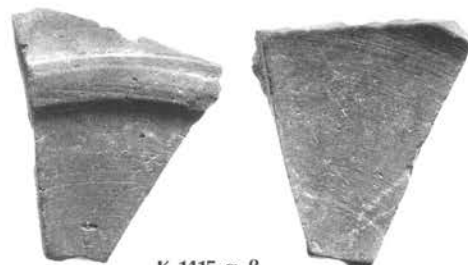
Κ 1407



Κ 1409



Κ 1410



Κ 1415 α-β



Κ 1415(α) α-β



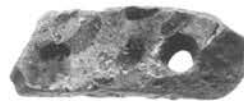
Κ 1416



Κ 1429



Κ 1430



Κ 1432



Κ 1434



Κ 1436



Κ 1437



Κ 1439



Κ 1440



Κ 1441





α



β



γ

Κ 1453α-γ



K 1442



K 1443



K 1455



K 1456



K 1458



K 1460



K 1462



K 1467



K 1469α



K 1470



K 1477



K 1477α



K 1471



K 1480



K 1481



K 1485



K 1486



K 1487



K 1488



K 1490



K 1489



K 1492



K 1494α



K 1496



K 1497α



K 1498



K 1498α



K 1498β



K 1499



K 1501β

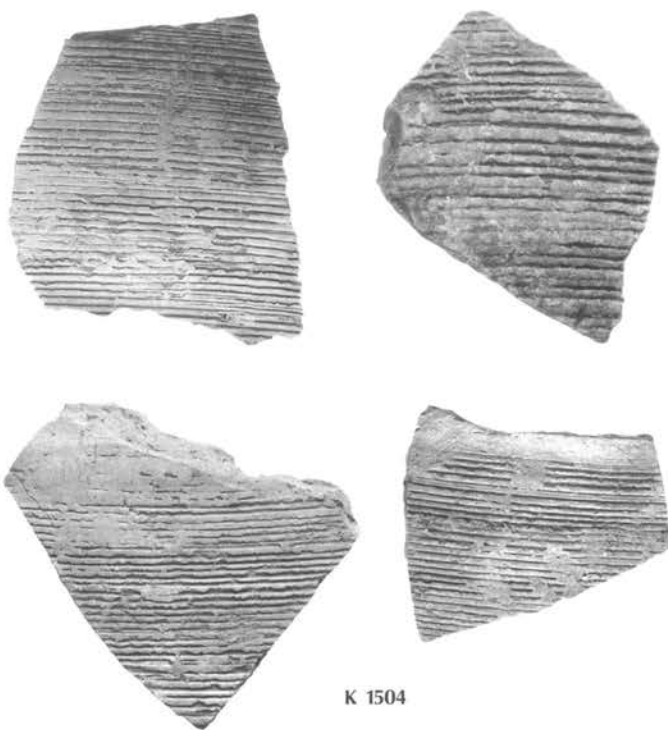


K 1502



K 1503





K 1504



K 1510



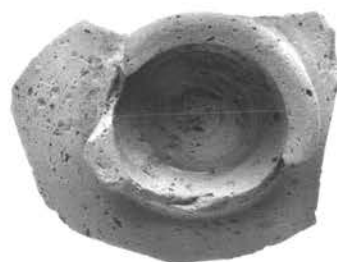
K 1513



K 1518



K 1518α



K 1523



Κ 1535



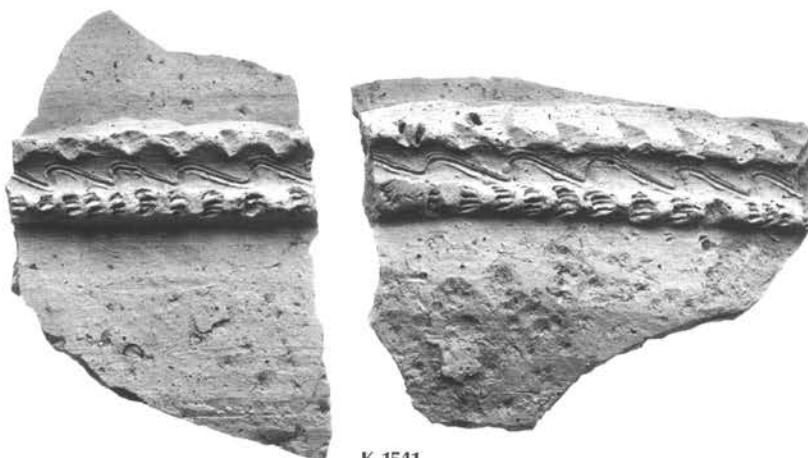
Κ 1535



K 1536



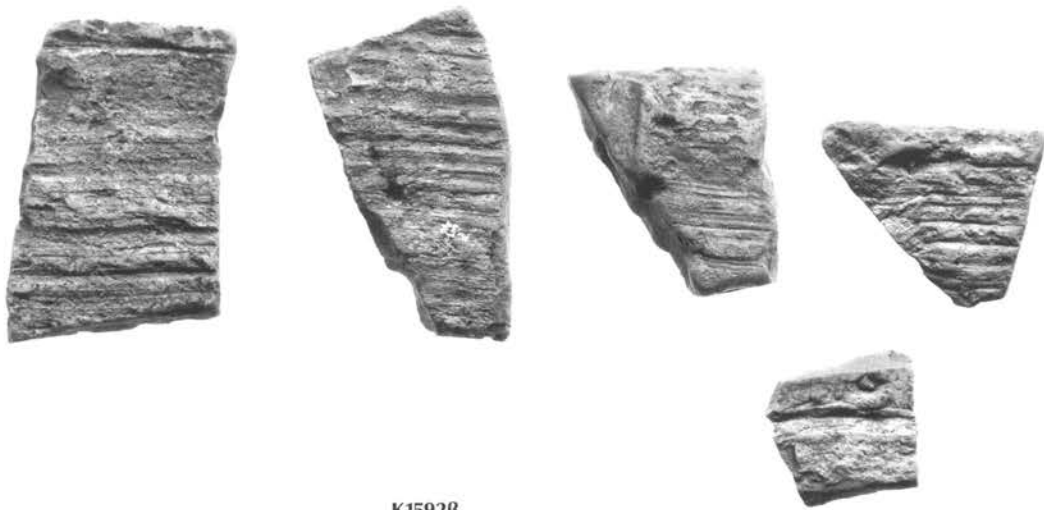
K 1538



K 1541



K 1542



Κ1592β



Κ 1544



Κ 1565



Κ 1566



Κ 1566α



Κ 1568



Κ 1569



Κ 1570



Κ 1579



Κ 1586

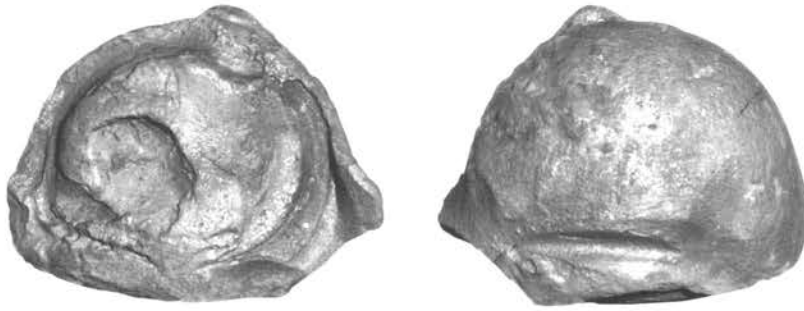


Κ 1589



Κ 1590





Κ 1591α-β



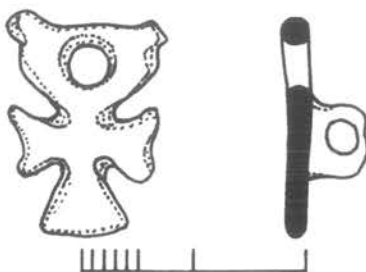
Κ 1591β



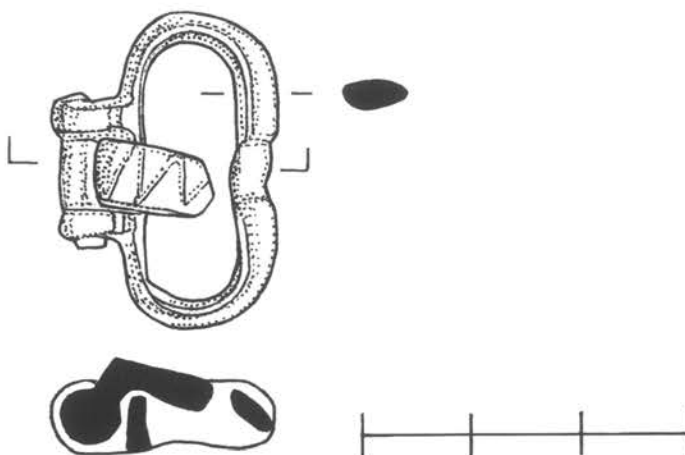
Κ 1592



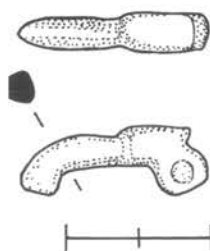
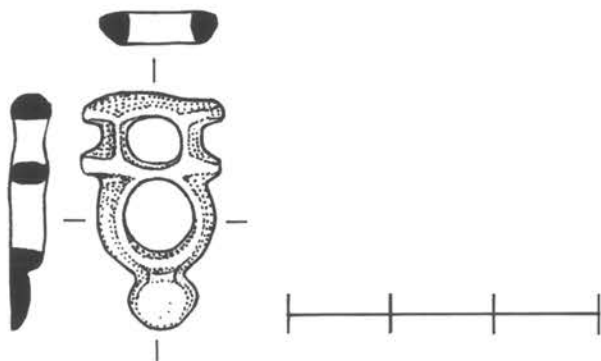
X 286



X 287

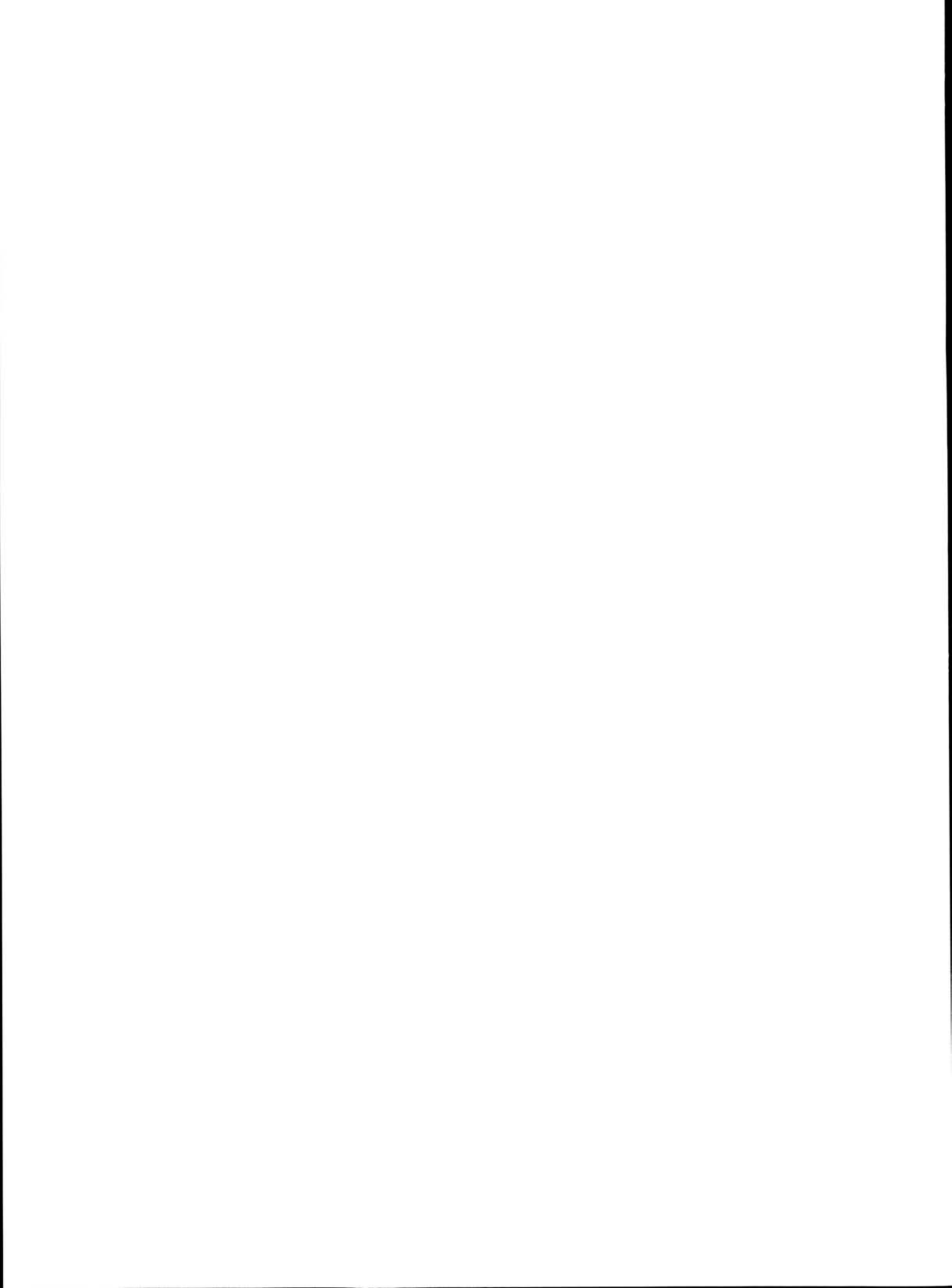


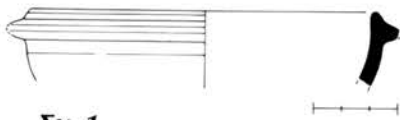
X 288



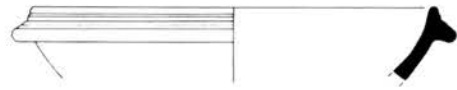
X 289

## ΣΧΕΔΙΑ





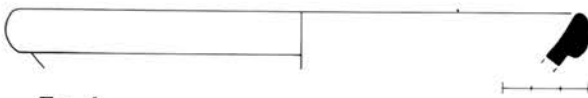
Σχ. 1



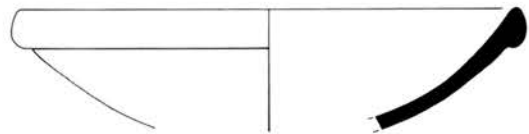
Σχ. 2



Σχ. 3



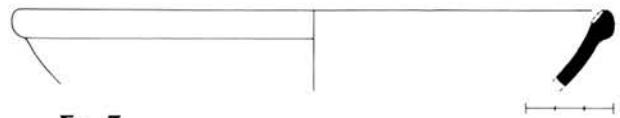
Σχ. 4



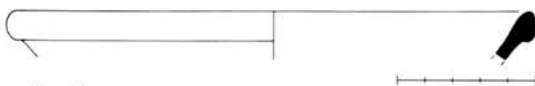
Σχ. 5



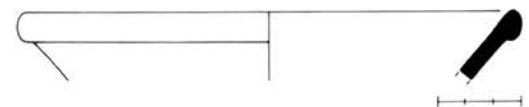
Σχ. 6



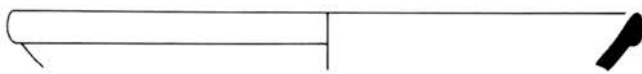
Σχ. 7



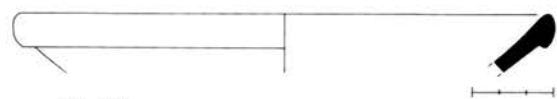
Σχ. 8



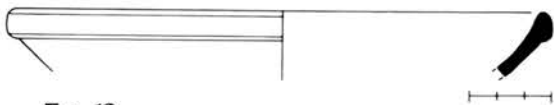
Σχ. 9



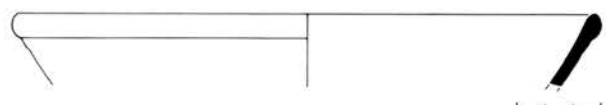
Σχ. 10



Σχ. 11

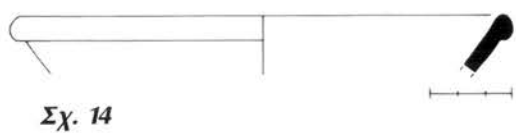


Σχ. 12

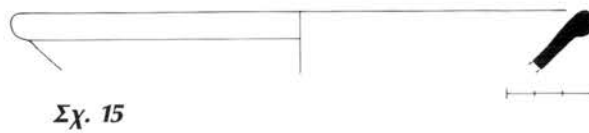


Σχ. 13

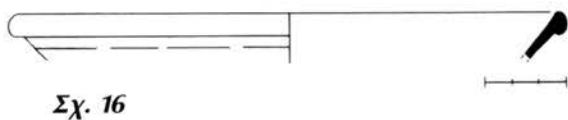




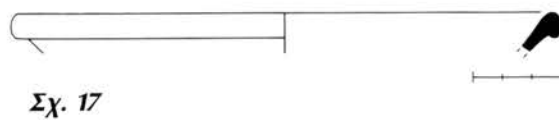
Σχ. 14



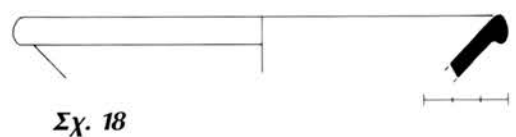
Σχ. 15



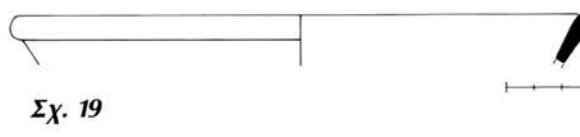
Σχ. 16



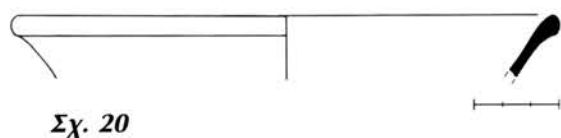
Σχ. 17



Σχ. 18



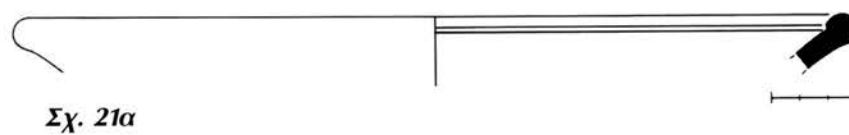
Σχ. 19



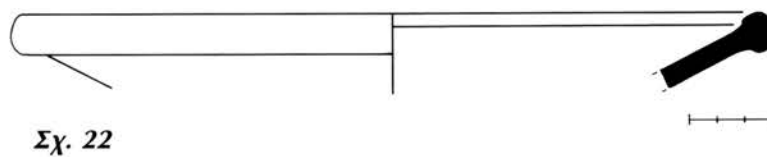
Σχ. 20



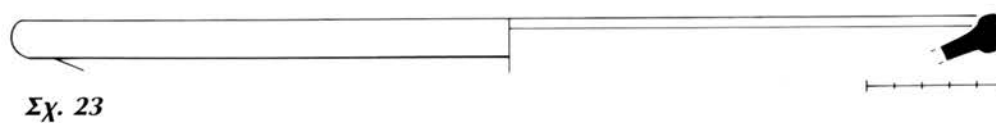
Σχ. 21



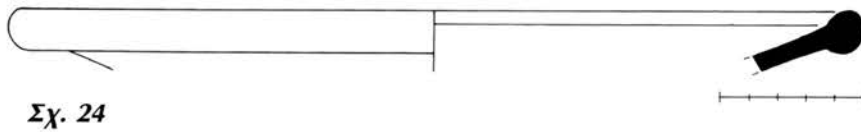
Σχ. 21α



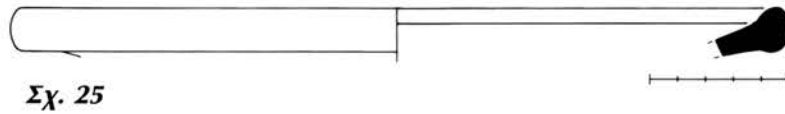
Σχ. 22



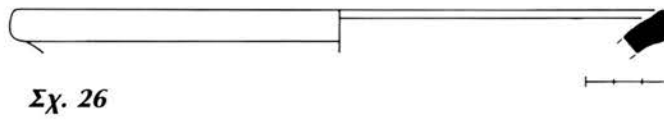
Σχ. 23



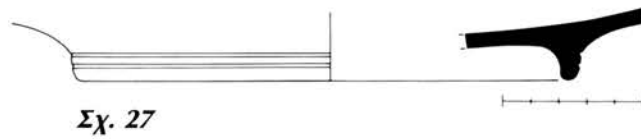
Σχ. 24



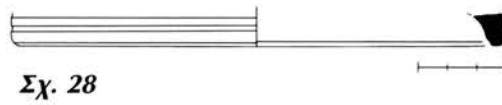
Σχ. 25



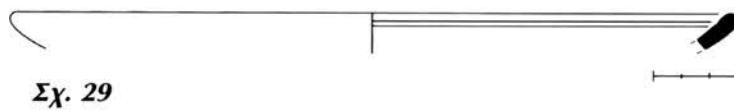
Σχ. 26



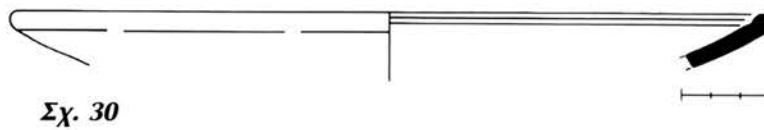
Σχ. 27



Σχ. 28



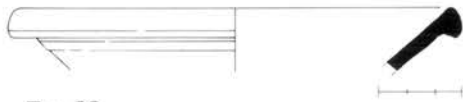
Σχ. 29



Σχ. 30



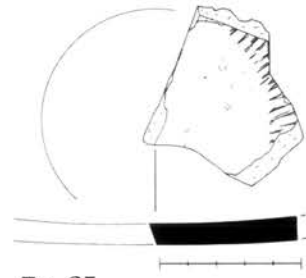
Σχ. 31



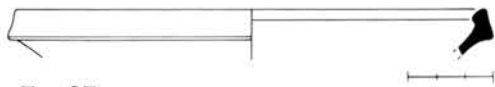
Σχ. 33



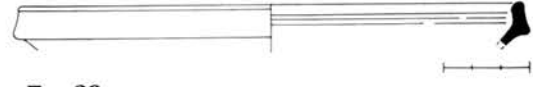
Σχ. 34



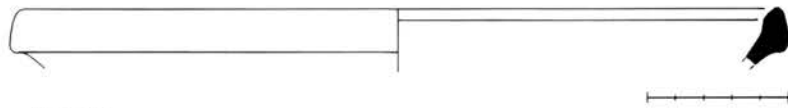
Σχ. 35



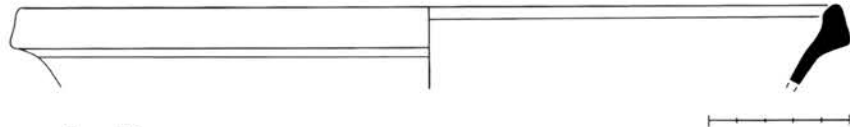
Σχ. 37



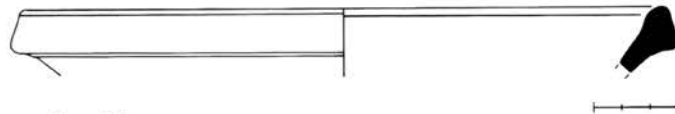
Σχ. 38



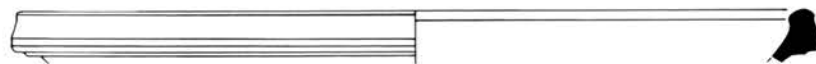
Σχ. 39



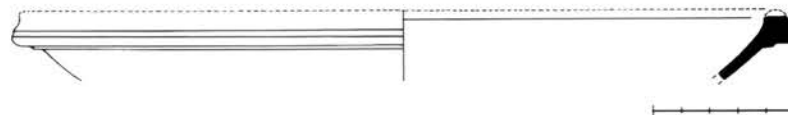
Σχ. 40



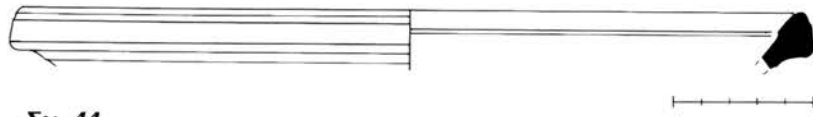
Σχ. 41



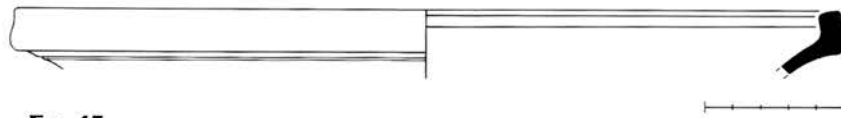
Σχ. 42



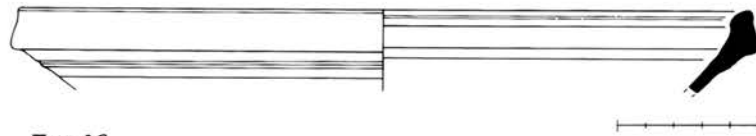
Σχ. 43



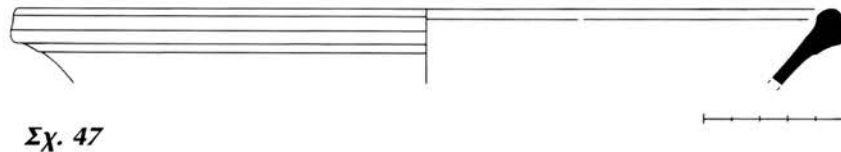
Σχ. 44



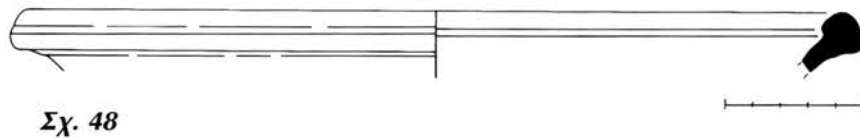
Σχ. 45



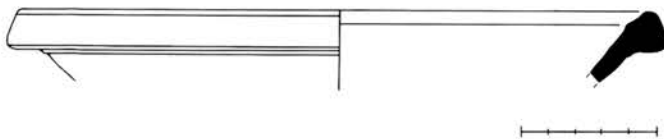
Σχ. 46



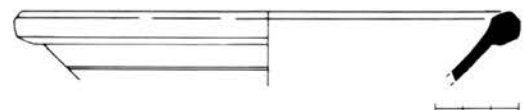
Σχ. 47



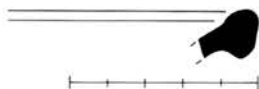
Σχ. 48



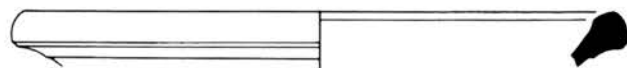
Σχ. 49



Σχ. 50



Σχ. 51



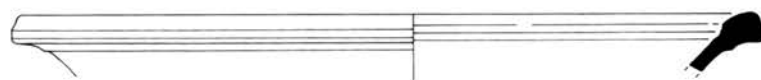
Σχ. 52



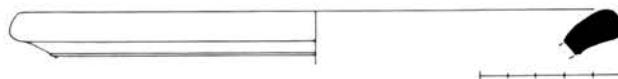
Σχ. 53



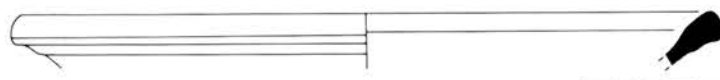
Σχ. 54



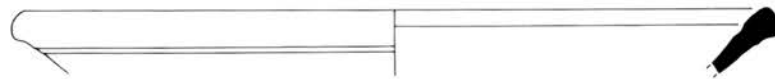
Σχ. 55



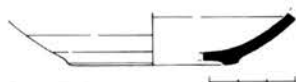
Σχ. 56



Σχ. 57



Σχ. 58



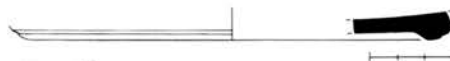
Σχ. 59



Σχ. 60

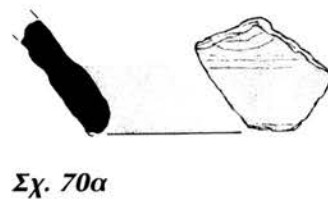
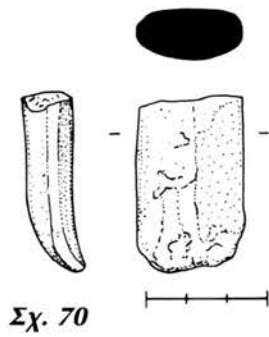
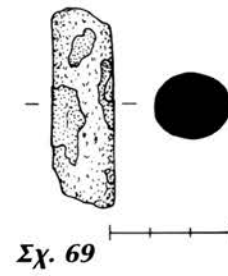
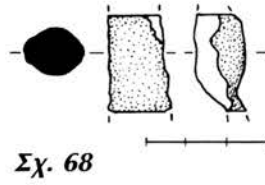
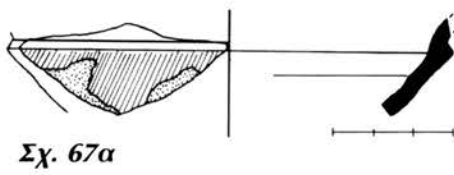
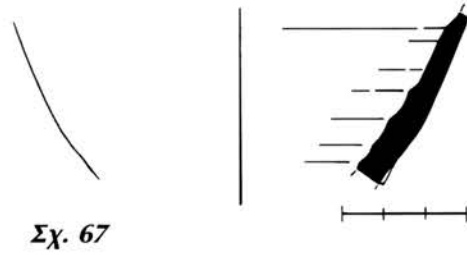
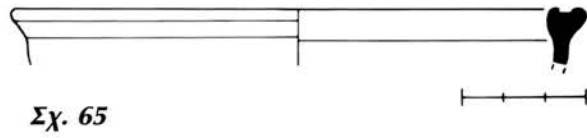
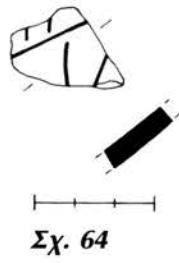
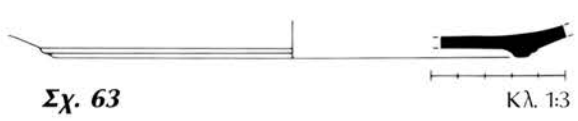


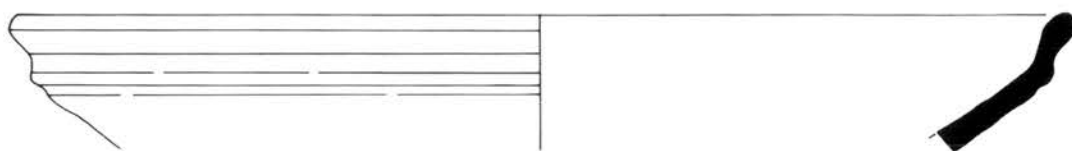
Σχ. 61



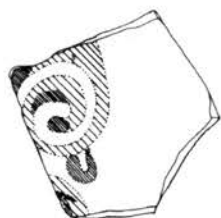
Σχ. 62



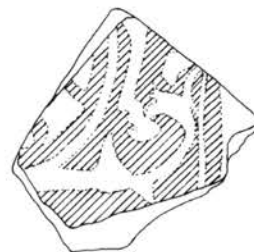




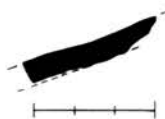
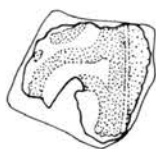
Σχ. 71



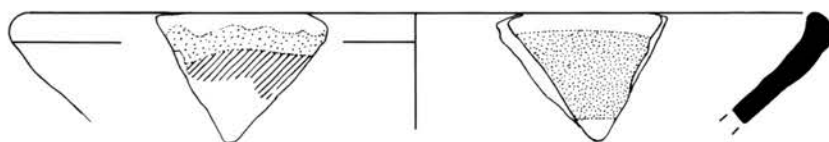
Σχ. 72



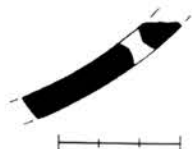
Σχ. 73



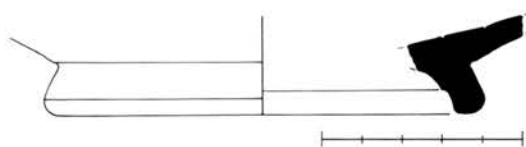
Σχ. 74



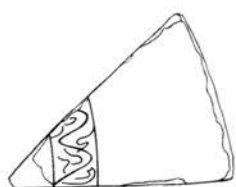
Σχ. 75



Σχ. 76



Σχ. 77



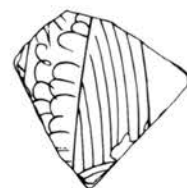
Σχ. 78



Σχ. 79



Σχ. 80



Σχ. 81



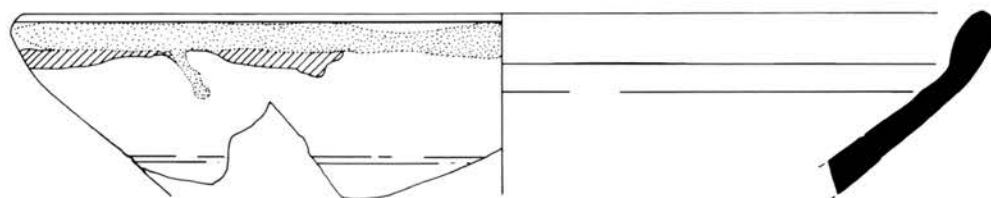
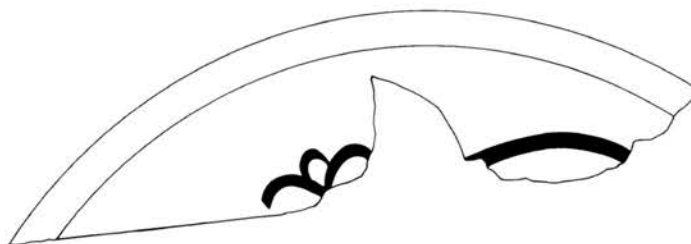
Σχ. 82



Σχ. 83



Σχ. 84



Σχ. 85

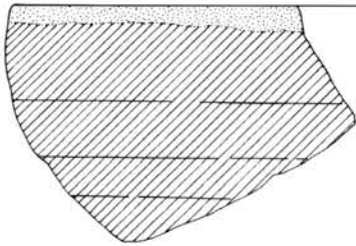




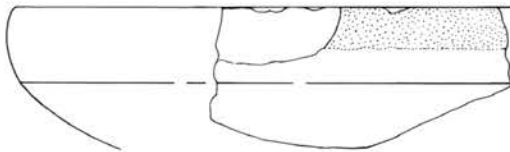
Σχ. 86



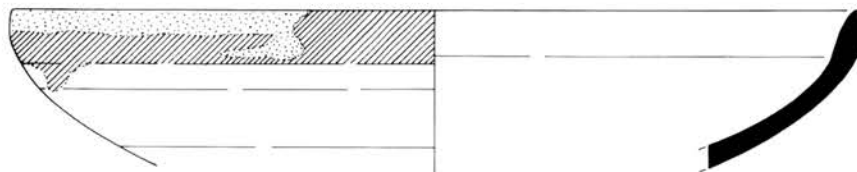
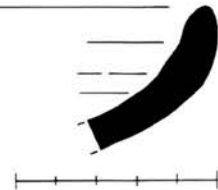
Σχ. 87



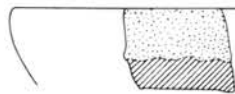
Σχ. 88



Σχ. 89

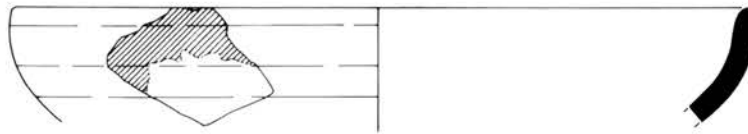


Σχ. 90



Σχ. 91





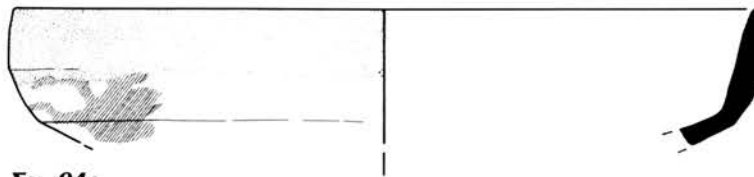
Σχ. 92



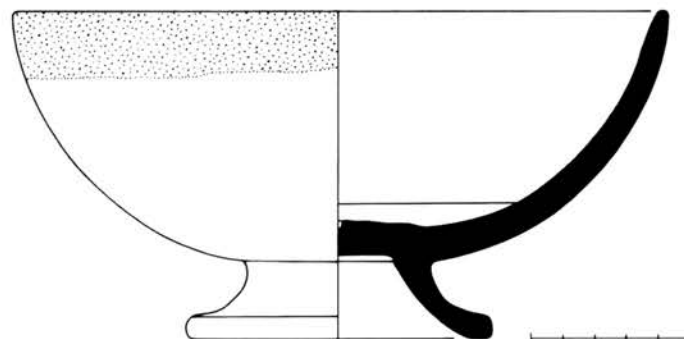
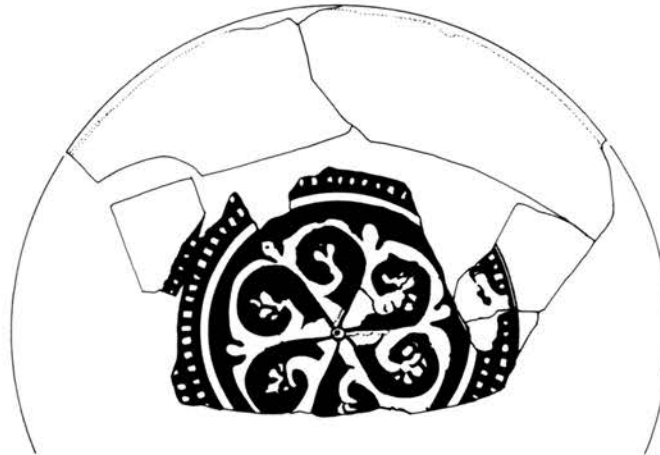
Σχ. 93



Σχ. 94

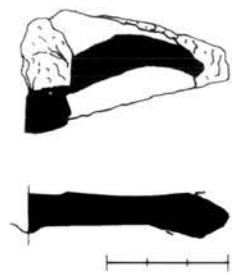


Σχ. 94α



Σχ. 95





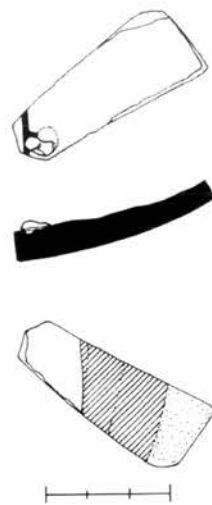
Σχ. 96



Σχ. 97



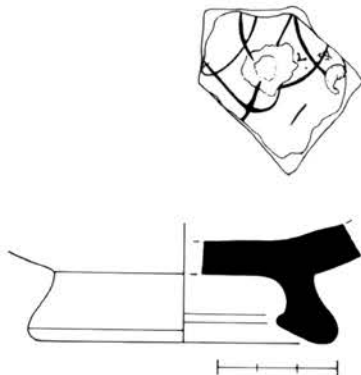
Σχ. 98



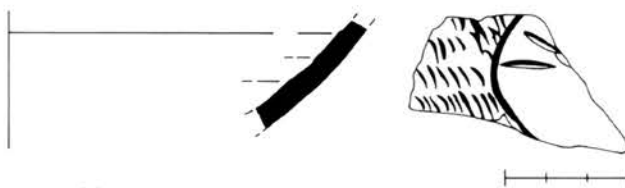
Σχ. 99



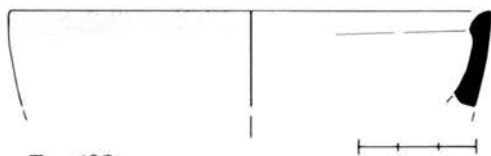
Σχ. 100



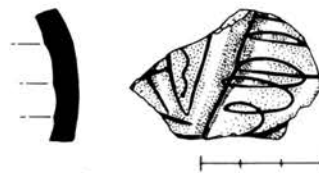
Σχ. 101



Σχ. 102



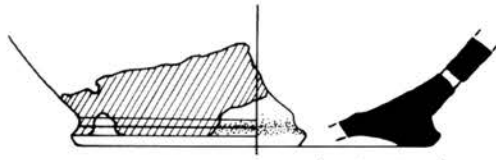
Σχ. 103



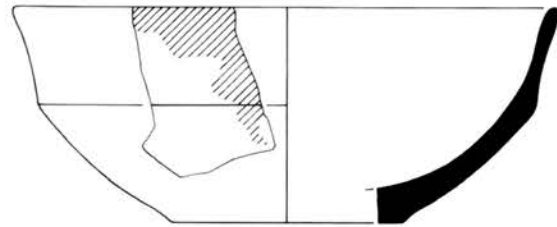
Σχ. 104



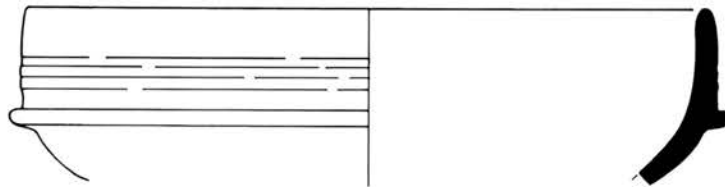
Σχ. 105



Σχ. 106



Σχ. 107



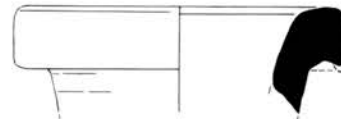
Σχ. 108



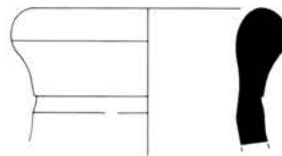
Σχ. 109



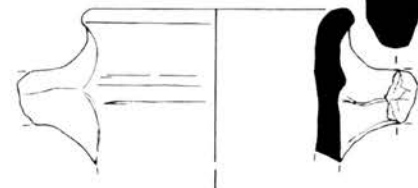
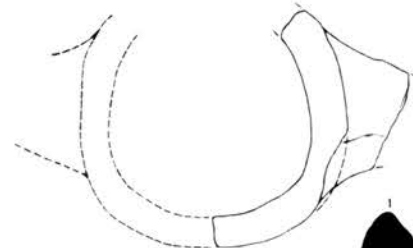
Σχ. 110



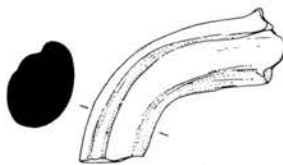
Σχ. 111



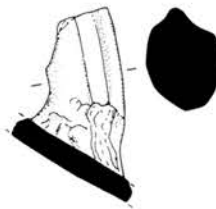
Σχ. 112



Σχ. 113



Σχ. 114



Σχ. 115



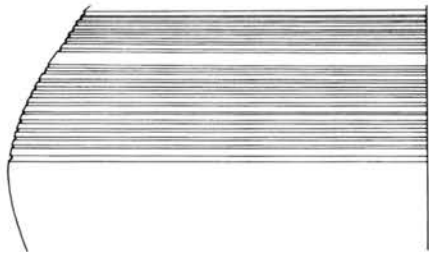
Σχ. 116



Σχ. 117



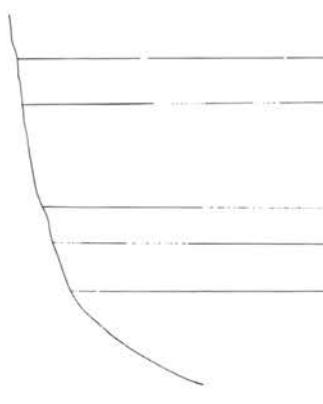
Σχ. 118



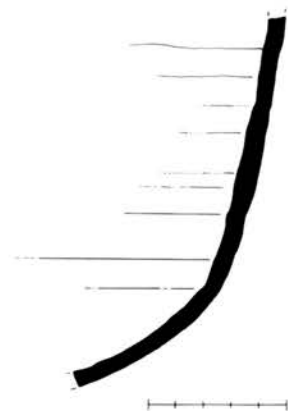
Σχ. 119



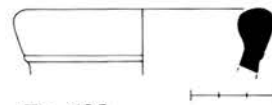
Σχ. 120



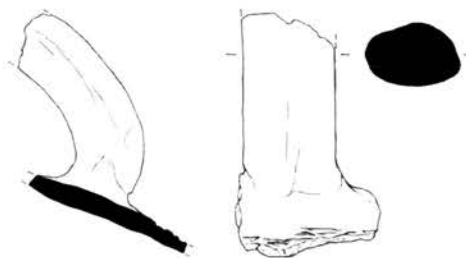
Σχ. 122



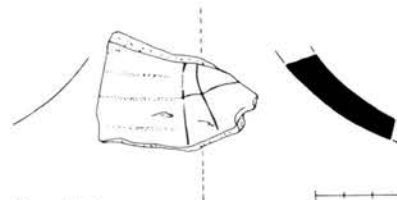
Σχ. 121



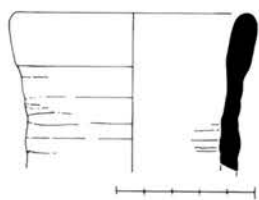
Σχ. 123



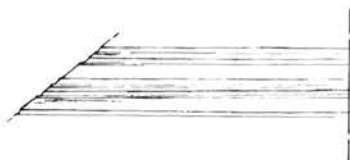
Σχ. 121α



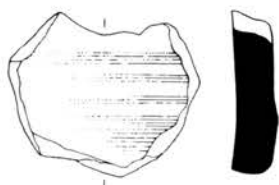
Σχ. 124



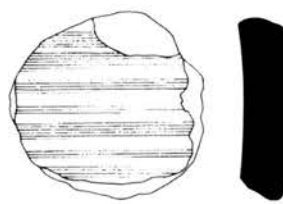
Σχ. 125



Σχ. 126



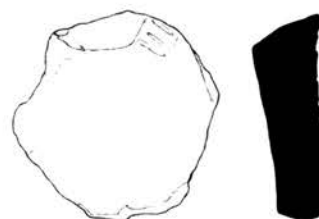
Σχ. 127



Σχ. 128



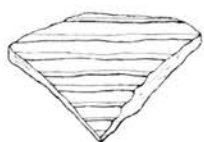
Σχ. 129



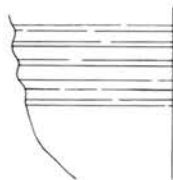
Σχ. 129α



Σχ. 129γ



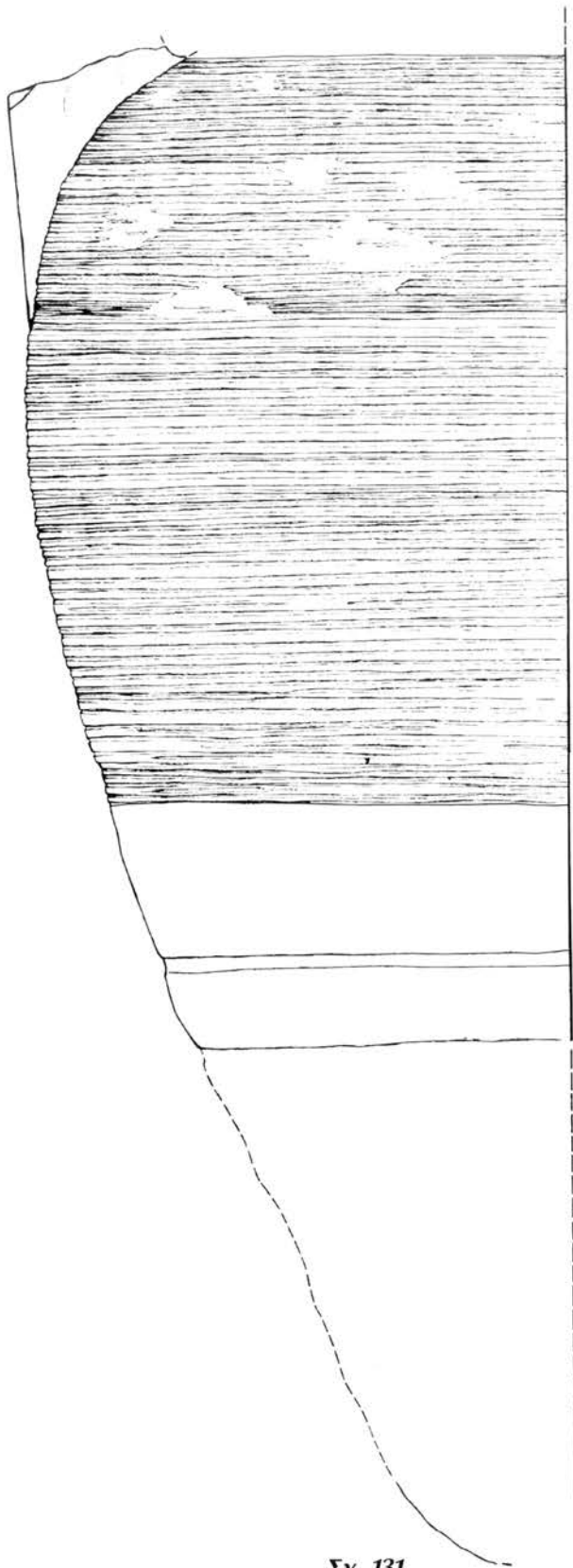
Σχ. 129β



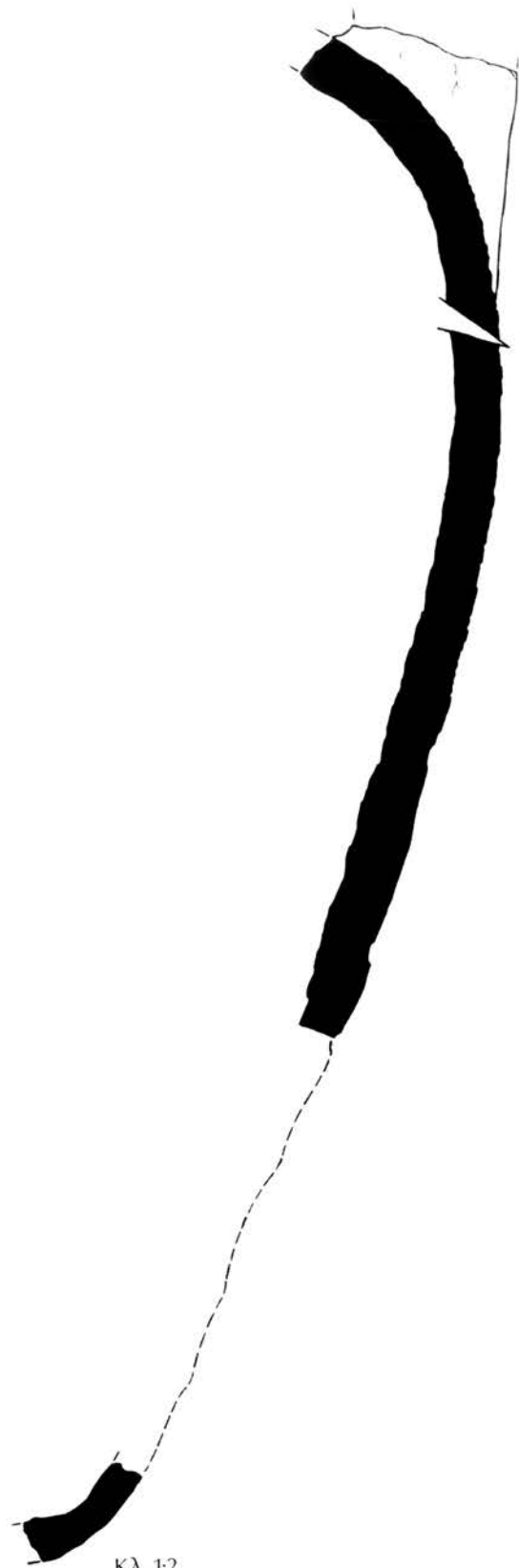
Σχ. 129δ



Σχ. 130

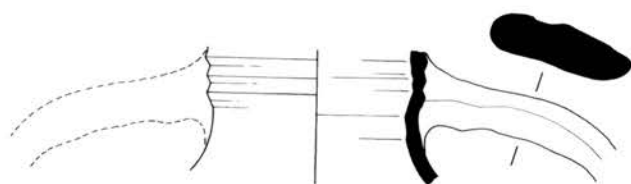


Σχ. 131

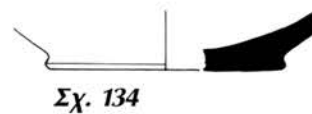


Κλ. 1:2

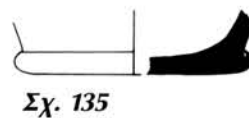




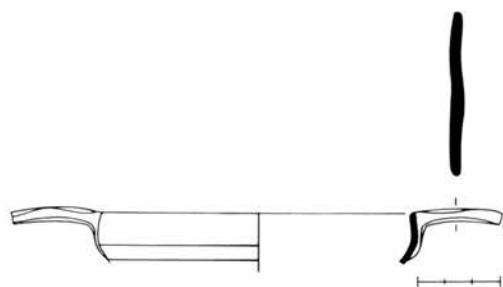
Σχ. 132



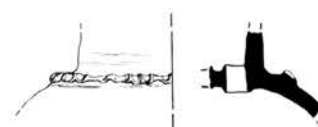
Σχ. 134



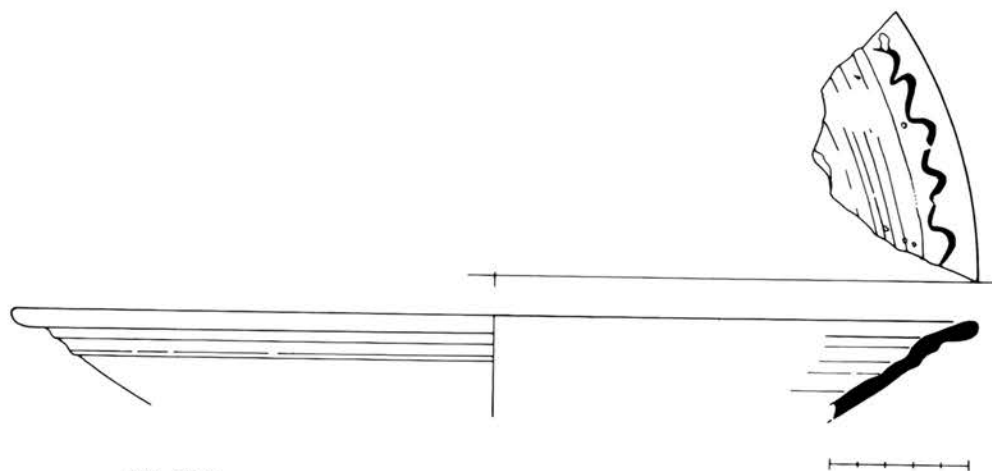
Σχ. 135



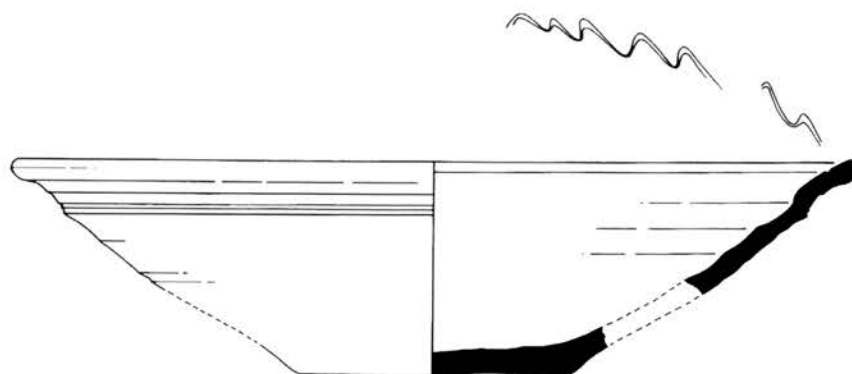
Σχ. 133



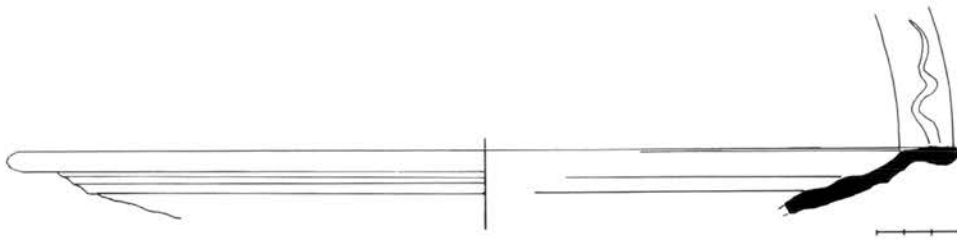
Σχ. 135α



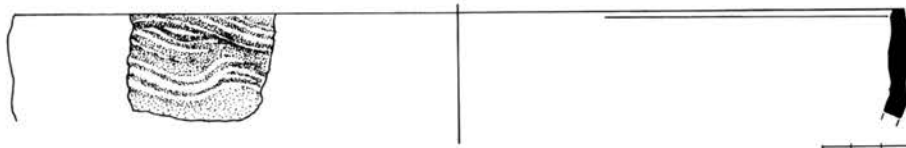
Σχ. 136



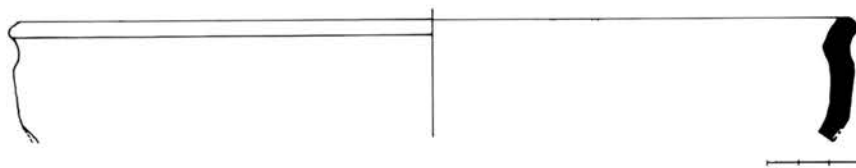
Σχ. 137



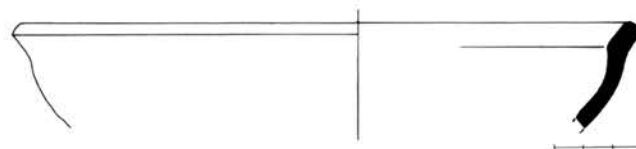
Σχ. 138



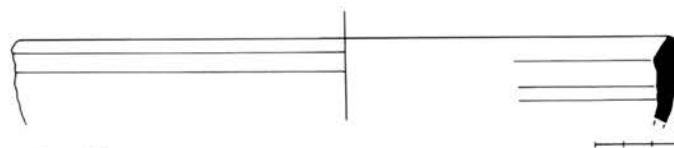
Σχ. 139



Σχ. 140



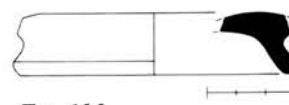
Σχ. 141



Σχ. 142



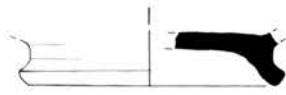
Σχ. 143



Σχ. 144



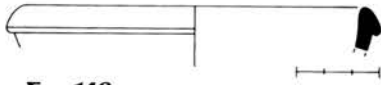
Σχ. 145



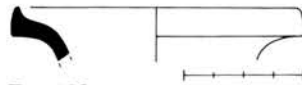
Σχ. 146



Σχ. 147



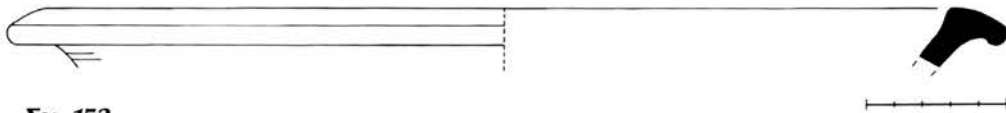
Σχ. 148



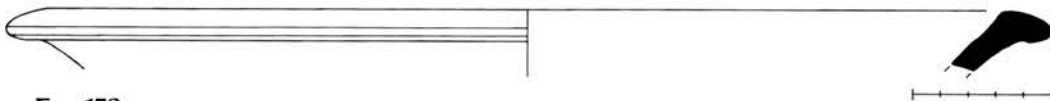
Σχ. 149



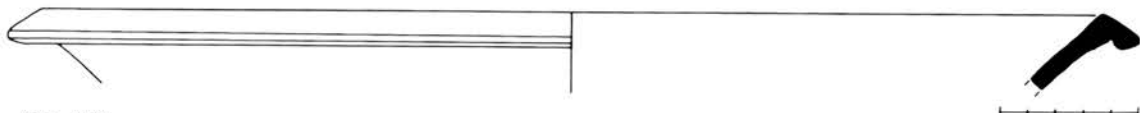
Σχ. 150



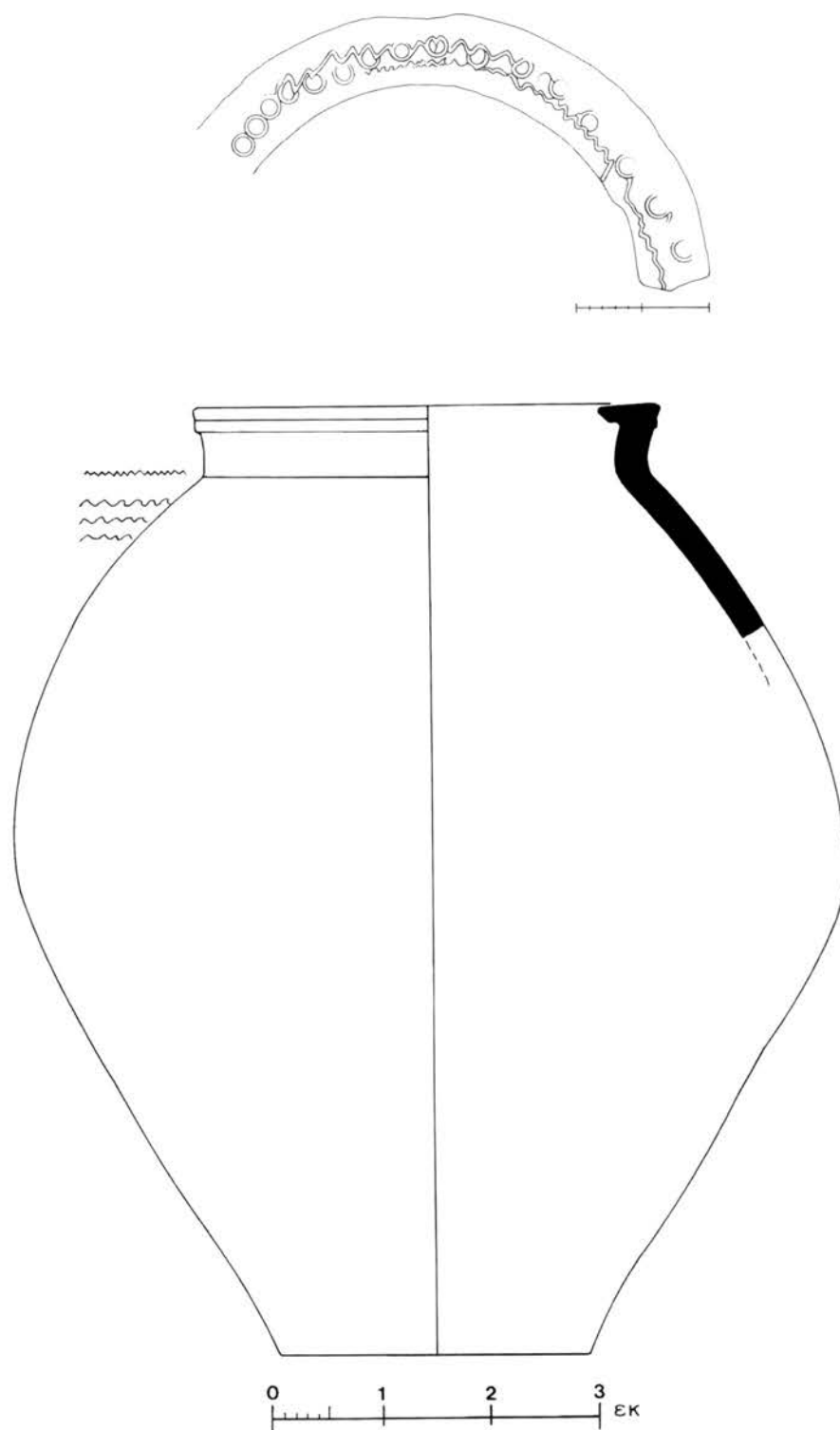
Σχ. 152



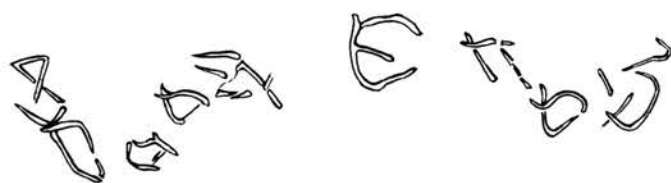
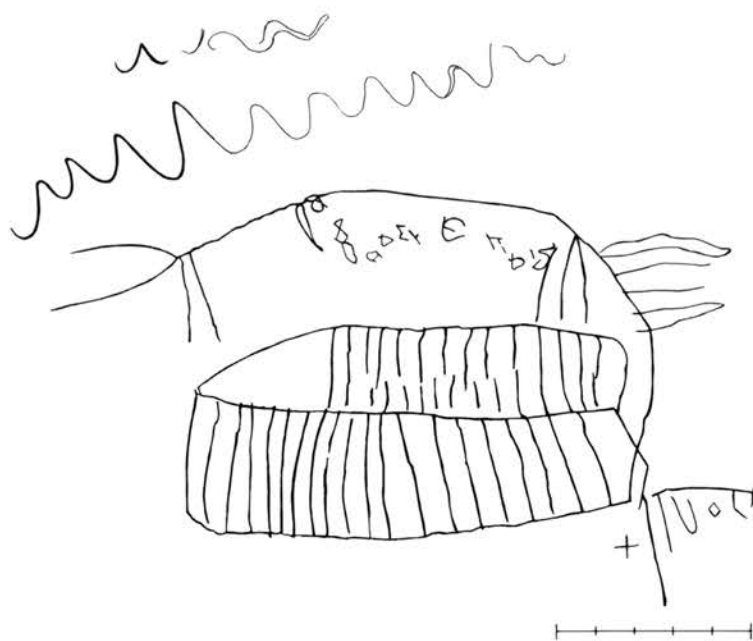
Σχ. 153



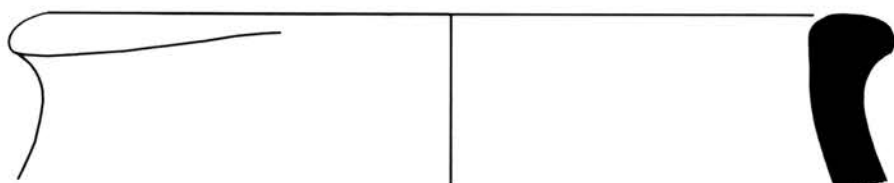
Σχ. 154



Σχ. 155-156



Σχ. 157-158



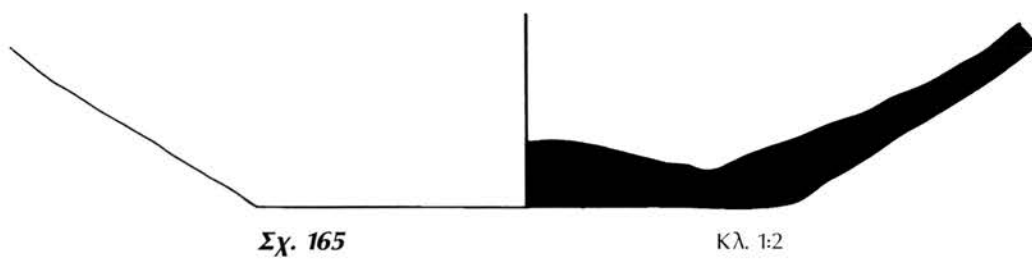
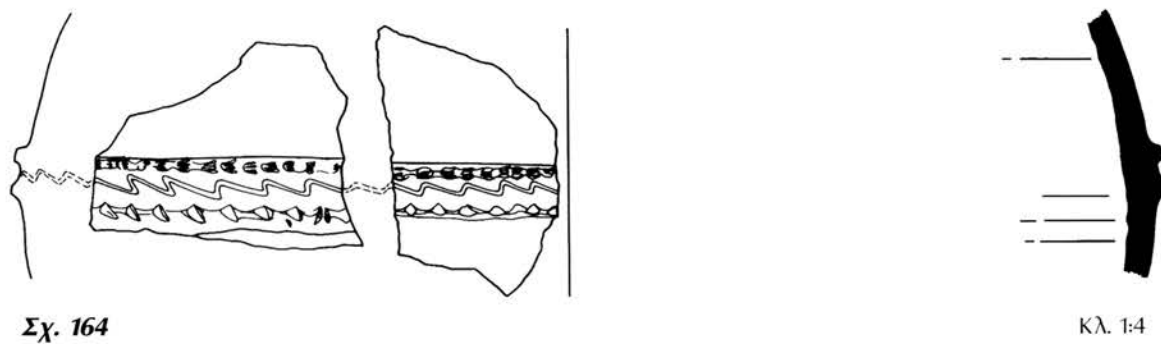
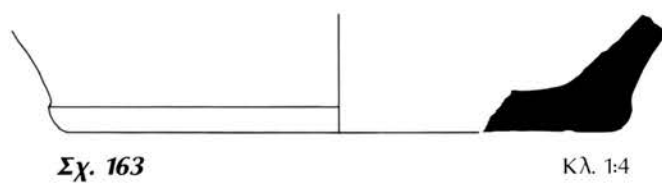
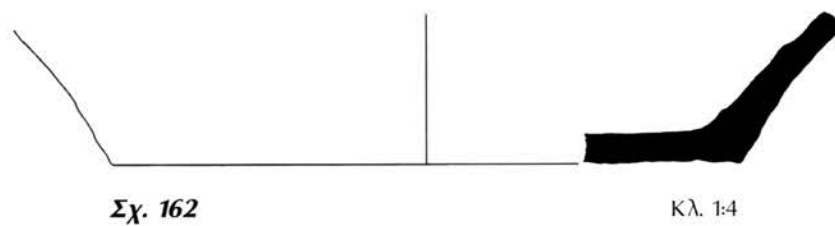
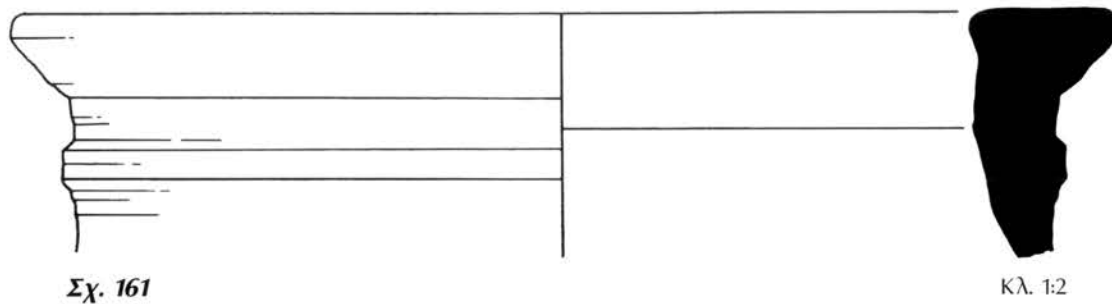
Σχ. 159

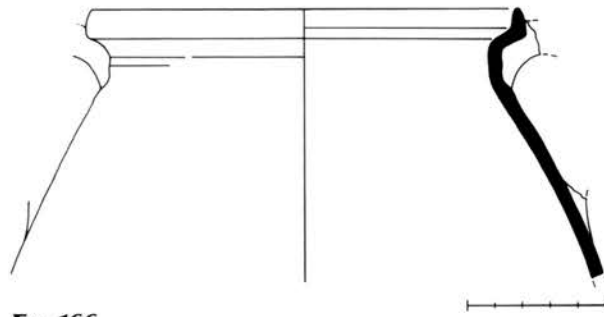
Κλ. 1:4



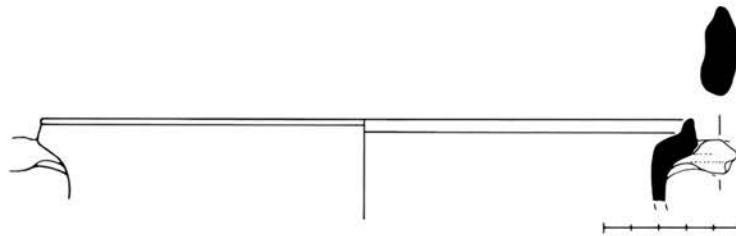
Σχ. 160



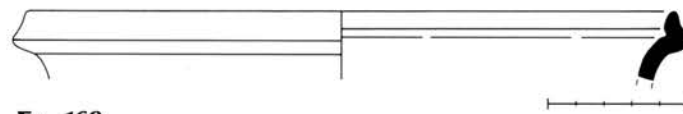




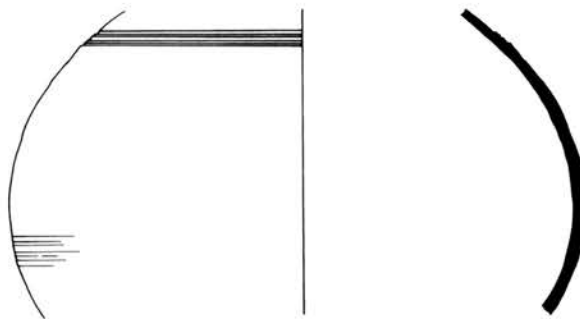
Σχ. 166



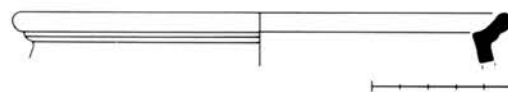
Σχ. 167



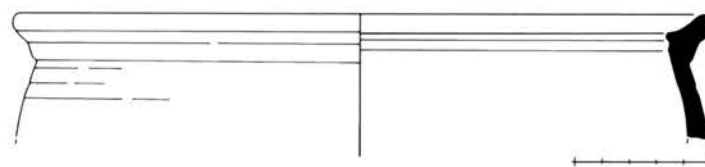
Σχ. 168



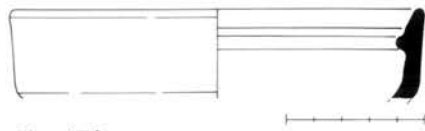
Σχ. 169



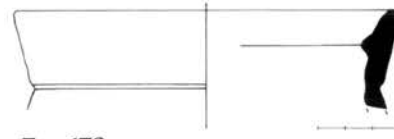
Σχ. 170



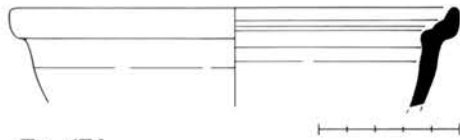
Σχ. 171



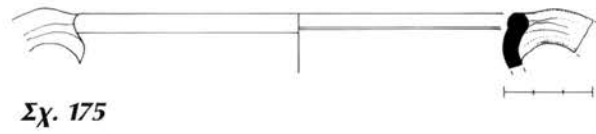
Σχ. 172



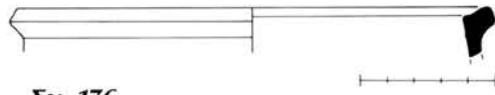
Σχ. 173



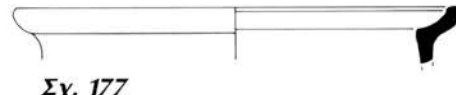
Σχ. 174



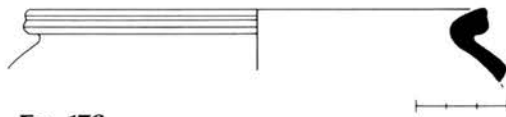
Σχ. 175



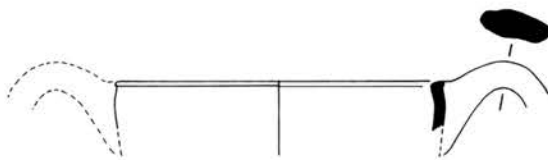
Σχ. 176



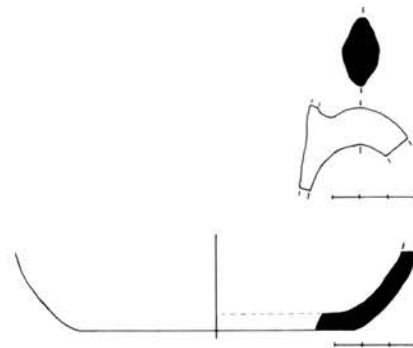
Σχ. 177



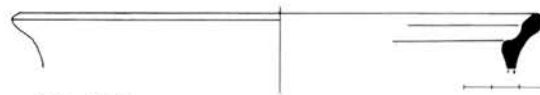
Σχ. 178



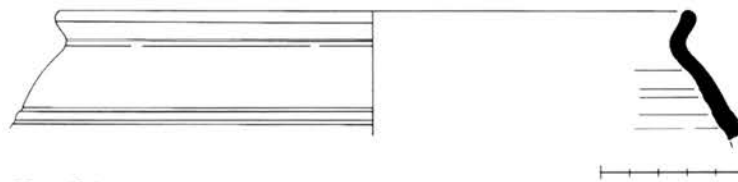
Σχ. 179α



Σχ. 179



Σχ. 180



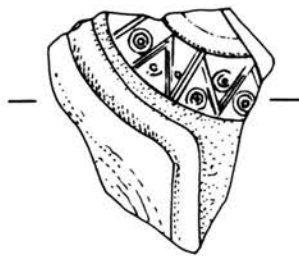
Σχ. 181



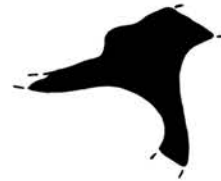
Σχ. 182



Σχ. 183



Σχ. 184



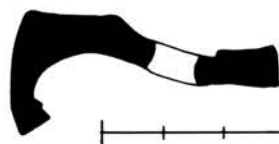
Σχ. 185



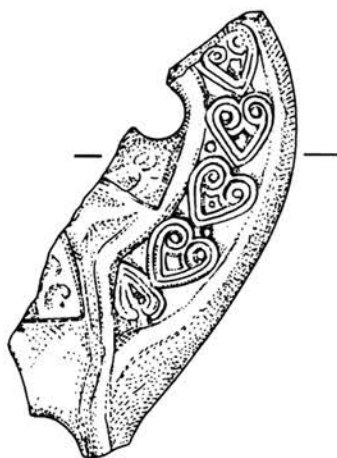
Σχ. 186



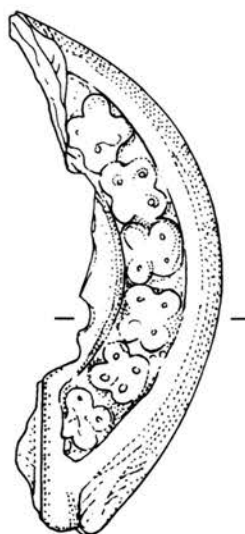
Σχ. 187



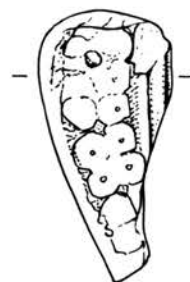
Σχ. 188



Σχ. 189

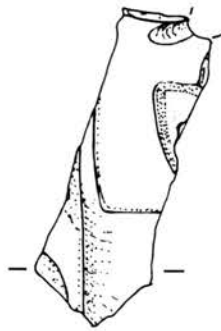


Σχ. 190

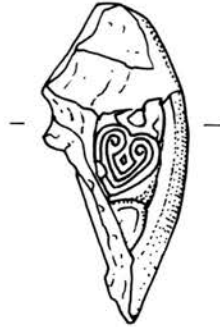


Σχ. 191

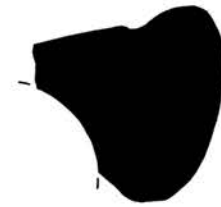




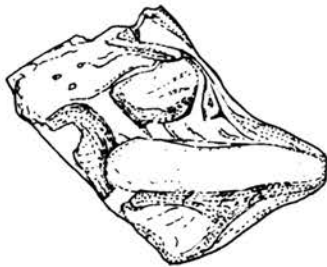
Σχ. 192



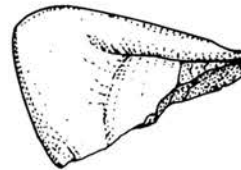
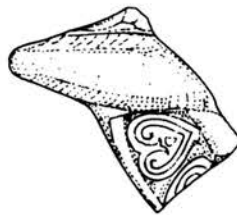
Σχ. 193



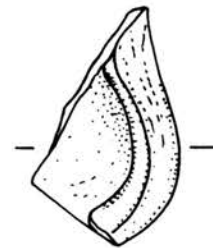
Σχ. 194



Σχ. 195



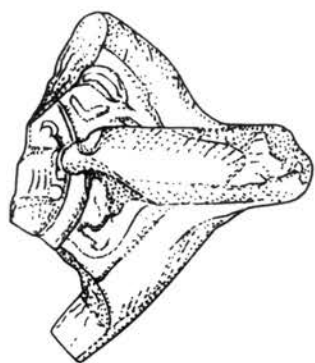
Σχ. 196



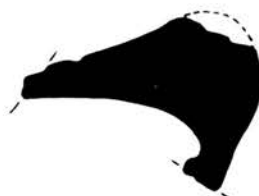
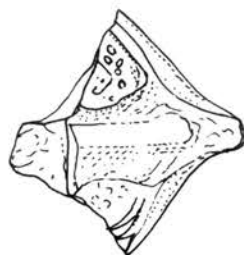
Σχ. 197



Σχ. 198



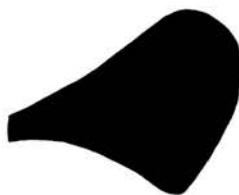
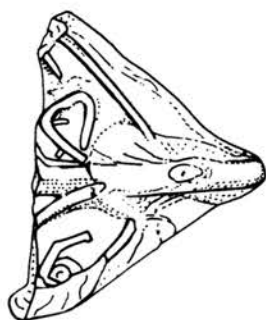
Σχ. 199



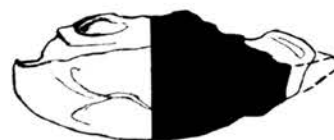
Σχ. 200



Σχ. 201



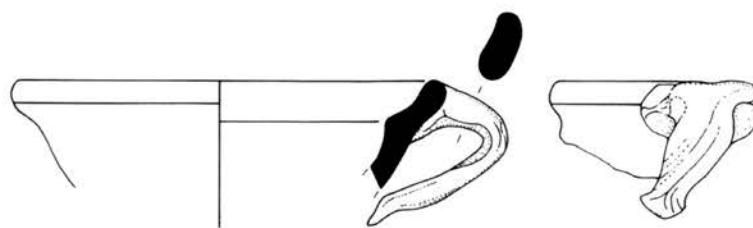
Σχ. 202



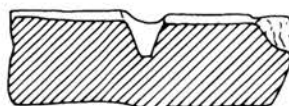
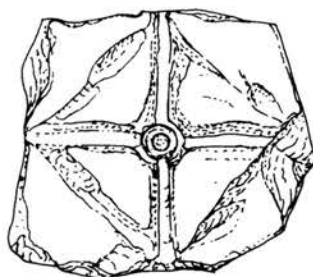
Σχ. 202α



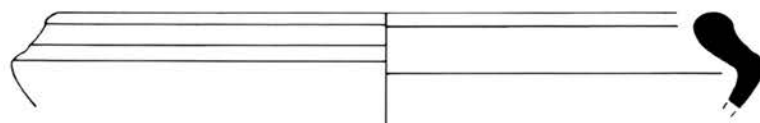
Σχ. 203



Σχ. 204



Σχ. 205



Σχ. 206

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίν. 1: **K 1356, K 1357**: πινάκια ARSW, τύπος Hayes 99B. **K 1359, K 1360, K 1363, K 1364**: πινάκια ARSW, τύπος Hayes 99C. **K 1365, K 1366, K 1367, K 1368, K 1370, K 1371, K 1372**: πινάκια ARSW, τύπος Bonifay 99D (Hayes 80B/99). **K 1374, K 1375, K 1376**: πινάκια ARSW, τύπος Hayes 105B. **K 1377, K 1378**: πινάκια ARSW, τύπος Hayes 105C.
- Πίν. 2: **K 1379α-β**: πινάκιο ARSW, τύπος Hayes 105C. **K 1382 α-β, K 1383 α-β**: πινάκια ARSW, τύπος Hayes 109. **K 1385**: πινάκιο ARSW. **K 1391, K 1392, K 1393, K 1394, K 1397**: πινάκια LRCW, τύπος Hayes 3. **K 1395, K 1396, K 1398**: πινάκια LRCW, τύπος Hayes 3/10. **K 1399 α-β**: πινάκιο LRCW, τύπος Hayes 10.
- Πίν. 3: **K 1400α-β, K 1401 α-β, K 1402 α-β, K 1404**: πινάκια LRCW, τύπος Hayes 10A. **K 1406, K 1407, K 1409, K 1410**: πινάκια LRCW, τύπος Hayes 10C. **K 1415 α-β**: βάση πινακίου LRCW.
- Πίν. 4: **K 1415(α)α-β**: βάση πινακίου LRCW. **K 1416**: έφυαλωμένο πινάκιο με λευκό πηλό, GWW1. **K 1429, K 1430, K 1432**: έφυαλωμένα πινάκια γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα. **K 1434, K 1436, K 1437**: έφυαλωμένα πινάκια με λεπτεγγάρια διακόσμηση. **K 1439, K 1440**: έφυαλωμένα πινάκια με άδρεγγάρια διακόσμηση. **K 1441**: έφυαλωμένο πινάκιο με άδρεγγάρια διακόσμηση (*Aegean Ware*).
- Πίν. 5: **K 1453α-γ**: έφυαλωμένη κούπα με ύψηλή βάση και έπιπεδόγλυφο διάκοσμο.
- Πίν. 6: **K 1442, K 1443**: έφυαλωμένα πινάκια με άδρεγγάρια διακόσμηση. **K 1455**: έφυαλωμένο πινάκιο με έπιπεδόγλυφο διάκοσμο. **K 1456, K 1458**: έφυαλωμένα πινάκια με άπλη έγγάρια διακόσμηση. **K 1460**: έφυαλωμένη κανάτα με άπλη έγγάρια διακόσμηση. **K 1462**: έφυαλωμένη κανάτα με έγγάρια διακόσμηση και χρώμα. **K 1467**: έφυαλωμένο πινάκιο από τη Raqqa (BA Συρία) ή την Αίγυπτο.
- Πίν. 7: **K 1469α**: άμφορέας, χείλος. **K 1470, K 1471, K 1477, K 1477 α**: άμφορείς, λαιμός, λαβή και τμήματα σώματος, τύπος ύστερορωμαϊκός 1 (LRA 1). **K 1480, K 1481**: άμφορείς, τμήματα σώματος, τύπος ύστερορωμαϊκός 2 (LRA 2). **K 1485**: άμφορέας, λαβή, τύπος Pieri LRA 2C.
- Πίν. 8: **K 1486, K 1487, K 1488, K 1489, K 1490**: άμφορείς, τμήματα σώματος, «βυζαντινός» τύπος (αίγαιακός σφαιρικός).
- Πίν. 9: **K 1492, K 1494α, K 1496**: άμφορείς, λαιμός, χείλη, «βυζαντινός» τύπος (αίγαιακός σφαιρικός). **K 1497 α**: άμφορέας, τμήματα σώματος, «βυζαντινός» τύπος (αίγαιακός σφαιρικός). **K 1498, K 1498α, K 1498 β, K 1499**: πώματα (άμφορέων). **K 1501 β**: άμφορέας, τμήμα σώματος, τύπος Hayes 54 (Günsenin I). **K 1502**: άμφορέας, λαιμός, τύπος Hayes 56 (i). **K 1503**: άμφορέας, τμήματα σώματος και λαβής, τύπος Hayes 61 (Günsenin III).
- Πίν. 10: **K 1504**: άμφορέας, τμήματα σώματος, τύπος Hayes 61 (Günsenin III). **K 1510**: λαγήνι, τμήμα λαιμού και λαβής (πηλός 1). **K 1513**: κανάτα, βάση (πηλός 1). **K 1518, K 1518 α**: λεκανίδες, τμήματα σώματος και χείλους (πηλός 1). **K 1523**: πινάκιο, τμήμα βάσης και σώματος (πηλός 1).
- Πίν. 11: **K 1535α-β**: πίθος και χάραγμα.
- Πίν. 12: **K 1536, K 1538, K 1541, K 1542**: άποθηκευτικά σκεύη, τμήματα χείλους, σώματος, βάσης.
- Πίν. 13: **K 1592β**: κυφέλες, τμήματα σώματος. **K 1544**: μαγειρικό σκεύος.
- Πίν. 14: **K 1565, K 1566, K 1566 α, K 1568, K 1569, K 1570, K 1579, K 1586, K 1589, K 1590**: τμήματα λύχνων.
- Πίν. 15: **K 1591**: πώμα από άποτυχημένο αντικείμενο (i). **K 1591 β**: τμήμα λύχνου ή θυμιατοῦ. **K 1592**: πήλινο έγγάριακτο πλακίδιο.
- Πίν. 16: **X 286, X 287, X 288, X 289**: Χάλκινες πόρτες.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

ΣΧ. 1	<b>K 1354</b>	ΣΧ. 45	<b>K 1397</b>	ΣΧ. 85	<b>K 1441</b>
ΣΧ. 2	<b>K 1355</b>	ΣΧ. 46	<b>K 1398</b>	ΣΧ. 86	<b>K 1442</b>
ΣΧ. 3	<b>K 1355α</b>	ΣΧ. 47	<b>K 1399</b>	ΣΧ. 87	<b>K 1443</b>
ΣΧ. 4	<b>K 1356</b>	ΣΧ. 48	<b>K 1400</b>	ΣΧ. 88	<b>K 1445</b>
ΣΧ. 5	<b>K 1357</b>	ΣΧ. 49	<b>K 1401</b>	ΣΧ. 89	<b>K 1446</b>
ΣΧ. 6	<b>K 1358</b>	ΣΧ. 50	<b>K 1402</b>	ΣΧ. 90	<b>K 1447</b>
ΣΧ. 7	<b>K 1359</b>	ΣΧ. 51	<b>K 1403</b>	ΣΧ. 91	<b>K 1448</b>
ΣΧ. 8	<b>K 1360</b>	ΣΧ. 52	<b>K 1404</b>	ΣΧ. 92	<b>K 1449</b>
ΣΧ. 9	<b>K 1361</b>	ΣΧ. 53	<b>K 1405</b>	ΣΧ. 93	<b>K 1450</b>
ΣΧ. 10	<b>K 1362</b>	ΣΧ. 54	<b>K 1406</b>	ΣΧ. 94	<b>K 1451</b>
ΣΧ. 11	<b>K 1363</b>	ΣΧ. 55	<b>K 1407</b>	ΣΧ. 94α	<b>K 1452</b>
ΣΧ. 12	<b>K 1364</b>	ΣΧ. 56	<b>K 1408</b>	ΣΧ. 95	<b>K 1453</b>
ΣΧ. 13	<b>K 1365</b>	ΣΧ. 57	<b>K 1409</b>	ΣΧ. 96	<b>K 1454</b>
ΣΧ. 14	<b>K 1366</b>	ΣΧ. 58	<b>K 1410</b>	ΣΧ. 97	<b>K 1455</b>
ΣΧ. 15	<b>K 1367</b>	ΣΧ. 59	<b>K 1411</b>	ΣΧ. 98	<b>K 1456</b>
ΣΧ. 16	<b>K 1368</b>	ΣΧ. 60	<b>K 1412</b>	ΣΧ. 99	<b>K 1457</b>
ΣΧ. 17	<b>K 1369</b>	ΣΧ. 61	<b>K 1413</b>	ΣΧ. 100	<b>K 1458</b>
ΣΧ. 18	<b>K 1370</b>	ΣΧ. 62	<b>K 1414</b>	ΣΧ. 101	<b>K 1459</b>
ΣΧ. 19	<b>K 1371</b>	ΣΧ. 63	<b>K 1415</b>	ΣΧ. 102	<b>K 1460</b>
ΣΧ. 20	<b>K 1372</b>	ΣΧ. 63α	<b>K 1415α</b>	ΣΧ. 103	<b>K 1461</b>
ΣΧ. 21	<b>K 1373</b>	ΣΧ. 64	<b>K 1416</b>	ΣΧ. 104	<b>K 1462</b>
ΣΧ. 21 α	<b>K 1373α</b>	ΣΧ. 65	<b>K 1418</b>	ΣΧ. 105	<b>K 1463</b>
ΣΧ. 22	<b>K 1374</b>	ΣΧ. 66	<b>K 1421</b>	ΣΧ. 106	<b>K 1464</b>
ΣΧ. 23	<b>K 1375</b>	ΣΧ. 67	<b>K 1422</b>	ΣΧ. 107	<b>K 1465</b>
ΣΧ. 24	<b>K 1376</b>	ΣΧ. 67α	<b>K 1422α</b>	ΣΧ. 108	<b>K 1466</b>
ΣΧ. 25	<b>K 1377</b>	ΣΧ. 68	<b>K 1423</b>	ΣΧ. 109	<b>K 1467</b>
ΣΧ. 26	<b>K 1378</b>	ΣΧ. 69	<b>K 1424</b>	ΣΧ. 110	<b>K 1468</b>
ΣΧ. 27	<b>K 1379</b>	ΣΧ. 70	<b>K 1425</b>	ΣΧ. 111	<b>K 1469</b>
ΣΧ. 28	<b>K 1380</b>	ΣΧ. 70α	<b>K 1426</b>	ΣΧ. 112	<b>K 1469α</b>
ΣΧ. 29	<b>K 1381</b>	ΣΧ. 71	<b>K 1426α</b>	ΣΧ. 113	<b>K 1470</b>
ΣΧ. 30	<b>K 1382</b>	ΣΧ. 72	<b>K 1427</b>	ΣΧ. 114	<b>K 1476</b>
ΣΧ. 31	<b>K 1383</b>	ΣΧ. 73	<b>K 1428</b>	ΣΧ. 115	<b>K 1477</b>
ΣΧ. 33	<b>K 1385</b>	ΣΧ. 74	<b>K 1430</b>	ΣΧ. 116	<b>K 1478</b>
ΣΧ. 34	<b>K 1386</b>	ΣΧ. 75	<b>K 1431</b>	ΣΧ. 117	<b>K 1482</b>
ΣΧ. 35	<b>K 1387</b>	ΣΧ. 76	<b>K 1432</b>	ΣΧ. 118	<b>K 1485</b>
ΣΧ. 37	<b>K 1389</b>	ΣΧ. 77	<b>K 1433</b>	ΣΧ. 119	<b>K 1487</b>
ΣΧ. 38	<b>K 1390</b>	ΣΧ. 78	<b>K 1434</b>	ΣΧ. 120	<b>K 1491</b>
ΣΧ. 39	<b>K 1391</b>	ΣΧ. 79	<b>K 1435</b>	ΣΧ. 121	<b>K 1492</b>
ΣΧ. 40	<b>K 1392</b>	ΣΧ. 80	<b>K 1436</b>	ΣΧ. 121 α	<b>K 1493</b>
ΣΧ. 41	<b>K 1393</b>	ΣΧ. 81	<b>K 1437</b>	ΣΧ. 122	<b>K 1494</b>
ΣΧ. 42	<b>K 1394</b>	ΣΧ. 82	<b>K 1438</b>	ΣΧ. 123	<b>K 1494α</b>
ΣΧ. 43	<b>K 1395</b>	ΣΧ. 83	<b>K 1439</b>	ΣΧ. 124	<b>K 1496</b>
ΣΧ. 44	<b>K 1396</b>	ΣΧ. 84	<b>K 1440</b>	ΣΧ. 125	<b>K 1496α</b>



ΣΧ. 126	<b>K 1497α</b>	ΣΧ. 150	<b>K 1531</b>	ΣΧ. 179 α	<b>K 1559</b>
ΣΧ. 127	<b>K 1498</b>	ΣΧ. 152	<b>K 1532</b>	ΣΧ. 180	<b>K 1560</b>
ΣΧ. 128	<b>K 1498α</b>	ΣΧ. 153	<b>K 1533</b>	ΣΧ. 181	<b>K 1561</b>
ΣΧ. 129	<b>K 1498β</b>	ΣΧ. 154	<b>K 1534</b>	ΣΧ. 182	<b>K 1563</b>
ΣΧ. 129 α	<b>K 1500</b>	ΣΧ. 155	<b>K 1535</b>	ΣΧ. 183	<b>K 1564</b>
ΣΧ. 129 β	<b>K 1501α</b>	ΣΧ. 156	<b>K 1535</b>	ΣΧ. 184	<b>K 1566</b>
ΣΧ. 129 γ	<b>K 1501β</b>	ΣΧ. 157	<b>K 1535</b>	ΣΧ. 185	<b>K 1566α</b>
ΣΧ. 129 δ	<b>K 1501γ</b>	ΣΧ. 158	<b>K 1535</b>	ΣΧ. 186	<b>K 1567</b>
ΣΧ. 130	<b>K 1502</b>	ΣΧ. 159	<b>K 1536</b>	ΣΧ. 187	<b>K 1568</b>
ΣΧ. 131	<b>K 1503</b>	ΣΧ. 160	<b>K 1537</b>	ΣΧ. 188	<b>K 1569</b>
ΣΧ. 132	<b>K 1510</b>	ΣΧ. 161	<b>K 1538</b>	ΣΧ. 189	<b>K 1570</b>
ΣΧ. 133	<b>K 1512</b>	ΣΧ. 162	<b>K 1539</b>	ΣΧ. 190	<b>K 1571</b>
ΣΧ. 134	<b>K 1513</b>	ΣΧ. 163	<b>K 1540</b>	ΣΧ. 191	<b>K 1574</b>
ΣΧ. 135	<b>K 1514</b>	ΣΧ. 164	<b>K 1541</b>	ΣΧ. 192	<b>K 1575</b>
ΣΧ. 135 α	<b>K 1516α</b>	ΣΧ. 165	<b>K 1542</b>	ΣΧ. 193	<b>K 1577</b>
ΣΧ. 136	<b>K 1518</b>	ΣΧ. 166	<b>K 1544</b>	ΣΧ. 194	<b>K 1578</b>
ΣΧ. 137	<b>K 1518α</b>	ΣΧ. 167	<b>K 1545</b>	ΣΧ. 195	<b>K 1579</b>
ΣΧ. 138	<b>K 1519</b>	ΣΧ. 168	<b>K 1546</b>	ΣΧ. 196	<b>K 1580</b>
ΣΧ. 139	<b>K 1520</b>	ΣΧ. 169	<b>K 1548</b>	ΣΧ. 197	<b>K 1583</b>
ΣΧ. 140	<b>K 1520α</b>	ΣΧ. 170	<b>K 1549</b>	ΣΧ. 198	<b>K 1585</b>
ΣΧ. 141	<b>K 1521</b>	ΣΧ. 171	<b>K 1550</b>	ΣΧ. 199	<b>K 1586</b>
ΣΧ. 142	<b>K 1522</b>	ΣΧ. 172	<b>K 1551</b>	ΣΧ. 200	<b>K 1588</b>
ΣΧ. 143	<b>K 1523</b>	ΣΧ. 173	<b>K 1552</b>	ΣΧ. 201	<b>K 1589</b>
ΣΧ. 144	<b>K 1524</b>	ΣΧ. 174	<b>K 1553</b>	ΣΧ. 202	<b>K 1590</b>
ΣΧ. 145	<b>K 1525</b>	ΣΧ. 175	<b>K 1554</b>	ΣΧ. 202 α	<b>K 1591</b>
ΣΧ. 146	<b>K 1526</b>	ΣΧ. 176	<b>K 1555</b>	ΣΧ. 203	<b>K 1591α</b>
ΣΧ. 147	<b>K 1528</b>	ΣΧ. 177	<b>K 1556</b>	ΣΧ. 204	<b>K 1591β</b>
ΣΧ. 148	<b>K 1529</b>	ΣΧ. 178	<b>K 1557</b>	ΣΧ. 205	<b>K 1592</b>
ΣΧ. 149	<b>K 1530</b>	ΣΧ. 179	<b>K 1558</b>	ΣΧ. 206	<b>K 1592α</b>

ΕΛΛΗΣ ΤΖΑΒΕΛΛΑ

Γ. ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΝΕΤΙΚΗΣ  
ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ  
(15ος-20ός αι.)



## ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Τὰ Κύθηρα, πού στα τέλη τοῦ 12ου αἰ. ἀνήκαν διοικητικῶς καὶ πολιτικῶς σὴν Πελοπόννησο καὶ κυρίως σὴν Μονεμβασία, μετὰ τὴν Δ΄ Σταυροφορία (1204) περιήλθαν στοὺς Ἑνετούς<sup>1</sup>. Μαρκήσιος τοῦ νησιοῦ ὀρίστηκε ὁ Marco Venieri, ἡ ἑνετικὴ παρουσία ὅμως σὸ νησί ὑπῆρξε σκιώδης, καὶ τὴ διοίκηση ἄσκησαν μέλη τῆς οἰκογένειας Εὐδαιμονογιάννη ἢ Δαιμονογιάννη τῆς Μονεμβασίας ὡς τὸ 1310. Ἡ κυριαρχία τῶν Venieri ἔληξε τὸ 1363, μετὰ τὴ συμμετοχὴ τους σὴν ἐξέγερση τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης ἐναντίον τῆς Βενετίας καὶ τὴν ἀκόλουθη ἦττα τους· ἔκτοτε τὰ Κύθηρα προσαρτήθηκαν σὲς ἑνετικὲς κτήσεις καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὸν δούκα τῆς Κρήτης ὑπῆρξε ἄμεση ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Τὰ Κύθηρα παρέμειναν ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Βενετίας καὶ μετὰ τὴν ἦττα τῆς τελευταίας σὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο (1645-1669). Ἐκτὸς ἀπὸ σύντομο διάστημα ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1715-1718), τὰ Κύθηρα παρέμειναν ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴ Δημοκρατία ἕως τὴν κατάλυση τῆς ἀνεξαρτησίας της τὸ 1797<sup>2</sup>.

Τὸ νησί τῶν Κυθῆρων, καὶ εἰδικὰ ἡ περιοχὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἶχαν γιὰ τοὺς Ἑνετούς πρωτίστως στρατηγικὴ σημασία, πού αὐξήθηκε μετὰ τὴν ἀπώλεια τῆς Κρήτης (1669). Τὰ ἑνετοκρατούμενα Κύθηρα διακρίνονταν σὲ τρεῖς διοικητικὲς περιοχὲς μὲ τρία ἀντίστοιχα φρούρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν πάρει καὶ τὴν ὀνομασία τους. Οἱ περιοχὲς αὐτὲς ἦταν τοῦ Μυλοποτάμου, πού ξεκινούσε ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ καὶ ἐκτεινόταν σὲ ὄλο τὸ βόρειο τμήμα του, τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (σημερινὴ Παλιόχωρα), πού κάλυπτε τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, καὶ τοῦ Καψάλι, πού περιελάμβανε τὸ νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ τὰ τρία φρούρια ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὑπῆρξε ἀρχικὰ αὐτὸ μὲ τὸν περισσότερο πληθυσμό, ἀλλὰ μετὰ τὴν καταστροφὴ του ἀπὸ τὸν πειρατικὸ στόλο τοῦ Khayr al-Din Barbarossa τὸ 1537 ἐγκαταλείφθηκε<sup>3</sup>, καὶ τὴ θέση του σὲ σπουδαιότητα πῆρε τὸ κάστρο τοῦ Καψάλι, ὅπου ἔμεινε καὶ ἡ ἔδρα τῆς Κεντρικῆς Διοίκησης τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν τριῶν φρουρίων ἐξασφαλιζόταν μὲσω παρατηρητηρίων, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ὁ Ἅγιος Γεώργιος<sup>4</sup>. Ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο, ὅπου ἡ

1. Ὁφείλω θερμὲς εὐχαριστίες σὴν Δρ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου γιὰ τὶς πολύτιμες συμβουλές της καθ' ὄλη τὴ διάρκεια ἐκπόνησης τῆς παρούσας μελέτης, καθὼς καὶ σὴν πρῶνη Προϊσταμένη τῆς Ἰης Ε.Β.Α. κ. Ἐ. Γκίνη-Τσοφοπούλου, γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης τοῦ ὕλικου.

2. Γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἱστορία τῶν Κυθῆρων βλ. Πετρόχειλος 1940· Μαυροειδῆ 1978· Maltezos 1980α· Leontsines 1987· Τσιτσιλίας

1994. Γιὰ τὸ διάστημα ὀθωμανοκρατίας, 1715-1718, βλ. Kiel 2007, 37-42.

3. Γιὰ πρόσφατη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (μετέπειτα «Παλιόχωρας») βλ. Ince - Balantyne 2007.

4. Μαυροειδῆ 1978, 151-2 καὶ 152, σημ. 2. Lamansky 1884, τ. 2, 660.



ένετική φρουρά έμενε από τον Μάρτιο έως τον Οκτώβριο, ήταν θεατή κάθε κίνηση στο νοτιοδυτικό τμήμα του Αιγαίου. Το γειτονικό προς τον Άγιο Γεώργιο λιμάνι του Αύλαιμονα και το λιμάνι του Καψάλι αποτελούσαν τα σημαντικότερα του νησιού<sup>5</sup>.

Οί διαθέσιμες πηγές μαρτυρούν την άραιοη κατοίκηση, τη φτώχεια και πολλές φορές και τη σιτοδεία στα Κύθηρα ως μόνιμα φαινόμενα μέχρι τις αρχές του 19ου αι.<sup>6</sup>, γεγονός που ανάγκαζε συχνά τους κατοίκους του νησιού να μεταναστεύουν, κυρίως προς την Πελοπόννησο. Ειδικά ή περιοχή της Παλιόχωρας καταστράφηκε ολοσχερώς από τον Μπαρμπαρόσσα το 1537, και παρέμεινε έγκαταλελειμμένη τα επόμενα χρόνια<sup>7</sup>. Λίγες δεκαετίες αργότερα, το 1571, τουρκική επίθεση κατά τη διάρκεια του τουρκοβενετικού πολέμου που έληξε με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, είχε ως συνέπεια δραματική συρρίκνωση του πληθυσμού. Κατά τον 17ο αι., ώστόσο, οί συνθήκες βελτιώθηκαν, καθώς ή Βενετία φρόντισε για τη διοικητική όργάνωση του νησιού.

Η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν ελληνική, ενώ οί λίγοι Βενετοί που έγκαταστάθηκαν εκεί έξελληνίστηκαν. Τα Κύθηρα δέχονταν κατά καιρούς κύματα μεταναστών, ή διαμονή των όποιων όμως ήταν συνήθως σύντομη, καθώς μετακινούνταν προς τα πιο μεγάλα νησιά του Ιονίου<sup>8</sup>. Οί περισσότεροι μετανάστες στα Κύθηρα προέρχονταν από την Κρήτη και την Πελοπόννησο, κυρίως τη Λακωνία. Άξιοσημείωτα υπήρξαν δύο μεγάλα κύματα Κρητών μεταναστών: το πρώτο σημειώθηκε στα 1363-1365, μετά την ήττα των φεουδαρχών της Κρήτης έναντίον της ένετικής μητρόπολης, ενώ το δεύτερο γύρω στο 1669, κατά τη διάρκεια του πολέμου μεταξύ Βενετίας και Όθωμανικής αυτοκρατορίας, που έληξε με την ανακατάληψη της Κρήτης από την τελευταία. Επιπλέον, ό Ιταλός Spallanzani το 1789 μαρτυρεί ότι ή Βενετία έστελνε στα Κύθηρα ανεπιθύμητους υπηκόους τους όποιους ήθελε να απομονώσει, και ότι το νησί όνομαζόταν και «ή Σιβηρία των Βενετών»<sup>9</sup>.

5. Maltezu 1980β, 154.

6. Ό Leonhard 1899, 38 αναφέρει ότι οί Venieri, οί Ένετοί κυβερνήτες του νησιού, τον 14ο αι. ανάγκαστηκαν πολλές φορές να τροφοδοτήσουν το νησί με δημητριακά από την Κρήτη, όπως και ότι ακόμα και σε μεταγενέστερες περιόδους τα Κύθηρα μόλις που μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες τους σε δημητριακά. Επίσης διαφωτιστική είναι ή πληροφορία του ότι τα περισσότερα χωράφια των Κυθήρων, εύρισκόμενα σε έξαιρετικά πετρώδεις τόπους,

μπορούσαν να καλλιεργούνται μόνο ανά διεία.

7. Μαυροειδή 1978, 151. Koukoulis *et al.* 1989.

8. Maltezu 1980β, 155.

9. Leonhard 1899, 35. Στη γερμανική έκδοσή του ό τίτλος του βιβλίου του Spallanzani είναι: *Des Herrn Abt Lazarus Spallanzani angestellt physikalische Untersuchungen auf der Insel Kythera* (Strassburg 1789) (σ. 11). Για τα Κύθηρα υπό ένετική κυριαρχία βλ. επίσης Bennet 2007, Gregory 2007.



Τὸν 18ο αἰ. τὰ Κύθηρα ἐμφανίζουσαν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος, ποὺ συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴν ὀριστικὴν κατάλυση τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας, ὅταν μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο (1797) περιῆλθαν εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Γαλλίας. Ἀκολούθησε ἡ ἰδρυσιμὴ τῆς «Πολιτείας τῶν Ἑπτὰ Ἠνωμένων Νήσων» (1800), εἰς τὴν ὁποία ἐντάχθησαν τὰ Κύθηρα, καὶ ἡ παραχώρησις Συντάγματος εἰς τὴν Πολιτεία τὸ 1803. Κατὰ τὴ δευτέρην περίοδον γαλλοκρατίας τῶν Ἑπτανήσων (1807-1809) τὸ πολίτευμα τοῦ 1803 καταλύθηκε, ἐνῶ λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ «Ἰόνιο Κράτος», ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν Συνθήκην τῶν Παρισίων (1815), τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Ἀγγλίας. Ἡ ἀγγλικὴ διοίκησις τοῦ νησιοῦ συνεχίστηκε ἕως τὸ 1864, ὅταν ἐπετεύχθη ἡ ἔνωσις τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Τὰ Κύθηρα ἔφτασαν εἰς πληθυσμιακὴν καὶ οἰκονομικὴν ἀκμὴν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Μ. Βρετανίας, καὶ κυρίως μετὰ τὸ 1864, ὅποτε ἐνσωματώθηκαν εἰς τὸ νεοσύστατον ἑλληνικὸν κράτος, καὶ ἔπαυσαν ἔτσι, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, νὰ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἓνα νησιὸν γεωστρατηγικῆς σημασίας. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνθιστις φαίνεται καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἀπὸ τῆς κεραμικῆς εἰσαγωγῆς μὲ ποικίλην προέλευσιν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ντόπιας ἀγγειοπλαστικῆς.

Τὸ μεγαλύτερον μεταναστευτικὸν ρεῦμα πρὸς τὰ Κύθηρα σημειώθηκε κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ προῆλθε ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Πελοπόννησον<sup>10</sup>. Μικρότερος ἀριθμὸς μεταναστῶν προῆλθε ὅμως καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη. Ὁ γεωγράφος Ν. Μηλιαράκης σημειώνει τὴν συχνότητα τῶν ὀνομάτων *Ζαντιώτης, Κορωνάιος, Σάμιος* καὶ *Κυπριώτης* εἰς τὰ Κύθηρα<sup>11</sup>.

Μετὰ ἀπὸ τὴν πληθυσμιακὴν αὐξήσιν ποὺ σημειώθηκε<sup>12</sup> τὰ φυσικὰ λιμάνια τοῦ Αὐλαίμονα, τοῦ Καψάλι, τῆς Ἁγίας Πελαγίας καὶ τοῦ Διακοφτιοῦ ἐξελίχθησαν εἰς ἐμπορικὰ καὶ διαμετακομιστικὰ κέντρα. Τὸ λιμάνιον τοῦ Αὐλαίμονα, ἐξαιρετικὰ προστατευμένο, ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ., συμβάλλοντας εἰς τὴν ἐντεινόμενὴν δραστηριότητα τοῦ βορείου τμήματος τοῦ νησιοῦ. Τὸ Διακόφτι, λιμάνιον ποὺ ἐπίσης βρίσκεται εἰς ἀμεσην γειτνίασιν μὲ τὸν Ἅγιον Γεώργιον, διακρίθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τῆς γεωκαλλιέργειάς του, γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀλιείας καὶ τῆς συλλογῆς ἀλατιοῦ<sup>13</sup>.

Τὴν οἰκιστικὴν εἰκόνα τοῦ νησιοῦ εἰς τὸν 19ο αἰ., περίοδον ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα λόγῳ τῆς ἐντονης δραστηριότητος ποὺ παρατηρεῖται τότε εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον, παρουσιάζει ὀλοκληρωμένα ὁ γεωγράφος καὶ ἀνθρωπολόγος R. Leohard: «Τὸ λιμάνιον τοῦ Αὐλαίμονα εἶναι τὸ μοναδικὸν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (...) καὶ τὸ πιὸν σίγουρον ὀλοκληροῦν τοῦ νησιοῦ (...). Στὰ χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας φαίνεται ὅτι, παρὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ φρουρίου καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου γιὰ τὴν προστασίαν τοῦ λιμανιοῦ, δὲν ὑπῆρξε σημαντικὴ ἐγκατάστασις εἰς τὸ λιμάνιον. Μόλις

10. Leontsines 1987, 183-187.

11. Μηλιαράκης 1886, 266.

12. Maltezou 1980β, 157. Μαυροειδῆ 1978, 155.

13. Leontsines 1987, 203 κέ.



τὸν 19ο αἰ. ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ πρόσφυγες λόγω τοῦ πολέμου τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὁ τόπος εἶναι τώρα πάλι σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ ἐγκαταλελειμμένος, διότι εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἄγονους τοῦ νησιοῦ καὶ δὲν συνδέεται μὲ καλοὺς δρόμους μὲ τὸ ἐσωτερικό. Τὸ 1896 εἶχε μόνο 45 κατοίκους. Ἀντὶ τοῦ Αὐλαίμονα ἔχει ὅμως ἀναπτυχθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια... τὸ Διακόφτι, στὴν ἀκτὴ τοῦ ὁποῖου τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἔχτισε στὴ δεκαετία τοῦ 1880 μεγάλο μῶλο, δημιουργώντας ἐδῶ ἕνα ἄλλο λιμάνι»<sup>14</sup>.

Ἀπὸ τὴς ἀρχὲς ἢ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ μεταναστεύει ἐποχιακὰ, ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ ἕως τὸ φθινόπωρο, κυρίως στὸν Πειραιά, τὴν Ἀθήνα, τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. τὰ ἐξαγωγίμα προϊόντα τοῦ νησιοῦ (λάδι, μέλι, σταφίδα) κατευθύνονταν κατὰ κύριο λόγο πρὸς τὸν Πειραιά, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸ Ναύπλιο ὡς διαμετακομιστικὸ κέντρο τῆς κυθηραϊκῆς παραγωγῆς. Τμῆμα τῆς παραγωγῆς ἀγοραζόταν καὶ μεταφερόταν ἀπὸ πλοῖα τῆς αὐστριακῆς ἐταιρείας Lloyd, τὰ ὁποῖα τὸ ἐξῆγαν ἀπ' εὐθείας στὴν Τεργέστη. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν ἀτμόπλοιων καὶ ὁ ἐπακόλουθος παραγκωνισμὸς τῶν ντόπιων καϊκιῶν στέρησε ἀπὸ ἀρκετοὺς Κυθηραίους ἐμπόρους τὴ δυνατότητα μεταφορᾶς προϊόντων τοῦ νησιοῦ. Οἱ εἰσαγωγῆς προϊόντων ὑπῆρξαν πολὺ περιορισμένες στὰ Κύθηρα<sup>15</sup>. Στὴς λίγες εἰσαγωγῆς βιοτεχνικῶν καὶ βιομηχανικῶν προϊόντων θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ εἰσαγωγῆς κεραμικῶν ἀντικειμένων, πού, ἂν καὶ περιορισμένης οἰκονομικῆς σημασίας, μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν καὶ σὲ σχετικὰ ἀπομονωμένες θέσεις, ὅπως ὁ Ἅγιος Γεώργιος.

#### Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Οἱ πηγὲς τῆς ὕστερης μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεώτερης περιόδου ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἅγιο Γεώργιο προέρχονται ἀπὸ τὸν γεωγράφο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Nicolas de Nicolay (μέσα 16ου αἰ.) καὶ τὸν Antoine L. Castellan, εἰκονογράφου καὶ μέλος στρατιωτικῆς ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1797. Ὁ Nicolay, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφτηκε τὸ νησὶ λίγο μετὰ τὴ λεηλασία τοῦ Μπαρμπάρσσο, τὸ 1551, εἶναι ὁ μοναδικὸς περιηγητὴς ποὺ περιγράφει τὴν ἐπίσκεψή του «στὸ βουνὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου». Ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ δύο ἐκκλησιῶν, στὴ μεγαλύτερη ἐκ τῶν ὁποίων εἶδε τὰ μωσαϊκὰ τῶν πρώιμων βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ Nicolay δὲν γνώριζε (πάντως δὲν ἀναφέρει) τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου<sup>16</sup>.

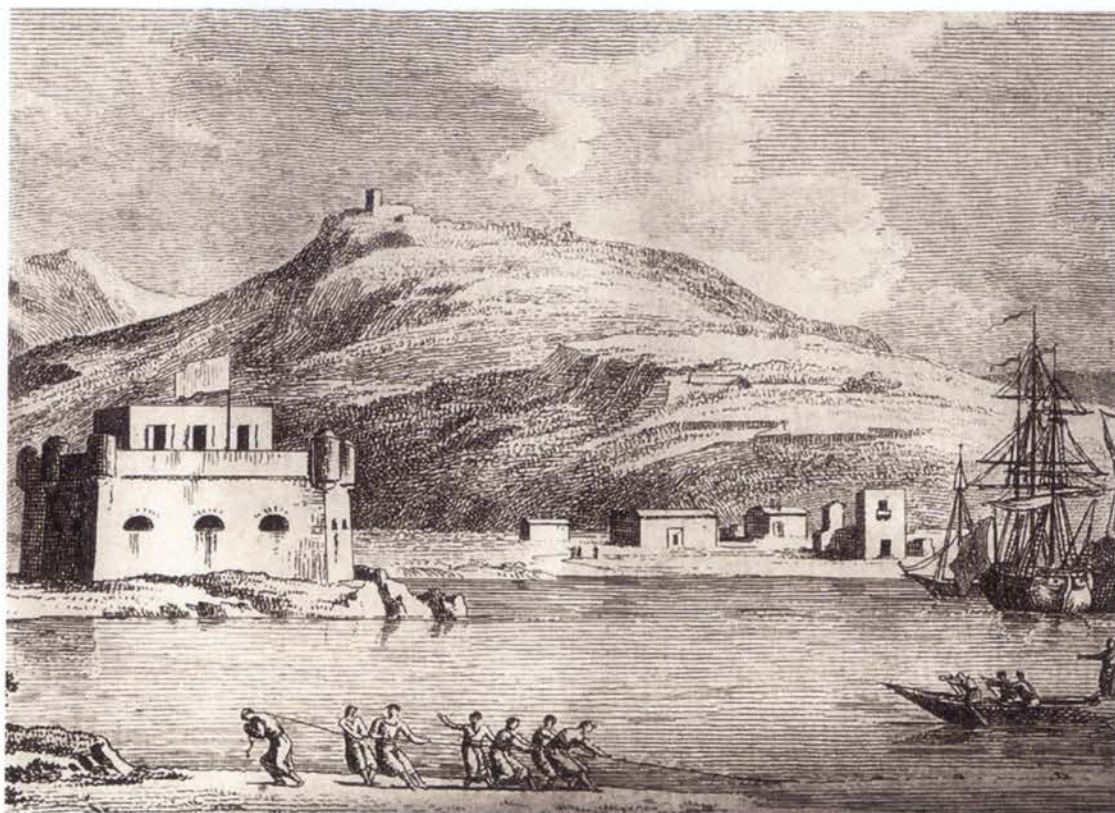
14. Leonhard 1899, 42.

15. Leonhard 1899, 39-40.

16. Nicolay 1576, 60. Τὸ ἀπόσπασμα παρα-

δίδεται μεταφρασμένο στό: Ἀνδριτσάκη-Φωτιάδη - Πετρόχειλος 1982, 86. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Νικολάου δίνεται στό ὕψωμα τοῦ Ἁγίου





Είκ. 1. Χαλκογραφία τοῦ Castellan.

Ὁ A. L. Castellan περιέγραψε τὶς ἀρχαιότητες τῆς Παλαιόπολης καὶ τοὺς τάφους τοῦ Ἀσπρογαῖ, χωρὶς νὰ κάνει λόγο (ἢ νὰ ἐπισκεφθεῖ καν) τὸν Ἅγιο Γεώργιο<sup>17</sup>. Μᾶς προμήθευσε ὅμως μὲ μία χαλκογραφία ποὺ εἰκονίζει τὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα μὲ φόντο τὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (εἰκ. 1)<sup>18</sup>, στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποίου διακρίνεται καθαρὰ φρούριο μὲ πύργο. Δεδομένου ὅτι ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ἐνὸς φρουρίου τέτοιου μεγέθους δὲν προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο, εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ ἀπεικόνιση φρουρίου ἀπὸ τὸν Castellan δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ ὅτι ἀποδίδει ἐμφαντικὰ τὴν ὕπαρξη ἐνὸς μικροῦ ὀχυρωμένου χώρου<sup>19</sup>.

Γεωργίου καὶ σὲ ἄλλους χάρτες τῆς ὕστερης Ἑνετικῆς καὶ τῆς Νεώτερης περιόδου, καὶ μᾶλλον ὀφείλεται στὴν ἐγγύτητά του μὲ τὸ ὁμώνυμο φρούριο καὶ τὴν ὁμώνυμη ἐκκλησία στὸ λιμάνι τοῦ Αὐλαίμονα. Πιθανὸν ὅμως καὶ νὰ ὀφείλεται στὴν ὕπαρξη τῆς μικρῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐπάνω στὸ ὕψωμα ὅπου βρῖσκεται

καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος, στὴν ὁποία μᾶλλον ἀναφέρεται καὶ ὁ Nicolay.

17. Castellan 1809, 21-35.

18. Castellan 1808, πίν. 1.

19. Γιὰ συζήτηση τῶν μαρτυριῶν τοῦ Nicolay καὶ τοῦ Castellan βλ. Broodbank – Bennet – Davis 2004, 232-236.



Σαφείς ιστορικές ή αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ύπαρξη ένετικού φρουρίου στον Άγιο Γεώργιο άπουσιάζουν. Παρ' όλα αυτά, ή πληροφορία ότι στο ύψωμα διέμενε ένετική φρουρά<sup>20</sup>, σε συνδυασμό με την άπεικόνιση φρουρίου άπό τον Castellán, καθιστούν πιθανή την ύπαρξη μικροϋ φρουρίου. Προκαλεί έντύπωση τó γεγονός ότι κατάλοιπα ένός τέτοιου φρουρίου, άν υπήρξε, δέν βρέθηκαν κατά την άνασκαφή. Έξαίρεση άποτελεί ένα τμήμα δαπέδου άπό κονίαμα, που βρέθηκε σε έπαφή με τούς Τοίχους 7 και 9 στο Άνδρηο 2, Τομέας Α', κάρναβος 10. Στην έπίχωση του δαπέδου βρέθηκε φράγκικο νόμισμα του 1503 Quattrino Σιένας (N52), τó όποιο πιθανότατα προσφέρει χρονολογική ένδειξη για τόν χρόνο χρήσης του κτιρίου στο όποιο άνηκε τó δάπεδο. Τά υπόλοιπα άρχιτεκτονικά κατάλοιπα, άν υπήρξαν, είναι πιθανό ότι καταστράφηκαν και κατέπεσαν στις πλαγίες του λόφου.

Όσον άφορ ά στη χρήση του ύψώματος μετά την κατάλυση τής ένετικής κυριαρχίας (1797), ιστορικές μαρτυρίες άπουσιάζουν. Η χρήση του ως παρατηρητηρίου θά πρέπει νά συνεχίστηκε, έστω και περιστασιακά. Μετά την πληθυσμιακή αύξηση του 18ου αί., και κυρίως την ανάπτυξη του γειτονικού λιμανιού Διακόφτι κατά τó 19ο αί., ό Άγιος Γεώργιος υπήρξε συχνός τόπος προσκυνήματος για τούς κατοίκους τών γύρω περιοχών.

#### Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ

Τó κεραμικό ύλικό τής Μεταβυζαντινης περιόδου που προέρχεται άπό τόν Άγιο Γεώργιο περιλαμβάνει όλα τά είδη κεραμικής που συναντώνται σε οικιστικά σύνολα: άγγεία άποθηκευτικά, μεταφορ ά και φύλαξης νερού, λαδιού και κρασιού, μαγειρικά και έπιτραπέζια. Στο ύλικό συμπεριλαμβάνεται έπίσης μεγάλος άριθμός κεραμίδων. Η κεραμική αυτή βρέθηκε στα έπιφανειακά στρώματα τής άνασκαφής, με άποτέλεσμα ή χρονολόγησή της βάσει στρωματογραφικής άνάλυσης νά μην είναι δυνατή.

Βάσει τυπολογικής άνάλυσης, ή κεραμική αυτή χρονολογείται στην πλειονότητά της άπό τόν 18ο ως τόν 20ο αί.<sup>21</sup>. Στόν 15ο-17ο αί. τοποθετούνται χρονολογικά λίγα όστρακα. Τά πρωιμότερα χρονολογήσιμα όστρακα είναι άδρεγγάρακτα έφυαλωμένα του ύστερου 14ου ή του 15ου αί., τής κατηγορίας *graffita arcaica padana*, προερχόμενα άπό τή Βόρεια Ίταλία. Στο τέλος του 15ου και στο ά μισό του 16ου αί. χρονολογούνται δύο όστρακα άπό μαγιολικά άγγεία τής Βόρειας Ίταλίας, καθώς και δύο όστρακα άπό πινάκια βενετσιάνικης παραγωγής, τής κατηγορίας *graffita a punta e stecca*. Στην ίδια περίοδο, 15ο-16ο αί., τοποθετείται μία κατηγορία έφυαλωμένης

20. Βλ. άνωτέρω σημ. 3.

21. Η έκτεταμένη έπιφανειακή έρευνα που έχει διενεργηθεί στα Κύθηρα άπό τó University College of London (Kythera Island Project), με διευθύνοντες τόν C. Broodbank και τήν E. Κυριατζή, έχει έπίσης δείξει έκρηξη του άριθμού

τών χρονολογήσιμων όστράκων που τοποθετούνται άπό τόν 17ο ως και τόν 20ο αί. Η έντυπωσιακή αυτή αύξηση όφείλεται κατά κύριο λόγο στη δημογραφική άνοδο που σημειώνεται στα Κύθηρα άπό τόν 17ο αί. και μετά. Βλ. <http://www.ucl.ac.uk/kip/byzmodceramics.php>.

κεραμικής που πιθανόν παραγόταν στα Χανιά της Κρήτης. Η παρουσία έφυσωμένων αγγείων ύψηλης ποιότητας, είσηγμένων από τη βόρεια Ίταλία, προκαλεί έντύπωση και πιθανόν σχετίζεται με τη διαμονή ένετικής φρουράς στο ύψωμα του Άγίου Γεωργίου.

Κανένα από τα όστρακα που βρέθηκαν στον Άγιο Γεώργιο δεν μπορεί να τοποθετηθεί με βεβαιότητα στον ύστερο 16ο ή στον 17ο αιώνα. Είναι άβέβαιο το αν ή χρήση του χώρου συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου.

Στον 18ο αιώνα τοποθετείται σημαντικός αριθμός οστράκων, αν και για αρκετά από αυτά ή χρονολόγηση δεν είναι ασφαλής. Πρόκειται κυρίως για ντόπια κεραμική, για την οποία δεν υπάρχουν ακόμη δημοσιευμένα παράλληλα. Η χρονολόγηση της κεραμικής αυτής βασίζεται στην τεχνική κατασκευής, διακόσμησης και έφυσωσής της. Με ασφάλεια τοποθετούνται στην περίοδο αυτή και συγκεκριμένα στο α΄ μισό του 18ου αιώνα, δύο όστρακα από πινάκια προερχόμενα από το Τσανάκ-Καλή των Δαρδανελλίων.

Η μεγάλη μάζα κεραμικών προέρχεται από τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Στους αιώνες αυτούς χρονολογούνται με ασφάλεια πίθοι, στάμνες, κανάτια και έπιτραπέζια αγγεία. Η τοπική παραγωγή κεραμικής συνεχίζεται, ενώ εισάγεται σε σημαντικές ποσότητες κεραμική από το Grottaglie της Άπουλίας, από τη Θράκη (πινάκια «Διδυμότειχου»), από τη Σίφνο (μαγειρικά σκεύη), από την Κορώνη (πίθοι) κ.ά. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της κυθηραϊκής παραγωγής, που απομιμείται την κεραμική Grottaglie.

Η απουσία κεραμικών χρονολογούμενων με ασφάλεια στο β΄ μισό του 16ου και στον 17ο αιώνα, σε συνδυασμό με τη μεγάλη ποσότητα κεραμικών χρονολογούμενων στον 18ο-20ο αιώνα, συμβαδίζει με τη μαρτυρία των νομισματικών εύρημάτων από τον Άγιο Γεώργιο<sup>22</sup>. Άπαντούν ελάχιστα νομίσματα του ύστερου 16ου και του 17ου αιώνα, ενώ αρκετά μεγάλος αριθμός νομισμάτων έχει τοποθετηθεί στον 18ο, τον 19ο και το α΄ μισό του 20ού αιώνα. Τα δεδομένα αυτά, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Nicolay, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το ύψωμα του Άγίου Γεωργίου πιθανόν δεν χρησιμοποιείτο από την ένετική φρουρά ή για άλλου είδους μόνιμη διαμονή κατά το β΄ μισό του 16ου και τον 17ο αιώνα.

Στην παραγωγή ντόπιων εργαστηρίων μπορούν να αποδοθούν ακόσμητα αγγεία καθημερινής χρήσης, όπως και αρκετά έφυσωμένα. Τα αγγεία της ντόπιας παραγωγής που είναι ασφαλέστερα χρονολογημένα (βάσει του πηλού και της διακόσμησής τους) και που σχηματίζουν όμοιογενή σύνολα περιλαμβάνουν κανάτια και στάμνες του 18ου-19ου αιώνα (πιθανόν και του πρώιμου 20ού), και πινάκια του 19ου-20ού αιώνα (άπομιμήσεις κεραμικής Grottaglie).

Η κεραμική από το ύψωμα του Άγίου Γεωργίου μαρτυρεί οικιακή χρήση, και δεν παρουσιάζει ένδειξεις αλλά ούτε και άντενδείξεις για μοναστική ζωή. Τα μονα-

22. Βλ. άρθρο της Δρος Β. Πέννα στην παρούσα έκδοση.



	15 <sup>ος</sup> – 16 <sup>ος</sup> αι.	17 <sup>ος</sup> αι.	18 <sup>ος</sup> αι.	18 <sup>ος</sup> – 19 <sup>ος</sup> αι.	19 <sup>ος</sup> – αρχ. 20 <sup>ος</sup> αι.	Σύνολο
Τομέας Α	3 (Κ1681β: Α4, Κ1665: Α7, Κ 1681: Α10)	-	1 (Κ1682: Α10)	6 (Κ1684: Α1, Κ1690: Α2, Κ1637: Α4, Κ1685, Κ1686: Α7, Κ1687: Α9)	11 (Κ1667: Α, Κ1668: Α1, Κ1618, Κ1694, Κ1697: Α2, Κ1691: Α4, Κ1619, Κ1693: Α8, Κ1623, Κ1669, Κ1670: Α9)	21
Τομέας Β	-	-	-	-	-	-
Τομέας Γ	1 (Κ 1679: Γ2)	-	1 (Κ1683: Γ, Ν ανδρήρου 4)	-	3 (Κ1621, Κ1695: Γ, Ν ανδρήρου 4, Κ1657: Γ)	5
Τομέας Δ	-	-	-	-	-	-
Τομέας Ε	-	-	-	-	-	-
Τομέας ΣΤ	2 (Κ1676, Κ1677: ΣΤ2)	-	-	-	2 (Κ1620, Κ1671: ΣΤ2)	4
Τομέας Ζ	2 (Κ1675, Κ1678: Ζ)	-	-	1 (Κ1640: Ζ)	1 (Κ1654: Ζ)	4
Τομέας Η	3 (Κ1645, Κ1663, Κ1681α: Η1)	-	-	3 (Κ1688: Η, Κ1638, Κ1689: Η1)	3 (Κ1692, Κ1696: Η1, Κ1698: Η)	9
Τομέας Θ	4 (Κ1643-4, Κ1662, Κ1680: Θ, Κ1664: Θ Λωρ. 10)	-	-	-	-	4
Τομέας Ι	1 (Κ1666: Ι Λωρ. 2)	-	-	-	-	1
Σύνολο	16	-	2	10	20	48

*Αριθμός οστράκων Μεταβυζαντινής περιόδου ανά τομέα και ανά χρονολογική περίοδο.*

δικά κεραμικά αντικείμενα που σχετίζονται με λατρεία και βρέθηκαν στον χώρο, τρία θυμιατήρια (Κ 1615 - Κ 1617), θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο σε ένα μοναστικό όσο και σε έναν οικιακό χώρο.

Η μεγαλύτερη ποσότητα Μεταβυζαντινής κεραμικής βρέθηκε στα νότια της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας και στα ανατολικά του κελλιού, όπως και στα νότια της εισόδου του Αγίου Γεωργίου (Τομέας Α', κάναβοι 1, 2, 7, 8 και 10). Σχετική συγκέντρωση κεραμικής αυτής της περιόδου παρουσιάζεται επίσης στα άνδρα 4 και 6 (Τομείς Γ', Ε', Ζ'). Άξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η πλειοψηφία της κεραμικής που χρονολογείται στον 15ο-16ο αι. βρέθηκε στους τομείς ΣΤ', Ζ', Η' και Θ' (άνδρα 3-5), ενώ μόνο ένα μικρό τμήμα της βρέθηκε στους τομείς Α' και Γ'. Είναι πιθανή έπομένως η ύπαρξη δραστηριότητας στα άνδρα 4, 5 και 6 κατά τους πρώιμους Μεταβυζαντινούς αιώνες. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των νομισμάτων του 15ου έως 17ου αι. βρέθηκε επίσης στα άνδρα 3-5. Στον ανωτέρω πίνακα καταγράφονται τα ασφαλώς χρονολογούμενα οστρακα της Μεταβυζαντινής περιόδου ανάλογα με τον χώρο εύρεσής τους.

Συνδυάζοντας τις γραμματειακές και τις αρχαιολογικές πληροφορίες, φαίνεται ότι το ύψωμα του Αγίου Γεωργίου ήταν σε χρήση στον ύστερο 14ο / πρώιμο 15ο αι. και έως το α' μισό του 16ου. Η χρήση αυτή ελαττώθηκε σημαντικά ή διακόπηκε κατά το β' μισό του 16ου και τον 17ο αι., γεγονός που πιθανόν είχε ως αιτία, εκτός από τη γενική οικονομική δυσπραγία, τις καταστροφές που προξένησε ο Μπαρμπαρόσσα στα 1537. Η περίοδος ανέχειας που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα την ισχνή παρουσία κεραμικών και άλλων αντικειμένων στο ύψωμα του Αγίου Γεωργίου κατά τον ύστερο 16ο και τον 17ο αι. Από τον 18ο ως και τον 20ο αι. το ύψωμα γνωρίζει και πάλι έντατική χρήση, ή όποια αντανάκλα την οικονομική ανάκαμψη του νησιού και ειδικότερα της ανατολικής του ακτής.

## ΠΗΛΟΙ

*Πηλός 1:* Πηλός χρώματος πολύ άνοιχτού καστανοῦ ἕως άνοιχτοῦ κιτρινοκάστανου (Munsell 10YR/8/2 - 10YR/6/4), σκληρὰ ψημένος, λεπτόκοκκος, με ἑλαφρῶς άνώμαλη τομή. Περιέχει ἑλάχιστες, πολὺ μικρὲς προσμείξεις λευκοῦ χρώματος, ἑλάχιστες μεγάλες γκριζου χρώματος, καὶ άρκετοὺς πόρους πολὺ μικροῦ ἕως μεσαίου μεγέθους. Πιθανότατα τοπικός. Ἄπὸ αὐτὸν εἶναι κατασκευασμένα τὰ μεγάλα κυθηραϊκὰ πινάκια ποὺ άποτελοῦν άπομιμήσεις τῆς παραγωγῆς Grottaglie, ὅπως καὶ τὸ K 1656.

*Πηλός 2:* Πηλός χρώματος ρόδινου (Munsell 7.5YR/7/4), μέτριας σκληρότητας, σχετικὰ λεπτόκοκκος, με ἑλαφρῶς άνώμαλη τομή. Περιέχει λίγες ἢ άρκετὲς μικρὲς ἕως μεγάλες προσμείξεις λευκοῦ χρώματος, ἐνίστε καὶ ἑλάχιστες μεγάλες γκριζες. Συναντᾶται κυρίως σὲ κανάτια. Διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὴν πυκνότητα τῶν προσμείξεων καὶ τὴ σκληρότητα τοῦ πηλοῦ παρατηροῦνται ἀπὸ άγγεῖο σὲ άγγεῖο. Ἄπὸ τὸν Πηλὸ 2 εἶναι κατασκευασμένα τὰ: K 1601, K 1603, K 1604, K 1631, K 1654-5.

*Πηλός 3:* Πηλός χρώματος ρόδινου ἕως πολὺ άνοιχτοῦ καστανοῦ (ὠχροῦ) (Munsell 7.5YR-10YR/7.5/4), σκληρὰ ἕως πολὺ σκληρὰ ψημένος, λεπτόκοκκος, με ὁμαλὴ τομή. Περιέχει λίγες πολὺ μικρὲς προσμείξεις, κυρίως λευκοῦ χρώματος, καὶ άρκετοὺς πόρους. Ἄπὸ αὐτὸν εἶναι κατασκευασμένα τὰ κανάτια με ἑγχάρακτη διακόσμηση K 1602, K 1626, K 1627, K 1628, K 1629, χρονολογούμενα πιθανῶς στὸν 19ο αἰ., ὅπως καὶ τὸ πινάκιο K 1612. Τόσο ὁ πηλός, ὅσο καὶ ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς καὶ διακόσμησης τῶν ὀστράκων αὐτῶν, συγγενεύουν στενὰ με τὰ ὄστρακα ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν Πηλὸ 6.

*Πηλός 4:* Πηλός χρώματος άνοιχτοῦ ἑρυθροῦ ἕως ἑρυθροκίτρινου (Munsell 2.5YR/6/6 - 5YR/6/8), σκληρὰ ψημένος, μέτριος, με άνώμαλη τομή. Περιέχει συχνὲς μικρὲς ἕως μεγάλες προσμείξεις χρώματος λευκοῦ, καστανοκόκκινου, γκριζου καὶ μαύρου, καὶ μίκα. Μετὰ ἀπὸ ὑπερόπτηση παίρνει γκριζο ἢ γκριζοκάστανο χρῶμα, καὶ οἱ χαρακτηριστικὲς καστανοκόκκινες προσμείξεις παίρνουν μαῦρο χρῶμα. Ὁ πηλός πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Χανίων τῆς Κρήτης (βλ. Ἐνότητα 4, K1661-1665).

*Πηλός 5:* Πηλός χρώματος κιτρινοκόκκινου (Munsell 5YR/4.5/6-8), σκληρὰ ψημένος, μέτριος, με άνώμαλη τομή. Περιέχει άρκετὲς προσμείξεις μεσαίου μεγέθους καὶ λευκοῦ χρώματος, καὶ ἄφθονη μίκα. Ἄπὸ τὸν πηλὸ αὐτό, εὑρισκόμενο στὴ Σίφνο, εἶναι κατασκευασμένα τὰ ἑφυαλωμένα μαγειρικὰ σκευὴ τῆς Σίφνου, γνωστὰ ὡς «τσικάλια» (K 1618 - K 1620).

*Πηλός 6:* Πηλός χρώματος άνοιχτοκίτρινου (Munsell 2.5Y/8/2-4), σκληρὰ ἕως πολὺ σκληρὰ ψημένος, λεπτόκοκκος, με ὁμαλὴ τομή. Περιέχει ἑλάχιστες πολὺ μικρὲς λευκὲς προσμείξεις. Συναντᾶται σὲ θραύσματα τριῶν κανατιῶν (K 1625α, K 1625β, K 1630), ποὺ ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ τους μοιάζουν πολὺ με τὰ κανάτια ποὺ ἔχουν παρασκευαστεῖ με τὸν Πηλὸ 3.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

## 1. Άκόσμητη κεραμική

Ἡ κατηγορία αὐτὴ περιλαμβάνει πύθους, στάμνες καὶ κανάτια, πινάκια, θυμιατήρια, καθὼς καὶ ἓνα τμήμα ἡθμοῦ. Σὲ αὐτὴν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐκτενῶς ὁ Πηλὸς 2.

• *Κλειστὰ ἀγγεῖα*

Τὴν κατηγορία αὐτὴ ἀποτελοῦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κανάτια ποικίλων μεγεθῶν, καθὼς καὶ κάποιες στάμνες.

**K 1601** (93/A4/64, 29/9/93)

**Τμήμα βάσης κανατιοῦ** (Σχ. 1).

Ἐπίπεδη βάση.

Πηλὸς 2. 5YR/7/4.

Άκόσμητο.

Δ.β. 8 ἐκ.

**K 1602** (93/A10/36, 23/9/93)

**Τμήμα λαβῆς κανάτας**<sup>23</sup> (Σχ. 2).

Λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς 3. 10YR/8/2.

Άκόσμητο.

Μ. 4.9 ἐκ., μέγ. διάμ. 3.8 ἐκ.

**K 1603** (2/10/59)

**Τμήμα βάσης κανατιοῦ** (Σχ. 3).

Βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς ἀποκλίνουσα στὸ κατώτατο τμήμα τῆς.

Πηλὸς 2. 10YR/8/3 (5YR/7/4 στὸν πυρήνα).

Ἐξωτερικά: Ὑπόλευκο ἐπίχρισμα.

Δ.β. 7.7 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.1 ἐκ.

**K 1604** (93/Z2/2, 14/9/93)

**Τμήμα βάσης κανατιοῦ** (Σχ. 4).

Βάση ἐπίπεδη.

Πηλὸς 2. 5YR/6/4.

Άκόσμητο.

Δ.β. 9.5 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.5 ἐκ.

**K 1605** (94/A8/6, 30/8/94)

**Λαιμὸς, χεῖλος καὶ τμήμα λαβῆς ἀπὸ μικρὸ κανάτι** (Σχ. 5).

Λαιμὸς κυλινδρικός, στόμιο τριφυλλόσχημο, λαβὴ πεπλατυσμένη, ὠοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς λεπτὸς, κοκκινοκάστανος, σκληρὰ ψημένος. 2.5YR/6/8.

Σωζ. ὕψ. 3 ἐκ.

**K 1606** (94/E1/10, 5/9/94)

**Τμήμα λαιμοῦ καὶ λαβῆς κανατιοῦ** (Σχ. 6).

Λαιμὸς ἀμφικωνικοῦ σχήματος, λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρὸς) πρὸς τὸ ρόδινο, μέτριας σκληρότητας. 5YR/7/5.

Ἐξωτερικά: κάτω ἀπὸ τὴν πρόσφυση τῆς λαβῆς τρεῖς παράλληλες ἔξεργες ραβδώσεις. Σωζ. ὕψ. 4.3 ἐκ.

**K 1607** (93/Γ, Ν ἀνδῆρου 4/1, 21/9/93)

**Τμήμα λαιμοῦ καὶ λαβῆς κανατιοῦ** (Σχ. 7, πίν. 1).

Λαιμὸς κυλινδρικός, ἐξογκούμενος στὸ ὕψος γένεσης τῆς λαβῆς. Χεῖλος κάθετο. Λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς μέτριος, κοκκινοκάστανος, μέτριας σκληρότητας. 2.5YR/6/4.

Ἐξωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα.

Σωζ. ὕψ. 7.1 ἐκ.

**K 1608** (94/Z/6, 14/9/94)

**Λαιμὸς καὶ λαβὴ κανατιοῦ** (Σχ. 8).

Λαιμὸς κωνικοῦ σχήματος, στενεύει πρὸς

23. Ὁ πηλὸς καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὀστράκου θυμίζουν ἐξαιρετικὰ τὶς λαβὲς κανατιῶν μὲ ἐγ-

χάρκτη διακόσμηση (βλ. Ἐνότητα 2).

τὰ ἄνω. Λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς. Σώζεται ἢ πρόσφυση δεύτερης λαβῆς.

Πηλὸς μέτριος, κοκκινοκάστανος, σκληρὰ ψημένος. 5YR/7/4. Δὲν φέρει ἐπίχρισμα.

Σωζ. ὕψ. 4.2 ἐκ., μέγ. διάμ. λαβῆς 1.8 ἐκ.

**K 1609** (94/H1/10, 10/9/94)

**Βάση κανατιοῦ** (Σχ. 9).

Βάση κοφτῆ, ἐπίπεδη. Σῶμα ὠοειδές, στενό.

Πηλὸς παρόμοιος μὲ τὸν Πηλὸ 2, ἀλλὰ πρὸ καθαροῦ καὶ σκληροῦ. 7.5YR/7/4.

Ἀκόσμητο.

Δ.β. 4.8 ἐκ.

**K 1610** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**Βάση κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 10).

Βάση ἐπίπεδη, μὲ ἔξεργες ραβδώσεις ἐξωτερικά, πυθμένας μὲ μεγάλο πάχος.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καθαρὸς, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρός), σκληρὰ ψημένος. 2.5Y/8/4.

Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ: ρόδινο - ὑπόλευκο ἐπίχρισμα.

Δ.β. 8.5 ἐκ.

### • Ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα

Τὰ ἀκόσμητα ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα στὸν Ἅγιο Γεώργιο εἶναι ἐλάχιστα, καὶ πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ τοὺς πρώιμους Μεταβυζαντινοὺς αἰῶνες.

**K 1611** (93/A10/36, 23/9/93)

**Τμήμα ἡθμοῦ** (Σχ. 11).

Σῶμα καμπύλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρός), σκληρὰ ψημένος. 10YR/7/3.

Μ. 4.3 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ.

**K 1612** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 12).

Χεῖλος μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλὸς 3. 7.5YR/7/4. Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ. ὑπόλευκο ἐπίχρισμα.

Ἀκόσμητο

Δ. 20 ἐκ.

**K 1613** (93/A10/65, 29-30/9/93)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 13).

Χεῖλος μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, πολὺ σκληρὸς, καθαρὸς, ρόδινος - πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρός). 7.5YR/7/4. Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ. ὑπόλευκο ἐπίχρισμα.

Ἀκόσμητο.

Δ. 20 ἐκ.

**K 1614** (94/B/48, 17/9/94)

**Τμήμα χείλους καὶ λαβῆς χύτρας** (Σχ. 14).

Τοίχωμα στρεφόμενο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ στὸ ἀνώτατο τμήμα του. Χεῖλος κάθετο. Λαβὴ ταινιωτή.

Πηλὸς μέτριος, ἀνοιχτοκάστανος, σκληρὰ ψημένος. 2.5YR/6/4.

Δ.χ. 15 ἐκ.

### • Θυμιατήρια

Τὰ θυμιατήρια ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο εἶναι ὅλα ἀκόσμητα, ἐνῶ ἢ ἀπλότητα τοῦ σχήματός τους καθιστᾷ τὴ χρονολόγησή τους ἀβέβαιη.

**K 1615** (94/H/12, 11/9/94)

**Θυμιατήρι** (Σχ. 15, πίν. 1).

Βάση κωνική, πόδι κυλινδρικό, σῶμα σὲ σχῆμα ἀνάστροφου κώνου.

Πηλὸς μέτριος, καστανός, μέτριας σκληρότη-

τας. 5YR/5.5/6.

Ἀκόσμητο. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος εἶναι καμένη.

Δ.β. 6 ἐκ.

**K 1616** (94/H/12, 11/9/94)

**Βάση θυμιατηριοῦ** (Σχ. 16).

Βάση κωνική.

Πηλός ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1615. 5YR/5.5/6.

Ἀκόσμητο.

Δ.β. 6.2 ἐκ.

**K 1617** (Γ/Ν ἀνδῆρου 4/1, 21/9/93)

**Βάση θυμιατηριοῦ** (Σχ. 17).

Βάση κωνική.

Πηλός λεπτόκοκκος, λευκοῦ χρώματος, καθαρός, μαλακὰ ψημένος. 10YR/8/2.

Ἀκόσμητο.

Δ.β. 5.5 ἐκ.

### • Ἐφυσλωμένα μαγειρικὰ ἀγγεῖα

Ἡ κατηγορία αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ μαγειρικὰ σκεύη προερχόμενα ἀπὸ τὴ Σίφνο, τὰ γνωστὰ «τσικάλια». Ἀπομιμήσεις τους ἀπὸ διάφορες περιοχὲς κυκλοφοροῦσαν πολλὲς στὸν αἰγαιακὸ χῶρο, ἀλλὰ τὰ σιφνιώτικα δὲν ἔπαψαν νὰ προτιμῶνται, λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς ιδιότητος μετάδοσης τῆς θερμότητος τοῦ πηλοῦ τους, ποὺ ὀφείλεται μεταξὺ ἄλλων στὴν ἄφθονη ποσότητα μίκας. Γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν σκευῶν αὐτῶν σώζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 18ο αἰ.<sup>24</sup>

Τὰ τμήματα τσικαλιῶν ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἀνήκουν ὅλα στὸν ἴδιο τύπο<sup>25</sup> καὶ χρονολογοῦνται στὸ 19ο–20ὸ αἰ.

**K 1618** (93/A2/2, 14/9/93)

**Χεῖλος μαγειρικοῦ σκεύους (σιφνιώτικο τσικάλι)**

Κάθετο τοίχωμα, μὲ πολὺ μικρὴ καμπυλότητα. Ἐξω νεῦον χεῖλος μὲ ρηχὴ αὐλάκωση γιὰ πῶμα. Σχήμα πανομοιότυπο μὲ αὐτὸ τοῦ K 1619.

Πηλός 5. 5YR/5.5/6.

Ἐξωτερικά: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα ποὺ φέρει ἄφθονη μίκα, καὶ ἀδρὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ γεμισμένη μὲ ἐπίχρισμα.

Ἐσωτερικά καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους: διαφανὴς ἄχρωμη στιλπνὴ ἐφυσάλωση. Δ.χ. 28 ἐκ.

**K 1619** (94/A8/3, 29/8/94)

**Χεῖλος μαγειρικοῦ σκεύους (σιφνιώτικο τσικάλι)** (Σχ. 18).

Κάθετο τοίχωμα, μὲ πολὺ μικρὴ καμπυλότητα. Ἐξω νεῦον χεῖλος μὲ ρηχὴ αὐλάκωση γιὰ πῶμα.

Πηλός 5. 5YR/4.5/6.

Ἐξωτερικά: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα ποὺ φέρει ἄφθονη μίκα, καὶ ἀδρὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ. Ἐσωτερικά καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους: διαφανὴς ἄχρωμη στιλπνὴ ἐφυσάλωση.

Δ.χ. 27 ἐκ.

**K 1620** (94/ΣΤ2/2, 1/9/94)

**Χεῖλος καὶ λαβὴ μαγειρικοῦ σκεύους (σιφνιώτικο τσικάλι)** (Σχ. 19).

Κάθετο τοίχωμα. Χεῖλος μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη, ἐλαφρῶς λοξότμητο ὥστε νὰ φέρει πῶμα. Πλατιὰ ταινιωτὴ λαβή.

Πηλός 5. 2.5YR/5/8.

Ἐξωτερικά: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα ποὺ φέρει ἄφθονη μίκα, καὶ ἀδρὴ ἐγχάρακτη γραμμὴ. Ἐσωτερικά καὶ στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους: διαφανὴς στιλπνὴ ἐφυσάλωση.

Δ.χ. 30 ἐκ.

24. Vroom 2003, 185.

25. Wagner 2002, 179, εἰκ. 44, No. 1.



### • Πιθάρια

Τὰ θραύσματα Μεταβυζαντινῶν πίθων ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο προέρχονται κυρίως ἀπὸ πιθάρια κατασκευασμένα στὴν Κορώνη. Τὰ πιθάρια αὐτὰ γνώρισαν εὐρύτατη διάδοση στὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ., ἐνῶ δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς ξεκίνησε ἡ παραγωγή τους<sup>26</sup>. Κατασκευάζονταν σὲ ποικίλα μεγέθη, καὶ χαρακτηριστικὸ τους γνώρισμα εἶναι οἱ χονδρὲς ραβδώσεις τριγωνικῆς διατομῆς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, οἱ ὁποῖες ἐνισχύουν τὴν ἀντοχὴ τῶν τοιχωμάτων τους κατὰ τὴ μεταφορὰ τους<sup>27</sup>. Ὅρισμένοι τύποι τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ. ἔφεραν ἐφυάλωση στὸ ἐσωτερικὸ τους. Τὰ θραύσματα ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἀνήκουν στὸν τύπο τῆς μικρῆς τζάρας<sup>28</sup>, καὶ φέρουν ἐφυάλωση.

**K 1621** (93/Γ, Ν ἀνδῆρου 4/1, 21/9/93)

**Τμήμα σώματος κορωνέικου πίθου** (Σχ. 20, πίν. 1).

Σχήμα ὠοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ρόδιнос - πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρός), μέτριας σκληρότητας.

Ἐξωτερικά: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καὶ ρέουσες γραμμὲς κίτρινης ἐφυάλωσης στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Ἐξεργες ραβδώσεις τριγωνικῆς διατομῆς, ἡ ἀνώτατη τῶν ὁποίων κοσμεῖται μὲ μικρὲς κάθετες γραμμές. Ἐσωτερικά: κίτρινη ἐφυάλωση.

Μ. 18.4 ἐκ., πλ. 13.5 ἐκ.

Χρονολόγηση: Ἀρχ. 20οῦ αἰ.

**K 1622** (92/Χῶρος 2, 30/9/92)

**Τμήματα κορωνέικου πίθου** (Σχ. 21).

Σῶμα ὠοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκληρός, ρόδιнос, μὲ ἀραιὲς μεγάλες προσμειξίεις. 5YR/8/4.

Ἐξωτερικά: ἔξεργες ραβδώσεις τριγωνικῆς διατομῆς, ἡ ἀνώτατη τῶν ὁποίων κοσμεῖται μὲ μικρὲς κάθετες γραμμές, καὶ λευκωτὸ ἐπίχρισμα. Ἐσωτερικά: διαφανὲς κίτρινη ἐφυάλωση.

α) Μ. 17 ἐκ., πλ. 26.5 ἐκ. β) Μ. 18 ἐκ., πλ. 7.5 ἐκ.  
Χρονολόγηση: Ἀρχ. 20οῦ αἰ.

**K 1623** (94/A9/16, 13/9/94)

**Τμήματα σώματος πίθου κορωνέικου τύπου** (Σχ. 22).

Σχήμα ὠοειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ὠχροκίτρινος, μέτριας σκληρότητας, μὲ μεγάλες ἀραιὲς προσμειξίεις. 2.5Y/8/3.

Ἐξωτερικά: ἔξεργες ὀριζόντιες ραβδώσεις τριγωνικῆς διατομῆς.

α) Μ. 10.8 ἐκ., πλ. 9.2 ἐκ. β) Μ. 9.9 ἐκ., πλ. 6.7 ἐκ.  
Χρονολόγηση: Τέλ. 19ου ἢ ἀρχ. 20οῦ αἰ.

Πιθανὸν πρόκειται γιὰ κυθηραϊκὴ ἀπομίμηση κορωνέικου πίθου<sup>29</sup>.

26. Blitzer 1990.

27. Ἡ μεταφορὰ τῶν ἄδειων πιθαριῶν γινόταν μὲ τὴν κύλισή τους στὸ ἔδαφος· Blitzer ὀ.π.

28. Blitzer 1990, σ. 686-688, τύπος 5 καὶ 6.

29. Πηλὸς παρόμοιος μὲ αὐτὸν τοῦ πα-

ρόντος ὀστράκου χρησιμοποιεῖται ἀκόμη στὸ ἐργαστήριο κεραμικῆς τοῦ κ. Ρούσσου στὸ Λιβάδι Κυθήρων, καὶ χρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.

## 2. Κεραμική με ἐγχάρακτη διακόσμηση

Ἡ κεραμική με ἐγχάρακτη διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ στάμνες καὶ κανάτια κατασκευασμένα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τοὺς ἀνοιχτόχρωμους Πηλοὺς 3 καὶ 6. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἔχουν σῶμα ὠσειδές, λαιμὸ κυλινδρικό, λαβὲς ὠσειδοῦς διατομῆς καὶ χεῖλος κάθετο με ἀπλή ἀπόληξη. Στὸν ὦμο φέρουν διακόσμηση ἀπὸ λεπτὲς ἐπάλληλες ἐγχαραξεις, ὀριζόντιες καὶ κυματιστές. Τὰ προϊόντα αὐτὰ εἶναι ἄγνωστης προέλευσης καὶ ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὰς διαφορετικὲς θέσεις, ὅπως στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Βοιωτία. Στάμνες με παρόμοιο σχῆμα καὶ διακόσμηση, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Βοιωτία, ἔχουν ἀπλῶς χαρακτηριστεῖ «Μεταβυζαντινές»<sup>30</sup>. Στὴν Ἀθήνα ἔχουν ἐπίσης τοποθετηθεῖ στὴ Μεταβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς ἀθηναϊκῆς παραγωγῆς<sup>31</sup>. Τὰ ἀθηναϊκὰ αὐτὰ ἀγγεῖα μοιάζουν ἐξαιρετικὰ με τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο. Ἡ χρονολόγηση τῶν τελευταίων εἶναι ἀβέβαιη, ἀλλὰ στὴν πολὺ ὕστερη χρονολόγησή τους (19ος-20ὸς αἰ.) συνηγορεῖ ἡ καλὴ διατήρηση τῆς ἐπιφάνειάς τους.

**K 1624** (93/A3/12, 16/9/93)

**Τμήματα κανατιοῦ** (Σχ. 23).

Βάση ἐπίπεδη, σῶμα ὠσειδές.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ρόδινος, σκληρὰ ψημένος. 5YR/7/4.

Ἐξωτερικά: παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα. Στὸν ὦμο δέσμες λεπτῶν κυματιστῶν ἐγχάρακτων γραμμῶν. Ἐσωτερικά: μίγμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος με διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ. Δ.β. 8.5 ἐκ., σωζ. ὕψ. 5.3 ἐκ. Μέγ. διάμ. λαβῆς: 2.1 ἐκ.

Χρονολόγηση: 19ος αἰ.;

**K 1625α** (93/A7/5/8, 15/9/93)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ ποὺ φέρει ἐπιγραφὴ** (Σχ. 24, πίν. 1).

Ὄσειδές σῶμα. Πιθανὸν συνανήκει με τὸ K 1625β.

Πηλὸς 6. 2.5Y/8/2.

Ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά: ἐπίχρισμα ἀπὸ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ, ἀναμεμιγμένο με λευκὸ πηλό. Ἐξωτερικά: ἐγχάρακτη μικρογράμματη ἐπιγραφὴ. Σώζεται ἡ λέξη «εἰς»

ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράμματα ἢ σύμβολα.

Μ. 5.2 ἐκ., πλ. 3.1 ἐκ.

**K 1625β** (93/A7/4, 14/9/93)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ ποὺ φέρει ἐπιγραφὴ** (Σχ. 25, πίν. 1).

Ὄσειδές σῶμα. Πιθανὸν συνανήκει με τὸ K 1625α.

Πηλὸς 6. 2.5Y/8/2.

Ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά: ἐπίχρισμα ἀπὸ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ, ἀναμεμιγμένο με λευκὸ πηλό. Ἐξωτερικά: ἐγχάρακτη μικρογράμματη ἐπιγραφὴ. Σώζονται τὰ γράμματα: «{οὔ}» (σὲ μονόγραμμα), «γέ», «ντ».

Μ. 3.9 ἐκ., πλ. 2.9 ἐκ.

**K 1626** (94/A8/11, 31/8/94)

**Τμήμα σώματος κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 26).

Σῶμα ὠσειδές, λαιμὸς εὐρύς, κυλινδρικός. Λεπτὸ τοίχωμα.

Πηλὸς 3. 10YR/7.5/3.

Ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα, ἀναμεμιγμένο με διάλυμα τοῦ ἴδιου

30. Armstrong 1989, 29, No. 51-52, pl. 9. Armstrong 1993, 320, No. 206, pl. 34.

31. Χαριτωνίδου 1982, 64. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982, πίν. 41.

πηλοῦ. Ἐξωτερικά: δέσμες λεπτῶν ἐγχάρακτων κυματιστῶν καὶ ὀριζόντιων γραμμῶν.

Μ. 8.8 ἐκ., πλ. 8 ἐκ.

**K 1627** (93/A10/36, 23/9/93)

**Τμήμα σώματος καὶ λαιμοῦ κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 27, πίν. 1).

Σῶμα ὠοειδές, λαιμὸς εὐρύς, κυλινδρικός. Λεπτὸ τοίχωμα.

Πηλὸς 3. 10YR/7.5/4.

Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα, ἀναμεμιγμένο μὲ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ. Ἐξωτερικά: δέσμες λεπτῶν ἐγχάρακτων κυματιστῶν καὶ ὀριζόντιων γραμμῶν.

Μ. 9.3 ἐκ., πλ. 7.9 ἐκ.

**K 1628** (93/A7/4, 14/9/93)

**Τμήμα σώματος κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 28, πίν. 1).

Σῶμα ὠοειδές. Λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς 3. 7.5YR/7.5/4.

Ἐξωτερικά: στὸ ὕψος τοῦ ὄμου δέσμη ἀπὸ λεπτὲς ἐγχάρακτες ὀριζόντιες γραμμὲς περιτρέχει τὸ ἀγγεῖο.

Μ. 9.1 ἐκ., πλ. 8.8 ἐκ.

**K 1629** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**Τμήμα λαιμοῦ, λαβῆς καὶ χεῖλους κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 29).

Λαιμὸς εὐρύς, κυλινδρικός. Χεῖλος κάθετο μὲ

ἀπλὴ ἀπόληξη. Λαβὴ κάθετη ὠοειδοῦς διατομῆς.

Πηλὸς 3. 10YR/8/3.

Ἐξωτερικά: στὸ ὕψος γένεσης τῆς λαβῆς δέσμη ἀπὸ λεπτὲς ἐγχάρακτες ὀριζόντιες γραμμὲς.

Δ. λαιμοῦ 10 ἐκ., σωζ. ὕψ. 11.2 ἐκ.

**K 1630** (94/Γ/2/2, 31/8/94)

**Τμήμα σώματος κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 30).

Σῶμα ὠοειδές.

Πηλὸς 6. 2.5Y/8/2.

Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Ἐξωτερικὰ δέσμη ἐγχάρακτων ὀριζόντιων καὶ κυματιστῶν γραμμῶν.

Μ. 9.4 ἐκ., πλ. 9.4 ἐκ.

**K 1631** (93/A7/4, 14/9/93)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 31).

Σῶμα ὠοειδές.

Πηλὸς (2:) λεπτὸς, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρός), μαλακὰ ψημένος. 7.5YR/8/4 (ἐξωτ.) καὶ 5YR/7/6 (ἐσωτ.)

Ἐξωτερικά: πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (ὠχρὸ) ἐπίχρισμα καὶ δέσμες κυματιστῶν ἐγχάρακτων γραμμῶν

Μ. 9.8 ἐκ., πλ. 6 ἐκ.

Χρονολόγηση: 19ος αἰ.;

### 3. Ἐφυσλωμένη κεραμικὴ

#### • Ἐφυσλωμένη κεραμικὴ μὲ γραπτὴ διακόσμηση

– Ἐφυσλωμένα γραπτὰ δι' ἐπιχρίσματος

Ἡ χρονολόγηση αὐτῆς τῆς κατηγορίας κεραμικῆς εἶναι ἀβέβαιη λόγω τῆς συνεχοῦς χρήσης αὐτῆς τῆς διακοσμητικῆς τεχνικῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεώτερης περιόδου. Τὰ ὄστρακα K 1633 καὶ K 1634 παρουσιάζουν πολὺ στενὴ ὁμοιότητα μεταξύ τους στὸν πηλὸ, τὴν ποιότητα ἐφυάλωσης καὶ τὴ διακόσμηση<sup>32</sup>.

32. Ὅστρακα γραπτὰ δι' ἐπιχρίσματος τῶν ὁποίων ἡ διακόσμηση θυμίζει αὐτὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου περιλαμβάνονται στὶς ἐξῆς δημοσιεύσεις: Hayes 1992, σ. 344, pl. 51e (ὑστερος 19ος αἰ.).

Vroom 2003, σ. 174, εἰκ. 6.35 καὶ 6.44-45 (χωρὶς χρονολόγηση). Χαριτωνίδου 1981-2, 15, εἰκ. 20 (χωρὶς χρονολόγηση).

**K 1632** (93/A4/71, 30/9/93)

**Τμήμα σώματος κούπας** (Σχ. 32).

Τοίχωμα μικρής καμπυλότητας.

Πηλός σχετικά χονδροειδής, ρόδινος πρὸς τὸ ἀνοιχτοκάστανο, μὲ συχνὲς μικρὲς προσμείξεις. 5YR/5/4.

Ἐξωτερικά: λεπτὸ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα.

Ἐσωτερικά: γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ διαφανὲς ἐφυάλωση.

α) Μ. 6.5 ἐκ., πλ. 3.5 ἐκ. β) Μ. 5 ἐκ., πλ. 5.2 ἐκ.

**K 1633** (93/A9/T3/37, 24/9/93)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 33).

Ῥοειδὲς ἢ σφαιρικὸ σῶμα.

Πηλός λεπτόκοκκος, κοκκινοκάστανος (καστανὸς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια), σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιὲς μικρὲς προσμείξεις. 5YR/ 6/6.

Ἐξωτερικά: γραπτὰ γραμμικὰ μοτίβα ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ διαφανὲς ὑποκίτρινη στιλπνὴ ἐφυάλωση.

Μ. 3.6 ἐκ., πλ. 3.4 ἐκ.

**K 1634** (93/A9/T3/37, 24/9/93)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 34).

Ῥοειδὲς ἢ σφαιρικὸ σῶμα.

Πηλός λεπτόκοκκος, κοκκινοκάστανος (καστανὸς στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια), σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιὲς μικρὲς προσμείξεις. 5YR/ 5/6.

Ἐξωτερικά: γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρισμα σχηματίζει μίαν φαρδιὰ ὀριζόντια καὶ κάθετη σὲ αὐτὴν γραμμὲς. Διαφανὲς ὑποκίτρινη στιλπνὴ ἐφυάλωση.

Μ. 4.5 ἐκ., πλ. 4.1 ἐκ.

#### – Ἐφυαλωμένα γραπτὰ μὲ χρῶμα

Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀγγείων ἡ διακόσμηση φιλοτεχνεῖται μὲ χρῶμα ἐπάνω στὸ ἀνοιχτόχρωμο ἐπίχρισμα. Τὸ χρῶμα τοποθετεῖται εἴτε μὲ πινέλο εἴτε σὲ ρέουσες γραμμὲς. Στὴ συνέχεια ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ἀπὸ ἐφυάλωση. Ἡ τεχνικὴ συναντᾶται ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ ἐξῆς, καὶ εἶναι πιὸ εὐκολὴ στὴν κατασκευὴ τῆς ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τῆς ἐγχάραξης. Τὰ ἀγγεῖα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερη ὁμοίότητα μὲ κάποια γνωστὴ ἀντίστοιχη παραγωγὴ ἀγγείων, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ χρονολόγησή τους εἶναι ἀβέβαιη.

**K 1635** (94/Θ/9, 12/9/94 & 94/Η/4, 9/9/94 & 94/Θ/Λώρ. 2/1, 9/9/94)

**Τμήματα χεῖλους καὶ σώματος πινακίου (συγκολλώμενα)** (Σχ. 35).

Λοξό, εὐθύγραμμο τοίχωμα σώματος. Χεῖλος κάθετο, μὲ ἔξω νεύουσα ἀπόληξη, σχηματίζει ἀποστρογγυλεμένη γωνία μὲ τὸ σῶμα. Ὅπῃ ἐπιδιόρθωσης.

Πηλός λεπτόκοκκος καὶ καθαρὸς, ἀνοιχτὸς ρόδινος πρὸς τὸ ἀνοιχτοκάστανο, μέτριας σκληρότητας. 7.5YR/7/4.

Ἐσωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ γραπτὲς γραμμὲς ἀπὸ μαῦρο, καστανὸ καὶ πράσινο χρῶμα. Λεπτὸ στρῶμα ἄχρωμης διαφα-

νοῦς ἐφυάλωσης.

Δ.χ. 20-25 ἐκ.

**K 1636** (93/A4/61, 28/9/93 & 93/A4/49, 29/9/93)

**Τμήμα χεῖλους καὶ σώματος κούπας** (Σχ. 36).

Ἡμισφαιρικὸ σῶμα, χεῖλος μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη. Πηλός μέτριος, ἀνοιχτὸς καστανέρυθρος, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀρκετὲς προσμείξεις καὶ μίκα. 7.5YR/6/6.

Ἐσωτ. καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτ.: λευκὸ ἐπίχρισμα, κηλίδες πράσινου καὶ καφεῖ χρώματος καὶ ὑποκίτρινη ἐφυάλωση.

Δ.χ. 25 ἐκ.

Χρονολόγησι: 18ος-19ος αἰ.

**K 1637** (94/H1/11, 10/9/94)

**Τμήμα σώματος κανατιού** (Σχ. 37, πίν. 1).

Σφαιρικό σώμα.

Πηλός λεπτόκοκκος, καστανός-πορτοκαλής, μέτριας σκληρότητας, με άραιες μικρές προσμείξεις και μίκα. 5YR/5.5/8<sup>33</sup>.

Έξωτ.: παχύ στρώμα λευκού επίχρισματος και κηλίδες πράσινου χρώματος. Έσωτ. και έξωτ.: διαφανής άχρωμη έφυάλωση.

Μ. 5.7 εκ., πλ. 5.2 εκ.

Χρον.: 18ος-19ος αϊ. (.)

**K 1638** (94/Z/4, 8/9/94)

**Τμήμα σώματος κανατιού** (Σχ. 38).

Ώοειδές σώμα.

Πηλός λεπτόκοκκος, πολύ άνοιχτός καστανός (ώχρος) προς τὸ ρόδινο, σκληρὰ ψημένος, με άραιές προσμείξεις και μίκα. 10YR/ 7/4.

Έξωτ. και έσωτ.: παχύ κιτρινωπό επίχρισμα από τὸν ίδιο πηλό. Έξωτ.: πράσινο χρώμα τοποθετημένο με ρέουσες πινελιές, και διαφανής στιλπνή έφυάλωση.

Μ. 8.9 εκ., πλ. 7 εκ.

**K 1639** (94/Z/5, 9/9/94)

**Μικρὸ φλιτζάνι** (Σχ. 39, πίν. 1).

Έπίπεδη, απόκλινουσα βάση, με έσοχή στο κέντρο τοῦ πυθμένα. Τοίχωμα διπλῆς καμπυλότητας, σώζει τὴν κάτω πρόσφυση τῆς λαβῆς στο κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς, καθὼς και ἴχνος τῆς πρόσφυσης τῆς δεύτερης λαβῆς.

Πηλός πολύ λεπτόκοκκος, κεραμιδῆς, σκληρὰ ψημένος, με πολύ μικρές προσμείξεις και μίκα. 2.5YR/5/8<sup>34</sup>.

Έξωτ.: υπόλευκο επίχρισμα, και διάκοσμος

από κηλίδες πράσινου χρώματος. Έξωτ. και έσωτ.: παχύ στρώμα στιλπνῆς διαφανοῦς έφυάλωσης.

Δ.β. 3.5 εκ., ύψ. 3.7 εκ.

Χρονολόγηση: 18ος-19ος αϊ.

Πρβ.: Στο άρχοντικό τοῦ Γεωργίου Σβάρτς στα Άμπελάκια Θεσσαλίας, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε και ἤκμασε στὸν 18ο αϊ., ἐκτίθεται κανάτι με πηλό και διακόσμηση παρόμοια με αὐτὰ τοῦ K 1639.

**K 1640** (94/A9/19, 14/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 40, πίν. 1).

Όριζόντιο, επίπεδο χείλος, με άνω νεύουσα απόληξη.

Πηλός λεπτόκοκκος, ρόδινος, πολύ άνοιχτός καστανός (ώχρος), μαλακὰ ψημένος, με ελάχιστες πολύ μικρές προσμείξεις και μίκα (παρόμοιος με τὸν πηλό 2). 7.5YR/7/6.

Άνω και έξω έπιφάνεια χείλους: υπόλευκο επίχρισμα, γραπτὸς διάκοσμος από καμπύλες πράσινες και καστανές γραμμές, και λεπτὸ στρώμα υπόγκριζης διαφανοῦς έφυάλωσης.

Μ. 5.3 εκ., πλ. 3.1 εκ.

**K 1641** (94/E1/5, 2/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 41).

Ήμισφαιρικό σώμα, χείλος με άπλη απόληξη. Πηλός λεπτόκοκκος, κοκκινοκάστανος, σκληρὰ ψημένος, με άραιές μικρές προσμείξεις και μίκα. 2.5YR/5/4.

Έξωτ. και έσωτ.: λευκὸ επίχρισμα, λωρίδα υποπράσινης έφυάλωσης, και άχρωμη διαφανής έφυάλωση.

Δ.χ. 22-28 εκ., μ. 2.9 εκ.

33. Ό πηλός παρουσιάζει έξαιρετική ὁμοιότητα με αὐτὸν τῶν άγγείων Τσανάκ-Καλέ, K 1682 - K 1683, καθὼς και με αὐτὸν τοῦ K 1640.

34. Ό πηλός παρουσιάζει έξαιρετική ὁμοιότητα με αὐτὸν τῶν άγγείων Τσανάκ-Καλέ, K 1682 - K 1683, καθὼς και με αὐτὸν τοῦ K 1638.



• **Έφυσλωμένη έγχάρακτη κεραμική**

- Άπλὰ έγχάρακτα

Ή τεχνική αὐτή τῆς διακόσμησης εἶναι συχνή στους πρώιμους Μεταβυζαντινούς αἰῶνες. Ή ἀδρή πρόχειρη χάραξη καὶ τὰ ἀφηρημένα σχέδια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ χονδρὰ τοιχώματα τῶν ὀστράκων, τὰ τοποθετοῦν στὸν 15ο-16ο αἰ.

**K 1642** (93/N ἀνδῆρου 4/1, 21/9/93) (πίν. 1).

**Τμήμα βάσης πινακίου**

Ψηλή, ἀποκλίνουσα βάση, σχηματίζει ἔσοχη στὸ ἔσωτερικό.

Πηλὸς μέτριος, καστανός-ρόδινος, σκληρὰ ψημένος, μὲ πολὺ συχνές προσμειξεις. 5YR/6/4.

Ἐσωτερικὰ ρόδινο ἐπίχρισμα, ἀδρεγχάρακτος διάκοσμος ἀπὸ καμπύλες ἀλληλοτεμνόμενες γραμμές, καὶ κιτρινοπράσινη ἐφυάλωση. Ἴχνος τριποδίσκου.

Δ.β. 8 ἐκ., σωζ. ὕψ. 2.9 ἐκ.

Πρβ. Δωρῆ - Βελισσαρίου - Μιχαηλίδης 2003, No. 52, πίν. IV.

**K 1643** (94/Θ/1, 8/9/94)

**Τμήμα σώματος πινακίου** (Σχ. 42, πίν. 1).

Τοίχωμα καμπύλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρὸς) πρὸς τὸ ρόδινο, μέτρια ψημένος,

μὲ ἀρκετὲς προσμειξεις. 7.5YR/6.5/4.

Ἐσωτερικὰ λευκὸ ἐπίχρισμα, ἀδρεγχάρακτος διάκοσμος ποὺ σχηματίζει δύο παράλληλες καμπύλες καὶ τρεῖς εὐθεῖες τέμνουσες γραμμές, καὶ διαφανῆς καστανὴ ἐφυάλωση. Οἱ καμπύλες ἐγχαράξεις περιβάλλουν τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου.

Μ. 5.5 ἐκ., πλ. 2.8 ἐκ.

**K 1644** (94/H1/26, 13/9/94)

**Τμήμα βάσης κούπας** (Σχ. 43, πίν. 2).

Βάση κοφτῆ, ἐπίπεδη. Τοίχωμα ἐλαφρῶς καμπύλο, σχεδὸν κάθετο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ρόδινος-πορτοκαλῆς, μέτριας σκληρότητας, μὲ ἀρκετὲς προσμειξεις καὶ μίκα. 5YR 6/6.

Ἐσωτερικά: ἀδρή, πρόχειρα χαραγμένη γραμμὴ περιβάλλει τὸν πυθμένα. Διαφανῆς ἄχρωμη ἐφυάλωση.

Δ.β. 6 ἐκ.

- Έφυσλωμένα έγχάρακτα με χρωμα

Ή μικτὴ αὐτὴ τεχνική ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. Ή διακόσμηση τῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρόχειρη στὴν κατασκευή καὶ σχηματίζει ἀφηρημένα σχέδια, κυρίως καμπύλες καὶ εὐθεῖες ἀλληλοτεμνόμενες γραμμές.

**K 1645** (93/A10/60, 28/9/93)

**Τμήμα χείλους κούπας** (Σχ. 44).

Χείλος ποὺ σχηματίζει ἀποστρογγυλεμένη γωνία μὲ τὸ σῶμα.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καστανοκόκκινος, σκληρὰ ψημένος, μὲ συχνές προσμειξεις καὶ πόρους. 5YR/6/.

Ἐσωτ. καὶ στὸ χείλος ἐξωτ.: παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ διαφανῆς ἐφυάλωση. Στὸ χείλος ἐσωτ.: τρεῖς ἐγχάρακτες παράλληλες γραμ-

μές, καὶ ρέον καστανόμαυρο χρωμα τοποθετημένο ἐπάνω στὴ μεσαία ἀπὸ αὐτές. Στὴν ἀκμὴ τοῦ χείλους ὑποκίτρινο χρωμα.

Μ. 4.7 ἐκ., πλ. 3.5 ἐκ.

**K 1646** (94/Θ/Λωρ. 10/3, 9/9/94)

**Τμήμα βάσης κανατιοῦ** (Σχ. 45).

Βάση ἐλαφρῶς ἀποκλίνουσα στὸ κατώτατο τμήμα τῆς.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ρόδινος-καστανός, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιὲς μικρὲς προσμειξεις.

2.5YR/5/4.

Έξωτ.: λευκὸ ἐπίχρισμα, μαῦρος γραπτὸς διάκοσμος ποῦ σχηματίζει λεπτὲς καμπύλες γραμμές, ρέον πράσινο καὶ καστανὸ χρώμα,

ὑποκίτρινη ἐφυάλωση. Ἐσωτ.: καστανὴ ἐφυάλωση.

Δ.β. 11 ἐκ.

### • Ἐφυαλωμένη μονόχρωμη κεραμικὴ

**K 1647** (94/A9/16, 13/9/94)

**Τμήμα χεῖλους πινακίου** (Σχ. 46).

Χεῖλος ὀριζόντιο μὲ ἀβαθὴ φαρδιά αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκοῦρος καστανὸς πρὸς τὸ κόκκινο, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἐλάχιστες πολὺ μικρὲς προσμειξεις καὶ μίκα. 2.5YR/5/4. Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ: παχὺ στρώμα διαφανοῦς ὑποπράσινης ἐφυάλωσης.

Δ.χ. 30 ἐκ.

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινὸ

Πρβ.: Armstrong 1989, No. 61, fig. 13. Armstrong 1993, No. 8, fig. 17.

**K 1648** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**Τμήμα χεῖλους καὶ σώματος πινακίου** (Σχ. 47).

Χεῖλος ὀριζόντιο μὲ ἀβαθὴ φαρδιά αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια

Πηλὸς λεπτόκοκκος, σκοῦρος καστανὸς πρὸς τὸ πορτοκαλί, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἐλάχιστες πολὺ μικρὲς προσμειξεις καὶ μίκα. 2.5YR/5/8. Ἐσωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ: παχὺ στρώμα διαφανοῦς ὑποπράσινης ἐφυάλωσης.

Δ.χ. 30 ἐκ.

Πρβ.: Βλ. K 1647.

**K 1649** (93/A1/10/41, 24/9/93 & 93/A4/15, 17/9/93)

**Βάση καὶ λαβὴ στατοῦ λύχνου** (Σχ. 48, πίν. 2).

Τὸ στέλεχος τῆς βάσης σχηματίζει διαδοχικὲς ἐκλεπτύνσεις καὶ ἐξογκώσεις. Πυθμένας ἐπίπεδος, μὲ τοίχωμα ἐλαφρῶς καμπύ-

λο. Λαβὴ ὠσειδοῦς διατομῆς (συγκολλώμενα). Πηλὸς παρόμοιος μὲ τὸν Πηλὸ 1<sup>35</sup>. 10YR/8/2. Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ: Ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀνάμιξη διαλύματος τοῦ ἴδιου πηλοῦ καὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, καλυπτόμενο ἀπὸ διαφανή, ζωρὴ ἀνοιχτοπράσινη ἐφυάλωση. Σωζ. ὕψ. 6.7 ἐκ.

Χρονολόγηση: 17ος-19ος αἰ. (ι).

Πρβ. Armstrong 1993, 324, No. 285, pl. 35b (περ. 1700); No. 246, pl. 35a. Hahn 1997, Pls. 71e:6, 81e:1, 75b:4 (18ος - ἀρχ. 19ου αἰ.). Hahn 1990, Pls. 12d-13.

**K 1650** (93/A10/60, 28/9/93)

**Τμήμα βάσης πινακίου** (Σχ. 49).

Βάση δακτυλιόσχημη χαμηλή.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καστανός-πορτοκαλῆς, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιὲς πολὺ μικρὲς προσμειξεις. 2.5YR/5/6.

Ἐξωτερικὰ: λεπτὸ στρώμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἐσωτερικὰ: λεπτὸ στρώμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ δεύτερο, παχὺ στρώμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος καὶ λεπτὴ διαφανὴς ἐφυάλωση.

Δ.β. 15 ἐκ., σωζ. ὕψ. 1.9 ἐκ.

**K 1651** (94/Θ/7, 11/9/94)

**Τμήμα βάσης πινακίου** (Σχ. 50).

Πιθανὸν συνανῆκει μὲ τὸ K 1652.

Δακτυλιόσχημη βάση μὲ δακτύλιο πεπλατυσμένο στὴν κάτω ἐπιφάνεια

Πηλὸς λεπτόκοκκος, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανός (ὠχρὸς) πρὸς τὸ ρόδινο, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀρκετὲς μικρὲς ἕως μεγάλες προσμειξεις

35. Ὁ πηλὸς τοῦ παρόντος ὀστράκου ἔχει ἐλαφρῶς ἀμμόδη ὑφή.

(παρόμοιος με τὸν Πηλὸ 3). 7.5YR/ 7/4.

Ἐσωτερικά: Ἐπίχρισμα ἀπὸ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ καὶ διαφανῆς ἄχρωμη ἐφυάλωση. Δ.β. 6 ἐκ.

**K 1652** (94/ΣΤ2/7, 4/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 51).

Πιθανὸν συνανήκει μετὰ τὸ Κ 1651.

Χεῖλος ὄρθιο, σχηματίζει γωνία μετὰ τὸ σῶμα. Πηλὸς λεπτόκοκκος, πολὺ ἀνοιχτὸς καστανὸς (ὠχρὸς) πρὸς τὸ ρόδινο, σκληρὰ ψημένος, μετὰ ἀρκετὰ μικρὰ καὶ μεσαῖα προσμείξεις. 7.5YR/7/6.

Ἐσωτερικά: Ἐπίχρισμα ἀπὸ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ καὶ ὑποπράσινη ἐφυάλωση.

Σωζ. ὕψ. 3 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ.

**K 1653** (94/Z/4, 8/9/94)

**Τμήμα λαβῆς ἀνοιχτοῦ ἀγγείου** (Σχ. 52).

Ταινιωτὴ λαβὴ ὡσειδοῦς διατομῆς μετὰ δύο κάθετες ρηχὰς αὐλακώσεις.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ἀνοιχτὸς κοκκινοκάστανος, μέτριας σκληρότητας, μετὰ ἀραιὰ μικρὰ προσμείξεις καὶ μίκα. 2.5YR/5/6.

Παχὺ στρώμα μαύρης στιλπνῆς ἐφυάλωσης σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Μ. 6 ἐκ., πλ. 5.2 ἐκ.

Χρονολόγηση: ἀ' μιστὸ 19ου αἰ.

Πρβ.: Blake 1981, 116. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἀπομίμηση τῆς κεραμεικῆς «Terraglia Nera» ποῦ κατασκευαζόταν ἀρχικὰ στὴν Albisola τῆς Ἰταλίας (1800-1830). Βλ. καὶ Hahn 1997, 184, «Black-glazed ware» (ἀβέβαιη χρονολόγηση).

**K 1654-1655** (93/A10/41, 24/9/93)

**Σῶμα καὶ βάση κανατιοῦ** (μὴ συγκολλώμενα) (Σχ. 53).

Βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρῶς ἀποκλίνουσα. Σῶμα σφαιρικό.

Πηλὸς 2, μαλακὰ ψημένος. 7.5YR/7/4.

Ἐξωτερικά: Ἀδιαφανῆς ἐφυάλωση ἔντονου πράσινου χρώματος ὡς τὰ 2/3 τοῦ ὕψους τῆς κοιλιᾶς.

Δ.β. 7 ἐκ., σωζ. ὕψ. 4.5. Μέγ. δ. κοιλιᾶς: 12 ἐκ., σωζ. ὕψ. 8.4 ἐκ.

**K 1656** (94/Γ/1, 30/8/94)

**Τμήμα λαιμοῦ καὶ λαβῆς μικρῆς κανάτας ἢ στάμνας** (Σχ. 54, πίν. 2).

Λαιμὸς ἐλαφρῶς κωνικός, διευρυνόμενος πρὸς τὰ ἄνω. Λαβὴ πεπλατυσμένη. Σώζεται ἵχνος πρόσφυσης τῆς δεύτερης λαβῆς.

Πηλὸς 1. 10YR/6.5/4.

Ἐξωτερικά καὶ ἔσωτερικά: λεπτὸ στρώμα ἐπιχρίσματος ἀπὸ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ, καὶ παχὺ στρώμα λαδοπράσινης ἐφυάλωσης.

Μ. 5.5 ἐκ., σωζ.

Χρονολόγηση: 19ος-20ὸς αἰ.

Πρβ. Χαριτωνίδου 1983, πίν. 59β.

**K 1657** (93/Γ, Ν ἀνδῆρου 4/1, 21/9/93 & 94/B/48, 17/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 55).

Χεῖλος ὀριζόντιο μετὰ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, κοκκινοκάστανος, σκληρὰ ψημένος, μετὰ ἀραιὰ μικρὰ προσμείξεις καὶ μίκα. 2.5YR/5/5.

Ἐσωτερικά καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: ὑπορόδινο ἐπίχρισμα, σκουροκίτρινη ἐφυάλωση Δ.χ. 29 ἐκ.

**K 1658** (93/A7/4, 14/9/93)

**Τμήμα χείλους κούπας** (Σχ. 56).

Χεῖλος λοξό, σχηματίζει γωνία μετὰ τὸ σῶμα.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, κοκκινοκάστανος, σκληρὰ ψημένος, μετὰ ἀραιὰ μικρὰ προσμείξεις καὶ μίκα. 2.5/5/8.

Ἐσωτερικά καὶ στὸ χεῖλος ἐξωτερικά: λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ διαφανῆς κίτρινη ἐφυάλωση. Δ.χ. 22 ἐκ.

**K 1659** (93/A7/4, 14/9/93)

**Τμήμα σώματος καὶ χείλους κούπας** (Σχ. 57).

Ἡμισφαιρικό σῶμα. Χεῖλος ὄρθιο, μετὰ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Πηλὸς μέτριος, καστανός-πορτοκαλῆς, μέτριας σκληρότητας, μετὰ ἀρκετὰ προσμείξεις (παρόμοιος μετὰ τὸν Πηλὸ 4). 2.5YR/5/7.

Ἐξωτ. καὶ ἔσωτ.: Λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ λευκὴ ἀδιαφανῆς ἐφυάλωση. Στὸ ἐξωτερικὸ σώζεται τμήμα ἔντυπου σταυροῦ.

Δ.χ. 18 ἐκ.

Χρονολόγηση: 17ος-20ὸς αἰ.

● **Έφυαλωμένη κεραμική χωρίς επίχρισμα**

Ἡ κατηγορία αὐτὴ στὰ Μεταβυζαντινὰ χρόνια συναντᾶται συνήθως σὲ μαγειρικὰ καὶ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα. Στὸν Ἅγ. Γεώργιο βρέθηκε ἓνα ἐπιτραπέζιο ἀγγεῖο τῆς κατηγορίας αὐτῆς.

**K 1660** (93/A10/52, 27/9/93)

**Τμήμα μικρῆς κανάτας** (Σχ. 58, πίν. 2).

Σῶμα ὠσειδές, στόμιο τριφυλλόσχημο, λαβὴ ταινιωτή.

Πηλὸς μέτριος, καστανός, σκληρὰ ψημένος, μὲ πολὺ συχνὲς προσμείξεις. 5YR/5/6.

Ἐγγάρακτη τεθλασμένη γραμμὴ περιτρέχει τὸν ὦμο. Πολὺ λεπτὸ στρῶμα θαμπῆς ἐφυά- λωσης ἔξωτ. καὶ ἔσωτ.

Σωζ. ὑψ.: 6.7 ἐκ.

Χρονολόγηση: Μεταβυζαντινὸ (ι)

**4. Έφυαλωμένα ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα 15ου-16ου αἱ.**

Πέντε τμήματα ἐφυαλωμένων πινακίων (K 1661-1665) ἀποτελοῦν ξεχωριστὴ ἐνό- τητα, καθὼς εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο πηλὸ (Πηλὸς 4) καὶ φέρουν παρό- μοια τεχνικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ διακόσμησή τους εἶναι εἴτε μονόχρωμη χωρὶς ἐγγάραξη εἴτε ἐγγάρακτη μὲ χρῶμα. Τὰ τμήματα ἀπὸ βάσεις πινακίων K 1661 – 1663 φέρουν ὡς ἐπιπλέον κοινὸ χαρακτηριστικὸ ἔξεργο κωνικὸ κομβίο στὸ κέντρο τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ πυθμένα.

Ἡ ὁμοιότητα τῆς διακόσμησης τῶν ὀστράκων K 1661, K 1664 καὶ K 1665 μὲ ὄστρακα ἀπὸ ἀνασκαφὴ στὸ Καστέλλι Χανίων τῆς Κρήτης<sup>36</sup> ὀδηγεῖ στὸ συμπέρα- σμα ὅτι τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ ἀπὸ τὸ Καστέλλι πιθανὸν ἀνήκουν στὴν ἴδια παραγωγὴ κεραμικῆς, ἢ τουλάχιστον σὲ μία παραγωγὴ τῆς ἴδιας περιό- δου. Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸ Καστέλλι ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι κατασκευαζόταν στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Χανίων<sup>37</sup>.

Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ Καστέλλι βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφικὸ στρῶμα τοῦ 15ου- 16ου αἱ., περίοδο στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθοῦν καὶ τὰ ὄστρακα K 1661, K 1664 καὶ K 1665, τὰ ὁποῖα φέρουν ἴδια διακόσμηση. Τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα τῆς κατηγορίας, K 1662 καὶ K 1663, ποὺ ἔχουν τὸν ἴδιο πηλὸ καὶ τὰ ἴδια τεχνικὰ χα- ρακτηριστικὰ μὲ τὰ προηγούμενα, τοποθετοῦνται στὴν ἴδια περίοδο.

**K 1661** (94/Θ/8, 11/9/94)

**Βάση πινακίου** (Σχ. 59, πίν. 2).

Δακτυλιόσχημη χαμηλὴ βάση μὲ ἔξεργο κω- νικὸ κομβίο στὸ κέντρο τῆς. Σῶμα μὲ λοξά,

εὐθύγραμμα τοιχώματα.

Πηλὸς 4. 2.5YR/5/6.

Ἐσωτ.: παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα, ἐγγάρακτες γραμμὲς ποὺ πιθανὸν παριστάνουν φύλλα,

36. Hahn 1997, σ. 181 καὶ σημ. 129 «Painted in- cised Sgraffito», Nos. 82-P 0003a-c, 77-P 0008.

37. Hahn, ὅ.π. Πετρογραφικὲς ἀναλύσεις ἔδειξαν τὴν συγγένεια τοῦ πηλοῦ τῶν ὀστρά-

κων Nos. 82-P 0003a-c καὶ 77-P 0008 ἀπὸ τὸ Καστέλλι μὲ μινωικοὺς πηλοὺς τῆς δυτικῆς Κρή- τῆς· βλ. Hahn, ὅ.π., σ. 42, «Fabric 1».

καὶ πράσινο χρώμα ἀνάμεσά τους. Κατὰ τόπους κηλίδες κίτρινου χρώματος. Ὑποπράσινη ἐφυσάλωση σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Ἴχνος τριποδίσκου στὸν πυθμένα<sup>38</sup>.

Δ.β. 4.9 ἐκ.

**K 1662** (94/H1/10, 10/9/94)

**Βάση κούπας** (Σχ. 60, πίν. 2).

Δακτυλιόσχημη βάση μὲ ἔξεργο κωνικὸ κομβίο στὸ κέντρο τῆς.

Πηλὸς 4. 2.5YR/5.5/8.

Ἐσωτερικά: λεπτὸ στρώμα λευκοῦ ἐπίχρισματος, καὶ ὑποκίτρινη ἐφυσάλωση μὲ στιγμὲς πράσινου χρώματος, διατρυπώμενη ἀπὸ προσμειξεις καὶ πόρους.

Δ.β. 6.3 ἐκ.

Πρβ. Vionis 2006, 481, No. 16, fig. 12.

**K 1663** (94/Θ/Λωρ. 10/3, 9/9/94)

**Βάση κούπας** (Σχ. 61).

Δακτυλιόσχημη βάση μὲ ἔξεργο κωνικὸ κομβίο στὸ κέντρο τῆς.

Πηλὸς 4. 5YR/6/8.

Ἐσωτερικά: ἐπίχρισμα ἀπὸ διάλυμα τοῦ ἴδιου πηλοῦ, καὶ καστανοκίτρινη ἐφυσάλωση διατρυπώμενη ἀπὸ προσμειξεις καὶ πόρους.

Δ.β. 5.3 ἐκ.

Πρβ. Vionis 2006, 481, No. 16, fig. 12.

**K 1664** (93/A7/7, 15/9/93)

**Τμήμα σώματος πινακίου** (Σχ. 62, πίν. 2).

Καμπύλο τοίχωμα.

Πηλὸς 4. 2.5YR/6/6.

Ἐσωτ. καὶ στὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἔξωτ.: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καὶ διαφανῆς ἄχρωμη ἐφυσάλωση. Ἐσωτ.: λεπτεγγάρακτες εὐθύγραμμες καὶ καμπύλες γραμμές, πράσινο καὶ καστανὸ χρώμα.

Μ. 5 ἐκ., πλ. 3.7 ἐκ.

Πρβ. Hahn 1997, 180-1, pl. 88d:2, 88d:3, 88d:6 (No. 82-P 0003).

**K 1665** (94/I/Λωρ. 2/2, 6/9/94)

**Τμήμα χεῖλους κούπας** (Σχ. 63, πίν. 2).

Εὐθύγραμμο, λοξὸ τοίχωμα. Χεῖλος μὲ ἀπλή ἀπόληξη, φέρει ὀπὴ ἐπιδιόρθωσης.

Πηλὸς 4, μὲ ἀνοιχτὸ καστανὸ χρώμα λόγω ὑπερόπτησης. 7.5YR/6/4.

Ἐσωτ. καὶ στὸ ἄνω μέρος ἔξωτ.: ὑπόλευκο ἐπίχρισμα καὶ ὑπόγκριζη διαφανῆς ἐφυσάλωση. Ἐσωτ.: τρεῖς ἐγγάρακτες γραμμές, δύο εὐθεῖες καὶ μία κυματιστὴ ἀνάμεσά τους, περιτρέχουν τὸ χεῖλος. Ρέον καστανὸ καὶ πράσινο χρώμα.

Δ.χ. 28-30 ἐκ.

Πρβ. Hahn 1997, 180-1, pl. 88d:2, 88d:3, 88d:6 (No. 82-P 0003).

## 5. Ἐγγάρακτη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Πάδου «*Graffita arcaica padana*»

Ἡ κατηγορία τῆς ἐγγάρακτης ἐφυσάλωμένης κεραμικῆς ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζεται *graffita arcaica padana*<sup>39</sup> κατασκευαζόταν σὲ πόλεις τῆς κοιλάδας τοῦ Πάδου, στὴ βόρεια Ἰταλία (Faenza, Ferrara, Bologna, Imola, Forlì, Cesena, Rimini). Ἡ παραγωγὴ τῆς ξεκίνησε στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., ἐνῶ ἔφτασε στὴν ἀκμὴ τῆς στὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ στὸν 15ο αἰ. Περιλαμβάνει κανάτια, πινάκια καὶ κοῦπες ἀπὸ πηλὸ ἀργιλώδη χρώματος πορτοκαλὶ ἢ σκούρου κόκκινου. Τὸ ἔσωτερικὸ τῶν ἀγγείων αὐτῶν κοσμεῖται μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα. Ἡ διακόσμηση περιλαμβάνει ἐγγάρακτα γεωμετρικά, φυτικὰ καὶ ζωόμορφα μοτίβα, ἐπάνω στὰ ὁποῖα σχηματίζονται καμπύλα σχέδια

38. Ὁ διάκοσμος τοῦ ὀστράκου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο θυμίζει ἐπίσης πινάκια τῆς κεραμικῆς *Graffita arcaica tirrenica* χρονολογούμενα

στὸ 15ο-16ο αἰ. Blake 1986, 324-326 καὶ 328, πίν. 2.4.

39. Γιὰ τὴν ὀνομασίαν βλ. Blake 1986, 321.



μὲ χρῶμα κιτρινοκάστανο καὶ πράσινο. Ἡ ἐφυάλωση εἶναι στιλπνὴ, διαφανῆς καὶ συνήθως ἄχρωμη ἢ ἐνίοτε ὑποπράσινου χρώματος<sup>40</sup>.

Ἀγγεῖα τῆς παραγωγῆς αὐτῆς ἔχουν βρεθεῖ στὴ Ρόδο, τὴν Ἱερουσαλήμ, τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπως καὶ στὰ Χανιά καὶ στὰ Μάλια τῆς Κρήτης<sup>41</sup>.

Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο προέρχονται ὅλα ἀπὸ κανάτια, καὶ παρουσιάζουν ἔντονη ὁμοιομορφία στὸν πηλὸ καὶ τὴ διακόσμηση. Πιθανὸν προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια τῆς Bologna<sup>42</sup>.

**K 1666** (94/Z/13, 15/9/94)

**Τμῆμα βάσης κανατιοῦ** (Σχ. 64).

Πιθανὸν συναντῆται μὲ τὰ K 1667 - K 1670.

Βάση κοφτῆ, ἐπίπεδη.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, ἔντονος πορτοκαλῆς, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιῆς προσμειξίεις καὶ μίκα. 2.5YR/5.5/8.

Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.: παχὺ λευκορόδινο ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση.

Δ.β. 9 ἐκ.

**K 1667** (94/ΣΤ2/4, 2/9/94)

**Τμῆμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 65, πίν. 2).

Πιθανὸν συναντῆται μὲ τὰ K 1666, K 1668 - K 1670.

Σῶμα ὠσειδές.

Πηλὸς ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1666. 2.5YR/ 5.5/8.

Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.: παχὺ λευκορόδινο ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση. Ἐξωτ.: ἀδρεγγαράκτες καμπύλες γραμμῆς καὶ δικτυωτὸ κόσμημα. Πράσινο χρῶμα καλύπτει τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὶς καμπύλες γραμμῆς (ἀποδίδουν φύλλα) καὶ κίτρινο καλύπτει τὸ δικτυωτὸ κόσμημα.

Μ. 4.2 ἐκ., πλ. 3.5 ἐκ.

**K 1668** (94/ΣΤ2/7, 4/9/94)

**Τμῆμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 66).

Πιθανὸν συναντῆται μὲ τὰ K 1667, K 1667, K 1669, K 1670.

Σῶμα ὠσειδές.

Πηλὸς ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1666.

Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.: παχὺ λευκορόδινο ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση. Ἐξωτ.: ἐγχάρακτος διάκοσμος ἀπὸ ἀλληλοτεμνόμενες εὐθεῖες γραμμῆς, ὁ χῶρος ἀνάμεσα στὶς ὀποῖες γεμίζει μὲ πράσινο καὶ καστανὸ χρῶμα. Μ. 4.5 ἐκ., πλ. 2.3 ἐκ.

**K 1669** (94/Z/6, 14/9/94)

**Τμῆμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 67).

Πιθανὸν συναντῆται μὲ τὰ K 1666 - K 1668, K 1670.

Σῶμα ὠσειδές.

Πηλὸς ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1666.

Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.: παχὺ λευκορόδινο ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση. Ἐξωτ.: ἐγχάρακτος διάκοσμος ἀπὸ καμπύλες γραμμῆς, ὁ χῶρος ἀνάμεσα στὶς ὀποῖες γεμίζει μὲ πράσινο καὶ χρῶμα τῆς ὄχρας.

Μ. 5 ἐκ., πλ. 2.4 ἐκ.

**K 1670** (94/Γ2/2, 31/8/94)

**Τμῆμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 68, πίν. 2).

Πιθανὸν συναντῆται μὲ τὰ K 1666 - K 1669.

Σῶμα ὠσειδές.

Πηλὸς ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1666.

Ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.: παχὺ λευκορόδινο ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση. Ἐξωτ.: ἐγχάρακτος διάκοσμος ἀπὸ παράλληλες εὐθεῖες καὶ καμπύλες γραμμῆς, ὁ χῶρος ἀνάμεσα στὶς ὀποῖες γεμίζει μὲ πράσινο καὶ χρῶμα τῆς ὄχρας.

Μ. 5.3 ἐκ., πλ. 2.8 ἐκ.

40. Gelichi 1986, σ. 388-393. François 1994, 376-7.

41. François 1994, σ. 377-381.

42. Πρβ. François 1994, σ. 379, εἰκ. 2, ὄστρακα προερχόμενα ἀπὸ τὴν Bologna.

## 6. Μαγιολικά

Τὰ μαγιολικά ἀγγεῖα τῆς Ἰταλίας ἀνήκουν σὲ διάφορες κατηγορίες καὶ κατασκευάζονταν σὲ πολλὰ κέντρα παραγωγῆς. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ἡ κασσιτεροῦχος ἀδιαφανῆς ἐφυάλωση. Στὸν Ἅγιο Γεώργιο βρέθηκαν ὄστρακα ἀπὸ μία μόνο κατηγορία μαγιολικῶν ἀγγείων. Ὁ πηλὸς καὶ τῶν δύο ὄστράκων εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς λευκοκίτρινος πηλὸς αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Ἡ διακόσμησή τους ἀνήκει στὸ λεγόμενον *stile severo* (ἢ *ladder medallion design*), κοινὸ τύπο διακόσμησης σὲ μαγιολικά κανάτια τῆς βόρειας Ἰταλίας (κυρίως τῆς Faenza). Τὰ κανάτια αὐτὰ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸν ὕστερο 15ο καὶ στὸν πρῶμο 16ο αἰ. Ἀνάλογα παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κρήτη, τὴ Βοιωτία, τὴν Πάρο, τὴν Ἡπειρο, τὸ Βουθρωτό<sup>43</sup>.

**K 1671** (94/Θ/9, 12/9/94)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 69).

Τοίχωμα μὲ πολὺ μικρὴ καμπυλότητα.

Πηλὸς πολὺ λεπτόκοκκος καὶ καθαρὸς, λευκὸς πρὸς τὸ πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (ὠχρό), μέτριας σκληρότητας. 2.5Υ/8/2.

Ἐσωτ.: λευκόγκριζη ἀδιαφανῆς ἐφυάλωση, ἐπάνω στὴν ὁποία γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ μπλε κοβαλτίου σχηματίζει δύο παράλληλες καμπύλες γραμμές. Δεύτερο στρώμα ἐφυάλωσης, ἄχρωμης καὶ διαφανοῦς, πάνω στὸ πρῶτο. Ἐσωτ.: διαφανῆς ὑποπράσινη ἐφυάλωση.

Μ. 4 ἐκ., πλ. 2.5 ἐκ.

**K 1672** (93/A10/41, 24/9/93)

**Τμήμα σώματος κανατιοῦ** (Σχ. 70, πίν. 2).

Ἵσοειδὲς σῶμα.

Πηλὸς ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1671.

Ἐσωτ.: λευκόγκριζη ἀδιαφανῆς ἐφυάλωση, ἐπάνω στὴν ὁποία γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ μπλε κοβάλτιο σχηματίζει τρεῖς παράλληλες γραμμές. Δεύτερο στρώμα ἐφυάλωσης, ἄχρωμης καὶ διαφανοῦς, πάνω στὸ πρῶτο. Ἐσωτ.: ἄχρωμη διαφανῆς ἐφυάλωση.

Μ. 4.4 ἐκ., πλ. 3.6 ἐκ.

## 7. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ Βενετία

Δύο ὄστρακα μαρτυροῦν τὴν εἰσαγωγή βενετσιάνικης κεραμικῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο<sup>44</sup>. Καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ ἐφυσωμένα πινάκια μὲ ἐγγράφατο διάκοσμο, φιλοτεχνημένα μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ (*graffita a punta e stecca*). Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ παραγόταν στὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Βενετίας ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 15ου καὶ ὡς τὸ ἄμισθ τοῦ 17ου αἰ., καὶ γνώρισε πολὺ μεγάλη διάδοση, κυρίως στὶς πόλεις τῆς

43. Πρβ. Hahn 1989, σ. 232, fig. 9 (No. 84-P 146). Armstrong 1993, 328, no. 327, pl. 36. Vroom 2003, 173, fig. 6.32, W 27.3 καὶ 27.4. Vionis 2006, 478, No. 12-13, fig. 11. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1986-7,

εἰκ. 22ε. Vroom 2004, 280, fig. 15.4, 15.29.

44. Ὁφείλω εὐχαριστίες στὴν Δρ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ὄστράκων αὐτῶν ὡς ἐνετικῶν.

Αδριατικής<sup>45</sup>. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Γεώργιο θὰ ἔπρεπε, λόγω τῆς σχετικὰ λιτῆς διακόσμησής τους, νὰ τοποθετηθοῦν στὸν ὕστερο 15ο-α' μισὸ 16ου αἰ.

**Κ 1673** (94/Η1/11, 10/9/94)

**Τμήμα σώματος πινακίου** (Σχ. 71, πίν. 2).  
Τοίχωμα ἐλαφρῶς καμπύλο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καστανός-πορτοκαλῆς, σκληρὰ ψημένος, μὲ πολὺ μικρὲς ἀραιὲς λευκὲς καὶ μαῦρες προσμειξίεις. 5YR6/8.

Ἐσωτ.: Παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα. Ἐγχάρακτος διάκοσμος σχηματίζει τρεῖς καμπύλες παράλληλες γραμμὲς ποὺ περιβάλλουν τὸν πυθμένα, καὶ καμπύλα σχέδια φιλοτεχνημένα μὲ φαρδιά ἀκίδα (*graffita a stecca*). Διαφανὴς ὑποκίτρινη ἐφυσάλωση.

Μεγ. σωζ. διάστ. 5.7 ἐκ.

**Κ 1674** (93/A4/75, 1/10/93)

**Τμήματα σώματος καὶ βάσης πινακίου**

(Σχ. 72, πίν. 2).

Βάση δακτυλιόσχημη, σῶμα ρηχό.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καστανός-πορτοκαλῆς, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιὲς, μικρὲς ἕως μεσαῖες, λευκὲς καὶ μαῦρες προσμειξίεις. 5YR6/6.

Ἐσωτ.: Λευκὸ ἐπίχρισμα. Ἐγχάρακτος διάκοσμος σχηματίζει δύο ὁμόκεντρος κύκλους στὸν πυθμένα, καὶ δύο ζεύγη ὁμόκεντρων κύκλων στὸ μέσον τοῦ σώματος. Ἀνάμεσα στὰ δύο ζεύγη σχηματίζονται μικρὲς κάθετες γραμμὲς φιλοτεχνημένες μὲ φαρδιά ἀκίδα (*graffita a stecca*). Διαφανὴς ὑποκίτρινη ἐφυσάλωση.

Δ.β. 10.5 ἐκ., σωζ. ὕψ. 3.5 ἐκ.

## 8. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Τσανάκ-Καλὲ

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο περισυλλέχθησαν δύο δείγματα τῆς πρώιμης παραγωγῆς τοῦ Τσανάκ-Καλέ, ἡ ὁποία τοποθετεῖται στὸν 18ο αἰ. Τὰ πιὸ διαδεδομένα προϊόντα αὐτῆς τῆς φάσης παραγωγῆς εἶναι τὰ πινάκια μὲ ὀριζόντιο χεῖλος. Τὰ ὄστρακα ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸν τύπο ἀνοιχτοῦ ἀγγείου. Βαθιὰ πινάκια αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἀνασκαφὲς στὴν Πλάκα καὶ στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, στὰ Χανιά, στὴ Λάρισα, τὴ Χίο καὶ μαρτυροῦν τὴν εὐρύτατη διάδοση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς σὲ ὅλο τὸν αἰγαιακὸ χῶρο<sup>46</sup>.

**Κ 1675** (93/A10/52, 27/9/93)

**Τμήματα χείλους καὶ σώματος πινακίου (συγκολλώμενα)** (Σχ. 73, πίν. 2).

Βαθὺ πινάκιο. Σῶμα ἐλαφρῶς καμπύλο. Χεῖλος σχεδὸν ὀριζόντιο, ἡ ἐξωτερικὴ ἀκμὴ τοῦ ὁποίου στρέφεται πρὸς τὰ ἄνω.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, καστανός-πορτοκαλῆς, σκληρὰ ψημένος, μὲ ἀραιὲς μικρὲς προσμειξίεις καὶ μίκα. 5YR/5.5/8.

Ἐσωτ. καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτ.: ἄσπρο ἐπίχρισμα καὶ ἄχρωμη διαφανὴς ἐφυσάλωση. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καὶ στὸ

45. Zglav-Martinac 2006, 132-133, εἰκ. 13-14. Kovacic 2006, 162-163, εἰκ. 1, 3. Metalla 2006, εἰκ. 16.

46. Korré-Zωγράφου 1995, 156-157, εἰκ. 294-301. Hahn 1989, 229, fig. 1.

σῶμα γραπτές γραμμές ιώδους χρώματος κάτω από την έφυάλωση.

Δ.χ. 25 έκ.

**K 1676** (93/Γ/Ν άνδέρου 4/1, 21/9/93)

**Τμήμα σώματος πινακίου** (Σχ. 74).

Καμπύλο τοίχωμα.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1675. 5YR/5.5/8

Έξωτ. και έσωτ.: παχύ στρώμα άσπρου επίχρισματος και άχρωμη διαφανής έφυάλωση (έξωτ. μόνο στο άνω τμήμα σώματος).

Έσωτ.: κοντά στο κέντρο του πυθμένα, γραπτές κηλίδες από μαύρο χρώμα.

Μ. 6.5 έκ., πλ. 4.6 έκ.

## 9. Άγγεϊα «Διδυμότειχου» / «Drip-painted Ware»

Τα πινάκια «Διδυμοτείχου» γνώρισαν εύρύτατη διάδοση στο Αίγαίο, κυρίως κατά τον 19ο αϊ. Η διακόσμησή τους άποτελείται από λευκό επίχρισμα, που έχει «τρέξει» στο έσωτερικό του άγγείου σχηματίζοντας άκτινωτό κόσμημα. Η έσωτερική έπιφάνεια καλύπτεται με διαφανή άχρωμη έφυάλωση. Κλιβανοί παρασκευής αυτής της κεραμικής, χρονολογούμενοι στον 19ο αϊ., έχουν άνασκαφεί στο Διδυμότειχο<sup>47</sup>, αλλά άπομιμήσεις των άγγείων αυτών παράγονταν και σε άλλα κέντρα<sup>48</sup>. Η παραγωγή τους είναι σχεδόν βέβαιο ότι είχε ξεκινήσει πριν τον 19ο αϊώνα<sup>49</sup>.

Τα άγγεϊα «Διδυμοτείχου» από τον Άγιο Γεώργιο διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη (K 1677 - K 1679) ο πηλός τείνει σε πιο άνοιχτή άπόχρωση και η έξωτερική έπιφάνεια είναι προσεκτικά τελειωμένη: φέρει άνοιχτοκάστανο επίχρισμα επάνω στο όποιο διακρίνονται τα ίχνη της περιστροφής του τροχού. Στην δεύτερη κατηγορία (K 1680 - K 1683) ο πηλός είναι έλαφρώς πιο σκούρος, το επίχρισμα έξωτερικά έχει το χρώμα του πηλού και δεν είναι λείο, και η κάτω άπόληξη του χείλους είναι πιο πρόχειρα κατασκευασμένη, με άποτέλεσμα να καταστρέφεται εύκολα. Είναι άγνωστο αν οι παραπάνω κατηγορίες σηματοδοτούν δύο διαφορετικά έργαστήρια (ή τόπους) παραγωγής της κεραμικής αυτής, ή δύο χρονικά διαφορετικές φάσεις παραγωγής.

47. Bakirtzis 1980.

48. Για έκτενή συζήτηση της προέλευσης και χρονολόγησης της κεραμικής αυτής κατηγορίας βλ. Francois 1995. Για την πιθανότητα ύπαρξης κέντρου παραγωγής της, εκτός από το Διδυμότειχο, στο Γάνο των Δαρδανελλίων βλ. von Wartburg 2001, 375. Το Μουσείο Μπενάκη, όπως και το Μουσείο Νεώτερης Κεραμικής, περιλαμβάνουν στη μόνιμη έκθεσή τους, εκτός από πινάκια με το χαρακτηριστικό σχήμα του Διδυμότειχου, και πινάκια με πανομοιότυπο διάκοσμο αλλά διαφορετικό σχήμα χείλους. Το

σχήμα αυτό είναι πανομοιότυπο με το προφίλ των πινακίων του Τσανάκ-Καλέ του 18ου αϊ. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην ύπόθεση ότι πινάκια τύπου «Διδυμότειχου» παράγονταν και στο Τσανάκ-Καλέ, ή πιθανόν σε ένα παραπλήσιο κέντρο παραγωγής. Πινάκια με αυτό το σχήμα χείλους δεν βρέθηκαν στον Άγιο Γεώργιο. Τέλος, ή Μ.-L. von Wartburg (2001, σ. 375) ύποστηρίζει την ύπόθεση παραγωγής των άγγείων αυτών και στην Κύπρο.

49. Βλ. Frantz 1942, Group 7.1-2, 3-4: 18ος αϊ.(.), και Francois 1995.

**K 1677** (A1/1)

**Τμήματα χείλους και τμήμα σώματος (μη συγκολλώμενα)** (Σχ. 75).

Τοίχωμα ελαφρώς καμπύλο. Το χείλος λεπταίνει στην απόληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω.

Πηλός λεπτόκοκκος, άνοιχτού καστανέυθρου χρώματος, με άραιες μικρές και μεσαίες προσμειξίσεις και μίκα. 5YR/6/6.

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα του ίδιου πηλοῦ και κίτρινη έφυάλωση (έξωτ. ως τὸ χείλος). Έσωτ.: κάτω από τὴν έφυάλωση παχὺ ἄσπρο επίχρισμα με άκτινωτὴ διάταξη.

Δ.χ. 27 έκ.

**K 1678** (93/A7/5, 14/9/93)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 76, πίν. 3).

Εὐθύγραμμο, λοξὸ τοίχωμα. Το χείλος λεπταίνει στην απόληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω.

Πηλός ίδιος με αὐτὸν τοῦ K 1677. 5YR/5/6.

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα τοῦ ίδιου πηλοῦ και κίτρινη έφυάλωση (έξωτ. ως τὸ χείλος). Έσωτ.: κάτω από τὴν έφυάλωση παχὺ ἄσπρο επίχρισμα με άκτινωτὴ διάταξη.

Δ.χ. 20 έκ.

**K 1679** (93/A7/5/8, 15/9/93)

**Τμήματα χείλους και τμήμα σώματος πινακίου (μη συγκολλώμενα)** (Σχ. 77).

Βαθὺ σῶμα. Το χείλος λεπταίνει στην απόληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω. Πηλός ίδιος με αὐτὸν τοῦ K 1677. 5YR/6/6.

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα τοῦ ίδιου πηλοῦ και κίτρινη έφυάλωση (έξωτ. ως τὸ χείλος). Έσωτ.: κάτω από τὴν έφυάλωση παχὺ ἄσπρο επίχρισμα με άκτινωτὴ διάταξη.

α) Μ. 6.3 έκ., πλ. 3 έκ. β) Μ. 6.8 έκ., πλ. 2.2 έκ. γ) Μ. 7 έκ., πλ. 4.9 έκ.

**K 1680** (93/A9/40, 24/9/93)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 78).

Βαθὺ σῶμα. Το χείλος λεπταίνει στην από-

ληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω. Πηλός λεπτόκοκκος, άνοιχτός καστανός προς τὸ ρόζ, σκληρὰ ψημένος, με άραιές μικρές προσμειξίσεις. 5YR/6/6.

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα τοῦ ίδιου πηλοῦ και κίτρινη έφυάλωση (έξωτ. ως τὸ χείλος). Έσωτ.: κάτω από τὴν έφυάλωση παχὺ ἄσπρο επίχρισμα με άκτινωτὴ διάταξη.

Δ.χ. 26 έκ.

**K 1681** (94/H/3, 7/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 79).

Τοίχωμα ελαφρὰ καμπυλούμενο προς τα έξω στὸ ἄνω τμήμα του. Το χείλος λεπταίνει στην απόληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω.

Πηλός ίδιος με αὐτὸν τοῦ K 1680. 5YR/7/6.

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα τοῦ ίδιου πηλοῦ και κίτρινη έφυάλωση (έξωτ. ως τὸ χείλος). Έσωτ.: κάτω από τὴν έφυάλωση παχὺ ἄσπρο επίχρισμα με άκτινωτὴ διάταξη.

Δ.χ. 26 έκ.

**K 1682** (94/H1/2, 6/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 80).

Τοίχωμα ελαφρὰ καμπυλούμενο προς τα έξω στὸ ἄνω τμήμα του. Το χείλος λεπταίνει στην απόληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω.

Πηλός ίδιος με αὐτὸν τοῦ K 1680. 5YR/7/6.

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα τοῦ ίδιου πηλοῦ και κίτρινη έφυάλωση (έξωτ. ως τὸ χείλος). Έσωτ.: κάτω από τὴν έφυάλωση παχὺ ἄσπρο επίχρισμα με άκτινωτὴ διάταξη.

Δ.χ. 28 έκ.

**K 1683** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 81).

Λοξό, εὐθύγραμμο τοίχωμα. Το χείλος παχαίνει στην απόληξή του και αναδιπλώνεται προς τα κάτω.

Πηλός ίδιος με αὐτὸν τοῦ K 1680. 5YR/7/6

Έξωτ. και έσωτ.: επίχρισμα από διάλυμα



τοῦ ἴδιου πηλοῦ καὶ κίτρινη ἐφυάλωση νωπὴ διάταξη.  
(ἔξωτ. ὡς τὸ χεῖλος). Ἐσωτ.: κάτω ἀπὸ τὴν Δ.χ. 27 ἐκ.  
ἐφυάλωση παχὺ ἄσπρο ἐπίχρισμα μὲ ἀκτι-

## 10. Κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Grottaglie τῆς Ἀπουλίας

Ἡ κεραμικὴ αὐτῆς τῆς κατηγορίας περιλαμβάνει μεγάλα πινάκια καὶ κανάτια. Ὁ πηλὸς τους εἶναι ἀνοιχτοῦ κίτρινου χρώματος, μὲ μικρὲς λευκὲς προσμειξίεις καὶ ἀμμώδη ὑφή. Τὰ ἀγγεῖα φέρουν παχὺ λευκὸ ἐπίχρισμα, ἡμιδιαφανὴ λευκὴ ἢ κίτρινη ἐφυάλωση<sup>50</sup> καὶ γραπτὴ ἔγχρωμη διακόσμηση. Ὁ πηλὸς τῶν κυθηραϊκῶν ὀστράκων ποὺ παρουσιάζονται ἐδῶ δείχνει ὅτι ἀνήκουν στὴν αὐθεντικὴ παραγωγὴ τοῦ Grottaglie.

Ἡ κατηγορία αὐτὴ κεραμικῆς κατασκευαζόταν στὸ Grottaglie τῆς Ἀπουλίας στὸ 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.<sup>51</sup>, καὶ γνώρισε εὐρεία διάδοση στὴ νότια καὶ δυτικὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ στὸν αἰγαιακὸ χῶρο. Ἐγινε ἀντικείμενο ἀπομίμησης σὲ ἀρκετὰ κέντρα παραγωγῆς κεραμικῆς, μὲ κυριότερο τὴν Κέρκυρα, ὅπου τὸν 19ο αἰ. ἐγκαταστάθηκαν ἀγγειοπλάστες προερχόμενοι ἀπὸ τὸ Grottaglie<sup>52</sup>, ἀλλὰ καὶ τὴν Πάτρα<sup>53</sup>. Ἀγγεῖα τῆς παραγωγῆς Grottaglie ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴ Βοιωτία καὶ τὸ Βουθρωτό<sup>54</sup>.

**K 1684** (93/A4/49, 27/9/93)

**Τμήμα σώματος καὶ χεῖλους πινακίου** (Σχ. 82, πίν. 3).

Βαθὺ πινάκιο. Τοίχωμα λοξὸ καὶ εὐθύγραμμο, χεῖλος ὀριζόντιο.

Πηλὸς λεπτόκοκκος, κάπως ἀμμώδης, χρώματος λευκοκίτρινου, μέτριας σκληρότητας, μὲ ἐλάχιστες πολὺ μικρὲς προσμειξίεις. 2.5YR/8/4.

Ἐξωτ. καὶ ἔσωτ. δύο στρώματα ἐφυάλωσης: ἓνα ἀρχικὸ λευκῆς ἀδιαφανοῦς ἐφυάλωσης, καὶ ἓνα δεύτερο, ἄχρωμης, διαφανοῦς καὶ στιλπνῆς ἐφυάλωσης ἀπὸ πάνω. Ἐσωτ., ἀνάμεσα στὰ δύο στρώματα, γραπτὸς διάκοσμος ἀπὸ γαλάζιο, κίτρινο καὶ πράσινο

χρῶμα σχηματίζει καμπύλες γραμμές. Τὸ σημεῖο γένεσης τοῦ χεῖλους κοσμεῖται ἀπὸ περιμετρικὴ μαύρη γραμμή.

Μ. 5.5 ἐκ., πλ. 4.4 ἐκ.

**K 1685** (94/H1/2, 6/9/94)

**Τμήμα χεῖλους πινακίου** (Σχ. 83, πίν. 3).

Τοίχωμα λοξό, εὐθύγραμμο. Χεῖλος ὀριζόντιο, μὲ ἐλαφρῶς καμπύλη ἄνω ἐπιφάνεια καὶ παχυνόμενη ἀπόληξη.

Πηλὸς ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ K 1684. 2.5YR/8/4. Ἐξωτ. καὶ ἔσωτ.: ἐφυάλωση ἴδια μὲ αὐτὴν τοῦ K 1684. Ἐσωτ., ἀνάμεσα στὰ δύο στρώματα ἐφυάλωσης, ἐπαναλαμβανόμενα καμπύλα κοσμήματα ἀπὸ γραπτὸ γαλάζιο διάκοσμο.

50. Ἡ ἡμιδιαφανὴς αὐτὴ ἐφυάλωση εἶναι κατὰ βάση μολυβδοῦχος, ἐμπεριέχουσα ποσότητα κασσίτερου.

51. Argento 1989.

52. Χαριτωνίδου 1987, 10.

53. Χαριτωνίδου 1983, σημ. 16.

54. Vroom 2003, 182-3, W 40.5. Vroom 2004, 288, fig. 15.28.

Δ.χ. 28 έκ.

**K 1686** (94/A8/3, 30/8/94)

**Τμήμα βάσης πινακίου** (Σχ. 84).

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Τοίχωμα έλαφρώς καμπύλο.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1684. 2.5YR/8/4.

Έξωτ. και έσωτ.: έφυάλωση ίδια με αυτήν του K 1684. Έσωτ., ανάμεσα στα δύο στρώματα έφυάλωσης, γραπτή καστανή γραμμή περιβάλλει τον πυθμένα, και έφάπτεται σε γραπτό κίτρινο φύλλο.

Δ.β. 12 έκ.

**K 1687** (93/A2/26, 22/9/93)

**Τμήμα χείλους μεγάλης κούπας** (Σχ. 85).

Τοίχωμα λοξό, εϋθύγραμμο. Χείλος όριζόντιο, με έπίπεδη άνω έπιφάνεια και παχυνόμενη απόληξη, σχηματίζει γωνία με το σώμα.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1684. 2.5YR/8/4.

Έξωτ. και έσωτ.: έφυάλωση ίδια με αυτήν του K 1684. Έσωτ., ανάμεσα στα δύο στρώματα έφυάλωσης, γραπτή καστανή γραμμή όρίζει το σημείο γένεσης του χείλους. Η άνω έπιφάνεια του χείλους κοσμεΐται με γραπτό κίτρινο ρόδακα.

Δ.χ. 28 έκ.

**K 1688** (93/Γ/N άνδρήρου 4/1, 21/9/93)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 86).

Ρηχό πινάκιο. Χείλος πλατύ, έλαφρώς κεκλιμένο σε σχέση με το σώμα.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1684. 2.5YR/8/4

Έξωτ. και έσωτ.: δύο στρώματα έφυάλωσης:

ένα λευκής άδιαφανούς και ένα ύποκίτρινης διαφανούς επάνω στο πρώτο. Έσωτ., ανάμεσα στα δύο στρώματα έφυάλωσης, γραπτός γαλάζιος ρόδακας πλαισιώνεται από δύο καστανές γραμμές που περιτρέχουν το χείλος.

Δ.χ. 30 έκ.

**K 1689** (94/H1/2, 6/9/94)

**Τμήμα βάσης κανάτας** (Σχ. 87, πίν. 3).

Δακτυλιόσχημη βάση.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1684. 2.5YR/8/4.

Έξωτ. και έσωτ.: έφυάλωση ίδια με αυτήν του K 1684. Έξωτ., ανάμεσα στα δύο στρώματα έφυάλωσης, γραπτός διάκοσμος από μπλε χρώμα σχηματίζει άφηρημένο σχέδιο. Σωζ. ύψ. 3.2 έκ.

**K 1690** (93/A2/2, 14/9/93)

**Τμήμα βάσης πινακίου** (Σχ. 88).

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1684. 2.5YR/8/4

Έξωτ. και έσωτ.: έφυάλωση ίδια με αυτήν του K 1684. Έσωτ.: στον πυθμένα γραπτός κίτρινος διάκοσμος σχηματίζει κηλίδες.

Μ. 4.7 έκ., πλ. 3.5 έκ.

**K 1691** (94/H/7, 9/9/94)

**Τμήμα λαβής κανάτας** (Σχ. 89).

Λαβή πεπλατυσμένη.

Πηλός ίδιος με αυτόν του K 1684. 2.5Y/8/4.

Λευκόγκριζη ήμιδιαφανής έφυάλωση σε όλη την έπιφάνεια.

Μ. 6.5 έκ., πλ. 2.8 έκ.

## 11. Κυθηραϊκή άπομίμηση κεραμικής Grottaglie<sup>55</sup>

Τα άγγεϊα αυτά, μεγάλα βαθιά πινάκια, είναι τοπικής παραγωγής, όπως δείχνει ό πηλός τους (Πηλός 1). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του άγγειοπλάστη κ. Γ. Ρούσσου από το Λιβάδι Κυθήρων, ή κατηγορία αυτή κατασκευαζόταν από τις προηγούμενες

55. Την πληροφορία για την προέλευση και χρονολόγηση των άγγείων αυτών όφειλω στην Joanita Vroom. Η συλλογή του άγγειοπλάστη Κ. Ρούσσου, στο Λιβάδι Κυθήρων, περιλαμβάνει

άκέραια τέτοια άγγεϊα. Το σώμα των άγγείων αυτών είναι ψηλό, κυλινδρικό, και θυμίζει γυάλινο μπουκάλι.

γενιές της οικογένειάς του. Το σχήμα, ή διακόσμηση και ή ποιότητα της έφυάλωσής τους άπομιμούνται πιστά άγγεϊα που παράγονταν στο Grottaglie της Άπουλίας (βλ. Ένότητα 10). Λόγω τών όμοιοτήτων τους με την κεραμική Grottaglie μποροϋν να χρονολογηθοϋν στον 19ο και στο α' μισό του 20οϋ αϊ. Έξαιτίας της έξαιρετικής όμοιότητας που παρατηρείται μεταξύ τών άγγείων αυτών όσον άφορα στον πηλό, την τεχνική και τη διακόσμησή τους, συμπεραίνει κανείς ότι πιθανότατα άποτελοϋσαν προϊόντα ένός και μόνου κυθηραϊκοϋ έργαστηρίου.

**K 1692** (93/A, 27/9/93)

**Τμήμα χείλους και σώματος πινακίου** (Σχ. 90, πίν. 3).

Χείλος όριζόντιο, με καμπύλη κάτω έπιφάνεια. Τοίχωμα λοξό, εϋθύγραμμο. Όπή έπιδιόρθωσης.

Πηλός 1. 10YR/7/4.

Έξωτ. και έσωτ.: παχύ λευκό έπίχρισμα και κίτρινη διαφανής στιλπνή έφυάλωση. Έσωτ.: γραπτός καστανός διάκοσμος σχηματίζει δύο περιμετρικές γραμμές στη γένεση του χείλους και ήμικυκλικά μοτίβα στο άνω μέρος του σώματος.

Δ.χ. 29 έκ.

**K 1693** (A1/1)

**Τμήμα βάσης πινακίου** (Σχ. 91).

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Τοίχωμα καμπύλο.

Πηλός 1. 10YR/8/4.

Έξωτ. και έσωτ.: παχύ λευκό έπίχρισμα και κίτρινη διαφανής στιλπνή έφυάλωση. Έσωτ.: γραπτός καστανός διάκοσμος σχηματίζει περιμετρική γραμμή και καμπύλα σχέδια στον πυθμένα.

Δ.β. 9 έκ.

**K 1694** (94/A9/16, 13/9/94)

**Τμήμα χείλους και σώματος πινακίου** (Σχ. 92, πίν. 3).

Το τοίχωμα καμπυλώνεται μόνο άνωθεν της βάσης, και άνεβαίνει λοξό και εϋθύγραμμο. Χείλος όριζόντιο με έξογκωμένη άπόληξη.

Πηλός 1. 10YR/8/4.

Έξωτ. και έσωτ.: έπίχρισμα και έφυάλωση ίδια όπως στο K 1692. Έσωτ.: γραπτός καστανός διάκοσμος σχηματίζει δύο παράλλη-

λες όριζόντιες γραμμές στο ύψος της γένεσης του χείλους και καμπύλες γραμμές στο πάνω μέρος του σώματος.

Δ.χ. 28 έκ.

**K 1695** (94/A9/16, 13/9/94)

**Τμήμα χείλους πινακίου** (Σχ. 93).

Χείλος όριζόντιο, με καμπύλη κάτω έπιφάνεια. Πηλός 1. 2.5Y/8/2.

Έξωτ. και έσωτ.: έπίχρισμα και έφυάλωση ίδια όπως στο K 1692.

Δ.χ. 28 έκ.

**K 1696** (94/ΣΤ2/4, 2/9/94)

**Τμήμα σώματος πινακίου** (Σχ. 94).

Τοίχωμα λοξό, εϋθύγραμμο. Όπή έπιδιόρθωσης.

Πηλός 1. 10YR/8/2.

Έξωτ. και έσωτ.: έπίχρισμα και έφυάλωση ίδια όπως στο K 1692. Έσωτ.: γραπτός καστανός διάκοσμος σχηματίζει δύο παράλληλες όριζόντιες γραμμές στο ύψος της γένεσης του χείλους και καμπύλες γραμμές στο πάνω μέρος του σώματος.

Μ. 5.1 έκ., πλ. 2.7 έκ.

**K 1697** (94/ΣΤ2/2, 1/9/94)

**Τμήμα βάσης πινακίου** (Σχ. 95).

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Τοίχωμα καμπύλο.

Πηλός 1. 10YR/8/2.

Έξωτ. και έσωτ.: έπίχρισμα και έφυάλωση ίδια όπως στο K 1692. Έσωτ.: γραπτός καστανός διάκοσμος σχηματίζει περιμετρική γραμμή άντίστοιχη με τη θέση του δακτυλίου.

Δ.β. 9 έκ.

**K 1698** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**Τμήματα χείλους και βάσης πινακίου** (μη

**συγκολλώμενα** (Σχ. 96, πίν. 3).

Χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Τò τοίχωμα καμπυλώνεται ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴ βάση καὶ συνεχίζει εὐθύγραμμα πρὸς τὰ ἄνω. Χεῖλος ὀριζόντιο, μὲ κάτω νεύουσα ἀπόληξη. Πηλὸς 1. 10YR/7/4.

Ἐσωτ. καὶ ἐσωτ.: λευκὴ ἡμιδιαφανὴς ἐφυάλωση. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐφυάλωση, γραπτοὶ ἐναλλασσόμενοι ρόδακες ἀπὸ κίτρινο καὶ γαλάζιο χρῶμα.

Δ.χ. 19 ἐκ., δ.β. 10 ἐκ.

**K 1699** (93/A2.1.7/14, 17/9/93)

**α) Τμήμα βάσης πινακίου, β) τμήμα χεῖλους πινακίου** (Σχ. 97).

Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Τοίχωμα καμπύλο. Χεῖλος ὀριζόντιο.

Πηλὸς 1. 10YR/8/3.

Ἐσωτ. καὶ ἐσωτ.: ἐπίχρισμα καὶ ἐφυάλωση ἴδια ὅπως στὸ K 1692. Ἐσωτ.: γραπτοὶ καστανὸς διάκοσμος σχηματίζει περιμετρικὴ καὶ καμπύλα σχέδια στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα.

Δ.β. 13 ἐκ., δ.χ. 28 ἐκ.

## 12. Πορσελάνη

Ἡ πορσελάνη ἄρχισε νὰ παράγεται στὴν Κίνα τὸν 7ο-9ο αἰ. Ἀντικείμενο ἀπομίμησης στὴ Δύση ἔγινε μόλις στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. Ἡ προέλευση τοῦ ὄστρακου K 1700 δὲν εἶναι σαφὴς. Τὸ ὄστρακο K 1701 ἀνήκει σὲ παραγωγὴ τοῦ προχωρημένου 20οῦ αἰ., καὶ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ δραστηριότητας, ἔστω καὶ παροδικῆς, στὸν Ἅγιο Γεώργιο ἕως πολὺ πρόσφατα.

**K 1700** (93/A2/26, 22/9/93)

**Τμήμα χεῖλους καὶ σώματος πορσελάνινης κούπας** (Σχ. 98, πίν. 3).

Σῶμα ἡμισφαιρικοῦ σχήματος, χεῖλος μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη.

Λευκὴ πορσελάνη.

Ἐσωτ.: ἀνάγλυφος φυτικὸς διάκοσμος. Ἐσωτ. καὶ ἐσωτ.: λευκὴ ἀδιαφανὴς στιλπνὴ ἐφυάλωση.

Δ.χ. 13 ἐκ.

**K 1701** (94/H1/2, 6/9/94)

**Τμήμα χεῖλους πινακίου** (Σχ. 99).

Βάση δακτυλιόσχημη, πολὺ χαμηλή. Σῶμα κυρτό. Χεῖλος λοξό, εὐθύγραμμο.

Λευκὴ πορσελάνη.

Ἐσωτ. καὶ ἐσωτ.: λευκὴ ἀδιαφανὴς στιλπνὴ ἐφυάλωση.

Δ.χ. 13 ἐκ.

## 13. Ἄγγειο ἀπὸ τὶς Κάτω Χῶρες

Μοναδικὸ ὡς πρὸς τὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ, ποὺ μοιάζει μὲ πέτρα ἀνοιχτοῦ γκριζοῦ χρώματος (*stone-ware*), τὸ ἄγγειο αὐτὸ ἔχει εἰσαχθεῖ στὰ Κύθηρα ἀπὸ τὶς Κάτω Χῶρες. Ἀποτελοῦσε συσκευασία ἀλκοολούχου ποτοῦ, καὶ παρασκευαζόταν στὸ ἀΐμιον τοῦ 20ου αἰ.

**K 1702** (94/A9/16, 13/9/94. 94/E/3, 31/8/94. 93/A10/41, 24/9/93. 94/B/48, 17/9/94)

**Τμήμα χεῖλους καὶ λαιμοῦ καὶ τμήματα σώματος κλειστοῦ ἀγγείου** (μὴ συγκολλώμενα) (Σχ. 100).

Κυλινδρικό σῶμα. Στενός, κοντὸς λαιμός.

Δακτυλιόσχημο χεῖλος.

Πηλὸς ἐξαιρετικὰ λεπτόκοκκος, καθαρὸς καὶ σκληρὸς, ἀνοιχτὸς γκριζός. 10YR/8/1.

Ἐσωτ.: ρόδινο ἐπίχρισμα στὸ λαιμὸ καὶ τὸ χεῖλος.

Δ.χ. 2.5 ἐκ.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Άνδριτσάκης-Φωτιάδης, Δ. Άνδριτσάκης, Μ. Φωτιάδη, Κ. Πετρόχειλος, *Κυθηραϊκά μελετήματα* (Αθήνα).  
 Πετρόχειλος 1982  
 Argento 1989  
 A. Argento (ed.), *Le ceramiche di Grottaglie. La cultura delle mani* (Mottola).  
 Armstrong 1989  
 P. Armstrong, Some Byzantine and later settlements in Eastern Phokis, *BSA* 84, 1-48.  
 Armstrong 1993  
 P. Armstrong, Byzantine Thebes: excavations on the Kadmeia, 1980, *BSA* 88, 295-336.  
 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1982  
 Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Κεραμικά εύρηματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής περιόδου από την άνασκαφή νοτίως της Ακρόπολης, 1955-60, *ΑΔ* 37, Α, 131-138.  
 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1986-1987  
 Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Μεταβυζαντινή κεραμική από τὸ κάστρο τῶν Ρωγῶν, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 28, 37-42.  
 Bennett 2007  
 J. Bennett, Fragmentary «Geo-Metry»: Early Modern landscapes of the Morea and Cerigo in text, image and archaeology, στο: S. Davies - J. L. Davis (ἐπιμ.), *Between Venice and Istanbul: Colonial landscapes in Early Modern Greece, Hesperia Suppl.* 40, 199-217.  
 Blake 1981  
 H. Blake, Pottery exported from North-West Italy between 1450 and 1830: Savona, Albisola, Genoa, Pisa, and Montelupo, στο: G. Barker - R. Hodges (eds.), *Archaeology and Italian Society: Pre-historic, roman and medieval studies* (Oxford) 99-129.  
 Blake 1986  
 H. Blake, The Medieval incised slipped pottery of NW Italy, στο: G. Berti et al. (eds.), *La ceramica medievale nel mediterraneo occidentale, Congresso Internazionale della Università degli Studi di Siena (Siena / Faenza 8-13 Ottobre)* (Florence) 317-352.  
 Blitzer 1990  
 H. Blitzer, Koroneika: storage jar production and trade in the traditional Aegean, *Hesperia* 59, 676-711.  
 Broodbank - Bennet - Davis 2004  
 C. Broodbank - J. Bennet - J. L. Davis, Aphrodite observed: insularity and antiquities on Kythera through outsiders' eyes, στο: J. Cherry - C. Scarre - S. Shennan (eds.), *Explaining social change: studies in honour of Colin Renfrew* (Cambridge) 227-238.  
 Castellan 1808  
 A. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante* (Παρίσι). (Γερμ. έκδοση: *Briefe über Morea und die Inseln Cerigo, Hydra et Zante* (Weimar).  
 Δωρῆ - Βελισσαρίου Μιχαηλίδης 2003  
 Ε. Δωρῆ - Π. Βελισσαρίου - Μ. Μιχαηλίδης, *Κάτω Κάστρο: Ἡ πρώτη φάση τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Βενετικὸ φρούριο τῆς Χώρας Ἄνδρου* (Ἄνδρος).



- François 1994 V. François, La céramique à glaçure à Malia: productions médiévales italiennes et productions ottomanes, *BCH* 118, 375-387.
- François 1995 V. François, Byzantine ou ottomane? Une céramique peinte à l'engobe découverte en Méditerranée orientale, *Anatolia Antiqua, Eski Anadolu* 3, 203-217.
- Frantz 1942 A. Frantz, Turkish pottery from the Agora, *Hesperia* 11, 1-28.
- Gelichi 1986 S. Gelichi, La ceramica ingubbiata medievale nell'Italia nord-orientale, στὸ G. Berti *et al.* (eds.), *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale, Congresso Internazionale della Università degli Studi di Siena (Siena / Faenza 8-13 Ottobre 1984)* (Florence) 353-407.
- Gregory 2003 T. E. Gregory, Churches, landscape, and the population of northern Kythera in Byzantine and Early Modern times, στὸ A. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (ἐπιμ.), *Κύθηρα: Μύθος καὶ πραγματικότητα, Α΄ Διεθνὲς Συνέδριο Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. 1 (Κύθηρα) 220-236.
- Gregory 2007 T. E. Gregory, Contrasting impressions of land-use in Early Modern Greece: the Eastern Corinthia and Kythera, στὸ S. Davies - J. L. Davis (ἐπιμ.), *Between Venice and Istanbul: Colonial landscapes in Early Modern Greece, Hesperia Suppl.* 40, 173-198.
- Hahn 1989 M. Hahn, «Byzantine and Post-Byzantine pottery from the Greek-Swedish excavations at Khania, Crete», *BCH Suppl.* 18, 227-232.
- Hahn 1990 M. Hahn, «Filterjugs and lampstands from the Turkish period found at Khania», στὸ *Πρακτικὰ τοῦ 6ου Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Χανιά 1986)* (Χανιά) 77-82.
- Hahn 1997 M. Hahn, Modern Greek, Turkish and Venetian periods στὸ E. Hallager - B. P. Hallager (eds.), *The Greek-Swedish excavations at the Ag. Aikaterini Square, Kastelli, Khania, 1970-1987, vol. I:1* (Stockholm), 79-192.
- Hayes 1992 J. W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul, vol. II: The pottery* (Princeton).
- Ince - Ballantyne 2007 G. Ince - A. Ballantyne, *Paliochora in Kythera: survey and interpretation. Studies in Medieval and Post-Medieval settlements*, BAR IS 1704.
- Kiel 2007 M. Kiel, The smaller Aegean islands in the 16th-18th c. according to Ottoman administrative documents, στὸ S. Davies - J. L. Davis (ἐπιμ.), *Between Venice and Istanbul: Colonial landscapes in Early Modern Greece, Hesperia Suppl.* 40 35-54.
- Kiriati 2003 E. Kiriati, Sherds, fabrics and clay sources: Reconstructing the ceramic landscapes of Prehistoric Kythera, στὸ E. Polinger Foster, R. Laffineur (eds.), *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Conference, New Haven 18-21/4/2002, Aegeum* 24, 121-130.

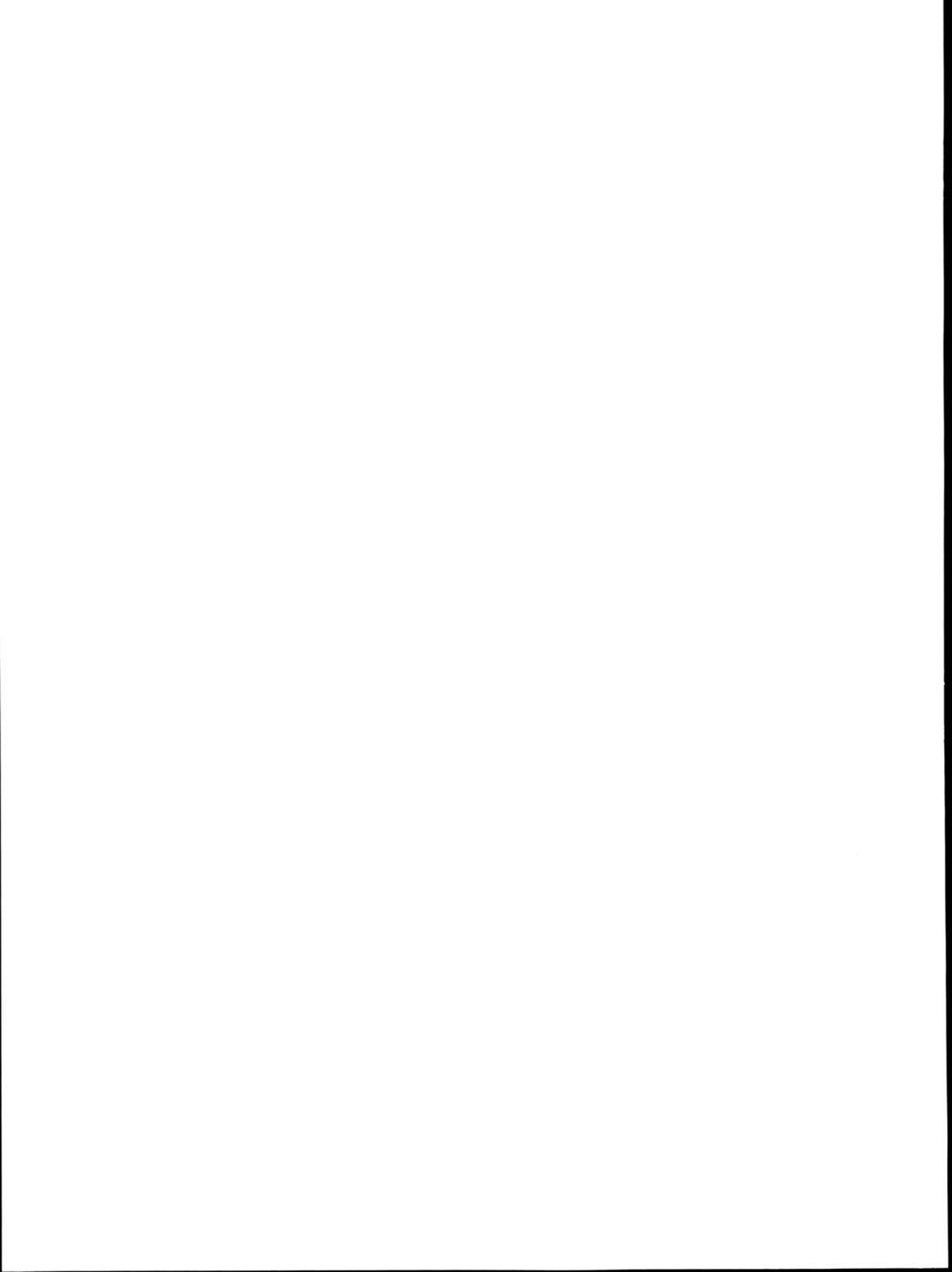
- Korpré-Zwγράφου 1995 K. Korpré-Zwγράφου, *Τὰ κεραμεικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου* (Ἀθήνα).
- Koukoulis *et al.* 1989 Th. G. Koukoulis *et al.*, Paliochora: Survey of a Byzantine city on the island of Kythera. Second report, *Annual of the British School of Archaeology at Athens* 84, 407-416.
- Kovačić 2006 L. Kovačić, Raccolta delle ceramiche dal XIV al XVII secolo del Museo Archeologico di Ragusa / Dubrovnik, στο Μ. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler (ἐπιμ.), *The heritage of Serenissima. The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic, Proceedings of the International Conference, Isola - Venetia 4-9.11.2005* (Koper) 161-168.
- Lamansky 1884 V. Lamansky, *Secrets d'État de Venise* (Ἁγία Πετρούπολη).
- Leonhard 1899 R. Leonhard, *Die Insel Kythera. Eine geographische Monographie* (Gotha).
- Leontsines 1987 G. Leontsines, *The island of Kythera: A social history (1700-1863)* (Athens).
- Maltezoῦ 1980α Ch. Maltezoῦ, Cythère: Société et économie pendant la période de la domination vénitienne, *Balkan Studies* 21, 33-43.
- Maltezoῦ 1980β Ch. Maltezoῦ, «A contribution to the historical geography of the island of Kythera during the Venetian occupation, στο Α. Laiou (ἐπιμ.), *Charanis studies. Essays in honour of Peter Charanis* (New Jersey) 151-175.
- Μαυροειδῆ 1978 Φ. Μαυροειδῆ, Κοινωνία καὶ διοίκηση στὰ Κύθηρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ., *Δωδώνη* 7, 141-167.
- Μηλιαράκης 1886 Ν. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτικὴ τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας* (Ἀθήνα).
- Metalla 2006 E. Metalla, Venetian pottery in Durrës, στο Μ. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler (ἐπιμ.), *The heritage of Serenissima. The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic, Proceedings of the International Conference, Isola - Venetia 4-9.11.2005* (Koper) 211-216.
- Bakirtzis 1980 Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine, *Balkan Studies* 21, 147-153.
- Nicolay 1576 N. Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages, faits en la Turquie, par Nicolas de Nicolay Daulphinois Seigneur d'Arfeville*. (Ἀμβέρσα).
- Πετρόχειλος 1940 Μ. Πετρόχειλος, *Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Κυθήρων* (Ἀθήναι).
- Τσιτσιλίας 1994 Π. Τσιτσιλίας, *Ἱστορία τῶν Κυθήρων*, τ. Α' καὶ Β' (Ἀθήνα).
- Vionis 2006 A. K. Vionis, The 13th-16th century *kastro* of Kephalos: a contribution to the archaeological study of Medieval Paros and the Cyclades, *BSA* 101, 459-492.
- von Wartburg 2001 M.-L. von Wartburg, Types of imported table ware at Kouklia in the Ottoman period, *Report of the Department of Antiquities in Cyprus*, 361-396.

- Vroom 2003 J. Vroom, *After antiquity. Ceramics and society in the Aegean from the 7th to the 20th c. A case study from Boeotia, Greece* (Leiden).
- Vroom 2004 J. Vroom, The medieval and post-medieval finewares and cooking wares from the Triconch Palace and the Baptistery, στὸ R. Hodges, W. Bowden, K. Lako (eds.), *Byzantine Butrint: Excavations and surveys 1994-99* (Oxford) 278-292.
- Wagner 2002 F. C. Wagner, *Potters' settlements on the island of Siphnos* (Αθήνα).
- Χαριτωνίδου 1981-1982 Ά. Χαριτωνίδου, Ἑλληνικὴ κεραμεικὴ στὴν Ἄρτα τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, *Ἐθνογραφικά* 3, 5-22.
- Χαριτωνίδου 1982 Ά. Χαριτωνίδου, Γνωρίσματα τῶν μεταβυζαντινῶν κεραμεικῶν: Ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια, *Ἀρχαιολογία* 4, 60-64.
- Χαριτωνίδου 1983 Ά. Χαριτωνίδου, Στοιχεῖα παραδοσιακῆς κεραμεικῆς 19ου καὶ 20ου αἰ.: Ἡπειρος - Κέρκυρα - Ζάκυνθος. *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 25, 287-294.
- Χαριτωνίδου 1987 Ά. Χαριτωνίδου, Παραδοσιακὰ κεραμεικὰ στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα, *Κεραμεικὰ Χρονικά* 44, 8-10.
- Zglav-Martinac 2006 H. Zglav-Martinac, Scelta di ceramiche delle produzioni Venete dale varie località sulle isole della Dalmazia centrale, στὸ M. Guštin, S. Gelichi, K. Spindler (ἐπιμ.), *The heritage of Serenissima. The presentation of the architectural and archaeological remains of the Venetian Republic, Proceedings of the International Conference, Isola - Venetia 4-9.11.2005* (Koper) 123-140.



# ΠΙΝΑΚΕΣ



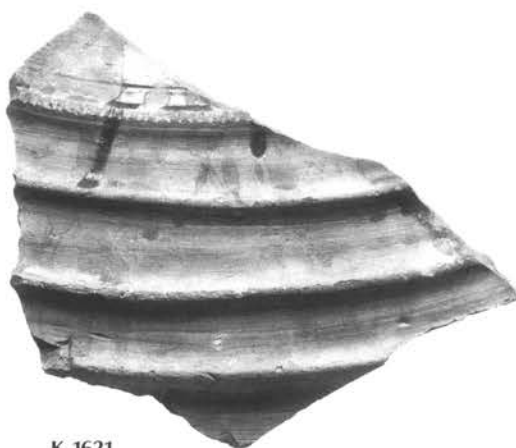




K 1607



K 1615



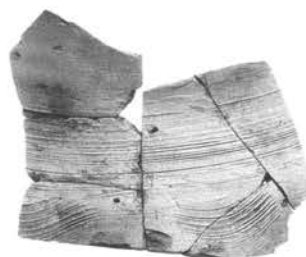
K 1621



K 1625α



K 1625β



K 1627



K 1628



K 1637



K 1639



K 1640



K 1642



K 1643



K 1644



K 1649



K 1656



K 1660



K 1661



K 1662



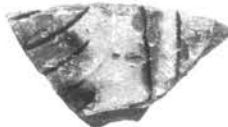
K 1664



K 1665



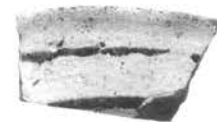
K 1667



K 1670



K 1672



K 1673



K 1674



K 1675



K 1678



K 1684



K 1685



K 1684



K 1685



K 1689



K 1692



K 1694



K 1698



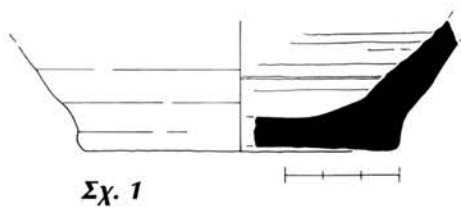
K 1700



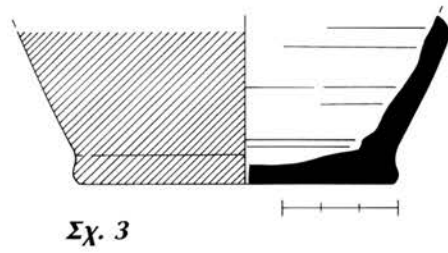


# ΣΧΕΔΙΑ

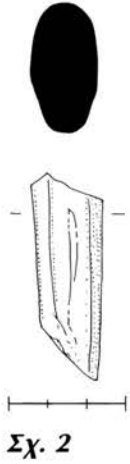




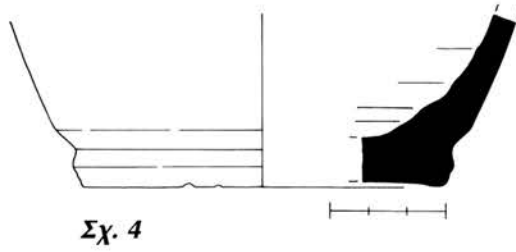
Σχ. 1



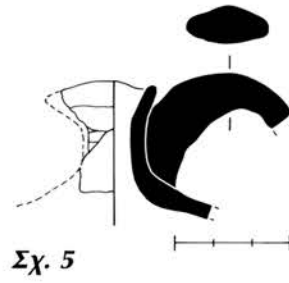
Σχ. 3



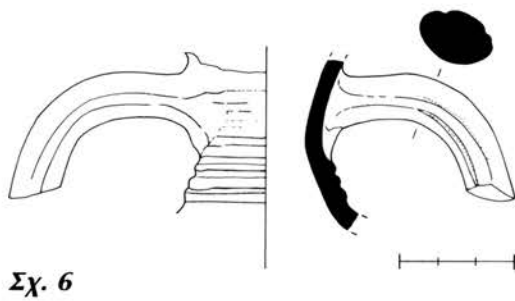
Σχ. 2



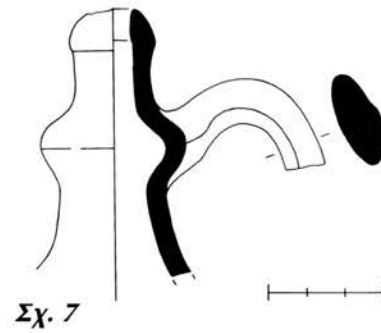
Σχ. 4



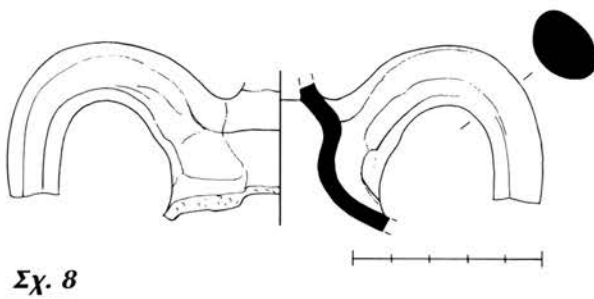
Σχ. 5



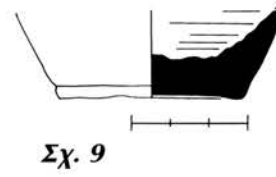
Σχ. 6



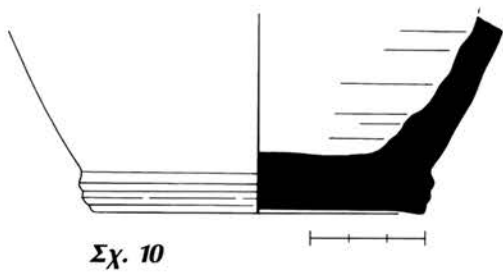
Σχ. 7



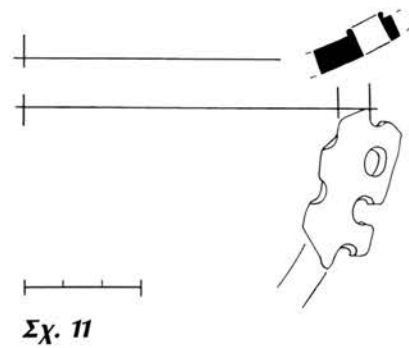
Σχ. 8



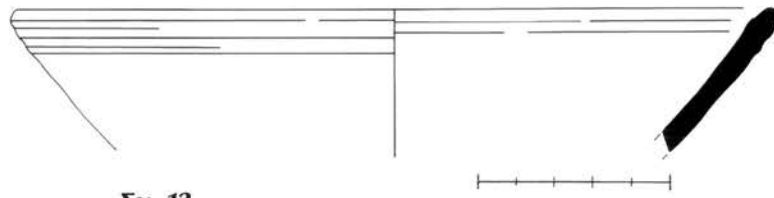
Σχ. 9



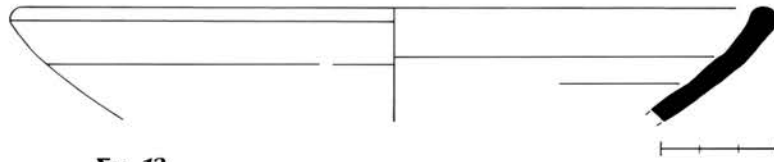
Σχ. 10



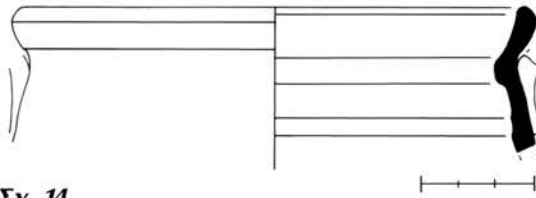
Σχ. 11



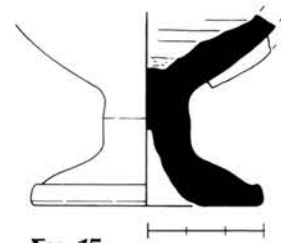
Σχ. 12



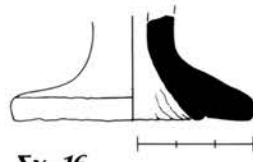
Σχ. 13



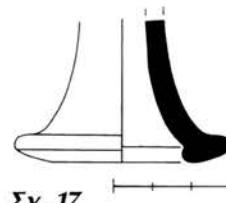
Σχ. 14



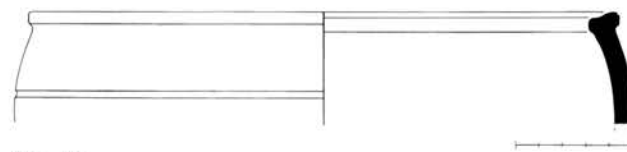
Σχ. 15



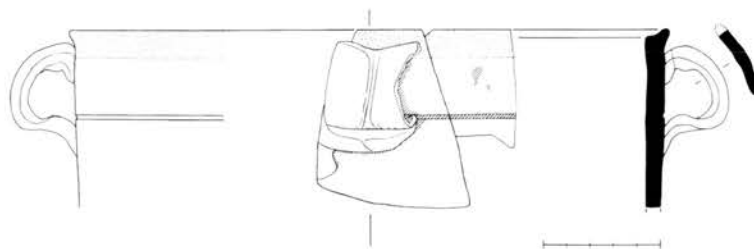
Σχ. 16



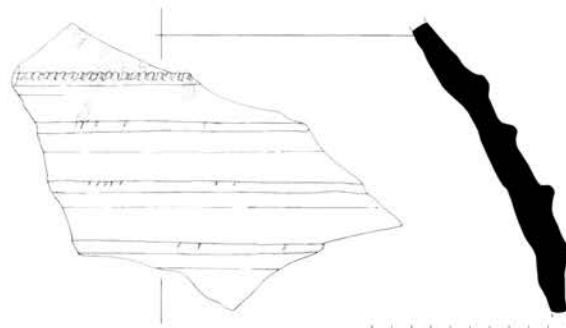
Σχ. 17



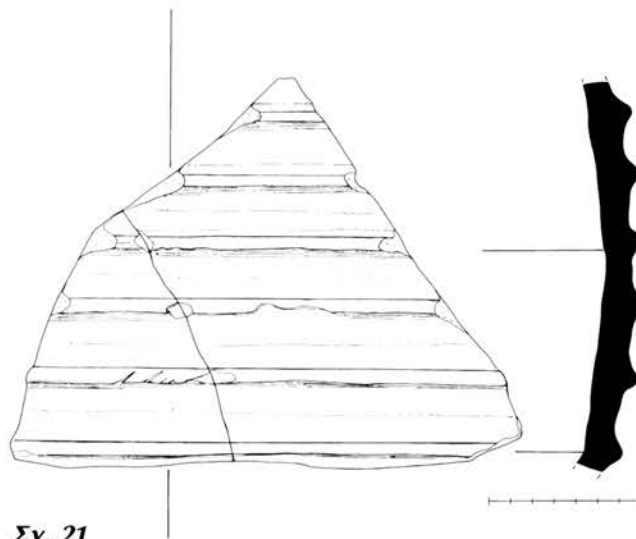
Σχ. 18



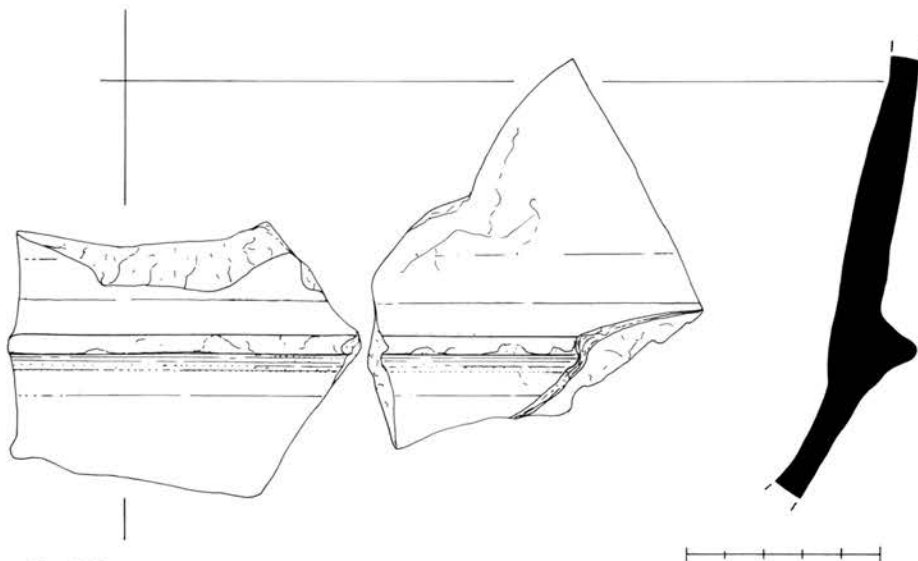
Σχ. 19



Σχ. 20

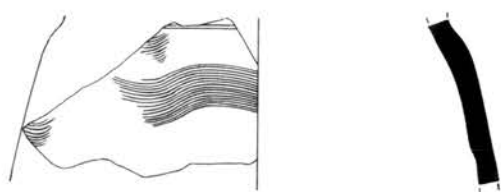


Σχ. 21

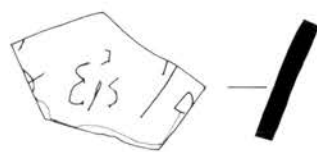


Σχ. 22

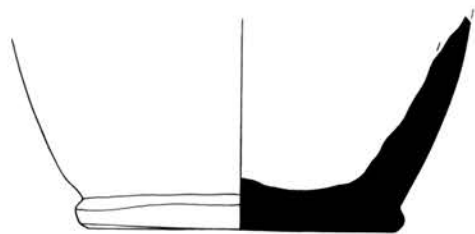




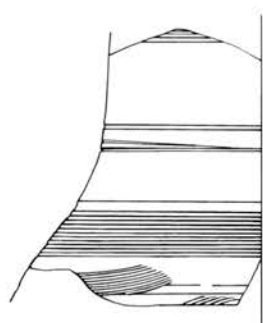
Σχ. 23



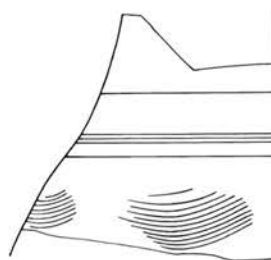
Σχ. 24



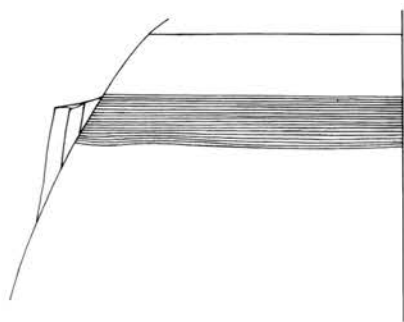
Σχ. 25



Σχ. 26

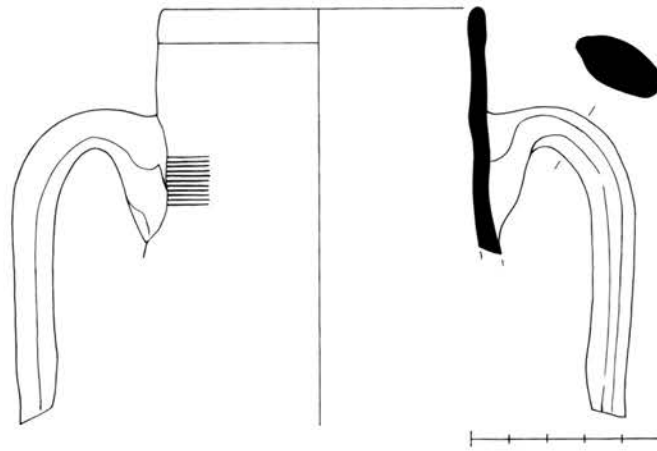


Σχ. 27

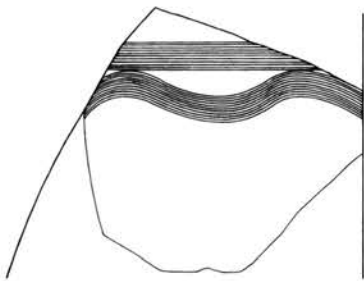


Σχ. 28





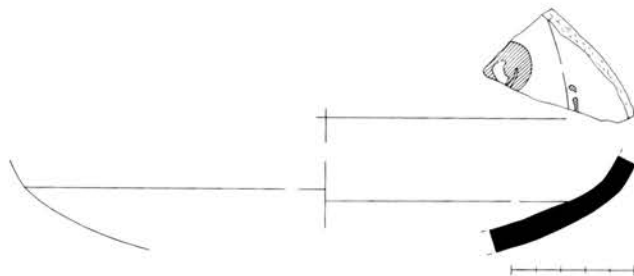
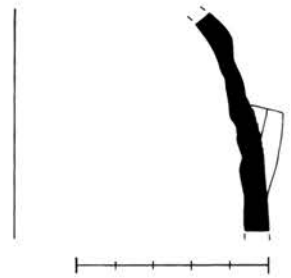
Σχ. 29



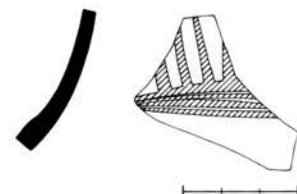
Σχ. 30



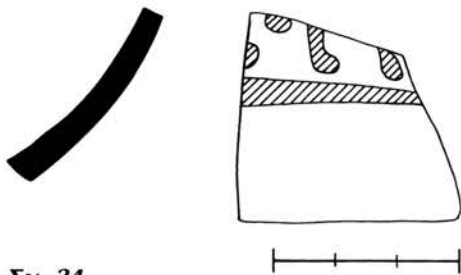
Σχ. 31



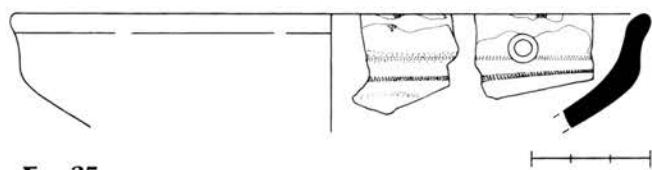
Σχ. 32



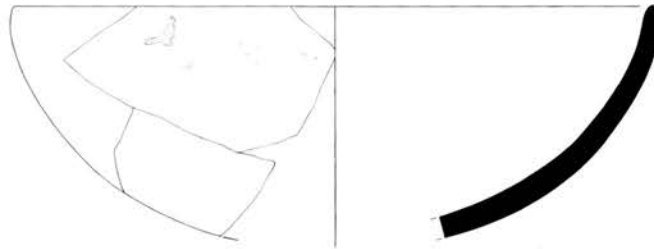
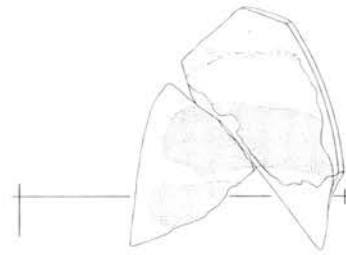
Σχ. 33



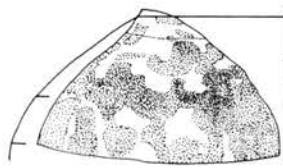
Σχ. 34



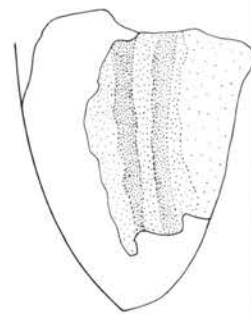
Σχ. 35



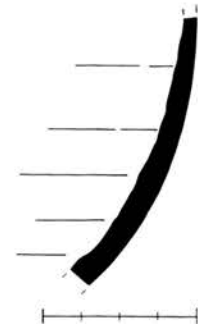
Σχ. 36



Σχ. 37



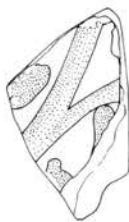
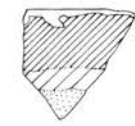
Σχ. 38



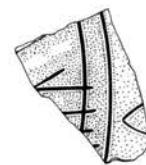
Σχ. 39



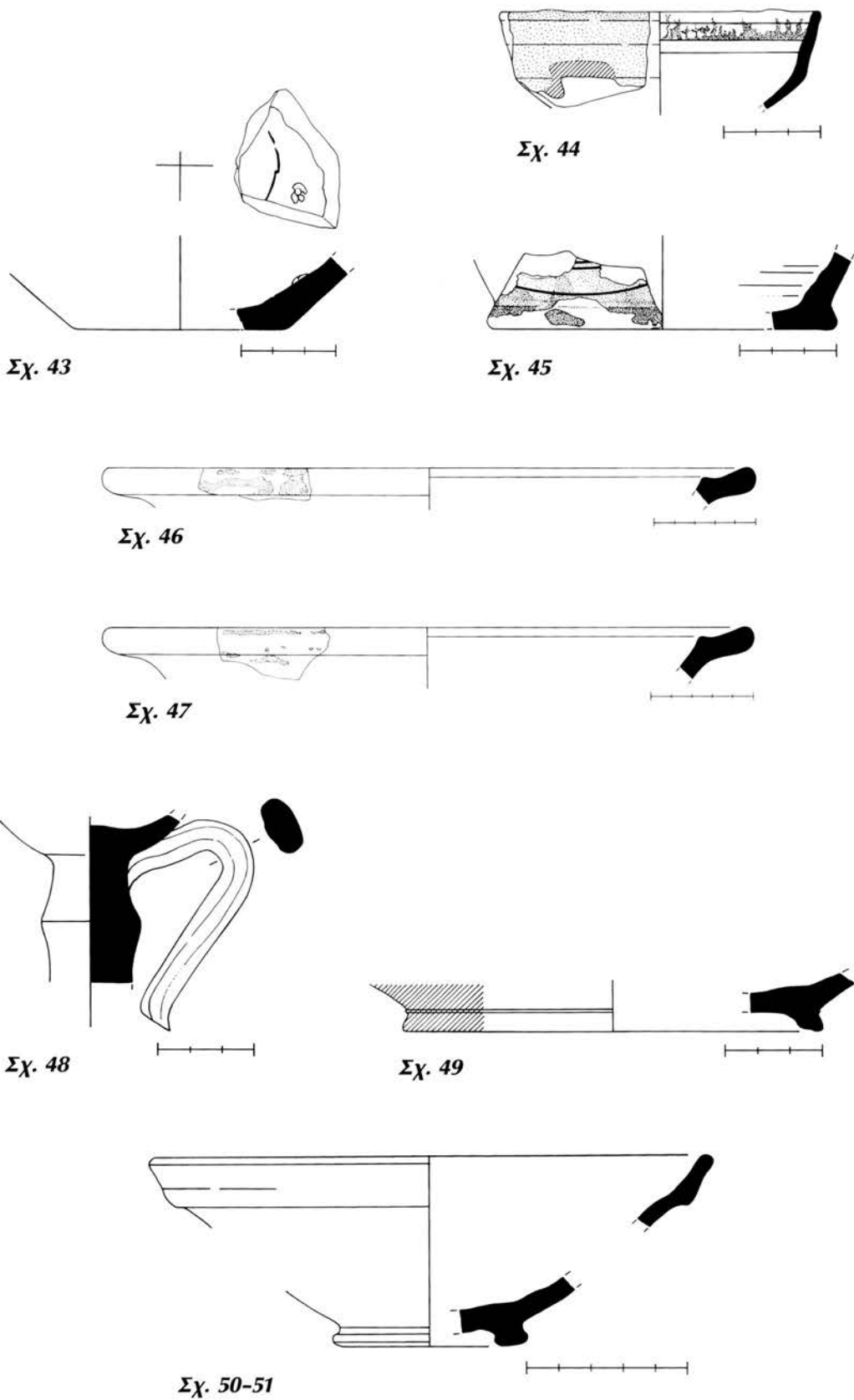
Σχ. 41

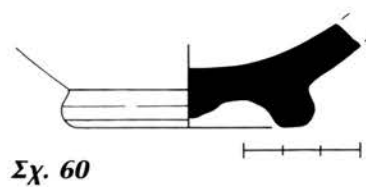
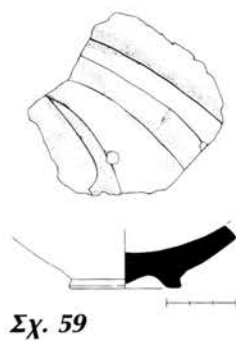
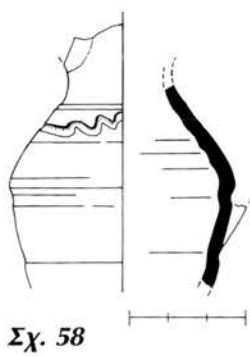
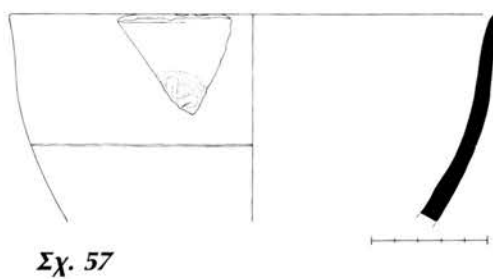
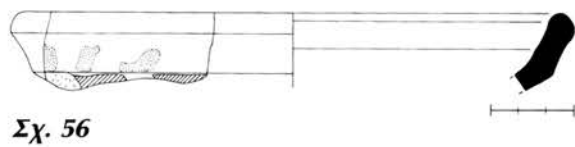
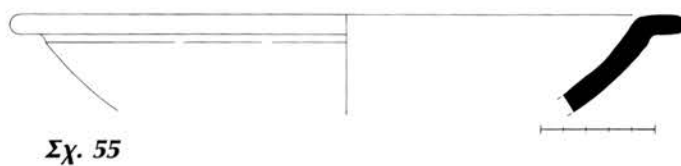
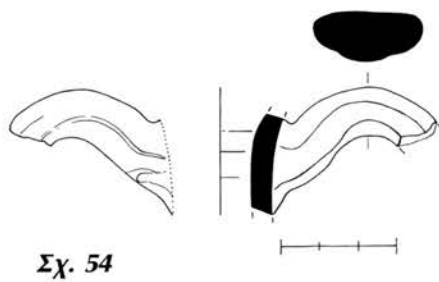
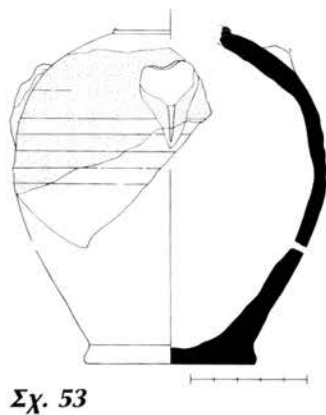
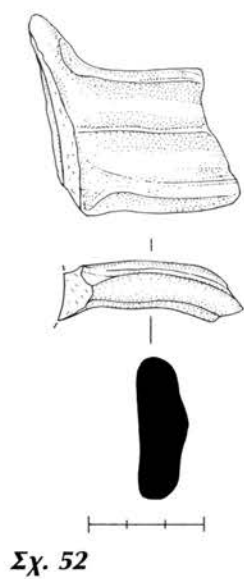


Σχ. 40

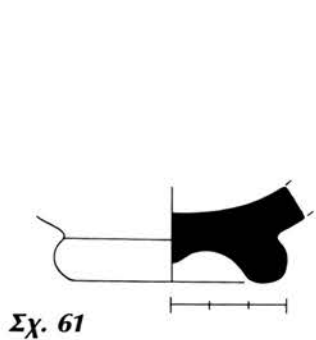


Σχ. 42

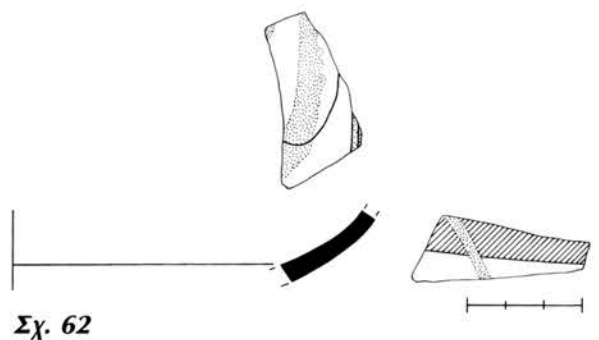




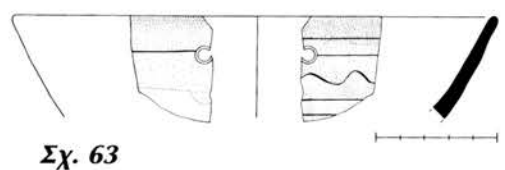




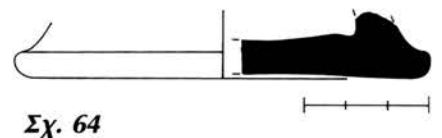
Σχ. 61



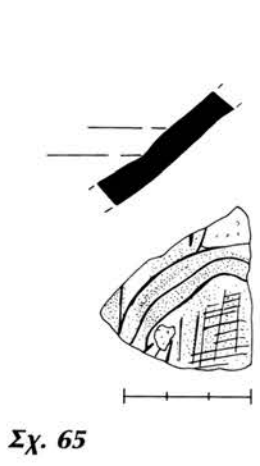
Σχ. 62



Σχ. 63



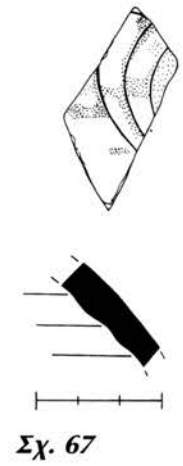
Σχ. 64



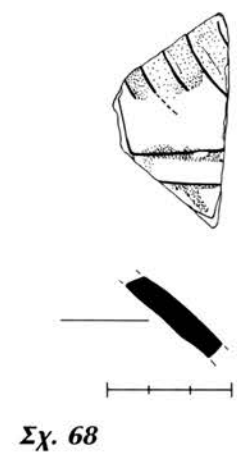
Σχ. 65



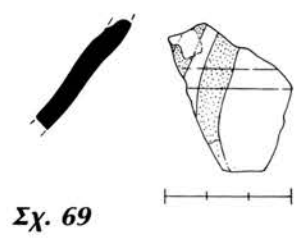
Σχ. 66



Σχ. 67



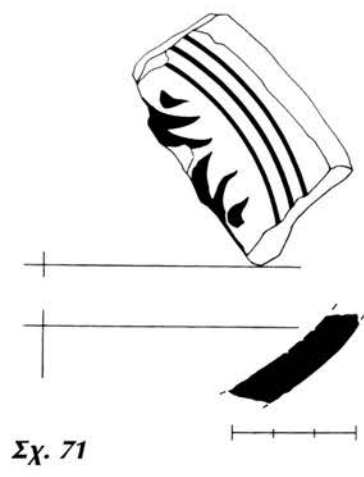
Σχ. 68



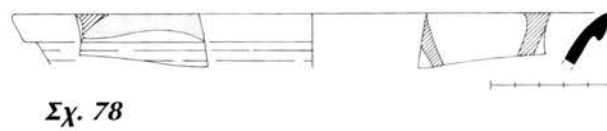
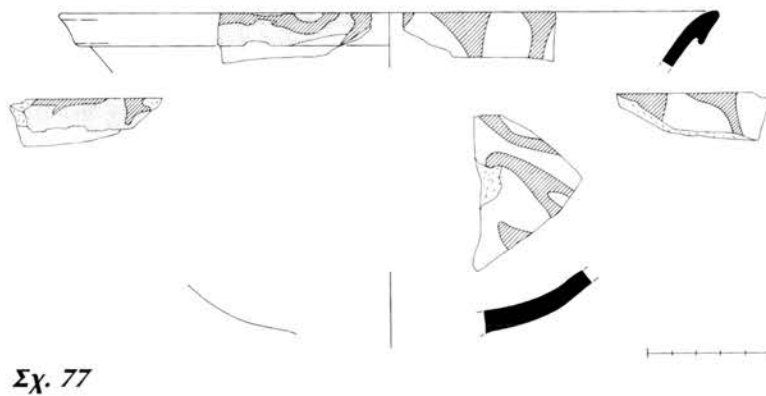
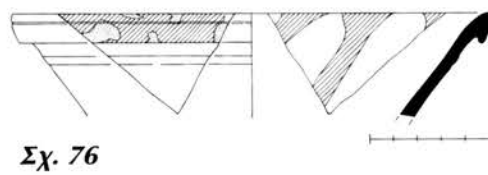
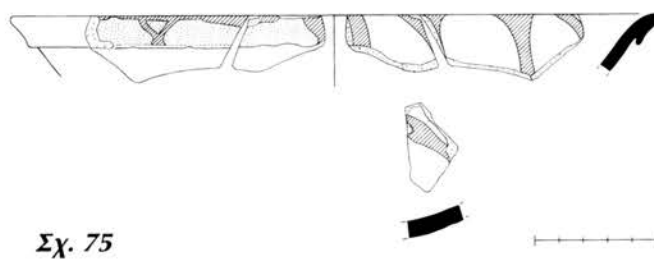
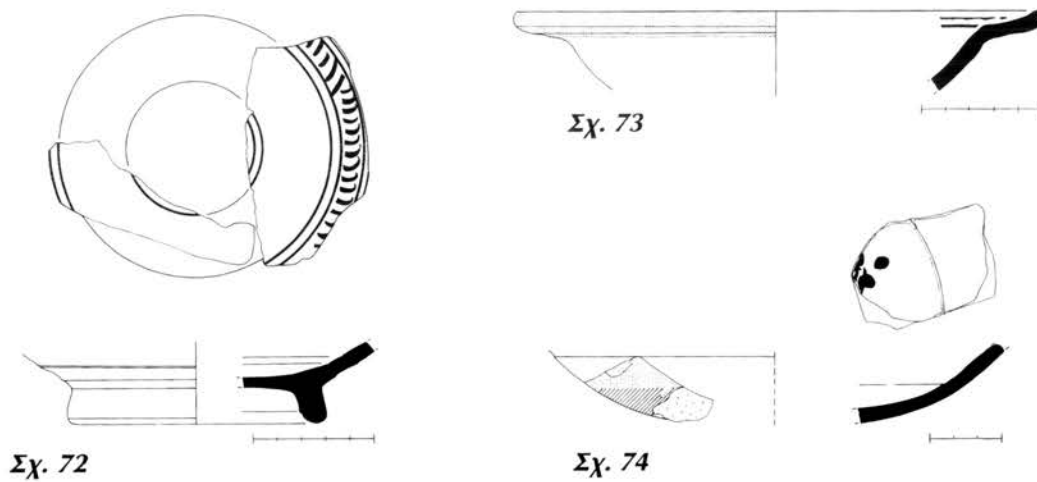
Σχ. 69

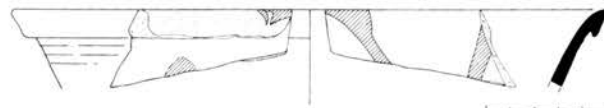


Σχ. 70



Σχ. 71

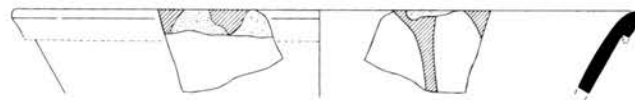




Σχ. 79



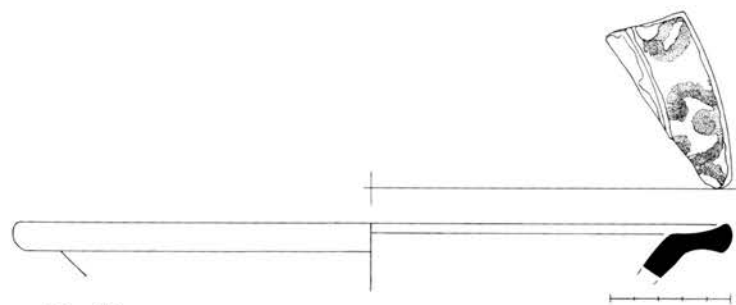
Σχ. 80



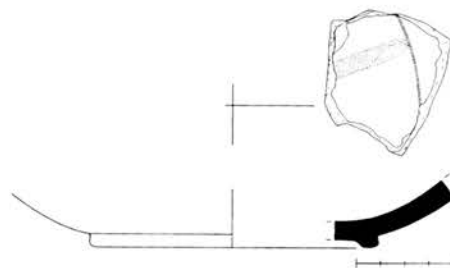
Σχ. 81



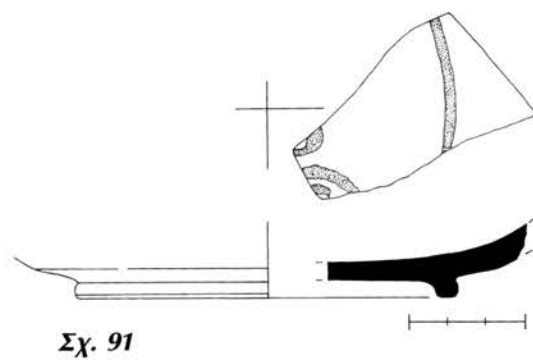
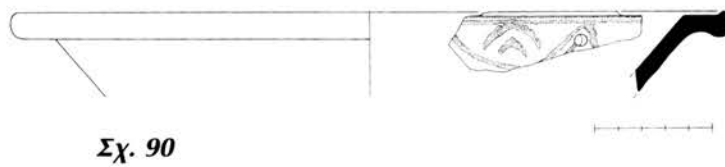
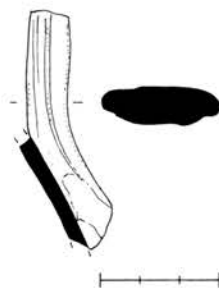
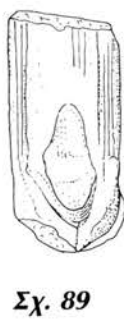
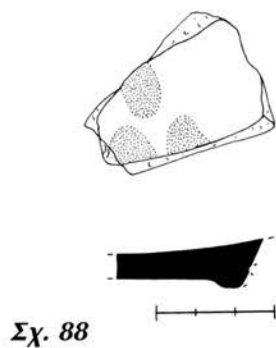
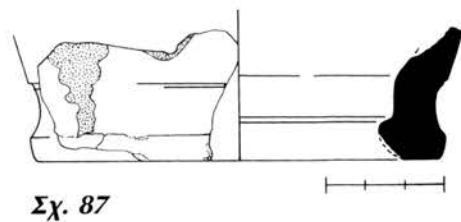
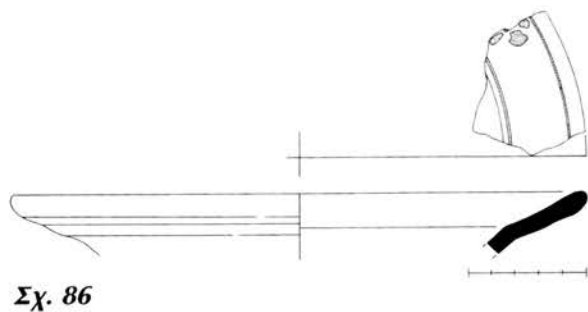
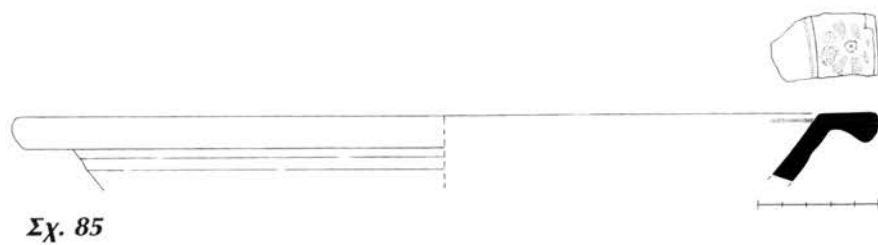
Σχ. 82

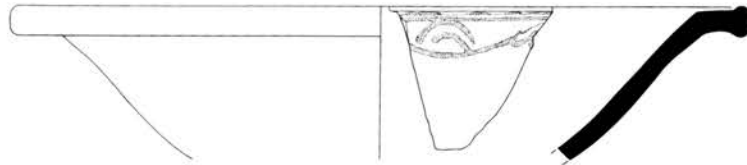


Σχ. 83



Σχ. 84





Σχ. 92



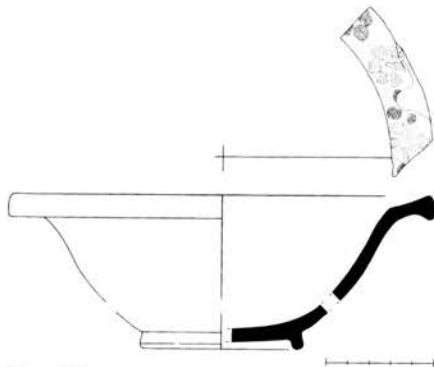
Σχ. 93



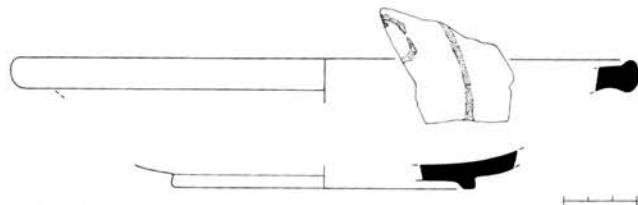
Σχ. 94



Σχ. 95



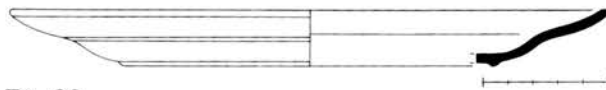
Σχ. 96



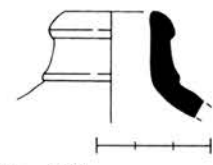
Σχ. 97



Σχ. 98



Σχ. 99



Σχ. 100



## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν. 1: Κ 1607, Κ 1615, Κ1621, Κ 1625α, Κ 1625β, Κ 1627, Κ 1628, Κ 1637, Κ 1639, Κ 1640, Κ 1642, Κ 1643.

Πίν. 2: Κ 1644, Κ 1649, Κ 1656, Κ 1660, Κ 1661, Κ 1662, Κ 1664, Κ 1665, Κ 1667, Κ 1670, Κ 1672, Κ 1673,  
Κ 1674, Κ 1675.

Πίν. 3: Κ 1678, Κ 1684, Κ 1685, Κ 1692, Κ 1694, Κ 1698, Κ 1700.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

Σχ. 1	<b>K 1601</b>	Σχ. 35	<b>K 1635</b>	Σχ. 69	<b>K 1671</b>
Σχ. 2	<b>K 1602</b>	Σχ. 36	<b>K 1636</b>	Σχ. 70	<b>K 1672</b>
Σχ. 3	<b>K 1603</b>	Σχ. 37	<b>K 1637</b>	Σχ. 71	<b>K 1673</b>
Σχ. 4	<b>K 1604</b>	Σχ. 38	<b>K 1638</b>	Σχ. 72	<b>K 1674</b>
Σχ. 5	<b>K 1605</b>	Σχ. 39	<b>K 1639</b>	Σχ. 73	<b>K 1675</b>
Σχ. 6	<b>K 1606</b>	Σχ. 40	<b>K 1640</b>	Σχ. 74	<b>K 1676</b>
Σχ. 7	<b>K 1607</b>	Σχ. 41	<b>K 1641</b>	Σχ. 75	<b>K 1677</b>
Σχ. 8	<b>K 1608</b>	Σχ. 42	<b>K 1643</b>	Σχ. 76	<b>K 1678</b>
Σχ. 9	<b>K 1609</b>	Σχ. 43	<b>K 1644</b>	Σχ. 77	<b>K 1679</b>
Σχ. 10	<b>K 1610</b>	Σχ. 44	<b>K 1645</b>	Σχ. 78	<b>K 1680</b>
Σχ. 11	<b>K 1611</b>	Σχ. 45	<b>K 1646</b>	Σχ. 79	<b>K 1681</b>
Σχ. 12	<b>K 1612</b>	Σχ. 46	<b>K 1647</b>	Σχ. 80	<b>K 1682</b>
Σχ. 13	<b>K 1613</b>	Σχ. 47	<b>K 1648</b>	Σχ. 81	<b>K 1683</b>
Σχ. 14	<b>K 1614</b>	Σχ. 48	<b>K 1649</b>	Σχ. 82	<b>K 1684</b>
Σχ. 15	<b>K 1615</b>	Σχ. 49	<b>K 1650</b>	Σχ. 83	<b>K 1685</b>
Σχ. 16	<b>K 1616</b>	Σχ. 50	<b>K 1651</b>	Σχ. 84	<b>K 1686</b>
Σχ. 17	<b>K 1617</b>	Σχ. 51	<b>K 1652</b>	Σχ. 85	<b>K 1687</b>
Σχ. 18	<b>K 1619</b>	Σχ. 52	<b>K 1653</b>	Σχ. 86	<b>K 1688</b>
Σχ. 19	<b>K 1620</b>	Σχ. 53	<b>K 1654-1655</b>	Σχ. 87	<b>K 1689</b>
Σχ. 20	<b>K 1621</b>	Σχ. 54	<b>K 1656</b>	Σχ. 88	<b>K 1690</b>
Σχ. 21	<b>K 1622</b>	Σχ. 55	<b>K 1657</b>	Σχ. 89	<b>K 1691</b>
Σχ. 22	<b>K 1623</b>	Σχ. 56	<b>K 1658</b>	Σχ. 90	<b>K 1692</b>
Σχ. 23	<b>K 1624</b>	Σχ. 57	<b>K 1659</b>	Σχ. 91	<b>K 1693</b>
Σχ. 24	<b>K 1625α</b>	Σχ. 58	<b>K 1660</b>	Σχ. 92	<b>K 1694</b>
Σχ. 25	<b>K 1625β</b>	Σχ. 59	<b>K 1661</b>	Σχ. 93	<b>K 1695</b>
Σχ. 26	<b>K 1626</b>	Σχ. 60	<b>K 1662</b>	Σχ. 94	<b>K 1696</b>
Σχ. 27	<b>K 1627</b>	Σχ. 61	<b>K 1663</b>	Σχ. 95	<b>K 1697</b>
Σχ. 28	<b>K 1628</b>	Σχ. 62	<b>K 1664</b>	Σχ. 96	<b>K 1698</b>
Σχ. 29	<b>K 1629</b>	Σχ. 63	<b>K 1665</b>	Σχ. 97	<b>K 1699</b>
Σχ. 30	<b>K 1630</b>	Σχ. 64	<b>K 1666</b>	Σχ. 98	<b>K 1700</b>
Σχ. 31	<b>K 1631</b>	Σχ. 65	<b>K 1667</b>	Σχ. 99	<b>K 1701</b>
Σχ. 32	<b>K 1632</b>	Σχ. 66	<b>K 1668</b>	Σχ. 100	<b>K 1702</b>
Σχ. 33	<b>K 1633</b>	Σχ. 67	<b>K 1669</b>		
Σχ. 34	<b>K 1634</b>	Σχ. 68	<b>K 1670</b>		



ΓΙΩΡΓΟΥ ΜΠΡΟΚΑΛΑΚΗ

Δ. ΓΥΑΛΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΤΕΧΝΕΡΓΑ





## ΤΑ ΓΥΑΛΙΝΑ ΤΕΧΝΕΡΓΑ<sup>1</sup>

Τὰ γυάλινα τέχνηργα ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ παρέχουν τὴ δική τους μαρτυρία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς θέσης, ἐμπλουτίζοντας ταυτόχρονα τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ γυαλὶ στὸ νησὶ τῶν Κυθήρων<sup>2</sup>.

Στὸ φῶς ἔχουν ἔρθει ἑξακόσια ὀγδόντα πέντε θραύσματα γυαλιοῦ –περιορισμένων κυρίως διαστάσεων– καὶ ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς χανδρῶν καὶ ψηφίδων (βλ. πῖνακα).

ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΓΥΑΛΙΝΑ ΤΕΧΝΕΡΓΑ	
Στόμια	69
Βάσεις	92
Λαβές	39
Σώματα	421
Ἰαλοπίνακες	64
Ψηφίδες	4
Χάνδρες	3

Τὸ ὕλικὸ ἔχει διατηρηθεῖ σὲ ἀποσπασματικὴ κατάσταση. Ἡ ἀποσπασματικότητα ὑπαγόρευσε σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου. Σὲ αὐτὸν δὲν περιλαμβάνεται τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου, ἀλλὰ μονάχα ὀρισμένα ἀντιπροσωπευτικὰ καὶ χαρακτηριστικὰ δείγματα, ἱκανὰ νὰ διαφωτίσουν τὶς ποικίλες κατηγορίες τῶν σχημάτων καὶ τὸ εἶδος τῆς διακόσμησης. Τὰ θραύσματα ὁμαδοποιοῦνται τυπολογικὰ, ἀλλὰ καὶ χρονολογικὰ –ὅποτε αὐτὸ εἶναι δυνατόν.

1. Ἡ μελέτη τῶν γυάλινων τεχνέργων δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ χωρὶς τὴν πολύτιμη βοήθεια τοῦ Παύλου Τριανταφυλλίδη, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ ἀπὸ καρδιάς.

2. Γιὰ τὰ Κύθηρα τῆς βυζαντινῆς περιόδου

οἱ γνώσεις μας ἀντλοῦνται κυρίως ἀπὸ τὰ λιγοστὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Καστρί, ποὺ χρονολογοῦνται τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Coldstream καὶ Huxley 1972, 213 καὶ 217.

Στὰ σχήματα ποὺ ἀναγνωρίστηκαν περιλαμβάνονται πινάκια, σκύφοι, φιάλες, κύπελλα, κύπελλα μὲ πόδι, κανδηλές, φιαλίδια, μπουκάλια, καθὼς καὶ ὑαλοπίνακες. Τὰ περισσότερα σκεύη εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ φυσητὸ γυαλί καὶ εἶναι κυρίως χειροποίητα. Ἐντοπίζονται ὡστόσο παραδείγματα κατασκευασμένα ἀπὸ χυτὸ γυαλί (Y1), ἀλλὰ καὶ λιγοστὰ δείγματα σὲ μηχανή (Y90-91 καὶ ἴσως Y89).

Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε νὰ τὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, παρακάτω ἐπιχειροῦμε νὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ γυάλινα τέχνηρα τῆς ἀνασκαφῆς ἀκολουθώντας μιὰ σχετικὴ χρονολογικὴ σειρά.

Τὰ γυάλινα εὐρήματα ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ χρονολογοῦνται κυρίως στοὺς μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Στὰ πρωιμότερα παραδείγματα συγκαταλέγονται τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο χυτὸ πινάκιο (Y1), καθὼς καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ φιάλες ἢ κύπελλα (Y5-6) ποὺ εἶναι κατασκευασμένα μὲ τὴ φυσητὴ τεχνικὴ σὲ μήτρα καὶ φέρουν διακόσμηση μὲ πτυχώσεις καὶ κυψέλες. Στὰ πρώιμα γυάλινα παραδείγματα τῆς ἀνασκαφῆς πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς χάντρες ἀπὸ χυτὸ γυαλί (Y113-114) – ἂν καὶ ὁ ἀκριβὴς τους χρονολογικὸς ἐντοπισμὸς εἶναι δύσκολος.

Ἡ ράβδος ἀπὸ φυσητὸ γυαλί μὲ τὴν ὠοειδῆ ἀπόληξη (Y92) ἔχει ἀναλογίες μὲ τοὺς ἀναδευτήρες, τέχνηρα ποὺ γνώρισαν μεγάλη διάδοση κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ χρησιμοποιοῦνταν – μεταξὺ ἄλλων – γιὰ τὴν ἀνάμειξη ὑγρῶν, καθὼς καὶ καλλυντικῶν ἢ ἰατρικῶν οὐσιῶν<sup>3</sup>.

Στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ πολὺ πιθανὸν στὸν 6ο-7ο αἰ., μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν εὐρημάτων τόσο λόγῳ τοῦ σχήματος, ὅσο καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ γυαλιοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένα. Τὰ σκεύη αὐτὰ εἶναι στὴν πλειονότητά τους φτιαγμένα ἀπὸ διαφανῆ γυαλί χρωματισμένο σὲ τόνους κυρίως τοῦ πράσινου, ποὺ παρουσιάζει σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις διάβρωση<sup>4</sup>.

Οἱ πολυπληθεῖς κωνικὲς βάσεις καὶ τὰ στελέχη ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς (Y14-37) προέρχονται ἀπὸ κύπελλα μὲ πόδι, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ τύπο σκεύους τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς μὲ μεγάλη διάδοση κυρίως στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο<sup>5</sup>.

Ἄν καὶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ βάσεις μὲ ἀπλὴ ἀπόληξη (Y15-16), ὑπερτεροῦν οἱ βάσεις ποὺ ἀναδιπλώνουν σωληνωτὰ τὸ ἄκρο τους πρὸς τὰ μέσα (Y17-36). Παρατηρεῖται μάλιστα ποικιλία ὡς πρὸς τὰ σχήματά τους· γεγονὸς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν τρόπο κατασκευῆς τους καὶ τὶς ὠθήσεις ποὺ δέχονται ἀπὸ τὴ ράβδο ἐπεξεργασίας. Ἔτσι

3. Isings 1957, 94-95. Τριανταφυλλίδης 1998, 146. Whitehouse 2003, 52, ἀρ. 971 (Σχόλιο) καὶ Ἀντωνάρας 2009, 330-332.

4. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς μορφὲς διάβρωσης ποὺ παρατηρήθηκαν μονάχα μακροσκοπικά, αὐτὲς εἶναι κυρίως ἰριδισμοὶ καὶ φυλλώδης

διάβρωση.

5. Saldern 1980, 53-60. Sternini 1997, 233-234. Stern 2001, 309-311. Τριανταφυλλίδης 2003, 39-43. McClellan 2003, 221-222. Czurda-Ruth 2007, 151-173 καὶ Ἀντωνάρας 2009, 162-169.

λοιπὸν ὑπάρχουν ἐπίπεδες (βλ. γιὰ παράδειγμα **Y17**) ἀλλὰ καὶ ἔντονα κοιλόκυρτες βάσεις (βλ. χαρακτηριστικὰ **Y21**), καθὼς καὶ ἄλλες ποὺ διαθμίζονται ἀνάμεσά τους. Τὰ στελέχη ἔχουν κυρίως σωληνωτὴ διαμόρφωση (**Y26**): ὑπάρχουν ὅμως καὶ συμπαγή (**Y36**). Σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις τὰ στελέχη εἶναι στρεπτά (**Y35**)<sup>6</sup>. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ στόμια ποὺ ἔχουν σωθεῖ συνδέονται μὲ τὰ κύπελλα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ἀποστρογγυλευμένο χεῖλος καὶ ἡ κωνικὴ βάση (**Y14**) ποὺ βρέθηκαν στὰ ἴδια ἀνασκαφικὰ συμφραζόμενα.

Τὸ ἐρώτημα βέβαια ποὺ τίθεται εἶναι ἂν οἱ διαφοροποιήσεις ποὺ παρατηροῦνται στὶς βάσεις καὶ στὰ στελέχη σχετίζονται μὲ πιθανὲς διαφορὲς στὴ χρονολόγηση τῶν εὐρημάτων. Στὴν Κύπρο, γιὰ παράδειγμα, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ προτίμηση ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. καὶ μετὰ στὶς ἐπίπεδες, δισκοειδεῖς μὲ σωληνωτὰ διαμορφωμένα ἄκρα βάσεις, ἐνῶ ἐγκαταλείπεται ἡ κατασκευὴ ὑψηλῶν κωνικῶν βάσεων ποὺ κυριαρχοῦσε ὡς καὶ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ.<sup>7</sup> Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ ἀποδώσουμε στὴν ἐπίπεδη βάση ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνό (**Y17**) μίαν ὄψιμη χρονολόγηση (7ος-8ος αἰ.). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καθὼς τὸ συγκριτικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ νησὶ τῶν Κυθῆρων καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ εἶναι περιορισμένο, ἴσως ἦταν προτιμότερο ἡ μορφολογικὴ ποικιλία ποὺ παρατηρεῖται στὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς νὰ μὴν συσχετιστεῖ ἀκόμα μὲ πιὸ ἀκριβεῖς χρονολογήσεις<sup>8</sup>.

Μία ἄλλη γνωστὴ κατηγορία πρωτοβυζαντινῶν σκευῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνό εἶναι οἱ φυσητὲς χειροποίητες κανδηλές ποὺ ἔχουν σωληνωτὰ διαμορφωμένο τὸ κάτω μέρος τους καὶ καλυκόσχημο σῶμα<sup>9</sup>. Οἱ κανδηλές αὐτὲς τοποθετοῦνταν συνήθως σὲ πολυκάνδηλα<sup>10</sup>. Μὲ βάση τὸ σχῆμα τῆς σωληνωτῆς τους ἀπόληξης, τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν σὲ τρεῖς κατηγορίες. Στὴν πρώτη περιλαμβάνονται οἱ κανδηλές ποὺ διευρύνουν τὸ σωληνωτό τους στέλεχος (**Y38-43**), στὴ δεύτερη αὐτὲς ποὺ ἔχουν κυλινδρικό καὶ κάπως στενὸ στέλεχος (**Y44-49**), ἐνῶ ἡ τρίτη ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα παράδειγμα, ποὺ ἔχει πολὺ στενὸ ἄκρο (**Y50**).

6. Ἐνδιαφέρον ἀπὸ κατασκευαστικὴ ἄποψη παρουσιάζει τὸ γεγονός πὼς σὲ ὀρισμένες βάσεις (βλ. χαρακτηριστικὰ **Y33**) εἶναι ἐμφανὲς ὁ στρεπτὸς τρόπος διαμόρφωσης τοῦ στελέχους.

7. McClellan 2003, 222.

8. Διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν βάσεων παρατηρεῖται καὶ στὰ κύπελλα ποὺ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς στὶς ἀνασκαφὲς τῶν Ἄγγλων στὸ Καστρί, ποὺ χρονολογοῦνται τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἴσως τὸν 6ο-7ο αἰ., Coldstream καὶ Huxley 1972, 212, 227-29, εἰκ. 60, 213, φ82, εἰκ. 60, καὶ 217, 237, εἰκ. 61.

9. Saldern 1980, 49-52. Τριανταφυλλίδης 2003, 51, σημ. 51. McClellan 2003, 222-223. Czurda-Ruth 2007, 181-184 καὶ Ἀντωνάρας 2009, 170-173.

10. Saldern 1980, 50. Waldbaum 1983, 101, ἀρ. 589-590, πίν. 38, καὶ Whitehouse 1997, 194-195, ἀρ. 340. Λιγότερο συνηθισμένη εἶναι ἡ ἀνάρτησή τους μὲ ἄγκιστρα ἀπευθείας ἀπὸ τὶς λαβές, ἐνῶ στὸ Ἰσραὴλ ἔχουν βρεθεῖ ἐπιμήκη χάλκινα στελέχη ποὺ στὸ ἓνα τους ἄκρο φέρουν δακτύλιο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ σωληνωτοῦ στελέχους, Hadad 2003, 194, εἰκ. II.36-37.

Ένας άλλος τύπος πρωτοβυζαντινής κανδήλας που συναντάται στον Άγ. Γεώργιο είναι αυτός που έχει κοίλη βάση<sup>11</sup>. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η κανδήλα **Y51**· το μοναδικό γυάλινο σκεύος της ανασκαφής που τα σωζόμενα κομμάτια επιτρέπουν την αποκατάσταση του σχήματός του.

Με τον παραπάνω τύπο κανδήλας σχετίζονται και οι διακοσμητικές αναδιπλούμενες ταινίες (**Y76-77**), ενώ είναι επίσης πιθανόν ότι με αυτόν συνδέονται και κάποιες από τις λαβές που ήρθαν στο φως (**Y66-74**) – παρόλο που δεν πρέπει να αποκλείσουμε το γεγονός ότι όρισμένες λαβές ανήκουν και σε άλλα σχήματα, όπως στις κανδήλες με σωληνωτό άκρο, αλλά και στα κύπελλα με πόδι<sup>12</sup>.

Στην πρωτοβυζαντινή εποχή ανήκουν με μεγάλη πιθανότητα και πολλές βάσεις φιαλιδίων διαφόρων διαστάσεων (**Y81-86**) – αν και είναι δύσκολο να κάνουμε λόγο για το ακριβές σχήμα του σκεύους από το οποίο προέρχονται.

Πολυπληθή είναι τα κομμάτια των ύαλοπινάκων που βρέθηκαν (βλ. πίνακα και **Y102-108**). Οι ύαλοπίνακες είναι κατασκευασμένοι με την τεχνική του φυσητού κυλίνδρου, όπως μαρτυρά το πάχος τους που κυμαίνεται ανάμεσα στα 0.2 και τα 0.4 εκ., αλλά και οι επιμήκεις φυσαλίδες που έντοπιζονται στην επιφάνειά τους. Με βάση τα λιγοστά θραύσματα που σώζουν τα άκρα τους μπορούμε να εικάσουμε ότι είχαν τετράγωνο ή ορθογώνιο σχήμα με στογγυλεμένες απολήξεις. Οι ύαλοπίνακες στερεώνονταν στα παράθυρα με τη βοήθεια ξύλινων ή γύψινων πλαισίων<sup>13</sup>.

Τα πρωτοβυζαντινά θραύσματα σκευών και τα τμήματα των ύαλοπινάκων που ήρθαν στο φως απαρτίζουν ένα σύνολο τεχνέργων που αντικατοπτρίζει τη σημασία της θέσης στη συγκεκριμένη περίοδο. Αν και το είδος των γυάλινων σκευών έχει έντοπιστεί τόσο σε εκκλησιαστικά όσο και οικιακά συμφραζόμενα, είναι πιθανόν ότι τα τέχνηρα αυτά προέρχονται από τη βασιλική που υπήρχε στη θέση και στην οποία ανήκει και το ψηφιδωτό δάπεδο. Ο μεγάλος αριθμός των κανδηλών συνάδει ίσως με μία τέτοια υπόθεση. Ακόμα και η ύπαρξη των κυπέλλων με πόδι δεν έρχεται σε σύγκρουση με αυτή, καθώς μαρτυρία για τον εκκλησιαστικό τους χαρακτήρα παρέχουν πολλές ανασκαφές ναών. Τα σκεύη αυτού του είδους χρησιμοποιούνταν ως λυχνίες φωτισμού, αλλά καθώς αποτελούν και σκεύη πόσης, μπορούν να συνδεθούν με την προσφορά του οίνου<sup>14</sup>.

Μία πολύ ενδιαφέρουσα, αλλά αρκετά προβληματική ομάδα απαρτίζουν τα θραύσματα της ανασκαφής που είναι κατασκευασμένα από διαφανές, άχρωμο γυαλί. Σε αυτήν περιλαμβάνονται στόμια (**Y52-59** και **Y93**), λαβές (**Y75** και **Y78**), καθώς και απολήξεις σκευών διάφορων σχημάτων (**Y60-65**) και βάσεις (**Y97**). Το γεγονός

11. Τριανταφυλλίδης 2003, 51, σημ. 52.

12. Abadie-Reynal και Sodini 1992, 92-93, πίν. 16 a και b, και Keenan 2001, 693-694.

13. Τριανταφυλλίδης 2003, 45-47. Για την τε-

χνική κατασκευής βλ. στο ίδιο, σημ. 64.

14. Saldem 1980, 91-92, Gill 2002, 101-102 και 225, και Τριανταφυλλίδης 2003, 41-42.

ὅτι εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ γυαλὶ τῆς ἴδιας – περίπου – ποιότητας, δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι χρονολογῶνται τὴν ἴδια περίοδο.

Στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐνδεχομένως ἐποχὴ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω τμῆμα λαβῆς τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ κανδήλα (Y78). Στὸ συγκεκριμένο θραῦσμα ἢ λαβὴ μπλὲ χρώματος εἶναι ἐμπόση στὸ διαφανὲς σῶμα τῆς κανδήλας. Ὅπως ἔχουν ἀποκαλύψει οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἢ παραγωγὴ γυάλινων τεχνέργων περιορίζεται γιὰ νὰ καλύψει μονάχα τὶς βασικὲς ἀνάγκες, καὶ ἡ διακόσμηση ἀπλοποιεῖται<sup>15</sup>. Οἱ ἐπίθετες γραμμὲς μπλὲ χρώματος – ἓνας τρόπος διακόσμησης γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ<sup>16</sup> – γίνονται ξανὰ δημοφιλεῖς. Μὲ τὶς κανδήλες λοιπὸν ποὺ φέρουν τέτοιου εἴδους διακόσμηση (μπλὲ ἐπίθετες γραμμὲς καὶ λαβὲς ὁμοίου χρώματος), πιστεύουμε ὅτι συνδέεται τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ – ἂν καὶ οἱ μικρές του διαστάσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ βγάλουμε ἀσφαλὴ συμπεράσματα.

Τὰ στόμια (Y52-59), ὅπως καὶ οἱ διαφορετικὲς ἀπολήξεις σκευῶν – σφαιρικὲς (Y64), κομβιόσχημες (Y62-63 καὶ Y65), σωληνωτές (Y60-61) – ἀπὸ διαφανὲς γυαλὶ προέρχονται κι αὐτὲς ἀπὸ κανδήλες. Ἄν καὶ τὰ σχήματα στὰ ὁποῖα ἀνήκουν βρίσκουν ἀνάλογα στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ποιότητα τοῦ γυαλιοῦ ποὺ μακροσκοπικὰ τουλάχιστον διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ἄλλα πρωτοβυζαντινὰ τέχνηρα τῆς ἀνασκαφῆς, ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὶς κανδήλες σὲ ἐποχὴ ὑστερότερη<sup>17</sup>.

Ἀξιόλογα πάντως εὐρήματα περιόδων μεταγενέστερων τῆς πρωτοβυζαντινῆς εἶναι τὸ στόμιο φιαλιδίου (Y87), τὸ στέλεχος τοῦ κυπέλλου μὲ πόδι (Y37), καθὼς καὶ τὸ τμῆμα τῆς πολυγωνικῆς βάσης φιαλιδίου (Y88).

Ἀπομεινάρια τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἀποτελοῦν τὰ θραύσματα ἀπὸ μπουκάλια μπύρας (Y90, ἀλλὰ ἴσως καὶ Y91).

Ἡ εὕρεση στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ δύο ἀπορριμμάτων γυαλιοῦ θέτει τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸ στὴ θέση αὐτὴ ὑαλοουργικῶν δραστηριοτήτων<sup>18</sup>. Ἄν καὶ τὸ ἓνα ἀπόρριμμα προέρχεται ἀπὸ ἀκατέργαστο ὑαλοπλίνθωμα (Y115), τὸ δεῖγμα

15. Olcay 2001, 86, καὶ Lightfoot κ.ἄ. 2003, 287.

16. Πρωιμότερα ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ παραδείγματα ποὺ φέρουν τέτοιου εἴδους διακόσμηση ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό, βλ. Y8-9.

17. Ἀναμφίβολα μίᾳ μελλοντικῆ χημικῆ ἀνάλυση τοῦ γυαλιοῦ θὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ ἓνα ἀσφαλέστερο χρονολογικὸ πλαίσιο.

18. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐπεξεργασία γυαλιοῦ στὸ νησὶ τῶν Κυθήρων προέρχονται ἀπὸ τὶς

ἀνασκαφές τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς. Σὲ αὐτὲς βρέθηκε μίᾳ ὑαλόμαζα, κολλημένη στὴ βάση ἑνὸς ἀγγείου, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὑστερορωμαϊκὴ-πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἡ ὑαλόμαζα αὐτὴ ἂν καὶ μοναδική, ἴσως νὰ ἀποτελεῖ ἀπόρριμμα ἑνὸς ἐργαστηρίου, βλ. Coldstream καὶ Huxley 1972, 217, ω375 πίν. 62, καὶ Τριανταφυλλίδης 2004, ιδίως 327 καὶ σημ. 15, ὅπου συγκεντρώνεται ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὰ ὑαλοურγεῖα στὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰγαίου.



είναι ελάχιστο για να κάνουμε λόγο για την κατεργασία γυαλιού στη συγκεκριμένη θέση. Έξάλλου, είναι πιθανόν ή άμορφη μάζα του γυαλιού **Υ116** να μην είναι υπο-προϊόν κατεργασίας, αλλά αποτέλεσμα των ταφονομικών διαδικασιών.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ<sup>19</sup>

### Πινάκια

**Υ1.** (93/A49/Ύαλ. 20).

**Τμήμα από πινάκιο** (σχ. 1).

Μ.σ. μ. 5.7, μ.σ. πλ. 4.4, μ.π. 1.

Τμήμα από χυτό πινάκιο γαλάζιου χρώματος.

### Σκύφοι

**Υ2.** (94/H28/Ύαλ. 9).

**Θραύσμα σκύφου** (σχ. 2).

Διάμ. 14.

Στόμιο από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος με ιριδίζουσα πάτινα.

**Υ3.** (94/I2/Ύαλ. 3).

**Θραύσμα σκύφου** (σχ. 3).

Μ.σ. ύψ. 1.2, μ.σ. πλ. 1.3.

Στόμιο σκύφου από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος.

**Υ4.** (93/B2/Ύαλ. 6)

**Θραύσμα σκύφου** (σχ. 4).

Διάμ. 10.

Στόμιο σκύφου από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος.

### Φιάλες/ Κύπελλα

**Υ5.** (94/E5/Ύαλ. 6).

**Θραύσματα φιάλης ή κυπέλλου** (σχ. 5).

α) Μ.σ. ύψ. 2.4, μ.σ. πλ. 1.6, μ.π. 0.2.

β) Μ.σ. ύψ. 2, μ.σ. πλ. 1.5, μ.π. 0.3.

Δύο θραύσματα από διαφανές γυαλί μπλε χρώματος με χρυσοπράσινους ιριδισμούς. Φέρουν κυψελωτή διακόσμηση. Το ένα (α) φέρει επίσης διακόσμηση με ανάγλυφες πτυχώσεις στο κάτω τμήμα.

Βιβλιογραφία: Clairmont 1977, 23, αρ. 69, πίν. 4 (Άνατολική Μεσόγειος, κύπελλο, 4ος-5ος αι.), και Schauer 2001-2002, 41, εικ. 14 (Ολυμπία, λύχνοι με ανάγλυφο σχέδιο, 4ος-5ος αι.).

**Υ6.** (94/H29/Ύαλ. 10).

**Θραύσμα φιάλης ή κυπέλλου** (σχ. 6).

Μ.σ. ύψ. 2.4, μ.σ. πλ. 1.7, π. 0.15.

Θραύσμα από διαφανές γυαλί γαλάζιου χρώματος με ιριδίζουσα πάτινα. Σχηματίζει στην εξωτερική επιφάνεια κυψέλες.

Βιβλιογραφία: ανάλογα θραύσματα που φέρουν κυψελωτή διακόσμηση, Tatton-Brown 1984, 195-197, αρ. 13, εικ. 65 (Καρχηδόνα, 533-600), Sternini 1997, 262, αρ. 231, πίν. 56.2 (Γόρτυνα).

**Υ7.** (94/I2/Ύαλ. 6).

**Θραύσμα φιάλης ή κυπέλλου** (σχ. 7).

Διάμ. 11.

Θραύσμα από στόμιο μικρής φιάλης ή κυ-

19. Συντομογραφίες που χρησιμοποιήθηκαν: μ.: μήκος, πλ.: πλάτος, π.: πάχος, διάμ.: διάμετρος, ύψ.: ύψος, β.: βάρος. Μ. και σ. μπροστά από τις παραπάνω συντομώσεις δηλώνουν «μέγιστος/η/ο» και «σωζόμενος/η/ο» αντίστοιχα, ενώ το συν. «συνολικό». Οί διαστάσεις εκφράζονται σε εκατοστά. Όλες οι χρονολογίες

που σημειώνονται αναφέρονται στα μεταχριστιανικά χρόνια. Όσον αφορά στις χρονολογικές περιόδους που προτείνονται στα λήμματα, ή «πρωτοβυζαντινή εποχή» αντιστοιχεί συμβατικά στον 4ο μέχρι τα μέσα του 7ου αι., ενώ ή «μεσοβυζαντινή εποχή» από τα μέσα του 7ου μέχρι τον 12ο αι.

πέλλου από διαφανές γυαλί με έντονη χρυσίζουσα πάτινα, που φέρει όριζόντιες αύλακώσεις.

Βιβλιογραφία: Sternini 1997, 245, άρ. 40, πίν. 48.9 (Γόρτυνα, ά τέταρτο 5ου αϊ.), Sternini 1999, 93, άρ. 47, εικ. 4 (Καρχηδόνα, ά μισό 6ου αϊ.), Gill 2002, 62, άρ. 321, εικ. 1/21 (Άμόριο).

**Υ8.** (94/H8/Ύαλ. 5).

**Θραύσμα κυπέλλου** (σχ. 8).

Διάμ. 10.

Τμήμα από τὸ χεῖλος κυπέλλου από διαφανές γυαλί, διακοσμημένο με επίθετες, παράλληλες γραμμές γαλάζιου χρώματος στὸ χεῖλος καὶ στὸ σῶμα.

Βιβλιογραφία: Barag 1967, 66, άρ. 8 (Shavei Zion, 5ος-6ος αϊ. φιαλίδιο), Shepherd 1999, 327 καὶ 370, άρ. 138, εικ. 11.7 (Παραδουνάβια Νικόπολη/Nicopolis ad Istrum), 2ος-3ος αϊ.).

**Υ9.** (94/B3).

**Θραύσμα κυπέλλου** (σχ. 9).

Μ.σ. μ. 1.2, μ.σ. πλ. 1.2.

Τμήμα από τὸ στόμιο κυπέλλου από διαφανές γυαλί με επίθετες γραμμές μπλε χρώματος στὸ σῶμα καὶ στὸ στόμιο. Κατὰ τόπους ἐλαφρῶς πράσινο, ἰδίως κάτω από τὸ χεῖλος.

**Υ10.** (94/Θ11/Ύαλ. 11).

**Θραύσμα κυπέλλου** (σχ. 10).

Διάμ. 9.

Στόμιο κυπέλλου από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος με πάτινα.

**Υ11.** (93/A45/Ύαλ. 15).

**Θραύσμα κυπέλλου** (σχ. 11).

Διάμ. 7.

Θραύσμα από τὸ στόμιο κυπέλλου από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ12.** (94/H8/Ύαλ. 5).

**Θραύσμα κυπέλλου (:) (σχ. 12).**

Διάμ. 9.

Θραύσμα από τὸ ἀναδιπλωμένο πρὸς τὰ ἔξω στόμιο κυπέλλου (:). Ἐντονα διαβρωμένο με ἀργυρίζουσα πατίνα.

**Υ13.** (94/E8/Ύαλ. 18).

**Θραύσμα κυπέλλου (:) (σχ. 13).**

Διάμ. 14.

Θραύσμα από τὸ στόμιο κυπέλλου (:) από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

*Κύπελλα με πόδι*

**Υ14.** (94/B17/Ύαλ. 12).

**Θραύσματα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 14 γὰ τὸ στόμιο. Βάση ἀνάλογη τοῦ **Υ18**).

Διάμ. στομίου 10, μ.σ. μ. βάσης 2.3.

Τμήματα από τὸ στόμιο καὶ τὴν κωνικὴ βάση κυπέλλου από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς λαδοπράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ15.** (94/Θ5/Ύαλ. 5).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.

Τμήμα κωνικῆς βάσης κυπέλλου με ἀπλὰ ἄκρα από διαφανές γυαλί χρώματος γαλάζιου.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ16.** (93/B3β/Ύαλ. 12).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.5.

Τμήμα κωνικῆς βάσης κυπέλλου με ἀπλὰ ἄκρα από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος, ἔντονα φθαρμένου.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ17.** (93/B2/Ύαλ. 3 καὶ 4).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 15, πίν. 1).

Διάμ. 4.1.

Τμήμα από τὴν ἐπίπεδη βάση κυπέλλου με σωληνωτὰ ἄκρα από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος με ἀργυρίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ18.** (94/Θ1/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 16).

Διάμ. 4.5 μ.

Τμήμα κωνικής βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος με άργυρίζουσα πάτινα. Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ19.** (93/A49/Ύαλ. 18).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 17).

Διάμ. 4.

Τμήμα έλαφρώς κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί γαλάζιου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ20.** (94/Θ6/Ύαλ. 6).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι.**

Διάμ. 4.

Τμήμα έλαφρώς κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. όμοιο με τó προηγούμενο.

**Υ21.** (94/E-Θ26/Ύαλ. 17).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 18).

Διάμ. 4.4.

Τμήμα έντονα κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: βλ. ανάλογα παραδείγματα στο Harden 1936, 172, άρ. 489, πίν. 16 (Καράνις, 4ος αϊ. ή όψιμότερο) και Coldstream και Huxley 1972, 212, υ29, και 213, φ82, εικ. 60 (Κύθηρα, 6ος-7ος αϊ.).

**Υ22.** (94/Θ5/Ύαλ. 5).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι**

Μ.σ. μ. 1.5.

Τμήμα έντονα κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος. Έντονα διαβρωμένο.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. όμοιο με τó προηγούμενο.

**Υ23.** (94/Γ3/Ύαλ. 7).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.

Τμήμα έντονα κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί γαλάζιου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. όμοιο με τó **Υ21**.

**Υ24.** (94/E8/Ύαλ. 12).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.

Έντονα διαβρωμένο τμήμα κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. όμοιο με τó **Υ21**.

**Υ25.** (94/B17/Ύαλ. 12).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.5.

Τμήμα έντονα κοίλης βάσης κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος με ίριδισμούς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. ανάλογο με τó **Υ21**.

**Υ26.** (94/H24/Ύαλ. 7).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 19, πίν. 1).

Μ.σ. διάμ. 3.3, σ. ύψ. 2.3.

Τμήμα από την έντονα κοίλη βάση με όμφαλωτή διαμόρφωση και σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος με έντονη όξειδωση.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Bavant 1990, 210, άρ. 104, εικ. 148, πίν. 32 (Ιουστινιανή Πρώτη/Caričin Grad), Τριανταφυλλίδης 2003, 56, Υ 713, πίν. 3, σχ. 2 (Ιερό Έρεθιμίου Απόλλωνος στον Θεολόγο Ρόδου, 517-522, όπου συγκεντρώνεται βιβλιογραφία).

**Υ27.** (93/B3β/Ύαλ. 14).

**Θραύσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 20, πίν. 1).

Διάμ. 4.2.

Τμήμα από την κοίλη βάση κυπέλλου με σωληνωτά άκρα και σωληνωτό στέλεχος από

διαφανές γυαλί ελαφρώς λαδοπράσινου χρώματος με έντονη όξειδωση.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Meyer 1988, 199, εικ. 8bb (Γέρασα, Ιορδανία, περ. 630-670), Bavant 1990, 210, αρ. 103, πίν. 32 (Ιουστινιανή Πρώτη), Abadie-Reynal καὶ Sodini 1992, 92, V14, εικ. 38, πίν. 15 b (Θάσος).

**Y28.** (94/E-Θ30/Ύαλ. 19).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.

Τμήμα από την κοίλη βάση κυπέλλου με σωληνωτά άκρα και σωληνωτό στέλεχος από διαφανές γυαλί με ελαφρώς γαλάζιο χρώμα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. ὅμοιο με τὸ προηγούμενο.

**Y29.** (94/Θ9/Ύαλ. 9).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι**

Μ.σ. ὕψ. 1.5, πλ. 1.8.

Τμήμα από την κοίλη βάση κυπέλλου με σωληνωτά άκρα και σωληνωτό στέλεχος από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. ὅμοιο με τὸ **Y27**.

**Y30.** (93/B2/Ύαλ. 8).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι**

Διάμ. 4.5.

Τμήμα από την κοίλη βάση κυπέλλου με σωληνωτά άκρα και σωληνωτό στέλεχος από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βλ. ἀνάλογο με τὸ **Y27**.

**Y31.** (93/B3α/Ύαλ. 15).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 21, πίν. 1).

Σ. διάμ. 4.4

Άποσπασματικά σωζόμενη κοίλη βάση κυπέλλου με σωληνωτά άκρα από διαφανές γυαλί ανοικτού πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Bavant 1990, 211, αρ. 105, πίν. 32 (Ιουστινιανή Πρώτη).

**Y32.** (92/περισυλογὴ Β τοῦ Ἁγ. Γεωργίου).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 22, πίν. 1).

Διάμ. 3.95.

Άκέραια σωζόμενη βάση κυπέλλου από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y33.** (94/ΣΤ2/Ύαλ. 1).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 23, πίν. 1).

Διάμ. 3.9.

Τμήμα τῆς ελαφρώς κοίλης βάσης κυπέλλου από διαφανές γυαλί γαλάζιου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Schauer 2001-2002, 42, εικ. 13 (Όλυμπία, 5ος-6ος αἰ.), ἀνάλογο στὸ Hayes 1992, 403, αρ. 41, εικ. 151 (Ἁγ. Πολύευκτος Κων/πολη/ Saraçhane, μέσα 7ου αἰ. ἢ ἀρχὲς 9ου αἰ.).

**Y34.** (93/B2/Ύαλ. 7).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 24, πίν. 1).

Μ.σ. ὕψ. 2.7.

Τμήμα συμπαγοῦς στελέχους καὶ τμήμα από τὸ σῶμα κυπέλλου από διαφανές γυαλί με ελαφρώς γαλάζιο χρώμα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Sternini 1997, 251, αρ. 109, πίν. 51.18 (Γόρτυνα).

**Y35.** (94/ΣΤ2/Ύαλ. 1).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 25).

Μ.σ. ὕψ. 2.2.

Ἐντονα διαβρωμένο τμήμα από τὸ στρεπτό στελεχος καὶ τὴ βάση κυπέλλου.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y36.** (94/A17/Ύαλ. 13).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 26, πίν. 1).

Μ.σ. ὕψ. 2.1.

Τμήμα συμπαγοῦς κυλινδρικοῦ στελέχους από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Sternini 1997, 251, αρ. 113, πίν. 51.21 (Γόρτυνα).

**Y37.** (94/H28/Ύαλ. 9) καὶ (E-Θ16 Ύαλ. 14).

**Θραῦσμα κυπέλλου με πόδι** (σχ. 27, πίν. 1).

Διάμ. 2.1.

Δύο συγκολλώμενα τμήματα από το στελέχος κυπέλλου από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος.

Βιβλιογραφία: παρόμοιο στο Abadie-Reynal και Sodini 1992, 92, V11, εικ. 38 (Θάσος, πρωτοβυζαντινή εποχή).

### Κανδήλες

**Y38.** (94/Γ8/Ύαλ. 14).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 28, πίν. 1).

Μ.σ. ὕψ. 4, μ.σ. διάμ. 2.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος σωληνωτὰ διαμορφωμένου στελέχους κανδήλας με ἀργυρίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y39.** (94/Z13/Ύαλ. 5).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 29, πίν. 1).

Μ.σ. ὕψ. 3.6, μ.σ. διάμ. 1.5.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος σωληνωτὰ διαμορφωμένου στελέχους κανδήλας από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος με μοβίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Hadad 1998, 69-72, ἀρ. 48, εικ. 4 (Σκυθόπολη/Bet Shean, 5ος-6ος αἰ.).

**Y40.** (93/B3α/Ύαλ. 18).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 30, πίν. 1).

Μ.σ. ὕψ. 2.6, μ.σ. διάμ. 1.4.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος σωληνωτὰ διαμορφωμένου στελέχους κανδήλας με καστανόχρωμη πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Chavane 1975, 67, ἀρ. 179, πίν. 19 καὶ 63 (Σαλαμίνα Κύπρου), Hadad 1998, 72, ἀρ. 56, εικ. 4 (Σκυθόπολη, 738-749).

**Y41.** (94/H1/Ύαλ. 1).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 31).

Μ.σ. ὕψ. 1.8, μ.σ. διάμ. 1.2.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος σωληνωτὰ διαμορφωμένου στελέχους κανδήλας από διαφανές γυαλί ανοικτοῦ πράσινου χρώματος με ἱριδίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y42.** (94/E5/Ύαλ. 8).

**Θραῦσμα κανδήλας**

Μ.σ. μ. 2.15, μ.σ. διάμ. 1.4.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος σωληνωτὰ διαμορφωμένου στελέχους κανδήλας, από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος με χάλκινη πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y43.** (93/B2/Ύαλ. 9).

**Θραῦσμα κανδήλας**

Μ.σ. ὕψ. 2.1, μ.σ. διάμ. 1.3.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος σωληνωτὰ διαμορφωμένου στελέχους κανδήλας, ἔντονα διαβρωμένο με χρυσίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y44.** (94/E-Θ13/Ύαλ. 13).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 32, πίν. 1).

Μ. διάμ. 1.3, μ.σ. μ. 3.2.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος με ἰώδη πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

Βιβλιογραφία: Hadad 1998, 69-72, ἀρ. 46, εικ. 4 (Σκυθόπολη, 5ος-6ος αἰ.).

**Y45.** (94/E-Θ30/Ύαλ. 19).

**Θραῦσμα κανδήλας**

Μ. διάμ. 1.2, μ.σ. μ. 2.2.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας από διαφανές γυαλί ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος με ἱριδισμούς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y46.** (94/Θ5/Ύαλ. 5).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 33).

Μ.σ. ὕψ. 0.9, διάμ. 1.3.

Θραῦσμα από το κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας από διαφανές γυαλί γαλάζιου χρώματος με ἱριδισμούς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y47.** (94/I2/Ύαλ. 3).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 34).

Μ.σ. ὕψ. 1.9, διάμ. 1.05.



Θραύσμα από τὸ κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας ἀπὸ διαφανές γυαλί ἀνοικτοῦ πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ48.** (93/B16/Ύαλ. 21).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 35, πίν. 1).

Μ.σ. ὕψ. 3.2, μ.σ. διάμ. 1.23.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας ἀπὸ διαφανές γυαλί ἀνοικτοῦ πράσινου χρώματος μὲ ἀργυρίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ49.** (94/B5/Ύαλ. 4).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 36, πίν. 1).

Μ. διάμ. 1.1, μ.σ. ὕψ. 2.5.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας ἀπὸ διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος μὲ ἀργυρίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ50.** (94/I2/Ύαλ. 3).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 37, πίν. 1).

Μ. ὕψ. 2, μ. διάμ. 0.9.

Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κυλινδρικοῦ στελέχους κανδήλας ἀπὸ διαφανές γυαλί ἀνοικτοῦ πράσινου χρώματος μὲ ἰριδισμού.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ51.** (93/A55 Ύαλ. 22 καὶ A59 Ύαλ. 32).

**Κανδήλα** (σχ. 38, πίν. 2).

Διάμ. 22.

Ἀποσπασματικὰ σωζόμενη κανδήλα ἀπὸ διαφανές γυαλί μὲ ἐλαφρῶς πράσινο χρῶμα. Σώζει τρεῖς κάθετες λαβές στὸ χεῖλος ποὺ ἀναδιπλώνονται ἐλαφρῶς πάνω ἀπὸ αὐτό. Σώζεται καὶ ἡ κοιλὴ τῆς βάσης.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

Βιβλιογραφία: παρόμοια στὸ Olcay 2001, 84, εἰκ. 6b (Ἄγ. Νικόλαος στὰ Μύρα, πρωτοβυζαντινὴ περίοδος).

**Υ52.** (93/A42/Ύαλ. 13).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 39).

Διάμ. 7.5.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ53.** (93/A57/Ύαλ. 27).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 40).

Διάμ. 9.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ54.** (93/A47 καὶ 57/Ύαλ. 28) καὶ (93/A57 /Ύαλ. 24).

**Θραύσματα κανδήλας** (σχ. 41).

Διάμ. ἐξωτ. 8.

Δύο μὴ συγκολλώμενα τμήματα ἀπὸ στόμιο κανδήλας ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ55.** (A57/Ύαλ. 26).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 42).

Διάμ. 8.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ56.** (93/A37/Ύαλ. 8).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 43).

Διάμ. 8.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ57.** (93/A57/Ύαλ. 25).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 44).

Διάμ. 9.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ58.** [1994/A14/Ύαλ. 7 (χῶρος βόρεια τῶν δύο ἐκκλησιῶν)].

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 45).

Διάμ. 7.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ59.** [94/ΣΤ21/Ύαλ. 3 (κόσκινο)].

**Θραῦσμα κανδήλας**

Διάμ. 8.

Στόμιο ἀπὸ διαφανές, ἄχρωμο γυαλί. Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ ὕστερότερη (c).

**Υ60.** (93/A47 καὶ 57/Ύαλ. 28).

**Θραῦσμα κανδήλας** (σχ. 46, πίν. 2).

Μ.σ. ὕψ. 3.7, διάμ. 2.

Σωληνωτό στέλεχος κανδήλας από διαφανές, άχρωμο γυαλί.

Πρωτοβυζαντινή εποχή ή ύστερότερη (c).

**Υ61.** (93/A57/Ύαλ. 23).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 47, πίν. 2).

Μ.σ. ύψ. 3, διάμ. 1.95.

Σωληνωτό στέλεχος από διαφανές, άχρωμο γυαλί.

Πρωτοβυζαντινή εποχή ή ύστερότερη (c).

**Υ62.** (94/ΣΤ2/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 48, πίν. 2).

Μ.σ. ύψ. 3.1, διάμ. 2.9.

Σωληνωτή και συμπαγής απόληξη στελέχους κανδήλας από διαφανές, άχρωμο γυαλί.

Πρωτοβυζαντινή εποχή ή ύστερότερη (c).

**Υ63.** (94/ΣΤ2/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 49, πίν. 2).

μ.σ. ύψ. 5.4, διάμ. 2.6.

Κομβιόσχημη απόληξη στελέχους κανδήλας από διαφανές γυαλί με ίριδισμούς.

Βιβλιογραφία: βλ. ανάλογου σχήματος κανδήλας, Hadad 1998, 68-69, άρ. 42, εικ. 2 (Σκυθόπολη, 12-14ος αί.), Whitehouse 1997, 196, άρ. 342 (5ος αί. ή ύστερότερη).

Πρωτοβυζαντινή εποχή ή ύστερότερη (c).

**Υ64.** (94/Γ1/Ύαλ. 2).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 50, πίν. 2).

Μ.σ. ύψ. 2.6, διάμ. 1.7.

Κάτω τμήμα κανδήλας που φέρει σφαιρική συμπαγή απόληξη, από διαφανές γυαλί έλαφρώς κίτρινου χρώματος.

Βιβλιογραφία: ανάλογου σχήματος κανδήλας, Sternini 2001, 55, άρ. 120, εικ. 12 (Ρώμη, Ύστερη Αρχαιότητα), και Whitehouse 2003, 171, άρ. 1192 ( 4ος αί. ή ύστερότερη).

Πρωτοβυζαντινή εποχή ή ύστερότερη (c).

**Υ65.** (94/Γ1/Ύαλ. 3).

**Θραύσμα κανδήλας**

Μ.σ. ύψ. 2.7, διάμ. 2.1.

Κομβιόσχημη απόληξη από διαφανές, άχρωμο γυαλί.

πρωτοβυζαντινή εποχή ή ύστερότερη (c).

**Υ66.** (94/Θ7/Ύαλ. 7).

**Λαβή** (σχ. 51, πίν. 3).

Ένδεικτ. ύψ. 3.6.

Λαβή από διαφανές γυαλί άνοικτοῦ πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ67.** (94/Θ8/Ύαλ. 8).

**Λαβή** (σχ. 52, πίν. 3).

Ένδεικτ. ύψ. 3.1.

Λαβή από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ68.** (94/B9/Ύαλ. 8).

**Θραύσμα λαβής** (σχ. 53, πίν. 3).

Ένδεικτ. ύψ. 2.4.

Τμήμα από λαβή κανδήλας από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ69.** (94/Γ3/Ύαλ. 8).

**Λαβή** (σχ. 54).

Ένδεικτ. ύψ. 2.7.

Λαβή από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος με διάβρωση.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ70.** (94/Θ11/Ύαλ. 11).

**Λαβή** (σχ. 55, πίν. 3).

Ένδεικτ. ύψ. 3.1.

Λαβή από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος με έντονη διάβρωση.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ71.** (94/H28/Ύαλ. 9).

**Λαβή** (σχ. 56, πίν. 3).

Ένδεικτ. ύψ. 2.4.

Λαβή από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ72.** (94/E-Θ26/Ύαλ. 17).

**Λαβή** (πίν. 3).

Ύψ. 2.4.

Λαβή κανδήλας από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ73.** (94/B9/Ύαλ. 8).

**Λαβή** (σχ. 57, πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 1.9.

Λαβή από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ74.** (94/ΣΤ9/Ύαλ. 4).

**Λαβή** (σχ. 58).

Ένδεικτ. ύψ. 1.7.

Λαβή από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος με έντονη διάβρωση.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Υ75.** (94/A13 χώρος βόρεια τών δύο εκκλησιών/Ύαλ. 3).

**Θραύσμα λαβής** (πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 2.4.

Λαβή έλλειπής ως προς τα άκρα της από διαφανές, άχρωμο γυαλί.

Μεσοβυζαντινή εποχή.

**Υ76.** (93/A45/Ύαλ. 15).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 59, πίν. 3).

Μ.σ. μ. 4.

Θραύσμα κανδήλας από διαφανές γυαλί έλαφρώς λαδοπράσινου χρώματος, διακοσμημένο με ένθετη λαδοπράσινη, ανάδιπλούμενη ταινία.

Βιβλιογραφία: Davidson 1952, 112 άρ. 728, πίν. 57 (Κόρινθος, 11ος-μέσα 12ου αι.), Saldern 1980, 48 και 49, άρ. 269, πίν. 11 (Σάρδεις, πρωτοβυζαντινή εποχή), Gill 2002, 260, 37, άρ. 19, εικ. 1/1, και 134, άρ. 28, εικ. 2/2 (Αμόριο, 9ος-10ος αι.).

**Υ77.** (E5/Ύάλ. 10).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 60).

Μ.σ. μ. 1.45, πλ. 0.8, μ.π. 1.

Τμήμα ένθετης, ανάδιπλούμενης ταινίας μπλε χρώματος με ιριδιζουσα πάτινα.

Βιβλιογραφία: βλ. προηγούμενο.

**Υ78.** (93/A40/Ύαλ. 10).

**Θραύσμα κανδήλας** (σχ. 61, πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 1.66, μ.πλ. 2.7.

Τμήμα από τὸ σῶμα σκεύους, πιθανὸν καν-

δήλας, από διαφανές, άχρωμο γυαλί διακοσμημένο με έμπέστη σταγόνα μπλε χρώματος.

Βιβλιογραφία: Davidson 1952, 109, άρ. 701, πίν. 57 (Κόρινθος, 11ος-μέσα 12ου αι.), Hadad 1998, 72-73, άρ. 69, εικ. 6 (Σκυθόπολη, μέσα 8ου-11ος αι.), Gill 2002, 36, άρ. 16, εικ. 1/1, και 134, άρ. 27, εικ. 2/1 (τὰ θραύσματα προέρχονται από τὸ «Μεγάλο Κτίριο» και τὴ Βασιλική της κάτω πόλης αντίστοιχα. Τὰ κτίρια αὐτὰ χρονολογούνται τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ γνωρίζουν και ὑστερότερες φάσεις).

Μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ79.** (94/E-Θ20/Ύαλ. 15).

**Θραύσμα κανδήλας** (πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 2.2, μ.πλ. 1.5.

Τμήμα από τὸ σῶμα και τὴν έμπέστη διακοσμητικὴ σταγόνα από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος με ιριδισμούς και άργυριζουσα πάτινα.

Βιβλιογραφία: βλ. προηγούμενο.

*Φιαλίδια/Μπουκάλια*

**Υ80.** (94/E2/Ύαλ. 2).

**Θραύσμα από φιαλίδιο** (σχ. 62).

Διάμ. 7.

Στόμιο από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ81.** (94/Z4/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 63).

Μ.σ. διάμ. 4.5, μ.σ. ύψ. 2.3.

Κωνικὸς πυθμένος φιαλιδίου από διαφανές γυαλί άνοικτοῦ πράσινου χρώματος με έντονη διάβρωση.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ82.** (94/T. 4 OM6/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 64, πίν. 3).

Διάμ. βάσης 3.5.

Τμήμα βάσης φιαλιδίου από διαφανές γυαλί άνοικτοῦ πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

**Υ83.** (94/ΣΤ2/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 65).

Ύψ. 2.6, διάμ. 3.05.

Κωνική βάση από διαφανές γυαλί άνοικτου πράσινου χρώματος.

Πρωτοβυζαντινή έποχή.

**Υ84.** (93/A66/Ύαλ. 20).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 66, πίν. 3).

Ύψ. 2, διάμ. βάσης 4.

Κωνικός πυθμένος μικροϋ φιαλιδίου από διαφανές γυαλί άνοικτου πράσινου χρώματος με χρυσαφιά πάτινα.

Βιβλιογραφία: Shepherd 1999, 349, άρ. 573, εικ. 11.16 (Παραδουνάβια Νικόπολη, 4ος-6ος αϊ. /base of a beaker), Sternini 1999, 98, άρ. 113, εικ. 9 (Καρχηδόνα, 320-480).

Πρωτοβυζαντινή έποχή.

**Υ85.** (93/A60/Ύαλ. 31).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 67, πίν. 3).

Διάμ. βάσης έξωτ. 3.5, μ.σ. ύψ. 2.5.

Κοιλόκυρτη βάση μπουκαλιού και κάθετα τοιχώματα από διαφανές γυαλί άνοικτου πράσινου χρώματος με μοβίζουσα πάτινα.

Πρωτοβυζαντινή έποχή.

**Υ86.** (93/A43/Ύαλ. 12).

**Θραύσμα φιαλιδίου (ς)** (σχ. 68).

Μ.σ. ύψ. 2.3, διάμ. 3.5.

Βάση φιαλιδίου (ς) από διαφανές γυαλί άνοικτου πράσινου χρώματος.

Βιβλιογραφία: Aupert 1980 α, 447, άρ. 394, εικ. 50 (Άργος, τέλη 6ου αϊ.), και Tatton-Brown 1984, 205, άρ. 84, εικ. 67 (Καρχηδόνα, πρωτοβυζαντινή έποχή. Το σῶμα είναι σφαιρικό, όμως με παρόμοια όξυκόρυφη, στραμμένη προς τα μέσα βάση).

Πρωτοβυζαντινή έποχή.

**Υ87.** (94/Z4/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 69, πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 3.6, διάμ. στομίου έξ. 2.65.

Πάνω μέρος φιαλιδίου από διαφανές γυαλί λαδοπράσινου χρώματος, άποκρουσμένο σε τμήμα του. Κάτω από το κυματιστό στόμιο ανάγλυφη ταινία, όπου στη μία της

πλευρά τρεις μεγάλες βαθιές εγκάρσιες έγχαράξεις ανάμεσα στις όποίες τέσσερις μικρότερες άβαθεϊς.

11ος-13ος αϊ.

**Υ88.** (94/A17/Ύαλ. 13) και (94/E-026/Ύαλ. 17).

**Θραύσμα φιαλιδίου** (σχ. 70, πίν. 3).

α) Διάμ. έξωτ. 3.7, ύψ. 2.1.

β) Μ.σ. μ. 2.5, μ.σ. πλ. 1.

Δύο μη συγκολλόμενα τμήματα πολυγωνικής βάσης από διαφανές γυαλί με ίριδισμούς.

**Υ89.** (93/B1/Ύαλ. 1).

**Θραύσμα μπουκαλιού** (σχ. 71, πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 5.5, διάμ. 8.

Κοιλόκυρτη βάση με όμφαλωτό κέντρο και κάθετα τοιχώματα από διαφανές γυαλί καστανοκίτρινου χρώματος με χρυσαφένια διάβρωση.

**Υ90.** (94/A16/Ύαλ. 11).

**Θραύσμα μπουκαλιού** (πίν. 3).

Μ.σ. ύψ. 1.8.

Άποσπασματικά σωζόμενο στόμιο μπουκαλιού από διαφανές γυαλί πράσινου χρώματος.

20ος αϊ.

**Υ91.** (94/A16/Ύαλ. 11).

**Θραύσμα μπουκαλιού** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 1.8, μ.σ. πλ. 1.25, π. 0.1.

Θραύσμα διαφανούς γυαλιού. Μέσα σε κόκκινη ταινία σχηματίζονται τα γράμματα GER ή PL.

20ος αϊ.

*Μή ταυτισμένα*

**Υ92.** (94/B2).

**Τμήμα άναδευτήρα (ς)** (σχ. 72).

Μ.σ. ύψ. 2.15, μ. διάμ. 1.1.

Τμήμα στελέχους από διαφανές γυαλί έλαφρώς πράσινου χρώματος με ώσειδη απόληξη.

**Υ93.** (94/ E-028/Ύαλ. 17)

**Φιαλίδιο (ς)** (σχ. 73).

Διάμ. 8.

Στόμιο από διαφανές γυαλί με ίριδισμούς.

**Y94.** (94/E-Θ12/Ύαλ. 12).

**Θραύσμα βάσης** (σχ. 74).

Διάμ. 4.5.

Δύο συγκολλώμενα τμήματα από την αποσπασματικά σωζόμενη βάση σκεύους από διαφανές γυαλί ανοικτού πράσινου χρώματος.

**Y95.** (94/Γ1 και 2/Ύαλ. 1 και 4).

**Θραύσμα βάσης** (σχ. 75).

Διάμ. 7.

Δύο συγκολλώμενα τμήματα βάσης από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος.

**Y96.** (94/B20/Ύαλ. 13).

**Θραύσμα βάσης** (σχ. 76).

Διάμ. 4.

Τμήμα βάσης από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος με άργυρη πάτινα.

**Y97.** (94/ΣΤ21/Ύαλ. 3).

**Θραύσμα βάσης** (σχ. 77).

Διάμ. 5.

Βάση από διαφανές γυαλί.

**Y98.** (94/Θ11/Ύαλ. 11).

**Τμήμα σώματος** (σχ. 78).

Μ.σ. μ. 1.5, μ.πλ. 1.3, π. 0.2.

Θραύσμα πράσινου χρώματος με επίθετες πράσινες γραμμές.

**Y99.** (94/Θ11/Ύαλ. 11).

**Τμήμα σώματος** (σχ. 79).

Μ.σ. μ. 2.2, μ.πλ. 2, π. 0.1.

Θραύσμα από διαφανές γυαλί υποκίτρινου χρώματος με παράλληλες επίθετες γραμμές.

**Y100.** (93/A49/Ύαλ. 18).

**Τμήμα σώματος** (σχ. 80).

Μ.σ. μ. 2.6, σ. ύψ. 1.2.

Θραύσμα σώματος από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος που φέρει περιφερειακή αναδίπλωση.

Βιβλιογραφία: Weinberg και Goldstein 1988, 52-53, εικ.4-14 (Jalame) και Hayes 1992, 414, άρ. 59, εικ. 158 (Άγ. Πολύευκτος, τέλη 16ου-17ος αί.).

**Y101.** (93/B15/Ύαλ. 20).

**Τμήμα σώματος** (σχ. 81).

Διάμ. 6.

Θραύσμα φιάλης (:) από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος που περιτρέχεται από ράβδο.

*Ύαλοπίνακες*

**Y102.** (94/E8/Ύαλ. 11).

**Θραύσματα ύαλοπινάκων** (πίν. 3).

α) Μ.σ. μ. 4.1, μ.σ. πλ. 3.55, μ.π. 0.4.

β) Μ.σ. μ. 3.75, μ.σ. πλ. 3.6, π. 2.2.

Δύο θραύσματα ύαλοπινάκων από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος που φέρουν πάτινα και σώζουν το πέρας της αρχικής τους πλευράς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y103.** (94/Θ3/Ύαλ. 3).

**Θραύσμα ύαλοπίνακα** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 3.5, μ.σ. πλ. 1.95, μ.π. 0.4.

Θραύσμα ύαλοπίνακα από διαφανές γυαλί, υποπράσινου χρώματος με άργυρίζουσα-ιώδη πάτινα. Σώζει τμήμα της αρχικής του πλευράς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y104.** (94/Θ4/Ύαλ. 4).

**Θραύσμα ύαλοπίνακα** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 2.1, μ.πλ. 1.4, μ.π. 0.4.

Θραύσμα ύαλοπίνακα από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος που σώζει το πέρας της αρχικής του πλευράς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y105.** (94/Θ5/Ύαλ. 5).

**Θραύσμα ύαλοπίνακα** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 2.5, μ.σ. πλ. 1.35, μ.π. 0.3.

Θραύσμα ύαλοπίνακα από διαφανές γυαλί ελαφρώς πράσινου χρώματος που σώζει το πέρας της αρχικής του πλευράς.

Πρωτοβυζαντινή εποχή.

**Y106.** (94/ΣΤ7/Ύαλ. 2).

**Θραύσμα ύαλοπίνακα** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 5.3, μ.σ. πλ. 4.4, μ.π. 0.3.



Θραῦσμα ὑαλοπίνακα ἀπὸ διαφανές γυαλί  
γαλαζωποῦ χρώματος.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή.

**Υ107.** (94/B31/Ύαλ. 15).

**Θραῦσμα ὑαλοπίνακα** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 2.45, μ.σ. πλ. 2.3, π. 0.35.

Θραῦσμα ὑαλοπίνακα ἀπὸ διαφανές γυαλί  
ἐλαφρῶς πράσινου χρώματος μὲ ἔντονη  
ἀργυρὴ πάτινα.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή.

**Υ108.** (93/A71/Ύαλ. 37).

**Θραῦσμα ὑαλοπίνακα** (πίν. 3).

Μ.σ. μ. 4.85, μ.σ. πλ. 3.7 μ., π. 0.225.

Θραῦσμα ὑαλοπίνακα μὲ ἔντονη πάτινα.

Πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή.

### *Ψηφίδες*

**Υ109.** (94/E5/Ύαλ. 7).

**Ψηφίδα.**

Μ. 1, πλ. 0.85, π. 0.6.

Γυάλινη ψηφίδα πράσινου χρώματος.

**Υ110.** (93/A69/ΛΙΘ. 25).

**Ψηφίδα.**

Μ. 1.1, πλ. 0.8, π. 0.6.

Γυάλινη ψηφίδα πράσινου χρώματος.

**Υ111.** (93/A37/Ύαλ. 7).

**Ψηφίδα.**

Μ. 0.5, πλ. 0.5, π. 0.6.

Τετράγωνη, διαφανής, γυάλινη ψηφίδα κί-  
τρινου χρώματος.

**Υ112.** (94/I2/Ύαλ. 3).

**Ψηφίδα.**

Μ. 0.7, πλ. 0.8, π. 0.45.

Τετράγωνη, διαφανής, γυάλινη ψηφίδα κίτρι-  
νου χρώματος μὲ μία τραχιὰ ἐπιφάνεια.

### *Χάνδρες*

**Υ113.** (94/E8/Ύαλ. 11).

**Τμήμα χάνδρας** (σχ. 82).

Διάμ. 1.6, πλ. 1.

Τμήμα διακοσμημένης χάνδρας ἔντονα δια-  
βρωμένης.

**Υ114.** (94/I1/Ύαλ. 1).

**Τμήμα χάνδρας** (σχ. 83).

Διάμ. 2, πλ. 1.5.

Ἦμισυ χάνδρας ἀνοικτοῦ γαλάζιου χρώμα-  
τος.

### *Ἀπορρίμματα*

**Υ115.** (94/B42/Ύαλ. 17).

**Ἀπόρριμμα**

Ἐνδεικτικὲς διαστάσεις: Μ. 1.7, πλ. 1.2, π. 0.9.

Ἀπόρριμμα πρὶν τὴν ἐπεξεργασία τοῦ γυα-  
λιοῦ γαλάζιου χρώματος.

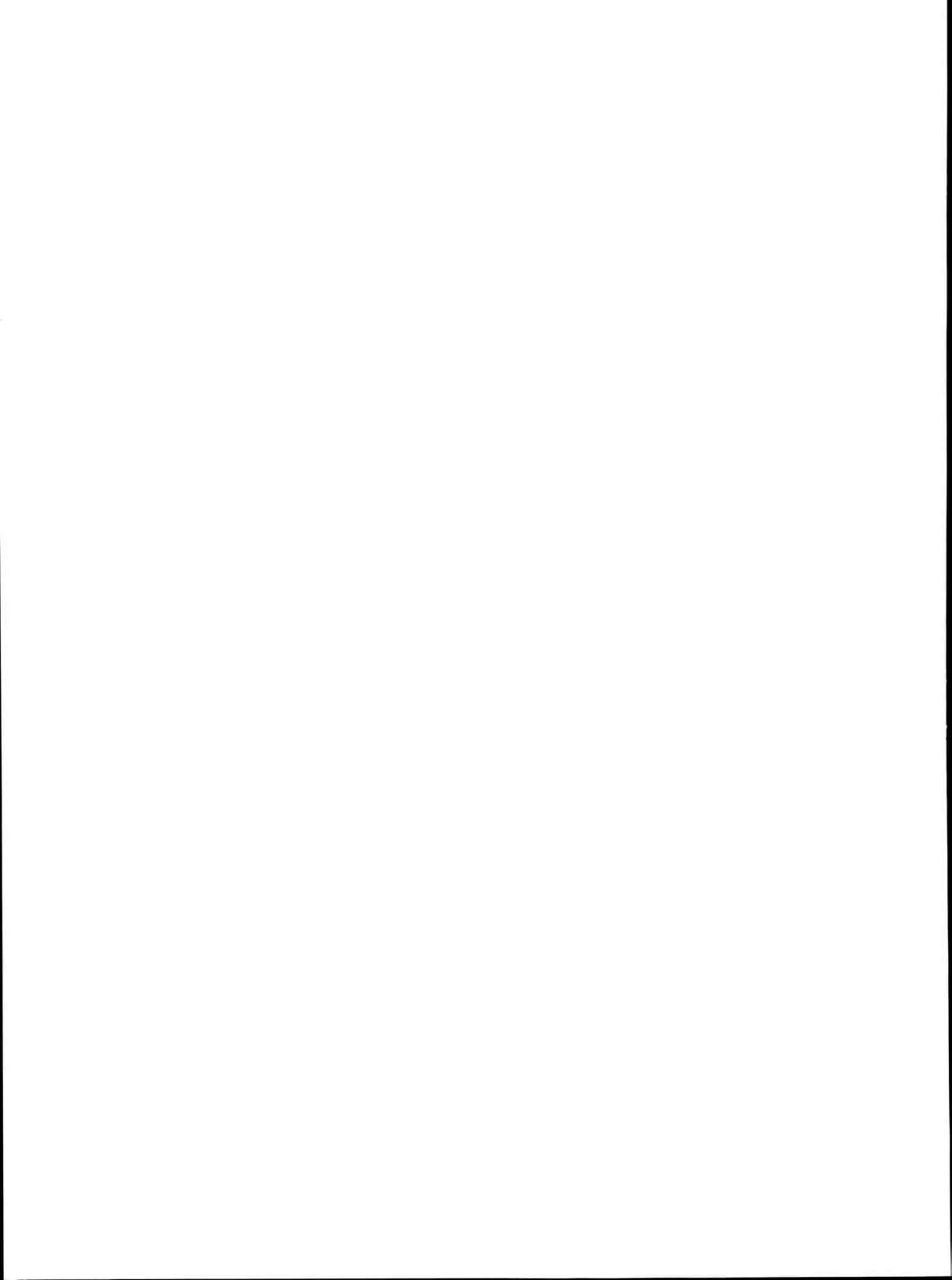
**Υ116.** (94/Θ6/Ύαλ. 6).

**Ἀπόρριμμα**

Ἐνδεικτικὲς διαστάσεις: Μ. 2, πλ. 1.8, π. 1.

Ἐλαφρῶς πρασινίζον ἀπόρριμμα ἐπεξεργα-  
σίας γυαλιοῦ.

## ΠΙΝΑΚΕΣ





Y17



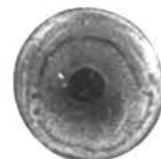
Y26



Y27



Y31



Y32



Y33



Y34



Y36



Y37



Y38



Y39



Y40



Y44



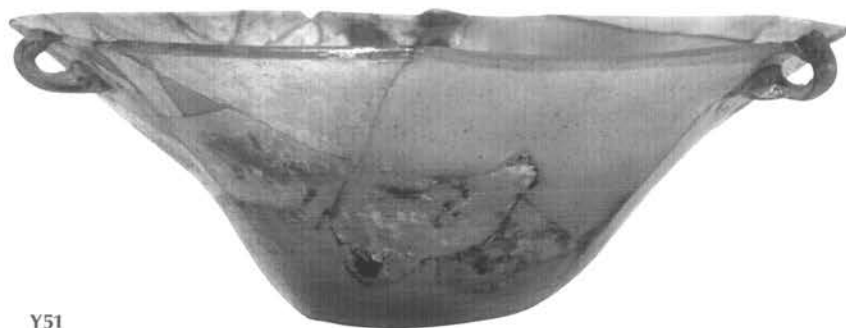
Y48



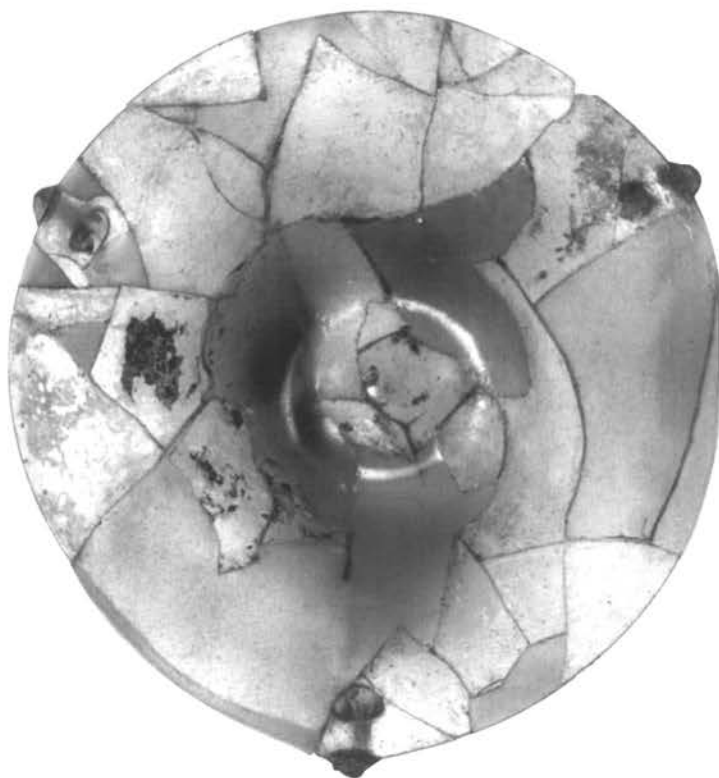
Y49



Y50



Y51



Y51



Y60



Y61



Y62



Y63



Y64





Y66



Y67



Y68



Y70



Y71



Y72



Y73



Y75



Y76



Y78



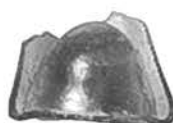
Y79



Y82



Y84



Y85



Y87



Y88



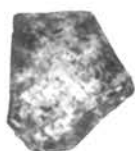
Y89



Y90



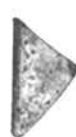
Y91



Y102α



Y102β



Y103



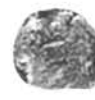
Y104



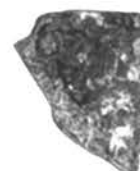
Y105



Y106

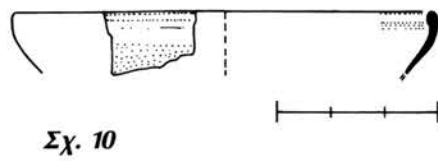
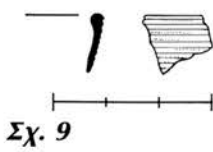
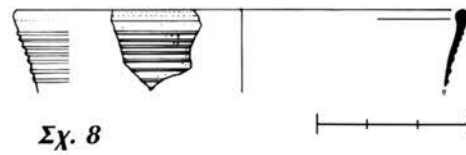
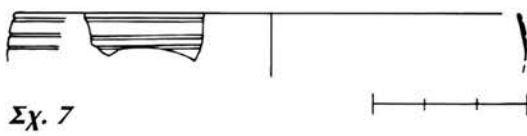
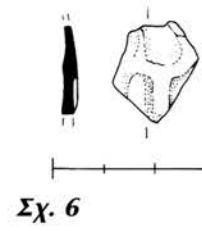
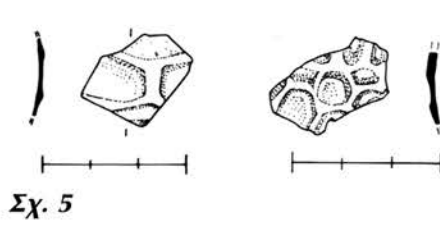
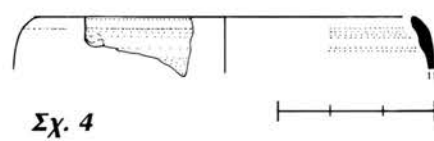
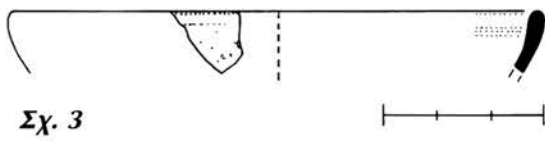
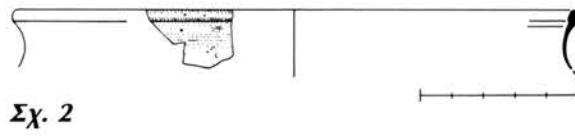
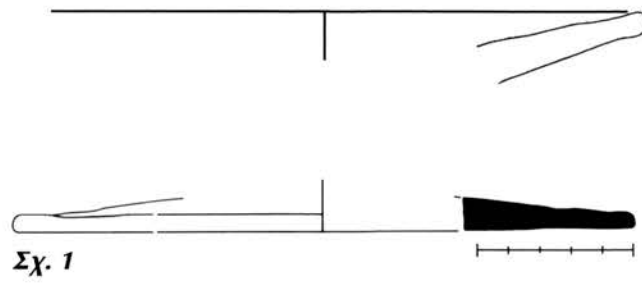


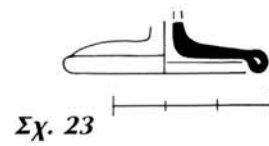
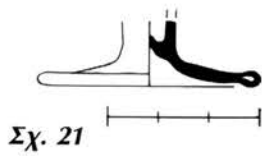
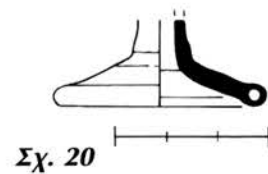
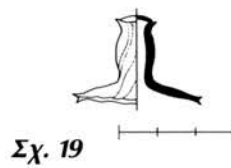
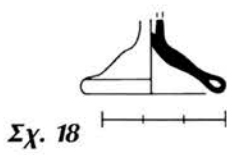
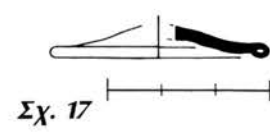
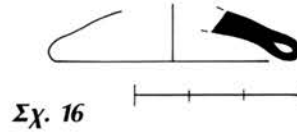
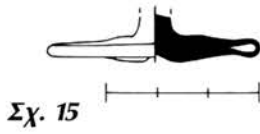
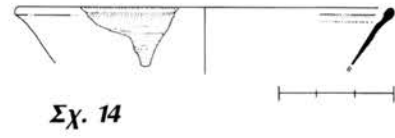
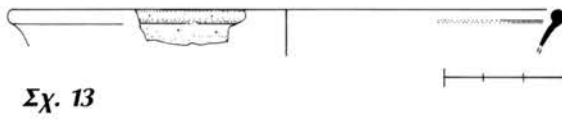
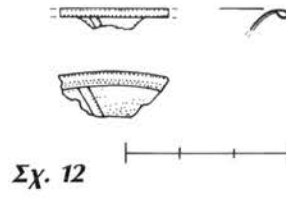
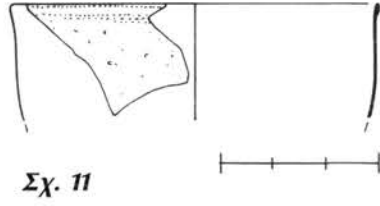
Y107



Y108

## ΣΧΕΔΙΑ







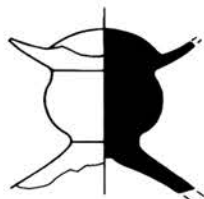
Σχ. 24



Σχ. 25



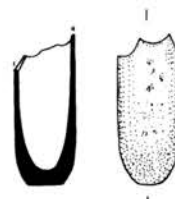
Σχ. 26



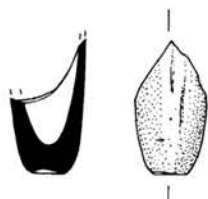
Σχ. 27



Σχ. 28



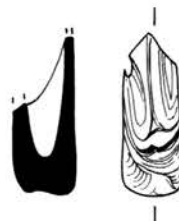
Σχ. 29



Σχ. 30



Σχ. 31



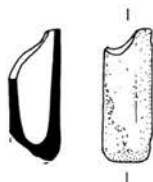
Σχ. 32



Σχ. 33



Σχ. 34



Σχ. 35

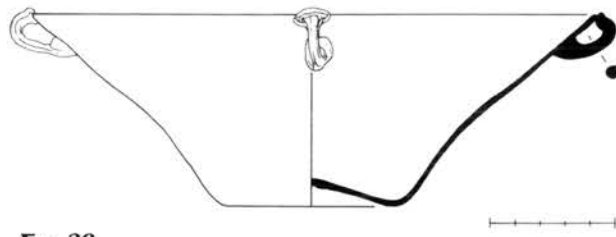


Σχ. 36



Σχ. 37

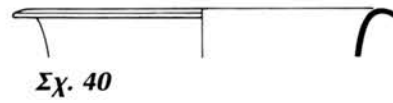




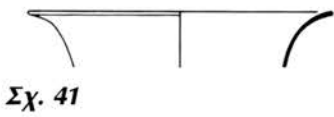
Σχ. 38



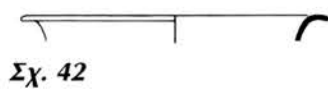
Σχ. 39



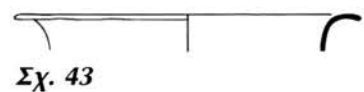
Σχ. 40



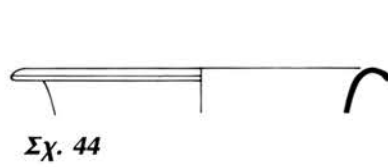
Σχ. 41



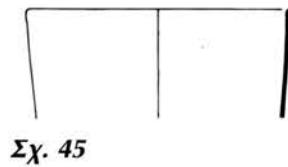
Σχ. 42



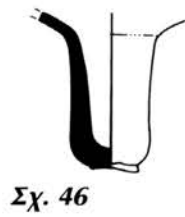
Σχ. 43



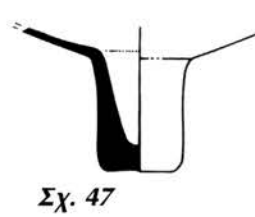
Σχ. 44



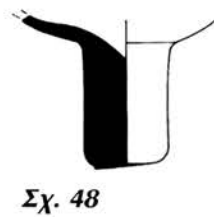
Σχ. 45



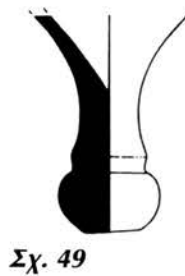
Σχ. 46



Σχ. 47



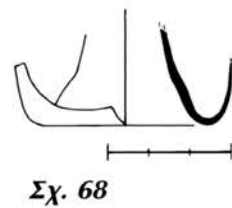
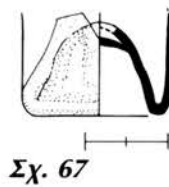
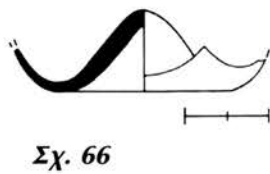
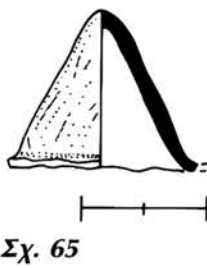
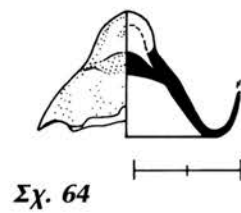
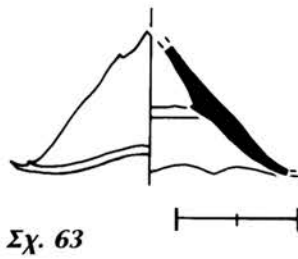
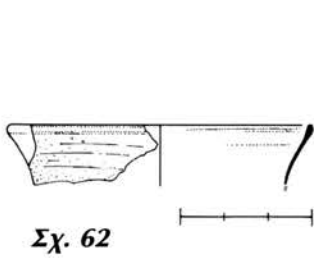
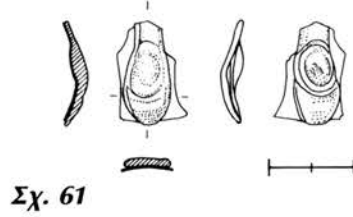
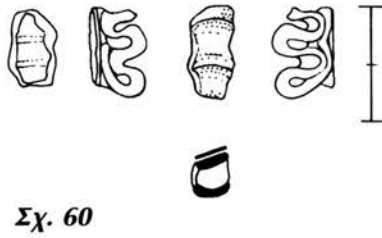
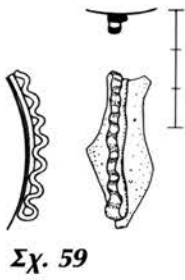
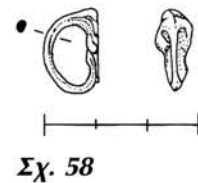
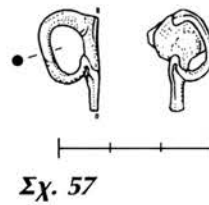
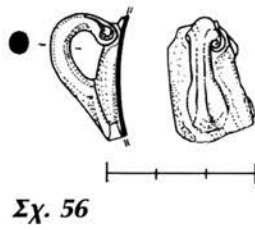
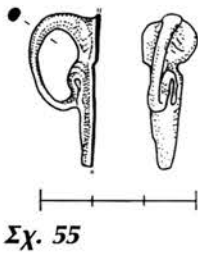
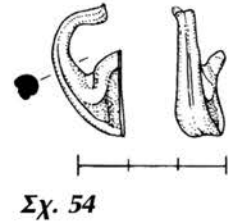
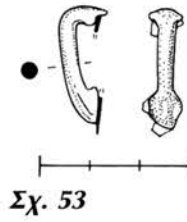
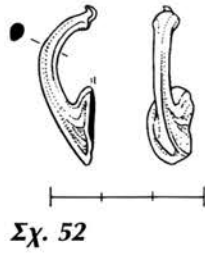
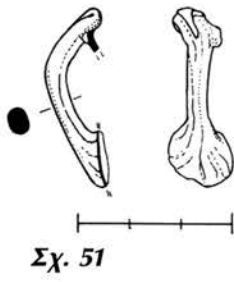
Σχ. 48

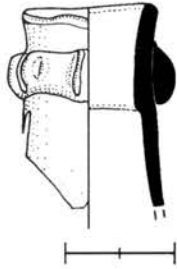


Σχ. 49

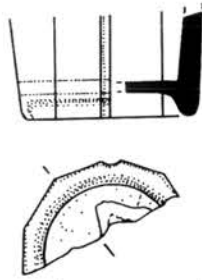


Σχ. 50

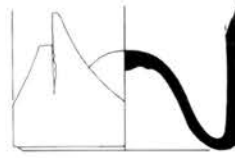




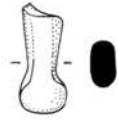
Σχ. 69



Σχ. 70



Σχ. 71



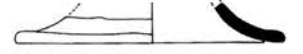
Σχ. 72



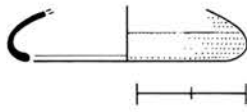
Σχ. 73



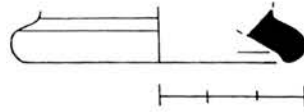
Σχ. 74



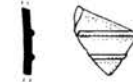
Σχ. 75



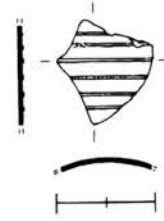
Σχ. 76



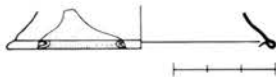
Σχ. 77



Σχ. 78



Σχ. 79



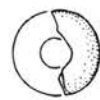
Σχ. 80



Σχ. 81



Σχ. 82



Σχ. 83

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίν. 1: **Y17, Y26, Y27, Y31, Y32, Y33, Y34, Y34, Y36, Y37**: κύπελλα με πόδι. **Y38, Y39, Y40, Y44, Y48, Y49, Y50**: κάτω τμήματα από κανδήλες.

Πίν. 2: **Y51**: κανδήλα. **Y60, Y61, Y62, Y63, Y64**: κάτω τμήματα από κανδήλες.

Πίν. 3: **Y66, Y67, Y68, Y70, Y71, Y72, Y73, Y75, Y76, Y78, Y79**: λαβές. **Y82, Y84, Y85, Y87, Y88, Y89, Y90, Y91**: φιαλίδια και μπουκάλια. **Y102, Y103, Y104, Y105**: ύαλοπίνακες.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ							
ΣΧ. 1	<b>Y1</b>		ΣΧ. 29	<b>Y39</b>		ΣΧ. 57	<b>Y73</b>
ΣΧ. 2	<b>Y2</b>		ΣΧ. 30	<b>Y40</b>		ΣΧ. 58	<b>Y74</b>
ΣΧ. 3	<b>Y3</b>		ΣΧ. 31	<b>Y41</b>		ΣΧ. 59	<b>Y76</b>
ΣΧ. 4	<b>Y4</b>		ΣΧ. 32	<b>Y44</b>		ΣΧ. 60	<b>Y77</b>
ΣΧ. 5	<b>Y5</b>		ΣΧ. 33	<b>Y46</b>		ΣΧ. 61	<b>Y78</b>
ΣΧ. 6	<b>Y6</b>		ΣΧ. 34	<b>Y47</b>		ΣΧ. 62	<b>Y80</b>
ΣΧ. 7	<b>Y7</b>		ΣΧ. 35	<b>Y48</b>		ΣΧ. 63	<b>Y81</b>
ΣΧ. 8	<b>Y8</b>		ΣΧ. 36	<b>Y49</b>		ΣΧ. 64	<b>Y82</b>
ΣΧ. 9	<b>Y9</b>		ΣΧ. 37	<b>Y50</b>		ΣΧ. 65	<b>Y83</b>
ΣΧ. 10	<b>Y10</b>		ΣΧ. 38	<b>Y51</b>		ΣΧ. 66	<b>Y84</b>
ΣΧ. 11	<b>Y11</b>		ΣΧ. 39	<b>Y52</b>		ΣΧ. 67	<b>Y85</b>
ΣΧ. 12	<b>Y12</b>		ΣΧ. 40	<b>Y53</b>		ΣΧ. 68	<b>Y86</b>
ΣΧ. 13	<b>Y13</b>		ΣΧ. 41	<b>Y54</b>		ΣΧ. 69	<b>Y87</b>
ΣΧ. 14	<b>Y14</b>		ΣΧ. 42	<b>Y55</b>		ΣΧ. 70	<b>Y88</b>
ΣΧ. 15	<b>Y17</b>		ΣΧ. 43	<b>Y56</b>		ΣΧ. 71	<b>Y89</b>
ΣΧ. 16	<b>Y18</b>		ΣΧ. 44	<b>Y57</b>		ΣΧ. 72	<b>Y92</b>
ΣΧ. 17	<b>Y19</b>		ΣΧ. 45	<b>Y58</b>		ΣΧ. 73	<b>Y93</b>
ΣΧ. 18	<b>Y21</b>		ΣΧ. 46	<b>Y60</b>		ΣΧ. 74	<b>Y94</b>
ΣΧ. 19	<b>Y26</b>		ΣΧ. 47	<b>Y61</b>		ΣΧ. 75	<b>Y95</b>
ΣΧ. 20	<b>Y27</b>		ΣΧ. 48	<b>Y62</b>		ΣΧ. 76	<b>Y96</b>
ΣΧ. 21	<b>Y31</b>		ΣΧ. 49	<b>Y63</b>		ΣΧ. 77	<b>Y97</b>
ΣΧ. 22	<b>Y32</b>		ΣΧ. 50	<b>Y64</b>		ΣΧ. 78	<b>Y98</b>
ΣΧ. 23	<b>Y33</b>		ΣΧ. 51	<b>Y66</b>		ΣΧ. 79	<b>Y99</b>
ΣΧ. 24	<b>Y34</b>		ΣΧ. 52	<b>Y67</b>		ΣΧ. 80	<b>Y100</b>
ΣΧ. 25	<b>Y35</b>		ΣΧ. 53	<b>Y68</b>		ΣΧ. 81	<b>Y101</b>
ΣΧ. 26	<b>Y36</b>		ΣΧ. 54	<b>Y69</b>		ΣΧ. 82	<b>Y113</b>
ΣΧ. 27	<b>Y37</b>		ΣΧ. 55	<b>Y70</b>		ΣΧ. 83	<b>Y114</b>
ΣΧ. 28	<b>Y38</b>		ΣΧ. 56	<b>Y71</b>			



## ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΙΝΑ ΤΕΧΝΕΡΓΑ

**Η** άνασκαφή στὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἓνα πλῆθος τεχνέρ-  
γων ποὺ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ μέταλλο – σίδηρο, κράμα χαλκοῦ ἢ μόλυ-  
βδο.

Στὸν κατάλογό μας δὲν παρουσιάζεται τὸ σύνολο τοῦ ὑλικοῦ. Στὴν ἐπιλεκτικὴ  
αὐτὴ παρουσιάσή του ὀδηγηθήκαμε, ἀπὸ τὴ μία μεριά, λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς  
διατήρησης πολλῶν τεχνέργων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, λόγω τῆς δικῆς μας ἀδυναμίας νὰ  
τὰ προσεγγίσουμε καὶ νὰ τὰ προσδιορίσουμε<sup>20</sup>.

Καθὼς τὰ τέχνηρα μποροῦν νὰ διαφωτίσουν διάφορες ὄψεις τῆς καθημερινῆς  
ζωῆς προκρίναμε τὴν ταξινόμησή τους ὄχι μὲ βάση τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς, ἀλλὰ μὲ  
βάση εὐρύτερες λειτουργικὲς κατηγορίες. Τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν εἶναι χωρὶς ἀδυναμίες.  
Κάποια τέχνηρα θὰ μποροῦσαν νὰ τοποθετηθοῦν σὲ διαφορετικὲς ὁμάδες, ἐνῶ ὁ  
περιορισμὸς τους σὲ μία τὰ προσδιορίζει ἴσως μονοσήμαντα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά,  
τὰ σύνολα ποὺ προσπαθήσαμε νὰ δημιουργήσουμε ἔχουν ἄρκετὰ γενικὸ χαρακτήρα.  
Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔχουμε ἐναργέστερη εἰκόνα γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ποικιλία τῶν  
εὐρημάτων καὶ συνάμα μποροῦμε νὰ θέσουμε ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὶς δραστη-  
ριότητες ποὺ λάμβαναν μέρος στὴ συγκεκριμένη θέση.

Τὰ ἐρωτήματα βέβαια αὐτὰ συνδέονται μὲ τὸν χρονολογικὸ ἐντοπισμὸ τοῦ ὑλι-  
κοῦ μας, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν εἶναι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις μὲ ἀκρίβεια καθορισμένος.  
Τὰ ἀνασκαφικὰ συμφραζόμενα ἀναμφίβολα βοηθοῦν στὴ χρονολόγησι, ὅμως τὸ  
ἐγχείρημα ἐνέχει δυσκολίες. Ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα ἀμιγῆ μινωικὰ στρώματα ποὺ ἔχουν  
ἀνασκαφεῖ – ποὺ καὶ σὲ αὐτὰ ἀκόμα παρατηροῦνται ὀρισμένες φορὲς διεισδύσεις,  
στὰ ὑπόλοιπα συνυπάρχουν τέχνηρα διαφόρων περιόδων.

Ἐπίσης, ἂν βασιστοῦμε γιὰ τὴ χρονολόγησι στὰ μορφολογικά τους χαρακτηρι-  
στικά, θὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ τοποθετήσουμε σὲ μία  
συγκεκριμένη περίοδο ἀντικείμενα ποὺ καθὼς ἐξυπηρετοῦν συγκεκριμένες ἀνάγκες,

20. Ὀφείλουμε, γιὰ παράδειγμα, νὰ ὁμολο-  
γήσουμε τὴν ἀμηχανία μας μπροστὰ στὰ ἀκό-  
σμητα χάλκινα ἐλάσματα καὶ τὶς μολύβδινες  
ταινίες μικρῶν διαστάσεων ποὺ ἤρθαν στὸ  
φῶς. Παρόλ' αὐτὰ δὲ διστάσαμε νὰ συμπερι-  
λάβουμε στὸν κατάλογό μας ἀντικείμενα τῆ λει-

τουργία τῶν ὁποίων μποροῦμε μονάχα νὰ  
εικάσουμε, ἢ ἀντικείμενα μὲ ἀπροσδιόριστη  
χρῆσι, εὐελπιστώντας πὼς ἡ δημοσίευσή τους  
θὰ ἐνεργοποιήσει τὶς γνώσεις, ἀλλὰ καὶ τὴ φα-  
ντασία ἄλλων μελετητῶν.

δεν παρουσιάζουν μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων σημαντικές διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους. Ἡ προσπάθειά μας νὰ ἐντάξουμε τὰ τέχνηρα ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ σὲ εὐρύτερα συμφραζόμενα, ἀντλώντας συγκριτικὸ ὕλικὸ ἀπὸ ἄλλες θέσεις διαφόρων ἐποχῶν, εἶναι ἀποκαλυπτικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ γεγονός<sup>21</sup>.

Εἴμαστε λοιπὸν πολλὲς φορές ἐπιφυλακτικοὶ ὡς πρὸς τὴν ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένες χρονικὲς περιόδους. Αὐτὸ φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὸν τίτλο ὅπου ἀπουσιάζει ἡ χρονολογικὴ ἀναφορὰ – ἂν καὶ μεγάλος ὄγκος τοῦ ὕλικου ποὺ παρουσιάζουμε χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν πληροφοριακὴ δυνατότητα τῶν μετάλλινων τεχνέργων, ὀφείλουμε νὰ δηλώσουμε ὅτι αὐτὰ δὲν παρέχουν αὐτόματα μαρτυρία γιὰ τὶς δραστηριότητες στὴ συγκεκριμένη θέση. Βασικὸ εἶναι τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὶς συνθήκες ἀπόθεσης, δηλαδή, κάτω ἀπὸ ποιὲς περιστάσεις βρέθηκαν τὰ μέταλλα ἀντικείμενα στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό.

Συγκεκριμενοποιώντας τὸ παραπάνω ἐρώτημα σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ τέχνηρα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη θέση, μπορούμε εὐλόγα νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν τὰ μανικετόκουμπα τῆς ἀνασκαφῆς χάθηκαν τυχαῖα ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ, ἢ ἀποτελοῦν ἀφιερῶματα – κάποιου εἴδους – στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ἢ τῆς Παναγίας. Μποροῦμε ἄραγε μὲ βάση τὰ ἀντικείμενα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ γνέσιμο καὶ τὸ ράψιμο νὰ κάνουμε λόγο γιὰ οἰκιακὲς δραστηριότητες ἢ ἀποτελοῦν καὶ αὐτὰ ἀφιερῶματα;

Πολλὰ ἀπὸ τὰ τέχνηρα ποὺ παρουσιάζουμε συνδέονται πιθανὸν μὲ τὴν παρουσία στὴ συγκεκριμένη θέση τοῦ μινωικοῦ ἱεροῦ κορυφῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν κατοπινῶν ἐκκλησιῶν, τόσο τῆς πρωτοβυζαντινῆς βασιλικῆς, ὅσο καὶ τῶν ναῶν τοῦ Ἅγ. Γεωργίου καὶ τῆς Παναγίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ παρουσία τους δὲν ἐρμηνεύει κάθε ἀντικείμενο ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ. Ἐξάλλου, κάποιες κατηγορίες τεχνέργων, ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν στὸν στρατιωτικὸ ἐξοπλισμὸ, δὲν σχετίζονται μὲ τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου, ἀλλὰ μὲ τὴν ὄχρησή του θέση.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δὲν μπορούμε πάντοτε νὰ προσδιορίσουμε τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὰ τέχνηρα κατέληξαν στὴ συγκεκριμένη θέση. Γι' αὐτὸ λοιπὸν καὶ τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέτουν οἱ διάφορες κατηγορίες ταξινόμησης παραμένουν στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἀνοικτά. Γίνεται ἐπίσης φανερὸ πὼς ἂν καὶ ἡ ἀνασύσταση τῶν ἀνθρώπινων ἱστοριῶν ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ τὰ μέταλλα τέχνηρα εἶναι ἓνα γοητευτικὸ ἐγχείρημα, ἐνέχει συνάμα πολλὲς δυσκολίες καὶ ἀποδεικνύεται περίπλοκο.

21. Στόχος μας βέβαια δὲν ἦταν νὰ ἐξαντλή- ἐνδεικτικὰ σὲ αὐτή. σουμε τὴ βιβλιογραφία, ἀλλὰ νὰ ἀναφερθοῦμε

## I. Ξένωση

### A. ΠΕΡΟΝΕΣ

Οί περόνες που βρέθηκαν στην ανασκαφή (X 176-177) έχουν επίμηκες στελέχος και σφαιρική κεφαλή διακοσμημένη με έγχαραξεις<sup>22</sup>. Αν και τέτοιου είδους περόνες είναι γνωστές από την Έποχή του Χαλκού<sup>23</sup>, τα τέχνηρα από τον Άγ. Γεώργιο παρουσιάζουν αναλογίες ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με τις περόνες που έχουν έρθει στο φως στην Κόρινθο και χρονολογούνται την ύστερορωμαϊκή ή τη βυζαντινή εποχή<sup>24</sup>. Ως προς τη χρήση τους, μπορούμε να εικάσουμε ότι χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση και τη διακόσμηση των ένδυμάτων αλλά και το στόλισμα των μαλλιών<sup>25</sup>.

### B. ΑΝΑΔΙΠΛΩΜΕΝΑ ΣΥΡΜΑΤΑ

Στην ομάδα αυτή κατηγοριοποιούνται τέχνηρα που αποτελούνται από ένα καμπτόμενο σύρμα, τμήμα του οποίου σχηματίζει σπειρες, ενώ τα σωζόμενα άκρα του καμπυλώνονται ή αναδιπλώνονται ήλικοειδώς (X178-185).

Η ανίχνευση της χρήσης τους ενέχει δυσκολίες, καθώς μάλιστα δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε συγκριτικό υλικό. Με βάση το σχήμα τους που παρουσιάζει αναλογίες με αυτό των πορπών, μπορούμε ίσως να εικάσουμε ότι χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση των ένδυμάτων.

Αξιζει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα τέχνηρα αυτής της κατηγορίας (X178, X180-182 και X185) βρέθηκαν στην ίδια θέση.

### Γ. ΚΑΡΦΙΤΣΕΣ

Οί δύο καρφίτσες από τον Άγ. Γεώργιο (X186-187) αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα τέχνηρα του 20ού αιώνα.

22. Από άποψη κατασκευής είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το άκρο του στελέχους είναι έμφανές στο πάνω μέρος της κεφαλής.

23. Branigan 1974, 35, Τύπος IV a, 179-180, άρ. 1705-1764, πίν. 18. Βλ. επίσης τα σχόλια και τη βιβλιογραφία στο Raubitschek 1998, 46 και 49, άρ. 192 και 193.

24. Davidson 1952, 281, άρ. 2275, πίν. 116. Βλ. επίσης Mackensen 1999, 534, και 538-540, άρ. 23-26, εικ. 2, 17-20, Arena κ.ά. 2001, 352-353, II.4.345-389, και Wamser 2004, 381, άρ. 878.

25. Davidson 1952, 276-280, ιδίως 277-278. Για τη χρήση τους στα ένδύματα, αξιοσημείωτη

είναι ή μαρτυρία που προέρχεται από τάφο του 6ου αιώνα μ.Χ. στη Νεμέα, όπου δύο περόνες με σφαιρική κεφαλή βρέθηκαν στο στήθος νεαρής γυναίκας, βλ. Miller 1981, 48, πίν. 12 (GJ 49, GJ 50), και Miller 2004, 73 και 76, εικ. 48. Βλ. επίσης και τις τρεις «καρφίτσες», όπως χαρακτηρίζονται, ανάλογου σχήματος που χρονολογούνται στον 14ο-15ο αιώνα από την πόλη της Ρόδου (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 374, άρ. 458), που λόγω της μορφολογίας τους εικάζεται ότι χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση των ένδυμάτων.

## Δ. ΜΑΝΙΚΕΤΟΚΟΥΜΠΑ

Τὰ μανικετόκουμπα τῆς ἀνασκαφῆς (X188-190) ἀποτελοῦνται ἀπὸ μία μεγάλη «κεφαλή» ποὺ φέρει διακόσμηση καὶ τὸ «κούμπωμα», δηλαδὴ τὸ στέλεχος καὶ τὴ μικρότερη κεφαλή, ἢ ὁποῖα δὲν παραμένει σταθερὴ, ἀλλὰ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ στελέχους, ἐπιτρέποντας μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν τοποθέτηση τοῦ τεχνέργου στὸ μανικέτι. Τὰ μανικετόκουμπα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. (περίπου 1900-1915), καθὼς ἐντάσσονται στὸ στυλ Art Nouveau<sup>26</sup>.

## Ε. ΚΟΥΜΠΑ

Στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν τρία χάλκινα, δισκοειδῆ κουμπιά (X191-193). Τὸ ἓνα (X191) φέρει τὴν ἐπιγραφή "EXTRA RICH" ποὺ ἀρχικὰ ἀποτελοῦσε ἓνα σημάδι ἐλέγχου ποιότητας γιὰ τὰ βρετανικὰ προϊόντα στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Ἀνάλογα σημάδια χρησιμοποιοῦνταν ὅμως ἀργότερα κι ἀπὸ ἄλλες χῶρες. Τὸ κουμπὶ μπορεῖ μὲ βᾶση τὰ μορφολογικὰ του χαρακτηριστικὰ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ ἄ μισὸ τοῦ 19ου αἰ.<sup>27</sup>

## II. Χειρουργικὰ ἢ φαρμακευτικὰ ἐργαλεῖα - ἐργαλεῖα γιὰ καλλωπισμὸ

## ΩΤΟΓΛΥΦΙΔΕΣ

Ὡς «ὠτογλυφίδες» ἔχει ἐπικρατήσῃ στὴ βιβλιογραφία νὰ ὀνομάζονται τὰ τέχνηρα ἐκεῖνα ποὺ φέρουν ἐπίμηκες στέλεχος καὶ πεπλατυσμένη κεφαλή - συνήθως διαγώνια τοποθετημένη σὲ αὐτό. Δύο ἀντικείμενα τέτοιου σχήματος ἔχουν ἔρθῃ στὸ φῶς στὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ (X194-195). Τὰ τέχνηρα αὐτὰ βέβαια δὲν κάμπτουν τὴν πεπλατυσμένη τους κεφαλή. Οἱ «ὠτογλυφίδες» χρησιμοποιοῦνταν πιθανὸν γιὰ τὴν ἐπάλειψη ἀλοιφῶν, ἀρωμάτων, χρωμάτων καὶ κεραιοῦ, ἐνῶ οἱ μικρότερου μεγέθους χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν αὐτιῶν<sup>28</sup>. Ἀνάλογου σχήματος ἐργαλεῖα ἔχουν συσχετιστεῖ καὶ μὲ τὸ γράψιμο<sup>29</sup>.

Παρόμοια ὠτογλυφίδα μὲ τὴ X194 ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο ἔχει βρεθεῖ στὴ βυζαντινὴ Ἔφεσο<sup>30</sup>.

26. Γιὰ τὶς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν μανικετόκουμπων εὐχαριστῶ τὸν Derek Anastasia.

27. Εὐχαριστῶ τὸ William Leigh, συλλέκτη καὶ ἔμπορο κουμπῶν τοῦ ἀμερικανικοῦ ἐμφυλίου, γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε σχετικὰ μὲ τὸ συγκεκριμένον κουμπὶ.

28. Béal 1983, 24. Riha 1986, 56-63. Bliquez 1994, 48-49. Uzel 1999, 212-213, καὶ Uzel 2000, 60-63.

29. Chavane 1975, 176, ἀρ. 501, πίν. 48 καὶ 70 (βρέθηκε σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀψίδες τῆς βασιλικῆς καὶ θεωρεῖται γραφίδα).

30. Uzel 1999, 212, πίν. 30 (29), καὶ Uzel 2000, 210, ἀρ. 4, πίν. 46.

### III. Αντικείμενα για τὸ μέτρημα καὶ τὸ ζύγι

Μὲ τὸ ζύγισμα σχετίζεται τὸ μολύβδινο σταθμίο ποὺ περισυλλέχθηκε (**M1**). Παρόμοια τέχνηρα χωρὶς μετρικὲς ἐνδείξεις ἔχουν βρεθεῖ στὴν ἀρχαία Ὀλυνθο<sup>31</sup>, ἀλλὰ καὶ τὴ Νέα Ἄλο<sup>32</sup>. Μὲ δραστηριότητες ποὺ περιλαμβάνουν μετρήσεις εἶναι πιθανὸν νὰ συνδέονται κι ἄλλα δύο ἀντικείμενα (**M2-3**).

### IV. Ἀλιεῖα

#### ΑΓΚΙΣΤΡΙ

Τὸ ἀγκίστρι ἀπ' τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό (**X198**) ποὺ ἔχει πεπλατυσμένη λαβὴ γιὰ τὴν πρόσδεση τῆς πετονιάς καὶ κεντρίδα τριγωνικῆς μορφῆς, ἀνήκει σὲ ἓνα τύπο γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ<sup>33</sup>. γεγονός ποὺ δυσκολεύει τὴ χρονολόγησή του<sup>34</sup>. Ἄν καὶ μοναδικὸ εὔρημα, ἡ ἐρμηνεία του ὡς ἀφιέρωμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ<sup>35</sup>.

#### ΒΑΡΙΔΙΑ

Τὰ τριάντα μολύβδινα πλακίδια τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς βαρίδια γιὰ τὰ δίχτυα<sup>36</sup>, μποροῦν νὰ ταξινομηθοῦν σὲ τρεῖς κύριες ομάδες μὲ βάση τὸ σχῆμα τους, ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ διπλώνονται. Στὴν πρώτη περι-

31. Robinson 1941, 463, ἀρ. 2422, πίν. 145, 464, ἀρ. 2427, πίν. 145, καὶ 465, ἀρ. 2437, πίν. 147.

32. Hijmans 2003, 128 καὶ 305, M69, εἰκ. 3.36.

33. Buchholz κ.ἄ. 1973, 170-173, πίν. 55, Cambitoglou κ.ἄ. 2001, 730-731 (ιδίως 18.21), Baitinger καὶ Völling 2007, 57-62, ἀρ. 172-212, πίν. 16, ἀλλὰ καὶ Abadie-Reynal καὶ Sodini 1992, 97, M10, εἰκ. 41, καὶ Oleson κ.ἄ. 1994, 67-68, M6-7, εἰκ. 21. Γιὰ τὶς τεχνικὲς ψαρέματος μὲ ἀγκίστρια, Powell 1996, 122-166.

34. Ἡ ἐπικλινὴς λαβὴ τοῦ ἀγκιστριοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο δὲν πιστεύουμε ὅτι ἀποτελεῖ χρονολογικὴ ἐνδειξη, καθὼς ἀνάλογα τέχνηρα χρονολογοῦνται τόσο στὴν προϊστορικὴ (Blitzer 1995, 515, ἀρ. M127, πίν. 8.85 καὶ 8.108), ὅσο καὶ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ (Arena κ.ἄ. 2001, 349, II.4.301 καὶ Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2002, 156, ἀρ. 173β καὶ 174).

35. Baitinger καὶ Völling 2007, 58-59, ὅπου συγκεντρώνονται οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ ἀγκίστρια

ἀπὸ τὰ ἱερὰ τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

36. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες γιὰ τὴ λειτουργία αὐτῶν τῶν τεχνέρων. Γιὰ παράδειγμα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ ἑκατὸν δύο πλακίδια ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ ἓναν ἀμφορέα στὴν Ἡράκλεια τῆς Ἰταλίας καὶ χρονολογοῦνται τὸν 7ο αἰ. π.Χ., μπορεῖ νὰ λειτουργοῦσαν καὶ ὡς νομίσματα μικρῆς ἀξίας στὴν προνομισματικὴ οἰκονομία τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας (Neutsch 1968, 766-769). Ἀκόμα, μολύβδινα διακοσμημένα πλακίδια ἔχουν ἐρμηνευτεῖ καὶ ὡς σφραγίσματα. Στὸ ἐλληνιστικὸ ναυάγιο τῶν Μαγδίων, πλακίδια ποὺ φέρουν διαγώνιες ραβδώσεις, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὸν Ἅγ. Γεώργιο (M19 καὶ M30), διαφορετικῶν ὡστόσο διαστάσεων καὶ κυρίως βάρους, ἔχουν θεωρηθεῖ ὅτι ἀπεικονίζουν φοίνικα καὶ ὅτι τυλίγονταν στὶς λαβὲς τῶν ἀγγείων, συνοδεύοντάς τα (Schmitz 1994, 716 καὶ 718).

λαμβάνονται τὰ μολύβδινα πλακίδια ποὺ διπλώνονται κατὰ μῆκος (**M4-20**): στὴ δεύ-  
τερη ἐκεῖνα ποὺ διπλώνονται κατὰ πλάτος (**M21-29**): ἐνῶ στὴν τελευταῖα τὰ πλακίδια  
ποὺ δὲν βρέθηκαν διπλωμένα (**M30-33**) (βλ. ἐπίσης τὸν πίνακα, ὅπου συγκεντρώνον-  
ται οἱ διαστάσεις καὶ τὸ βᾶρος τους).

	Βαρίδια	Μῆκος	Πλάτος	Πάχος πλακιδίου	Βᾶρος
A.	Διπλωμένα κατὰ μῆκος	2.75-6.6	1-2.3	1.5-0.4	6.55-36.8 γρ.
B.	Διπλωμένα κατὰ πλάτος	1.5-2.6	1.3-1.8	0.1-0.2	3.6-9.75 γρ.
Γ.	Μη διπλωμένα ἢ ἀνοικτὰ	3.6-6.2	2.1-3.3	0.2-0.3	11.5-29.1 γρ.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ τέχνηρα ἐμφανίζονται στὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ  
Χαλκοῦ. Ὡστόσο, τόσο οἱ ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες, ὅσο καὶ τὰ ἐθνογραφικὰ δεδομένα  
φανερώνουν ὅτι ἡ χρῆση τους συνεχίζεται καὶ στὶς κατοπινὲς περιόδους, γεγονός  
ποὺ δυσκολεύει τὸ χρονολογικὸ τους ἐντοπισμό<sup>37</sup>.

Ἀνάλογα βαρίδια μὲ αὐτὰ τῆς δεύτερης ὁμάδας προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνα-  
σκαφὲς ποὺ χρονολογοῦνται τὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ<sup>38</sup>. Τοῦτο δὲν σημαίνει  
ἀπαραίτητα ὅτι καὶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο χρονολογοῦνται τῆ συγκε-  
κριμένη περιόδου.

Ἡ διακόσμηση ὀρισμένων πλακιδίων ἴσως μᾶς βοηθοῦσε νὰ τὰ προσεγγίσουμε  
χρονολογικά. Διακοσμημένα βαρίδια ἀπὸ τὸν Αἰγαιακὸ χῶρο προέρχονται κυρίως

37. βλ. χαρακτηριστικὰ Hocker 1995, 7, εἰκ. 8, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ὑπόθεση πὼς τὰ βαρίδια ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἐνὸς βυζαντινοῦ ναυαγίου τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ. δὲν ἀνήκαν στὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ πλοίου, ἀλλὰ πιθανότερα σὲ ἕναν ψαρὰ ποὺ ἔχασε τὰ δίχτυα του· ὁ ψαρὰς δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα ψαρεύουν στὴν περιοχὴ. Γιὰ τὰ μολύβδινα βαρίδια αὐτοῦ τοῦ εἴδους βλ. τὶς πρόσφατες δημοσιεύσεις τεχνέρων, ὅπου καὶ ὑπάρχουν παραπομπὲς στὴν προγενέστερη βιβλιογραφία: Raubitschek 1998, 121 (Ἰσθμία), Hayes κ.ἄ. 2000, 393-394, ἀρ. 19-26, πίν. 5.50 (Κομμός), Cambitoglou κ.ἄ. 2001, 731-732 (Τορώνη), καὶ Παπανικολά-Μπακιρτζῆ 2002, 157, ἀρ. 176 (Ἀττικὴ-Μεσόγεια). βλ. ἐπίσης μελέτες ποὺ μὲ ἀφορμὴ

τὰ ὑλικά κατάλοιπα θίγουν ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ δίχτυα καὶ τὴν ἀλιεῖα, ὅπως τοῦ Kuniholm 1982 (ναυάγιο τοῦ Yassi Ada τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ.), τῆς Powell 1996, 102-121, ἰδίως 118 κέ. (ὅπου συγκεντρώνονται τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο), τῶν Galili κ.ἄ. 2002 (γιὰ τὴ διεξοδικὴ μελέτη εὐρημάτων ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Ἰσραήλ), καὶ τῶν Piercy καὶ Bass 2004 (ναυάγιο τοῦ 11ου αἰ. μ.Χ. στὸ Serçe Limani).

38. Ἰακωβίδης 1969 (1), 453 καὶ 455, M 172. Ἰακωβίδης 1970, 355-356 (ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία), Ἰακωβίδης 1969 (3), πίν. 135β. Δημακοπούλου 1988, 244, ἀρ. 244-245. Ντούμας 1975, 372, πίν. 272 γ. Courtois 1984, 47, ἀρ. 413, εἰκ. 15,15, πίν. 21,19, καὶ Ἰακωβίδης 1989, 100, πίν. 36 α.



ἀπὸ πρωτοβυζαντινὲς θέσεις<sup>39</sup>. Ἐνα ἀνοικτὸ ἐξάλλου βαρίδι ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνό (**M30**), παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τὸ διπλωμένο βαρίδι ποῦ ἦρθε στὸ φῶς στὶς ἀγγλικὲς ἀνασκαφὲς στὸ Καστρί καὶ χρονολογεῖται τῆ ρωμαϊκῆ ἢ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ<sup>40</sup>. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι τέτοιου εἶδους διακόσμηση εἶναι εὐκόλο νὰ φθαρεῖ – ὅπως μαρτυρᾷ ἓνα ἄλλο βαρίδι τῆς ἀνασκαφῆς (**M19**) ὅπου οἱ ἀνάγλυφες γραμμὲς εἶναι ἀχνὲς καὶ ἴσα ποῦ διακρίνονται – ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν γίνεи εὐκόλο ἀντιληπτὴ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς, δὲν μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ βεβαιότητα τὰ τέχνεργά μας.

Τὰ ἐθνογραφικὰ δεδομένα μαρτυροῦν ὅτι μολύβδινα βαρίδια ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας ομάδας χρησιμοποιοῦνται σὲ διάφορους τύπους διχτυῶν. Στὰ «ἀπλάδια» (μονὰ δίχτυα), στὸν «πεζόβολο» (κυκλικὸ δίχτυ), ἀλλὰ καὶ στὰ «μανωμένα» (τετράπλευρα δίχτυα ποῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τριπλὰ φύλλα παράλληλα τοποθετημένα μεταξύ τους καὶ σταθεροποιημένα μαζί τὰ ἐξωτερικὰ φύλλα ἔχουν μεγάλους καὶ ἀραιοὺς βρόχους, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸ, μεγαλύτερων διαστάσεων, ἔχει βρόχους μικροὺς καὶ πυκνοὺς)<sup>41</sup>.

Κρίνοντας μὲ βάση τὸ ἀνοιγμα ποῦ ἀφήνουν οἱ διπλωμένες τους πλευρὲς, μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὰ περισσότερα βαρίδια τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν στερεωμένα ὄχι στὸ σκοινὶ τοῦ διχτυοῦ – ὅπως πιθανὸν συνέβαινε μὲ τὰ λιγοστὰ ποῦ παρουσιάζουν κάποιον εὐρὸ ἀνοιγμα (**M7**, **M11**, **M12** καὶ **M17**) – ἀλλὰ στὸ ἴδιο το νῆμα τοῦ<sup>42</sup>. Ἐνδειξη πάντως τῆς χρήσης τους σὲ ἐνεργὰ δίχτυα εἶναι ἡ καμπυλότητα τῆς ράχης ποῦ παρουσιάζουν ὀρισμένα (βλ. χαρακτηριστικὰ **M5-6** καὶ **M16**). Ἴσως μάλιστα ἓνα ἀπὸ τὰ βαρίδια τῆς τρίτης κατηγορίας (**M32**) νὰ ἦταν διπλωμένο, ἀλλὰ γιὰ λόγους ποῦ δὲν γνωρίζουμε νὰ τὸ ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὸ δίχτυ τοῦ μὲ σκοπὸ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν ξανά.

Ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἄποψη κατασκευῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὰ περισσότερα βαρίδια ἔχουν ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα καὶ δὲν φέρουν ἐμφανῆ κοψίματα· ἐνδειξη ὅτι προέρχονται ἀπὸ παραλληλόγραμμα πλακίδια, ὅπως αὐτὰ ποῦ βρέθηκαν στὴν ἀνα-

39. Βλ. τὰ βαρίδια στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου [Boardman 1989, 131, F 71 a, b (ὅπου ὑπάρχουν καὶ γράμματα) καὶ στὸ ναυάγιο τοῦ Yassi Ada (Kuniholm 1982, LW 31 καὶ 32), ἀλλὰ καὶ στὸν Ἅγ. Φίλωνα στὴν Κύπρο (Plat Taylor καὶ Megaw 1981, 228, ἀρ. 16, εἰκ. 48). Σὲ ἀντίθεση, τὰ διπλωμένα βαρίδια ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι στὴν πλειονότητά τους διακοσμημένα. Ἡ διακόσμηση τῶν βαριδιῶν πέρα ἀπὸ τὸ συμβολικὸ τῆς περιεχόμενου, ἔχει καὶ πρακτικὴ σημασία, καθὼς ἀποτελεῖ τὸ διακριτικὸ γνώρισμα κάθε ψαρῶ, ποῦ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο

μπορεῖ εὐκόλο νὰ κατασκευάζει ὁ ἴδιος τὰ ἀναγκαῖα βαρίδια, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναγνωρίζει τὰ δίχτυα του, Galili κ.ἄ. 2002, 188 καὶ 199. Γιὰ τὰ διακοσμημένα βαρίδια ἀπὸ τὸ μεσοβυζαντινὸ ναυάγιο τοῦ Serçe Limani, βλ. Piercy καὶ Bass 2004, 399 καὶ 400-409 (κατηγορίες Α μέχρι Κ).

40. Coldstream καὶ Huxley 1972, 213, φ 80, πίν. 63.

41. Powell 1996, 106-108 καὶ 118-120. Γιὰ τὰ δίχτυα βλ. ἐπίσης Alfaro 2010.

42. Ἰακωβίδης 1970, 355.

σκαφή (**M31** και **M33**). Τὰ τελευταῖα μάλιστα καθὼς δὲν παρουσιάζουν κανένα ἴχνος καμπυλότητας, εἶναι πιθανὸν νὰ μὴν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀκόμα<sup>43</sup>. Ἀντίθετα, ὑπάρχουν δύο βαρίδια (**M5** και **M23**), ποὺ λόγω τοῦ ἔντονα κομμένου ἄκρου τους, μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι προέρχονται ἀπὸ μεγαλύτερες, ἐπιμήκεις λωρίδες<sup>44</sup>.

Στὸν Ἅγ. Γεώργιο ὀρισμένα ἀπὸ τὰ βαρίδια τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν βρεθεῖ μαζί μὲ ὀρισμένα τῆς δεύτερης («συγκέντρωση» τῶν **M6**, **M23** και **M24**, καθὼς και «συγκέντρωση» τῶν **M14**, **M20** και **M26**). Ἡ συνύπαρξη στὸ ἴδιο δίκτυ βαριδιῶν ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς διαφορετικὲς ομάδες δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη, ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀπὸ τάφο τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. στὴν Περατὴ<sup>45</sup>. Παρόλ' αὐτά, οἱ συγκεντρώσεις τῶν τεχνέργων ποὺ εἶναι πολὺ μικρές, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ στηρίξουμε τέτοιου εἴδους σκέψεις γιὰ τὰ δίκτυα ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο. Ἀκόμα, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κάνουμε λόγο γιὰ τὸν πιθανὸ ἀριθμὸ τῶν βαριδιῶν ποὺ θὰ εἶχαν τὰ δίκτυα<sup>46</sup>.

Λαμβάνοντας ὑπόψη τὸ χαρακτῆρα τῆς θέσης, καθὼς και τὴ μαρτυρία ποὺ παρέχουν οἱ γραπτὲς πηγές, ὅπως ὀρισμένα ἐπιγράμματα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* στὰ ὁποῖα γίνεται λόγος γιὰ ἀφιέρωση δικτυῶν<sup>47</sup>, ἀλλὰ και τὰ ἴδια τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα ἀπὸ ἄλλες θέσεις ποὺ ὑπῆρχαν ἱερά, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸν Κομμὸ<sup>48</sup> και τὴν Ἰσθμία<sup>49</sup>, δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ βαρίδια ἀνήκαν σὲ δίκτυα ποὺ ἀποτελοῦσαν ἀφιερώματα.

## V. Τέχνηρα γιὰ ἀνάρτηση

Τὰ ἄγκιστρα (**X199-200**) καθὼς και οἱ ὀκτάσχημοι κρίκοι (**X201-209**) εἶναι πιθανὸν νὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἀνάρτηση τῶν γυάλινων κανδηλῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν

43. Οἱ παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ βασίζονται στὴ μακροσκοπικὴ παρατήρηση τῶν τεχνέργων. Ἀσφαλῶς, ἡ ἀπάλειψη τῶν ἰχνῶν ἀποκοπῆς λόγω διάβρωσης ἐλέγχει τὴν ἰσχὺ τῶν παρατηρήσεῶν μας.

44. Galili κ.ἄ. 2002, 195, εἰκ. 13, ὅπου παρουσιάζονται μῆτρες γιὰ τὴ χύτευση ἐπιμήκων μολύβδινων λωρίδων.

45. Στὸν τάφο βρέθηκαν συγκεντρωμένα τριάντα ἓνα βαρίδια διπλωμένα κατὰ μῆκος και τριάντα τέσσερα διπλωμένα κατὰ πλάτος, μαζί μὲ δέκα ὀξειδωμένα και παραμορφωμένα, ποὺ ἀποτελοῦσαν «ἐξαρτήματα ἐνὸς και τοῦ αὐτοῦ δικτύου», βλ. Ἰακωβίδης 1969 (1), 455, M 172, Ἰακωβίδης 1970, 355, και Δημακοπούλου 1988, 244, ἄρ. 244-245.

46. Γιὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν βαριδιῶν, βλ. Cambitoglou κ.ἄ. 2001, 732 και σημ. 72, Galili κ.ἄ. 2002, 195, καθὼς και Piercy και Bass 2004, 423-425 και σημ. 105 και 106. Γιὰ συγκεντρώσεις βαριδιῶν ποὺ πιθανὸν ἦταν στερεωμένα σὲ ἓνα δίκτυ, βλ. ἐπίσης Raubitschek 1998, 129, ἄρ. 456 (Ἰσθμία, δώδεκα βαρίδια ἀρχαϊκῆς περιόδου), και Davidson 1952, 193, ἄρ. 1449, πίν. 88 (Κόρινθος, σαράντα περίπου βαρίδια ποὺ βρέθηκαν σὲ βυζαντινὸ κατάστημα τῆς πόλης).

47. Paton 1969, 300-301, 312-315 και 346-347, ἐπιγράμματα VI.5, VI.28, VI.30 και VI.90 ἀντίστοιχα.

48. Hayes κ.ἄ. 2000, 391-392.

49. Raubitschek 1998, 121 και σημ. 16.

άνασκαφή. Σε πολλές πρωτοβυζαντινές θέσεις έχουν έρθει στο φως άγκιστρα ανάλογα με αυτά από τον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό, όπως για παράδειγμα, στην Άλυκη της Θάσου<sup>50</sup>, αλλά και στην Τορώνη<sup>51</sup> που μοιάζουν με το άγκιστρο **X199**. Επίσης, άγκιστρα από τις άνασκαφές στον Άγ. Πολύευκτο της Κων/πολης<sup>52</sup>, αλλά και στην Κολχίδα του Κιλκίς<sup>53</sup> μοιάζουν με το άγκιστρο **X200** του Άγ. Γεωργίου. Παράλληλα, οι όκτάσχημοι κρίκοι αποτελούν χαρακτηριστικό των πρωτοβυζαντινών άλυσίδων άναρτησης, και μάλιστα κανδηλών ή πολυκάνδηλων<sup>54</sup>.

Άν και τὰ τέχνηρα της άνασκαφής συνδέονται πιθανότατα με το φωτισμό, τὰ έντάξαμε σε μία διαφορετική κατηγορία, διατηρώντας μία έπιφύλαξη και άφήνοντας άνοικτό το ένδεχόμενο να χρησιμοποιούνταν και για άλλους σκοπούς<sup>55</sup>.

## VI. Φωτισμός

### A. ΚΑΝΔΗΛΗΘΕΡΕΣ

Για τή στήριξη του φυτιλιού στις κανδηλές, χρησιμοποιούνται – τουλάχιστον από την πρωτοβυζαντινή έποχή, έπιμήκη μετάλλινα έλάσματα που άναδιπλώνουν κυλινδρικά το ένα τους άκρο – στο όποιο περνά το φυτίλι – και φέρουν διπλό ή μονό στέλεχος για τή στήριξή τους στο στόμιο του σκεύους. Η ύπαρξη διπλού ή μονού στελέχους άποτελεί κριτήριο και για τήν ταξινόμησή τους<sup>56</sup>.

50. Abadie-Reynal και Sodini 1992, 97 M5, εικ. 40, πίν. 17 a, b, c, και 18 a.

51. Cambitoglou κ.ά. 2001, 754 άρ. 18.89, εικ. 174 (τὰ ανάλογα εύρήματα από τήν Τορώνη προέρχονται κυρίως από ύστερορωμαϊκά στρώματα, αλλά και μεταβυζαντινά).

52. Gill 1986, 239-241, Τύπος A, άρ. 169-189, εικ. C.

53. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2002, 285, άρ. 299 (5ος αι. μ.Χ.), όπου μάλιστα ή γυάλινη κανδήλα άναρτάται με τὰ άγκιστρα κατευθείαν από τις λαβές της.

54. Βλ. προηγούμενες ύποσημειώσεις, καθώς και ένδεικτικά τις άλυσίδες από τή Δήλο, Deonna 1938, 141, ιδίως B 5966, πίν. 53,403, τή Σαλαμίνα της Κύπρου, Chavane 1975, 71-72, άρ. 205-209, πίν. 22 και 64, αλλά και τή Σάμο, Martini και Steckner, 88, πίν. 6,3.

55. Παραδείγματος χάρη, άνάλογο άγκιστρο με το X199 από τον Άγ. Γεώργιο που βρέθηκε στην Τορώνη (βλ. Cambitoglou κ.ά. 2001, 754 άρ.

18.89, εικ. 174) σχετίζεται περισσότερο με τις ζυγαριές. Βλ. επίσης Deonna 1938, 141, για το εύρος χρήσης των άλυσίδων.

56. Για τις δύο αυτές κατηγορίες βλ. ένδεικτικά Russel 1982, 149, σημ. 14, και Olcay 2001, 80 σημ. 19. Για τις κανδηλήθρες με διπλό στέλεχος βλ. ένδεικτικά Russel 2000, 83, εικ. 5, Arena κ.ά. 2001, 424, II.4.1028-1032, αλλά και Kazanski 2003, 29, άρ. 239, 242 και 243, πίν. 21, όπου με άφορμή τὰ εύρήματα από το μοναστήρι του Συμεών του Στυλίου γίνεται άναφορά σε πολλά παραδείγματα από τήν εύρύτερη περιοχή τον έλλαδικό αλλά και τον μικρασιατικό χώρο, όπως επίσης Stylianos και Stylianos 1985, 146, εικ. 75 για μία πιθανή άπεικόνιση τέτοιων τεχνέρων σε τοιχογραφία από ύστερότερη ώστόσο έποχή. Για τις κανδηλήθρες με μονό στέλεχος, βλ. τις ύποσημειώσεις που ακολουθούν, αλλά και Piccirillo και Alliata 1994, 329, πίν. 32, 2, για τον τρόπο στήριξης της κανδηλήθρας στο καντήλι.

Οί κανδηλήθρες από την ανασκαφή είναι κυρίως χάλκινες (X210-222), ενώ υπάρχουν και κάποιες μολύβδινες (M34-38). Όλα τα σωζόμενα παραδείγματα φέρουν ένα μονάχα επίμηκες στέλεχος. Ανάλογα με τον τρόπο διαμόρφωσης του άκρου τους για την υποδοχή του φυτιλιού, μπορούν να διακριθούν σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν οί κανδηλήθρες εκείνες που το άκρο τους διαμορφώνεται κυλινδρικά (M34-35 και X210-220), ενώ στη δεύτερη αυτές που το άκρο τους κάμπτεται σχηματίζοντας είδος «θήκης» (X221-222). Αν και οί κανδηλήθρες που σώθηκαν άκέραιες είναι λίγες, το σύνολο χαρακτηρίζεται από ποικιλία ως προς το πλάτος αλλά και τη μορφή της απόληξης του στελέχους. Κάποια τέχνηρα έχουν στενό στέλεχος (X210), ενώ άλλα πλατύτερο, που όρισμένες φορές μειώνεται σταδιακά προς το άκρο (X216 και X221), ενώ άλλες φορές όχι (X211 και X213).

Τα παραδείγματα των κανδηλήθρων με μονό στέλεχος που ανήκουν στην πρώτη ομάδα και προέρχονται από άλλες θέσεις είναι πολλά· μάλιστα ή πλειονότητά τους τοποθετείται χρονολογικά στην πρωτοβυζαντινή εποχή<sup>57</sup>. Υπάρχουν βέβαια και τέχνηρα που προέρχονται από μεσοβυζαντινές θέσεις<sup>58</sup>. Αναμφίβολα, οί κανδηλήθρες της ανασκαφής συνδέονται με τις γυάλινες κανδήλες που ήρθαν στο φως και προσδιορίζονται χρονολογικά από αυτές.<sup>59</sup>

## VII. Γνέσιμο - ράψιμο

### A. ΑΓΚΙΣΤΡΑ ΑΔΡΑΧΤΙΟΥ

Διπλωμένα κωνικά ελάσματα με άγκιστροειδή απόληξη, όπως αυτά που προέρχονται από τον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό (X223-226), έμπαιναν στο πάνω μέρος του

57. Βλ. Bagatti 1948, 77, πίν. 26, φωτ. 59, 4-6 (Είν Καρίμ, ό αποκαλούμενος «Ναός της Έπίσκεψης»), Sodini και Kolokotsas 1984, 187-188, εικ. 70b (Θάσος, παλαιοχριστιανικές βασιλικές στην Άλυκή), Di Vita και Martin 1997, 392, άρ. 16, εικ. 156b, (Γόρτυνα, Πραιτώριο), Giudice κ.ά. 2000, 284, J3, πίν. 7, 9,10 (Κύπρος, Στρατόπεδο φρουράς), Rautman 2003, 141, VI-11-3, εικ. 3.67 (Κύπρος, Καλάβασσος-Κόπετρα, μέσα 7ου αι., από οικιακά μάλιστα συμφραζόμενα) και Roua 2008, 369-370, άρ. 1, 17 και 29, εικ. 20.6, 14 και 7 [Ιορδανία, έκκλησία στο Βουνό του Λαρών (πρωτοβυζαντινός ό ναός, όμως ό χρονολογικός όρίζοντας των γυάλινων τεχνέρων εκτείνεται μέχρι και τον 9ο αι.)].

58. Βλ. παραδείγματα από τη μεσοβυζαντινή βασιλική του Άγ. Άχιλλείου στην Πρέσπα

(Μουτσόπουλος 1989, 526, πίν. 50.1), όπως και από τα Νιχώρια (άρχες 11ου-άρχες 13ου αι.) στο Rosser 1983, 406, άρ. 513-514, εικ. 12-7 και 12-8, πίν. 12-8, αλλά και από την Κόρινθο των Φράγκων στο Williams και Zervos 1996, 23-24, άρ. 6, πίν. 6α (το ενδιαφέρον με τις κανδηλήθρες από την Κόρινθο είναι το γεγονός ότι μία σώζει ίχνη του φυτιλιού, ενώ επίσης έχει βρεθεί και κανδηλήθρα από σίδηρο).

59. Στην πλειονότητά του οί κανδήλες από τον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό χρονολογούνται την πρωτοβυζαντινή εποχή, και μάλιστα στον 6ο-7ο αι. Βέβαια, στο φως έχουν έρθει και ύστερότερες κανδήλες, βλ. το κεφάλαιο για τα γυάλινα τέχνηρα.

ἀδραχτιοῦ<sup>60</sup>. Ἀνάλογα παραδείγματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ διάφορες θέσεις μὲ διαφορετικὸ χρονολογικὸ ὀρίζοντα<sup>61</sup>.

Τὰ ἄγκιστρα αὐτὰ μποροῦμε νὰ τὰ συσχετίσουμε μὲ τὸ γνέσιμο τοῦ μαλλιοῦ στὴ συγκεκριμένη θέση, ἀλλὰ εἶναι ἐπίσης πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦσαν ἀφιερῶματα. Ἀφιερώσεις ἐξάλλου ἀδραχτιῶν ἀναφέρονται σὲ ἐπιγράμματα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*<sup>62</sup>.

#### B. ΒΕΛΟΝΕΣ

Οἱ τρεῖς βελόνες ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς (**X227-229**) εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογηθοῦν, καθὼς τὸ σχῆμα τέτοιων τεχνέργων παρουσιάζει σταθερότητα στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων<sup>63</sup>. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε πὼς ἀνάλογες βελόνες μὲ τὶς **X227** καὶ **X228** ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο προέρχονται ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ Κόρινθο<sup>64</sup>, τὶς ἀνασκαφὲς στὸν Ἅγ. Πολύευκτο στὴν Κων/πολη<sup>65</sup>, ἀλλὰ καὶ τὶς Σάρδεις, ὅπου καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ὡς τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ καὶ ὑστερότερα<sup>66</sup>.

#### Γ. ΔΑΧΤΥΛΗΘΡΑ (·)

Τὸ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο τέχνηργο **X230** ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο συνδέεται πιθανὸν μὲ τὸ ράψιμο, καθὼς παρουσιάζει ἀναλογίες μὲ τὶς βυζαντινὲς δακτυλῆθρες ὡς πρὸς τὸ σχῆμα – ἂν καὶ διαφοροποιεῖται ἀπὸ αὐτὲς ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση<sup>67</sup>.

60. Γιὰ μίαν συνοπτικὴ περιγραφή τῆς λειτουργίας τους, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2002, 365, ἀρ. 434, καὶ 367 (εἰκόνα).

61. Robinson 1941, 374-377, ἀρ. 1884-1892, πίν. 119. Davidson 1952, 176, ἀρ. 1223 κέ. Blinkenberg 1931, 135, ἀρ. 343, πίν. 13. Καλλιπολίτης 1961, πίν. 74. Πετράκος 1968, 127, ἀρ. 45, πίν. 52β. Aupert 1980 β, 705, εἰκ. 14. Eiwanger 1981 (2), 119, II 669 καὶ 670, πίν. 86, καὶ 121, IIIa.127, πίν. 88. Russel 1982, 137, εἰκ. 4.32, Waldbaum 1983, 62-63, ἀρ. 242, πίν. 17, καὶ 152, ἀρ. 1003, πίν. 58. Gill 1986, 253-254, ἀρ. 404, πίν. 352. Boardman 1989, 131, F62 καὶ 63, εἰκ. 53. Κοιλάκου 1992, 73, πίν. 26γ, Raubitschek 1998, 111, ἀρ. 404, Arena κ.ἄ. 2001, 345-346, II.4.196-215. Cambitoglou κ.ἄ. 2001, 748, ἀρ. 18.72, εἰκ. 173. Jilek 2005, 394 καὶ 403, B67, πίν. 238, καὶ Gaitzsch 2005, 41 καὶ 174-175, HAK 7-10, πίν. 19 καὶ 69.

62. Paton 1969, 430-431 καὶ 452-455, ἐπιγράμματα VI.247, VI.288 καὶ VI.289.

63. Davidson 1952, 173-174. Waldbaum 1983,

61-62, ἀρ. 230-238, πίν. 17. Raubitschek 1998, 112 καὶ 117, ἀρ. 416-419, πίν. 64 καὶ 65. Cambitoglou κ.ἄ. 2001, 748-749, εἰκ. 173 (18.73). Gaitzsch 2005, 40-41, 193, NA 1-8, πίν. 37, καὶ Baitinger καὶ Völling 2007, 52-56, ἀρ. 130-170, πίν. 15.

64. Davidson 1952, 176, ἀρ. 1241-1245, πίν. 78 καὶ Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2002, 372, ἀρ. 453.

65. Gill 1986, 254, ἀρ. 412-415 (Τύπος Α), εἰκ. Κ.

66. Waldbaum 1983, 62, ἀρ. 234-238, πίν. 17.

67. Βλ. τὶς δακτυλῆθρες ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Κόρινθο [Davidson 1952, 175 καὶ 178, ἀρ. 1285-1298, πίν. 79, Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2002, 372, ἀρ. 455, καὶ Wiseman 1967, 428, ἀρ. 21, πίν. 91, h (βυζαντινὴ μὲ ἐρωτηματικό)], στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης (Δρανδάκης κ.ἄ. 1979, 221, η, Δρανδάκης καὶ Γκιολές 1980, 254, 9, Δρανδάκης κ.ἄ. 1981, 250, 9), στὸ Ἄνεμούριο (Russel 1982, 136, εἰκ. 1.5), στὶς Σάρδεις [Waldbaum 1983, 62, ἀρ. 240, πίν. 17 (βυζαντινὴ ἢ ὑστερότερη)], στὸν Ἅγ. Πολύευκτο στὴν Κων/πολη (Gill 1986, 254, ἀρ. 405-411,



### VIII. Σκεύη

Ἀπὸ τὰ τέχνηρα αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ποὺ ἀπαρτίζουν σκεύη μικρῶν διαστάσεων (X231-232) καὶ λαβές (X234-237), ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κύλινδρος σκεύους (X233), ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ ὡς ἐνδιάμεσο στοιχεῖο γιὰ τὴν προσάρτηση τῆς λαβῆς μὲ τὸ στόμιο. Ἀνάλογα παραδείγματα προέρχονται ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο<sup>68</sup>, ἀλλὰ καὶ τὴν Ὀλυμπία<sup>69</sup>. Τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία χρονολογοῦνται τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδο· περίοδο κατὰ τὴν ὁποία εἶναι πιθανὸν νὰ χρονολογεῖται καὶ τὸ δικό μας τέχνηρο.

### IX. Στρατιωτικὸς ἐξοπλισμὸς<sup>70</sup>

Στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἔχουν ἔρθει στὸ φῶς τέχνηρα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ στρατιωτικὸ ἐξοπλισμὸ. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν ἴχνη χρήσης, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ μολύβδινη βολίδα (M42), ὁ κάλυκας σφαίρας (X248) ἢ ἀκόμα καὶ τὰ τμήματα ποὺ ἀναγνωρίζονται ὡς βομβίδες (X239-247). Παρολ' αὐτά, δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν στὴν κατοχὴ τοὺς τέτοιου εἴδους τέχνηρα ἢ νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐγίνε ἡ χρῆση τους.

#### A. ΣΦΑΙΡΑ ΣΦΕΝΤΟΝΑΣ

Τὸ ἀτρακτοειδὲς σχῆμα καὶ τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς συνδέει τὸ τέχνηρο αὐτό (M39) μὲ τὶς μολύβδινες σφαῖρες τῶν σφεντόνων («μολυβδίδια-μολύβδαινα») <sup>71</sup>, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου<sup>72</sup>. Ἡ «μολύβδαινα» ὅμως ἀπὸ τὰ Κύθηρα διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν πλειονότητα τῶν εὐρημάτων λόγω τῶν μεγάλων

πίν. 353-355), στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου (Boardman 1989, 131, F64, πίν. 31), στὴ Θήβα [Κοιλιάκου 1992, 72-73, πίν. 26γ (οἰκιακὰ συμφραζόμενα τέλος Που-τέλος 13ου αἰ.)], στὴν Ἰσθμία [Raubitschek 1998, 112 καὶ 117, ἀρ. 413-414, πίν. 64 (ἡ μία εἶναι βυζαντινὴ)] στὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα Ληνοῦ Ροδόπης στὸ Παπίκιον ὄρος [Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2002, 372, ἀρ. 452 (12ος-13ος αἰ.)] καὶ στὸ βυζαντινὸ σπῆτι στὴν Ἐλεύθερα [Ξανθοπούλου 2008, 313, ἀρ. 65 (τέλη 12ου-ἀρχὲς 13ου αἰ.)].

68. Robinson 1941, 243-244, κυρίως ἀρ. 967.

69. Gauer 1991, 34-35, 191, Le 77 καὶ 78 (ἀ'

τρίτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.), πίν. 19,4.

70. Θερμῆς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Κώστα Μαμαλάκη ποὺ μοιράστηκε μαζί μου τὶς γνώσεις του γιὰ τὰ ὄπλα.

71. Daremberg καὶ Saglio 1969, 1609.

72. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς «μολυβδίδες» ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (Robinson 1941, 418-443), τὴν Κόρινθο (Davidson 1952, 200, ἀρ. 1525-1527, πίν. 91), τὴν Ὀλυμπία (Baitinger 2001, 31-32 καὶ 142-143, πίν. 13), ἀλλὰ καὶ τὴν Τορώνη (Cambitoglou κ.ἄ. 2001, 723-726). Βλ. ἐπίσης πρῶιμα χρονολογημένα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κύπρο (Courtois 1984, 48-49, ἀρ. 430-440, εἰκ. 15,1-6 καὶ 20-24, πίν. 21,18).



λων διαστάσεων και του βάρους της. Παρόμοιο τέχνηργο έχει βρεθεί στην Κνωσό και έχει συσχετιστεί με τους Άχαιούς εισβολείς<sup>73</sup>.

#### Β. ΒΟΛΙΔΕΣ

Οί βολίδες από τον Άγ. Γεώργιο στο Βουνό (**M40-42**) που ανήκουν σε έμπροσθογεμή πυροβόλα λειόκανα όπλα – πιστόλες ή τυφέκια, μπορούν να χρονολογηθούν από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα<sup>74</sup>. Καθώς έχουν διαφορετική διάμετρο, είναι πιθανόν ότι χρησιμοποιούνταν από διαφορετικά όπλα. Ένδειξη χρήσης αποτελεί το γεγονός ότι μία βολίδα (**M42**) έχει χάσει το σφαιρικό της σχήμα λόγω, μάλλον, πρόσκρουσης.

#### Γ. ΒΟΜΒΙΔΕΣ (:)

Πολλά είναι τα τμήματα από χυτό χαλκό που έχουν καμπύλο σχήμα και είναι αποκρουσμένα από όλες τους τις πλευρές (**X239-247**). Αυτά έχουν όμαλη την έξωτερική και τραχιά την έσωτερική τους επιφάνεια, ενώ το πάχος των περισσότερων είναι 0.003 μ. Λαμβάνοντας υπόψη το σχήμα, την κατάσταση διατήρησης και τη διασπορά τους στο χώρο, καθώς και το γεγονός πως όρισμένα (**X240-242**) φέρουν διαμπερείς όπες, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα τμήματα αυτά ανήκαν σε βομβίδες σφαιρικής μορφής – αν και ο χαλκός ως υλικό κατασκευής τέτοιων τεχνέργων είναι ασυνήθιστος. Μέσω των όπων γινόταν ή γόμωση με έκρηκτική ύλη αλλά και ή πυροδότηση με τη θρυαλλίδα.

#### Δ. ΚΑΛΥΚΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ

Η σφαίρα (**X248**), όπως αποκαλύπτει το διαμέτρημά της, προέρχεται από μικρό πυροβόλο όπλο, που ίσως χρησιμοποιήθηκε για λόγους προσωπικής προστασίας. Η επιγραφή στη βάση του κάλυκα φανερώνει πως ή σφαίρα κατασκευάστηκε μετά το 1912, που αποτελεί τη χρονιά ένωσης της εταιρείας "Remington Arms" με τη "Union Metallic Cartridge"<sup>75</sup>.

#### Ε. ΕΛΑΣΜΑΤΑ ΠΑΝΟΠΛΙΑΣ Ή ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΛΑΒΗΣ ΜΑΧΑΙΡΙΟΥ (:)

Όμοιο τέχνηργο με τα χάλκινα κυρτά ελάσματα που βρέθηκαν στον Άγ. Γεώργιο (**X249-250**), έχει έρθει στο φως στην Κόρινθο· χρονολογείται στην ρωμαϊκή εποχή και εικάζεται ότι προέρχεται από πανοπλία<sup>76</sup>. Από την άλλη μεριά, ανάλογα τέχνηργα από την κεντρική Ευρώπη, τη Σερβία και τη Βουλγαρία χρησιμοποιούνταν ως επιθήματα στη λαβή μαχαιριών (προσαρμόζονταν στην απόληξή της) και χρονολογούνται

73. Evans 1964, 344-345, εικ. 196.

74. Για την ιστορία των φορητών όπλων, βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, Λαρούς, Μπριτάνικα*, 15, 86-87.

75. [www.remington.com/library/history/company\\_history.asp](http://www.remington.com/library/history/company_history.asp) (τελευταία πρόσβαση 17/10/2006).

76. Davidson 1952, 203, άρ. 1575, πίν. 93.

ἀπὸ τὸν 16ο ὡς καὶ τὸν 19ο αἰ.<sup>77</sup>. Μιὰ τέτοια λειτουργία καὶ χρονολόγηση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ γιὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὰ Κύθηρα.

## Χ. Ἐκκλησιαστικὸς ἐξοπλισμὸς

«ΦΕΓΓΙΟ»

Ἀπὸ εἰκόνα ποὺ βρισκόταν στὶς γειτονικὲς ἐκκλησίες τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἢ τῆς Παναγίας προέρχεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ ἀργυρὸ «φεγγίο»<sup>78</sup>, τὸ φωτοστέφανο δηλαδή, ποὺ περισυλλέχθηκε (**Αργ1**).

Τὸ τέχνηργο αὐτὸ ποὺ πιθανὸν χρονολογεῖται τὸν 19ο αἰ., παρέχει μαρτυρία γιὰ τὸν λειτουργικὸ ἐξοπλισμὸ καὶ τὴν ὄψη τῶν εἰκόνων στὶς συγκεκριμένες ἐκκλησίες. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ὑπόθεση ποὺ κάνει ὁ ντόπιος ἐρευνητὴς Καλλίγερος πὼς ἡ ἀμφιπρόσωπη εἰκόνα ποὺ ἀπεικονίζει στὴ μία ὄψη τὴν Παναγία καὶ στὴν ἄλλη τὸν Ἁγ. Γεώργιο, καὶ βρίσκεται σήμερα στὴν Ἁγία Μόνη, προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνό<sup>79</sup>.

## XI. Καρφιὰ - σύνδεσμοι

Πολυπληθὴ εἶναι τὰ καρφιὰ ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ διαφορετικὸ ὕλικό, σίδηρο (**Σ2-15**), χαλκό (**Χ251-272**), ἀλλὰ καὶ μόλυβδο (**M43**), καὶ ἔχουν ποικίλες διαστάσεις. Μὲ βάση αὐτὲς μποροῦμε νὰ κάνομε ὑποθέσεις γιὰ τὴ χρήση τους<sup>80</sup>.

Τὰ καρφιὰ μεγάλου μεγέθους (**Σ2-13** καὶ **Χ268**) εἶναι πιθανὸν ὅτι προσηλώνονταν σὲ ξύλινα - ἀρχιτεκτονικὰ κυρίως - στοιχεῖα<sup>81</sup>. Ἴσως ἡ ἀγκιστροειδῆς ἀπόληξη ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὀρισμένα (**Σ11-13**) νὰ σχετίζεται μὲ τὴν πρακτικὴ νὰ στρέφουν τὸ προεξέχον ἄκρο τοῦ καρφιοῦ πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ξύλου<sup>82</sup>.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ καρφιὰ μικρότερων διαστάσεων (**Χ251-253**, **M43**, ἀλλὰ ἴσως καὶ **Σ14**), αὐτὰ χρησιμοποιοῦνταν κυρίως ὡς διακοσμητικά. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ

77. Pletnyov 2000-2001. Βλ. ὅμως καὶ Μουτσόπουλος 2002, 118, εἰκ. 352 (Φ 1148), ὅπου παρόμοιο τέχνηργο ἐρμηνεύεται ὡς «ἐμπρόσθιο πέταλο τσαγγίου» [=εἶδος ὑποδήματος].

78. Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου 1980, 23-24.

79. Καλλίγερος 1998, 202. Ἡ Θεοτόκος στὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Μόνης καὶ ἡ Παναγία ἢ Μυρτιδιώτισσα ἀποτελοῦν τὶς πιὸ γνωστὲς εἰκόνες στὸ νησί τῶν Κυθέρων ποὺ φέρουν

ἀργυρὲς ἐπενδύσεις. Ἡ ἐπένδυση μάλιστα τῆς Μυρτιδιώτισσας εἶναι ἔργο τοῦ ντόπιου τεχνίτη Νικόλαου Σπιθάκη, βλ. στὸ ἴδιο, 204.

80. Waldbaum 1983, 68, Hijmans 2003, 131, Gaitzsch 2005, 52-53.

81. Γιὰ τὰ πλεονεκτήματα στὴ χρήση σιδερένιων ἢ χάλκινων καρφιῶν, βλ. Hayes κ.ἄ. 2000, 384.

82. Hijmans 2003, 131.

παρουσία μιᾶς ομάδας χάλκινων καρφιῶν πολὺ μικρῶν διαστάσεων (X254-267) ποὺ εἶναι πιθανὸν νὰ χρησίμευαν εἴτε σὲ κομπῆς ξυλουργικῆς κατασκευῆς, εἴτε στὴ μεταλλοτεχνία.

## XII. Τέχνηργα μὲ ἀδιάρθρωση χρήση

Κάποια τέχνηργα φτιαγμένα ἀπὸ χαλκὸ (X274-285), σίδηρο (Σ17-20), ἀλλὰ καὶ μόλυβδο (M44-45) γιὰ τὴ χρήση τῶν ὁποίων δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ σιγουριά, ἐπιλέξαμε νὰ μὴν τὰ ἐντάξουμε στὶς κατηγορίες ποὺ δημιουργήσαμε παραπάνω, ἀλλὰ νὰ τὰ συμπεριλάβουμε σὲ αὐτὴ τὴν ξεχωριστὴ ἐνότητα.

### ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ<sup>83</sup>

#### Περώνες

**X176.** (93/A57/X. 95).

**Περώνη** (σχ. 1, πίν. 1).

Μ. 6.4, διάμ. στελέχους 0.1, διάμ. κεφαλῆς 0.4. Χάλκινη περόνη ἀπὸ δύο συγκολλώμενα τμήματα μὲ στέλεχος κυκλικῆς διατομῆς, ὀξυκόρυφη ἀπόληξη καὶ σφαιρικὴ κεφαλὴ τὴν ὁποία περιτρέχει ἀσυνεχῆς, κυματοειδῆς ἐγχάραξη.

**X177.** (93/A43/X. 82).

**Περώνη** (σχ. 2, πίν. 1).

Μ. 3.15, διάμ. στελέχους 0.1, διάμ. κεφαλῆς 0.2. Χάλκινη, στρεβλωμένη περόνη μὲ στέλεχος κυκλικῆς διατομῆς, ὀξυκόρυφη ἀπόληξη καὶ σφαιρικὴ κεφαλὴ τὴν ὁποία περιτρέχει ἀσυνεχῆς, ἐγχάρακτη γραμμῆ.

#### Ἀναδιπλωμένα σύρματα

**X178.** (93/A57/X. 97).

**Ἀναδιπλωμένο σύρμα** (σχ. 3, πίν. 1).

Μ. 6.1, διάμ. 0.075.

Χάλκινο σύρμα, ἐλλειπὲς ὡς πρὸς τὸ ἓνα τοῦ ἄκρο. Τὸ ἄλλο καμπυλώνεται ἐλικοειδῶς, ἐνῶ τμῆμα τοῦ σύρματος ἀναδιπλώνεται δύο φορὲς σπειροειδῶς.

**X179.** (93/A41/X. 70).

**Ἀναδιπλωμένο σύρμα** (σχ. 4, πίν. 1).

Μ. 4.1, διάμ. 0.075.

Χάλκινο σύρμα ἐλλειπὲς ὡς πρὸς τὸ ἓνα τοῦ ἄκρο. Τὸ ἄλλο καμπυλώνεται, ἐνῶ τμῆμα τοῦ σύρματος ἀναδιπλώνεται δύο φορὲς σπειροειδῶς.

**X180.** (93/A57/X. 96).

**Ἀναδιπλωμένο σύρμα α.** (σχ. 5, πίν. 1), **β.** (σχ. 6, πίν. 1).

Μ. α) 5.9 β) 2.9 γ) 4.2.

Διάμ. 0.1

α) Χάλκινο σύρμα ἐλλειπὲς ὡς πρὸς τὸ ἓνα τοῦ ἄκρο· τὸ ἄλλο καμπύλο. Τμῆμα τοῦ σύρματος ἀναδιπλώνεται δύο φορὲς σπειροειδῶς.

β) Χάλκινο σύρμα ἐλλειπὲς ὡς πρὸς τὰ ἄκρα

83. Οἱ συντομογραφίες ἀκολουθοῦν τὶς ἀντίστοιχες γιὰ τὰ γυάλινα τέχνηργα.

του, τμήμα τοῦ ὁποῖου ἀναδιπλώνεται δύο φορές σπειροειδῶς.

γ) Τμήμα καμπύλου χάλκινου σύρματος.

**X181.** (93/A57/X. 98).

**Ἀναδιπλωμένο σύρμα.**

Μ. α) 2.7 β) 6.9.

Διάμ. 0.075.

α) Χάλκινο σύρμα, ἔλλιπες ὡς πρὸς τὸ ἓνα του ἄκρο. Τὸ ἄλλο ἀναδιπλώνεται ἑλικοειδῶς.

β) Χάλκινο σύρμα ἔλλιπες ὡς πρὸς τὰ ἄκρα του ποῦ ἀναδιπλώνεται σὲ σχῆμα ἡμικυκλίου.

**X182.** (93/A57/X. 96).

**Τμήμα ἀναδιπλωμένου σύρματος.**

Μ. 4.2, διάμ. 0.075.

Ἀποσπασματικὰ σωζόμενο χάλκινο σύρμα ποῦ ἀναδιπλώνεται σπειροειδῶς στὸ ἄκραῖο του τμήμα.

**X183.** (93/A46/X. 83).

**Τμήμα ἀναδιπλωμένου σύρματος.**

Μ. 8.2, διάμ. 0.075.

Ἀποσπασματικὰ σωζόμενο χάλκινο σύρμα μὲ ἔντονα καμπύλο τὸ ἓνα του ἄκρο.

**X184.** (93/A60/X. 100).

**Τμήματα ἀναδιπλωμένων συρμάτων.**

Μ. α) 6.4 β) 4.4.

Διάμ. 0.075.

α) Χάλκινο σύρμα ἔλλιπες ὡς πρὸς τὸ ἓνα του ἄκρο· τὸ ἄλλο ἀναδιπλώνεται σπειροειδῶς.

β) Ἐλλιπες ὡς πρὸς τὰ ἄκρα του χάλκινο σύρμα, τμήμα τοῦ ὁποῖου καμπυλώνεται.

**X185.** (93/A57/X. 122 κοσκίνισμα).

**Τμήματα ἀναδιπλωμένου σύρματος.**

Μ.σ. μ. 5, διάμ. 0.075.

Τέσσερα τμήματα ἀπὸ χάλκινο λεπτὸ σύρμα ποῦ καμπυλώνεται.

*Καρφίτσες*

**X186.** (93/A57/X. 24).

**Καρφίτσα** (πίν. 1).

Μ. 3, μ.πλ. 0.5, β. 0.9 γρ.

Ἀκέραια, χάλκινη καρφίτσα μὲ ἀτρακτοειδῆ κοιλὴ κεφαλὴ, διακοσμημένη στὸ κέντρο της μὲ ἕλικες.

**X187.** (93/A55/X. 94).

**Καρφίτσα** (πίν. 1).

Μ. στελέχους 4.8, πλ. 0.3, π. 0.1 μ.

Μ. κοσμήματος 3.1, πλ. 2.2.

β. 5.8 γρ.

Χάλκινη καρφίτσα ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ζευγὸς παπουτσιῶν μὲ μυτερὴ ἀπόληξη διακοσμημένα μὲ φυτικὸ κόσμημα καὶ μὲ ἔνθετα φύλλα, πάνω σὲ ἐπίμηκες στέλεχος ὅπου καὶ τὸ ἔλλιπες κούμπωμα.

*Μανικετόκουμπα*

**X188.** (92/Περὶ συλλογὴ νότια τοῦ ναοῦ).

**Μανικετόκουμπο** (πίν. 1).

Κεφαλὴ: μ. 1.3, πλ. 1, π. 3.

Κεφαλὴ κουμπώματος: μ.μ. 1.8, πλ. 0.6.

β. 2.4 γρ.

Χάλκινο μανικετόκουμπο ποῦ ἔχει τετράγωνη κεφαλὴ μὲ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα. Φέρει ἐπιπεδὸ γλυφὴ διακόσμηση ἀπὸ κισσόφυλλα καὶ κούμπωμα μὲ ἀτρακτοειδῆ κεφαλὴ.

**X189.** (92/Περὶ συλλογὴ βόρεια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου).

**Μανικετόκουμπο** (πίν. 1).

Διαστάσεις κεφαλῆς: μ. 1.7, πλ. 1.7, π. 0.3.

Διάμ. κεφαλῆς κουμπώματος 1.2.

β. 3.7 γρ.

Χάλκινο μανικετόκουμπο ποῦ ἔχει τετράγωνη κεφαλὴ μὲ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα διακοσμημένη μὲ φολίδες καὶ στρογγυλὴ πὴν κεφαλὴ τοῦ κουμπώματος.

**X190.** (93/Γ, Βόρεια τοῦ τομέα Α/Χ. 29).

**Μανικετόκουμπο** (πίν. 1).

Μ. διάμ. 1.5, β. 8.5 γρ.

Χάλκινο κούμπωμα ἀπὸ μανικετόκουμπο μὲ ὠοειδοῦς σχήματος κεφαλὴ διακοσμημένη μὲ στιγμές.

*Κουμπιά***X191.** (93/A42/X. 79).**Κουμπί** (πίν. 1).

Διάμ. 1.4, π. 0.175.

Χάλκινο, δισκοειδές κουμπι με λεία τη μία επιφάνεια. Η άλλη έχει στο κέντρο της εξόγκωμα όπου προσαρτάται ή ένθετη έλλειψοειδής λαβή. Πάνω από τη λαβή επιγραφή "EXTRA", ενώ κάτω επιγραφή "RICH" και οι δύο μέσα σε πλαίσιο. Στο ένδιάμεσο της περιφέρειας αναπτύσσεται φυτική διακόσμηση.

**X192.** (93/A11/X. 22).**Κουμπί** (πίν. 1).

Διάμ. 1.4, π. 0.1.

Χάλκινο, δισκοειδές κουμπι με αποκρουσμένο το τμήμα της λαβής γύρω από την οποία έλαφρώς ύπερυψωμένος δίσκος.

**X193.** (93/Γ, Νότια του τομέα Β).**Κουμπί** (πίν. 1).

Διάμ. 1.4, π. 0.1.

Χάλκινο, δισκοειδές κουμπι με επίπεδη κεφαλή που σχηματίζει περιχειλίωμα στο πίσω μέρος, όπου έγκάρσια λαβή αποκρουσμένη.

*Ωτογλυφίδες***X194.** (Περισυλλογή νότια του ναού).**Ωτογλυφίδα** (σχ. 7, πίν. 2).

Μ. 1.6, διάμ. 0.3.

Πλ. κεφαλής 0.7.

Χάλκινο στέλεχος, έλλιπές ως προς το μεγαλύτερο τμήμα του, στο ένα άκρο του οποίου σώζεται ή πεπλατυσμένη κεφαλή.

**X195.** (94/E4/X. 7).**Ωτογλυφίδα** (σχ. 8, πίν. 2).

Μ. 3.85, διάμ. 0.2.

Πλ. κεφαλής 0.3, π. 0.075.

Χάλκινο στέλεχος έλλειψοειδούς διατομής, έλλιπές ως προς το ένα άκρο με πεπλατυσμένη κεφαλή.

*Λαβίδα/Έργαλειο***X196.** (93/ΣΤ1/X. 1).**Λαβίδα** (σχ. 9, πίν. 2).

Μ. 12.5, διάμ. στελέχους 0.2, μ. πλ. 0.3.

Χάλκινο στέλεχος κυκλικής διατομής που κάμπτεται και απολήγει σε πεπλατυσμένα άκρα ορθογώνιας διατομής.

**X197.** (94/Λ. 3 ΟΜ6/X. 8).**Έργαλειο (ς)** (σχ. 10, πίν. 2).

Μ. 12.7, διάμ. 0.2.

Χάλκινο στέλεχος στρογγυλής διατομής αποκρουσμένο στα πεπλατυσμένα άκρα. Το ένα έχει διχαλωτή απόληξη.

*Σταθμίο/Βάρη***M1.** (92/Περισυλλογή νότια του ναού).**Σταθμίο** (σχ. 11).

Μ. 2.7, πλ. 2.4, μ.π. 1, β. 87.1 γρ.

Μολύβδινο, σχεδόν τετράγωνο σταθμίο με έλαφρώς καμπύλη τη μία επιφάνεια κοίλη την άλλη και αποστρογγυλεμένα άκρα.

**M2.** (93/Γ, Χώρος νότια του τομέα Α/Μόλ. 13).**Βάρος (ς)** (πίν. 2).

Μ.μ. 4.8, μ.πλ. 4.3, μ.π. 0.6, β. 57.4 γρ.

Μολύβδινο έλλειψοειδές τέχνηργο με άδρη και έλαφρώς καμπύλη τη μία επιφάνεια και επίπεδη την άλλη, όπου και χαραγμάτα. Φέρει διαμπερή όπή.

**M3.** (94/Δ Σημείο 11/Μόλ. 4).**Βάρος (ς)** (πίν. 2).

Ύψ. 1.1, μ.μ. 2.2, μ.πλ. 1.2, β. 11.3 γρ.

Μολύβδινο τέχνηργο ακανόνιστα ήμισφαιρικού σχήματος με μία επιφάνεια έδρασης.

*Άγκίστρι/Βαρίδια***X198.** (94/ΣΤ7/X. 4).**Άγκίστρι** (σχ. 12, πίν. 2).

Ύψ. 2.9.

Άκέραιο χάλκινο άγκίστρι που έχει πεπλατυσμένη και κεκλιμένη λαβή καθώς και καμπύλο άγκώνα που καταλήγει σε τριγωνική ακίδα.

**M4.** (93/Γ, Χώρος βόρεια του τομέα Α/Μόλ. 1).**Βαρίδι** (σχ. 13, πίν. 2).

Μ. 6.6, πλ. 1, π. 0.2, διάμ. όπής 0.175, β. 19.2 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, διακοσμημένο με διαγώνιες ραβδώσεις που ὀρίζονται στὰ ἄκρα ἀπὸ διπλές, ἐγκάρσια τοποθετημένες.

**M5.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τοῦ τομέα Α/Μόλ. 3).  
**Βαρίδι** (πίν. 2).

Μ. 4.5, πλ. 1.7, μ.π. 0.2, β. 17.6 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος καὶ ἀποκρουσμένο σὲ μικρὸ τμήμα τοῦ μολύβδινο βαρίδι, ἀποστρογγυλεμένο στὸ ἓνα του ἄκρο καὶ κομμένο στὸ ἄλλο.

**M6.** (92/Μόλ. 10).

**Βαρίδι** (πίν. 2).

Μ. 3.75, πλ. 1.5, μ.π. 0.2, διάμ. ὀπῆς 0.15, β. 15.6 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο στὰ ἄκρα του.

**M7.** (93/Α45/Μόλ. 2).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 4.8, μ.πλ. 1.6, μ. διάμ. 0.55, μ.μ. ἀνοίγματος 0.55, β. 26.6 γρ.

Μολύβδινο βαρίδι που διπλώνεται κυλινδρικά. Ἴχνη σιδήρου στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

**M8.** (93/Γ, Χῶρος νότια τοῦ τομέα Α/Μόλ. 12).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 4.8, μ.πλ. 1.8, μ.π. 0.2, διάμ. ὀπῆς στὸ ἓνα ἄκρο 0.3, β. 17.2 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι.

**M9.** (94/Β20/Μόλ. 6).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 3.9, μ.πλ. 1.5, μ.π. 0.2, β. 15.2 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἀποστρογγυλεμένο στὸ ἓνα ἄκρο του, κομμένο στὸ ἄλλο.

**M10.** (94/Ζ1.2 ἀπὸ περισυλλογὴ κοίλου/Μόλ. 2).

**Βαρίδι**

Μ.σ. μ. 4.9, πλ. 2.3, μ.π. 0.3, β. 38.7 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο κατὰ τόπους.

**M11.** (93/Γ, Βόρεια Ἄνδηρα).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 4.85, πλ. 1.6, μ.μ. ἀνοίγματος 0.45, β. 14.75 γρ.  
Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι.

**M12.** (93/Γ, Βόρεια Ἄνδηρα).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 3.5, πλ. 1.7, μ.π. 0.2, μ.μ. ἀνοίγματος 0.2, β. 22.7 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι.

**M13.** (93/Γ, Βόρεια Ἄνδηρα).

**Βαρίδι.**

Μ.μ. 2.75, πλ. 1.8, π. 0.15, β. 7.9 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι.

**M14.** (92/Μόλ. 24).

**Βαρίδι** (σχ. 14, πίν. 3).

Μ.σ. μ. 5.6, μ.πλ. 1.7, μ.π.πλακιδίου 0.4, διάμ. ὀπῆς 0.2, β. 28.1 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἔλλιπες ὡς πρὸς τμήμα τοῦ ἐνὸς ἄκρου.

**M15.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τοῦ τομέα Α/Μόλ. 2).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 2.8, πλ. 1.1, μ.π. 0.25, σύν. π. 0.5, β. 10 γρ.  
Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι.

**M16.** (93/Περισυλλογὴ νότια τοῦ τομέα Β).

**Βαρίδι** (σχ. 15, πίν. 3).

Μ. 4.1, μ.πλ. 1.6, π. 0.2, β. 23.8 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο κατὰ τόπους.

**M17.** (92/Περισυλλογὴ νότια τοῦ ναοῦ).

**Βαρίδι** (σχ. 16, πίν. 3).

Μ. 5.25, πλ. 1.5, μ.π. 0.35, μ.μ. ἀνοίγματος 0.4, β. 36.8 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο κατὰ τόπους.

**M18.** (93/Α45/Μόλ. 3).

**Βαρίδι.**

Μ. 4.5, πλ. 0.8, π. 0.3, β. 6.55 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μήκος μολύβδινο βαρίδι, ἔντονα ἀποκρουσμένο κυρίως στὸ κάτω τμήμα· φέρει ἴχνη σιδήρου.



**M19.** (92/Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Βαρίδι** (σχ. 17, πίν. 3).

Μ. 3.2, πλ. 1.4, μ.π. 0.2, διάμ. ὀπῆς 0.15, β. 23.9 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μῆκος μολύβδινο βαρίδι ποῦ κάμπτεται στὰ δύο. Σώζει ἴχνη διακόσμησης μὲ διαγώνιες ραβδώσεις.

**M20.** (92/Μόλ. 23).

**Βαρίδι.**

Μ. 2.5, πλ. 1.4, π. 0.2, β. 9.7 γρ.

Διπλωμένο κατὰ μῆκος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο στὸ ἓνα ἄκρο.

**M21.** (93/Γ, Βόρεια Ἴνδηρα).

**Βαρίδι** (σχ. 18, πίν. 3).

Μ. 2, πλ. 1.6, μ.π. 0.2, β. 6.5 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι.

**M22.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τοῦ τομέα Α/Μόλ. 11).

**Βαρίδι** (εἰκ. 12).

Μ. 1.5, πλ. 1.3, π. 0.2, β. 5.4 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι.

**M23.** (92/Μόλ. 11).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 2.6, πλ. 1.4, π. 0.15, β. 9.75 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι, κομμένο στὸ ἓνα του ἄκρο.

**M24.** (92/Μόλ. 12).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 1.5, πλ. 1.5, σύν. π. 0.4, β. 5.2 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι.

**M25.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τοῦ τομέα Α/Μόλ. 11).

**Βαρίδι.**

Μ. 1.5, πλ. 1.35, σύν.π. 0.6, β. 5 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι.

**M26.** (92/Μόλ. 23).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 2.5, πλ. 1.4, β. 9.6 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο στὸ ἓνα ἄκρο.

**M27.** (94/Δ, Σημεῖο 9/Μόλ. 3).

**Βαρίδι.**

Μ. 2.6, πλ. 1.7, π. 0.1.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο κατὰ τόπους.

**M28.** (92/Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Βαρίδι.**

Μ. 1.6, πλ. 1.8, μ.π. 0.3, β. 3.6 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι, ἀποκρουσμένο κατὰ τόπους.

**M29.** (92/Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Βαρίδι.**

Μ. 1.65, πλ. 1.8, π. 0.2, σ.π. 0.4, β. 5.8 γρ.

Διπλωμένο κατὰ πλάτος μολύβδινο βαρίδι.

**M30.** (94/Η8/Μόλ. 3).

**Βαρίδι** (σχ. 19, πίν. 3).

Μ. 6.2, πλ. 2.8, π. 0.2, β. 29.1 γρ.

Μολύβδινο, ἐπίμηκες πλακίδιο ποῦ φέρει στὴ μία ἐπιφάνεια κατὰ μῆκος κεντρικὴ ράβδωση καὶ ἑκατέρωθεν διαγώνιες.

**M31.** (93/Β2/Μόλ. 1).

**Βαρίδι** (πίν. 3).

Μ. 3.6, πλ. 3.3, π. 0.2, β. 19.2 γρ.

Μὴ διπλωμένο μολύβδινο πλακίδιο.

**M32.** (93/Α37/Μόλ. 1).

**Βαρίδι** (σχ. 20, πίν. 3).

Μ. 4.5, πλ. 2.1, π. 0.2, β. 11.5 γρ.

Μολύβδινο, ἐπίμηκες βαρίδι ἡμικυκλικῆς διατομῆς.

**M33.** (94/Η4/Μόλ. 2).

**Βαρίδι.**

Μ. 3.6, πλ. 2.65, π. 0.3, β. 17.1 γρ.

Μολύβδινο πλακίδιο παραλληλόγραμμου σχήματος, διαβρωμένο στὴ μία του γωνία.

*Ἄγκιστρα/Κρίκοι*

**Χ199.** (94/Ζ1/Χ. 1).

**Ἄγκιστρο** (σχ. 21, πίν. 3).

Μ. ἄγκιστρον 4.9, μ. κρίκου 2.1.

Χάλκινο ἄγκιστρο καὶ ὀκτάσχημος κρίκος.

**Χ200.** (94/Θ9/Χ. 29).

**Ἄγκιστρο** (σχ. 22, πίν. 3).

Μ. ἄγκιστρου 2.5, μ. κρίκου 2.5.

Χάλκινο ἄγκιστρο μὲ ἑλικοειδῆ ἀναδιπλωση στὸ ἓνα ἄκρο· στὸ ἄλλο σχηματίζει θηλιά. Ὀκτάσχημος κρίκος συνδέει τὸ ἄγκιστρο μὲ στρεβλωμένο στέλεχος ποῦ ἔχει καὶ τὰ δύο του ἄκρα διαμορφωμένα σὲ θηλιές.

**Σ1.** (93/A37/Σ. 3).

**Κρίκος** (σχ. 23, πίν. 4).

Διάμ. 2.4, π. 0.5.

Ἀποσπασματικά σωζόμενος σιδερένιος κρίκος, ἔντονα ὀξειδωμένος.

**Χ201.** (94/E4/Χ. 10).

**Κρίκοι** (σχ. 24, πίν. 4).

Μ. α) 2.25 β) 2.3.

Δύο χάλκινοι, ὀκτάσχημοι κρίκοι ποῦ συνδέονται μεταξύ τους· ὁ ἓνας ἑλλιπής.

**Χ202.** (93/Γ, Νότια Ἄνδηρα).

**Κρίκοι** (σχ. 25, πίν. 4).

α) Μ. 2.5, διάμ. 0.425.

β) Μ. 2.7, μ.π. 0.5.

Δύο χάλκινοι, ὀκτάσχημοι κρίκοι ποῦ συνδέονται μεταξύ τους.

**Χ203.** (92/Χ. 70).

**Κρίκος.**

Μ. 2.4, διάμ. 0.3.

Ἐλλιπής ὡς πρὸς τὰ ἄκρα του χάλκινος, ὀκτάσχημος κρίκος.

**Χ204.** (94/Θ9/Χ. 26).

**Κρίκος** (πίν. 4).

Μ. 2.5, διάμ. 0.3.

Χάλκινος, ὀκτάσχημος κρίκος.

**Χ205.** (94/Π1/Χ. 1).

**Κρίκος** (πίν. 4).

Μ. 2.6, διάμ. 0.3.

Χάλκινος, ὀκτάσχημος κρίκος.

**Χ206.** (94/Γ3/Χ. 7).

**Κρίκος** (πίν. 4).

Μ. 2.3, μ. διάμ. 0.35.

Χάλκινος, ὀκτάσχημος κρίκος.

**Χ207.** (94/Β1/Χ. 1).

**Κρίκος.**

Μ. 2.3, διάμ. 0.2.

Χάλκινος, ὀκτάσχημος κρίκος, τὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ὁποῦ νεύει πρὸς τὰ ἔξω.

**Χ208.** (94/Η1/Χ. 1).

**Κρίκος** (σχ. 26, πίν. 4).

Μ. 3.6, μ. διάμ. 0.45.

Χάλκινος, ὀκτάσχημος κρίκος, τὸ ἓνα τμήμα τοῦ ὁποῦ ἔχει μεγαλύτερο ἄνοιγμα ἀπὸ τὸ ἄλλο.

**Χ209.** (94/Γ3/Σίδ. 4).

**Κρίκος** (πίν. 4).

Μ. 2.2, πλ. 0.5.

Τμήμα χάλκινου, ὀκτάσχημου κρίκου. Φέρει ἐγχάραξη στὴ μία του ἐπιφάνεια.

*Κανδηλήθρες*

**Μ34.** (94/Η29/Μόλ. 8).

**Κανδηλήθρα** (σχ. 27, πίν. 4).

Ἐνδεικτ. μ. 4.1, πλ. 0.8, μ.π. 0.2.

Μολύβδινη λωρίδα μὲ κυλινδρικά διαμορφωμένο τὸ ἓνα της ἄκρο.

**Μ35.** (94/Η12/Μόλ. 5).

**Κανδηλήθρα** (πίν. 4).

Μ.πλ. 0.85, π. 0.15.

Μολύβδινη, πολλαπλῶς καμπτόμενη κανδηλήθρα μὲ κυλινδρικά διαμορφωμένο τὸ ἓνα της ἄκρο.

**Μ36.** (94/Β1/Μόλ. 2).

**Κανδηλήθρα (;** (πίν. 4).

Μ.σ. μ. 4.35, μ.πλ. 0.6, π. 0.15.

Ἐπιμήκης μολύβδινη λωρίδα ποῦ ἀναδιπλώνει τὸ ἓνα της ἄκρο.

**Μ37.** (94/ΣΤ7/Μόλ. 1 (κόσκινο).

**Κανδηλήθρα (;**

Μ.σ. μ. 2.7, πλ. 0.8, π. 0.1.

Τμήμα μολύβδινης λωρίδας ποῦ ἀναδιπλώνεται.

**Μ38.** (93/Β4/Μόλ. 2 κοσκίνισμα).

**Κανδηλήθρα (;**

Μ. 4.4, μ.πλ. 0.7.

Ἐπιμήκης, μολύβδινη λωρίδα, τὸ πλάτος τῆς ὁποίας μειώνεται προσθευτικά πρὸς τὸ ἓνα ἄκρο.

**X210.** (93/Γ, Βόρεια του τομέα Α/Χ. 38).

**Κανδηλήθρα** (σχ. 28, πίν. 4).

Μ. 5.1, μ.πλ. 0.7, διάμ. 0.4.

Άκέραια, καμπτόμενη, χάλκινη κανδηλήθρα που αναδιπλώνει κυλινδρικά το ένα της άκρο.

**X211.** (92/Χ. 90).

**Κανδηλήθρα** (σχ. 29, πίν. 4).

Σ.μ. 5.8, πλ. 1, διάμ. 0.4.

Τμήμα χάλκινη κανδηλήθρας που αναδιπλώνει κυλινδρικά το ένα της άκρο.

**X212.** (94/Ε-Θ30/Χ. 61).

**Κανδηλήθρα** (πίν. 4).

Σ.μ. 5.4, πλ. 0.8.

Άρκετα διαβρωμένη χάλκινη κανδηλήθρα, το πλάτος της οποίας μειώνεται προοδευτικά προς το ένα της άκρο· το άλλο αναδιπλώνεται κυλινδρικά.

**X213.** (93/Γ, Χώρος νότια του τομέα Α/Χ. 18).

**Κανδηλήθρα** (πίν. 4).

Ένδεικτ. μ. 3.4, μ.πλ. 1.2.

Αποσπασματικά σωζόμενη, καμπτόμενη, χάλκινη κανδηλήθρα, το ένα άκρο της οποίας αναδιπλώνεται κυλινδρικά.

**X214.** (93/Γ, Χώρος νότια του τομέα Α/Χ. 20).

**Κανδηλήθρα.**

Μ. 4.5, μ.πλ. 0.6.

Καμπτόμενο στέλεχος χάλκινης κανδηλήθρας που αναδιπλώνει κυλινδρικά το ένα της άκρο.

**X215.** (93/Νότια του τομέα Β).

**Κανδηλήθρα.**

Μ.σ. μ. 1.8, μ.σ. πλ. 1.25, διάμ. 0.35.

Τμήμα χάλκινης κανδηλήθρας που σώζει το κυλινδρικά αναδιπλωμένο άκρο της.

**X216.** (Περισυλλογή νότια του Άγ. Γεωργίου).

**Κανδηλήθρα.**

Μ.σ. μ. 4.4, μ. πλ. 0.9.

Χάλκινη κανδηλήθρα, το πλάτος της οποίας μειώνεται προοδευτικά προς το άκρο της. Το άλλο αναδιπλώνεται κυλινδρικά.

**X217.** (Περισυλλογή νότια του Άγ. Γεωργίου).

**Κανδηλήθρα.**

Μ.σ. μ. 3, μ.πλ. 1.

Τμήμα χάλκινης κανδηλήθρας που σώζει το κυλινδρικά αναδιπλωμένο άκρο της.

**X218.** (Περισυλλογή νότια του Άγ. Γεωργίου).

**Κανδηλήθρα.**

Μ. 2.6, πλ. 0.8, διάμ. 0.4.

Καμπτόμενη χάλκινη κανδηλήθρα το ένα άκρο της οποίας αναδιπλώνεται κυλινδρικά.

**X119.** (93/Α41/Χ. 68).

**Κανδηλήθρα.**

Μ.σ. μ. 2.3, πλ. 0.7, μ. διάμ. 0.5.

Τμήμα χάλκινης κανδηλήθρας που αναδιπλώνει κυλινδρικά το ένα της άκρο.

**X220.** (93/Περισυλλογή νότια του ναού).

**Κανδηλήθρα** (σχ. 30).

Μ. 2.1, διάμ. 0.3.

Χάλκινο έλασμα έλλιπές ως προς το μεγαλύτερο τμήμα της. Το ένα της άκρο αναδιπλώνεται κυλινδρικά.

**X221.** (93/Α9/Χ. 19).

**Κανδηλήθρα** (σχ. 31, πίν. 4).

Μ. 6.8, μ.πλ. 0.8.

Άκέραια, καμπτόμενη, χάλκινη κανδηλήθρα το πλάτος της οποίας μειώνεται προοδευτικά προς το ένα της άκρο. Το άλλο άκρο κάμπτει τα άκρα του σχηματίζοντας είδος θήκης.

**X222.** (94/Ε-Θ25/Χ. 50).

**Κανδηλήθρα** (πίν. 4).

Ένδεικτ. μ. 3.7, μ.πλ. 0.55, π. 0.1.

Χάλκινη κανδηλήθρα που κάμπτεται, έλλιπής ως προς το ένα της άκρο· το άλλο σχηματίζει θήκη.

*Άγκιστρα άδραχτιού*

**X223.** (94/Α3/Χ. 4).

**Άγκιστρο άδραχτιού** (σχ. 32, πίν. 4).

Ύψ. 2.1, διάμ. 0.5.

Χάλκινο, κωνικά διπλωμένο έλασμα που καταλήγει σε άγκιστρο.

**X224.** (94/12/Χ. 2).

**Άγκιστρο άδραχτιού** (πίν. 4).

Ύψ. 2.3, διάμ. 0.5.

Χάλκινο, κωνικά διπλωμένο έλασμα με άποκρουσμένα τὰ άκρα του.

**X225.** (94/Γ3/Χ. 8).

**Άγκιστρο άδραχτιού** (πίν. 4).

Σ. ύψ. 2.5, διάμ. 0.8.

Χάλκινο, κωνικά διπλωμένο έλασμα με άποκρουσμένο τὸ πάνω του άκρο.

**X226.** (94/Θ9/Χ. 30).

**Άγκιστρο άδραχτιού** (πίν. 4).

Σ. ύψ. 2.

Άποσπασματικά σωζόμενο, χάλκινο, κωνικά διπλωμένο έλασμα.

*Βελόνες/Δακτυλήθρα*

**X227.** (93/A42/Χ. 80).

**Βελόνα** (σχ. 33, πίν. 5).

Μ. 11.6, πλ. 0.24.

Χάλκινη, στρεβλωμένη βελόνα με στέλεχος έλλειψοειδούς διατομής και πεπλατυσμένη κεφαλή που φέρει ράβδωση και έλλειψοειδή όπή.

**X228.** (94/Δ, Σημεῖο 14/Χ.4).

**Βελόνα** (σχ. 34, πίν. 5).

Μ. 6.35, διάμ. 0.2.

Χάλκινη, στρεβλωμένη βελόνα, έλλιπής ως πρὸς τὴν κεφαλή, με στέλεχος έλλειψοειδούς διατομής και πεπλατυσμένο πάνω μέρος όπου σώζεται ἴχνος ράβδωσης.

**X229.** (93/Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Βελόνα** (σχ. 35, πίν. 5).

Μ. 8.25.

Χάλκινη, στρεβλωμένη βελόνα με στέλεχος έλλειψοειδούς διατομής και πεπλατυσμένη κεφαλή, που φέρει έλλειψοειδή όπή.

**X230.** (Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Δακτυλήθρα** (σχ. 36, πίν. 5).

Ύψ. 1.1, μ.σ. διάμ. 1.8.

Τμήμα χάλκινης δακτυλήθρας που φέρει

έκτυπη διακόσμηση με σειρές από τετράγωνα και τρίγωνα.

*Σκεύη*

**X231.** (92/Χ. 4).

**Σκεῦος** (πίν. 5).

Ύψ. τοιχωμάτων 1.2, π. 0.05.

Έλλιπές και στρεβλωμένο χάλκινο σκεῦος. Σώζονται τὰ τοιχώματα και μέρος τῆς βάσης.

**X232.** (92/Χ. 17).

**Σκεῦος (ς)** (πίν. 5).

Μ. 3.9, πλ. 1.9, π. 0.025.

Τμήμα χάλκινου ελάσματος που άναδιπλώνει τὴ μία του πλευρά.

**X233.** (94/E10/Χ. 20).

**Κύλινδρος** (σχ. 37, πίν. 5).

Μ. 2.2, διάμ. 0.9.

Χάλκινος κύλινδρος διακοσμημένος με σειρές από δακτύλιους. Κατὰ μήκος φέρει έγκοπή για τὴ στερέωση στὸ στόμιο τοῦ σκεύους και όπες στὶς στενές πλευρές για τὴ στερέωση τῆς λαβῆς.

**X234.** (93/Γ, Νότια του τομέα Β).

**Λαβή** (σχ. 38, πίν. 5).

Μ.σ. μ. 7.5, μ.πλ. 2.3.

Λαβή από χάλκινο, άναδιπλωμένο έλασμα. Στὸ ένα άκρο χάλκινο καρφὶ για τὴ στερέωσή της.

**X235.** (93/A2/Χ. 7).

**Λαβή (ς)** (πίν. 5).

Μ. μ. 5, πλ. 2.95, μ.π. 0.45.

Χάλκινο άνθεμωτὸ πλακίδιο με έλαφρῶς καμπύλη τὴ μεγάλη του πλευρά, ἴσως από λαβὴ σκεύους, που φέρει άνάγλυφη διακόσμηση και στὶς δύο ὄψεις με άνθέμια και έλικες.

**X236.** (Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Λαβή (ς)** (πίν. 5).

Μ. μ. 5.2, πλ. 2.95, μ.π. 0.4.

Όμοιο με τὸ προηγούμενο.

**X237.** (93/A42/X. 75).

**Λαβή (ς)** (πίν. 6).

Μ. 5.2, διάμ. 0.35.

Χάλκινο στέλεχος έλλειψοειδοῦς διατομῆς, ποῦ ἀναδιπλώνει τὰ ἀποκρουσμένα ἄκρα, ὅπου καὶ φέρει βαθιὲς ἐγχαράξεις.

**X238.** (92.4/X. 3).

**Ἐξάρτημα σκεύους (ς)** (σχ. 39, πίν. 6).

Μ. 2.6, πλ. 1.8, π. 0.075.

Χάλκινο, ὀκτάσχημο μὲ τραπεζιόσχημο πάνω μέρος ἔλασμα ἀποκρουσμένο κατὰ τόπους, ποῦ φέρει ὀπή καὶ στήν περιφέρεια ράβδωση.

*Σφαίρα σφενδόνας/Βολίδες*

**M39.** (92/Περυσυλλογὴ νότια τοῦ ναοῦ).

**Σφαίρα σφενδόνας** (σχ. 40, πίν. 6).

Μ. 4.9, πλ. 2, π. 1.6, β. 81 γρ.

Ἀκέραια, μολύβδινη, ἀτρακτόσχημη σφαίρας σφεντόνας.

**M40.** (93/Περυσυλλογὴ νότια τοῦ ναοῦ).

**Βολίδα** (πίν. 6).

Διάμ. 1.65, β. 24 γρ.

Μολύβδινη, σφαιρική βολίδα.

**M41.** (93/A60/X. 113-5).

**Βολίδα** (πίν. 6).

Διάμ. 1.4, β. 13.5 γρ.

Μολύβδινη, σφαιρική βολίδα μὲ χαλκοπράσινη διάβρωση.

**M42.** (93/A63/X. 116).

**Βολίδα** (πίν. 6).

Διάμ. 1.1, ὕψ. 0.9, β. 6.9 γρ.

Μολύβδινη, σφαιρική βολίδα μὲ μία ἐπιφάνεια ἔδρασης.

*Βομβίδες*

**X239.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου - περυσυλλογὴ/Χ. 7).

**Βομβίδα (ς)** (πίν. 6).

Μ.σ. μ. 4.5, μ.σ. πλ. 3.4, μ.π. 0.3.

Χάλκινο, καμπύλο πλακίδιο ἀποκρουσμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς μὲ ὀμαλὴ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ τραχιὰ τὴν ἄλλη.

**X240.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τοῦ τομέα Α/Χ. 13).

**Βομβίδα (ς)** (πίν. 6).

Μ.σ. μ. 4.5, μ.σ. πλ. 2.6, μ.π. 0.3.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**. Ἀπὸ δύο συγκολλώμενα τμήματα. Διαμορφώνει ὀπή μὲ ἑλαφρὸ περιχέλωμα.

**X241.** (93/Γ, Περυσυλλογὴ/Χ. 12).

**Βομβίδα (ς)** (πίν. 6).

Μ.σ. μ. 5.3, μ.σ. πλ. 4.1, μ.π. 0.325.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κατὰ μῆκος ἐγχάραξη καὶ στὸ κάτω μέρος διπλὴ κατὰ πλάτος. Σώζει τμήμα διαμπεροῦς ὀπῆς.

**X242.** (92/Χ. 58).

**Βομβίδα (ς)** (πίν. 6).

Μ.σ. μ. 3, μ.σ. πλ. 2.6, μ.π. 0.5.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**. Σώζει τμήμα διαμπεροῦς ὀπῆς.

**X243.** (94/E11/Χ. 21).

**Βομβίδα (ς)** (πίν. 6).

Μ.σ. μ. 5.3, μ.σ. πλ. 3.2, μ.π. 0.3.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**.

**X244.** (94/E1/Χ. 1).

**Βομβίδα (ς).**

Μ.σ. μ. 4.1, μ.σ. πλ. 2.1, μ.π. 0.25.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**.

**X245.** (93/Περυσυλλογὴ νότια τοῦ ναοῦ).

**Βομβίδες (ς)** (πίν. 6).

α) μ.σ. μ. 5.3, μ.σ. πλ. 3.3, μ.π. 0.3.

β) μ.σ. μ. 2.6, μ.σ. πλ. 2.5, μ.π. 0.3.

Ὅμοια μὲ τὸ **X239**. Τὸ δεύτερο τμήμα φέρει στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ραβδώσεις.

**X246.** (94/Θ6/Χ. 7).

**Βομβίδα (ς).**

Μ.σ. μ. 2.8, μ.σ. πλ. 2.3, μ.π. 0.3.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**.

**X247.** (93/Γ, Χῶρος βόρεια τοῦ τομέα Α/Χ. 25).

**Βομβίδα (ς).**

Μ.σ. μ. 1.7, μ.σ. πλ. 1.5, μ.π. 0.3.

Ὅμοιο μὲ τὸ **X239**.

*Σφαίρα*

**Χ248.** (93/Γ, Νότια του τομέα Β).

**Κάλυκας σφαίρας** (πίν. 6).

Μ. 1.8, διάμ. 0.95.

Κυλινδρικός κάλυκας σφαίρας. Στην περιφέρεια της βάσης φέρει επιγραφή "REM - UMC 7.6[5] M/m".

*Έλασματα πανοπλίας ή επιθήματα λαβής μαχαιριού (ς)*

**Χ249.** (93/A57/Χ. 101 από κόσκινο).

**Έλασμα πανοπλίας ή επιθήματα λαβής μαχαιριού (ς)** (σχ. 41, πίν. 7).

Μ. 2.15, πλ. 1.45, π. 0.05.

Χάλκινο, φυλλόσχημο, κυρτό έλασμα που φέρει στο κέντρο παραλληλόγραμμη όπη. Έλαφριές ραβδώσεις σχηματίζουν επάλληλες γωνίες στη μία του πλευρά.

**Χ250.** (93/A60/Χ. 113 από κόσκινο).

**Έλασμα πανοπλίας ή επιθήματα λαβής μαχαιριού (ς)** (σχ. 42, πίν. 7).

Μ. 2.45, πλ. 1.7, π. 0.05.

Όμοιο με το προηγούμενο.

*Φωτοστέφανο*

**Αργ1.** (93/Γ, Άνδηρο 2 περισυλλογή/Χ. 1).

**Τμήμα φεγγίου** (πίν. 7).

Μ.πλ. 4, π. 0.05.

Τμήμα άργυρου φωτοστεφάνου. Το ένα άκρο του κομμένο. Μία διαμπερής, κυκλική όπη στο ένα άκρο και μία στο μέσο της περιφέρειας, κοντά στην όποία ίχνη σκουριάς. Μή διαμπερείς, άβαθείς όπες κατά μήκος της περιφέρειάς του. Φέρει διακόσμηση άποτελούμενη από ανάγλυφη άνθεμωτή ταινία πάνω σε κάμπο από έκτυπους κύκλους, που άναπτύσσεται άνάμεσα σε δύο σειρές από έγχάρακτες καμπύλες γραμμές. Μία σειρά άνάγλυφων κομβίων περιτρέχει το παραπάνω διακοσμητικό θέμα.

*Καρφιά*

**Σ2.** (94/B21/Σίδ. 3).

**Καρφί** (σχ. 43, πίν. 7).

Μ. 6.6, διάμ. κεφαλής 1.9.

Σιδερένιο καρφί άποκρουσμένο ως προς το άκρο του με έλλειψοειδή και ήμισφαιρική κεφαλή και στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομής που καμπυλώνεται.

**Σ3.** (94/A16/Σίδ. 3).

**Καρφί** (σχ. 44, πίν. 7).

Μ. 6.1, διάμ. κεφαλής 0.7.

Σιδερένιο καρφί έντονα άποκρουσμένο κατά τόπους με έλλειψοειδή και έπίπεδη κεφαλή και στέλεχος έλλειψοειδούς διατομής.

**Σ4.** (94/H3/Σίδ. 2).

**Καρφί** (σχ. 45, πίν. 7).

Μ. 4.7, μ. διάμ. κεφαλής 1.2.

Σιδερένιο καρφί με έλλειψοειδή και ήμισφαιρική κεφαλή και στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομής που κάμπτεται έλαφρώς στο κάτω μέρος.

**Σ5.** (94/E13/Σίδ. 2).

**Καρφί** (σχ. 46).

Μ. 3.7, μ. κεφαλής 1.1.

Σιδερένιο καρφί με στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομής και έλαφρώς ήμισφαιρική κεφαλή άποκρουσμένη κατά τόπους.

**Σ6.** (94/Θ7/Σίδ. 8).

**Καρφί** (σχ. 47, πίν. 7).

Μ. 5.25, διάμ. κεφαλής 0.9.

Σιδερένιο καρφί με έλαφρώς διακρινόμενη κεφαλή και στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομής που κάμπτεται έλαφρώς στο κάτω μέρος.

**Σ7.** (94/H3/Σίδ. 3).

**Καρφί** (σχ. 48, πίν. 7).

Μ. 4.2, διάμ. κεφαλής 1.

Έλλιπές ως προς την αίχμή του σιδερένιο καρφί με έλλειψοειδή και έλαφρώς ήμισφαιρική κεφαλή και στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομής.

**Σ8.** (94/H12/Σίδ. 9).

**Καρφί** (σχ. 49, πίν. 7).

Μ. 4.8, μ. κεφαλής 0.7.

Άποκρουσμένο κατά τόπους σιδερένιο καρφί



μὲ στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομῆς πού κάμπτεται.

**Σ9.** (93/A71/Σίδ. 10α).

**Καρφί** (πίν. 7).

Μ.σ. μ. 6.9.

Ἀποσπασματικά σωζόμενο σιδερένιο καρφί μὲ στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομῆς. Τμήμα πέτρας στὸ πάνω ὀξειδωμένο μέρος.

**Σ10.** (93/A71/Σίδ. 10β).

**Καρφί** (πίν. 7).

Μ.σ. μ. 4.3, διάμ. κεφαλῆς 1.2.

Ἐλλιπὲς ὡς πρὸς τὸ κάτω τμήμα σιδερένιο καρφί μὲ ἔλλειψοειδῆ καὶ ἐλαφρῶς ἡμισφαιρική κεφαλή.

**Σ11.** (94/T. 2 ΟΜ 7/Σίδ. 6).

**Καρφί** (σχ. 50, πίν. 7).

Μ. 9.3, ἐνδεικτ. διάμ. 1.1.

Σιδερένιο στέλεχος τετράγωνης διατομῆς μὲ ἀγκιστροειδῆ ἀπόληξη.

**Σ12.** (94/H4/Σίδ. 5).

**Καρφί.**

Μ. 6.3, ἐνδεικτ. διάμ. 0.9.

Σιδερένιο στέλεχος μὲ ἀγκιστροειδῆ ἀπόληξη.

**Σ13.** (92/Χῶρος 1/Σίδ. 2).

**Καρφί** (σχ. 51, πίν. 7).

Μ. 3.5, ἐνδεικτ. διάμ. 0.7.

Σιδερένιο στέλεχος μὲ ἀγκιστροειδῆ ἀπόληξη.

**Σ14.** (94/11/Σίδ. 1).

**Καρφί** (σχ. 52, πίν. 7).

Μ. 2.6, διάμ. κεφαλῆς 1.3, π. 0.6.

Ἐλλιπὲς ὡς πρὸς τὴν αἰχμή του σιδερένιο καρφί μὲ ἔλλειψοειδῆ ἐπίπεδη καὶ παχιά κεφαλή.

**Σ15.** (94/A3/Σίδ. 1).

**Καρφί** (σχ. 53, πίν. 7).

Μ. 5, μ.πλ. 0.6.

Σιδερένιο στέλεχος μὲ ὀξυκόρυφη ἀπόληξη καὶ πεπλατυσμένο πάνω τμήμα.

**Χ251.** (94/Θ6/Χ. 12).

**Καρφί** (σχ. 54, πίν. 7).

Μ. 1.2, διάμ. κεφαλῆς 1.5.

Χάλκινο καρφί μὲ ἔλλειψοειδῆ καὶ ἐπίπεδη κεφαλή καὶ στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομῆς μὲ ἀγκιστροειδῆ ἀπόληξη.

**Χ252.** (94/Θ10/Χ. 32).

**Καρφί** (σχ. 55).

Διάμ. κεφαλῆς 2.3.

Κομβιόσχημη κεφαλή χάλκινου διακοσμητικοῦ καρφιοῦ. Σώζονται ἴχνη τοῦ σιδερένιου στελέχους.

**Χ253.** (93/Περισυλλογὴ νότια τοῦ ναοῦ).

**Καρφί** (σχ. 56).

Μ. 1.5, μ.μ. κεφαλῆς 1.2.

Χάλκινο καρφί ἀποτελούμενο ἀπὸ ἀναδιπλούμενο ἔλασμα μὲ ἐπίπεδη κεφαλή καὶ σφηνοειδῆ στέλεχος.

**Χ254.** (92/Χ. 85).

**Καρφί** (σχ. 57, πίν. 8).

Μ. 2, κεφαλή 0.475×0.425.

Χάλκινο, σφηνοειδῆ καρφί μὲ ὀρθογώνια κεφαλή ἐλαφρῶς διακρινόμενη ἀπὸ τὸ τετράγωνης διατομῆς στέλεχος.

**Χ255.** (94/Γ5/Χ. 13).

**Καρφί.**

Μ. 1.35, κεφαλή 0.4×0.45.

Χάλκινο, σφηνοειδῆ καρφί.

**Χ256.** (93/Β15/Χ. 25).

**Καρφιά.**

α) Μ. 1.475, κεφαλή 0.4×0.475.

β) Μ. 1, κεφαλή 0.275×0.275.

γ) Μ. 2.2, διάμ. κεφαλῆς 0.55.

Χάλκινα, σφηνοειδῆ καρφιά. Τὸ τρίτο φέρει ἔλλειψοειδῆ καὶ ἐλαφρῶς καμπύλη κεφαλή.

**Χ257.** (93/Β16/Χ. 30).

**Καρφί.**

Μ. 2.1, κεφαλή 0.5×0.4.

Χάλκινο, σφηνοειδῆ καρφί μὲ ἐλαφρῶς καμπύλη κεφαλή.

**Χ258.** (93/Β16/Χ. 33).

**Καρφί.**

Μ. 2.2, διάμ. κεφαλῆς 0.5.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί με έλλειψοειδή και έλαφρῶς καμπύλη κεφαλή.

**X259.** (94/Γ8/Χ. 16).

**Καρφί.**

Μ. 2.15, κεφαλή 0.6Χ0.5.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί με έλαφρῶς καμπύλη κεφαλή.

**X260.** (93/Α20/Χ. 60).

**Καρφί.**

Μ. 1.2, κεφαλή 0.2Χ0.2.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί.

**X261.** (93/Α20/Χ. 61).

**Καρφί.**

Μ. 1.7

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί.

**X262.** (93/Α20/Χ. 62).

**Καρφί.**

Μ. 1.6, κεφαλή 0.4Χ0.4.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί.

**X263.** (93/Α56/Χ. 91).

**Καρφί.**

Μ. 1.65, διάμ. κεφαλῆς 0.7.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί με έλλειψοειδή και έλαφρῶς ἡμισφαιρική κεφαλή.

**X264.** (93/Α44/Χ. 81).

**Καρφί.**

Μ. 1.375, κεφαλή 0.3Χ0.275.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί με καμπτόμενο στέλεχος.

**X265.** (94/Η13/Χ. 36).

**Καρφί.**

Μ. 1.6, διάμ. κεφαλῆς 0.525.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί με έλλειψοειδή κεφαλή.

**X266.** (92/Χῶρος 2/Χ. 92).

**Καρφί.**

Μ. 1.7, διάμ. κεφαλῆς 0.7.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί με έλλειψοειδή και έλαφρῶς ἡμισφαιρική κεφαλή.

**X267.** (93/Α16/Χ. 34).

**Καρφί.**

Μ. 1.45.

Χάλκινο, σφηνοειδές καρφί, ἔντονα καμπτόμενο.

**X268.** (93/Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Καρφί** (σχ. 58, πίν. 8).

Μ.σ. μ. 5.9, π. 1.4, διάμ. κεφαλῆς 2.3.

Χάλκινο καρφί μεγάλων διαστάσεων με δισκοειδή κεφαλή και στέλεχος τετράγωνης διατομῆς, έλλιπές ὡς πρὸς τὸ κάτω τμήμα του.

**X269.** (94/ΣΤ9/Χ. 15).

**Καρφί** (σχ. 59, πίν. 8).

Μ. 2.7, μ. διάμ. 0.7.

Χάλκινο καρφί, έλλιπές ὡς πρὸς τὴν αἰχμή του, με έλλειψοειδή και ἡμισφαιρική κεφαλή και στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομῆς πὸ κάμπτει τὸ κάτω μέρος.

**X270.** (93/Β4/Χ. 12).

**Καρφί** (σχ. 60, πίν. 8).

Μ. 2.1, διάμ. κεφαλῆς 0.4.

Χάλκινο καρφί με έλαφρῶς διακρινόμενη ἐπίπεδη κεφαλή και στέλεχος έλλειψοειδοῦς διατομῆς.

**X271.** (93/ΣΤ9/Χ. 13).

**Καρφί** (σχ. 61, πίν. 8).

Μ. 3, διάμ. 0.4.

Χάλκινο καρφί. Στέλεχος κυκλικῆς διατομῆς με σφηνοειδή ἀπόληξη. Στρέφει έλαφρῶς τὸ πάνω του τμήμα.

**X272.** (93/Α43/Χ. 84).

**Καρφί** (σχ. 62, πίν. 8).

Μ. 3, μ.πλ. 0.7, μ.π. 0.425.

Χάλκινο καρφί με στέλεχος παραλληλόγραμμης διατομῆς και πεπλατυσμένο τὸ πάνω τμήμα. Τρεῖς παράλληλες, διαγώνιες ἐγχαράξεις στὸ στέλεχος.

**Μ43.** (93/Περισυλλογή νότια τοῦ τομέα Β).

**Καρφί** (σχ. 63).

Διάμ. κεφαλῆς 3.5, διάμ. στελέχους 0.7.

Μολύβδινο καρφί με πλατιά ἐπίπεδη κεφαλή και καμπτόμενο στέλεχος.

*Σύνδεσμοι*

**X273.** (94/Θ2/Χ. 1).

**Σύνδεσμος** (σχ. 64, πίν. 8).

Μ. 1.825, πλ. 1.2, π. 0.4.

Χάλκινο, πειόσχημο τέχνηργο άποκρουσμένο κατά μήκος τής πλευράς του. Τά στελέχη φέρουν έγκάρσιες όπές.

**Σ16.** (93/Α60/Σίδ. 7).

**Σύνδεσμος** (σχ. 65, πίν. 8).

Μ. 3.9, μ.πλ. 1, π. 0.4, διάμ. 1.7.

Σιδερένιο στέλεχος με μειούμενο πλάτος κατά τόπους άποκρουσμένο. Τό πλατύτερο άκρο άναδιπλώνεται σχηματίζοντας θηλιά.

### *Τέχνηργα με άδιάγνωστη χρήση*

**Χ274.** (Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Ήλασμα** (πίν. 8).

Μ.μ. 2.5, μ.πλ. 2.5, π. 0.075.

Χάλκινο, σταυρόσχημο, με όδοντωτά διαμορφωμένες τής πλευρές έλασμα, άποκρουσμένο κατά τόπους· στο κέντρο φέρει όπή.

**Χ275.** (Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Ήλασμα** (πίν. 8).

Μ.σ. μ. 3.2, μ.πλ. 2.1, π. 0.1.

Χάλκινο, έλαφρώς καμπύλο έλασμα έλλιπές ως προς τά άκρα. Φέρει έκτυπη διακόσμηση· στο κέντρο μεγάλος όμφαλός και μικρότερες στιγμές γύρω άπό αυτόν.

**Χ276.** (93/Γ, Νότια Άνδηρα).

**Έξάρτημα κιβωτίου (ζ)** (σχ. 66, πίν. 8).

Μ.σ. μ. 3.6, μ.πλ. 2, μ.π. 2.

Χάλκινο, σφηνοειδές, επίμηκες πλακίδιο με άποκρουσμένα τά άκρα του. Κάμπτεται κοντά στο μακρύτερο άκρο. Φέρει διακόσμηση με έγχάρακτους διάστικτους κύκλους, άκανόνιστα τοποθετημένους.

**Χ277.** (92/Χ. 69).

**Έξάρτημα κιβωτίου (ζ)** (σχ. 67, πίν. 8).

Μ. 3.6, πλ. 0.8.

Χάλκινο, όρθογώνιο τέχνηργο που φέρει έξαρμα άνάρτησης και είναι διακοσμημένο με έγχαράξεις. Στο κάτω μέρος φέρει δύο όπες και βαθιές έγχαράξεις στο άκρο του. Δύο χάλκινα καρφιά, τά ίχνη τών όποίων είναι έμφανή στην μπροστινή έπιφάνεια,

προσηλώνουν τό άντικείμενο σε μεγαλύτερο χάλκινο έλασμα στο πίσω μέρος.

**Χ278.** (93/Α50/Χ. 85).

**Ήλασμα** (σχ. 68, πίν. 9).

α) Μ. 6.3, πλ. 0.4, π. 0.075.

β) Μ. 1.15, πλ. 0.3, π. 0.075.

Δύο τμήματα άπό χάλκινο, στρεπτό έλασμα.

**Χ279.** (93/Γ, Βόρεια Άνδηρα) (σχ. 69).

Μ. 2.5, μ.πλ. 1.6, μ.π. 0.6.

Χάλκινο, άκανόνιστα παραλληλόγραμμου σχήματος τέχνηργο, άποκρουσμένο άπό όλες του τής πλευρές. Φέρει διαμήκη κουφωτή ράχη.

**Χ280.** (92/Περισυλλογή/Χ. 7).

**Ήλασμα** (σχ. 70, πίν. 9).

Δ. 2.5, δ. όπής 1.1.

Χάλκινο, ήμισφαιρικό, μη συμπαγές έλασμα με έλλειψοειδή όπή στο κέντρο.

**Χ281.** (Α73/Χ. 118).

**Πλακίδιο** (πίν. 9).

Μ.σ. μ. 2.3, πλ. 1.8, μ.π. 0.3.

Τμήμα χάλκινου όρθογώνιου πλακιδίου που φέρει δύο αύλακώσεις κατά μήκος και όπή στη στενή του πλευρά.

**Χ282.** (93/Α47/Χ. 86).

**Ήλασμα** (σχ. 71, πίν. 9).

Μ. 3.5, μ.δ. 1.2.

Χάλκινο έλασμα, κωνικά διπλωμένο.

**Χ283.** (Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Ήλασμα** (σχ. 72, πίν. 9).

Μ. 2.6, μ.δ. 0.9.

Χάλκινο έλασμα, κωνικά διπλωμένο. Φέρει στο στενότερο τμήμα του δύο διαμπερές όπες.

**Χ284.** (Περισυλλογή νότια τοῦ ναοῦ).

**Ήλασμα** (σχ. 73, πίν. 9).

Μ. 2.1, δ. 0.8.

Χάλκινο έλασμα, κωνικά διπλωμένο και άποκρουσμένο κατά τόπους.

**Χ285.** (93/Β5/Χ. 18).

**Ήλασμα.**

Μ.σ. μ. 1.9, δ. 0.575.

Χάλκινο έλασμα κωνικά διπλωμένο και άποκρουσμένο από όλες τις πλευρές.

**Σ17.** (94/Z5/Σίδ. 4).

**Πλακίδιο** (σχ. 74, πίν. 9).

Μ.μ. 16.8, πλ. 1.2, π. 0.195.

Έπιμήκες, πεπλατυσμένο σιδερένιο πλακίδιο άποτελούμενο από δύο συγκολλώμενα τμήματα, που κάμπυλώνεται έντονα κατά μήκος.

**Σ18.** (94/Z1/Σίδ. 1).

**Θήκη (ς)** (σχ. 75, πίν. 9).

Μ. 4, πλ. 3, π. 0.1.

Σιδερένιο τέχνηργο· σχηματίζεται από έλλειψοειδώς άναδιπλωμένο πλακίδιο σιδήρου, κλειστό στή μία του πλευρά· φέρει στο έσωτερικό τής μίας έπιφάνειας σιδερένια ταινία και ίχνη καρφιού.

**Σ19.** (93/A60/Σίδ. 7).

**Θήκη (ς)** (σχ. 76, πίν. 9).

Μ. 5.9, μ. διάμ. 1.9, π. 0.2.

Σιδερένιο, κυλινδρικό τέχνηργο με άποκρου-

σμένα τὰ άκρα του και μειούμενη τή διάμετρο του.

**Σ20.** (93/A37/Σίδ. 2) (σχ. 77, πίν. 9).

Μ.σ. μ. 7.7, μ.πλ. 2, μ.π. 0.9.

Έντονα διαβρωμένο, έπίμήκες σιδερένιο τέχνηργο.

**M44.** (92/Περισυλλογή νότια του ναού).

**Σύνδεσμος (ς)** (σχ. 78, πίν. 9).

Έπιμήκης λωρίδα: μ.σ. μ. 2.2, πλ. 0.9, μ.π. 0.4 άναδιπλωμένο στέλεχος: δ. 0.4.

Τμήμα μολύβδινης, έπιμήκους λωρίδας που φέρει δύο όπές, μία άποσπασματικά σωζόμενη και μία άκέραια. Μέσα από την τελευταία περνά μολύβδινο, άναδιπλωμένο στέλεχος έλλειψοειδοϋς διατομής.

**M45.** (92/Μόλ. 17).

**Μολυβδοχώση (ς)** (σχ. 79, πίν. 9).

Μ.μ. 3.4, μ.πλ. 1.7.

Μολύβδινο, άκανόνιστα τραπεζιόσχημου σχήματος πλακίδιο, συμφυές με στέλεχος έλλειψοειδοϋς διατομής.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αντωνάρας 2009 Α. Χ. Αντωνάρας, *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία, 1ος αιώνας π.Χ.-6ος αιώνας μ.Χ., Παραγωγή και προϊόντα, Τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκης καὶ τὴν περιοχή της* (Αθήνα).
- Δημακοπούλου 1988 Κ. Δημακοπούλου (ἐκδ.), *Ὁ Μυκηναϊκὸς κόσμος, Πέντε αἰῶνες πρῶτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, 1600-1100 π.Χ.* (Αθήνα).
- Δρανδάκης κ.ἄ. 1979 Ν. Β. Δρανδάκης, Ν. Γκιολές καὶ Χ. Κωνσταντινίδη, Σκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μάνη, *Τοιχογραφίες στὸν Ἅγιο Πέτρο Διροῦ*, ΠΑΕ 215-225.
- Δρανδάκης καὶ Γκιολές 1980 Ν. Β. Δρανδάκης καὶ Ν. Γκιολές, Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ 247-258.
- Δρανδάκης κ.ἄ. 1981 Ν. Β. Δρανδάκης, Ν. Γκιολές καὶ Χ. Κωνσταντινίδη, Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι Μάνης, ΠΑΕ 241-253.
- Ἰακωβίδης 1969/1970 Σπ. Ε. Ἰακωβίδης, *Περατὴ, Τὸ νεκροταφεῖον*, 1: *Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα*. 2: *Γενικαὶ παρατηρήσεις*. 3: *Πίνακες* (Αθήνα) (ΒΑΕ, 67).
- Ἰακωβίδης 1989 Σπ. Ε. Ἰακωβίδης, *Γλῶσσι, Ἡ ἀνασκαφὴ 1955-1961* (Αθήνα) (ΒΑΕ, 107).
- Καλλίγερος 1998 Ἐμμ. Π. Καλλίγερος, *Ἐδῶ γεννήθηκε ἡ Ἀφροδίτη... Συνοπτικὴ ἱστορία τῶν Κυθέρων* (Αθήνα).
- Καλλιπολίτης 1961 Β. Γ. Καλλιπολίτης, Ἀνασκαφὴ Παλαιοπόλεως Κερκύρας, ΠΑΕ 120-128.
- Κοιλάκου 1992 Χ. Κοιλάκου, *ΑΔ 47, 1992, Β', 1, 72-84.*
- Μουτσόπουλος 1989 Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου, Δευτέρα (1966) καὶ τρίτη (1967) περίοδος ἐργασιῶν, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς ΑΠΘ 4* (1969) 3-228 [=Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς*, 1 (Θεσσαλονίκη), 309-476].
- Μουτσόπουλος 2002 Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Ρεντίνα III, Τὸ βυζαντινὸ κάστρο τῆς Μυγδονικῆς Ρεντίνας. Οἱ κατοικίες καὶ τὰ ἐργαστήρια τοῦ οἰκισμοῦ*, Ε. Βαγδατζόγλου-Μπακογιάννη (ἐπιμ.) (Θεσσαλονίκη).
- Ντούμας 1975 Χρ. Ντούμας, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Δωδεκανήσων, *ΑΔ 30, Β' 1, Χρονικά*, 361-372.
- Ξανθοπούλου 2008 Μ. Ξανθοπούλου, Τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα καὶ ἡ ὀστεῖνη λαβὴ, στὸ Θ. Καλπαξῆς κ.ἄ., *Ἐλεύθερα, Τομέας II, 3. Βυζαντινὸ σπῆτι στὴν Ἁγία Ἄννα* (Ρέθυμνο) 309-317.
- Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου 1980 Γιώτα Οἰκονομάκη-Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησιαστικὰ ἀργυρά* (Αθήνα).
- Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ 2002 Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζῆ (ἐπιμ.), *Ἡ Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (Αθήνα).

- Πετράκος 1968 Β. Χρ. Πετράκος, *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα) (BAE, 63).
- Τριανταφυλλίδης 1998 Π. Ζ. Τριανταφυλλίδης, *Τὰ γυάλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ὑαλουργίας στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ περίοδο* (Ιωάννινα) (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή).
- Τριανταφυλλίδης 2003 Π. Τριανταφυλλίδης, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ γυάλινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἐρεθιμίου Ἀπόλλωνος στὸ Θεολόγο Ρόδου, *Δωδεκανησιακὰ Χρονικὰ* 18, 2003, 33-64.
- Τριανταφυλλίδης 2004 Π. Τριανταφυλλίδης, Ὑαλοποιία καὶ ὑαλουργία κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα καὶ τὴν περίοδο τῆς Ἱπποτοκρατίας στὴ Ρόδο, *Ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια βιοτεχνικῶν ἐγκαταστάσεων κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, 5ος-15ος αἰώνας* (Ἀθήνα) 327-368.
- Abadie-Reynal - Sodini 1992 C. Abadie-Reynal καὶ J.-P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thassos (Aiki, Delkos, Fouilles anciennes)* (Ἀθήνα καὶ Παρίσι) (Études Thasiennes, 13).
- Alfaro 2010 C. Alfaro Giner, Fishing nets in the ancient world: the historical and archaeological evidence, στὸ T. Bekker-Nielsen καὶ D. Bernal Casasola (ἐκδ.), *Ancient nets and fishing gear, Proceedings of the International Workshop on "Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A first approach", Cádiz, November 15-17, 207* (Κάντιθ καὶ Ἄρχους) 55-81.
- Arena κ.ἄ. 2001 M. S. Arena, P. Delogu, L. Paroli κ.ἄ. (ἐκδ.), *Roma, Dall'antichità al medioevo, Archeologia e storia, Nel Museo Nazionale Romano, Crypta Balbi* (Μιλάνο).
- Aupert 1980α P. Aupert, Objets de la vie quotidienne à Argos, *Études argiennes* (Παρίσι) (BCH Supplément, 6) 396-457.
- Aupert 1980β P. Aupert, [Philippes] Édifice avec bain, *BCH* 104, 699-712.
- Bagatti 1948 Bellarmino Bagatti, *Il santuario della Visitazione ad 'Ain Karim (Montana Judaeae), Esplorazione archeologica e ripristino* (Ιερουσαλήμ) (Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum, 5).
- Baitinger 2001 H. Baitinger, *Die Angriffswaffen aus Olympia* (Βερολίνο καὶ Νέα Ὑόρκη) (*Olympische Forschungen* 29).
- Baitinger καὶ Völling 2007 H. Baitinger καὶ T. Völling, *Werkzeug und Gerät aus Olympia* (Βερολίνο καὶ Νέα Ὑόρκη) (*Olympische Forschungen* 32).
- Barag 1967 D. Barag, The glass, M. W. Prausnitz, *Excavations at Shavei Zion, The Early Christian church* (Ρώμη) (Centro per le antichità e la storia dell'arte del vicino oriente, Monographie di archeologia e d'arte, 2) 65-70.
- Bavant 1990 B. Bavant, Les petits objets, στὸ B. Bavant, V. Kondić καὶ J.-M. Spieser (ἐκδ.), *Caričin Grad II, Le quartier sud-ouest de la ville haute* (Βελιγράδι καὶ Ρώμη) (Collection de l'École Française de Rome, 75) 191-257.



- Béal 1983 J.-C. Béal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation gallo-romaine de Lyon* (Λυών) (Centre d'Études romaines et gallo-romaines de l'Université Jean Moulin Lyon III, Nouvelle série 1).
- Blinkenberg 1931 Chr. Blinkenberg, *Lindos, Fouilles de l'Acropole, 1902-1914, 1, Les petits objets* (Βερολίνο).
- Bliquez 1994 L. J. Bliquez, *Roman surgical instruments and other minor objects in the National Archaeological Museum of Naples* (Μάινιτς).
- Blitzer 1995 H. Blitzer, Minoan implements and industries, στο J. W. Shaw και M. C. Shaw (έκδ.), *Kommos I, The Kommos region and houses of the Minoan town, 1, The Kommos region, ecology, and Minoan industries* (Πρίνστον) 403-535.
- Boardman 1989 J. Boardman, The finds, στο M. Ballance κ.ά., *Excavations in Chios, 1952-1955, Byzantine Emporio* (Όξφόρδη) 86-142.
- Branigan 1974 K. Branigan, *Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age* (Όξφόρδη).
- Buchholz κ.ά. 1973 H.-G. Buchholz, G. Jöhrens και I. Maull, *Jagd und Fischfang* (Γκέτιγκεν) (*Archaeologia Homeric* 2).
- Cambitoglou κ.ά. 2001 Al. Cambitoglou κ.ά., The metal objects, *Torone I, The excavations of 1975, 1976, and 1978, Text, 2*, Αθήνα 2001 [BAE 207 και 208 (=Illustrations)] 721-763.
- Chavane 1975 M.-J. Chavane, *Salamine de Chypre, VI, Les petits objets* (Παρίσι).
- Clairmont 1977 C. W. Clairmont, *Benaki Museum, Catalogue of Ancient and Islamic glass* (Αθήνα).
- Coldstream και Huxley 1972 J. N. Coldstream και G. L. Huxley (έκδ.), *Kythera, Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens* (Λονδίνο).
- Courtois 1984 J.-C. Courtois, *Alasia III, Les objets des niveaux stratifiés d'Enkomi (Fouilles C.F.-A. Schaeffer 1947-1970)* (Παρίσι) (Mission Archéologique d'Alasia, 4).
- Czurda-Ruth 2007 B. Czurda-Ruth, *Hanghaus 1 in Ephesos, Die Gläser* (Βιέννη) (*Forschungen in Ephesos*, 8/7).
- Daremberg και Saglio 1969 Ch. Daremberg και Ed. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 2/2 (Γκράτς) (ανάτύπωση της α' έκδοσης Παρίσι 1896).
- Davidson 1952 G. R. Davidson, *Corinth, Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, 12, *The Minor Objects* (Πρίνστον).
- Deonna 1938 W. Deonna, *Le mobilier délien* (Παρίσι) (*Exploration archéologique de Délos*, 18).
- Di Vita και Martin 1997 A. Di Vita και A. Martin (έκδ.), *Gortina II, Pretorio, Il materiale degli scavi Colini, 1970-1977* (Πάδοβα) (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 7).

- Eiwanger 1981 J. Eiwanger, *Demetrias, 4, Keramik und Kleinfunde aus der Damokratia-Basilika in Demetrias*, 1 (Text), 2 (Katalog und Verzeichnisse sowie Tafeln und Beilagen) (Βόννη) (*Beiträge zur Ur-und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes*, 25-26).
- Evans 1964 A. Evans, *The Palace of Minos, A comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, 2 (1) (Νέα Υόρκη).
- Friesinger καὶ Krinzinger 1999 H. Friesinger καὶ F. Krinzinger (ἐκδ.), *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos, Akten des Symposions, Wien 1995* (Βιέννη) (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 260/*Archäologische Forschungen*, 1).
- Gaitzsch 2005 W. Gaitzsch, *Eisenfunde aus Pergamon, Geräte, Werkzeuge und Waffen* (Βερολίνο καὶ Νέα Υόρκη) (*Pergamenische Forschungen*, 14).
- Galili κ.ἄ. 2002 E. Galili, B. Rosen καὶ J. Sharvit, Fishing-gear sinkers recovered from an underwater wreckage site, off the Carmel coast, Israel, *The International Journal of Nautical Archaeology* 31, 182-201.
- Gauer 1991 W. Gauer, *Die Bronzegefäße von Olympia* (Βερολίνο καὶ Νέα Υόρκη) (*Olympische Forschungen*, 20)
- Gill 1986 M. V. Gill, The small finds, στὸ R. M. Harrison (ἐκδ.), *Excavations at Saraçhane in Istanbul, 1, The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Molluscs* (Πρίνστον) 226-277.
- Gill 2002 M. A. V. Gill, *Amorium Reports, Finds 1: The Glass (1987-1997)* (Ὁξφόρδη) (BAR International Series, 1070).
- Giudice κ.ἄ. 2000 F. Giudice κ.ἄ., Paphos, Garrison's Camp. Villa campagna, *RDAC*, 259-298.
- Hadad 1998 Sh. Hadad. Glass lamps from the Byzantine through Mamluk period at Bet Shean, Israel, *JGS* 40, 63-76.
- Hadad 2003 Sh. Hadad, Glass lamps from the 'House of the Menorot' in area VI, στὸ E. Mazar, *The Temple Mount excavations in Jerusalem 1968-1978 directed by Benjamin Mazar, Final reports, 2, The Byzantine and Early Islamic periods* (Ιερουσαλήμ) (Qedem 43) 191-195.
- Harden 1936 D. B. Harden, *Roman glass from Karanis, found by the University of Michigan Archaeological Expedition in Egypt, 1924-29* (Ἄν Ἄρμπορ) (University of Michigan Studies, Humanistic Series, 41).
- Hayes 1992 J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul, 2, The Pottery* (Πρίνστον).
- Hayes κ.ἄ. 2000 J. W. Hayes κ.ἄ., Miscellaneous finds, στὸ J. W. Shaw καὶ M. C. Shaw (ἐκδ.), *Kommos IV, The Greek sanctuary* (Πρίνστον καὶ Ὁξφόρδη) 336-414.
- Hijmans 2003 St. Hijmans, The metal finds στὸ H. Reinder Reinders καὶ W. Prummel (ἐκδ.), *Housing in New Halos, A Hellenistic town in Thessaly, Greece* (Λίσε κ.ἄ.) 123-138 καὶ 303-319.
- Hocker 1995 Fr. M. Hocker, The Byzantine Shipwreck at Bozburun, Turkey, The 1995 Field Season, *Institute of Nautical Archaeology Quarterly* 22, 3-8.

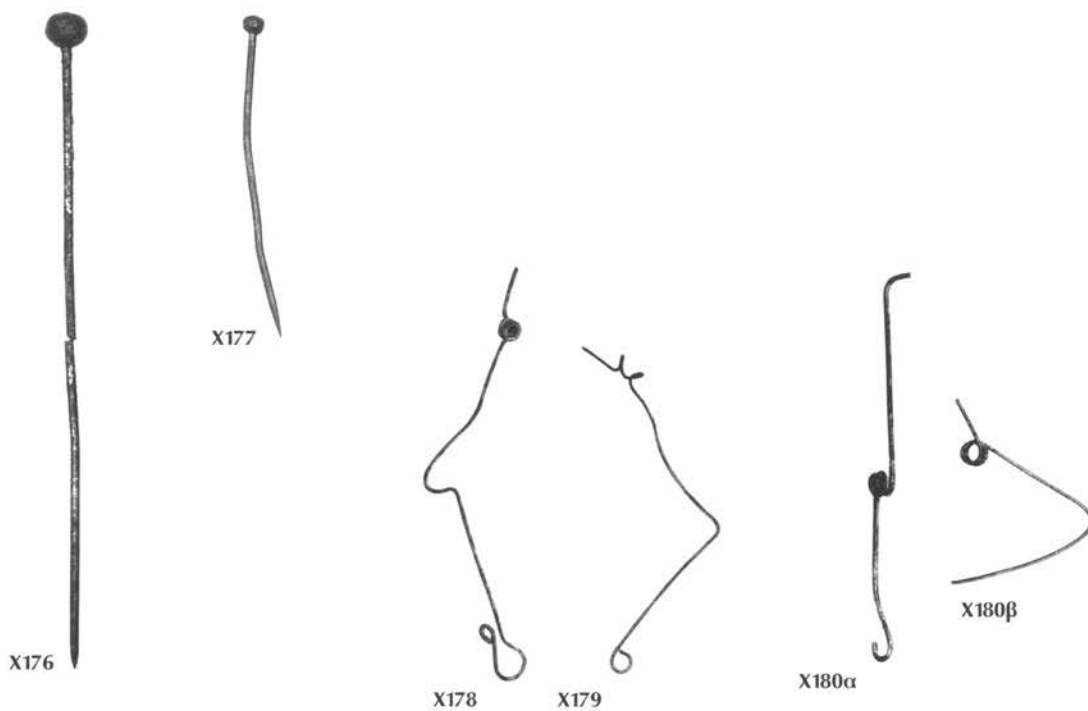
- Jilek 2005 S. Jilek, Kleinfunde aus Metall und Bein, στὸ H. Thür (ἐκδ.), *Hanghaus 2 in Ephesos, Die Wohneinheit 4, Baubefund, Ausstattung, Funde* (Βιέννη) (Forschungen in Ephesos, 8/6) 389-404.
- Kazanski 2003 M. Kazanski, *Qalc at Semc an, IV: Rapport final, 3: Les objets métalliques* (Βηρυττός) (Institut Française du Proche-Orient, Bibliothèque archéologique et historique, 167).
- Keenan 2001 A. Keenan, The glass and bone objects, στὸ *Torone I, The excavations of 1975, 1976, and 1978, Text, 2* (Αθήνα) [BAE 207 και 208 (=Illustrations)] 679-720.
- Kuniholm 1982 P. I. Kuniholm, The fishing gear, στὸ G. F. Bass και F. H. van Doorninck (ἐκδ.), *Yassi Ada, 1, A Seventh-Century Shipwreck* (Κόλετζ Στείσον) (*The Nautical Archaeology Series*, 1) 296-310.
- Künzl 1999 E. Künzl, Ärzte in Ephesos: Gräber und Instrumente, στὸ Friesinger και Krinzinger 1999, 205-209.
- Lightfoot κ.ἄ. 2003 C. S. Lightfoot, Y. Mergen, B. Y. Olcay και J. Witte-Orr, The Amorium project: Research and excavation in 2000, *Dumbarton Oaks Papers* 57, 279-292.
- Mackensen 1999 M. Mackensen, Metallkleinfunde, στὸ A. von den Driesch κ.ἄ., *Die deutschen Ausgrabungen in Karthago* (Μάιντς) [F. Rakob (ἐκδ.), *Karthago*, 3] 530-544.
- Martini και Steckner 1993 W. Martini και C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos, Das frühbyzantinische Klostergut* (Βόννη) (*Samos*, 17).
- McClellan 2003 M. C. McClellan, Glass, στὸ Rautman 2003, 217-234.
- Meyer 1988 C. Meyer, Glass from the North Theater Byzantine Church, and soundings at Jerash, Jordan, 1982-1983, στὸ W. E. Rast (ἐκδ.), *Preliminary reports of ASOR-sponsored excavations 1982-85* (Βαλτιμόρη) (*Bulletin of the American School of Oriental Research, Supplement*, 25) 175-222.
- Miller 1981 S. G. Miller, Excavations at Nemea, 1980, *Hesperia* 50, 45-67
- Miller 2004 S. G. Miller, *Nemea, A guide to the site and museum* (Αθήνα).
- Neutsch 1968 B. Neutsch, Neue archäologische Entdeckungen in Siris und Herakleia, *AA* 83, 753-794.
- Olcay 2001 Y. B. Olcay, Lighting Methods in the Byzantine Period and Findings of Glass Lamps in Anatolia, *Journal of Glass Studies* 43, 77-87.
- Oleson κ.ἄ. 1994 J. P. Oleson, κ.ἄ., *The Harbours of Caesarea Maritima, Results of the Caesarea Ancient Harbour Excavation Project 1980-85*, (Ὁξφόρδη) (Center for Maritime Studies, University of Haifa Publication, 5/ BAR International Series, 594).
- Paton 1969 W. R. Paton (μτφρ.), *The Greek Anthology*, 1 (Καίμπριτζ, Μασσαχ. και Λονδίνο) (ἀνατύπωση τῆς α' ἔκδοσης τοῦ 1916).
- Piccirillo και Alliata 1994 M. Piccirillo και E. Alliata, *Umm al-Rasas, Mayfa'ah, 1, Gli scavi del complesso di Santo Stefano* (Ἱερουσαλήμ) (*Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior*, 28).

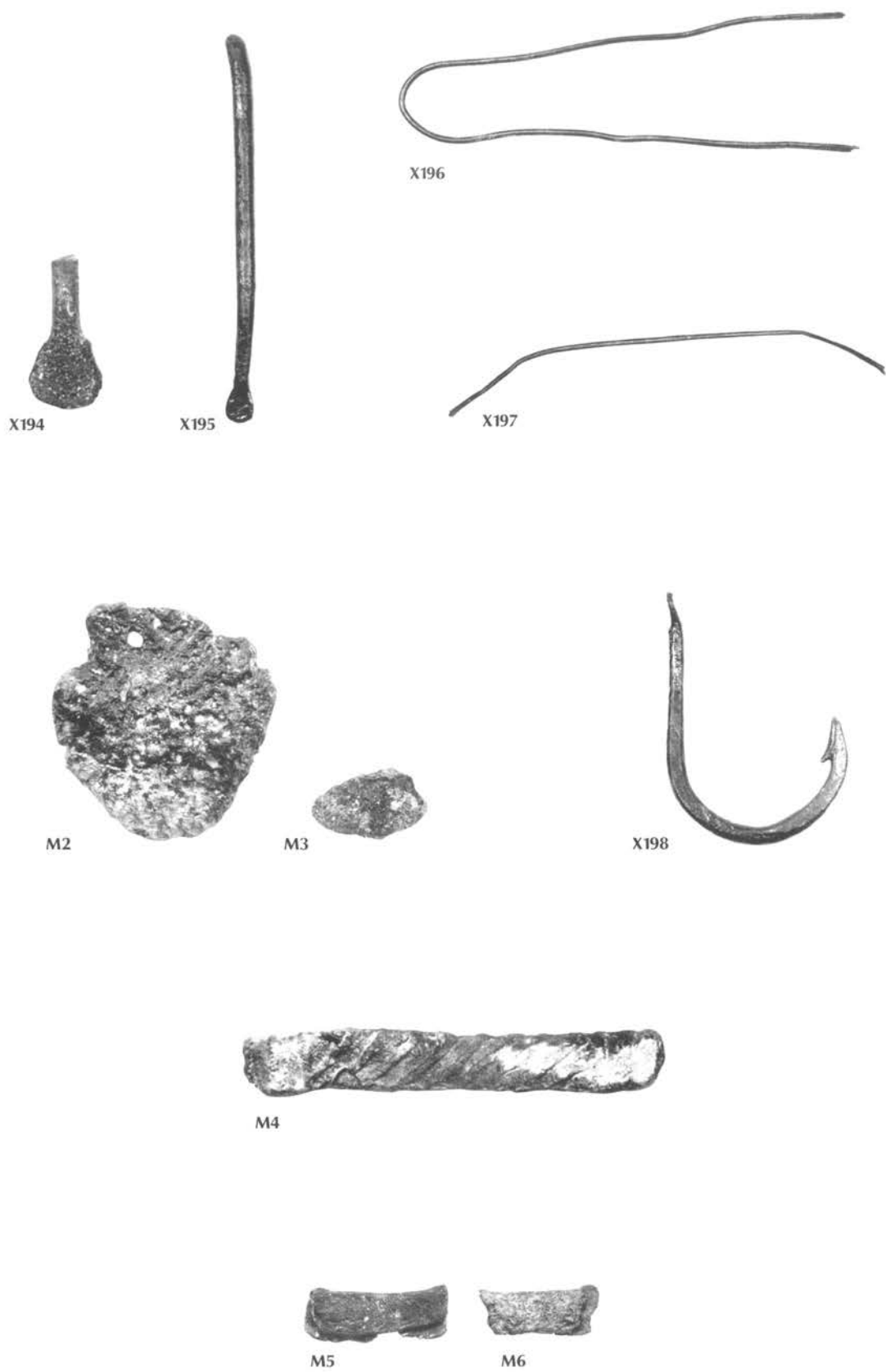
- Piercy καὶ Bass 2004 G. V. Piercy καὶ G. F. Bass 2004, Fishing gear στὸ G. F. Bass κ.ἄ., Serçe Limani, An eleventh-century shipwreck, 1, The ship and its anchorage, crew, and passengers (Κόλετζ Στείσιον) 399-435.
- Plat Taylor καὶ Megaw 1981 J. du Plat Taylor καὶ A. H. S. Megaw, Excavations at Ayios Philon, The Ancient Carpasia, Part II, The Early Christian Buildings, *RDAC*, 209-250.
- Pletnyov 2000-2001 V. Pletnyov, Archaeological data about the import of European knives in the Bulgarian lands in the 16th-18th C., *Izvestija na Narodnija Muzei-Varna = Bulletin du Musée National de Varna* 36-37 (51-52), 124-132.
- Pouta 2008 S. Pouta, Appendix 3, List of metal objects associated with glass lamps, στὸ Z. T. Fiema καὶ J. Frösén, *Petra-The Mountain of Aaron, The Finnish Archaeological Project in Jordan*, 1, *The church and the chapel* (Ἑλσίνκι) 369-371.
- Powell 1996 J. Powell, *Fishing in the Prehistoric Aegean* (Γιόνσερεντ) (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocket-book, 137).
- Raubitschek 1998 I. K. Raubitschek, *The metal objects (1952-1989)* (Πρίνστον) (Isthmia, 7).
- Rautman 2003 M. Rautman, *A Cypriot village of Late Antiquity, Kalavassos-Kopetra in Vasilikos Valley* (Πόρτσμουθ).
- Riha 1986 E. Riha, *Römisches Toilettgerät und medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst (Augst) (Forschungen in Augst, 6)*.
- Robinson 1941 D. M. Robinson, *Metal and Minor Miscellaneous Finds, An original contribution to greek life* (Λονδίνο) (Excavations at Olynthus, 10).
- Rosser 1983 J. Rosser, The small finds, στὸ W. A. McDonald, W. D. E. Coulson καὶ J. Rosser (ἑκδ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, III, Dark Age and Byzantine Occupation* (Μινεάπολη) 405-420.
- Russel 1982 J. Russel, *Byzantine Instrumenta Domestica* from Anemurium. The Significance of context στὸ R. L. Hohlfelder (ἑκδ.), *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era* (Νέα Ὑόρκη) (East European Monographs, 120, Byzantine series, 1) 133-163.
- Russel 2000 J. Russel, Household furnishing, στὸ C. Kondoleon (ἑκδ.), *Antioch, The lost ancient city* (Πρίνστον) 79-89.
- Saldern 1980 A. von Saldern, *Ancient and Byzantine glass from Sardis* (Καίμπριτζ, Μασαχ. καὶ Λονδίνο) (Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 6).
- Schauer 2001-2002 Chr. Schauer, Γυάλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία, στὸ *Πρακτικά τοῦ ΣΤ' Διεθοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, 2 (Ἀθήνα) 33-48.
- Schmitz 1994 W. Schmitz, Warenplomben aus Blei, στὸ G. Hellenkemper Salies κ.ἄ. (ἑκδ.), *Das Wrack, Der antike Schiffsfund von Mahdia* (Κολωνία) (Kataloge des Rheinischen Landesmuseums Bonn, 1,1) 715-723.
- Shepherd 1999 J. D. Shepherd, The glass, στὸ A. G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine city, The pottery and glass* (Λονδίνο) (Re-

- ports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, 57) 297-378.
- Sodini καὶ Kolokotsas 1984 J.-P. Sodini καὶ K. Kolokotsas, *Aliki*, II: *La Basilique double* (Παρίσι) (Études thasiennes, 10).
- Stern 2001 E. M. Stern, *Römisches, byzantinisches und frümittelalterliches Glas, 10 v. Chr.-700 n. Chr., Sammlung Ernesto Wolf* (Ὁστροφιλντερν-Ρούιτ).
- Sternini 1997 M. Sternini, Vetri, στὸ Di Vita καὶ Martin 1997, 231-263.
- Sternini 1999 M. Sternini, I vetri provenienti dagli scavi della missione italiana a Cartagine (1973-1977), *Journal of Glass Studies* 41, 83-103.
- Stylianou καὶ Stylianou 1985 A. Stylianou καὶ J. A. Stylianou, *The painted churches of Cyprus, Treasures of Byzantine Art* (Λονδίνο).
- Tatton-Brown 1984 V. A. Tatton-Brown, στὸ The Glass, H. R. Hurst καὶ S. P. Roskams (ἐκδ.), *Excavations at Carthage: The British Mission*, I, 1, *The avenue du president Habib Bourguida, Salamambo: The site and finds other than pottery* (Σέφιλντ) 194-212.
- Uzel 1999 I. Uzel, Les instruments médicaux et chirurgicaux conservés au musée d'Ephèse, στὸ Friesinger καὶ Krinzinger 1999, 211-214.
- Uzel 2000 I. Uzel, *Anadolu'da bulunan antik tip aletleri* (Άγκυρα) (Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 55).
- Waldbaum 1983 J. C. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The finds through 1974* (Καίμπριτζ, Μασσαχ. καὶ Λονδίνο) (Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 8).
- Wamser 2004 L. Wamser (ἐκδ.), *Die Welt von Byzanz-Europas östliches Erbe, Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur* (Στουτγάρδη).
- Weinberg καὶ Goldstein 1988 Gl. D. Weinberg καὶ S. M. Goldstein, The glass vessels, στὸ Gl. D. Weinberg (ἐκδ.), *Excavations at Jalame, Site of a glass factory in Late Roman Palestine* (Κολούμπια) 38-102.
- Whitehouse 1997 καὶ 2003 D. Whitehouse, *Roman glass in the Corning Museum of Glass*, Κόρνινγκ καὶ Νέα Ὑόρκη, 1: 1997 καὶ 3: 2003.
- Williams καὶ Zervos 1996 Ch. K. Williams καὶ Or. H. Zervos, Frankish Corinth: 1995, *Hesperia* 65, 1996, 1-55.
- Wiseman 1967 J. Wiseman, Excavations at Corinth, The Gymnasium Area, 1966, *Hesperia* 36, 402-428.

## ΠΙΝΑΚΕΣ









M7



M8



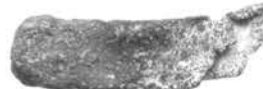
M9



M11



M12



M14



M15



M16



M17



M19



M21



M22



M23



M24



M26



M30



M31



M32



X199



X200



Σ1



X201



X202



X204



X205



X206



X208



X209



M34



M35



M36



X210



X211



X212



X213



X221



X222



X223



X224



X225



X226



X227



X228



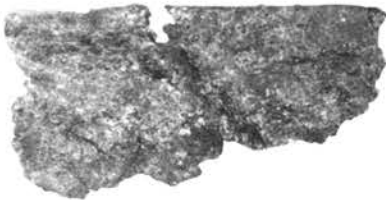
X229



X230



X231



X232



X233



X234



X235



X236



X237



M39



M40



M41



M42



X238



X239



X240



X241



X242



X243



X245



X248



X249



X250





Αργ.1



Σ2



Σ3



Σ4



Σ6



Σ7



Σ8



Σ9



Σ10



Σ11



Σ13



Σ14



Σ15



X251



X254



X268



X269



X270



X271



X272



X273



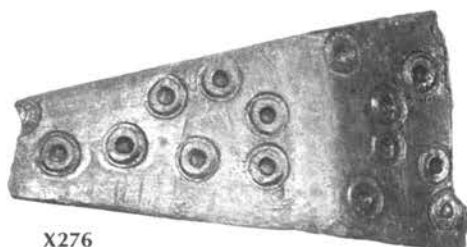
Σ16



X274



X275



X276



X277



X278



X280



X281



X282



X283



X284



Σ17



Σ18



M44



Σ19

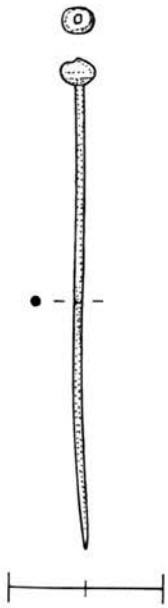


Σ20

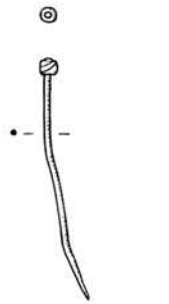


M45

# ΣΧΕΔΙΑ



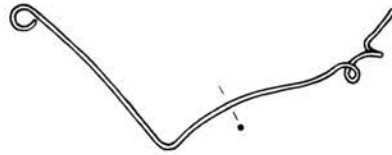
Σχ. 1



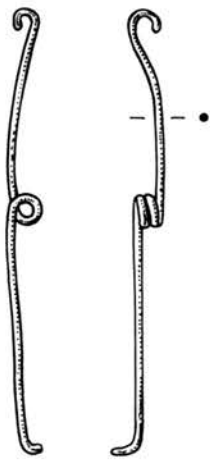
Σχ. 2



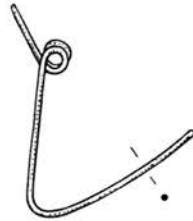
Σχ. 3



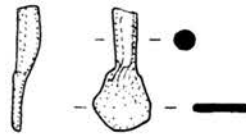
Σχ. 4



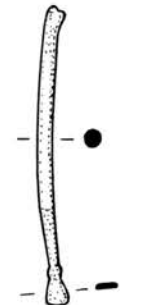
Σχ. 5



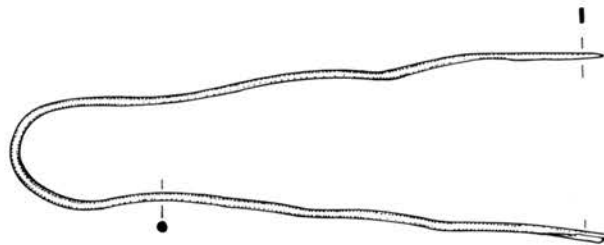
Σχ. 6



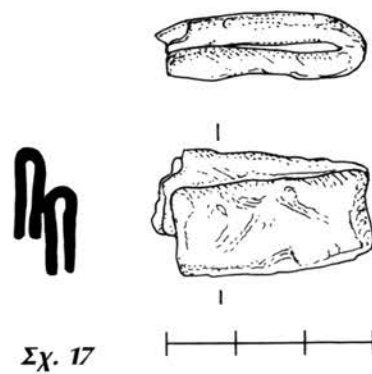
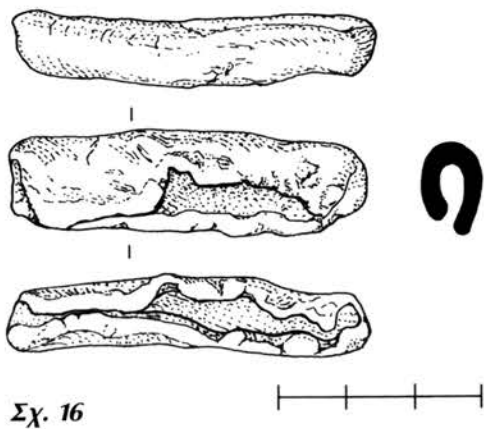
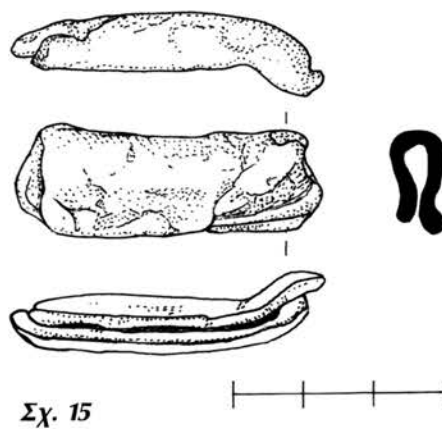
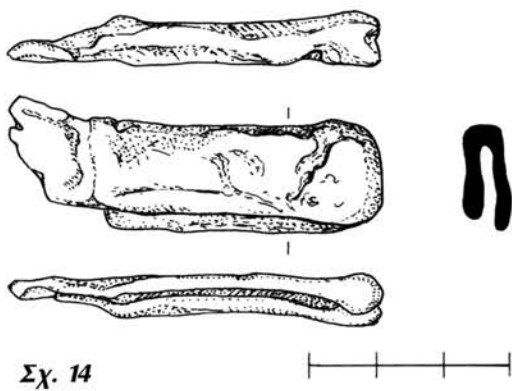
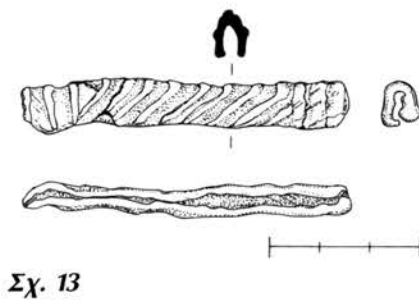
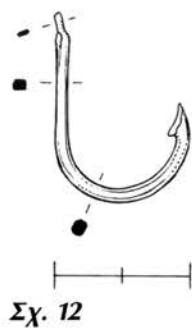
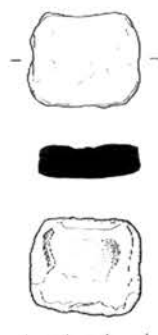
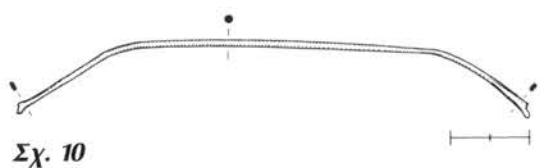
Σχ. 7



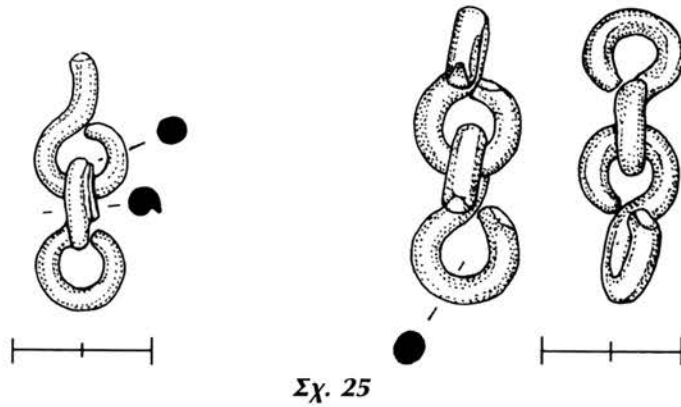
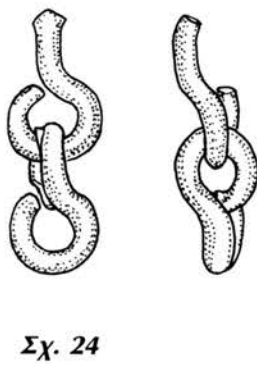
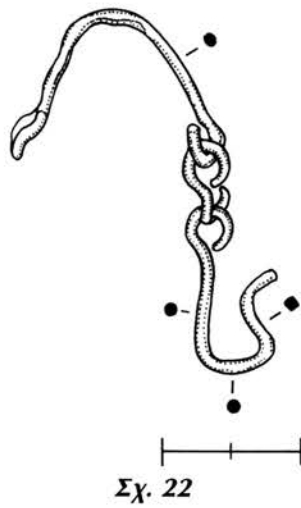
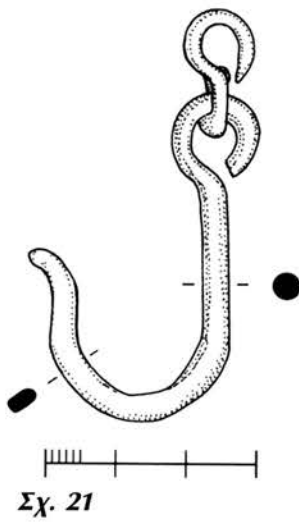
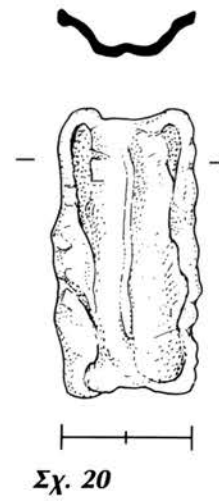
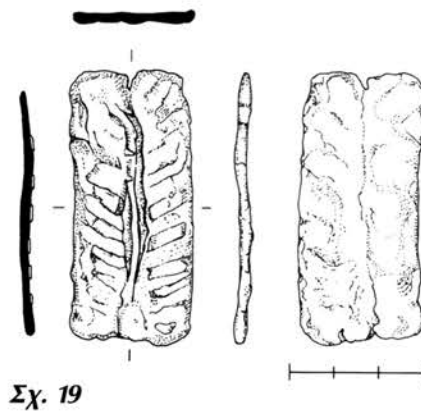
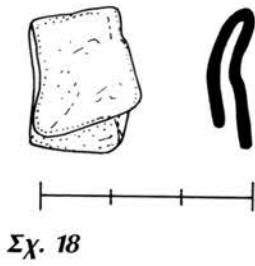
Σχ. 8

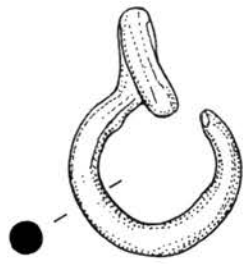


Σχ. 9

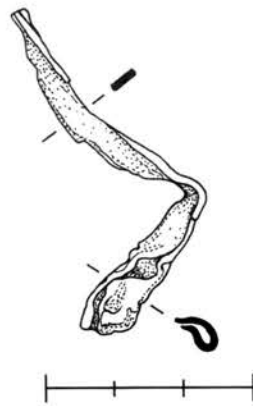
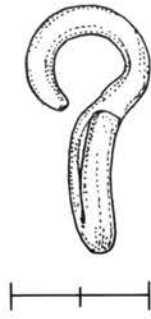




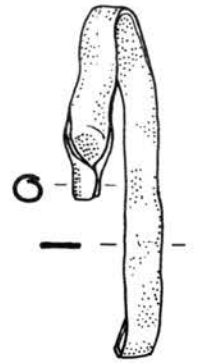




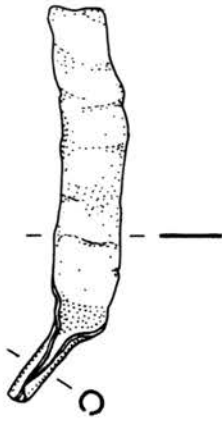
Σχ. 26



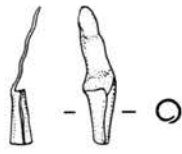
Σχ. 27



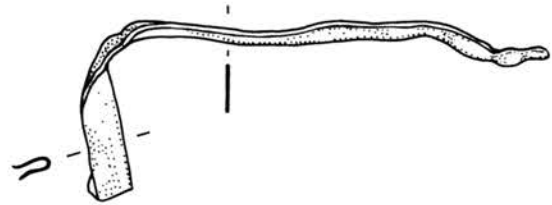
Σχ. 28



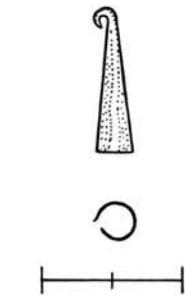
Σχ. 29



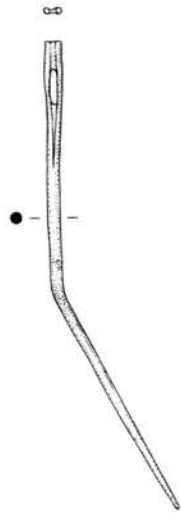
Σχ. 30



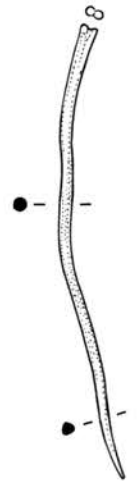
Σχ. 31



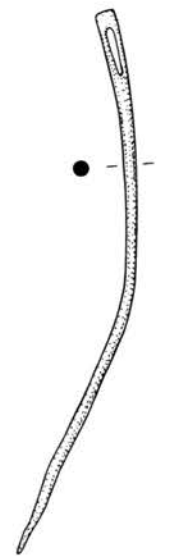
Σχ. 32



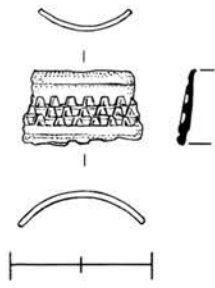
Σχ. 33



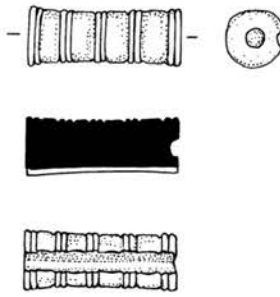
Σχ. 34



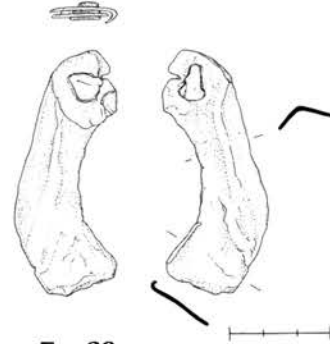
Σχ. 35



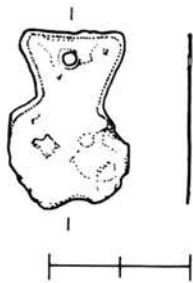
Σχ. 36



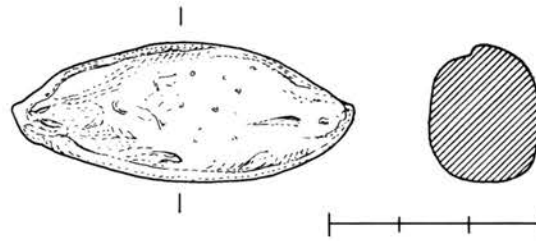
Σχ. 37



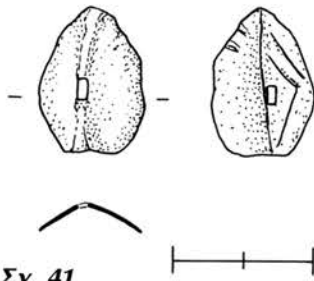
Σχ. 38



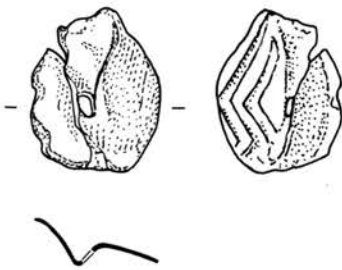
Σχ. 39



Σχ. 40



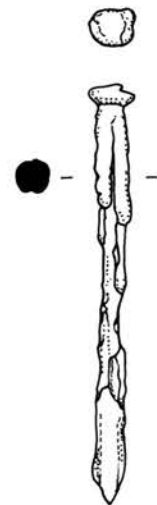
Σχ. 41



Σχ. 42



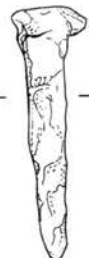
Σχ. 43



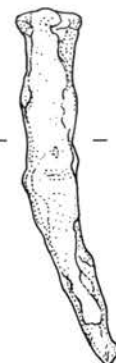
Σχ. 44



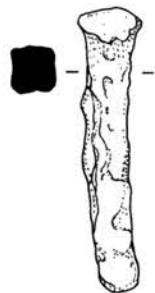
Σχ. 45



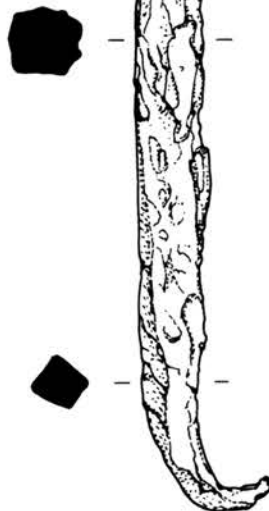
Σχ. 46



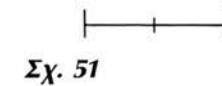
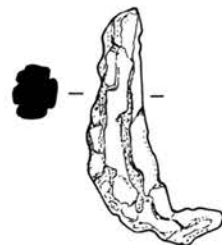
Σχ. 47



Σχ. 48



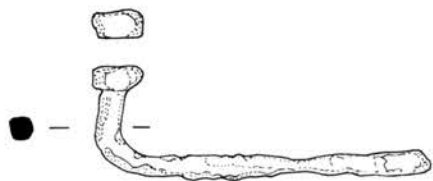
Σχ. 50



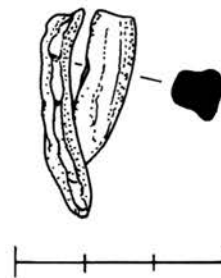
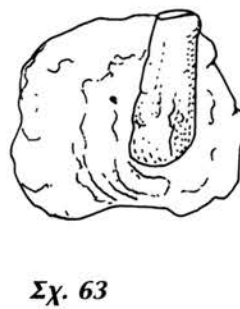
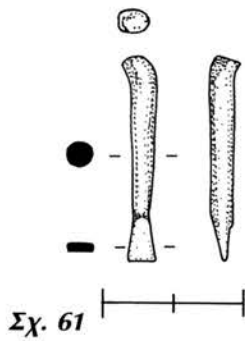
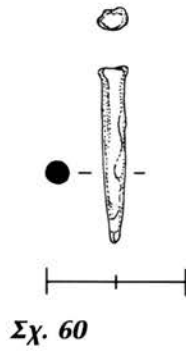
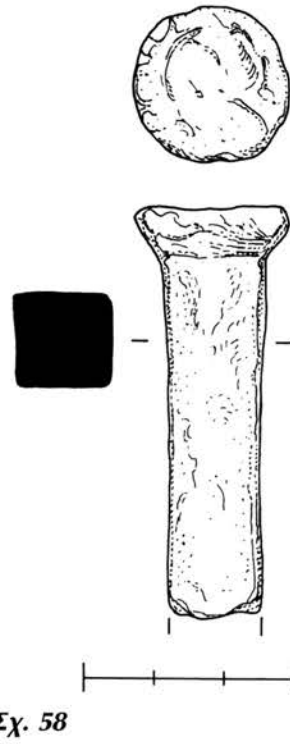
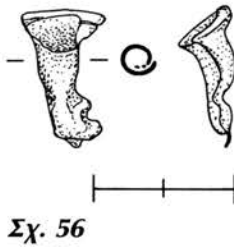
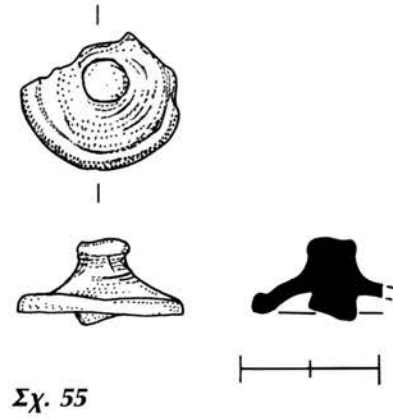
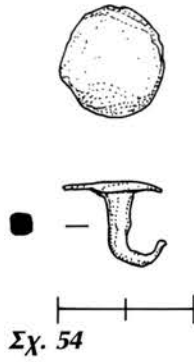
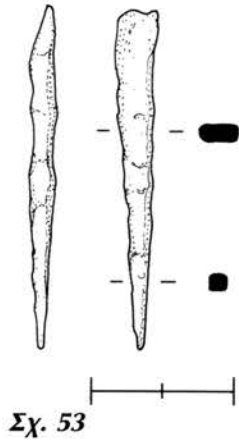
Σχ. 51

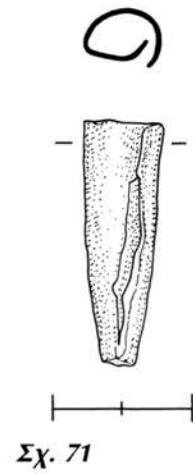
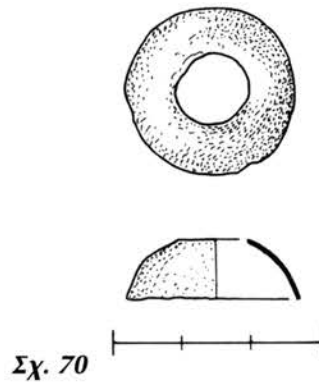
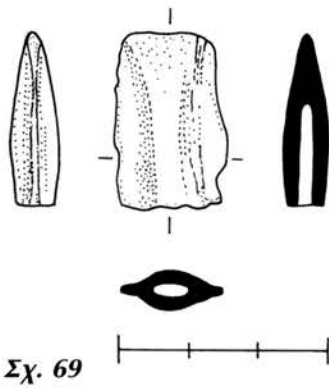
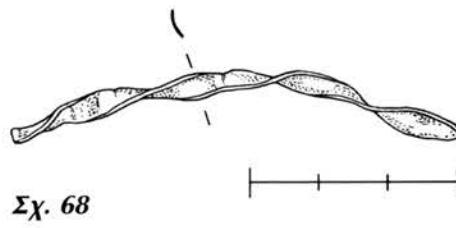
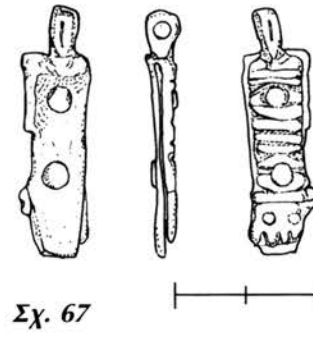
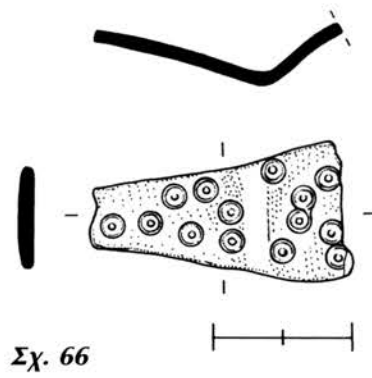
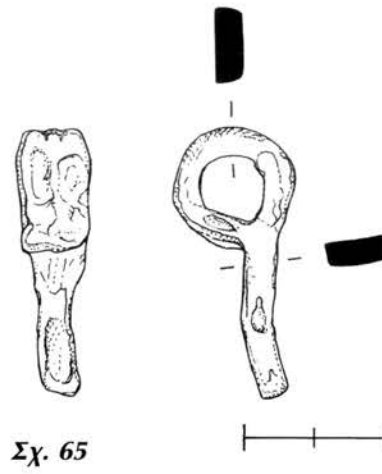
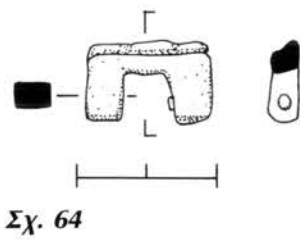


Σχ. 52

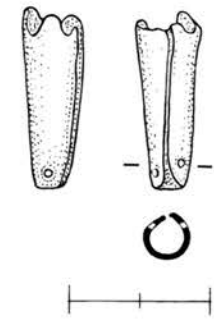


Σχ. 49

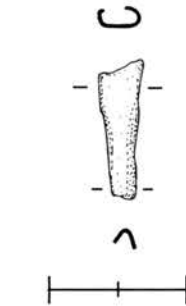








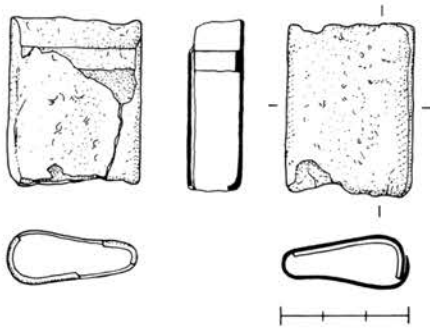
Σχ. 72



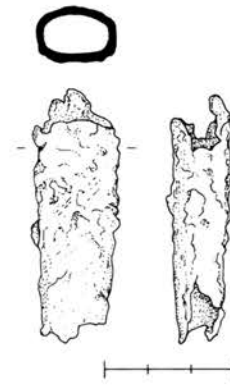
Σχ. 73



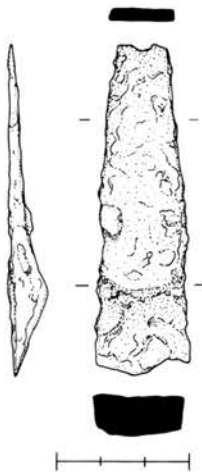
Σχ. 74



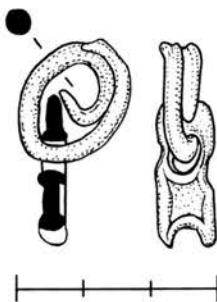
Σχ. 75



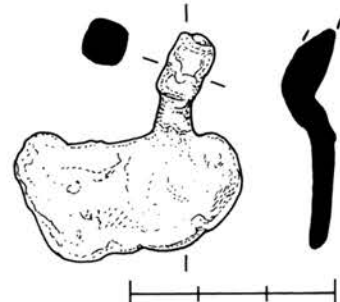
Σχ. 76



Σχ. 77



Σχ. 78



Σχ. 79

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίν. 1: **X176, X177**: περόνες. **X178, X180**: άναδιπλωμένα σύρματα. **X186, X187**: καρφίτσες. **X188, X189, X190**: μανικετόκουμπα. **X191, X192, X193**: κουμπιά.
- Πίν. 2: **X194, X195**: ώτογλυφίδες. **X196**: λαβίδα. **X197**: έργαλεΐο (ι). **M2, M3**: βάρη (ι) **X198**: άγκίστρι. **M4, M5, M6**: βαρίδια.
- Πίν. 3: **M7, M8, M9, M11, M12, M14, M15, M16, M17, M19, M21, M22, M23, M24, M26, M30, M31, M32**: βαρίδια. **X199, X200**: άγκιστρα.
- Πίν. 4: **Σ1, X201, X202, X204, X205, X206, X208, X209**: κρίκοι. **M34, M35, M36, X210, X211, X212, X213, X221, X22**: κανδηλήθρες. **X223, X224, X225, X226**: άγκιστρα άδραχτιού.
- Πίν. 5: **X227, X228, X229**: βελόνες. **X230**: δακτυλήθρα. **X231, X232**: τμήματα από σκεύη. **X233**: κύλινδρος σκεύους. **X234**: λαβή. **X235, X236**: λαβές (ι).
- Πίν. 6: **X237**: λαβή (ι). **X238**: έξάρτημα σκεύους (ι). **M39**: σφαίρα σφενδόνας. **M40, M41, M42**: βολίδες. **X239, X240, X241, X242, X243, X245**: βομβίδες. **X248**: κάλυκας σφαίρας.
- Πίν. 7: **X249, X250**: έλάσματα πανοπλίας ή έπιθήματα λαβής μαχαιριού. **Αργ. 1**: τμήμα φεγγίτου. **Σ2, Σ3, Σ4, Σ6, Σ7, Σ8, Σ9, Σ10, Σ11, Σ13, Σ14, Σ15**: σιδερένια καρφιά. **X251**: χάλκινο καρφί.
- Πίν. 8: **X254, X268, X269, X270, X271, X272**: χάλκινα καρφιά. **X273, Σ16**: σύνδεσμοι. **X274, X275**: διακοσμητικά έλάσματα. **X276, X277**: έξαρτήματα κιβωτίου (ι).
- Πίν. 9: **X278**: Στρεπτό έλασμα. **X280**: ήμισφαιρικό έλασμα. **X281**: πλακίδιο. **X282, X283, X284**: κωνικά έλάσματα. **Σ17**: πλακίδιο. **Σ18, Σ19**: θήκες (ι). **Σ20**: άδιάγνωστο τέχνηργο. **M44**: σύνδεσμος (ι). **M45**: μολυβδοχώση (ι).

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

ΣΧ. 1	<b>X176</b>	ΣΧ. 28	<b>X210</b>	ΣΧ. 55	<b>X252</b>
ΣΧ. 2	<b>X177</b>	ΣΧ. 29	<b>X211</b>	ΣΧ. 56	<b>X253</b>
ΣΧ. 3	<b>X178</b>	ΣΧ. 30	<b>X220</b>	ΣΧ. 57	<b>X254</b>
ΣΧ. 4	<b>X179</b>	ΣΧ. 31	<b>X221</b>	ΣΧ. 58	<b>X268</b>
ΣΧ. 5	<b>X180α</b>	ΣΧ. 32	<b>X223</b>	ΣΧ. 59	<b>X269</b>
ΣΧ. 6	<b>X180β</b>	ΣΧ. 33	<b>X227</b>	ΣΧ. 60	<b>X270</b>
ΣΧ. 7	<b>X194</b>	ΣΧ. 34	<b>X228</b>	ΣΧ. 61	<b>X271</b>
ΣΧ. 8	<b>X195</b>	ΣΧ. 35	<b>X229</b>	ΣΧ. 62	<b>X272</b>
ΣΧ. 9	<b>X196</b>	ΣΧ. 36	<b>X230</b>	ΣΧ. 63	<b>M43</b>
ΣΧ. 10	<b>X197</b>	ΣΧ. 37	<b>X233</b>	ΣΧ. 64	<b>X273</b>
ΣΧ. 11	<b>M1</b>	ΣΧ. 38	<b>X234</b>	ΣΧ. 65	<b>Σ16</b>
ΣΧ. 12	<b>X198</b>	ΣΧ. 39	<b>X238</b>	ΣΧ. 66	<b>X276</b>
ΣΧ. 13	<b>M4</b>	ΣΧ. 40	<b>M39</b>	ΣΧ. 67	<b>X277</b>
ΣΧ. 14	<b>M14</b>	ΣΧ. 41	<b>X249</b>	ΣΧ. 68	<b>X278</b>
ΣΧ. 15	<b>M16</b>	ΣΧ. 42	<b>X250</b>	ΣΧ. 69	<b>X279</b>
ΣΧ. 16	<b>M17</b>	ΣΧ. 43	<b>Σ2</b>	ΣΧ. 70	<b>X280</b>
ΣΧ. 17	<b>M19</b>	ΣΧ. 44	<b>Σ3</b>	ΣΧ. 71	<b>X282</b>
ΣΧ. 18	<b>M21</b>	ΣΧ. 45	<b>Σ4</b>	ΣΧ. 72	<b>X283</b>
ΣΧ. 19	<b>M30</b>	ΣΧ. 46	<b>Σ5</b>	ΣΧ. 73	<b>X284</b>
ΣΧ. 20	<b>M32</b>	ΣΧ. 47	<b>Σ6</b>	ΣΧ. 74	<b>Σ17</b>
ΣΧ. 21	<b>X199</b>	ΣΧ. 48	<b>Σ7</b>	ΣΧ. 75	<b>Σ18</b>
ΣΧ. 22	<b>X200</b>	ΣΧ. 49	<b>Σ8</b>	ΣΧ. 76	<b>Σ19</b>
ΣΧ. 23	<b>Σ1</b>	ΣΧ. 50	<b>Σ11</b>	ΣΧ. 77	<b>Σ20</b>
ΣΧ. 24	<b>X201</b>	ΣΧ. 51	<b>Σ13</b>	ΣΧ. 78	<b>M44</b>
ΣΧ. 25	<b>X202</b>	ΣΧ. 52	<b>Σ14</b>	ΣΧ. 79	<b>M45</b>
ΣΧ. 26	<b>X208</b>	ΣΧ. 53	<b>Σ15</b>		
ΣΧ. 27	<b>M34</b>	ΣΧ. 54	<b>X251</b>		



ΒΑΣΩΣ ΠΕΝΝΑ

Ε. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ  
ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΦΡΑΓΙΔΩΝ





**Τ**ὰ 117 ἀναγνωρίσιμα νομίσματα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ Κυθήρων<sup>1</sup> καλύπτουν εὐρὴ χρονολογικὸ φάσμα μὲ μεγάλα ὠστόσο κενὰ ἀνάμεσα στὶς διάφορες περιόδους. Εἰδικότερα, τὰ συγκεκριμένα νομίσματα μὲ βάση τὴ χρονολογία τους μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τέσσερις κύριες κατηγορίες: α) Βυζαντινὰ νομίσματα (**N4-35**), β) Νομίσματα Λατινοκρατίας, καθὼς καὶ νομίσματα Δυτικῶν κρατῶν καὶ βασιλείων (**N36-57**), γ) Ὀθωμανικὰ νομίσματα (I, N58-83) καὶ δ) Νομίσματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους (**N84-117**).

Στὴν παραπάνω ὁμαδοποίηση δὲν συμπεριλαμβάνονται τὸ χάλκινο νόμισμα τῆς Λακεδαίμονος (I, N1), καθὼς καὶ τὰ δύο ρωμαϊκὰ (I, N2-3), δηλαδὴ τὸ δηνάριο τοῦ καίσαρος Γέτα καὶ τὸ χάλκινο νόμισμα αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπροσδιόριστης ἑλληνικῆς πόλεως. Ἡ μείωση τοῦ πετάλου καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ φθορὰ τῶν συγκεκριμένων κοπῶν λόγω παρατεταμένης κυκλοφορίας ὑποδηλώνουν ὅτι πιθανότατα ἡ διεξόδυσή τους στὴν περιοχὴ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου συντελέστηκε σὲ πολὺ μεταγενέστερους, ἴσως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους<sup>2</sup>.

Ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνασκαφὴ προέρχονται ἐπίσης καὶ πέντε σφραγίδες, δύο ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι τελείως ἐφθαρμένες καὶ ἀδιάγνωστες, καθὼς καὶ δύο ἄπαιστα πέταλα μολύβδινων σφραγίδων (**Σφρ1-7**). Σπάνιο ἀνασκαφικὸ εὔρημα ἀποτελεῖ ἡ χρυσὴ σφραγίδα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118), ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες δύο ἀναγνώσιμες μολύβδινες σφραγίδες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν κατόχων τους καὶ κυρίως τὴ χρονολόγησή τους, δίνουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς καὶ γενικότερα γιὰ τὸ νησὶ τῶν Κυθήρων. Ἡ μία χρονολογεῖται στὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἀνήκει στὸν ἀξιωματοῦχο Βαάνη Πόμπη, ἐνῶ ὁ κάτοχος τῆς δευτέρας μολύβδινης σφραγίδας, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ στὶς ἀρχὲς 12ου αἰῶνα, ὁ Ἰωάννης ποιμὴν Κυθύρων (*sic*), εἶναι ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλες πηγές.

## 1. BYZANTINA NOMISMATA

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν 32 χάλκινα νομίσματα, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 9ου αἰῶνα. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ποσοτικὴ

1. Συνολικὰ βρέθηκαν 122 νομίσματα. Ἀπὸ αὐτὰ πέντε (**N118-122**) εἶναι τελείως ἐφθαρμένα καὶ ἀδιάγνωστα.

2. Γιὰ τὴ διεξόδυση ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἢ ρω-

μαϊκῶν νομισμάτων σὲ βυζαντινὰ νομισματικὰ εὔρηματα βλ. Πέννα 1996, 200, σημ. 17-19. Βλ. ἐπίσης Hahn 1996, 446, σημ. 136.

ύπεροχή τῶν ἐκδόσεων τοῦ 7ου αἰώνα καὶ εἰδικότερα τῶν αὐτοκρατόρων Ἡρακλείου (610-641) καὶ Κώνσταντος Β΄ (641-668). Ὁ ἀναλυτικότερος σχολιασμός τῆς χρονολογικῆς κατανομῆς τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ ὀδηγεῖ σὲ σειρὰ παρατηρήσεων ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ τόπου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Ἡ αὐλαία ἀνοίγει μὲ τρεῖς κοπές τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰώνα, ἐνῶ ὁ 5ος καὶ 6ος αἰώνας ἀντιπροσωπεύονται μὲ ἑπτὰ κοπές. Χαρακτηριστικὴ ὡστόσο εἶναι ἡ ἀπουσία νομισμάτων τῆς περιόδου 527-582, τὰ ὁποῖα γνώρισαν εὐρεία κυκλοφορία καὶ τὰ ὁποῖα βρίσκονται ἄφθονα σὲ ἀνασκαφές ἄλλων περιοχῶν τοῦ ἐλλαδικοῦ, τοῦ βαλκανικοῦ καὶ τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου. Εἰδικὴ ἀναφορὰ πρέπει νὰ γίνῃ στὴν ἀπουσία κοπῶν τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565), στὰ χρόνια τῆς μακρᾶς βασιλείας τοῦ ὁποῖου ὁ δείκτης κυκλοφορίας νομισμάτων ἦταν ἰδιαίτερα ὑψηλός, ἀπόρροια προφανῶς τῆς ἀνανεωτικῆς πολιτικῆς του σὲ δημοσιονομικὸ, διοικητικὸ καὶ στρατιωτικὸ ἐπίπεδο. Ἄλλωστε, ὁ Ἰουστινιανὸς Α΄ ἐγκαινίασε ἓνα κολοσσιαῖο ἀνοικοδομητικὸ ἔργο στὶς ἐπαρχίες, γεγονός ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάκαμψη τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῆς διακίνησης τῶν νομισμάτων. Ὡστόσο, ἡ ἀπουσία νομισμάτων τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ καὶ γενικότερα ὁ μικρὸς ἀριθμὸς νομισμάτων τοῦ 6ου αἰώνα στὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, εἶναι δύο στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὑπαινίσσονται ὅτι ὁ συγκεκριμένος τόπος δὲν ἀποτελοῦσε ζωτικὸ πυρῆνα τοῦ νησιοῦ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ προσομοιάζει μὲ αὐτὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴ Καστρί<sup>3</sup>. Ἀντίθετα, τὰ νομισματικὰ εὐρήματα τοῦ 6ου αἰώνα, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Κυθήρων καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ νησιοῦ, ὑποδηλώνουν συστηματικὴ καὶ ἐκτεταμένη χρῆση νομισμάτων σὲ ἄλλες περιοχές τῶν Κυθήρων κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο<sup>4</sup>.

Οἱ εἴκοσι νομισματικὲς ἐκδόσεις τῶν δύο πρώτων αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας τοῦ Ἡρακλείου μαρτυροῦν χρῆση τῆς δυσπρόσιτης καὶ καλὰ προφυλαγμένης θέσης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ διείδυση νομισμάτων τοῦ 7ου αἰώνα στὴν περιοχὴ δὲν φαίνεται ὡστόσο νὰ ἔχει κανονικοὺς ρυθμούς. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀπὸ τὶς δέκα κοπές τοῦ Ἡρακλείου (610-641) ἔξι καλύπτουν τὴν περίοδο 612/613-617/618, μία τὴν

3. Herrin 1972, 43. Πὰ μιὰ ἐμπεριστατωμένη ἱστορία τῶν Κυθήρων κατὰ τὴ βυζαντινὴν περίοδο βλ. Μαλτέζου 1997, 305-310, ὅπου καὶ προγενέστερη λεπτομερὴς βιβλιογραφία.

4. Τὰ νομίσματα αὐτὰ εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδημοσίευτα. Εἶχα τὴν τύχη νὰ ἔχω μιὰ πρώτη προσωπικὴ ἐξέταση αὐτῶν τῶν νομισμάτων,

κατόπιν προτροπῆς τῆς ἀγαπητῆς συναδέλφου Ἰφιγένειας Δεκουλάκου, τὸ 1993, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἐπισκέφθηκα τὰ Κύθηρα. Ὁ συνάδελφος κ. Ἄρης Τσαραβόπουλος, ἐνόμει ἐπανεκθεσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κυθήρων, ἐκπονεῖ συστηματικὴ καταγραφή τῶν νομισμάτων αὐτῶν.

περίοδο 631/632 και τρεῖς τὴν περίοδο 639/640. Παρομοίως, ἀπὸ τὶς δέκα κοπὲς τοῦ Κώνσταντος Β΄ (641-668), μία ἀνήκει στὴν περίοδο 643/644, ὅκτῳ στὴν περίοδο 651/652-656/657 καὶ μία χρονολογεῖται τὸ 668.

Τὰ χρονικὰ κενὰ ποὺ παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὶς κοπὲς τοῦ 7ου αἰώνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ δὲν θὰ πρέπει βέβαια νὰ μᾶς ξενίζουν. Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τῶν δύο παραπάνω αὐτοκρατόρων ἦταν δύσκολα γιὰ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Οἱ ἐχθρικές ἐπιθέσεις τῶν Ἀβαροσλάβων καὶ τῶν Περσῶν στὰ χρόνια τοῦ Ἡρακλείου, καθὼς καὶ τῶν Ἀράβων στὰ χρόνια τοῦ Κώνσταντος Β΄ εἶχαν σοβαρότατες οἰκονομικὲς ἐπιπτώσεις στὴν αὐτοκρατορία. Ἐπὶ πλέον παράγοντες, ὅπως ἡ ἐδαφικὴ συρρίκνωση τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ γενικὴ ἀνασφάλεια καὶ ἡ δυσκολία μετακίνησης στοὺς χερσαίους καὶ θαλάσσιους δρόμους, ὁ οἰκονομικὸς καὶ ἀστικὸς μαρασμὸς τῶν πόλεων, γεγονὸς ποὺ μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα<sup>5</sup>, ἡ ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στὴν ὑπαιθρο μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πτώση τῆς παραγωγῆς, ἡ ἐξασθένηση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος, ἡ μείωση τῆς νομισματικῆς παραγωγῆς<sup>6</sup>, εἶχαν τὸ δικό τους μερίδιο στοὺς βραδεῖς ρυθμοὺς τῆς κυκλοφορίας τῶν νομισμάτων, κυρίως τῶν χάλκινων, στὶς ἐπαρχίες<sup>7</sup>. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν περίοδο 615-622 ἡ παραγωγή τῶν χάλκινων κοπῶν μειώθηκε, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 615/616 τὸ βάρος τοῦ φύλλι ἐλλατώθηκε ἀπὸ περίπου 14.5 γρ. σὲ 9.5 γρ.<sup>8</sup> Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰώνα σημαντικὲς ποσότητες νομισμάτων διοχετεύονταν ἀπευθείας στὸν στρατό, γιὰ πληρωμὲς μισθῶν καὶ γιὰ τὴν κάλυψη ἐξόδων ἀνεφοδιασμοῦ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε πιθανότατα ὡς ἐπακόλουθο τὸν γεωγραφικὸ περιορισμὸ τῆς διακίνησης τῶν νομισμάτων, δεδομένου ὅτι τὰ βυζαντινὰ νομίσματα κινήθηκαν μὲ συστηματικότερο τρόπο στὶς ἐμπόλεμες περιοχές, ἰδιαίτερα στὴ Μ. Ἀσία<sup>9</sup>.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, εὐκόλα μποροῦν νὰ αἰτιολογηθοῦν τὰ χρονικὰ κενὰ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοῦ Κώνσταντος Β΄ ἀπὸ τὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Βουνό. Ὡστόσο, ἡ ἐμφανὴς ὑπεροχὴ ὀρισμένων νομισματικῶν τύπων μὲ χρονικὴ συνάφεια ὑπαινίσσεται ὅτι σὲ ὀρισμένες στιγμὲς ἡ διείδυση νομισμάτων στὸν συγκεκριμένο τόπο ἔγινε μὲ συστηματικότερο τρόπο.

Μὲ βάση τὸ νομισματικὸ ὑλικὸ τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Βουνό, ἡ χρῆση τοῦ τόπου φαίνεται ὅτι ἄρχισε στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα. Πιθανότατα, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου κάτοικοι τοῦ νησιοῦ, οἱ ὁποῖοι διέμεναν σὲ παραθαλάσσιες ἢ πεδινὲς περιοχές, ἐπέλεξαν νὰ μετακινηθοῦν

5. Dagron 2002, 397-401. Βλ. ἐπίσης Oikonomides 2002, 980-990 καὶ Laiou 2002, 1145-1147.

6. Morrisson 2002, 954-995.

7. Grierson 1982, 103-106. Hendy 1985, 414-420. Morrisson 2002, 929.

8. Hendy 1985, 498-499.

9. Γιὰ νομισματικὰ εὐρήματα τοῦ 7ου αἰώνα ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία βλ. Morrisson 2002, 956-957 καὶ διαγράμματα 6.1, 6.2, 6.7, 6.8.

στη δυσπρόσιτη περιοχή του Βουνοῦ, ένα φαινόμενο τὸ ὁποῖο συναντᾶται τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ ὅλο σχεδὸν τὸν νησιωτικὸ χῶρο καὶ ὄχι μόνον. Μετακινήσεις τέτοιου εἶδους, καθὼς καὶ ἀποκρύψεις νομισματικῶν θησαυρῶν τῆς περιόδου ἔχουν κυρίως ἀποδοθεῖ στὶς θαλάσσιες ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων<sup>10</sup>. Ἡ θεωρία αὐτὴ σήμερα ἀντιμετωπίζεται μὲ σκεπτικισμό καὶ ἴσως τὰ αἴτια τῶν μετακινήσεων θὰ πρέπει νὰ ἀντικατοπτρίζουν τὴ γενικότερη χαώδη κατάσταση – πολιτική, οἰκονομική, στρατιωτική – στὴν ὁποία βρισκόταν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία<sup>11</sup>. Ἐπὶ πλεόν, τὸ 614 οἱ Πέρσες κατέλαβαν τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸ 616 ἄλλες σημαντικὲς παραλιακὲς πόλεις τῆς Αἰγύπτου, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ αὐτὴν τὴν Ἀλεξάνδρεια<sup>12</sup>. Στὴ συνέχεια οἱ Πέρσες προχώρησαν στὴν Ἄνω Αἴγυπτο καὶ μέσα σὲ τέσσερα περίπου χρόνια (620) κατάφεραν νὰ ὀλοκληρώσουν τὴν κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Λιβύης. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ ἀπώλεια τῆς Αἰγύπτου σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὰ γενικότερα προβλήματα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἀβαροσλαβικὴ ἀπειλὴ ἡ ὁποία εἶχε ἤδη ξεσπάσει στὴ βόρεια χερσόνησο τοῦ Αἴμου, προκάλεσε τρόμο στοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ μετακομίσουν σὲ ἀσφαλέστερες περιοχὲς τῆς πατρίδας τους. Μὲ βάση τὰ παραπάνω γεγονότα, τὰ ἔξι νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου τῆς περιόδου 612/61-617/618, ἴσως προσδιορίζουν σαφέστερα τὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς μετακίνησης κατοίκων τῶν Κυθέρων στὴν περιοχή τοῦ Βουνοῦ.

Ἡ ἀπουσία, ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ὕλικὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου νομισμάτων τοῦ Ἡρακλείου τῆς περιόδου 617/618-631/632 ἔχει ἤδη σχολιαστεῖ. Οἱ τρεῖς φόλλεις ἀπὸ τὴν περίοδο 639/640 ἀνήκουν στὴν τελευταία φάση τῆς βασιλείας τοῦ συγκεκριμένου αὐτοκράτορα, ἡ ὁποία ἦταν ὀλέθρια γιὰ τὸ μέλλον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀραβικὴ ἐπέλαση στὴν Αἴγυπτο ἔπληξε καίρια τὸ γόητρο τοῦ Βυζαντίου καὶ ἡ μία πόλη μετὰ τὴν ἄλλη ἔπεφτε στὰ χέρια τῶν μωαμεθανικῶν στρατευμάτων. Μολυβδόβουλλα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 7ου αἰῶνα, τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ σὲ νησιά τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου καὶ τὰ ὁποῖα ἀνήκαν σὲ ἀξιωματοῦχοις τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης<sup>13</sup>, φανερώνουν προσπάθεια τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας γιὰ ἀνασυγκρότηση τοῦ θαλάσσιου ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἔλλειψη γραπτῶν πηγῶν δυσχεραίνει τὴν ἔρευνα ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἀκριβὴ χρονικὸ προσδιορισμὸ καὶ τὴν ὀργάνωση αὐτῆς τῆς ἀνασυγκρότησης. Ἐντάσσεται ἄραγε ἡ διαδικασία αὐτὴ στὴν

10. Ἐνδεικτικὰ βλ. Avraméa 1997, 74-75 καὶ 79-80. Lemerle 1986, 130. Malamut 1988, 67-68, 105 καὶ 156-158. Metcalf 1962, 14-23. Metcalf 1991, 140-148. Touratsoglou 2006α, 327-330 καὶ Touratsoglou 2006β, 95-101. Βλ. ἐπίσης Morrisson κ.ἄ. 2006.

11. Trombley 2001, 137-138. Nikolaou 2004, 295-296. Μονιάρης 1995-6, 285-302.

12. Γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς περιόδου καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν προέλαση τῶν Περσῶν

στὴ Συρία, Παλαιστίνη καὶ Αἴγυπτο, ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ὀδηγηθοῦν χιλιάδες κάτοικοι τῶν περιοχῶν στὴν αἰχμαλωσία καὶ ἐπὶ πλεόν νὰ ἀρπαγεῖ ὁ Τίμιος Σταυρὸς ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα βλ. Στράτος 1965, 248-293. Γενικὰ γιὰ τὴν περίοδο βλ. Haldon 1990/1993.

13. Ἀβραμέα 1996, 11-25. Βλ. ἐπίσης Avraméa 1997, 99.

περίοδο προετοιμασίας της έκστρατειας κατά τῶν Περσῶν (620-622), στὸ πλαίσιο δηλαδή ἀνασυγκρότησης τοῦ στρατοῦ καὶ ἐνίσχυσης τοῦ στόλου γιὰ ἀσφαλὴ ναυσίπλοια καὶ ἐγγύηση τῆς ἄμυνας τῆς πρωτεύουσας ἢ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς προσπάθειας τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ ἀνασύνταξη καὶ ἀναδιοργάνωση τῆς αὐτοκρατορίας, μετὰ τὸ πέρας τῶν περσικῶν πολέμων τὸ 629/630, μὲ βάση τὶς ἐμπειρίες ποὺ ἀπεκόμισε τὴν περίοδο τῶν ἀβαροσλαβικῶν καὶ περσικῶν πολέμων; Ἡ ἀκόμη ἀντικατοπτρίζει μιὰ προληπτικὴ πράξη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς δυναμικῆς καὶ ἐξαιρετικὰ καταστροφικῆς ἐμφάνισης τῶν Ἀράβων στὸ ἱστορικὸ προσκῆνιο τῆς Μεσογείου<sup>14</sup>; Μὲ ἀφετηρία τὶς παραπάνω χρονολογίες θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προτείνει προκαταρκτικὰ ὅτι ἡ ἀνασυγκρότηση τοῦ θαλάσσιου ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς αὐτοκρατορίας ἔγινε σταδιακὰ, μὲ ὁδηγὸ τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες, ὅπως αὐτὲς διαμορφώθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν γεγονότων τῆς κάθε περιόδου.

Τὰ Κύθηρα, πάνω στὸν θαλάσσιο δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὰ Ἱεροσόλυμα<sup>15</sup>, πιθανὸν συμπεριελήφθησαν στὸ δίκτυο τῶν νησιῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν στὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ θαλάσσιου ἀμυντικοῦ συστήματος. Ἡ νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὴν περιοχή τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἔνταξη τοῦ νησιοῦ στὸ παραπάνω σύστημα πιθανὸν νὰ ἔγινε τὴν περίοδο τῆς ἀραβικῆς ἐπέλασης στὴν Αἴγυπτο (639-642). Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὰ τρία χάλκινα νομίσματα τοῦ Ἡρακλείου τῆς περιόδου 639/640 θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν φθάσει στὴ συγκεκριμένη περιοχή καὶ λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὴ χρονολογία κοπῆς τους, δηλαδή στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κώνσταντος Β΄. Ὁ συγκεκριμένος αὐτοκράτορας φαίνεται ὅτι δημιούργησε νέους ναυτικούς σταθμοὺς κυρίως σὲ περιοχὲς ποὺ βρίσκονταν σὲ ἐμπορικοὺς ἢ στρατιωτικοὺς θαλάσσιους δρόμους<sup>16</sup>. Τὰ Κύθηρα καὶ εἰδικότερα ἡ στρατηγικὴ θέση τοῦ Βουνοῦ, πιθανὸν νὰ ἐντάχθηκε στὸ παραπάνω σχέδιο.

Ἡ ἀνεύρεση δέκα χάλκινων νομισμάτων τοῦ Κώνσταντος Β΄, κυρίως τῆς περιόδου 651/652-656/657, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀραβικὸς στόλος μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἄξιο ἡγεμόνα Μαυΐα ἐπιχειροῦσε ἐπικίνδυνες καὶ καταστροφικὲς θαλάσσιες ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν νησιῶν στὰ μικρασιατικὰ παράλια, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῆς Κύπρου καὶ τῆς Κρήτης<sup>17</sup>, φανερώνει ὅτι τὰ Κύθηρα καὶ εἰδικότερα ἡ θέση τοῦ Ἁγ. Γεωργίου

14. Τὸ 638 καταλαμβάνονται τὰ Ἱεροσόλυμα, τὸ 640 ἡ Καισάρεια καὶ διάφορες πόλεις τῆς Αἴγυπτου, ὅπως ἡ Βαβυλώνα καὶ ἡ πόλις Νικίου, τὸ 642 ἡ Ἀλεξάνδρεια. Γιὰ τὰ γεγονότα τῆς περιόδου βλ. Στράτος 1969.

15. Malamut 1988, 539, 656.

16. Avraméa 1997, 99-104. Gregory 2005, 158, Fig. 7.1. Γιὰ τὶς ἔρευνες τοῦ Timothy Gregory στὴ

νησίδα Δοκὸς βλ. ἐπίσης στὸ διαδίκτυο τὴν ἠλεκτρονικὴ σελίδα [isthmia.osu.edu/dokos.html](http://isthmia.osu.edu/dokos.html). Γιὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἴδια νησίδα βλ. Κύρου 1995, 112-113.

17. Γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς περιόδου βλ. Στράτος 1972, 38-42. Βλ. ἐπίσης Touratsoglou 2006β, 101-104.



στο Βουνό, συνέχισε να αποτελεί ένα ασφαλές άμυντικό πέρασμα και να προσελκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας σὲ δύσκολες γιὰ τὴν αὐτοκρατορία περιόδους.

Ἡ περιοχή τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰώνα ἀποτέλεσε νευραλγικὸ σημεῖο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Κυθῆρων. Ἀρχικά, στὴν πρώτη δεκαετία τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, πιθανὸν ἔγινε τόπος ἐγκατάστασης κατοίκων τοῦ νησιοῦ καὶ λίγο ἀργότερα πιθανὸν ἐντάχθηκε σὲ ἕνα ὀργανωμένο σύστημα ἄμυνας τῶν θαλασσίων δρόμων τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ ἀρχικὸς τόπος διαμονῆς τῶν ἀνθρώπων ποὺ μετακινήθηκαν στὴν περιοχή. Δύσκολο εἶναι ἐπίσης νὰ ἰχνηλατηθεῖ ἡ κοινωνικὴ ἢ ἐπαγγελματικὴ τους ταυτότητα καὶ ἀκόμη νὰ σκιαγραφηθοῦν οἱ συνθήκες ζωῆς τους στὸ νέο περιβάλλον. Ἐρωτηματικὰ ἐπίσης προκύπτουν γιὰ τὸ διάστημα παραμονῆς τους στὸ μέρος, καθὼς καὶ γιὰ τὸ πόσο ἐνεπλάκησαν ἐπίσημα στὴν ἐπιτήρηση τοῦ τόπου.

Ἡ μεταγενέστερη ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου σώζει ψηφιδωτὸ δάπεδο, πιθανὸν ἔργο τοπικῶν τεχνιτῶν, μὲ σκηνὲς κυνηγίου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰώνα<sup>18</sup>. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος παραμένει προβληματικὸς. Παραστάσεις κυνηγίου, οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μὲ τὶς χριστιανικὲς ἀντιλήψεις, παρέπεμπαν στὴ νίκη τοῦ καλοῦ (ὁ κυνηγὸς) ἐπὶ τοῦ κακοῦ (θῆραμα), στὴ νίκη δηλαδὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆς εἰδωλολατρίας, ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀρκετὰ συνηθισμένο θέμα γιὰ τὴ διακόσμηση ψηφιδωτῶν δαπέδων πρωτοβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τοῦ 4ου, 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰώνα<sup>19</sup>. Ὡστόσο, ἡ ἐπιλογή τῆς σκηνῆς κυνηγίου στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ Βουνοῦ, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ χριστιανισμὸς, παρὰ τὶς δογματικὲς ἀντιπαλότητες ποὺ ὑπῆρχαν ἀκόμη, εἶχε καλὰ παγιωθεῖ, δὲν παραπέμπει ἀναγκαστικὰ σὲ ἐκκλησιαστικὸ οἰκοδόμημα. Ἔτσι, ὀρισμένοι μελετητὲς δίνουν καθαρὰ κοσμικὸ χαρακτήρα στὴν παράσταση καὶ διακρίνουν μίαν σχετικὰ πλούσια τοπικὴ κοινωνία στὴν περιοχή κατὰ τὸν 7ο αἰώνα<sup>20</sup>. Τὰ νομισματικὰ εὐρήματα τῆς περιόδου δὲν μποροῦν βέβαια νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν παραπάνω ἄποψη, ἀλλὰ ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ἡ διακίνηση τῶν νομισμάτων στὴ διάρκεια τοῦ 7ου αἰώνα γίνεται μὲ ἀργοὺς ρυθμοὺς καὶ κρύβει ἀρκετὲς ἰδιομορφίες, οἱ ὁποῖες προφανῶς ἐπηρέασαν καὶ τὶς καταναλωτικὲς συνήθειες τῶν ἀνθρώπων.

Τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ βυζαντινὸ νόμισμα ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς στὸν Ἁγ. Γεώργιο εἶναι ἕνας φόλλις τοῦ Λέοντος Ε΄ (813-820) τοῦ νομισματοκοπείου Συρακουσῶν. Ἡ ἀπουσία νομισμάτων γιὰ περίπου ἑκατὸν πενήντα χρόνια δυσκολεύει τὴν ἔνταξη τοῦ συγκεκριμένου εὐρήματος στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς περιοχῆς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ 8ος καὶ ἐν μέρει ὁ 9ος αἰώνας εἶναι ἰσχυροὶ σὲ νομισματικὰ εὐρή-

18. Πελεκανίδης 1974, 126-127, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Χατζηδάκης, Μπίθα 1997, 39-40.

19. Πελεκανίδης 1974, 19.

20. Herrin 1972, 44.



ματα σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, γεγονός που ἔχει προκαλέσει μακροχρόνιες καὶ ποικίλες συζητήσεις, ἀναφορικὰ μὲ τὰ αἴτια συρρίκνωσης τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας<sup>21</sup>. Ὡστόσο, τὰ χάλκινα νομίσματα τοῦ συγκεκριμένου αὐτοκράτορα, ἂν καὶ ἀρκετὰ σπάνια, βρίσκονται συχνὰ στὸν νησιωτικὸ χῶρο<sup>22</sup>, γεγονός που ὑπαινίσσεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας του δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις ἀνάκαμψης τῆς κυκλοφορίας τῶν νομισμάτων. Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἡ ἀποστολὴ νέων ὁμοῖδεατῶν ἀξιωματῶν σὲ θέσεις τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦν μία πτυχὴ αὐτῆς τῆς ἀνάκαμψης, ἡ ὁποία ὡστόσο φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802-810), ὡς ἀποτέλεσμα πιθανότατα τῆς οἰκονομικῆς καὶ διοικητικῆς του πολιτικῆς<sup>23</sup>. Τὸ γεγονός βέβαια, ὅτι τὸ μεμονωμένο αὐτὸ νομισματικὸ εὔρημα ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀνήκει σὲ δυτικὸ νομισματοκοπεῖο πιθανὸν νὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ κάτοχός του ἦταν ταξιδιώτης ἀπὸ τὴ Δύση, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸν μικρὸ οἰκισμό.

Ἡ ἀνεύρεση νομίσματος τοῦ Λέοντος Ε' στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄγ. Γεωργίου στὸ Βουνό, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ. Ὁ τόπος, μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, παρουσιάζεται ἐρειπωμένος ἤδη ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ ἡ εἰκόνα που διαθέτουμε γενικότερα γιὰ τὸ νησί τῶν Κυθέρων κατὰ τὸν 8ο καὶ 9ο αἰῶνα εἶναι εἰκόνα ἐγκατάλειψης λόγω τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν<sup>24</sup>.

Τὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Βαάνη Πόμπη ἀπὸ Ἐπάρχων (ΣΟΡ1, πίν. 3)<sup>25</sup>, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ α' μισὸ τοῦ 8ου αἰῶνα ἀνοίγει ὡστόσο νέες προοπτικὲς στὴν μελέτη τῶν βυζαντινῶν Κυθέρων. Ἐνα δεύτερο γνωστὸ μολυβδόβουλλο τοῦ Βαάνη Πόμπη μὲ τὸν ἴδιο τίτλο βρίσκεται στὴ συλλογὴ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, μὲ ἄγνωστη προέλευση. Τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα Πόμπης εἶναι ἄγνωστο ἀπὸ ἄλλες πηγές ἐνῶ τὸ ἐξίσου ἀσυνήθιστο ὄνομα Βαάνης ἀναγράφεται σὲ δύο ἀκόμη γνωστὰ μολυβδόβουλλα τοῦ 8ου αἰῶνα<sup>26</sup>. Ὁ τιμητικὸς τίτλος ἀπὸ ἐπάρχων συναντᾶται σὲ ἀρκετὲς σφαιρίδες τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰῶνα καὶ ἀποδίδεται σὲ χαμηλόβαθμους ἀξιωματούχους οἱ ὁποῖοι συνήθως ἐπέβλεπαν τὰ δημόσια ἐργαστήρια ἢ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ συλλογὴ ἐμπορικῶν δασμῶν<sup>27</sup>. Τὸ πολῦτιμο αὐτὸ ἱστορικὸ τεκμήριο φανερώνει ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ Ἄγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ δὲν εἶχε τελείως ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ὅτι συνέχιζαν νὰ μένουν ἐκεῖ ἄνθρωποι ἀρκετὰ σημαντικοί, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν ἀλληλογραφία μὲ τιτλούχους τῆς βυζαντινῆς Αὐλῆς.

21. Γιὰ μιὰ ἐπισκόπηση τοῦ προβλήματος βλ. Πέννα 1996, 195-264.

22. Πέννα 2001, 407 (Θήρα), 408 (Δῆλος). Μιλιάρησια τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα μαρτυροῦνται ἀπὸ τὴ Νάξο, τὴ Δῆλο, τὰ Ἰντικύθηρα. Γιὰ χάλκινη κοπὴ τοῦ Λέοντος Ε' τοῦ νομισματοκοπεῖου τῶν Συρακουσῶν βλ. Ballance κ.ἄ. 1989, 141 (C51).

23. Metcalf 1967, 270-310.

24. Herrin 1972, 42. Βλ. ἐπίσης Malamut 1988, 110, 112, 389, 401.

25. Stavrakos 2000, 322-323, ἀρ. 214.

26. Zacos and Veglery, 1972, ἀρ. 2567 (Βαάνης πατρίκιος καὶ κόμης) καὶ ἀρ. 3212 (πατρίκιος, μάγιστρος καὶ κόμης...).

27. ODB, 133.

Ἡ παραπάνω διαπίστωση ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων. Ἡ ἀπουσία ὡστόσο νομισμάτων ἀπὸ μίᾳ περιοχῇ κατὰ τὸν 7ο, 8ο καὶ ἐν μέρει κατὰ τὸν 9ο αἰῶνα δὲν θὰ πρέπει πάντοτε νὰ συνδέεται μὲ ἐγκατάλειψη ἐνὸς τόπου. Εἶναι γνωστό, ὅτι σὲ περιόδους οἰκονομικῆς, δημογραφικῆς καὶ πολιτικῆς κρίσης τὸ ποσοστὸ ἀπώλειας ἀκόμη καὶ τῶν χάλκινων νομισμάτων εἶναι μικρό, ἔτσι ὥστε ἡ πιθανότητα ἀνεύρεσής τους στὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες νὰ εἶναι μικρῆ. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸν τὸ θεωρητικὸ παράγοντα, ἡ ἀπουσία νομισμάτων ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν λεγόμενων «σκοτεινῶν» αἰῶνων πιθανότατα ὀφείλεται, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, καὶ στὴ μὴ ὀμαλὴ διακίνηση τῶν νομισμάτων κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἀνασφάλεια στὶς χερσαῖες καὶ θαλάσσιες ἐπικοινωνίες δυσκόλευε τὴν ἀποστολὴ νομισμάτων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὶς ἀπομακρυσμένες ἐπαρχίες καὶ στὰ νησιά. Ἐπὶ πλεόν, στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα, ἡ γενίκευση τοῦ ἐκχρηματισμοῦ τῆς εἰσπραξίας τοῦ φόρου<sup>28</sup> φαίνεται ὅτι δημιούργησε περαιτέρω προβλήματα στὴ διακίνηση τῶν νομισμάτων. Σύμφωνα μὲ τοὺς χρονογράφους τὸ 769 ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ε΄ (741-775), σάν «νέος Μίδας» ἐνδιαφέρθηκε νὰ μαζέψει τὰ πολύτιμα μέταλλα καὶ οἱ γεωργοὶ ποὺ δὲν διέθεταν χρυσὰ νομίσματα καταστράφηκαν γιατί ἀναγκάστηκαν νὰ πουλήσουν φθηνὰ τὶς σοδειές τους γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους τους. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἀπόπειρα πλήρους ἐκχρηματισμοῦ τῆς κρατικῆς οἰκονομίας προφανῶς στέγνωσε τὶς ἐπαρχίες ἀπὸ ρευστὸ χρῆμα<sup>29</sup>. Ἐπὶ πλεόν, ἡ αὐτοδιάθεση τῶν κατοίκων τῶν ἐπαρχιακῶν περιοχῶν κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς» αἰῶνες σὲ προϊόντα διατροφῆς, ἔνδυσης καὶ γενικότερα σὲ προϊόντα καθημερινῆς ἀνάγκης προφανῶς συνέβαλε στὴ συρρίκνωση τῆς διακίνησης τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος<sup>30</sup>. Δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀποκλείσει κανεὶς καὶ τὴν περίπτωση ἀνταλλαγῶν σὲ εἶδος, ἀλλὰ καὶ τῆς χρήσης νομισμάτων παλαιότερων ἐποχῶν, κυρίως σὲ μικρὲς καὶ κλειστὲς κοινωνίες<sup>31</sup>. Ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ διείδυση τοῦ χάλκινου νομίσματος τῆς Λακεδαιμόνος, καθὼς καὶ τῶν δύο ρωμαϊκῶν στὴν περιοχῇ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου πρέπει νὰ συντελέστηκε σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους, ἴσως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς. Φθορὰ λόγῳ παρατεταμένης κυκλοφορίας παρατηρεῖται ἐπίσης τόσο στὰ λιγοστὰ νομίσματα τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰῶνα, ὅσο καὶ σὲ αὐτὰ τοῦ 7ου αἰῶνα. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ποὺ κατοικοῦσαν στὴν περιοχῇ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ ἀνακύκλωση τῶν χάλκινων νομισμάτων ποὺ εἶχαν φθάσει μέχρι ἐκεῖ κατὰ διαστήματα κάλυψαν γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὶς περιορισμένες χρηματικὲς τους ἀνάγκες.

28. Oeconomides 2002, 975 καὶ Laiou 2002, 1146.

29. Γιὰ μίᾳ συνοπτικὴ προσέγγιση τοῦ τρόπου πληρωμῆς τῶν φόρων βλ. Morrisson 2002, 952.

30. Ἀκόμη καὶ σὲ πολὺ μεταγενέστερες ἐπο-

χὲς ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ δαπάνες σὲ χρῆμα καὶ σὲ δαπάνες σὲ εἶδος ἦταν 1 πρὸς 4. Σχετικὰ βλ. Morrisson 2002, 949.

31. Πέννα 1996, 199-200. Σιδηρόπουλος 2002, 99 - 110. Nikolaou 2004, 305.

Τὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ Λέοντος Ε΄ ἀπὸ τὸν Ἅγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ ἀποτελεῖ, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, τὸ τελευταῖο νομισματικὸ τεκμήριον τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἀπὸ τὴν περιοχὴ. Ἡ ἀνεύρεσί του δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαία καὶ πιθανότατα ὀριοθετεῖ τὸ πέρασ μιᾶς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου, ἐνὸς τόπου, ὁ ὁποῖος στὴ δύσκολη περίοδο τῶν «σκοτεινῶν» χρόνων ἔπαιξε τὸν δικό του διακριτικὸ ρόλο στὴν ἀγωνία τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ πρωταγωνιστὲς ἀνθρώπους ἄγνωστους, ποὺ κατάφεραν νὰ ὀργανώσουν τὴ ζωὴ τους καὶ τὶς ἀνάγκες τους κάτω ἀπὸ ἀντίξοες συνθῆκες.

Ἡ ἀπουσία νομισμάτων ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, οἱ ὁποῖοι γενικῶς χαρακτηρίζονται ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ νομισματικὴ ἀνάκαμψη, εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ τόπου, πιθανὸν κάτω ἀπὸ τὶς συνεχεῖς καὶ καταστροφικὲς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς, οἱ ὁποῖες ἔπληξαν τὸ νησὶ τῶν Κυθῆρων τὸ 886 καὶ τὸ 920<sup>32</sup>.

Ἡ χρυσὴ σφραγίδα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ (ΣΦΡ2, πίν. 3), καθὼς καὶ ἡ μολύβδινη σφραγίδα τοῦ ποιμένος Κυθύρων (*sic*) Ἰωάννη (ΣΦΡ3, πίν. 3), ἀνοίγουν καινούργιο κεφάλαιο στὴν ἱστορία τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ πλοκὴ τῆς ἱστορίας αὐτῆς δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀνασυσταθεῖ. Τὰ νομισματικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ εἶναι ἀνύπαρκτα καὶ τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη γραπτῶν πηγῶν, δημιουργεῖ εὐλόγα ἐρωτηματικὰ ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔνταξη τῆς χρυσοῦς αὐτοκρατορικῆς σφραγίδας στὸ ἱστορικὸ περιβάλλον τοῦ συγκεκριμένου τόπου. Ἐπὶ πλέον, ἡ προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς ἀπουσίας νομισματικῶν εὐρημάτων τοῦ τέλους τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὸ Βουνό προσκρούει στὴν ἔλλειψη συγκριτικοῦ ὕλικου ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ<sup>33</sup>.

Τὸ νησὶ τῶν Κυθῆρων, ὡστόσο, κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα φαίνεται ὅτι γνώρισε σταδιακὴ οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ ἀνάκαμψη, ἐνῶ στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἐμπλέκονται ὀνόματα σημαντικῶν βυζαντινῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ τὴν Μονεμβασίαν<sup>34</sup>. Μὲ τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε εἶναι δύσκολο νὰ ἰχνηλατηθεῖ ὁ βαθμὸς ἐπίδρασης αὐτῆς τῆς ἀνάκαμψης στὴν περιοχὴ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἡ χρυσὴ σφραγίδα τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ἡ ὁποία συγκαταλέγεται στὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς, ὀδηγεῖ ὡστόσο, σὲ κάποιες γενικὲς προκαταρκτικὲς σκέψεις.

Ὡς γνωστό, χρυσὲς σφραγίδες χρησιμοποιοῦσαν οἱ αὐτοκράτορες γιὰ νὰ σφραγίζουν ἐπίσημα ἔγγραφα, τὰ χρυσόβουλλα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονταν σὲ παραχωρήσεις προνομίων ἢ ἀκόμη στὴ δημοσιοποίησι σημαντικῶν διοικητικῶν ἀποφάσεων ἢ νέων

32. Malamut 1988, 110 καὶ 112. Βλ. ἐπίσης Μαλτέζου 1997, 306-307.

33. Γιὰ βυζαντινὰ νομίσματα 8ου-11ου αἰῶνα ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῶν Κυθῆρων βλ. Πέννα 1996, 257.

34. Herrin 1972, 46. Malamut 1998, 189-190 καὶ

487. Βλ. ἐπίσης, Ince, Koukoulis, Smyth, 1987, 95-106 καὶ Ince, Koukoulis, Smyth, 1989, 407-416. Βλ. ἐπίσης Μαλτέζου 1997, 308-309. Γιὰ τὴ μαρτυρία τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα βλ. Χατζηδάκης, Μπίθα 1997, 41.

νόμων<sup>35</sup>. Ωστόσο, τὸ χαμηλὸ βάρος τῆς σφραγίδας ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο, τὸ ὁποῖο ἰσοδυναμεῖ μὲ μισὸ περίπου σόλιδο<sup>36</sup>, ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὴ πιθανότατα συνόδευε ὑποδεέστερης σημασίας ἔγγραφο, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῖου θὰ παραμείνει γιὰ πάντα ἄγνωστο.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ὑπόλοιπων Κομνηνῶν, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ποικίλες προσπάθειες ἀναδιοργάνωσης τῆς αὐτοκρατορίας σὲ στρατιωτικὸ, διοικητικὸ, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο. Στὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν ἐντάσσονται μία σειρά ἐκχωρήσεων κρατικῶν γαιῶν ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες, φορολογικὲς ἀπαλλαγές καὶ φορολογικὰ προνόμια σὲ ἀνώτατους λαϊκοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα, ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια<sup>37</sup>. Θὰ μπορούσε ἄραγε ἡ χρυσὴ σφραγίδα ἀπὸ τὸν Ἄγ. Γεώργιο νὰ συνόδευε ἓνα ἔγγραφο παρόμοιων ἐκχωρήσεων ἢ προνομίων σὲ τοπικοὺς κοσμικοὺς ἢ ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντες;

Ἡ σφραγίδα τοῦ ποιμένου Κυθύρων (*sic*) Ἰωάννη, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὴν ἴδια περίοδο, ἴσως συνηγορεῖ γιὰ τὴν παρουσία ἐκκλησιαστικῆς – μοναστικῆς; – κοινότητας στὴν περιοχὴ γύρω στὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Ἀλεξίου Α΄ μὲ τὴν ἀποστολὴ χρυσοβούλλου ἐγγράφου ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ περιοχὴ ἴσως ἦταν ἀρχικὰ δημόσια ἰδιοκτησία, γεγονός ποὺ ἐπιβεβαιώνει ἐπίσημη κρατικὴ παρουσία σὲ προγενέστερες ἐποχές<sup>38</sup>. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν Κυθύρων κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο εἶναι ἰδιαίτερα ἀποσπασματικὴ. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ μολύβδινη σφραγίδα τοῦ ποιμένου Ἰωάννη ἐμπλουτίζει τὴ γνώση μας ἀναφορικὰ μὲ τὴν τοπικὴ ἐπισκοπὴ κατὰ τὸν 12ο αἰώνα<sup>39</sup>.

## 2. ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν εἴκοσι δύο, στὴν πλειονότητά τους χαλκάργυρα νομίσματα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 12ο μέχρι τὸν 17ο αἰ.

Ἡ αὐλαία ἀνοίγει μὲ ἓνα δηνάριο τοῦ κόμητος Καμπανίας Thibaut (1125-1152), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ νομισματικὸ εὔρημα τοῦ 12ου αἰώνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἄγ. Γεωργίου. Δυτικὰ νομίσματα τοῦ 12ου αἰώνα μαρτυροῦνται ἐπίσης ἀπὸ ἀρκετὲς περιοχές τῆς Πελοποννήσου καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ὅπου ἡ συστη-

35. Grierson 1966, 239-254. Βλ. ἐπίσης, Zacos, Veglery 1971, 3-4.

36. Τὸ χρυσὸ βυζαντινὸ νόμισμα, ὁ σόλιδος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα ὀνομάζεται νόμισμα *ιστάμενον* εἶχε θεωρητικὸ βάρος 4.55 γρ. Τὸ βάρος τῆς χρυσοῦς σφραγίδας εἶναι

2.20 γρ.

37. Oeconomides 2002, 1039-1050.

38. Hendy 1985, 90.

39. Herrin 1971, 47-48. Βλ. ἐπίσης Darrouzès, 1986, 40 σημ. 36 καὶ Μαλτέζου 1997, 309.

ματική δημοσίευση τῶν ἀνασκαφικῶν νομισμάτων παρέχει μία ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῶν τάσεων τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας σὲ διάφορες περιόδους. Ἡ διεΐδυση τῶν δυτικῶν ἐμπόρων στὰ ἐδάφη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ταξιδιωτικὴ ἔξαρση πρὸς τὴν εὐρύτερη Ἀνατολή, ἀπόρροια τῶν σταυροφορικῶν ἀναζητήσεων τοῦ δυτικοῦ κόσμου, διεύρυναν εἰδολογικὰ τὸ νομισματικὸ περιβάλλον τῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ δύο λατινικὲς ἀπομιμήσεις τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα – τραχέα νομίσματα ἀπὸ κράμα τὰ ὁποῖα ἔκοψαν οἱ λατίνοι κατακτητὲς τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὰ ὁποῖα προσομοιάζουν μὲ τὰ βυζαντινὰ τραχέα ἀπὸ κράμα τοῦ 12ου αἰώνα –, καθὼς καὶ τὰ τέσσερα δηνάρια τορνήσια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα, κοπὲς τῶν φράγκων ἡγεμόνων τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, φανερώνουν συχνὴ ἐπικοινωνία τοῦ τόπου μὲ τὴ γειτονικὴ Πελοπόννησο. Ἡ εἰκόνα τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας, ὅπως περιγράφεται παραπάνω, προσομοιάζει μὲ αὐτὴ πού διαθέτουμε ἀπὸ τὰ περισσότερα μέρη τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Ὡστόσο, καὶ κατὰ τὸν 13ο αἰώνα ἡ διακίνηση τοῦ νομίσματος στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου διέπεται ἀπὸ ἀργοὺς ρυθμούς, γεγονὸς πού φανερῶνει ὅτι οἱ χρηματικὲς δραστηριότητες ἐκεῖ συνέχιζαν νὰ ἔχουν περιορισμένο καὶ στατικὸ χαρακτῆρα.

Τὴν ἴδια περίπου εἰκόνα παρουσιάζουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα δεκατέσσερα νομισματικὰ εὐρήματα τοῦ 14ου, 15ου, 16ου καὶ 17ου αἰώνα. Ἀπὸ αὐτὰ ἑννέα εἶναι ἐνετικὰ τορνησέλλι, κοπὲς πού καθιερώθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν δόγη Andrea Dandolo (1343-1354), γιὰ τὴν κάλυψη καθημερινῶν ἀναγκῶν στὴν περιοχὴ τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου. Τὰ νομίσματα αὐτά, τὰ ὁποῖα κόβονταν στὴ Βενετία καὶ στὴ συνέχεια ἀποστέλλονταν μὲ καράβια στὴν Ἀνατολή, ἀνάλογα μὲ τὶς ὑπάρχουσες ἀνάγκες, γνώρισαν εὐρεία κυκλοφορία τόσο στὸν νησιωτικὸ, ὅσο καὶ στὸν ἠπειρωτικὸ ἑλλαδικὸ χῶρο<sup>40</sup>. Τὸ δηνάριο τοῦ Ἰωάννη Β΄ Σικελίας (1458-1479), καθὼς καὶ τὸ *quattrino* τῆς Σιένας (1503), πιθανὸν ὑποδηλώνουν ὅτι κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα συνέχιζαν νὰ καταλήγουν στὸν Ἁγ. Γεώργιο δυτικοὶ ταξιδιωτὲς.

Τὰ ἐνετικὰ τορνεσέλλι ἀπὸ τὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Βουνὸ καλύπτουν εὐρὴ χρονολογικὸ φάσμα, ἀπὸ τὸν 14ο ἕως τὸν 16ο αἰώνα, μὲ μεγάλα χρονικὰ κενὰ μεταξύ τους, κάτι πού ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ καὶ γιὰ προηγούμενες περιόδους, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες εἶναι ἀκόμη περισσότερο φειδωλές. Ὡς γνωστόν, τὰ Κύθηρα στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα πέρασαν στὴ σφαῖρα τῆς ἐνετικῆς ἐπιρροῆς, ἀρχικὰ μὲ πρωταγωνιστὲς τὴν οἰκογένεια τῶν Βενιέρηδων καὶ ἀργότερα, μετὰ τὸ 1363, μὲ τὸν ἄμεσο ἔλεγχο τῆς Βενετίας, ἕως τὸ 1797 – ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ διάστημα τουρκικῆς κατοχῆς, στὰ χρόνια 1715-1718 – ὅποτε ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία διαλύθηκε, κάτω

40. Metcalf, 1979, 260-263. Βλ. ἐπίσης Grierson, 1991 174.



ἀπὸ τὴν πίεση τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη<sup>41</sup>. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας ἡ περιοχή τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ συνέχισε νὰ παίζει τὸν σιωπηλὸ καὶ διακριτικὸ ρόλο στὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ, μολονότι στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἀναγνωρίστηκε ἡ στρατηγικὴ τῆς θέσης γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Αὐλαίμονος, μὲ τὴν πρόταση τοῦ Zuanne Soranzo νὰ κτιστεῖ ἐκεῖ ἓνα κάστρο, μία πρόταση ὅμως ποὺ οὐδέποτε ὑλοποιήθηκε<sup>42</sup>.

Ἡ ἐλλιπὴς νομισματικὴ μαρτυρία ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ νησιοῦ δὲν ἐπιτρέπει, ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ ἄλλες περιόδους, νὰ ἀξιολογηθοῦν ἱστορικὰ οἱ ἰδιομορφίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν νομισμάτων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Τὰ ἐνετικὰ τορνετσέλλι ποὺ ἔφθασαν μέχρι ἐκεῖ, ἀρχικὰ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰώνα (1343-1382) καὶ μετὰ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 16ου αἰώνα (1486-1521) ὅπωςδήποτε ὀριοθετοῦν συγκεκριμένα συμβάντα, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν μποροῦν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐντοπιστοῦν μὲ ἀκρίβεια. Ἡ πρώτη περίοδος συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο τῆς ἐπιδείνωσης τῶν σχέσεων τῶν Βενιέρηδων μὲ τὴ Γαληνοτάτη (1354-1363), ἡ ὁποία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ οὐσιαστικὸ τέλος τῆς κυριαρχίας τους στὸ νησί<sup>43</sup>. Ἡ ἀποστολὴ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς στὰ Κύθηρα τὸ 1363 διοικητικῶν ἀντιπροσώπων πιθανὸν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἄφιξη νέων νομισμάτων στὸ νησί, ἡ ὁποία προφανῶς ἐπηρέασε καὶ τὸ νομισματικὸ περιβάλλον τῆς κοινότητος ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν περιοχή τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνό. Ἐνας αἰώνας περίπου χωρίζει τὰ τορνετσέλλι αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπὸ τὰ τορνετσέλλι τοῦ Agostino Barbarico (1486-1501) καὶ τοῦ Leonardo Loredan (1501-1521). Τὰ νομίσματα αὐτὰ ὀριοθετοῦν τὴ δεύτερη περίοδο ἀνανέωσης τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας στὸν Ἁγ. Γεωργιο, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν ἄφιξη καὶ τὴν προσωρινὴ ἐγκατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Κορώνης τὸ 1501 στὰ Κύθηρα<sup>44</sup>. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνώδυμη ἐνετικὴ γαζέττα τοῦ 1539 θὰ μποροῦσε ἐπίσης νὰ ἀντικατοπτρίζει τὴν ἄφιξη κάποιων κατοίκων τῆς Μονεμβασίας στὰ Κύθηρα, τὸ 1540, μετὰ δηλαδὴ τὴν πτώση τῆς πόλης στοὺς Τούρκους<sup>45</sup>. Τέλος, τὰ τρία ἐνετικὰ σολδίνια τῆς Κρήτης τῆς περιόδου 1610-1619, τὰ ὁποῖα ἔρχονται νὰ ἐμπλουτίζουν τὸ νομισματικὸ ἀπόθεμα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Βουνὸ ἴσως σκιαγραφοῦν μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία πυκνώνουν οἱ ἐπαφὲς τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν Κρήτη.

41. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Κυθέρων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας βλ. Herrin 1972, 48-51. Βλ. ἐπίσης Μαλτέζου, 1991Θ, 151-175, Μαλτέζου, 1991 Β, 15-25 σημ. 1 καὶ Μαλτέζου 1997, 309-314.

42. Μαλτέζου 1991Θ, 154 καὶ Herrin 1972, 50.

43. Τὸ 1354 ἡ Βενετία δὲν ἱκανοποίησε αἶτημα τῶν Βενιέρηδων καὶ δὲν ἐπέτρεψε τὴν εἰσαγωγὴν κρητικῶν σιταριοῦ στὰ Κύθηρα. Τὸ 1363 ἡ οἰκο-

γένεια ἔλαβε μέρος στὴν ἐπανάσταση τῶν φεουδαρχῶν στὴν Κρήτη. Βλ. Herrin 1972, 50.

44. Μαλτέζου 1991Θ, 155.

45. Οἱ κάτοικοι τῆς Μονεμβασίας δὲν θέλησαν νὰ μεταβοῦν στὰ Κύθηρα λόγω τῆς ἄγονης φύσης τοῦ νησιοῦ. Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς νὰ κατέληξαν στὰ Κύθηρα. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Μαλτέζου 1991 ΙΓ, 8-9.



3. ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ<sup>46</sup>

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν 26 παράδες, υποβαθμισμένα δηλαδή άργυρά νομίσματα για μικρές καθημερινές συναλλαγές, τα όποια γύρω στα 1730 αντικατέστησαν τα όθωμανικά άργυρά άσπρα. Οί όθωμανικοί παράδες που βρέθηκαν στον Άγ. Γεωργίο στο Βουνό καλύπτουν την περίοδο από το 1703 μέχρι το 1839 και σε αντίθεση με την εικόνα που διαθέτουμε από τις προηγούμενες περιόδους, δείχνουν μία συστηματικότερη διείδυση χρήματος στην περιοχή. Το γεγονός αυτό προφανώς υποδηλώνει αναβάθμιση του τόπου και υπαινίσσεται ότι ή ίδρυση ή ή επαναδιοργάνωση της Μονής του Άγ. Γεωργίου πιθανόν συντελέστηκε στις αρχές του 18ου αιώνα.

Έχει ήδη αναφερθεί στο πλαίσιο σχολιασμού της χρυσής σφραγίδας του Άλεξίου Α΄, ότι πιθανόν στην περιοχή ιδρύθηκε στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα μοναστική κοινότητα, την περαιτέρω πορεία της οποίας δύσκολα μπορούμε να ίχνηλατήσουμε με τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι σήμερα. Η νομισματική μαρτυρία, όπως προκύπτει από τη συγκεκριμένη ανασκαφή, και όπως έχει ήδη σχολιαστεί παραπάνω, υποδηλώνει μία μάλλον κλειστή κοινότητα, απομονωμένη από τον υπόλοιπο κοινωνικό περίγυρο του νησιού από τον 12ο μέχρι και τις αρχές του 18ου αιώνα. Δύσκολο να έντοπιστούν τα αίτια που συνέβαλαν σε αυτή τη δυσερμήνευτη κατάσταση. Ιστορικές ώστόσο, πηγές, όπως αυτό το γλαφυρό Χρονικό του Χειλά (1457) παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες για την κατάσταση κάποιων μοναστηριών στα Κύθηρα, ή οποία τουλάχιστον για τον 15ο αιώνα παρουσιάζεται μάλλον θλιβερή, με οικοδομικά προβλήματα των εκκλησιών, με οικονομική δυσπραγία και με καταπατήσεις κτημάτων<sup>47</sup>. Η περιοχή του Άγ. Γεωργίου μακριά από τα ένδιαφέροντα των βυζαντινών αρχόντων του τέλους του 12ου αιώνα, οί όποιοι διοικούσαν το νησί ως απόλυτοι άρχοντες, και οί όποιοι συνέχισαν να εμπλέκονται στη διοίκησή του μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα, μακριά επίσης από τα ένδιαφέροντα της ένετικής κυριαρχίας, μοιάζει να μη συμμετέχει ένεργα στα ιστορικά δρώμενα του νησιού. Ωστόσο, ή διεξοδική μελέτη της μονόχωρης εκκλησίας του Άγ. Γεωργίου, των δύο παραπλήσιων εκκλησιών, του Άγ. Νικολάου και της Παναγίας της Μυρτιδιώτισσας, καθώς και των τριγύρω ταπεινών οικίσκων<sup>48</sup>, είναι έπιτακτική τόσο για την έξιχνίαση των οικοδομικών φάσεων των παραπάνω κτηρίων, όσο και για την ασφαλέστερη ένταξή τους στην ιστορία της περιοχής.

Οί παράγοντες, οί όποιοι συνέβαλαν στην αναβάθμιση της περιοχής του Άγ. Γεωργίου στο Βουνό στις αρχές του 18ου αιώνα, όπως αυτή τουλάχιστον διαφαίνεται

46. Η ταύτιση των όθωμανικών νομισμάτων έγινε από τον φίλο συλλέκτη και βαθύ γνώστη της όθωμανικής νομισματοκοπίας κ. Παναγιώτη Κόκκα. Του εκφράζω τις θερμές μου

εύχαριστίες.

47. Μαλτέζου 1991 IB, 22.

48. Λαζαρίδης 1967, 193.

ἀπὸ τῆ νομισματικῆ μαρτυρία, παραμένουν ἐξίσου ἄγνωστοι, μολονότι θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στοὺς κοινωνικοὺς μετασχηματισμούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα καὶ φαίνεται ὅτι παγιώθηκαν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 17ου καὶ στὸν 18ο αἰώνα. Σύμφωνα μὲ ἀξιόπιστες ἱστορικὲς μαρτυρίες τῆς περιόδου ὁ πληθυσμὸς τῶν Κυθῆρων, κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βενετοκρατίας, ἀριθμοῦσε 7.500 περίπου ἄτομα ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ ὀργανώσουν μία ἥσυχη ἀστικὴ κοινωνία, ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐμπλουτίζεται μὲ ἐποικιστικὰ στοιχεῖα, κάτι ποὺ κορυφώθηκε μετὰ τὴν πτώση τῆς Κρήτης στοὺς Τούρκους (1669)<sup>49</sup>. Ἡ κλειστὴ αὐτὴ φαινομενικὰ κοινωνία δὲν ἀριθμοῦσε εὐγενεῖς παλαιῶν οἰκογενειῶν, ἀλλὰ συμπεριελάμβανε ἄτομα, τὰ ὁποῖα συμμετεῖχαν ἐνεργὰ στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ στὴ φροντίδα τοῦ περιορισμένου καὶ ἄγονου τόπου τους.

Ἡ περίοδος 1703-1839 ποὺ καλύπτουν τὰ ὀθωμανικὰ νομίσματα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἀνασκαφὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ διαφορετικὲς ἱστορικὲς φάσεις τῶν Κυθῆρων. Τὸ ἔτος 1797 ὀριοθετεῖ τὸ τέλος τῆς Ἑνετοκρατίας, ἐνῶ τὸ ἔτος 1809 τὴν ἀρχὴ τῆς Ἀγγλοκρατίας, ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν διήρκεσε μέχρι τὸ 1863. Στὸ μεσοδιάστημα τὸ νησὶ γνῶρισε τὴ γαλλικὴ καὶ τὴ ρωσοτουρκικὴ κατοχὴ (1797-1798, 1798-1799), τὴν πρόσκαιρὴ αὐτονομία τῆς ὡς μέλος τῆς «Ἑπτανήσου Πολιτείας» (1800-1807), καὶ τέλος τὴ δευτέρη γαλλικὴ κατοχὴ (1807-1809).

Ἡ ἀποκλειστικὴ κυκλοφορία ὀθωμανικῶν νομισμάτων μικρῆς ἀξίας στὴν περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου μέχρι τὸ 1839, φανερώνει ὅτι τὰ Κύθηρα, κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐμπλέκονταν μὲ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο, ἀλλὰ συνέχιζαν νὰ διατηροῦν πυκνὲς κοινωνικὲς καὶ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὶς γειτονικὲς πελοποννησιακὲς περιοχάς. Ἡ παραπάνω διαπίστωση θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ διασταυρωθεῖ καὶ μὲ τὴ νομισματικὴ μαρτυρία ἄλλων περιοχῶν τοῦ νησιοῦ μὲ περισσότερο ἀστικὸ χαρακτῆρα.

#### 4. ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν 35 κέρματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 31 εἶναι κοπῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ κράτους καὶ τέσσερις τοῦ Ἰονίου. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς κοπῆς, καθὼς καὶ οἱ κοπῆς τῶν βασιλέων Ὀθωνος καὶ Γεωργίου Α΄ καλύπτουν τὴν περίοδο 1832-1895, κατὰ τὴν ὁποία παρατηρεῖται, ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωσι, μία συστηματικὴ διεξόδυση χρήματος στὴν περιοχὴ. Μετὰ τὴ χρονολογία αὐτὴ τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἔξι στὸ σύνολό τους, εἶναι κοπῆς τῆς πρώτης ἑλληνικῆς Δημοκρατίας καὶ εἰδικότερα τῶν ἐτῶν 1926 καὶ 1930, ἐνῶ

49. Μαλτέζου 1991Β, 19-21. Βλ. ἐπίσης Μαλτέζου 1991Δ, 180-189 καὶ Μαλτέζου 1991Ε, 518-526.

ή βασιλεία τοῦ Παύλου Α΄ ἀντιπροσωπεύεται μὲ δύο νομίσματα μὲ χρονολογία κοπῆς τὸ 1954. Εἶναι φανερό, ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ταυτίζεται μὲ τὰ θλιβερὰ γεγονότα ποὺ ἔπληξαν τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ, ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος Πόλεμος, οἱ διαμάχες Δυναστείας καὶ Βενιζέλου, ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος καὶ τέλος ὁ Ἐμφύλιος. Ἡ ἰταλικὴ καὶ γερμανικὴ κατοχὴ, ἀλλὰ καὶ οἱ δύσκολες καταστάσεις ποὺ ἐπικράτησαν στὴ χώρα μας μετὰ τὸ πέρασ τοῦ πολέμου, ἔσπρωξαν τοὺς κατοίκους τῶν Κυθήρων πρὸς τὴ μετανάστευση.

Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἔκρυψε καλὰ μέσα στὸ χῶμα τὰ σπαράγματα τῆς ἱστορίας του. Σήμερα ἀτενίζει τὴν ἀνοικτὴ θάλασσα ποὺ φέρνει στὸ νησὶ ξενιτεμένους καὶ ἐπισκέπτες, ἀνθρώπους ποὺ θὰ καταφέρουν νὰ φθάσουν μέχρι τὴ μικρὴ ἐκκλησία νὰ θαυμάσουν τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο, νὰ ἀναρωτηθοῦν γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου, νὰ διηγηθοῦν ἀναμνήσεις καὶ παραδόσεις, νὰ προσευχηθοῦν καὶ νὰ ἀφήσουν τὸ δικό τους νόμισμα, γιὰ τὸ ἄναμμα ἑνὸς κεριοῦ, γιὰ τὴν πραγματοποίησ μιᾶς εὐχῆς.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

### I. ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

#### ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

##### **N1.** (94/Δ, περισυλλογὴ/N3).

Χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμόνος, 43-31 π.Χ.

Ἐφθαρμένο καὶ κομμένο στὴ μέση.

Ἐμπροσθότυπος: Κεφαλὴ τοῦ Λυκούργου πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ὁπισθότυπος: Λ-Α, ἀνάμεσα σὲ ρόπαλο ποὺ ἐπιστέφεται ἀπὸ κηρύκειο. Μονογράφηματα ἀδιάγνωστα.

Γιὰ τὸν τύπο βλ. Grunauer, 148, Gr. XVII, Taf. 13.

Βάρος: 1.49γρ. Διαμ.: 0.02. Ἄξονας: ἀπροσδιόριστος.

Ἐμπροσθότυπος: P SEPT GETA CAES PONT.

Προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ὁπισθότυπος: NOBILITAS. Ἡ Nobilitas ὀρθὴ πρὸς τὰ δεξιὰ κρατᾷ σκῆπτρο καὶ παλλάδιον.

Νομισματοκοπεῖο: Ρώμη.

Γιὰ τὸν τύπο βλ. *RIC Hunt*, III, σ. 70, ἀρ. 8, Pl. 21, 8.

Βάρος: 1.06 γρ. Διαμ.: 0.016. Ἄξονας: 12 ἢ ὠρα.

#### ΡΩΜΑΪΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

##### **N2.** (92/ περισυλλογὴ νότια Ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου/N5).

Δηνάριο καίσαρος Geta, 200-202 μ.Χ.

Ἐφθαρμένο καὶ κομμένο στὴ μέση.

##### **N3.** (93/A, περισυλλογὴ νότια Ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου).

Χάλκινο νόμισμα ἑλληνικῆς πόλεως αὐτοκρατορικῶν χρόνων, 2ος-3ος αἰώνας μ.Χ.

Τελείως ἔφθαρμένο καὶ κομμένο στὴ μέση.

Ἐμπροσθότυπος: Διακρίνεται αὐτοκρατορικὴ προτομὴ πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἀδιάγνωστη ἐπιγραφή μὲ ἑλληνικὰ γράμματα.

Όπισθότυπος: Παράσταση αδιάγνωστη.  
Βάρος: 3.90 γρ. Διαμ.: 0.020. Άξονας: άπροσ-  
διόριστος.

#### BYZANTINA NOMISMATA

##### **N4.** (93/Γ/N8).

Φόλλις αδιάγνωστου αυτοκράτορα, 388-  
392 μ.Χ.

Έφθαρμένο.

Έμπροσθότυπος: Προτομή αυτοκράτορα  
πρὸς τὰ δεξιά. Έπιγραφή έφθαρμένη.

Όπισθότυπος: Νίκη βαδίζει πρὸς ἄριστερά.  
Μὲ τὸ δεξί της χέρι κρατάει τρόπαιο ποῦ  
στηρίζεται στὸν ὄμο της, ἐνῶ μὲ τὸ ἄριστε-  
ρὸ σύρει αἰχμάλωτο.

Έπιγραφή: SALVS REI-PVBLICAE.

Νομισματοκοπεῖο: αδιάγνωστο. Έργαστή-  
ριο: αδιάγνωστο.

Γὰ τὸν τύπο βλ. *LRBC*, 1105.

Βάρος: 1.00 γρ. Διαμ.: 0.006. Άξονας: 5 ἡ  
ώρα.

##### **N5.** (:/ περισυλλογή).

Φόλλις αδιάγνωστου αυτοκράτορα, περὶ τὸ  
383 μ.Χ.

Έφθαρμένο.

Έμπροσθότυπος: Προτομή αυτοκράτορα  
πρὸς τὰ δεξιά. Έπιγραφή έφθαρμένη.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι VOT/X/  
MVLΤ/XX.

Νομισματοκοπεῖο: αδιάγνωστο. Έργαστή-  
ριο: αδιάγνωστο.

Γὰ τὸν τύπο βλ. *LRBC*, 2158-2159.

Βάρος: 0.57 γρ. Διαμ.: 0.006. Άξονας: 5 ἡ ώρα.

##### **N6.** (93/B5/N2).

Φόλλις β' μισοῦ 4ου αἰώνα μ.Χ.

Τελείως έφθαρμένος καὶ κομμένος στὴν μέ-  
ση.

Βάρος: 0.41 γρ. Διαμ.: 0.006. Άξονας: άπροσ-  
διόριστος.

##### **N7.** (93/A46/N14).

Μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση, τέλος 5ου-6ου

αἰώνα μ.Χ.

Τελείως έφθαρμένη.

Βάρος: 0.35 γρ. Διαμ.: 0.014. Άξονας: άπροσ-  
διόριστος.

**N8.** (93/A περισυλλογή νότια Ναοῦ Ἁγ. Γεωρ-  
γίου).

Μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση τέλους 5ου-6ου  
αἰώνα μ.Χ.

Τελείως έφθαρμένη.

Βάρος: 0.30 γρ. Διαμ.: 0.09. Άξονας: άπροσ-  
διόριστος.

##### **N9.** (:/Περισυλλογή).

Μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση τέλους 5ου-6ου  
αἰώνα μ.Χ.

Τελείως έφθαρμένη.

Βάρος: 0.75 γρ. Διαμ.: 0.07. Άξονας: άπρο-  
διόριστος.

##### **N10.** (:/Περισυλλογή).

Μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση τέλους 5ου-6ου  
αἰώνα μ.Χ.

Τελείως έφθαρμένη.

Βάρος: 0.49 γρ. Διαμ.: 0.07. Άξονας: άπροσ-  
διόριστος.

**N11.** (92/A περισυλλογή νότια Ναοῦ Ἁγ. Γε-  
ωργίου/N6).

Πεντανούμμιον Ἰουστίνου Α' (518-527).

Έφθαρμένο.

Έμπροσθότυπος: DNIVSTINVS PP AVG. Προ-  
τομή τοῦ αυτοκράτορα πρὸς τὰ δεξιά.

Όπισθότυπος: Ε, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς  
ἀξίας τοῦ νομίσματος. Δεξιά Δ, τὸ δηλωτικὸ  
γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Έρ-  
γαστήριο: Δ.

*MIB*, I, ἀρ. 25.

Βάρος: 1.79 γρ. Διαμ.: 0.012. Άξονας: άπροσ-  
διόριστος.

##### **N12.** (:/Περισυλλογή).

Δεκανούμμιον Μαυρικίου (582-602).

Έφθαρμένο.

Ἐμπροσθότυπος: DNMAVTIBEPPA. Μετωπική προτομή τοῦ αὐτοκράτορα με σταυροφόρο στέμμα καὶ θώρακα.

Ὄπισθότυπος: I, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἀριστερὰ ἀστερίσκος καὶ δεξιὰ Γ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Στὸ ἔξεργο CON, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἔργαστήριο: Γ. Χρονολογία κοπῆς: 585/6-602. *MIB*, II, ἄρ. 73D.

Βάρος: 1.87 γρ. Διαμ.: 0.017. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N13.** (93/A/N2).

Εἰκοσανούμιον βου αἰώνα μ.Χ.

Ἐφθαρμένο καὶ δυσδιάγνωστο.

Ἐμπροσθότυπος: Τελείως ἐφθαρμένος.

Ὄπισθότυπος: Ἰχνη ἀπὸ τὸ γράμμα Κ, δηλωτικοῦ τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος.

Βάρος: 3.05 γρ. Διαμ. 0.02. Ἄξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N14.** (94/Γ3/N3).

Εἰκοσανούμιον Φωκᾶ (602-610).

Διατήρηση μέτρια. Περιφέρεια ψαλιδισμένη.

Ἐμπροσθότυπος: DNFOCA(S)PERPAVC. Μετωπική προτομή τοῦ αὐτοκράτορα με σταυροφόρο στέμμα καὶ ὑπατική ἐνδυμασία. Στὸ δεξί του χέρι κρατεῖ *μάππα* καὶ στὸ ἀριστερὸ σταυροφόρο σκῆπτρο.

Ὄπισθότυπος: XX, λατινικὴ γραφὴ τοῦ δηλωτικοῦ γράμματος τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Στὸ ἔξεργο ΝΙΚΟ, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου καὶ δεξιὰ Β, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου.

Νομισματοκοπεῖο: Νικομήδεια. Ἔργαστήριο: Β. Χρονολογία κοπῆς: 603/604.

*MIB*, II, ἄρ. 72 (ἄρ. καὶ δεξ. ἀπὸ τὰ δηλωτικὰ γράμματα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος XX δύο στιγμές).

Βάρος: 3.22 γρ. Διαμ.: 0.02. Ἄξονας: 7 ὥρα.

**N15.** (93/A65/N25) (πίν. 1).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση ἀρκετὰ καλή.

Ἐμπροσθότυπος: DNhRACLIPERPAVC. Μετωπική προτομή τοῦ αὐτοκράτορα με θώρακα, περικεφαλαία, διάδημα καὶ πρεπενδούλια. Στὸ δεξί του χέρι κρατεῖ σταυροφόρο σφαίρα.

Ὄπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Α, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξεργο ΚΥΖ, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κύζικος. Ἔργαστήριο Β. Χρονολογία κοπῆς: 3ο ἔτος βασιλείας (612/3). *MIB*, III, 184.

Βάρος: 6.91 γρ. Διαμ.: 0.03. Ἄξονας: 6 ἡ ὥρα.

**N16.** (93/Γ, περισυλλογὴ/Ν10).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος:

ὍΝΝΗΕΡΑΚΛΙΟΥΣΕΤΗΕΡΑΚΟΝΣΤΡΑΥ. Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ ὁ συναυτοκράτορας υἱὸς του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος ἰστάμενοι κατὰ μέτωπο. Φέρουν σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σκῆπτρο. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια σταυρός.

Ὄπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω χριστόγραμμα. Κάτω Β, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξεργο ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου τελείως ἐφθαρμένη.

Νομισματοκοπεῖο: ἀδιάγνωστο. Ἔργαστήριο Β. Χρονολογία κοπῆς: 4ο ἔτος βασιλείας (613/4).

Πὰ τὸν τύπο βλ. *MIB*, III, 159b.

Βάρος: 5.56 γρ. Διαμ.: 0.027. Ἄξονας: 12 ἡ ὥρα. Τὸ νόμισμα εἶναι ἐπικεκομμένο σὲ φόλλι Φωκᾶ τοῦ 7ου ἔτους βασιλείας (608/9) τοῦ νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας.

**N17.** (93/A42/N12) (πίν. 2).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση καλή.



Ἐμπροσθότυπος:

ΘΩΝΝΗΕΡΑΚΛΙΟΥΣΕΤΗΕΡΑΚΟΝΣΤΑΥ. Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ ὁ συναυτοκράτορας υἱὸς του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος ἱστάμενοι κατὰ μέτωπο. Φέρουν σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια σταυρός.

Ὅπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Α, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξοργον ΝΙΚΟ, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Νικομήδεια Ἐργαστήριο Α. Χρονολογία κοπῆς: 4ο ἔτος βασιλείας (613/4).

*MIB*, III, 175a.

Βάρος: 7.12 γρ. Διαμ.: 0.026. Ἄξονας: 7 ἢ ὥρα.

**N18.** (94/ΣΤ11/Ν5).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος:

ΘΩΝΝΗΕΡΑΚΛΙΟΥΣΕΤΗΕΡΑΚΟΝΣΤΑΥ. Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ ὁ συναυτοκράτορας υἱὸς του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος ἱστάμενοι κατὰ μέτωπο. Φέρουν σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια σταυρός.

Ὅπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Α, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξοργον CON, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Α. Χρονολογία κοπῆς: 6ο ἔτος βασιλείας (615/6).

*MIB*, III, 160 (τὸ 6ο ἔτος τῆς βασιλείας δὲν ἀναφέρεται στὸν συγκεκριμένο τύπο).

Βάρος: 7.06 γρ. Διαμ.: 0.029. Ἄξονας: 7 ἢ ὥρα. Τὸ νόμισμα εἶναι ἐπικεκομμένο σὲ φύλλι Φωκά.

**N19.** (94/Η28/Ν10) (πίν. 1).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος, ὁ συναυτοκράτορας υἱὸς του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Μαρτίνα ἱστάμενοι κατὰ μέτωπο. Φέρουν σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια σταυροί.

Ὅπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Δ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξοργον CON, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Δ. Χρονολογία κοπῆς: 6ο ἔτος βασιλείας (615/6).

*MIB*, III, 161.

Βάρος: 5.19 γρ. Διαμ.: 0.022. Ἄξονας: 7 ἢ ὥρα.

**N20.** (93/Α40/Ν11).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος, ὁ συναυτοκράτορας υἱὸς του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Μαρτίνα ἱστάμενοι κατὰ μέτωπο. Φέρουν σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα.

Ὅπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Β, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξοργον ΝΙΚΟ, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Νικομήδεια. Ἐργαστήριο Β. Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάγνωστη (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 615/6 - 617/8).

*MIB*, III, 176.

Βάρος: 5.09 γρ. Διαμ.: 0.026. Ἄξονας: 5 ἢ ὥρα.



**N21.** (93/νοτίως Β, περισυλλογή) (πίν. 1).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση καλή.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ ὁ συναυτοκράτορας υἱός του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος ἰστάμενοι κατὰ μέτωπο μὲ σταυροφόρα στέμματα. Ὁ Ἡράκλειος φέρει στρατιωτικὸ ἔνδυμα καὶ κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σκῆπτρο μὲ μακρὸ στέλεχος. Ὁ Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος φέρει χλαμύδα καὶ κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια σταυρός.

Ὁπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Β, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξομο CON, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Β. Χρονολογία κοπῆς: 22ο ἔτος βασιλείας (631/2).

*MIB*, III, 164a (δὲν σημειώνεται ἐργαστήριο Β στὸ 22ο ἔτος βασιλείας).

Βάρος: 5.66 γρ. Διαμ.: 0.024. Ἄξονας: 7 ἡ ὠρα.

**N22.** (:/Περισυλλογή).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ ὁ συναυτοκράτορας υἱός του Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος ἰστάμενοι κατὰ μέτωπο μὲ σταυροφόρα στέμματα. Ὁ Ἡράκλειος φέρει στρατιωτικὸ ἔνδυμα καὶ κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σκῆπτρο μὲ μακρὸ στέλεχος. Ὁ Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος φέρει χλαμύδα καὶ κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Ἀνάμεσα στὰ κεφάλια σταυρός.

Ὁπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω μονογράφημα τοῦ Ἡρακλείου. Κάτω Γ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/

Ν/Ο. Δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας ἐφθαρμένο καὶ ἀδιάγνωστο. Στὸ ἔξομο CON, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Γ. Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάγνωστη (ὁ τύπος κόπηκε στὸ 30ὸ ἔτος βασιλείας: 639/40).

*MIB*, III, 165 (δὲν σημειώνεται ἔργ. Γ).

Βάρος: 2.62 γρ. Διαμ.: 0.02. Ἄξονας: 7 ἡ ὠρα.

**N23.** (93/A13/N8) (πίν. 2).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση καλή.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ οἱ δύο συναυτοκράτορες υἱοὶ του, Ἡράκλειος Κωνσταντῖνος καὶ Ἡρακλωνὰς ἰστάμενοι κατὰ μέτωπο. Φέρουν σταυροφόρα στέμματα. Ὁ Ἡράκλειος φέρει στρατιωτικὸ ἔνδυμα καὶ κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σκῆπτρο μὲ μακρὸ στέλεχος. Οἱ δύο νεαροὶ συναυτοκράτορες φοροῦν χλαμύδες καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα.

Ὁπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω μονογράφημα τοῦ Ἡρακλείου. Κάτω Ε, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Ν/Ο καὶ δεξιὰ τὸ ἔτος βασιλείας. Στὸ ἔξομο CON, ἡ δήλωση τοῦ νομισματοκοπείου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Ε. Χρονολογία κοπῆς: 30ὸ ἔτος βασιλείας: 639/40.

*MIB*, III, 166.

Β: 3.64 γρ. Διαμ.: 0.023. Ἄξονας: 7 ἡ ὠρα.

**N24.** (93/Νοτίως Β, περισυλλογή).

Φόλλις Ἡρακλείου (610-641).

Διατήρηση κακή. Περιφέρεια ψαλιδισμένη.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος μὲ τὸ παραπάνω.

Ὁπισθότυπος: Ο αὐτὸς τύπος μὲ τὸ παραπάνω. Α, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐρ-

γαστήριο Α. Χρονολογία κοπής: αδιάγνωστη. *MIB*, III, 166 (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 639/40). Βάρος: 2.97 γρ. Διαμ.: 0.020. Ἄξονας: 7 ἡ ὥρα.

**N25.** (93/B4/N1).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση μέτρια. Περιφέρεια ψαλιδισμένη. Ἐμπροσθότυπος: ΙΠΡΕΡCΟΝCΤ. Μετωπικὴ προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα μὲ σταυροφόρο στέμμα.

Ὁπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω Α, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Α/Ν/Α καὶ στὸ ἔξεργο ΝΕΟC (=Ἀνανέωσις). Δεξιὰ ἡ χρονολογία κοπῆς αδιάγνωστη.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Α. Χρονολογία κοπῆς: αδιάγνωστη. *MIB*, III, 166 (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 643/44). Βάρος: 2.80 γρ. Διαμ.: 0.022. Ἄξονας: 12 ἡ ὥρα.

**N26.** (93/Νοτίως Β, περισυλλογή).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: ΕΝ ΤΩΤΟ ΝΙΚΑ. Ὁ αὐτοκράτορας μετωπικός, ὀλόσωμος φέρει σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα. Στὸ δεξί του χέρι κρατεῖ σταυροφόρο σκῆπτρο μὲ μακρὸ στέλεχος καὶ στὸ ἀριστερὸ σταυροφόρο σφαίρα.

Ὁπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω σταυρός. Κάτω, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου ἐφθαρμένο. Ἀριστερὰ Α/Ν/Α καὶ δεξιὰ ΝΕΟC (=Ἀνανέωσις). Στὸ ἔξεργο ἡ δήλωση τῆς χρονολογίας κοπῆς ἐφθαρμένη.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο αδιάγνωστο. Χρονολογία κοπῆς: αδιάγνωστη.

*MIB*, III, 170b (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 651/52-654/55).

Βάρος 1.97 γρ. Διαμ.: 0.016. Ἄξονας: 7 ἡ ὥρα.

**N27.** (92;/N4).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση πολὺ μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὁπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος. Δηλωτικὸ γράμμα ἐργαστηρίου Γ. Στὸ ἔξεργο ἡ δήλωση τῆς χρονολογίας κοπῆς ἐφθαρμένη.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Γ. Χρονολογία κοπῆς: αδιάγνωστη. *MIB*, III, 170b (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο κατὰ τὴν περίοδο 651/52-652/53).

Βάρος: 3.34 γρ. Διαμ.: 0.021. Ἄξονας: 12 ἡ ὥρα.

**N28.** (93/Νοτίως Β).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὁπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ Μ ἀστερίσκος. Δηλωτικὸ γράμμα ἐργαστηρίου Β. Στὸ ἔξεργο ἡ δήλωση τῆς χρονολογίας κοπῆς ἐφθαρμένη.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Β. Χρονολογία κοπῆς: αδιάγνωστη. *MIB*, III, 170c (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 652/53-654/5).

Βάρος: 2.30 γρ. Διαμ.: 0.017 (ψαλιδισμένο). Ἄξονας: 6 ἡ ὥρα.

**N29.** (93/Β. ἄνδηρα).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση μέτρια.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὁπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος. Δηλωτικὸ γράμμα ἐργαστηρίου Α. Στὸ ἔξεργο ἡ δήλωση τῆς χρονολογίας κοπῆς ἐφθαρμένη.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Α. Χρονολογία κοπῆς: αδιάγνωστη. *MIB*, III, 170c (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο Α τὴν περίοδο 653/54-654/55).

Βάρος: 2.42 γρ. Διαμ.: 0.017. Ἄξονας: 6 ἡ ὥρα.

**N30.** (92;/N4).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος. Δηλωτικὸ γράμμα ἐργαστηρίου ἐφθαρμένο. Στὸ ἔξεργο ἢ δήλωση τῆς χρονολογίας κοπῆς ἐφθαρμένη. Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο ἀδιάνγνωστο. Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάνγνωστη.

*MIB*, III, 170c (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 652/53-654/55).

Βάρος: 3.47 γρ. Διαμ.: 0.021. Ἄξονας: 6 ἢ ὠρα.

**N31.** (93/Νοτίως Β).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση κακή.

Έμπροσθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ ἢ διάταξη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς δήλωσης τοῦ νομισματοκοπεῖου ἀδιάνγνωστη, λόγω φθορᾶς. Δηλωτικὸ γράμμα ἐργαστηρίου Δ.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Δ. Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάνγνωστη. *MIB*, III, 170-171 (οἱ τύποι κόπηκαν στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 651/2-654/5).

Βάρος: 2.62 γρ. Διαμ.: 0.025 (ψαλιδισμένο). Ἄξονας: 6 ἢ ὠρα.

**N32.** (93/A/ περισυλλογή Ν. ναοῦ).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: ΕΝ ΤΩΤΟ ΝΙΚΑ. Ο αὐτοκράτορας μετωπικός, ὀλόσωμος φέρει σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα. Στὸ δεξί του χέρι κρατεῖ σταυροφόρο σκήπτρο μὲ μακρὸ στέλεχος καὶ στὸ ἀριστερὸ σταυροφόρο σφαίρα.

Όπισθότυπος: Μ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω ἀστερίσκος. Κάτω Γ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου. Ἀριστερὰ Κ/Ω/Ν καὶ δεξιὰ C/T/A/N. Στὸ ἔξεργο ἢ δήλωση τῆς χρονολογίας κοπῆς ἐφθαρμένη.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Γ. Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάνγνωστη. *MIB*, III, 172c (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 655/56-656/57).

Βάρος: 2.09 γρ. Διαμ.: 0.020. Ἄξονας: 6 ἢ ὠρα.

**N33.** (93/Νοτίως Β).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση πολὺ μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ Α, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Α. Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάνγνωστη. *MIB*, III, 172c (ὁ τύπος κόπηκε στὸ συγκεκριμένο νομισματοκοπεῖο τὴν περίοδο 655/56-656/57).

Βάρος: 1.85 γρ. Διαμ.: 0.022 (ψαλιδισμένο).

Ἄξονας: 7 ἢ ὠρα.

**N34.** (93/Γ, περισυλλογή/N14) (πίν. 2).

Φόλλις Κώνσταντος Β' (641-668).

Διατήρηση κακή.

Έμπροσθότυπος: Μετωπικὴ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα. Φέρει περικεφαλαία μὲ λοφίο καὶ κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Στὸ πεδίο δεξιὰ Κ.

Όπισθότυπος: Μ τὸ δηλωτικὸ γράμμα τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Ἐπάνω μετωπικὴ προτομή τοῦ συναυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ', πρωτότοκου υἱοῦ τοῦ Κώνσταντος. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ μετωπικὲς προτομὲς τῶν νεώτερων συναυτοκρατόρων Ἡρακλείου καὶ Τιβερίου. Οἱ τρεῖς συναυτοκράτορες φοροῦν χλαμύδα καὶ κρατοῦν στὸ δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Κάτω Γ, τὸ δηλωτικὸ γράμμα τοῦ ἐργαστηρίου.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Ἐργαστήριο Γ. Χρονολογία κοπῆς: 668.

*MIB*, III, 177a.

Βάρος: 2.09 γρ. Διαμ.: 0.021. Ἄξονας: 12 ἢ ὠρα.

**N35.** (94/H3/N4).

Φόλλις Λέοντος Ε' (813-820).

Διατήρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: Λ Ε/Ο/Ν (μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἐκτὸς πετάλου). Μετωπικὴ προτομὴ τοῦ Λέοντος μὲ σταυροφόρο στέμμα καὶ λῶρο. Ὁ αὐτοκράτορας κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυρό.

Ὅπισθότυπος: Κ Ο/Ν/С (μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἐκτὸς πετάλου). Μετωπικὴ προτομὴ τοῦ νεαροῦ Κωνσταντίνου, μὲ σταυροφόρο στέμμα καὶ χλαμύδα. Ὁ συναυτοκράτορας κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σφαίρα.

Νομισματοκοπεῖο: Συρακοῦσαι. Χρονολογία κοπῆς: 813-820.

*DOC*, III1, Class 1, 16.1-16.7.

Βάρος: 1.72 γρ. Διαμ.: 0.017. Ἄξονας: 6 ὥρα.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ -  
ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

**N36.** (94/H7/N7).

Δηνάριον τορνέσιον Thibaut II (1125-1152), Κόμητος Καμπανίας.

Διατήρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: + TEBALT COMES. Μέσα σὲ κύκλο σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένες τὶς κεραῖες. Στὰ κενὰ τῶν κεραιῶν ἀπὸ δεξιὰ πρὸς ἀριστερὰ Ω-στιγμῆ-Α-στιγμῆ.

Ὅπισθότυπος: CASTRI PRVVINS. Κτένι. Κάτω T, ἐπάνω A.

Νομισματοκοπεῖο: Prouins.

Roey d'Avant, 5970-1.

Βάρος: 0.56 γρ., Διαμ.: 0.019, Ἄξονας: 5 ὥρα.

**N37.** (93/A, περισυλλογὴ Ν ναοῦ).

Δηνάριον τορνέσιον Frederick II (1197-1250), βασιλέως Σικελίας.

Διατήρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: +FIPERATOR. Μέσα σὲ κύκλο σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένες τὶς κεραῖες. Ὅπισθότυπος: +REX IERL' M SICIL. Μετωπικὴ προτομὴ ἐστεμμένου ἡγεμόνα.

Νομισματοκοπεῖο: Σικελία.

*MEC* 14, 544.

Βάρος: 0.44 γρ., Διαμ.: 0.017, Ἄξονας: 11 ὥρα.

**N38.** (1993/Γ, περισυλλογὴ/N14).

Ἄσπρον τραχὺ ἀ' μισοῦ 13ου αἰώνα - Λατινικὴ ἀπομίμηση.

Ἐφθαρμένη καὶ κομμένη στῆ μέση. Παραστάσεις ἐξαιρετικὰ δυσδιάκριτες.

Έμπροσθότυπος: Ἐθρονη Θεοτόκος.

Ὅπισθότυπος: Ἐθρονος αὐτοκράτορας.

Νομισματοκοπεῖο: Κωνσταντινούπολις. Χρονολογία κοπῆς: 1204-1261.

Γὰ τὸν τύπο βλ. *DOC*, IV2, Type C, 3.1-3.4.

Βάρος: 0.93 γρ. Διαμ.: 0.02. Ἄξονας: 7 ὥρα.

**N39.** (1993/Γ, περισυλλογὴ/N5).

Ἄσπρον τραχὺ ἀ' μισοῦ 13ου αἰώνα - Λατινικὴ ἀπομίμηση μικροῦ μεγέθους.

Διατήρηση κακή.

Έμπροσθότυπος: Ἐθρονος Ἰησοῦς.

Ὅπισθότυπος: Μετωπικὴ μορφὴ αὐτοκράτορα σὲ ἀπόδοση 3/4. Ὁ ἡγεμόνας κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι σταυροφόρο σκῆπτρο καὶ στὸ ἀριστερὸ σταυροφόρο σφαίρα.

Νομισματοκοπεῖο: Ἀπροσδιόριστο. Χρονολογία κοπῆς: 1204-?

Βλ. *DOC*, IV2, Type D, 33.1-33.5.

Βάρος: 0.79 γρ., Διαμ.: 0.02, Ἄξονας: 7 ὥρα.

**N40.** (1993/A57/N17) (πίν. 2).

Δηνάριον τορνέσιον Guillaume I de la Roche (1280-1287), δούκα Ἀθηνῶν.

Διατήρηση πολὺ καλή.

Έμπροσθότυπος: +G:DVX:ATENES. Μέσα σὲ κύκλο σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένες τὶς κεραῖες.

Ὅπισθότυπος: THEBE:CIVIS. Σχηματοποιημένο κάστρο.

Schlumberger, Pl. XIII, 2.

Βάρος: 0.55 γρ., Διαμ.: 0.018, Ἄξονας: 12 ὥρα.

**N41.** (1994/H2/N3).

Δηνάριον τορνέσιον φραγκοκρατίας, 13ος αἰώνας.

Ἐφθαρμένο.

Έμπροσθότυπος: Ἐπιγραφή δυσδιάγνωστη. Μέσα σὲ κύκλο σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένες τὶς κεραῖες.

Όπισθότυπος: Έπιγραφὴ δυσδιάγνωστη. Σχηματοποιημένο κάστρο.

Βάρος: 0.48 γρ., Διαμ.: 0.018, Ἄξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N42.** (1993/Περυσυλλογὴ Ν. Ναοῦ).

Δηνάριον τορνέσιον φραγκοκρατίας, 13ος αἰώνας.

Έφθαρμένο.

Έμπροσθότυπος: Έπιγραφὴ δυσδιάγνωστη. Μέσα σὲ κύκλο σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένες τὶς κεραῖες.

Όπισθότυπος: Έπιγραφὴ δυσδιάγνωστη. Σχηματοποιημένο κάστρο.

Βάρος: 0.39 γρ., Διαμ.: 0.017, Ἄξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N43.** (1993/Νοτίως Β).

Δηνάριον τορνέσιον φραγκοκρατίας, 13ος αἰώνας.

Έφθαρμένο μὲ κακώσεις στὴν ἐπιφάνεια.

Βάρος: 0.50 γρ., Δ.: 0.017.

**N44.** (93/Γ, περυσυλλογὴ/Ν3).

Ένετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Andrea Dandolo (1343-1354).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: +ANDR: DANDVLO: DVX: Σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο.

Όπισθότυπος: +VEXILIFER: VENECIA 4. Ὁ Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου συσπειρωμένος σὲ μετωπικὴ παράσταση.

Paradropoli, I, σ. 183, ἀρ. 8.

Βάρος: 0.32 γρ., Διαμ.: 0.013, Ἄξονας: 11 ὥρα.

**N45.** (93/A65/N24).

Ένετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Andrea Contarini (1368-1382).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: + .ANDR' QTAR' DVX .. Σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο.

Όπισθότυπος: +VEXILIFER: VENECIA 4. Ὁ Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου συσπειρωμένος σὲ μετωπικὴ παράσταση.

Paradropoli, I, σ. 217, ἀρ. 7.

Βάρος: 0.41 γρ., Διαμ.: 0.017, Ἄξονας: 12 ὥρα.

**N46.** (94/Θ1/N1).

Ένετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Andrea Contarini (1368-1382).

Διατήρηση κακή.

Έμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος. Έπιγραφὴ ἀρκετὰ δυσδιάκριτη.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος. Έπιγραφὴ ἀρκετὰ δυσδιάκριτη.

Γιὰ τὸν τύπο βλ. Paradropoli, I, σ. 217, ἀρ. 7.

Βάρος: 0.28 γρ., Διαμ.: 0.014, Ἄξονας: 11 ὥρα.

**N47.** (93/Γ, περυσυλλογὴ/Ν9).

Δηνάριον Ἰωάννη Β' (1458-1479), βασιλέως Σικελίας.

Διατήρηση ἀρκετὰ καλή.

Έμπροσθότυπος: +IONNES:D:G:R:SICILIE. Στὸ κέντρο, μέσα σὲ κύκλο, ἀετὸς ἐστεμμένος.

Όπισθότυπος: +AC:ATENARUM:ΠΕΟΡ: Στὸ κέντρο, μέσα σὲ κύκλο ἀσπίδα καὶ πάνω στέμμα. Δεξιὰ I, ἀριστερὰ C.

Νομισματοκοπεῖο: Messina.

MEC, ἀρ. 895 κέ.

Βάρος: 0.33 γρ., Δ.: 0.015, Ἄξονας: 11 ὥρα.

**N48.** (94/I2/N1) (πίν. 2).

Ένετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Agostino Barbarico (1486-1501).

Διατήρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: .AVG . BARBADICO . DVX . Σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο.

Όπισθότυπος: +. S . MARCVS . VENETI . . Ὁ Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου συσπειρωμένος σὲ μετωπικὴ παράσταση.

Paradropoli, II, σ. 83, ἀρ. 64.

Βάρος: 0.44, Διαμ.: 0.014, Ἄξονας: 1 ὥρα.

**N49.** (94/I2/N2).

Ένετικὸ τορνετσέλλο τοῦ δόγη Agostino Barbarico (1486-1501).

Διατήρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Paradropoli, II, σ. 83, ἀρ. 64.



Βάρος: 0.23 γρ., Διαμ.: 0.012, Ώξονας: 1 ώρα.

**N50.** (;/Περυσυλλογή).

Ένετικό τορνετσέλλο τοῦ δόγη Agostino Barbarico (1486-1501).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Paradoroli, II, σ. 83, ἀρ. 64.

Βάρος: 0.30 γρ., Διαμ.: 0.013. Ώξονας: 1 ώρα.

**N51.** (94/H29/N1).

Ένετικό τορνετσέλλο τοῦ δόγη Leonardo Loredan (1501-1521).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: + . LEO . LAVREDANVS . DVX. . Σταυρὸς μέσα σὲ κύκλο. Ἀπὸ μία στιγμή στὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ.

Όπισθότυπος: : +. S . MARCVS . VENETI . . Ο Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου συσπειρωμένος σὲ μετωπικὴ παράσταση.

Paradoroli, II, σ. 114, ἀρ. 79.

Βάρος: 0.24 γρ., Διαμ.: 0.014, Ώξονας: 11 ώρα.

**N52.** (93/A62/N18).

Quattrino Σιένας, 1503.

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: +SENA+VETVS+. Στὸ κέντρο, μέσα σὲ κύκλο τὸ γράμμα S, μὲ φυλλοφόρες ἀπολήξεις.

Όπισθότυπος: CIVITAS+VIRC. Στὸ κέντρο, μέσα σὲ κύκλο σταυρός, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποῖο φέρουν τριφυλλόσχημες ἀπολήξεις. Balbi de Caro, Bufalini, σ. 263, ἀρ. 319 (σύμβολο 81).

Βάρος: 0.42 γρ., Διαμ.: 0.018, Ώξονας: 12 ώρα.

**N53.** (;/Περυσυλλογή).

Ἀνώνυμη ἀργυρὴ ἐνετικὴ γαζέττα, 1539.

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: + . SANCTVS . MARCVS . VENETVS.. Ο Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου ὀλόσωμος.

Όπισθότυπος: IVSTITIAM DILIGITE. Ἡ Δικαι-

οσύνη καθισμένη σὲ δύο λέοντες φέρει ξίφος καὶ ζυγὸ.

Γιὰ τὸν τύπο βλ. Paradoroli II, σ. 522-525, ἀρ. 132-153.

Βάρος: 0.35 γρ., Διαμ.: 0.017, Ώξονας: 6 ώρα.

**N54.** (94/E5/N2).

Ένετικό τορνετσέλλο, 16ος αἰώνας.

Έφθαρμένο καὶ ἀδιάγνωστο.

Βάρος: 0.17 γρ., Διαμ.: 0.011, Ώξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N55.** (93/ Βόρεια ἄνδηρα).

Ένετικό τορνετσέλλο.

Έφθαρμένο καὶ ἀδιάγνωστο.

Βάρος: 0.77 γρ., Διαμ.: 0.018, Ώξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N56.** (94/H11/N8).

Ἀνώνυμο σολδίνο γιὰ τὴν Κρήτη, 1610.

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Ο Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου συσπειρωμένος σὲ μετωπικὴ παράσταση. Στὸ ἔξεργο, T. 4 (Τορνεσία 4) ἀνάμεσα σὲ ρόδακες.

Όπισθότυπος: SOL / DINO. Στὸ ἔξεργο ρόδακας ἀνάμεσά σε ἀστερίσκους.

Paradoroli, III, σ. 968, ἀρ. 53.

Βάρος: 1.52 γρ., Διαμ.: 0.019. Ώξονας: 7 ώρα.

**N57.** (94/H6/N6).

Ἀνώνυμο σολδίνο γιὰ τὴν Κρήτη, 1610.

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Paradoroli, III, σ. 968, ἀρ. 53.

Βάρος: 1.32 γρ., Διαμ.: 0.019, Ώξονας: 5 ώρα.

#### ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

**N58.** (93/A, περυσυλλογή N. ναοῦ).

Παράς Ἀχμέτ Γ' (1703-1730).

Διατήρηση μέτρια, νόμισμα διάτρητο.

Έμπροσθότυπος: Τουράς καὶ μικρὸ διακοσμητικὸ σχέδιο.



Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Kostantiniye (Κωνσταντινούπολις). Διακριτικὸ γράμμα: Κ.

Sultan, 1829.

Βάρος: 0.30 γρ., Διαμ.: 0.013.

**N59.** (94/Θ11/N4).

Παράς Μαχμούτ Α΄ (1730-1754).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Kostantiniye (Κωνσταντινούπολις). Διακριτικὸ γράμμα: ἀδιάγνωστο.

*DHMK*, 1227-1229.

Βάρος: 0.11 γρ., Διαμ.: 0.013.

**N60.** (94/ΣΤ2/N3).

Παράς Μαχμούτ Α΄ (1730-1754).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Misir (Κάιρο). Διακριτικὸ γράμμα: ἀδιάγνωστο.

*DHMK*, 1211-1226.

Βάρος: 0.16 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N61.** (94/A6/N3).

Παράς Μουσταφὰ Γ΄ (1757-1774).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Islambol (Κωνσταντινούπολις). 8ο ἔτος βασιλείας.

Sultan, 2143.

Βάρος: 0.08 γρ., Διαμ.: 0.011.

**N62.** (93/ΣΤ2/N1).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Misir. 4ο ἔτος βασιλείας.

*DHMK* -, Sultan, - (τύπος ἀδημοσίευτος)

Βάρος: 0.07 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N63.** (93/A41/N10).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Misir. 5ο ἔτος βασιλείας.

*DHMK*, 1720.

Βάρος: 0.19 γρ., Διαμ.: 0.015.

**N64.** (94/H1/N2α).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Kostantiniye. 8ο ἔτος βασιλείας.

Sultan, 2368.

Βάρος: 0.11 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N65.** (94/H1/N2β).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Kostantiniye. 7ο ἔτος βασιλείας.

*DHMK* 1721.

Βάρος: 0.11 γρ., Διαμ.: 0.013.

**N66.** (94/H6/N5).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Misir. 13ο ἔτος βασιλείας.

*DHMK* -.

Βάρος: 0.14 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N67.** (93/A, περισυλλογή Ν. ναοῦ).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Misir. Ἔτος βασιλείας ἀδιάγνωστο.

*DHMK*, 1715-1771.

Βάρος: 0.12 γρ., Διαμ.: 0.013.

**N68.** (93/A56/N16).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. Έτος βασιλείας  
αδιάγνωστο.

*DHMK*, 1715-1771.

Βάρος: 0.10 γρ., Διαμ.: 0.612.

**N69.** (93/A57/N23).

Παράς Άβδούλ Χαμήτ Α΄ (1774-1789).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Kostantiniye. Έτος βασι-  
λείας αδιάγνωστο.

*DHMK*, 1682-1706.

Βάρος: 0.12 γρ., Διαμ.: 0.015.

**N70.** (94/E3/N1).

Παράς Σελίμ Γ΄ (1789-1807).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Islambol. 5ο έτος βασιλείας.

*DHMK*, 2147.

Βάρος: 0.17 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N71.** (94/Θ4/N3).

Παράς Σελίμ Γ΄ (1789-1807).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. Έτος βασιλείας  
αδιάγνωστο.

*DHMK*, 2184-2230.

Βάρος: 0.21 γρ., Διαμ.: 0.012.

**N72.** (94/ΣΤ4/N2).

Παράς Σελίμ Γ΄ (1789-1807).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. Έτος βασιλείας  
αδιάγνωστο.

*DHMK*, 2184-2230.

Βάρος: 0.14 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N73.** (93/A6/N6).

Παράς Μαχμούτ Β΄ (1808-1839).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. 6ο έτος βασιλείας.  
Sultan, 3108.

Βάρος: 0.07 γρ., Διαμ.: 0.011.

**N74.** (93/A6/N5).

Παράς Μαχμούτ Β΄ (1808-1839).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. 8ο έτος βασιλείας.  
Sultan, 3112.

Βάρος: 0.15 γρ., Διαμ.: 0.012.

**N75.** (94/Γ2/N2).

Παράς Μαχμούτ Β΄ (1808-1839).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. 8ο έτος βασιλείας.  
Sultan, 3112.

Βάρος: 0.14 γρ., Διαμ.: 0.012.

**N76.** (94/A3/N2).

Παράς Μαχμούτ Β΄ (1808-1839).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεϊο: Misir. 9ο έτος βασιλείας.  
Sultan, 3114.

Βάρος: 0.14 γρ., Διαμ.: 0.012.

**N77.** (94/Θ4/N2).

Παράς Μαχμούτ Β΄ (1808-1839).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Misir. Έτος βασιλείας  
ἀδιάγνωστο.

*DHMK*, 2873-2876.

Βάρος: 0.07 γρ., Διαμ.: 0.012.

**N78.** (93/Γ, περισυλλογή/N12).

Παράς Μαχμούτ Β΄ (1808-1839).

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Τουράς.

Όπισθότυπος: Έπιγραφή.

Νομισματοκοπεῖο: Kostantiniye. Έτος βασι-  
λείας ἀδιάγνωστο.

βλ. *DHMK* 1214.

Βάρος: 0.28γρ., Διαμ.: 0.015.

**N79.** (94/H1/N1).

Παράς.

Έφθαρμένος καὶ δυσδιάκριτος.

Βάρος: 0.12 γρ., Διαμ.: 0.014.

**N80.** (94/H27/N9).

Παράς.

Έφθαρμένος καὶ δυσδιάκριτος.

Βάρος: 0.04 γρ., Διαμ.: 0.011.

15.9.94: Τομέας Η. Όμάδα 27 (N. 9).

**N81.** (94/E-Θ23/N5).

Παράς.

Έφθαρμένος καὶ δυσδιάκριτος.

Βάρος: 0.10 γρ., Διαμ.: 0.014.

14.9.94: Τομέας Ε-Θ. Όμάδα 23 (N. 5).

**N82.** (94/ΣΤ4/N4).

Παράς.

Έφθαρμένος καὶ δυσδιάκριτος.

Βάρος: 0.07, Διαμ.: 0.012.

**N83.** (93/B15/N3).

Παράς.

Έφθαρμένος καὶ δυσδιάκριτος.

Βάρος: 0.07 γρ., Διαμ.: 0.11.

## ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

**N84.** 93/A, περισυλλογή Ν. ναού).

Λεπτόν Όθωνος (1832-1862).

Έμπροσθότυπος: Θυρεός.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία  
1/ΛΕΠΤΟΝ καὶ ἡ χρονολογία κοπῆς.

Νομισματοκοπεῖο: Μόναχο. Χρονολογία κο-  
πῆς: 1833.

Divo 29b.

Βάρος: 0.79 γρ., Δ.: 0.016, Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N85.** (93/A14/N9).

Πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Έμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄ ΒΑΣΙΛΕΥΣ  
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Νεανικὴ προτομὴ τοῦ βα-  
σιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα  
τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Ἡ χρονολογία κοπῆς  
ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικὰ τοῦ νομι-  
σματοκοπεῖου.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία  
τοῦ νομίσματος 5/ΛΕΠΤΑ. Πάνω ΟΒΟΛΟΣ.  
Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολο-  
γία κοπῆς: 1869.

Divo 63a.

Βάρος: 2.85 γρ., Δ.: 0.024. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N86.** (93/Γ;/N6).

Πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Έμπροσθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ό αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολο-  
γία κοπῆς: 1869.

Divo 63a.

Βάρος: 3.34 γρ., Δ.: 0.024. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N87.** (93/A;/N1).

Δύο λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Έμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄ ΒΑΣΙΛΕΥΣ  
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Νεανικὴ προτομὴ τοῦ βα-  
σιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα  
τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Ἡ χρονολογία κοπῆς  
ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικὰ τοῦ νομι-  
σματοκοπεῖου.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 2/ΛΕΠΤΑ.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1869.

Divo 67.

Βάρος: 1.23 γρ., Δ.: 0.02. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N88.** (93/B. Ἄνδηρα).

Δύο λεπτὰ Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1869.

Divo 67.

Βάρος: 1.27 γρ., Δ.: 0.02. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N89.** (93/A57/N21).

Λεπτὸν Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α' ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Νεανικὴ προτομὴ τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Ἡ χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικὰ τοῦ νομισματοκοπεῖου.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 1/ΛΕΠΤΟΝ.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1869.

Divo 69a.

Βάρος: 0.64 γρ., Δ.: 0.013. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N90.** (93/A57/N22).

Λεπτὸν Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1869.

Divo 69a.

Βάρος: 0.064 γρ., Δ.: 0.013. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N91.** (93/A57/N20).

Λεπτὸν Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1869.

Divo 69a.

Βάρος: 0.064 γρ., Δ.: 0.013. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N92.** (;/A, περισυλλογὴ Ν. ναοῦ).

Λεπτὸν Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1869.

Divo 69a.

Βάρος: 0.62 γρ., Δ.: 0.013. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N93.** (94/A3/N1).

Πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α' ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Νεανικὴ προτομὴ τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Ἡ χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικὰ τοῦ νομισματοκοπεῖου.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 5/ΛΕΠΤΑ. Πάνω ΟΒΟΛΟΣ. Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1870.

Divo 63b.

Βάρος: 2.97 γρ., Δ.: 0.024. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N94.** (94/Δ;/N1).

Λεπτὸν Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ μέσα στὸ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 1/ΛΕΠΤΟΝ.

Νομισματοκοπεῖο: Στρασβοῦργο. Χρονολογία κοπῆς: 1870.

Divo 69b.

Βάρος: 0.62 γρ., Δ.: 0.013. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N95.** (94/Δ;/N2).

Πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α' (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α' ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Μυστακοφόρος προτομὴ τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ

ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Η χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικά τοῦ νομισματοκοπεῖου.

Ὅπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 5/ΛΕΠΤΑ. Πάνω ΟΒΟΛΟΣ. Νομισματοκοπεῖο: Μπορντώ. Χρονολογία κοπῆς: 1878.

Divo 64a.

Βάρος: 3.03 γρ., Δ.: 0.024. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N96.** (93/A2/N3).

Δύο λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Μυστακοφόρος προτομή τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Ἡ χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικά τοῦ νομισματοκοπεῖου.

Ὅπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ μέσα στὸ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 2/ΛΕΠΤΑ.

Νομισματοκοπεῖο: Μπορντώ. Χρονολογία κοπῆς: 1878.

Divo 68.

Βάρος: 1.22 γρ., Δ.: 0.02. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N97.** (93/Νοτίως Β).

Δύο λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὅπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Μπορντώ. Χρονολογία κοπῆς: 1878.

Divo 68.

Βάρος: 1.15 γρ., Δ.: 0.02. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N98.** (93/Νοτίως Β).

Λεπτὸν Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὅπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ μέσα στὸ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 1/ΛΕΠΤΟΝ.

Νομισματοκοπεῖο: Μπορντώ. Χρονολογία κοπῆς: 1878.

Divo 70a.

Βάρος: 0.61 γρ., Δ.: 0.013. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N99.** (94/A16/N4).

Δέκα λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Μυστακοφόρος προτομή τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Η χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικά τοῦ νομισματοκοπεῖου.

Ὅπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 10/ΛΕΠΤΑ. Πάνω ΔΙΩΒΟΛΟΝ.

10 λεπτὰ. Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1882.

Divo 60c.

Βάρος: 3.34 γρ., Δ.: 0.024. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N100.** (./Περὶ συλλογῆ Ν. ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου).

Δέκα λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὅπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1882.

Divo 60c.

Βάρος: 6.24 γρ., Δ.: 0.03. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N101.** (93/ΣΤ4/N1).

Πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Μυστακοφόρος προτομή τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΒΑΡΡΕ. Η χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ σύμβολα, δηλωτικά τοῦ νομισματοκοπεῖου.

Ὅπισθότυπος: Μέσα σὲ στεφάνι ἢ ἀξία τοῦ νομίσματος 5/ΛΕΠΤΑ. Πάνω ΟΒΟΛΟΣ.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1882.

Divo 64c.

Βάρος: 3,15 γρ., Δ.: 0.024. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N102.** (94/Γ1/N1).

Πέντε λεπτὰ Γεωργίου Α΄ (1863-1913).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὅπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κο-

πής: 1882.

Divo 64c.

Βάρος: 3.22 γρ., Δ.: 0.024. Άξονας: 6 ώρα.

**N103.** (94/A17/N5).

Είκοσι λεπτά Γεωργίου Α' (1863-1913).

Έμπροσθότυπος: ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Βασιλικό στέμμα. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτή A BOPPEL, τὸ γράμμα A καὶ ἡ χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ δηλωτικὰ σύμβολα τοῦ νομισματοκοπείου.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ δάφνινο στεφάνι ἡ ἀξία ΛΕΠΤΑ/20.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1894.

Divo 57b.

Βάρος: 2.54 γρ., Δ.: 0.02, Άξονας: 6 ώρα.

**N104.** (93/A2/N4).

Πέντε λεπτά Γεωργίου Α' (1863-1913).

Έμπροσθότυπος: ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Βασιλικό στέμμα. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτή A BOPPEL, τὸ γράμμα A καὶ ἡ χρονολογία κοπῆς ἀνάμεσα σὲ δηλωτικὰ σύμβολα τοῦ νομισματοκοπείου.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ δάφνινο στεφάνι ἡ ἀξία ΛΕΠΤΑ/5.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1895.

Divo 65b.

Βάρος: 1.22 γρ., Δ.: 0.016. Άξονας: 6 ώρα.

**N105.** (92;/N1).

Δύο λεπτά Γεωργίου Α' (1863-1913).

Έφθαρμένο καὶ δυσδιάκριτο.

Χρονολογία κοπῆς: ἀδιάγνωστη.

Βάρος: 1.18 γρ., Δ.: 0.02. Άξονας: 6 ώρα.

**N106.** (93/Γ, περισυλλογή/N13).

Νόμισμα Γεωργίου Α' (1863-1913).

Έφθαρμένο καὶ δυσδιάκριτο.

Βάρος: 3.87 γρ., Δ.: 0.025. Άξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N107.** (93/Γ;/N7).

Νόμισμα Γεωργίου Α' (1863-1913).

Έφθαρμένο καὶ δυσδιάκριτο.

Βάρος: 2.13 γρ., Δ.: 0.025. Άξονας: ἀπροσδιόριστος.

**N108.** (92;/N3).

Δύο δραχμαὶ Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας (1924-1935).

Έμπροσθότυπος: Κεφαλή Ἀθηνᾶς μὲ περικεφαλαία πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτή GILLIERON FILS.

Όπισθότυπος: ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Στὸ κέντρο ΔΥΟ/ΔΡΑΧΜΑΙ. Κάτω χρονολογία κοπῆς.

Νομισματοκοπεῖο: Βιέννη. Χρονολογία κοπῆς: 1926.

Divo, 107.

Βάρος: 4.69 γρ., Δ.: 0.026. Άξονας: 6 ώρα.

**N109.** (:/A, περισυλλογή N. ναοῦ).

Πενήντα λεπτά Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας (1924-1935).

Έμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Όπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος, ἀλλὰ ἡ ἀξία 50/ΛΕΠΤΑ.

Νομισματοκοπεῖο: Βιέννη. Χρονολογία κοπῆς: 1926.

Divo, 109.

Βάρος: 1.82 γρ., Δ.: 0.018, Άξονας: 6 ώρα.

**N110.** (93/A, περισυλλογή/N1).

Πέντε δραχμαὶ Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας (1924-1935).

Έμπροσθότυπος: ΕΛΛΗΝΙΚΗ - ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. Ὁ Φοῖνικας, τὸ μυθικὸ πτηνὸ, ἀναδύεται μέσα ἀπὸ φλόγες. Ἐπάνω σταυρός. Ἀριστερὰ τοῦ Φοῖνικα τὰ γράμματα MA, ἀρχικὰ τοῦ χαρακτή. Κάτω χρονολογία κοπῆς.

Όπισθότυπος: Μέσα σὲ δάφνινο στεφάνι ἡ ἀξία τοῦ νομίσματος 5/ΔΡΑΧΜΑΙ.

Νομισματοκοπεῖο: Λονδίνο. Χρονολογία κοπῆς: 1930.

Divo, 106.

Βάρος: 6.33 γρ., Δ.: 0.03. Άξονας: 6 ώρα.

**N111.** (93/Γ, περισυλλογή/N4).

Πέντε δραχμαὶ Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας



(1924-1935).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὀπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Λονδίνο. Χρονολογία κοπῆς: 1930.

Divo, 106.

Βάρος: 6.45 γρ., Δ.: 0.03. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N112.** (93/A13/N7).

Πενήντα λεπτὰ Παύλου Α' (1947-1964).

Ἐμπροσθότυπος: ΠΑΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Προτομή τοῦ βασιλέως πρὸς τὰ δεξιὰ. Κάτω τὸ ὄνομα τοῦ χαρακτῆ ΦΑΛΗΡΕΑΣ καὶ ἡ χρονολογία κοπῆς.

Ὀπισθότυπος: ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

Ὁ βασιλικὸς θυρεός.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1954.

Divo, 120a.

Βάρος: 1.48 γρ., Δ.: 0.016. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N113.** (93/Γ, περισυλλογή/N11).

Πενήντα λεπτὰ Παύλου Α' (1947-1964).

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὀπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Παρίσι. Χρονολογία κοπῆς: 1954.

Divo, 120a.

Βάρος: 1.48 γρ., Δ.: 0.016. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N114.** (93/B Ἄνδηρα).

Λεπτὸν Ἴονίου Κράτους 1819-1835.

Ἐμπροσθότυπος: ΙΟΝΙΟΝ ΚΡΑΤΟΣ. Ὁ Λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Κάτω χρονολογία κοπῆς.

Ὀπισθότυπος: BRITANNIA. Ἡ Βρετανία καθιστῆ πρὸς τὰ ἀριστερὰ κρατᾷ κλαδί καὶ σκῆπτρο.

Νομισματοκοπεῖο: Λονδίνο. Χρονολογία κοπῆς: 1834.

Gardiakos, σ. 88, ἀρ. 50.

Βάρος: 1.10 γρ., Δ.: 0.016. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N115.** (93/A57/N19).

Λεπτὸν Ἴονίου Κράτους 1819-1835.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὀπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Λονδίνο. Χρονολογία κοπῆς: 1834.

Gardiakos, σ. 88, ἀρ. 50.

Βάρος: 1.16 γρ., Δ.: 0.016. Ἄξονας: 6 ὥρα.

**N116.** (94/Z2/N1).

Λεπτὸν Ἴονίου Κράτους 1819-1835.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὀπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Λονδίνο. Χρονολογία κοπῆς: 1834.

Gardiakos, σ. 88, ἀρ. 50.

Βάρος: 1.16 γρ., Δ.: 0.016. Ἄξονας: 7 ὥρα.

**N117.** (93/I41/N13).

Λεπτὸν Ἴονίου Κράτους 1819-1835.

Ἐμπροσθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Ὀπισθότυπος: Ὁ αὐτὸς τύπος.

Νομισματοκοπεῖο: Λονδίνο. Χρονολογία κοπῆς: 1834.

Βάρος: 1.21 γρ., Δ.: 0.016. Ἄξονας: 6 ὥρα.

#### ΕΦΘΑΡΜΕΝΑ

**N118.** (:/A, περισυλλογή νοτίως ναοῦ).

Ἐφθαρμένο ἀσημένιο μεσαιωνικὸ δυτικῶν κρατῶν, κομμένο στῆ μέση.

Βάρος: 0.41 γρ., Δ.: 0.017.

**N119.** (93/Γ, περισυλλογή/N2).

Τελείως ἐφθαρμένο χάλκινο νόμισμα, πιθανότατα νεωτερικῶν χρόνων.

Βάρος: 2.12γρ., Δ.: 0.027.

**N120.** (93/νοτίως Β).

Τελείως ἐφθαρμένο χάλκινο νόμισμα, με ὀπῆ ἀνάρτησης σὲ β' χρήση.

Βάρος: 6.22 γρ., Δ.: 0.030.

**N121.** (93/νοτίως Β).

Τελείως ἐφθαρμένο χάλκινο νόμισμα, δια-

βρωμένο και έλλιπες κατά την περιφέρεια.  
Βάρος: 0.82 γρ., Δ.: 0.022.

**Ν122.** (:/Α, περισυλλογή Ν. ναοῦ).

Τελείως έφθαρμένο νομισματόμορφο αντίκειμενο, πιθανόν πεπιεσμένη κεφαλή καρφιοῦ.

Βάρος: 0.44 γρ., Δ.: 0.012.

## II. ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

**ΣΦΡ1.** (92;/Μ1) (πίν. 3).

Μολυβδόβουλλο Βαάνη Πόμπη από Έπαρχων, α΄ μισό του 8ου αιώνα.

Διατήρηση μέτρια.

Έμπροσθότυπος: Σταυροειδές μονογράφημα έπικλήσεως προς τη Θεοτόκο. Στα διάχωρα έκτέρωθεν τοῦ σταυροειδοῦς μονογραφήματος ΤΩ - CΩ / ΔΘ - ΛΩ.

Θεοτόκε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ.

Όπισθότυπος: Πεντάστιχη έπιγραφή:

[ΒΑ]/ΑΝΗΑΠ/ΟΕΠΑΡ/ΤΩΠΟ/[Μ]Π.

Βαάνη: από έπαρχων) τῶ Πόμπη).

Stavrakos, άρ. 214.

Βάρος: 9.19 γρ., Δ.: 0.022.

**ΣΦΡ2.** (93/Α49/Ν15) (πίν. 2).

Χρυσόβουλλο Άλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118).

Διατήρηση άριστη.

Έμπροσθότυπος: Ένθρονος Ήησοῦς σέ θρόνο με έρεισίνωτο. Λεπτομέρειες δυσδιάκριτες.

ϹϹ ΧϹ, στο πεδίο άριστερα και δεξιά.

Όπισθότυπος: [+ΑΛΕ] ΣΙΩ [ΔΕC]Π, ΤΩΚΟΜΝ. Παράσταση μετωπική τοῦ Άλεξίου με διάδημα, διβιτήσιον και βαρύτιμο λῶρον. Στο δεξί του χέρι φέρεi λάβαρο και στο άριστερο σταυροφόρο σφαιρά.

Ό τρόπος άπεικόνισης τοῦ αυτοκράτορα στον έμπροσθότυπο τῆς σφραγίδας παραπέμπει σέ ύποβαθμισμένα ιστάμενα τῆς

βασιλείας τοῦ συγκεκριμένου αυτοκράτορα, τὰ όποια ανάγονται πριν τὸ 1092, πριν δηλαδή τῆ νομισματική μεταρρύθμιση (DOC IV2, Pl. 1, T1a.1 και T1a.3).

Zacos-Vegleris, I, 101.

Βάρος: 2.16 γρ., Δ.: 0.02.

**ΣΦΡ3.** (92/Τομή III/Μ9) (πίν. 3).

Μολυβδόβουλλο Ίωάννη ποιμένος Κυθήρων (sic), 11ος/12ος αιώνας.

Διατήρηση καλή.

Έμπροσθότυπος: Ό Άγιος Ίωάννης ὁ Θεολόγος σέ προτομή μετωπικός, γενειοφόρος με φωτοστέφανο. Στο άριστερο του χέρι φέρεi κλειστό Εὐαγγέλιο, ένῶ ύψώνει τὸ δεξί μπροστά στο στήθος. Στο πεδίο άριστερα και δεξιά .Ω/ΟΘ/ΕΟ - ΛΟ/ΓΟ

[‘Ο·ά(γιος) Ί]ω(άννης)·ὁ·Θεολόγο(ς).

Όπισθότυπος: Τετράστιχη έπιγραφή:

+CΦΡΑΓ[IC]/ΚΝΘΝΡΩ[Ν]/[Τ]ΘΠΟΙΜΕΝ[ΟC]/ΙΩΑΝΝ[Θ]

+Σφραγίς Κυθύρων (sic) τοῦ ποιμένος Ίωάννου.

Άδημοσίευτο.

Βάρος: 5.43 γρ., Δ.: 0.023.

**ΣΦΡ4.** (92;/Μ22).

Άνώνυμο έφθαρμένο μολυβδόβουλλο.

Βάρος: 2.97 γρ., Δ.: 0.015.

**ΣΦΡ5.** (92;/Μ2).

Έφθαρμένο μολυβδόβουλλο πιθανότατα 8ου αιώνα.

Βάρος: 11.66 γρ., Δ.: 0.029.

**ΣΦΡ6.** (:/Α, περισυλλογή Ν. ναοῦ).

Μολύβδινο νομισματόμορφο αντίκειμενο (άπαιστο πέταλο μολυβδόβουλλου;)

Βάρος: 3.53 γρ., Δ.: 0.018.

**ΣΦΡ7.** (:/Α, περισυλλογή Ν. ναοῦ).

Μολύβδινο νομισματόμορφο αντίκειμενο (άπαιστο πέταλο μολυβδόβουλλου;)

Βάρος: 10.20 γρ., Δ.: 0.021.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Άβραμέα 1996 Ά. Άβραμέα, Άνέκδοτα μολυβδόβουλλα ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἀργολικοῦ Κόλπου, *Σύμμεικτα* 10, 11-25.
- Avraméa 1997 A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et Persistances*, Publications de la Sorbonne (Paris).
- Ballance κ.ἄ. 1989 M. Ballance, J. Boardman, Sp. Corbett, S. Hood, *Excavations in Chios 1952-1955, Byzantine Emporio* (Oxford).
- Balbi de Caro S. Balbi de Caro, G. Angeli Bufalini, *Uomini e Monete in terra di Siena*, Pisa 2001.
- Dagron 2002 G. Dagron, The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries στὸ A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium*, Washington D.C., τ. 2, 397-461.
- Darrouzès 1986 J. Darrouzès, Sur les variations numeriques des évêchés byzantins, *REB* 44.
- DHMK Darphane Müzesi Osmanli Madeni Paralari Katalogu, Istanbul 1985.
- Divo J.D. Divo, *Modern Greek Coins 1828-1968*, London 1969.
- DOC IIII Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. IIII: Leo III to Michael III (717-867)*, Washington D.C. 1973.
- DOC IV2 M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection: IV2: The Emperors of Nicaea and their Contemporaries (1204-1261)*, Washington, D.C., 1999.
- DOP Dumbarton Oaks Papers, Washington D.C.
- Gardiakos S. Gardiakos, *The Coinage of Modern Greece, Crete, the Ionian Islands and Cyprus*, Chicago 1969.
- Gregory 2005 T. Gregory, *A History of Byzantium* (Oxford).
- Grierson 1966 Ph. Grierson, Byzantine gold bullae, with a catalogue of those at Dumbarton Oaks, *DOP* 20, 239-254.
- Grierson 1982 Ph. Grierson, *Byzantine Coins* (Berkeley-Los Angeles).
- Grierson 1991 Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe* (London).
- Grünauer S. Grünauer von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakadaimonies*, Berlin 1978.
- Hahn 1996 M. Hahn, The Berbati-Limnes Project, The Early Byzantine to Modern Periods στὸ B. Wells (ed.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990* (Stockholm) 345-451.
- Haldon 1990/1993 J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge) (repr. 1993).
- Hendy 1985 M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450* (Cambridge).

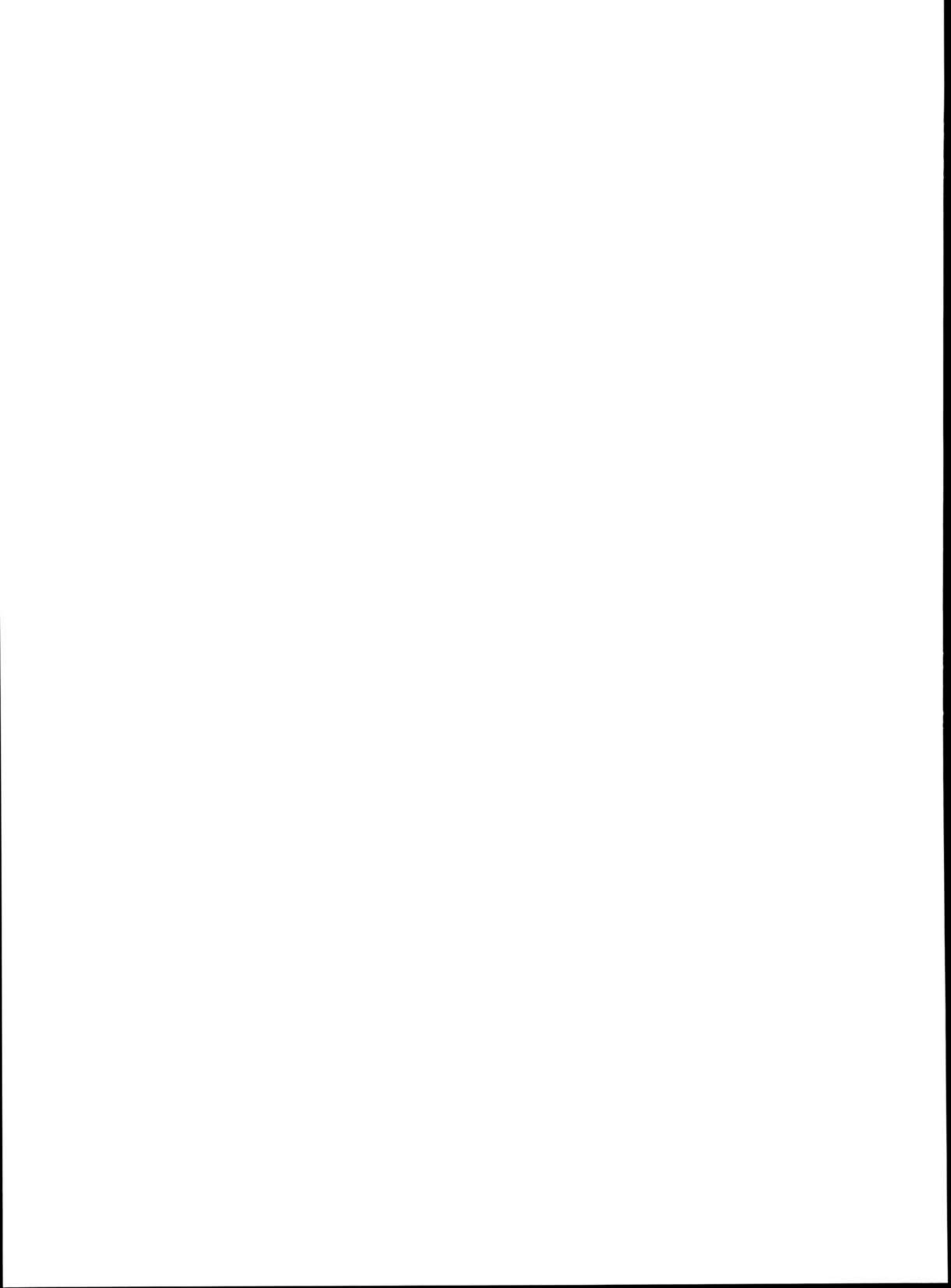
- Herrin 1972 J. Herrin, *Byzantine Kythera*, στο J.N. Coldstream, G.L. Huxley (eds), *Kythera Excavations and Studies conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School of Athens* (London) 41-51.
- Ince, Koukoulis, Smyth 1987 G. Ince, Th. Koukoulis, D. Smyth, *Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Preliminary Report*, *BSA* 82, 95-106.
- Ince, Koukoulis, Smyth 1989 G. Ince, Th. Koukoulis, D. Smyth, *Paliochora: Survey of a Byzantine City on the Island of Kythera. Second Report*, *BSA* 84, 407-416.
- Κύρου 1995 Ά. Κύρου, Περιπλανήσεις άγιών λειψάνων και μιá άγνωστη καστροπολιτεία στον Άργολικό, *Πελοποννησιακά* 21, 97-118.
- Laiou 2002 A. Laiou, *The Byzantine Economy: An Overview*, στο A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium* (Washington D.C.) τ. 3, 1145-1164.
- Λαζαρίδης 1967 Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά και Βυζαντινά Μνημεία Κυθήρων, *ΑΔ* 20, 1965, *Μέρος Β'1-Χρονικά* (Αθήνα) 193.
- Lemerle 1986 P. Lemerle, *Le monde égéen entre l'Antiquité et les temps modernes* στο *Αφιέρωμα στον Α. Στράτο*, I (Αθήνα) 129-137.
- LRBC P.V. Hill, J.P.C. Kent, R.A.G. Carson, *Late Roman Bronze Coinage 324-498*, London 1978.
- Malamut 1988 E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIe siècles* (Paris) 1988.
- Μαλτέζου 1991Δ Χ. Μαλτέζου, Η Σημασία του Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων για την Ιστορία της Κρήτης στη διάρκεια της Βενετοκρατίας, *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές Μαρτυρίες* (Αθήνα) Δ 180-189.
- Μαλτέζου 1991Ε Χ. Μαλτέζου, Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα, *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές Μαρτυρίες* (Αθήνα) Ε 518-526.
- Μαλτέζου 1991Θ Χ. Μαλτέζου, *The Historical Geography of Kythira*, στο *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές Μαρτυρίες* (Αθήνα) Θ 151-175.
- Μαλτέζου 1991Β Χ. Μαλτέζου, Το Χρονικό του Χειλά, Κοινωνικά και Ίδεολογικά Προβλήματα στα Κύθηρα τον 15ο αί., *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές Μαρτυρίες* (Αθήνα) Β 15-25.
- Μαλτέζου 1991Γ Χ. Μαλτέζου, Μονεμβασία και Κύθηρα, *Βενετική Παρουσία στα Κύθηρα, Αρχαιακές Μαρτυρίες* (Αθήνα) Γ 1-9.
- Μαλτέζου 1997 Χ. Μαλτέζου, Από τα Βυζαντινά στα Βενετικά Κύθηρα, στο Μ. Χατζηδάκης και Ίω. Μπίθα, *Εύρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Κυθήρων*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης (Αθήνα) 305-314.
- MEC 14 Ph. Grierson, L. Travaini, *Medieval European Coinage, With a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, τ. 14: South Italy, Sicily, Sardinia*, Cambridge 1998.
- Metcalf 1962 D.M. Metcalf, *The Aegean Coastlands under Threat: Some Coins and Coin Hoards from the Reign of Heraclius*, *BSA* 57, 14-23.
- Metcalf 1967 D.M. Metcalf, *How extensive was the issue of folles during the years 775-820?*, *Byzantion* 37, 270-310.

- Metcalf 1979 M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1369* (London).
- Metcalf 1991 D.M. Metcalf, Avar and Slav invasions into the Balkan Peninsula (c. 575-625): the nature of the numismatic evidence, *JRA* 4, 140-148.
- MIB 1980 W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini: I: Von Anastasius I bis Justinianus I (491-565)*, Wien, 1973. II: *Von Justinus II bis Phocas (565-610)*, Wien, 197. III: *Von Heraclius bis Leo III (610-720)* (Wien).
- Μονιάρος 1995-1996 Ξ. Μονιάρος, Σλαβικές έπιδρομές στο Αιγαίο στις άρχες του 7ου αί. Η περίπτωση της Χίου, *Βυζαντινά* 18, 285-302.
- Morrisson 2002 C. Morriison, Byzantine Money: Its Production and Circulation στο Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium* (Washington D.C.) τ. 3, 909-966.
- Morrisson κ.ά. 2006 C. Morriison κ.ά. (έπιμ.), *Les tresors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)* (Παρίσι).
- Nikolaou 2004 Y. Nikolaou, Numismatic Circulation in the Aegean Islands during the Seventh Century στο G. Livadas (ed.) *Graeco-Arabica. Festschrift in Honour of V. Christides*, τ. IX-X (Αθήνα) 291-309.
- Oikonomides 2002 N. Oikonomides, The Role of the Byzantine State in the Economy, στο A. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium* (Washington D.C.) τ. 3, 973-1058.
- ODB A.P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 τόμοι (New York - Oxford).
- Papadopoli 1893-1919 N. Papadopoli, *Le monete di Venezia*, 3 τόμοι (Venice).
- Πελεκανίδης 1974 Στ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα τών Παλαιοχριστιανικών Ψηφιδωτών Δαπέδων της Ελλάδος*, τ. I. *Νησιωτική Ελλάς* (Θεσσαλονίκη).
- Πέννα 1996 Β. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: ή νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αί. μ.Χ., *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Έλληνικής Νομισματικής Έταιρείας, άρ. 5 (Αθήνα) 195-264.
- Πέννα 2001 Β. Πέννα, Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8ο και 9ο αιώνες, στο Ε. Κουντουρά-Γαλάκη (έπιμ.), *Οί Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αί.)*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Διεθνή Συμπόσια 9, 399-410.
- Πέννας 2002 Χ. Πέννας, Δοκός, μι ά βυζαντινή καστροπολιτεία. Η μαρτυρία τών κινητών εύρημάτων στο Έπαθλον, *Αρχαιολογικό Συνέδριο πρὸς τιμήν του Ά. Κύρου, Πόρος 7-9 Ιουνίου 2002* (Πρακτικά υπό έκτύπωση).
- Poey d'Avant 1862 F. Poey d'Avant, *Les monnaies féodales de la France*, τόμος 3 (Paris).
- REB *Revue des Études Byzantines*
- RIC Hunt *Roman Imperial Coinage in the Hunterian Museum*
- Schlumberger 1878 G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin* (Paris).
- Σιδηρόπουλος 2002 Κλ. Σιδηρόπουλος, Η νομισματική κυκλοφορία στην ύστερο-ρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη. Τυπικό παράδειγμα ή ιστορική εξαίρεση; στο *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Όλυμπία*.

- Ἀστικός καὶ Ἀγροτικός Χῶρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο, Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἀθήνα 29 - 30 Μαΐου 1998, Ἑταιρεία Μεσσηνιακῶν Ἀρχαιολογικῶν Ἐρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε (Ἀθήνα) 99-110.
- Stavrakos 2000 Ch. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen* (Wiesbaden).
- Στράτος 1965 Α.Ν. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα. Τόμος Α'. Φωκᾶς-Ἡράκλειος*, 602-626, Ἀθήνα.
- Στράτος 1966 Α.Ν. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα. Τόμος Β'. Ἡράκλειος*, 626-634 (Ἀθήνα).
- Στράτος 1972 Α.Ν. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα. Τόμος Δ'. Κωνσταντῖνος Γ' (Κώνστας)*, 642-668 (Ἀθήνα).
- Sultan 1977 J. Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic* (Thousand Oaks).
- Touratsoglou 2006α I. Touratsoglou, The 1951 Hoard of Gold Solidi from Kratigos in Mytilene, Lesbos στὸ Ν. Χρ. Σταμπολίδης (ἐπιμ.), *Γενέθλιον, Ἀναμνηστικός τόμος γιὰ τὴν συμπλήρωση εἴκοσι χρόνων λειτουργίας τοῦ Μουσείου Κυκλαδικῆς Τέχνης*, Ἰδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρῆ (Ἀθήνα) 325-334.
- Touratsoglou 2006β I. Touratsoglou, La Mer Égée au VIIe siècle: Le temoignage des trésors στὸ C. Morrisson κ.ἄ. (eds), *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (471-713)* (Paris) 95-104.
- Trombley 2001 F.R. Trombley, Mediterranean Sea Culture between Byzantium and Islam c. 600-850 στὸ Ε. Κουντουρᾶ-Γαλάκη (ἐπιμ.), *Οἱ Σκοτεινοὶ Αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)*, Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Διεθνὴ Σύμπόσια 9 (Ἀθήνα) 133-169.
- Χατζηδάκης, Μπίθα 1997 Μ. Χατζηδάκης καὶ Ἰω. Μπίθα, *Εὐρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Κυθῆρων*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης (Ἀθήνα).
- Zacos, Veglery 1972 G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1 (Basel).



## ΠΙΝΑΚΕΣ





N15



N17



N19



N21





N23



N34



N40



N48



ΣΦΡ1



ΣΦΡ2



ΣΦΡ3



## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίν. 1: **N15.** Φόλλις Ἡρακλείου.  
**N17.** Φόλλις Ἡρακλείου.  
**N19.** Φόλλις Ἡρακλείου.  
**N21.** Φόλλις Ἡρακλείου.
- Πίν. 2: **N23.** Φόλλις Ἡρακλείου.  
**N34.** Φόλλις Κώνσταντος Β΄.  
**N40.** Δηνάριον τορνέσιον Guillaume I de la Roche.  
**N48.** Τορνετσέλλο τοῦ δόγη Agostino Barbarico.
- Πίν. 3: **ΣΦΡ1.** Μολύβδινη σφραγίδα Βαάνη Πόμπη ἀπὸ Ἐπάρχων.  
**ΣΦΡ2.** Χρυσή σφραγίδα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ.  
**ΣΦΡ3.** Μολύβδινη σφραγίδα τοῦ Ἰωάννη ποιμένος Κυθύρων (*sic*).



ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΣΤ. ΑΡΧΑΙΟΖΩΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ  
ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΡΝΙΘΟΠΑΝΙΔΑΣ



## Τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο

Τὰ ὀστὰ συγκροτοῦν μεγάλο μέρος τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων καὶ τεκμηρίων\*. Παρόλα αὐτά, σὲ ὀρισμένα ἱερὰ Κορυφῆς δὲν βρέθηκαν<sup>1</sup> ἢ δὲν ἀναφέρονται<sup>2</sup> βιοαρχαιολογικὰ κατάλοιπα. Ἔτσι, ἡ παρουσία τῶν ὀστῶν, τῶν λιπαρῶν στρώσεων μαύρων χωμάτων καὶ τῆς στάχτης, ποὺ ἐνδεχομένως προέρχονταν ἀπὸ τὴν καύση τους, σχετίστηκε, κυρίως, μὲ τὰ ἱερὰ Κορυφῆς, τὰ ὁποῖα συνδέονταν ἄμεσα μὲ τὰ μεγάλα ἀνακτορικὰ κέντρα (Γιούχτας, Κόφινας, Τραόσταλος, Βρύσινας ἢ Πετσοφάς)<sup>3</sup>. Σὲ αὐτὰ τὰ ἱερὰ ἡ ἀκμή τους συνεχίστηκε καὶ στὴ δεύτερη ἀνακτορική περίοδο<sup>4</sup>.

Οἱ ἐπιχώσεις, ὡστόσο, στὸν λόφο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, στὰ Κύθηρα<sup>5</sup> περιεῖχαν ὀστά.

---

\* Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στοὺς ἀνασκαφεῖς γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὶς παρατηρήσεις τους, στὴ διεύθυνση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Πειραιᾶ στοὺς χώρους τοῦ ὁποῖου καταγράφηκαν τὰ ὀστὰ (θέρος τοῦ 2005), καὶ στὶς ἀρχαιολόγους Δ. Παναγιωτίδου, Ι. Μουτάφη καὶ Β. Ἀργίτη, ἀπόφοιτες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (ἔχουν ἤδη μεταπτυχιακὸ δίπλωμα σὲ ἀντίστοιχα θέματα) γιὰτὶ ἔκαναν αὐτὴ τὴν προσπάθεια δυνατὴ.

1. Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Κορακιά, Ἄτσιπάδες, Ρέθυμνο (Peatfield 1992, 66).

2. Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Πετσοφά, Παλαίκα-στρο, Ἁγ. Νικόλαος (Myres 1902-3, 356-387).

3. Μνεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξη βιοαρχαιολογικῶν καταλοίπων ἔχει γίνει σὲ 12 ἱερὰ Κορυφῆς (Peatfield 1992, 6· Jones 1999, 12). Συνήθως ὅμως ἡ ἀναφορὰ εἶναι ὀλιγόλογη. Ἐὰν θελήσουμε νὰ συζητήσουμε γιὰ τὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο κατεχοχὴν μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ, θὰ εἶχαμε γιὰ παράδειγμα: «ὀδόντες βοοειδῶν, χαύλιοι κάπρων, εἰς μίαν μάλιστα περίπτωσιν μετὰ τῆς γνάθου» γιὰ τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὸ Βρύσινα Ρεθύμνης (Δαβά-

ρας 1974, 211) ἢ «μερικὰ κέρατα αἰγοπροβάτων, κόκαλα ζῶων καὶ πουλιῶν», «μερικὰ κέρατα αἰγοπροβάτων, τμήμα κρανίου αἰγοειδοῦς ποὺ σώζει τὰ κέρατά του, λίγα κόκαλα μικρῶν ζῶων καὶ πουλιῶν» γιὰ τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς Γιούχτα Ἡρακλείου (Καρέτσου 1975, 334 καὶ Καρέτσου 1976, 410). Δὲν σχολιάζουμε τὰ βοτανολογικὰ κατάλοιπα, οὔτε τὶς ἐνδεχόμενες σπονδὲς ποὺ θὰ μπορούσαν ἐν μέρει νὰ ἀνιχνευτοῦν μὲ χημικὲς ἀναλύσεις στὰ ἀντίστοιχα ἀγγεῖα. Ὁ Jones (1999) ἀναφέρει στάχτες σὲ 11 ἀπὸ τὰ 20 ἱερὰ Κορυφῆς ποὺ ἀποδελτίωσε καὶ ὀστὰ σὲ 3.

4. Ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν θεωρεῖ ὅτι τὰ ἱερὰ Κορυφῆς ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ΠΜ ἢ τὴν πρώιμη ΜΜ φάση καὶ παρακμάζουν στὸ τέλος τῆς πρώτης ἀνακτορικῆς περιόδου (Jones 1999, 28). Τὰ ὑλικά κατάλοιπα τῶν τελετουργικῶν ἐθίμων δίνουν ἓνα εὖρος χρήσης τῶν ἱερῶν Κορυφῆς γιὰ μισὴ χιλιετία περίπου.

5. Γιὰ τὸ Ἱερὸ στὰ Κύθηρα, τὰ εὐρήματα καὶ τὴν ἐπίδραση τῆς μινωικῆς θρησκείας στὸν Αἰγαιακὸ κόσμο βλ. Sakellarakis 1996.

Για την ακρίβεια, τὰ στρώματα<sup>6</sup> ἔδωσαν ἓνα ὕλικό (πίν. 1α-1β), ποῦ μὲ βίαση τὴ συμβατικὴ χρονολόγησι<sup>7</sup> προέρχεται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴς Προανακτορικῆς-Παλαιοανακτορικῆς καὶ Νεοανακτορικῆς περιόδου (MM IA-ΥΜ IB), ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ Νεοανακτορικὴ περίοδο (MM III-ΥΜ I<sup>B</sup>), δηλαδὴ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἕξι περίπου αἰώνων, ἐστιάζουν ὅμως σὲ σχεδὸν 150 χρόνια ἐντατικότερης παρουσίας πιστῶν. Καθὼς ὅμως ἡ λατρεία καὶ οἱ θεοὶ ἀλλάζουν μὲ τὸν καιρό<sup>9</sup>, στὸν λόφο σήμερα λατρεύεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος. Οἱ ἰδεολογικὲς αὐτὲς ἀλλαγὲς ἀντικατοπτρίζονται στὸ ἀρχαιολογικὸ περιβάλλον καὶ τὴν ποικιλία τῶν καταλοίπων. Ἀπὸ τὰ 4703 θραύσματα ὀστῶν, ποῦ συγκεντρώθηκαν στὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τῶν ἀνδρῶν 1-7, τουλάχιστον τὸ 41.65% εἶναι ἀπὸ ἐπιχώσεις μὲ σημαντικὸ ἢ πολὺ σημαντικὸ ποσοστὸ (20-90%) μεταγενέστερης τῶν μινωικῶν χρόνων κεραμικῆς (βλ. τόμ. 1, σελ. 153, σχ. 3).

Ἐπειδὴ στὸν Ἅγ. Γεώργιο δὲν ὑπῆρχαν ἢ δὲν σώθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, δὲν προχωρήσαμε στὴν κατανομὴ τῶν ὀστῶν σὲ χώρους ἢ ἀνδρῶν.

**Ἡ διατήρηση τῶν ὀστῶν** σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ὑπαίθριας λατρείας στὴν κορυφὴ ἐνὸς λόφου στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου<sup>10</sup>:

1. *Οἱ συνθῆκες ταφονομίας*: Τὰ γεωμορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ (ὕψόμετρο<sup>11</sup>,

6. Ἡ πλειονότητα τῶν ὀστῶν προέρχεται ἀπὸ τὰ δύο ἀνώτερα ἀνδρῶν, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ δεύτερο, τὸ ὁποῖο ἀνασκάφηκε καὶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση. Ἡ τομὴ Η (ἀνδρῶν 3) ἀπέδωσε σημαντικό ἀριθμὸ ὀστῶν. Στὰ ὑπόλοιπα ἀνδρῶν ὁ ἀριθμὸς κυμαίνεται μεταξὺ 100-300 θραυσμάτων ἀλλὰ πρέπει πάντα νὰ συνυπολογίζουμε τὸ πάχος τῆς ἐπιχώσεως καὶ τὴν ἔκταση τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου. Εἶναι ἀπλὰ ἐνδεικτικά.

7. Βλ. τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῶν τόμων 1 καὶ 4 γιὰ τὴ στρωματογραφία καὶ τὴς ἐπιχώσεις (Γ. Σακελλαράκης, Ἰ. Τουρναβίτου). Ἡ κατανομὴ τῶν ὀστῶν σὲ χρονολογικὲς περιόδους βασίστηκε ἀποκλειστικὰ στὰ δεδομένα τῆς κεραμικῆς. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀντιστοιχία ὁμάδων κεραμικῆς-ὀστῶν, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχαν ἀνασκαφικὲς ἐνόητες στὶς ὁποῖες δὲν βρέθηκαν καθόλου ὀστά.

8. Ἀδιατάρακτες ἀποθέσεις ἀναφέρονται στὰ ἀνδρῶν 2 καὶ 7. Γιὰ τὰ ὀστά, ἡ ἀναλυτικὴ ποσοστιαία κατανομὴ ἀνὰ πολιτισμικὲς φάσεις παρουσιάζεται στὸς πίνακες 1 καὶ 2. Χρονολογικὰ τὰ εὐρήματα μὲ τὴ μινωικὴ κεραμικὴ ἄρα

καὶ τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα τοποθετοῦνται μεταξὺ τοῦ 1900-1450 π.Χ. ἢ πλειονότητά τους ὅμως ἐστιάζεται στὶς ἑκατονταετηρίδες 1700-1450 π.Χ.

9. Ἀντίστοιχες παρατηρήσεις κάνει ὁ Ν. Πλάτων (1951, 151-3) καὶ ὁ Faure γιὰ τὰ Ἱερὰ Κορυφῆς στὴν Κρήτη «J'ai vu aux même emplacements d'allumer des feux, déposer des simulacres, offrir des ex-voto, brûler de l'encens, boire, chanter et danser en chœur» (Faure 1972, 426), ἀλλὰ πρόκειται φυσικὰ γιὰ ἓνα καθολικὸ φαινόμενο. Ἐδῶ βέβαια ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες κατασκευές (π.χ. δεξαμενές, ὁ ναὸς τῆς Μυρτιδιώτισσας), ποῦ τουλάχιστον στὰ πρῶτα -ἀνώτερα- ἀνδρῶν ἀνέτρεψαν ἢ ἔστω διατάραξαν σημαντικὰ τὴ στρωματογραφία.

10. Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν θέσεων τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς στὰ μινωικὰ χρόνια βλ. van Leuven 1981, 13-14· Peatfield 1983· Sakellarakis 1996.

11. Τὰ κρητικὰ Ἱερὰ Κορυφῆς βρίσκονται σὲ ὕψόμετρο ποῦ κυμαίνεται ἀπὸ τὰ 200 μ. ἕως τὰ 1168 μ. πάνω ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς θάλασσας. Στὸν Ἅγ. Γεώργιο τὰ ἀνασκαμμένα ἀνδρῶν βρίσκονται σὲ ὕψος 351-341.15 μ.

ἀσβεστολιθικό γεωλογικό υπόβαθρο<sup>12</sup>, λόφος περίοπτος ἀπὸ τὶς πεδιάδες καὶ τὴ θάλασσα<sup>13</sup>, ἐξαιρετο στρατηγικὸ παρατηρητήριον κλπ.), ποὺ συνέτειναν στὴν ἐπιλογὴ τοῦ λόφου ἀπὸ τοὺς προσκυνητὲς τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, συνετέλεσαν ταυτόχρονα καὶ στὴ διάβρωση τῶν ὀστέων. Ἐπὶ πλέον, ὁ λόφος εἶναι ἐκτεθειμένος στὰ ἔντονα καιρικὰ φαινόμενα<sup>14</sup>, ποὺ ἐπιτείνουν τὴ βαθμιαία φθορά, ἂν ὄχι τὴν πλήρη καταστροφὴ τῶν ὀστέων.

Στὸν λόφο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου φαίνεται ὅτι τὰ ὀστὰ παρέμεναν στὸν χῶρο ἄρκετὸ διάστημα, ἂν ὄχι χρόνια, πρὶν ἐπικαλυφθοῦν ἀπὸ τὶς ὑπερκείμενες στρώσεις τοῦ χώματος. Αὐτὸ ἀφορᾷ, προφανῶς, καὶ στὶς ἀναθέσεις οἱ ὁποῖες γίνονταν ἐπὶ τῶν σχισμῶν καὶ τῶν κοιλωμάτων τοῦ βράχου, στὰ σημεῖα, δηλαδὴ, ποὺ οἱ ἀνασκαφεῖς ἐντόπισαν τὶς πρωτογενεῖς ἀποθέσεις. Τὸ πάχος τῶν ἐπιχώσεων τὸ ὁποῖο ποικίλλει ἀπὸ 35 ἐκ. ἕως 2 περίπου μ., ἀνάλογα μὲ τὸ ἄνδηρο καὶ τὴν κλίση, θὰ μπορούσε νὰ συνηγορήσει στὸ σχετικὸ σφράγισμα, κατὰ συνέπεια τὴν περιορισμένη διατάραξη αὐτῶν τῶν ἀποθέσεων.

Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν στοὺς παράγοντες ἀποσύνθεσης τῶν ὀστέων καὶ διατάραξης τῶν ἀποθέσεων μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης στὸν σκύλο. Τὸ ζῶο ἐμφανίζεται ἔμμεσα. Καταγράφηκαν συνολικὰ 3 ὀστὰ καὶ παρατηρήθηκαν λίγα ἀρνητικὰ ἀποτυπώματα τῶν δοντιῶν του (ρηχὲς βαθύνσεις ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τοὺς κυνόδοντες) πάνω στὰ ὀστὰ τῶν φυτοφάγων καὶ πρωτύτερα καταναλωθέντων ζώων (πίν. 3-12).

2. *Ἡ στρωματογραφικὴ ἀκολουθία*: Ἡ κλίση στὶς πλαγιές, ἡ βροχή<sup>15</sup>, ὁ ἀέρας<sup>16</sup> καὶ φυσικὰ οἱ διάφορες, σύγχρονες μὲ τὰ κινητὰ εὐρήματα καθὼς καὶ οἱ μεταγενέστερες ἀρχιτεκτονικὲς δομὲς<sup>17</sup> συμβάλλουν στὴ διατάραξη τῆς στρωματογραφικῆς ἀκολου-

12. Γεωλογικὸς χάρτης Κυθῆρων: ἀσβεστόλιθοι καὶ δολομίται τοῦ Κρητιδικοῦ (Θεοδωρόπουλος 1973).

13. Ἡ ἄνοδος στὸ βουνὸ λειτουργεῖ ψυχολογικὰ ὡς βάλσαμο τῆς ψυχῆς: «Ὅταν βρισκόμαστε ψηλά, ὅλα τα βλέπουμε μικρά. Ἡ δόξα καὶ τὰ βάσανά μας, οἱ χαρὲς μας καὶ οἱ λύπες δὲν ἔχουν καμιά σημασία. Ὅλα ἐκεῖνα ποὺ κερδίσαμε ἢ χάσαμε μένουν ἐκεῖ κάτω. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, μπορεῖς νὰ καταλάβεις πόσο μεγάλος εἶναι ὁ κόσμος καὶ πόσο ἀπέραντος εἶναι ὁ ὀρίζοντας»: Coelho, P. (1996), *Τὸ πέμπτο βουνό* (ἑλλην. μετ. Ἀθήνα, Νέα Σύνορα 1998).

14. Στὴν Κρήτη, οἱ κορυφὲς τῶν βουνῶν, ποὺ εἶχαν χαρακτηριστεῖ ἱερὰ ἦταν συχνὰ γυμνές, χωρὶς βλάστηση καὶ ἡ λατρεία ἐλάμβανε χώρα εὐθύς κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴ καὶ στὶς πλαγιές

(Πλάτων 1951).

15. Στὰ κλιματικὰ στοιχεῖα τῶν Κυθῆρων (περίοδοι παρατήρησης 1931-1940, 1949-1971) θὰ ἐντάσσαμε τὴ θερμοκρασία 41,7° C μεγίστη ἕως -1,8° C ἐλαχίστη, μὲ παγετὸ μόνο κατὰ τὸν μῆνα Ἰανουάριο καὶ βροχοπτώσεις τὶς περισσότερες τὸν Δεκέμβριο καὶ τὶς λιγότερες τὸν Ἰούνιο (Θεοδωρόπουλος 1973, 64-68).

16. «Ἡ περιοχὴ τῶν Κυθῆρων εἶναι ἐκ τῶν πλέον ἀνεμωδῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους» (Θεοδωρόπουλος 1973, 72). Ἰσχυρὲς θύελλες ἐμφανίζονται κατὰ τὸν Ἀπρίλιο, τὸν Μάιο ἢ τὸν Νοέμβριο. Εἶναι ἐμφανὲς ὅτι ἡ περίοδος ἐπίσκεψης τῶν πιστῶν στὸν ἱερὸ χῶρο προσδιορίζονταν καὶ ἀπὸ τὶς κλιματικὲς συνθῆκες.

17. Ἡ ὑπαρξὴ τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ χρονικὴ περίοδο καὶ τὴ μορφὴ τοῦ ἱεροῦ.

θίας<sup>18</sup>. Στὸν Ἅγ. Γεώργιο, οἱ πρωτογενεῖς ἀποθέσεις ὀστῶν ἐπὶ τοῦ βράχου σὲ ἐπίπεδο ἀριθμητικῶν δεδομένων ἦταν τῆς τάξεως τῆς δεκάδας καὶ ἀνήκαν στὴν κατεξοχὴν προτιμηθεῖσα οἰκογένεια ζώων, τὶς καπρίνες.

Κατὰ συνέπεια, στὴν ἀνάλυσή μας ἐπιλέξαμε νὰ ὁμαδοποιήσουμε συμβατικά τὰ ὀστὰ ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἐγγύτερες χρονικὰ περιόδους<sup>19</sup>, διαχωρίζοντας τὶς πρωτογενεῖς καὶ ἐλάχιστα διαταραγμένες στρώσεις<sup>20</sup>, ἀπὸ ὅσες κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς περιεῖχαν μεταγενέστερα συνευρήματα<sup>21</sup>. Ἡ κατανομή σὲ εὐρύτερες χρονικὰ περιόδους, παρὰ τὸ μειονέκτημα ὅτι ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς χρονολογικὲς ὁμάδες κάλυπταν ἑκατονταετίες<sup>22</sup>, προκρίθηκε γιὰ τὸν ὅτι ὁ μέγας κατακερματισμὸς τῶν ὀστῶν (ἢ διατήρησή τους σπάνια ξεπερνᾷ τὸ 1/5 τοῦ ἀρχικοῦ ὀστοῦ, ἐξαιρουμένων τῶν

18. Ἡ ἐμπειρία τῆς ὑπογράφουσας ἀπὸ τὸ ὀστεολογικὸ ὕλικό, ποὺ μεθοδικότατα συλλέχθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν στὸ ὑπαίθριο ὄρεινὸ Ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου στὶς νότιες πλαγιὲς τοῦ ὄρους Δίκη (ὕψόμετρο 1130 μ.), εἶναι πανομοιότυπη.

19. Καθὼς προχωροῦσε ἡ καταγραφή τῶν ὀστῶν φάνηκε ὅτι ἦταν ἀδύνατον, γιὰ ἀντικειμενικούς –μέγας θρυμματισμὸς, κακὴ διατήρηση, διατάραξη τῶν στρωμάτων– ἢ ὑποκειμενικούς λόγους, νὰ προσεγγίσουμε ἔγκυρα καὶ βαθύτερα τὶς λεπτομέρειες τῶν κοινωνικῶν δομῶν τῶν ἐπιμέρους ἱστορικῶν περιόδων. Δὲν ἐντοπιζάμε δηλαδὴ διαφοροποιήσεις στὰ εἶδη, τὰ ποσοστὰ καὶ τὶς ἡλικίες τῶν ζώων. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἔγινε χειρόγραφη καὶ ἠλεκτρονικὴ καταγραφή τοῦ ὕλικου.

20. Στὴν κατηγορία τῶν ἄδιατάρακτων στρωμάτων συμπεριλάβαμε καὶ ὅσα εἶχαν μεταγενέστερα ὄστρακα σὲ ποσοστὸ 0,14-19,94%.

21. Στὴν προσπάθειά μας νὰ κατανοήσουμε ἐνδεχόμενες διαφορὲς στὴ χρῆση τοῦ χώρου καὶ στὴν ἐκμετάλλευση τοῦ σφάγιου δημιουργήσαμε, ἀκολουθώντας πάντα τὴν κεραμικὴ, δύο ὑποκατηγορίες: ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες εἶχαν παρεισφύσει μεταγενέστερα ὄστρακα σὲ ποσοστὸ 20-49% (στρώματα μὲ περιορισμένη διατάραξη) καὶ τὶς ὑπόλοιπες στὶς ὁποῖες ἢ μεταγενέστερη κεραμικὴ ἄγγιζε τὸ 50-100% παρουσίας στὴν ἐπίχωση (διαταραγμένα στρώματα, μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ).

Σὲ ὀρισμένες στρώσεις ἀνασκαφικῶν τετραγώνων ἢ κεραμικὴ δὲν προσφερόταν γιὰ χρονολόγησι. Ἀπὸ τὴ διαφορὰ ὅμως τῆς διατήρησης τῶν ὀστῶν καὶ ἀπὸ τὰ ἰζήματα πάνω σὲ αὐτά, μακροσκοπικὰ τουλάχιστον, τὰ περισσότερα δείχνουν νεώτερα τῶν μινωικῶν χρόνων καὶ κάποτε σύγχρονα. Ὅσάκις αὐτὸ παρατηρήθηκε κατεγράφη ὡς τέτοιο.

22. Στὰ ἄδιατάρακτα μινωικὰ στρώματα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κεραμικὴ καὶ ἄλλα τέχνηρα μεταμινωικῶν χρόνων δὲν ἔχουν, κατὰ τεκμήριο, παρεισφρήσει, ὑπῆρξε ἐνοποίηση ἀνάλογα μὲ τὴν ποσότητα τῶν ὀστῶν τὴν ὁποία περιεῖχαν. Ἐὰν δὲν γινόταν αὐτό, θὰ περιοριζόμασταν σὲ ἓνα κατάλογο τῶν ὀστῶν. Ἡ στατιστικὴ τους ἐπεξεργασία ἦταν ἀδύνατη.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μινωικὴ κεραμικὴ κάθε ἐνόπτητας (τομὴ, τετράγωνο, στρώση) σπάνια ἀνταποκρινόταν σὲ μία χρονολογικὴ φάση, ὅπως αὐτὲς ἔχουν καθιερωθεῖ γιὰ τὴ Μινωικὴ Κρήτη, καὶ ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τῶν τομῶν κάθετα εἶναι χρήσιμη ἀνασκαφικὰ ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴ χρονολογικὴ-ἱστορικὴ ἐρμηνεία τῶν γεγονότων, ἢ ὑπογράφουσα τὸ κείμενο ἀποφάσισε τὴν ὁμαδοποίησι τῶν ὀστῶν ὅλου τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς στρώσεις μὲ τὴ χρονολογικὰ ἀρχαιότερη κεραμικὴ. Γιὰ παράδειγμα ἐνόπτητες μὲ κεραμικὴ κυρίως τῶν MM I-YM IB, MM IA-YM IA, MM IA-YM IB, MM IA-YM I, MM I-YM I φάσεων συγκεράστηκαν στὴ χρονικὴ περίοδο MM IA-YM IB συμπυκνώνοντας ἔτσι 550 χρόνια. Μὲ ἀντίστοιχο τρόπο ἀντιμετωπίστηκαν οἱ ἀνασκα-



βραχέων ὀστών<sup>23</sup>: πίν. 3-12), τὰ ἐλάχιστα λείψανα ἀνὰ ἀνασκαφική ομάδα καὶ χρονολογική φάση, καθὼς καὶ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ τελετουργικά ἔθιμα<sup>24</sup>, δὲν μᾶς βοήθησαν στὴν ἐξαγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιὰ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας.

Ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι στὰ Ἱερὰ Κορυφῆς κατὰ περιόδους ἡ λατρεία ἦταν συστηματική καὶ τελοῦνταν σὲ τακτὰ χρονικά διαστήματα<sup>25</sup>. Ὡστόσο, στὸν Ἁγ. Γεώργιο, καὶ στὴν περίπτωση τῆς MM III-ΥΜ I ἐνόητας, στὴν ὁποία ἡ ποσότητα τῶν ὀστών ἐπέτρεψε τὴ στατιστικὴ προσέγγιση τῶν δεδομένων, τὸ κενὸ ποῦ ἀφήνουν ἡ μεγάλη διάβρωση καὶ ὁ θρυμματισμὸς δὲν ἦταν ἐφικτὸ νὰ καλυφθεῖ.

3. *Αίματηρὴ θυσία μὲ ταυτόχρονη κατανάλωση τοῦ ζώου*: Στὶς θυσίες τῶν ζώων ποῦ ἔχουν διατροφικὸ χαρακτήρα αὐτὸ μεταφράζεται σὲ κατάλοιπα, παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῶν χώρων τῆς καθημερινῆς κατανάλωσης. Κατὰ συνέπεια, εἶναι δύσκολο νὰ διαφοροποιηθεῖ τὸ κοσμικὸ<sup>26</sup> ἀπὸ τὸ ἱερὸ καὶ νὰ ἀναπαρασταθοῦν οἱ τελετουργικὲς πρακτικές.

φικὲς ομάδες τῶν ὀποίων ἡ κεραμική ἦταν σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τὶς MM IB-ΥΜ IA, MM IB-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ I φάσεις. Ἐκτιμήσαμε ὅτι μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν ἕνα σύνολο τῶν MM IB-ΥΜ IB φάσεων (400 περίπου ἔτη). Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ γιὰ τὶς ἀποθέσεις ποῦ περιεῖχαν κεραμική π.χ. MM III-ΥΜ IB, MM III-ΥΜ IA, MM IIIB-ΥΜ I, MM IIIB-ΥΜ I, MM IIIB-ΥΜ IA, MM IIIB-ΥΜ IB, MM IIIB-ΥΜ I, ποῦ συγκεντρώθηκαν στὴν ἐνόητα MM III-ΥΜ IB καὶ ἀντιπροσώπευαν 150 χρόνια αὐτῆ τῆ φορά.

Ὅσάκις ὅμως τὸ δείγμα τῶν ὀστών ἦταν λιγὰκι μεγαλύτερο καὶ ἡ κεραμική μᾶς μόνο πολιτισμικῆς φάσης, τότε διατηρήθηκαν μικρότερες κατηγορίες τῆς χρονικῆς τάξης τῆς ἑκατονταετίας ἢ καὶ τῆς πενηκονταετίας. Ἀναφέρουμε δηλαδή, ὅταν οἱ ἀποθέσεις τὸ ἐπιτρέπουν, ξεχωριστὰ τὶς ΥΜ IA ἢ ΥΜ IB φάσεις. Οἱ χρονικὲς ἀλληλοεπικαλύψεις ἦταν ἀναπόφευκτες ἀλλὰ ἡ ἐπεξεργασία τῶν περιόδων ξετυλίγεται σὰν σπείρα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα στὰ νεώτερα χρόνια. Διαφορετικά, θὰ ἔπρεπε νὰ χειριστοῦμε ὅλα τὰ εὐρήματα μὲ ἑνιαῖο τρόπο καὶ νὰ παραθέσουμε ἀπλὰ τὰ εἶδη τῶν ζώων, ποῦ σὲ τίποτα δὲν θὰ διέφεραν ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ἀνασκαμμένους χώρους. Ἄς σημειωθεῖ καὶ πάλι, ὅτι δὲν προχωρήσαμε στὴ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου κατὰ ἀνδρὰ γιὰτὶ δὲν διακρίναμε, ὡς πρὸς τὰ ὀστά, διαφοροποίηση σὲ

σημεῖα στὴ χρήση τοῦ λόφου.

23. Τὰ βραχέα ὀστά ἐπειδὴ εἶναι πιὸ συμπυκνῶν διατηρήθηκαν σχετικὰ καλύτερα.

24. Ἐδῶ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ τελετουργικά ἔθιμα διατηροῦνται ἐπὶ μακρὸν ἀναλλοίωτα, ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες ἔχουν ἀλλάξει. Ὁ δρόμος τῆς παράδοσης δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλες ἐναλλαγές.

25. Rutkowski 1986, 92.

26. Παραθέτουμε καὶ σχολιάζουμε μίαν ἐνδεικτικὴν περίπτωση: Τὰ ὀστεολογικά ἀπορρίμματα (ἀπὸ 6 βοοειδή, 5 πρόβατα καὶ αἴγες, 4 χοίρους, 1 (κόκκινο) ἐλάφι, -ὁ σκύλος καὶ ὁ ὄνος μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν διατροφικὰ κατάλοιπα-) τῆς YE IIIA2 περιόδου, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἀνασκαφὴ στὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τῆς Νεμέας, φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ ἕνα (ἢ περισσότερα) συμπόσια. 25% τοῦ συνόλου τῶν καταλοίπων φέρουν ἴχνη φωτιάς καὶ 4% ἴχνη ἀπὸ κοφτερὸ ἐργαλεῖο. Τὰ συμπόσια πιθανῶς παρέχονταν ἀπὸ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας γιὰ νὰ καλύψουν τὶς διατροφικὲς ἀνάγκες τῆς πόλης καὶ τῶν δορυφορικῶν οἰκισμῶν. Ἡ ἀπόθεση εἶχε κατὰ συνέπεια κοσμικὸ χαρακτήρα καὶ προφανῶς ἀπέχει ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ τελετουργικά ἔθιμα θυσιῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὀποίων ἡ θυσία τῶν βοοειδῶν γινόταν μὲ δημόσια δαπάνη. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι μαζί μὲ τὰ οἰκιακὰ σκεύη καὶ

Τὰ ὀστὰ στὸν Ἅγ. Γεώργιο, μὲ βάση τὰ συνευρήματα, μοιάζει νὰ ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν καταλοίπων ποὺ συνδέονται μὲ καθιερωμένες θρησκευτικὲς τελετές, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ μαζί μὲ τὴν ἀλλοίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἴστού τοῦ κόκαλου (περιόστεο) χάθηκαν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἴχνη κοπῆς, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἔδιναν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸν τεμαχισμό τῶν προσφερθέντων ζώων. Βρέθηκαν μόνο 21 ὀστὰ μὲ ἴχνη ἀπὸ κοφτερὸ ἐργαλεῖο, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ 0.44% τοῦ συνολικοῦ τῶν περισυλλεγόντων ὀστῶν. Τὰ ἴχνη διαβάζονται σὲ ὀστὰ προβάτων καὶ αἰγῶν καὶ ἓνα σὲ κόκαλο βοοειδοῦς. Τὰ ἀνατομικὰ μέρη παρατίθενται ἀναλυτικὰ στοὺς πίνακες (3β-γ, 5β, 7γ, 8α, 8γ-δ καὶ 10β-γ) ἀλλὰ δὲν προστίθεται κάτι περισσότερο σὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὸν τεμαχισμό τοῦ σφάγιου κατὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο<sup>27</sup>.

4. *Ὁ ρόλος τῆς φωτιᾶς*. Στὶς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἱερῶν, ἰδιαίτερα ἐκεῖνων τῶν ἐλληνικῶν χρόνων, σημειώνονται πυρές. Γλαφυρὴ εἶναι ἡ εἰκόνα, ποὺ παραθέτει ὁ Παππαδάκης<sup>28</sup> μετὰ τὴν ἔρευνά του σὲ ἱερὸ στὴν Οἶτη. Ἐκεῖ, ὁ πυρήνας τοῦ χώρου τῶν θυσιῶν, ἢ λεγόμενη «πυρὰ τοῦ Ἡρακλέους», εἶχε διαστάσεις 20×25×30 μ. καὶ μορφή «ὑπόλευκον, ἀλευρώδη μὲ μικρότατα ἀπειροπληθῆ λευκάζοντα ὀστάρια». Ἡ ὄψη τῶν ὀστῶν ὀφειλόταν στὸν ὑψηλὸ βαθμὸ πυράκτωσης καὶ στὴν παρατεταμένη καύση, σὲ ἓνα ἱερὸ τὸ ὁποῖο λειτούργησε ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα ἕως τὴν ὕστερη ρωμαϊοκρατία. Κεκαυμένα ὀστά, προερχόμενα ἀπὸ θυσία, ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἄλλα ἐλληνικὰ ἱερά στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης<sup>29</sup>.

τὰ ὀστὰ βρέθηκαν θραυσμένα εἰδῶλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓνα γυναικεῖο παρόμοιο μὲ ἄλλα γνωστὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ κέντρα τῆς Φυλακωπῆς καὶ τῶν Μυκηνῶν, στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν ὁποίων βρισκόταν ἡ Νεμέα, προσδίδει μιὰ μορφή συμβολισμοῦ καὶ ὀπωσδήποτε μιὰ σύνδεση μὲ τὸ θεῖο (Dabney, Halstead and Thomas 2004, 197-215).

27. Τρανταλίδου 2008, 105-126.

28. Παππαδάκης 1919, 25-33. Ἀναφέρεται στὴν ἡρωολατρεία τοῦ Ἡρακλέους στὶς δυτικὲς κλιτύες τοῦ Ξηροβουνίου καὶ τῆς Παύλιανης. Ἐναν αἰῶνα μετὰ, γιὰ ἐμᾶς, ἡ περιγραφή εἶναι ἐνδιαφέρουσα ὄχι μόνο γιὰ τὸ καταπληκτικὸ λεξιλόγιο (ὀστεοτέφρα, ἡμίκουστα τεμάχια ὀστῶν, ὀστεοβριθὴ στρώματα, συγκατάκαυσις ἀναθημάτων, ὀλοκαύτωσις τῶν ὀστῶν παντομερῶν ὄντων, οὐχὶ τῶν μηρῶν μόνων, διὸ καὶ βοῶν καὶ κάπρων καὶ προβάτων ὀδόντες καὶ πόδες) ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ χρονικὸ εὔρος τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ εἶναι περίπου ἀντίστοιχο μὲ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου σὲ ἓνα ἄλλο ὅμως χρονικὸ ὄριζοντα, μὲ

ἐνδεχόμενη μεγαλύτερη προσέλευση προσκυνητῶν, καὶ ἄλλο πολιτισμικὸ πλαίσιο.

29. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὶς παρακάτω ἀρχαιοζωολογικὲς μελέτες, ὅλες ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1980 καὶ ἐξῆς: Α. Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (Κούριον, Κύπρος, 8ος-6ος αἰῶνας π.Χ.). Τὰ 512 ὀστὰ ἦταν στὴν πλειονότητά τους καμένα 97.65% (Davis 1996, 181-182 καὶ παράλληλη ἀδημοσίευτη ἀναφορά: Reese D. 1996, Bones from the Sanctuary of Apollo Hylates at Kourion (Cyprus)).

Β. Σὲ τομὴ στὸν βωμὸ τοῦ δωρικοῦ ναοῦ στὴν Ἀσέα, κοντὰ στὴν Τεγέα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ περίπου 150 χρόνια (7ος-6ος αἰῶνας π.Χ.) συγκεντρώθηκαν 8000 ἀσβεστοποιημένα θραύσματα μηριαίων, ἐπιγονατίδων, ἱερῶν ὀστῶν καὶ οὐραίων σπονδύλων ἀπὸ 120 αἰγες ἢ πρόβατα καὶ 2 βοοειδῆ μήκους μικρότερου ἀπὸ 3 ἐκ. (Vila 2000, 201-202).

Γ. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Δαφνηφόρου στὴν Ἐρέτρια, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπανθρακωμένων/ἀσβεστοποιη-

Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο Ήρακλειο της Θάσου, στα αρχαϊκά χρόνια, παρατηρείται μικρό ποσοστό των καμένων οστών και ερμηνεύεται ως μία διαφορετική μορφή τυπικού λατρείας<sup>30</sup>.

Επί του παρόντος, οι πρωιμότερες περιπτώσεις ολοσχερούς καύσης οστών που έχουν δημοσιευτεί φαίνεται ότι ανήκουν στη μυκηναϊκή περίοδο. Έχουν βρεθεί στην μυκηναϊκή Αργολίδα (λόφος Αγ. Κωνσταντίνου, Μέθανα, ΥΕ ΙΙΙΑ-Β)<sup>31</sup> και στην Πύλο (ΥΕ ΙΙΙΒ). Στην τελευταία περίπτωση οι έρευνητές εικάζουν ότι στο ανάκτορο έχουμε άπτη

μένων οστών, στο δείγμα που ερευνήθηκε, ανέρχεται στο 32%, τα 2/3 των οποίων σχετίζονται με έστιές που έντοπίστηκαν στο έδαφος (Chenal-Velarde 2001, 30-31). Στην πραγματικότητα το ύλικό, που προερχόταν από τον βωμό του Απόλλωνα ήταν αντίστοιχο με εκείνο της Ασέας ως προς τα ανατομικά τμήματα, τον βαθμό αποτέφρωσης και τα είδη των ζώων, άρα το τμήμα που προσφερόταν στους θεούς, τουλάχιστον για τη Γεωμετρική περίοδο. Τα άκαυτα όστα άντιστοιχοῦσαν στη διανομή του κρέατος στους παρευρισκόμενους (Chenal-Velarde and Studer 2003).

Δ. Ανάλογη εικόνα, ως προς την έπιλογή των ανατομικών τμημάτων (κιλότο, μπουτί, κότσι, ούρα) των οποίων το κρέας μοιραζόταν αλλά τα όστα κατακαίγονταν, ανασυστάθηκε από τα απορρίμματα των θυσιών στον έκατόμπεδο ναό του 6ου π.Χ. και τα πρωιμότερα αυτού αρχαϊκά κτίσματα στο Άρτεμίσιο της Εφέσου (Forstenpointer 2003).

Ε. Επίσης διακεκαυμένα όστα έχουν καταγραφεί κατά τη μελέτη του οστεολογικού ύλικού, που προέρχεται από τον βωμό της Ουρανίας Αφροδίτης δυτικά της Ποικίλης Στοάς στην Αθήνα και από ιερό Γεωμετρικών-Έλληνιστικών χρόνων στον Κομμό Κρήτης (Reese 1984· Τοῦ ἴδ. 1989).

30. Στη Θάσο φαίνεται ότι υπήρχε διαφοροποίηση της ήρωολατρείας (όπου γινόταν το ολοκαύτωμα των θυμάτων και συντελοῦνταν σε άλλο τμήμα της πόλης, ένδεχομένως στην αρχαία αγορά της Θάσου) από τη λατρεία του Όλύμπιου Ήρακλέους, που πραγματοποιοῦνταν στο Ήρακλειο. Στα αρχαϊκά χρόνια τα θυσιασθέντα

ζώα (235 θραύσματα οστών) ήταν μόνο πρόβατα και βοοειδή, όπως προβλεπόταν από το τυπικό που βρέθηκε στο Πρυτανείο του νησιού, και από τα 172 όστα προβάτων μόνο το 2.6% έφερε ίχνη καύσης (des Courtils et Pariente 1996· Gardesein 1996). Στις δημοσιεύσεις του οστεολογικού ύλικού από τον ναό της Λινδίας Αθηνάς στη Ρόδο (όπου γίνεται λόγος για «άπυρα ιερά»), το Ήραίο της Σάμου και τον ναό του Απόλλωνα στους Άλιεις στην Αργολίδα δεν αναφέρονται καμένα όστα (Blinkenberg 1931· Boessneck and von den Driesch 1988· Jameson 1988).

31. Hamilakis and Konsolaki 2004. Στον λόφο, ύψους 114 μ., με την όμώνυμη σύγχρονη έκκλησία στην κορυφή του ανασκάφηκε αρχιτεκτονικό συγκρότημα. Ο χώρος Α διαστάσεων 4.30×2.60 μ. σχετιζόταν με τη μυκηναϊκή λατρεία. Από μία μικρή έστία συλλέχθηκαν στάχτη και λίγα όστα, τα όποια προέρχονταν κυρίως από χοίρο. Από τους τρεις βασικούς χώρους συλλέχθηκαν συνολικά 533 όστα. Η σύγκριση του μυκηναϊκού ιερού με τον λόφο του Αγ. Γεωργίου είναι δύσκολη και έξ αιτίας όλων των προαναφερθέντων λόγων (γεωμορφολογία, παραμονή του ύλικού σε άκάλυπτο χώρο κτλ.) και γιατί τα δύο ιερά δεν συμπίπτουν χρονικά.

Έν κατακλείδι, στην εξέταση του τελεουργικού, της πιθανής διαφοροποίησης από τη ζώνη της μινωικής έπιρροής και της ένδεχόμενης συνέχειας της λατρείας της μυκηναϊκής περιόδου στα αρχαϊκά-κλασικά χρόνια πρέπει να ληφθοῦν υπόψη και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες. Το ίδιο ισχύει και για άλλες περιπτώσεις ολοσχερούς καύσης οστών τα όποια προέρχονται από θυσίες.

ἀπόδειξη τῆς Ὀμηρικῆς περιγραφῆς σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὴ θεότητα προσφέρονταν γυμνὰ ὅστ'α τυλιγμένα στὸ λίπος<sup>32</sup>.

Ἐμμεση σύνδεση μὲ τελετὲς ἀποδίδεται σὲ σφραγισμένα ἢ μὴ σύνολα μὲ καμένα ὅστ'α καὶ μὲ (ὥστε νὰ σχετίζονται μὲ συμπόσιο), ἢ χωρὶς, οἰκοσκευή, ποὺ βρέθηκαν κυρίως σὲ ἀνακτορικὰ κέντρα στὴ μινωικὴ Κρήτη<sup>33</sup>. Συνδυάζοντας τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ἀπὸ ἀστικά καὶ ἀγροτικά ἱερά, ἢ Marinatos<sup>34</sup>, παρατήρησε ὅτι τὸ μινωικὸ τελετουργικὸ περιελάμβανε εἴτε ὀλοκαύτωμα τμημάτων ζώου, εἴτε ἐνταφιασμὸ τμημάτων μαγειρευμένου ζώου. Ὁ πρῶτος ἦταν καθιερωμένος τρόπος στὰ ἱερά σὲ βουνά (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Ἱερῶν Κορυφῆς), ὁ δεύτερος ἀφοροῦσε κυρίως σὲ χθόνιες θεότητες. Τὰ ὑπόλοιπα τμήματα καταναλώνονταν.

Ἐπομένως, διαχρονικά, ἡ φωτιά στὰ ἱερά δὲν μοιάζει νὰ ἔχει πάντα κυρίαρχο ρόλο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἄλλοῦ ἔχουμε ἀπόθεση μικροῦ ζώου<sup>35</sup>, ἄλλοῦθε ἔχουμε ὀλοκαύτωση τοῦ θύματος χωρὶς κατανάλωση ἀπὸ πλευρᾶς τῶν παρευρισκομένων, ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔχουμε κατανάλωση ἀπὸ τοὺς παρευρισκόμενους μὲ προσφορά κάποιου ἐπιλεγμένου τμήματος τοῦ ζώου, μὲ πλήρη ἢ μὴ καύση, στὴν ἢ στὶς λατρευόμενες θεότητες. Ποικιλία θέσεων, ποικιλία ἀναγνώρισης καταλοίπων, διαφοροποίηση τῶν κοινωνικῶν καὶ ἰδεολογικῶν δεδομένων, διαφοροποίηση τῶν πρακτικῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ Ἱερά Κορυφῆς ὁ Ν. Πλάτων<sup>36</sup> κατέληξε ὅτι ἄναβαν μεγάλη πυρὰ στὸ ἀνώτερο σημεῖο τοῦ λόφου καὶ ἐκεῖ ἔριχναν τὰ ἀναθήματα εἴτε κατὰ τὴ διάρκεια, εἴτε, τὸ πιθανότερο, κατὰ τὴν κατάσβεσή της, δεδομένου ὅτι τὰ πῆλινα κατάλοιπα (ζώδια, ἀγγεῖα) δὲν ἔφεραν ἵχνη καύσης.

32. Isaakidou et alii 2002, 86-92· Stocker and Davis 2004, 179-195· Hamilakis and Konsolaki 2004. Στὴν Πύλο, τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα προέρχονται ἀπὸ ἐσωτερικὸ χῶρο (αἶθουσα 7 στὸ λεγόμενο ἀνάκτορο τοῦ Νέστορα), ἀφοροῦν σὲ ἓνα μόνο ἐπεισόδιο ποὺ ἔλαβε χώρα λίγο πρὶν τὴν καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν ΥΕ IIIB δηλαδὴ στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα π.Χ., καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐπιλεγμένα τμήματα τοῦ σκελετοῦ (κάτω γνάθοι, βραχιόνια, μηριαῖα), 10 τοῦλάχιστον ταύρων ἢ βοδιῶν καὶ 1 ἔλαφιου, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ στὴ διατροφή μερικῶν ἑκατοντάδων ἀτόμων. Πρόκειται γιὰ ὑπολείμματα συμποσίων, μία ἐντελῶς διαφορετικὴ κοινωνικὴ πρακτικὴ (συνδυασμένη μὲ τελετουργία), ἐκπεφρασμένη ἀπὸ τὸ ἐπίσημο κράτος, ἢ ὁποῖα ἀνιχνεύεται

καὶ ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές (Wright 2004).

33. Καμένα ὅστ'α ἐντοπίστηκαν σὲ ἀποθέσεις στὸ ἀνάκτορο τῶν Μαλίων, σὲ βόθρο κρύπτης τῆς Νεοανακτορικῆς περιόδου, στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, σὲ κρύπτη καὶ στὸ ἀνάκτορο τῆς Ζάκρου (Marinatos 1986, 35-39).

34. Marinatos 1986.

35. Στὸ Ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴ Μυτιλήνη προσέφεραν γαλαθινὰ χοιριδία ἄκαυτα (Ruscillo 1996· Bookidis, Hansen, Snyder and Goldberg 1999, 51).

36. Πλάτων 1951, 151-153, 157. Ἐπικαλούμενος μάλιστα τὶς ἀρχαῖες πηγές ἀναφέρει πολλὲς περιπτώσεις πυρῶν σὲ ἑλληνικὰ ἱερά, ὅπως στὸ ὄρος Κιθαιρῶν κατὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Δαιδάλων, ὅπου γινόταν ὀλοκαύτωση ξοάνων, ταύρων καὶ δαμαλίδων μὲ τὰ ξύλα τοῦ βωμοῦ.



Στὸν Ἄγ. Γεώργιο, στὸ σύνολο τῶν ἐπιχώσεων ἐντοπίστηκαν ἴχνη πυρᾶς σὲ τουλάχιστον 15 σημεία<sup>37</sup>. Ὡστόσο, συνολικά, μόλις τὸ 2.67% τῶν ὀστέων ἔχουν ἀπανθρακωθεῖ καὶ ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ μαῦρο χρῶμα, ποὺ ὀφείλεται στὴ χαμηλὴ θερμοκρασία καὶ τὴ βαθμιαία ἐξάλειψη τῶν ὀργανικῶν συστατικῶν τοῦ ὀστοῦ.

Τὰ δεδομένα ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ἄγ. Γεωργίου (πίν. 7γ, 8α, 8γ, 10γ, 12γ) ἐπαληθεύουν τὰ πρὸ ἐξηκονταετίας συμπεράσματα τοῦ Ν. Πλάτωνα γιὰ τὰ Ἱερὰ Κορυφῆς<sup>38</sup> ὡς πρὸς τὴν ἀπουσία ἰχνῶν καύσης. Ἴσως νὰ ἔριχναν τὰ μέρη τοῦ σώματος τῶν ζώων ποὺ προσέφεραν στὸ ὑπὸ κατάσβεση πῦρ. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ τμήματα τοῦ ζώου νὰ τοποθετοῦνταν ἄκαυστα σὲ κοιλότητες τοῦ βράχου. Παρόλα αὐτὰ δὲν ὑπάρχει ζωολογικὸ στοιχεῖο ποὺ νὰ τεκμηριώνει αὐτὴ τὴν τελευταία ἄποψη. Ἀπὸ τὴν καταγραφή ὄχι μόνον δὲν προέκυψαν ὀστὰ σὲ συνοχή, ἀλλὰ τόσο στὰ μικρὰ ὅσο καὶ στὰ μεγαλύτερα ὀστεολογικὰ σύνολα δὲν μπορέσαμε κὰν νὰ διακρίνουμε μὲ ἀσφάλεια ἀνατομικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἴδιο ζῶο. Εἶναι πιθανὸν ὀστὰ νὰ παραμερίζονταν γιὰ νὰ ἐναποθεθοῦν ἄλλα ὑπολείμματα ἀπὸ μεταγενέστερους προσκυνητές.

### Τὰ εἶδη τῶν ζώων καὶ ὁ ἄνθρωπος

I. Ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ἡ ποσοστιαία κατανομή τους στὶς ἀνασκαφικὲς-χρονολογικὲς ἐνότητες.

II. Ἡ ἡλικία τῶν προσφερθέντων οἰκόσιτων ζώων.

Τὰ ὀστὰ στὰ Ἱερὰ εἶναι τὸ τέλος μιᾶς μακρᾶς ἀλυσίδας διεργασιῶν καὶ τελετουργίας, ποὺ φτάνει ὡς ἐμᾶς. Στὴ βιβλιογραφία φαίνεται ὅτι ἔχουν προνομιούχα θέση γιατί πολλές φορές εἶναι ὁ μόνος δρόμος γιὰ νὰ ἔχουμε πρόσβαση στὰ ἔθιμα καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς περιόδου ποὺ μελετᾶμε.

Εἰδικότερα ὅμως γιὰ τὰ μινωικὰ χρόνια οἱ εἰκονογραφικὲς καὶ γραπτὲς μαρτυρίες, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, ὅπου αὐτὰ ἔχουν περιγραφεῖ, μποροῦν νὰ λειτουργήσουν καθοδηγητικὰ γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση καὶ ἄλλων ὀστεολογικῶν συνόλων. Σύμφωνα μὲ τοὺς ἀρχαιολόγους, στὶς εἰκονιστικὲς παραστάσεις τὸ συχνότερα ἐμφανιζόμενο ζῶο εἶναι ὁ ταῦρος<sup>39</sup>. Ἡ ἀποδελτίωση τῶν εἰκόνων<sup>40</sup>, ποὺ ἱστοροῦν θυσία<sup>41</sup>, σὲ σφραγιδόλιθους ἢ στὴ γραπτὴ σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριά-

37. Ἡ συζήτηση γίνεται στὸν ἐπίλογο (I. Τουρναβίτου).

38. Σὲ ἀντίστοιχα συμπεράσματα φτάνει καὶ ἡ Ν. Μαρινάτου, ἡ ὁποία σημειώνει ὅτι στὴν Κρήτη δὲν ὑπῆρχαν βωμοὶ μὲ ἴχνη καύσης καὶ ὀστὰ πάνω σὲ αὐτούς (Marinatos 1986, 35).

39. Sakellarakis 1970, 193· Marinatos 1986, 11.

40. Marinatos 1986, ὅπου ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· Peatfield 1990, 119-121.

41. Στὴν εἰκονογραφία ἄλλοτε ἀποτυπώνονται ὁ χῶρος (βωμὸς, τράπεζα θυσιῶν) καὶ τὰ ἐργαλεῖα (μαχαίρια, σὲ μιὰ περίπτωση στὸ ὕψος τῶν ἀχενικῶν σπονδύλων, ξίφη καὶ ρόπαλα) καὶ ἄλλοτε σκιαγραφοῦνται σύμβολα (βούκρανα, διπλοὶ πελέκει, Ἱερὰ φυτὰ, τεμένη καὶ κίονες) σὲ ποικίλους συνδυασμοὺς μαζί μὲ προσφερόμενο ζῶο.

δας, οδηγεί στο να συνοψίσουμε σε πέντε τα προς θυσία είδη των θηλαστικῶν ζώων: βοοειδή, καπρίνες (αἴγες, αἴγαγροι<sup>42</sup>, πρόβατα), συῖδες (ἄγριοι ἢ οἰκόσιτοι χοῖροι) καὶ ἐλαφίδες.

Τὰ εἰδώλια ποὺ βρέθηκαν στὰ Ἱερὰ Κορυφῆς ἀναπαριστοῦν περισσότερα εἶδη (ταῦρο, αἴγα, χοῖρο, πτηνό –περιστέρι–, φίδι, σκύλο, χελώνα ἢ νυφίτσα<sup>43</sup>, σκορπιό) καὶ ἔτσι πλησιάζουν καλύτερα τὰ καταγεγραμμένα εἶδη, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ζωικῶν καταλοίπων στοὺς οἰκισμούς<sup>44</sup>. Ὡστόσο καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ στὴν προσφορὰ στὴ θεότητα ὑπάρχει ἱεράρχηση στὰ εἶδη ποὺ σφαγιάζονται.

## A. ΘΗΛΑΣΤΙΚΑ

Ὑποοικογένεια *Καπρίνες*. Στὰ διατροφικὰ κατάλοιπα τῶν θέσεων τῆς μινωικῆς Κρήτης ὑπερτεροῦν τὰ πρόβατα καὶ οἱ αἴγες. Τὰ ὅστα τῶν δύο ζώων, ἔμμεσα, ὑπογραμμίζουν τὴ σημασία τῶν συγκεκριμένων κοπαδιῶν στὴν κτηνοτροφία καὶ τὴ μινωικὴ οἰκονομία γενικότερα.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀρχαιοζωολογίας, ἡ οἰκονομικὴ βαρύτητα κάθε ζώου μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες παραμέτρους, μὲ τὴ σύγκριση τοῦ Ἀριθμοῦ τῶν Ἀναγνωρίσιμων (Προσδιορίσιμων/ Διαγνωσθέντων) Ὄστων, τὸ ποσοστὸ τῶν θρασμάτων ἐκάστου εἶδους σὲ σχέση μὲ τὸν Συνολικὸ Ἀριθμὸ τῶν Συλλεγέντων Ὄστων καὶ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ Ἐλάχιστου Ἀριθμοῦ τῶν Καταναλωθέντων Ζώων<sup>45</sup>.

Στὴ θέση Βροντά, στὰ ὄρη τῆς Σητείας, τὰ πρόβατα καὶ οἱ αἴγες ἀποτελοῦν κατὰ τὴν ΥΜ IIIΓ φάση τὸ 70.2% τῶν Ἀναγνωρίσιμων ὀστών<sup>46</sup>. Στὴν Ἁγία Τριάδα, στὴν πε-

42. Τὰ χάλκινα ἐλάσματα, τὰ παλαιότερα τῶν ὁποίων ἀνάγονται στὸν πρῶμο 7ο αἰῶνα π.Χ., – ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τῆς Σύμης Βιάννου καὶ στὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἄλλοτε τὸ ζῶο αὐτόνομα, ἄλλοτε ἡ σύνθεση τοῦ κυνηγοῦ μὲ τὸ ζῶο, ἄλλοτε ἡ θυσία αἴγαγρου σὲ τράπεζα –, καταδεικνύουν τὴν ἱερότητα μὲ τὴν ὁποία εἶχε ἐπενδυθεῖ τὸ ζῶο ἤδη ἀπὸ τὰ κρητομυκηναϊκὰ χρόνια (Λεμπέση 1985, 120, 139).

43. Πολλὰ εἰδώλια προέρχονται καὶ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη λατρεία καὶ σὲ αὐτὰ προστίθενται τὸ λιοντάρι ἢ τὸ ἄλογο (Rutkowski 1986, 87-92· Watrous 1995· Watrous 1996, 83-95· Schümann 1996· Γ. Σακελλαράκης, *Κύθηρα* 2, 218-229).

44. Στοὺς οἰκισμοὺς ἡ ποικιλία καὶ ἡ ποσότητα τῶν ζώων, κατὰ συνέπεια καὶ ἡ σχετικὴ παρουσία τῶν ἀνατομικῶν στοιχείων, ποὺ ἀπέμειναν ἀπὸ αὐτὰ, δηλαδὴ τῶν ὀστών, ἐξαρ-

τᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους καὶ τὴ βλάστηση γύρω ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε θέσει.

45. Ἐμεῖς ἐπιλέγουμε τὴν πρώτην παράμετρο ἐπειδὴ εἶναι ἓνα στοιχεῖο κοινὸ σὲ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὴν ὀρολογία ἀντὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Μ.Ν.Ι./Ν.Μ.Ι. κλπ. ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ βιβλιογραφία, σὲ Ἐλάχιστο Ἀριθμὸ Ἀτόμων (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ὅλου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τμηθεῖ, δηλαδὴ τῶν ἐλαχίστων μερῶν τῆς ὕλης ἢ τοῦ ἔμβιου ὄντος, ποὺ δύναται νὰ ζήσει αὐτοτελῶς), γιὰ τὰ ζῶα χρησιμοποιῶ τὸ Ἐλάχιστος Ἀριθμὸς Ζώων διότι συχνὰ στὴ γλώσσα μας ἡ λέξη ἄτομο σχετίζεται μὲ τὸν ἄνθρωπο αὐτὸν καθεαυτὸ, ὡς αὐθυπόστατο πρόσωπο ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἠθικὴ του ὑπόσταση καὶ τὴν κοινωνικὴ του θέση (π.χ. οἱ ἐλευθερίες τοῦ ἀτόμου).

46. Τὰ Βροντά εἶναι σὲ πλάγια 425 μ., πάνω



διάδα της Μεσαράς, τὸ ποσοστὸ φτάνει τὸ 68.18%, 54.17% καὶ 71.78% κατὰ τὶς ΜΜ Ι, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι καὶ ΥΜ φάσεις<sup>47</sup>. Ἡ Κνωσὸς ἀπέδωσε 50.00%, 69.8%, 60.4% καὶ 64.0% τῶν ἰδίων ζώων κατὰ τὶς ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι, ΥΜ ΙΑ, ΥΜ ΙΙ, ΥΜ ΙΙΙΑ2 φάσεις<sup>48</sup>. Ἀντίθετα στὴν πόλη Κομμός, ἐπὶ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους, τὰ ποσοστά, μὲ βάση τὸν Ἐλάχιστο Ἀριθμὸ τῶν Ζώων, εἶναι 48.6%, 55.7% καὶ 53.4% κατὰ τὶς ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι, ΥΜ Ι-ΙΙ, ΥΜ ΙΙΙ ὑποπεριόδους<sup>49</sup>.

Στὸν Ἅγ. Γεώργιο, τὰ συγκεντρωτικὰ ἀποτελέσματα τῶν ὀστέων ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν συλλεγέντων θραυσμάτων (πίν. 2 α-δ) ἔδωσαν ὑψηλὰ ποσοστὰ στὰ πρόβατα καὶ τὶς αἴγες. Εἶναι ἡ ἀναμενόμενη πανίδα σὲ ἓνα νησι ὀρεινὸ μὲ μέγιστο ἄξονα μήκους 28 χλμ., μέγιστο πλάτος 19 χλμ., ἐμβαδὸν 277 τ.χ. καὶ μεσογειακὸ τύπο κλίματος<sup>50</sup>.

ἀπὸ τὴ θάλασσα. Κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων τοῦ 1987 καὶ 1988 συγκεντρώθηκαν 7622 ὀστὰ καὶ προσδιορίσθηκαν τὰ 1197. Τὰ πρόβατα ὑπερίσχυαν ἀριθμητικὰ τῶν αἰγῶν (26 προσδιορισθέντα ὀστὰ ἔναντι 9) καὶ ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ τὸν χοῖρο (15.9%), τὰ βοοειδῆ (5.0%), τὸν σκύλο (2.6%) καὶ τὰ ζῶα τῆς οἰκογένειας τῶν ἵππιδῶν (1.0%). Στὴν ἄγρια πανίδα κατατάσσονταν ὁ λαγός (4.8%), ὁ αἰγαγρος (0.2%), ὁ ἀσβός (0.2%), τὰ πτηνὰ (0.3%) καὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Μουριδῶν, ὁ Ἐπίμυς ὁ κοινός (*Rattus rattus*) (Klipper and Snyder 1991, 180).

47. Ἡ Wilkens (1996, 1512-1518) ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτη ἑνὸς δείγματος 91 ὀστέων τῶν ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι φάσεων καὶ 194 τῆς ΥΜ φάσης. Ἡ ζωοκομία καὶ τὰ θηράματα στὴν Ἁγία Τριάδα ἔχουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς ὑπόλοιπες μινωικὲς θέσεις: χοῖρος: 31.03% καὶ 18.58%, βοοειδῆ: 13.3% καὶ 6.08%, ἐλαφίδες (ἐλάφι καὶ πλατόνι): 1.47% καὶ 2.24%, λαγός: 0.32%, νυφίτσα: 0.64% καὶ ἀσβός: 0.32%. Ἐπειδὴ ἡ Ἅγ. Τριάδα εἶναι κοινὰ στὸ Λιβυκὸ Πέλαγος συγκεντρώθηκε καὶ ἀντίστοιχη ποσότητα κοχυλιῶν.

48. Τὸ σύνολο τῶν ἐξετασθέντων θραυσμάτων ἀπὸ τὰ σπῆτια τῶν ΜΜ ΙΙΙ καὶ ΥΜ Ι φάσεων, κοντὰ στὴν ἀκρόπολη τῆς Κνωσοῦ, ἦταν 72. Τὰ πρόβατα ὑπερτεροῦσαν ἀριθμητικὰ τῶν αἰγῶν. Ὁ χοῖρος, τὰ βοοειδῆ, ὁ σκύλος καὶ ὁ λαγός ἀπάρτιζαν τὸ 27.77%, 19.44%, 5.55% καὶ 1.38% ἀντίστοιχα (Jones 1979, 78). Σὲ ἓνα ἄλλο Κνωσίου μέγαρο μὲ σφραγισμένους ΥΜ ΙΙ ἐπιχώ-

σεις (2760 θραύσματα ὀστέων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικὸς ἀριθμὸς εἶχε ἀπανθρακωθεῖ ἢ πλήρως ἀποτεφρωθεῖ) καὶ ΥΜ ΙΑ (149 θραύσματα) καὶ ΥΜ ΙΙΙΑ2 στρωματογραφικὰ ἐπίπεδα (183 θραύσματα) μετὰ τὰ πρόβατα καὶ τὶς αἴγες δευτέρουαν οἱ χοῖροι (23.9%, 22.8%, 23.5%) καὶ τὰ βοοειδῆ (11.9%, 7.4%, 12.0%) γιὰ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ παραπάνω ὑποσύνολα. Τὸ ἄλογο (1.8%), ὁ σκύλος (0.6%), τὸ κόκκινο ἐλάφι (0.8%) εἶχαν μικρὴ παρουσία (Bedwin 1984, 307).

49. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1976-1985, κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἀνασκαφῶν στὰ μινωικὰ στρώματα τῆς πόλης Κομμός, συγκεντρώθηκαν συνολικὰ 9.400 ὀστὰ ἀπὸ 185 αἴγες καὶ πρόβατα (Ἐλάχιστος Ἀριθμὸς Ζώων), 108 χοίρους (μὲ ποσοστὰ 34.3%, 29.1%, 28.4% στὶς ὑποπεριόδους ποὺ ἀναφέραμε), 55 βοοειδῆ, 4 σκύλους, 3 λαγούς, 1 ζῶο τῆς οἰκογένειας τῶν ἵππιδῶν καὶ 1 ζῶο τῆς οἰκογένειας τῶν ἰκτιδῶν. Συνοδεύονταν ἀπὸ 150 ὀστὰ ποντικῶν καὶ μυγαλῶν (49 ἄτομα), 70 ὀστὰ πτηνῶν ἀπὸ 50 ἄτομα καὶ 1150 ὀστὰ ἰχθύων (144 ξεχωριστὰ ψάρια). Τὸ ἴδιο πλούσια ἦταν καὶ ἡ πανίδα τῶν ἀσπόνδυλων (36.000 μαλάκια) (Reese 1995, 162-221).

50. Θεοδωρόπουλος 1973, 11. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι τὸ ὄνομα τῆς νήσου στὴν ἀρχαιότητα ἦταν Πορφυρίς ἢ Πορφυρούσα καὶ τὸ συνδέει μὲ τὸ θαλάσσιο γαστερόποδο (ποὺ ἀφθονεῖ στὶς ἀκτὲς τῶν Κυθήρων) καὶ τὶς πιθανὲς βιοτεχνικὲς δραστηριότητες σ' ἐκείνη τὴν περίοδο.

1. Από τις σχεδόν αδιατάρακτες ενότητες (πίν. 2 και επιλογές στους 3α-γ, 4α-β, 5-8α-γ, 9α-δ) συγκεντρώθηκαν 88 όστα αίγας, 110 προβάτου και 2315 όστα που θά μπορούσαν να προέρχονται και από τα δύο είδη. Σύνολο: 2513<sup>51</sup>.

Ο μέσος όρος των μινωικών αυτών αποθέσεων σε όστα προβάτων και αιγών ισοδυναμεί με το 88% επί του συνόλου των εύρεθέντων όστων του δείγματος. Είναι αντικειμενικά υψηλός. Η διαφορά γίνεται φανερή ακόμα και όταν συγκρίνουμε με γεωγραφικά μικρότερες περιοχές, έννοώντας με περιορισμένο εκ των πραγμάτων βίοτοπο, όπως στις Κυκλάδες<sup>52</sup> στις οποίες τα ποσοστά των συγκεκριμένων οικόσιτων ζώων είναι μικρότερα.

2. Με διατάραξη (πίν. 2 και επιλογές στους 10α-γ, 11, 12α-γ) αλλά με κυρίαρχη μινωική κεραμική ενότητες: Έδω έχουμε 13 θραύσματα από αίγες, 14 από πρόβατα και 328, που θά μπορούσαν να προέρχονται από τα δύο είδη, ήτοι 355 όστα<sup>53</sup>.

51. Τα ποσοστά των θραυσμάτων σε σχέση με το σύνολο των όστων ανά ανασκαφικές ομάδες - χρονικές περιόδους, σύμφωνα με την ομαδοποίηση που προτείναμε στην υποσημείωση 21, είναι: MM IA-YM IB: 87.48%, MM IB-YM IB: 88.83%, MM IB-MM III: 93.66%, MM IB-YM III: 85.3%, MM II-YM IB: 89.67%, MM II-YM I: 100%, MM II: 69.57%, MM III-YM IB: 93.04%, MM IIIB: 75%, YM IA: 94.7%, YM IB: 89.28%, YM IA-IB: 87.50%.

52. Στη ΜΚ και ΥΚ φάση της Φυλακωπής τα ποσοστά είναι 71.33% και 68% (Gamble 1985, 482; Reese 1995). Αντίστοιχα είναι και τα ποσοστά στο ΜΚ-ΥΚ και ΥΚ I Άκρωτήρι της Θήρας (Τρανταλίδου 2001, 194).

Τα ποσοτικά μεγέθη των καπρινών στην Πελοπόννησο σε σχέση με τα όστα των υπόλοιπων ειδών είναι κάτω από το 50% και πιο συγκεκριμένα: Α. 30.0%, 40.1% και 24.3% στους όριζοντες Λέρνα V(ME), I (Ύστερη ME), VII (Ύστερη YE) στην Άργολίδα, και μάλιστα με τις αίγες να είναι περισσότερες στη ME φάση και με μικρότερα, σε μέγεθος, ζώα στην YE (Gejvall 1969).

Β. 40.0%, 40.8%, 46.1%, 37.2%, 26.2% στις φάσεις YE IIIB1, YE IIIB2, YE IIIΓ -πρώιμη, τελική, ύστερη- στο σύνολο των 40994 όστων οικόσιτων ζώων, που προήλθαν από ανασκαφές στην Τίρυνθα (von den Driesch and Boessneck 1990, 93).

Γ. Κατά τη διάρκεια της Μεσοελλαδικής ο χοίρος και τα βοοειδή αποτελούσαν την κύρια πηγή πρωτεϊνών στα Νιχώρια στη Μεσσηνία

και καθώς οι αίγες ήταν αριθμητικά διπλάσιες των προβάτων, σε συνδυασμό με την ηλικία σφαγής των ζώων μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα γαλακτοκομικά προϊόντα ήταν ή κύρια πηγή ζωικών πρωτεϊνών. Το διαιτολόγιο τροποποιήθηκε κατά την YE I-YE IIIA1, όποτε οι χοίροι υπερετεροῦσαν αριθμητικά των βοοειδών και τα πρόβατα ήταν ισάριθμα των αιγών. Μόνο κατά την YE IIIB2 περίοδο, όποτε και πάλι οι αίγες ήταν περισσότερες των προβάτων, οι καπρίνες γίνονται σημαντική πηγή κρέατος (Sloan and Duncan 1978, 65-66).

Δ. Έξαιρηση αποτελούν τα κατάλοιπα της όρεινης κοινότητας του Χελμού στο σπήλαιο Λιμνών στα Καλάβρυτα. Τα όστα των καπρινών φτάνουν στα 51.92% (MEX) και στα 67.39% (YEX), οι αίγες υπερετεροῦν των προβάτων, αλλά το μέγεθος των δειγμάτων ήταν έξαιρετικά μικρό (54 και 46 προσδιορισθέντα όστα αντίστοιχα) (Τρανταλίδου 1997, 439) για να υπάρχει άσφαλής εικόνα.

Πάντως από τα πιο πάνω παραδείγματα και τα έπίσημα δείπνα, που αναφέραμε σε προηγούμενα σχόλια, οι θέσεις της Πελοποννήσου φαίνεται ότι προσφέρονται λιγότερο για σύγκριση από ό,τι οι αντίστοιχες κρητικές.

53. Σε ποσοστά των θραυσμάτων κατανέμονται ως έξης: MM I-YM I: 86.11%, MM IB-MM II: 70%, MM IB-YM I: 81.47%, MM II-YM IB: 85.45% MM IIIB: 80%, MM III-YM I: 83.64%, YM I: 82.05%.

3. Τὰ ὄστὰ ἀπὸ τὰ στρώματα μὲ μινωικὴ καὶ μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ σὲ ὑψηλὸ ποσοστὸ περιορίσθηκαν σὲ 44 θραύσματα αἰγῶν, 54 προβάτων καὶ 1288 αἰγῶν ἢ προβάτων (1351 συνολικά).

Στὰ Κύθηρα, παρόλο ποὺ ὁ θρυμματισμὸς καὶ ἡ ποικιλομορφία τῶν εἰδῶν δυσκολεύουν τὸν σαφὴ διαχωρισμὸ τοῦ δείγματος σὲ αἴγες καὶ πρόβατα, φαίνεται ὅτι τὰ ζῶα –ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἀριθμὸ τῶν θραυσμάτων– ἀλλοῦ ἐξισώνονται σὲ ἀριθμοὺς καὶ ἀλλοῦ τὰ πρόβατα ὑπερτεροῦν ἐλαφρά, κυρίως στὶς ἀνασκαφικὲς ἐνότητες, ποὺ τὰ ποσοστὰ τῆς μινωικῆς κεραμικῆς εἶναι ὑψηλά (πίν. 2α-δ). Στὶς ἐνότητες ποὺ ἔμοιαζαν ἀδιατάρακτες τὰ προσδιορισθέντα ὄστὰ ἦταν κατάλοιπα ἀπὸ 44 τουλάχιστον ζῶα (E.A.Z.), ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 11 ἦσαν αἴγες καὶ τὰ 12 πρόβατα. Στὶς μινωικὲς στρώσεις μὲ περιορισμένη διατάραξη τὰ ὄστὰ προέρχονταν ἀπὸ 7 καπρίνες ἐκ τῶν ὁποίων 3 αἴγες καὶ 3 πρόβατα, ἐνῶ στὶς ὁμάδες μὲ τὴ μινωικὴ καὶ τήν, σχεδὸν κυρίαρχη, μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ ὑπῆρχαν τουλάχιστον 13 ζῶα, τὰ 4 ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν αἴγες καὶ τὰ 3 πρόβατα (ἀναλυτικότερα στοὺς πίνακες 3α-γ, 4α-β, 5-8α-γ, 9α-δ, 10α-γ, 11, 12α-γ).

*Συῖδες* (πίν. 2α-δ, ἐπιλογὲς στοὺς πίν. 3ε, 5-8ε, 9ε, 10ε, 12ε). Χρονικά, ἡ ἀριθμητικὴ καὶ ποσοστιαία κατανομὴ τῶν θραυσμάτων εἶναι:

1. Σχεδὸν ἀδιατάρακτες ἐνότητες: Ἀπὸ αὐτὲς προῆλθαν 83 ὄστὰ<sup>54</sup>. Τὸ ποσοστὸ τῶν χοίρων, ὄλων των ὑποπεριόδων συμπεριλαμβανομένων, ἀντιστοιχεῖ στὸ 5.52% ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν συλλεγέντων ὄστων τῆς μινωικῆς περιόδου. Εἶναι χαμηλότερο τῶν οἰκισμένων χώρων τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν ἴδια περίοδο. Εἶναι ὅμως ἀναμενόμενο, τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ πρόβατα καὶ οἱ αἴγες ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα τῶν καταλοίπων.

2. Μὲ στρωματογραφικὴ διατάραξη ἀλλὰ μὲ ἐνότητες στὶς ὁποῖες κυριαρχεῖ ἡ μινωικὴ κεραμικὴ. Συλλέχθηκαν 19 ὄστὰ<sup>55</sup>.

3. Στὶς ἐνότητες μὲ σημαντικὴ διατάραξη βρέθηκαν 16 ὄστὰ.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἐκτιμήσεις μας, τὰ ὄστὰ μπορεῖ νὰ προῆλθαν ἀπὸ τουλάχιστον 10 ζῶα (E.A.Z.) στὶς ἀδιατάρακτες ἀποθέσεις. Ἐνα τουλάχιστον ζῶο ἐντοπίστηκε στὶς διαταραγμένες μὲ κυρίαρχη μινωικὴ κεραμικὴ καὶ ἓνα σὲ ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ἡ πλειονότητα τῶν ὄστράκων εἶναι μεταβυζαντινά.

*Βοοειδῆ* (πίν. 2α-δ, ἐπιλογὲς στοὺς 3δ, 5-8δ, 9ε, 10δ, 12δ). Ἡ κατανομὴ τῶν ὄστων τῶν βοοειδῶν στὸν χρόνον εἶναι:

1. Οἱ σχεδὸν ἀδιατάρακτες ἐνότητες ἀπέδωσαν 46 ὄστὰ βοοειδῶν<sup>56</sup>. Ὁ μέσος ὅρος, γιὰ ὅλη τὴ μινωικὴ περίοδο χρήσης τοῦ ἱεροῦ, εἶναι 2.13%, ἰδιαίτερα μικρὸ πο-

54. Ἡ ποσοστιαία κατανομὴ τῶν θραυσμάτων τῶν ὄστων τῶν χοίρων ἀνὰ χρονολογικὴ ὁμάδα εἶναι: MM IA-YM IB: 4.25%, MM IB-YM IB: 5.05%, MM IB-YM I: 1.22%, MM II-YM IB: 3.25%, MM II: 30.43%, MM III-YM IB: 2.21%, MM IIIB: 25%.

55. Κατανέμονται ὡς ἐξῆς: MM I-YM I: 5.56%, MM IB-YM I: 7.41%, MM II-YM IB: 1.82%, MM IIIB: 4.44%, YM I: 2.56%.

56. Τὰ θραύσματα τῶν ὄστων τῶν βοοειδῶν ποσοστιαία κατανέμονται ὡς ἐξῆς: MM IA

σοστό ἂν τὸ συγκρίνει κανεὶς μὲ τοὺς ὑπόλοιπους μινωικοὺς<sup>57</sup> καὶ μυκηναϊκοὺς οἰκισμοὺς<sup>58</sup>.

2. Οἱ μὲ διατάραξη ἀλλὰ μὲ κυρίαρχη μινωικὴ κεραμικὴ ἐνόητες ἀπέδωσαν 11 ὄστα<sup>59</sup>.

3. Οἱ ἐνόητες ποὺ περιεῖχαν κυρίως μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ ἔδωσαν 13 ὄστα.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸν Ἐλάχιστο Ἀριθμὸ τῶν Ζώων, τὰ ὄστα ἀπὸ τὰ μινωικὰ στρώματα, στὸ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ ἱεροῦ, θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν προέλθει ἀπὸ 7 ζῶα καὶ ἀπὸ τὶς ἐνόητες ποὺ ἡ μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ ξεπερνοῦσε τὸ 50% τὰ κάταλοιπα τουλάχιστον ἑνὸς ζώου κείτονταν ἐκεῖ.

### Ἐκτίμηση τῆς ἡλικίας θανάτου (θυσίας) τῶν τεσσάρων βασικῶν κατοικιδίων

Ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πανίδα τῆς μινωικῆς Κρήτης<sup>60</sup> ἀναφέρει ὅτι στοὺς οἰκισμοὺς, ποὺ ἀνθοῦσαν τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο, τὰ περισσότερα πρόβατα σφαγιάζονταν ὅταν ἦταν ἐνήλικα. Ἡ ἡλικία θνησιμότητας ἐπιβεβαιώνει τὴ σχετικὴ μακροβιότητα τῶν ζώων μὲ στόχο, τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὶς πινακίδες, ἐκμετάλλευση τοῦ ἐρίου<sup>61</sup>. Ἀντίστοιχη διαχείριση τοῦ ζωικοῦ πλούτου φαίνεται ὅτι γινόταν καὶ στοὺς οἰκισμοὺς τῆς Πελοποννήσου ἀφοῦ τόσο στὴν Τίρυνθα ὅσο καὶ στὰ Νιχώρια σημαντικὸς ἀριθμὸς ζώων ἐπιβιώνει γιὰ περισσότερο ἀπὸ τέσσερα ἔτη<sup>62</sup>.

Ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν λίγων διαθέσιμων στοιχείων (ἀποτριβὴ τῆς μασσητικῆς ἐπιφάνειας τῶν προγομφίων καὶ γομφίων, χρόνος συνοστέωσης τῶν ἐπιφύσεων τῶν μακρῶν ὀστῶν αἰγῶν καὶ προβάτων (πίν. 13α-γ, στ-ζ, 14α-γ, ε-στ), ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὸν Ἄγ. Γεώργιο, προκύπτει ὅτι στὴ 'θεότητα' προσφέρονταν,

ΥΜ ΙΒ: 2.02%, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ: 3.33%, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ: 1.60%, ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ: 1.22%, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ: 6.50%, ΥΜ ΙΑ: 3.93%

57. Βλ. σημ. 45-48.

58. Στὴν Τίρυνθα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὑποπεριόδων τῆς ΥΕ ΙΙΙ τὸ ποσοστὸ τῶν θραυσμάτων τῶν ὀστῶν τῶν βοοειδῶν κυμαίνεται ἀπὸ 26.4-41.2% (von den Driesch and Boessneck 1990, 93).

59. Ἡ ποσοστιαία κατανομὴ τῶν θραυσμάτων τῶν ὀστῶν τῶν βοοειδῶν ἀνὰ χρονολογικὴ ομάδα εἶναι: ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι: 5.03% καὶ ΥΜ Ι: 7.69%.

60. Βλ. προηγούμενες ὑποσημειώσεις (46-49). Πρέπει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐκτιμήσεις αὐτὲς ἔχουν κατὰ κανόνα βασιστεῖ σὲ μι-

κροῦ μεγέθους ὀστεολογικὰ δείγματα.

61. Τζαχίλη 1997, 38-41· Grieg and Warren 1974, 13. Οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν ὅτι, ἤδη ἀπὸ τὴν ΠΜ περίοδο, στὴ δυτικὴ Κρήτη οἱ ἡλικίες θανάτου προβάτων καὶ αἰγῶν κυμαίνονταν μεταξύ 2 καὶ 5 ἐτῶν.

62. Στὴν Τίρυνθα τὸ 44.3% σφαγιάστηκε μεταξύ 2-4 ἐτῶν καὶ τὸ 20.6% ἐπιβίωσε πέρα ἀπὸ τὰ 4 ἔτη (von den Driesch and Boessneck 1990, 97). Ὁ Reese, βασιζόμενος στὰ δεδομένα τῶν Sloan καὶ Duncan, ὑπολόγισε γιὰ τὶς αἴγες καὶ τὰ πρόβατα ὅτι στὶς φάσεις ΜΕ Ι-ΙΙ, ΥΕ Ι-ΙΙ καὶ ΥΕ ΙΙΙ τὸ 60% 76.5% καὶ τὸ 45.5% τῶν τῶν ζώων ἀντίστοιχα ἐπιβίωσε γιὰ πάνω ἀπὸ 4 ἔτη (Reese 1995, 162· Sloan and Duncan 1978, 67).

ἐκτὸς ἐξαιρέσεων, ζῶα νεώτερα τῶν δύο ἐτῶν. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ὅσες ἀνασκαφικὲς ἐνόητες περιεῖχαν κατάλοιπα ζῶων ἄνω τῶν δύο ἐτῶν, τὸ ποσοστὸ τῶν ἐνήλικων ζῶων κυμαίνονταν μεταξύ 10-30%. Ἦταν δηλαδὴ λιγότερα ἀπὸ τὸ 1/3. Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν αὐτὴ ἢ προτίμηση ἀντικατοπτρίζει τὴν οἰκονομία τῶν Κυθήρων ὅπου ἡ διαχείριση τοῦ ζωικοῦ πλοῦτου θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἀντίστοιχη μὲ τὴν οἰκονομία τῶν λιγότερο σημαντικῶν μινωικῶν κέντρων ἢ ὀρεινῶν οἰκισμῶν<sup>63</sup> ἢ πρόκειται γιὰ ἐπιλογή τῶν προσκυνητῶν νὰ προσφέρουν νεαρὰ ζῶα στὸ ἦ στα Ἱερά Κορυφῆς<sup>64</sup>.

Οἱ ἡλικίες θανάτου τῶν χοίρων<sup>65</sup> καὶ τῶν βοοειδῶν δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερες ἀποκλίσεις ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἡλικία θνησιμότητας ἀπὸ τὶς ἐπικρατοῦσες συνθήκες διαχείρισης τοῦ ζωικοῦ κεφαλαίου στοὺς ἀγροτικούς οἰκισμοὺς ἢ τὰ ἀστικά κέντρα τοῦ ΝΑ. Αἰγαίου. Στὸν Ἄγ. Γεώργιο τὸ 36% τῶν χοίρων θανατώθηκε μετὰ τὴν ἡλικία τῶν τριάμισι ἕως τεσσάρων ἐτῶν ἐνῶ τὰ τμήματα τῶν βοοειδῶν ποὺ βρέθηκαν προέρχονταν ὅλα ἀπὸ ἐνήλικα ζῶα.

63. Εἶναι πιθανὸν κάποιοι οἰκισμοὶ νὰ συνέχιζαν τὴ μορφή τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων ὅπως αὐτὴ εἶχε ἐδραιωθεῖ ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια (βλ. μελέτες γιὰ τὴν Κνωσὸ ὅπου τὸ 80%-90% τῶν ζῶων θανατώνονταν πρὶν φτάσουν στὸ 3 ἔτος; Jarman and Jarman 1968), πρακτικὴ ποὺ ἐντοπίστηκε στὴν πόλη Κομμὸς ὅπου τὸ 24.2% ἦταν πάνω ἀπὸ 2.5-3 ἔτη καὶ στὰ Βροντά, θέση στὴν ὁποία μόνο τὸ 1/3 τῶν καπρινῶν ξεπερνοῦσε τὰ 2 ἔτη (Reese 1995, 170; Snyder and Klipper 1991, 292).

Ἐνδέχεται, ὀρισμένοι οἰκισμοὶ νὰ ἐστίαζαν περισσότερο στὴν παραγωγή κρέατος καὶ λιγότερο στὴ συλλογὴ ἐρίου ἢ καὶ γιδότριχας ποὺ συγκεντρώνονταν ἀπὸ τὰ ἀνακτορικά κέντρα μὲ στόχο τὴν ἀναδιανομὴ ὡς πρωτογενὴ ἢ τελικὰ προϊόντα. Ἡ πρόσφατη ἑλληνικὴ παραγωγή εἶχε ἀντίστοιχο προσανατολισμὸ (85% τῶν ἀμνῶν καὶ ἐριφίων θανατώνονταν σὲ ἡλικία μικρότερη τοῦ 1 ἔτους; Reese 1995, 170; Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδας 1980).

64. Ἄν καὶ πολλὰ ζῶα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς φέρουν τὴ νεογιλὴ ὀδοντοφυΐα καὶ οἱ ἐπιφύσεις σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μαρτυροῦν ἡλικία μικρότερη τῶν 6 καὶ 12 μηνῶν, φαίνεται ὅτι τὰ δεδομένα αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ κοντὰ στὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Σύμης Βιάννου. Στὸ Ἱερὸ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Δίκης τὰ 2/3 τῶν μικρῶν κρε-

σφόρων εἶχαν θυσιασθεῖ ὅταν ἦταν στὴν ἡλικία τῶν 1.5-2 ἐτῶν καὶ τὸ 1/3 ὅταν εἶχε πλήρως ἐνηλικιωθεῖ (4-12 ἔτη) (Nobis 1988, 42-47). Ἐν τούτοις, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὸ Ἱερὸ τῆς Σύμης τὰ κατάλοιπα καλύπτουν ἓνα εὐρύτερο χρονολογικὸ φάσμα.

65. Συνήθως οἱ χοῖροι, ἐπειδὴ εἶναι καθαρῶς κρεατοπαραγωγικὰ ζῶα, σφαγιάζονταν πρὶν τὴν ἡλικία τῶν 2.5 ἐτῶν.

Γιὰ παράδειγμα οἱ χοῖροι στὴν πόλη-λιμάνι Κομμὸς, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν μινωικῶν χρόνων, σφαγιάζονταν βαθμιαία: 15.4% πρὶν φτάσουν στὸν πρῶτο χρόνο, τὰ περισσότερα (46.1%) πρὶν κλείσουν τὰ 2.5 χρόνια καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἕως τὸν τρίτο χρόνο ἀπὸ τὴ γέννησίν τους (Reese 1995, 179).

Στὸ Ἄκρωτήρι τῆς Θήρας στὴν ΥΚ I περίοδο ἡ πλειονότητα τῶν ζῶων ἦταν 2 ἐτῶν περίπου. Λίγα κάλυπταν τὸ φάσμα 3 ἕως 3.5 ἔτη (Gamble 1978, 746-750).

Στὴν Τίρυνθα τὸ 68% τῶν ὀστῶν προέρχονταν ἀπὸ χοίρους κάτω τῶν 2 ἐτῶν (von den Driesch and Boessneck 1990, 93-107).

Τέλος στὰ Νιχώρια, ἀνεξαρτήτως περιόδου, τῆς Βυζαντινῆς συμπεριλαμβανομένης, μόνο τὸ 5% τῶν ὀστῶν, στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἡλικία, ἦταν ἄνω τῶν 3 ἐτῶν (Sloan and Duncan 1978, 62-67).



### Στοιχεία για τη μορφολογία τῶν τεσσάρων οικόσιτων ζώων

Ἡ ἀποσπασματικὴ διατήρηση τῶν ὀστῶν δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ ὕψος στὸ ἀκρώμιο τῶν οικόσιτων θηλαστικῶν (βιομετρία, πίν. 17α-γ). Μὲ βάση τις διαστάσεις τῶν ὀστῶν, σὲ ὅσους ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες γιὰ σύγκριση οἰκισμοὺς<sup>66</sup> παρατίθενται στοιχεῖα βιομετρίας, φαίνεται ὅτι στὸν Ἄγ. Γεώργιο τὰ πρόβατα ἦταν μάλλον μικρότερα σὲ μέγεθος ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς πεδινῆς Πελοποννήσου<sup>67</sup> καὶ ἐνδεχομένως παραπλήσιου μεγέθους μὲ αὐτὰ πού ἔβροσκαν στὴν ὄρεινὴ χώρα<sup>68</sup>. Οἱ αἴγες ἦταν ἴσως παραπλήσιων διαστάσεων μὲ ἐκείνων τῆς Πελοποννήσου ἐνῶ γιὰ τὸν χοῖρο τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ μιὰ ἐμπεριστατωμένη τεκμηρίωση.

Σκύλος (πίν. 2α). Ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τρία ὀστά, πού προέρχονται ἀπὸ τις ἀδιατάρακτες ἀποθέσεις καὶ τις χρονολογικὲς ἐνόητες MM IA-ΥM IB.

Ζῶα τῆς οἰκογένειας τῶν Ἐλαφιδῶν δὲν ἐντοπίσθηκαν<sup>69</sup>.

Λαγόμορφα (πίν. 2α-δ, 3στ, 4γ, 5-8στ, 9ε, 10στ, 12στ, 17δ). Σὲ ὅλες τις μινωικὲς καὶ μυκηναϊκὲς θέσεις, πού μέχρι σήμερα ἔχουν δημοσιευθεῖ, ἀπὸ τὴν τάξη τῶν λαγόμορφων καὶ τὴν οἰκογένεια τῶν λεποριδῶν ἀναφέρεται τὸ εἶδος *Lepus europaeus/Lepus capensis*, λαγός. Στὸ ὑλικὸ ὅμως τοῦ Ἄγ. Γεωργίου διακρίναμε καὶ λαγὸ καὶ κουνέλι<sup>70</sup>. Φαίνεται, ὅμως ὅτι τὸ κουνέλι προερχόταν ἀπὸ τις διαταραγμένους ἐπιχώσεις μὲ μεγάλο ποσοστὸ μεταβυζαντινῆς κεραμικῆς.

Συνολικά, 55 ὀστὰ λαγομόρφων προέρχονται ἀπὸ τις ἀδιατάρακτες ἀποθέσεις καὶ 16 ἀπὸ τις ἀποθέσεις μὲ διαταραγμένη στρωματογραφία ἀλλὰ μὲ σημαντικὴ ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς. Τὰ στρώματα μὲ μινωικὴ-μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ ἔδωσαν 56 ὀστά.

66. Σὲ πολὺ λίγες δημοσιεύσεις παρατίθενται ἀντίστοιχα στοιχεῖα βιομετρίας. Φρονοῦμε ὅμως, ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις πού οἱ συγκρίσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν, ἀπὸ ὅλες τις ἀνασκαφὲς δημιουργεῖται βαθμιαῖα μιὰ βάση δεδομένων.

67. Λέρνα στὴν Ἀργολίδα, Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Gejvall 1969, 75-79).

68. Περιοχὴ Καλαβρύτων, σπήλαιο Λιμνῶν (Τρανταλίδου 1997, 428-430).

69. Ἄξιζι ὅμως νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι σημειώνονται στὴν πλειστοκαινικὴ πανίδα τῆς νήσου (Θεοδωρόπουλος 1973, 29 μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ταυτόχρονα φαίνεται ὅτι συγκαταλέγονται στὰ ζωόμορφα εἰδῶλια πού ἀνατέθηκαν σὲ τοῦτο τὸ ἔργο τῶν Κυθήρων (Μπάνου, *Κύθηρα* 2, 270-299) καθὼς διαβιοῦσαν σὲ ὅλη τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη.

70. Τὸ γένος *Oryctolagus* (*Oryctolagus lacosti* Pomel, 1853) ἔχει ἐντοπιστεῖ σὲ πλειοκαινικὴ πανίδα στὴν Ἑλλάδα (Ἀθανασίου 1998, 308-312).

Ἐπιπλέον, στὴν πανίδα τῶν θέσεων τῆς παλαιολιθικῆς φαίνεται ὅτι συναντᾶται μόνο τὸ γένος *Lepus*. Τὸ *Oryctolagus cuniculus* θεωρεῖται εἶδος, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ Μαρόκο καὶ τὴν Ἰβηρικὴ χερσόνησο διαδόθηκε στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη (Sloan and Duncan 1978, 70). Σήμερα ἀγριοκύνελα ὑπάρχουν σὲ ἄγρια κατάσταση στὰ νησιά Κῶς, Σίκινος (Καρδιώτισσα), Πάρος (Ἑβραϊόκαστρο), Δία καὶ Θοδωροῦ Κρήτης (Ὀντριας 1967, 15). Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν εἰδῶν βασιστήκαμε στὸ σχῆμα τῆς μασητικῆς ἐπιφάνειας τοῦ P2, στὸ ὄλικό μῆκος γομφίων-προγομφίων καὶ σὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ μετακρανικοῦ σκελετοῦ. Ἄλλωστε τὸ κρανίον δὲν διασώζονταν.



Τὰ ὀστὰ λαγομόρφων τῆς μινωικῆς περιόδου προέρχονται ἀπὸ 9 τουλάχιστον ζῶα, τῶν διαταραγμένων στρώσεων μὲ τὴν ὑψηλὴ ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς ἀπὸ ἓνα ζῶο καὶ τῶν μινωικῶν-μεταβυζαντινῶν ὁμάδων ἀπὸ 4 ζῶα.

*Ἴκτιδες*: Παρὰ τὴν εὐρεία κατανομὴ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Ἴκτιδῶν (νυφίτσα, κουνάβια, ἀσβός, βίδρα) στὸν ἑλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο<sup>71</sup> καὶ τὴ βεβαιωμένη ποικίλη χρησιμοποίησή τους (θηρευτὲς τῶν μικρῶν τρωκτικῶν, συμπλήρωμα διατροφῆς, πρώτη βιοτεχνικὴ ὕλη στὴν ἔνδυση<sup>72</sup>) ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ, ἡ παρουσία τῶν μικρῶν αὐτῶν σαρκοφάγων ζῶων στὰ ἀνασκαφικὰ κατάλοιπα τῶν οἰκισμῶν εἶναι σχετικὰ περιορισμένη<sup>73</sup>.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο, σὲ στρώματα ἀνάμεικτα στὰ ὁποῖα ἡ μεταβυζαντινὴ κεραμικὴ εἶναι πάνω ἀπὸ 50% (πίν. 2δ), βρέθηκε τὸ κάτω τμήμα βραχίονα ἐνηλίκου ζώου, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ τὴ μορφολογία καὶ τὸ μέγεθός του προέρχεται τὸ εἶδος *Martes foina*<sup>74</sup>.

Τὸ πετροκούναβο (*Martes foina Erxleben*, 1977), ποὺ φαίνεται ὅτι μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἔχει εὐρεία ἐξάπλωση στὰ νησιὰ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τῶν Κυθῆρων συμπεριλαμβανομένων<sup>75</sup>. Κουνάβια ἔχουν ἐντοπισθεῖ σὲ 14 οἰκισμοὺς τῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, στὶς ὁποῖες συγκαταλέγονται ἡ Λέρνα καὶ ἡ Τίρυνθα στὴν Πελοπόννησο, ἡ Κνωσός, τὰ Μάλια καὶ ἡ Ἄγ. Τριάδα στὴν Κρήτη. Ἡ πλειονότητα τῶν δεδομένων προέρχεται ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ<sup>76</sup>.

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο ὅμως δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ συσχετίζει τὴν παρουσία τοῦ κουναβιοῦ μὲ θηράματα σὲ οἰανδήποτε ἐποχὴ ἢ προσφορὲς (ζώου ἢ τμήματός του π.χ. γούνα) στὸ ἱερό. Συγκρατοῦμε ὡστόσο στὴ μνήμη μας ὅτι κάποια εἰδώλια ποὺ οἱ πιστοὶ ἀφιέρωναν στὰ Ἱερὰ Κορυφῆς ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ ὡς νυφίτσες, ὅτι ὀστὰ κουναβιοῦ καταγράφηκαν στὸ Ὑστεροελλαδικὸ IIIB Ἱερὸ τῆς Φυλα-

71. Οἱ Ἴκτιδες (Mustelidae) εἰσήχθησαν στὰ νησιὰ τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὶς ἠπειρωτικὲς ἀκτὲς (Masseti 1995a, 25-28· 1995b· Ragni et alii 1999).

72. Ἡ παρουσία ἀβαθῶν παράλληλων ἐντομῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ ἴχνη ἐκδορᾶς καὶ τεμαχισμοῦ συνηγορεῖ στὶς παραπάνω ἐρμηνεῖες. Παραδείγματα βρίσκονται στὴ διάθεσή μας ἀπὸ ἑλληνικὲς θέσεις, περισσότερα στοιχεῖα ὅμως ἔχουμε ἀπὸ τὴ Β. Εὐρώπη ὅπου ἀφθονοῦν τὰ φυλλοβόλα δάση καὶ ἡ ἀντίστοιχη πανίδα (Richter 2005, 1226-1227).

73. Τὰ ποσοστὰ εἶναι μάλλον ἀναμενόμενα καὶ ἀπὸ τὴν κατανομὴ τους στὴ φύση καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀπορρίμματα, ποὺ ἀνασύρουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς εἶναι κατὰ κύριο λόγο

διατροφικὰ καὶ σπανιότερα βιοτεχνικὰ κατάλοιπα. Συγκέντρωση τῶν ζωολογικῶν δεδομένων ποὺ ἀφοροῦν σὲ σαρκοφάγα, μὴ οἰκόσιτα, θηλαστικὰ ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς θέσεις στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἔδωσε ἡ Γιαννουλὶ (2003, 169-192, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

74. Ἐλάχιστο πλάτος διάφυσης: 5.1 χιλ. Μέγιστο μῆκος κάτω ἄκρου: 14.1 χιλ. Τὸ ἐν λόγω θραῦσμα δὲν φέρει ἴχνη ἀπὸ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο.

75. Masseti 1995, 20. Τὰ ἄλλα εἶδη δὲν ἀπαντοῦν, τουλάχιστον σήμερα, στὸ νησί.

76. Yannouli 2003, table 18.3.

κωπής και ὅτι στην κλασική Ἑλλάδα ἡ νυφίτσα συγκαταλεγόταν στὰ ζῶα ποῦ θεωροῦνταν σύμβολα τῆς γονιμότητας<sup>77</sup>.

## Β. ΠΤΗΝΑ

Στὴ μινωική καὶ κυκλαδική τέχνη τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (τοιχογραφίες, πήλινα καὶ λίθινα ἀγγεῖα, σφραγιδόλιθοι) τὰ εἰκονιζόμενα πτηνὰ εἶναι: τὰ χελιδόνι τῶν ἀγρῶν (*Hirundo rustica* L., 1758), πρασινοκέφαλη πάπια (*Anas platyrhynchos* L., 1758), ἀγριοπερίστερο (*Columba livia* Gmelin, 1789), τσαλαπετεινός (*Urupa erops* L. 1758), νησιωτικὴ πέρδικα (*Alectoris chukar* J.E. Gray 1830), βουνοπέρδικα ἢ πετροπέρδικα (*Alectoris graeca* Meisner 1804), κοκκινομύτα καλιακούδα (*Pyrrhocorax pyrrhocorax* L., 1758) καὶ κοῦκος (*Cunulus canorus* L., 1758)<sup>78</sup>. Ὑπάρχουν ἀπεικονίσεις καὶ κάποιων ἄλλων πτηνῶν (χῆνες, κορμοράνοι, πετεινός (:)) (εἰκ. 1), οἱ ὁποῖες εἶναι λιγότερο εὐανάγνωστες<sup>79</sup>. Ὅπως δὴ ποτε, συνολικὰ ἀποτελοῦν μικρὸ ἀριθμὸ σὲ σχέση μὲ τὰ 415 εἶδη ἄγριων φτερωτῶν, ποῦ ἀπαντοῦν στὴν ἑλληνικὴ ὀρνιθολογικὴ βιβλιογραφία<sup>80</sup>.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀνάγλυφη/ἐγχάρακτη ἀπεικόνιση τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, στὰ Ἱερά Κορυφῆς, μεταξύ τῶν ἀφιερωμάτων τῶν πιστῶν, ὑπῆρχαν

77. Watrous 1996, 87. Πὰ τὴν τελευταία ἐνδειξὴ βασιζέται στὸ O. Keller, Die antique Tierwelt, I (Leipzig 1909).

78. Vickery 1936, 66-69· Masseti 1997· Pollard 1977, 141-148. Πὰ τὴ διωνυμικὴ ἀπόδοση στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα: Muhle 1844· Bikelas 1879· ἀλλὰ κυρίως Κανέλλης and Bauer 1973· Ὀντριας 1993· Ἀπαλόδημος 1993.

79. Μία ἀπὸ αὐτὲς εἶναι πάνω σε ἓνα MM σφραγιδόλιθο ἀπὸ στεατίτη, ποῦ ὁ Evans ἀναγνώρισε ὡς κόκορα (Evans 1895, [342] 73, fig. 65). Στὴ μία πλευρὰ τοῦ σφραγιδόλιθου ἀπεικονίζονται δύο αἰγαῖροι καὶ στὴν ἄλλη «apparently a cock and a uncertain object. This is the earliest evidence of the cock...» (εἰκ. 1). Φαίνεται πράγματι ὅτι ὑπάρχει πτηνὸ μὲ λοφίο. Ἡ παρατήρηση ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τοὺς Vickery (1936, 68) καὶ Reese (1995, 201).

80. Στὴν περιοχὴ τοῦ Ταυῆγτου στὰ ἀναπαραγόμενα εἶδη περιλαμβάνονται τὰ ἀρπακτικὰ σφηκιάρης, φιδαιετός καὶ χρυσαετός, στὴ νότια Μάνη καὶ τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρο ὁ σπιζαετός, ὁ πετρίτης, ὁ μπουῦφος, ἐνῶ τὸν χειμῶνα

ἐμφανίζεται ὁ βασιλαετός. Τὸ ἀκρωτήριο Ταίναρο ἀποτελεῖ χῶρο ἀνάπαυσης γιὰ τὰ ἀποδημητικὰ πτηνὰ.

Σημαντικὴ περιοχὴ γιὰ τὰ ἀρπακτικὰ φιδαιετός, σπιζαετός, πετρίτης, μπουῦφος (καὶ τὸ καλοκαίρι μαυροπετρίτης) εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Μονεμβασιᾶς καὶ τὰ γυμνὰ καὶ ἀραιὰ δασωμένα βουνὰ Γιδοβούνη, Χιονοβούνη, Γαῖδουροβούνη, Κορακιά, Καλογεροβούνη καὶ Κουλοχέρα.

Τὸ δέλτα τοῦ Εὐρώτα εἶναι σημαντικὸς σταθμὸς γιὰ τὰ διερχόμενα εἶδη ὅπως ὁ κρυπτοτσικνιάς, ὁ λευκοτσικνιάς, ἡ χαλκόκοτα καὶ κάποια ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα ἀρπακτικὰ (Ἑλληνικὴ Ὀρνιθολογικὴ Ἐταιρεία 1994, 171-175, 264). Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ εἶδη δὲν φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ στὸ ἀνασκαμμένο ὀστεολογικὸ ὑλικὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀλλὰ καὶ κανένα συλλεγὲν ὀστεολογικὸ κατάλοιπο δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὶς συσσωρεύσεις ποῦ κάνουν τὰ ἀρπακτικὰ στὶς γύρω ἀπὸ τὶς φωλιές τους περιοχές (ἐμπειρία ἀπὸ τὴν Κορσική: Robert and Vigne 2002).

καὶ εἰδώλια πτηνῶν<sup>81</sup>. Τὰ πτηνὰ ἦταν ἐπακόλουθο τῆς συσχέτισης τῶν πτηνῶν μετὰ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θεότητος, παράδοση ποὺ ὁ πυρήνας τῆς συνεχίστηκε καὶ στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα<sup>82</sup>. Πλουσιότερες σὲ ζωολογικὰ δεδομένα εἶναι οἱ φιλολογικὲς πηγὲς τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου αἰώνα π.Χ. (τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη καὶ τὰ κείμενα τοῦ Ἡσιόδου)<sup>83</sup>, οἱ ὁποῖες περιέχουν τὰ προηγούμενα εἶδη πλὴν τοῦ πετεινοῦ καὶ περισσότερα ἀρπακτικά (θηρευτές).

Στὸν Ἅγιο Γεώργιο καταγράφηκαν 92 ὄστὰ πτηνῶν (πίν. 2α-δ, εἰκ. 4α,β), ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἀνασκαφικῶν ἐνοτήτων. Ἀποτελοῦν τὸ 1.95% τοῦ συνόλου τῶν ὀστεολογικῶν καταλοίπων, ποὺ συλλέχθηκαν στὸν λόφο. 29.34% ἀπὸ τὰ ὄστὰ τῶν πτηνῶν προέρχονται ἀπὸ τὴν MM III-ΥΜ IB χρονολογικὴ ἐνότητα ('ἀδιατάρακτες' στρώσεις). Τὰ ὑπόλοιπα ὄστὰ ἔχουν μεγαλύτερη διασπορά. Γενικὰ 55 ὄστὰ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀδιατάρακτες ἀποθέσεις, 11 ἀπὸ τὶς διαταγμένες στρώσεις με σημαντικὴ ποσότητα μινωικῆς κεραμικῆς καὶ 11 ἀπὸ ἀνασκαφικὲς ἐνότητες, ποὺ παρεῖχαν κυρίως μεταβυζαντινὴ κεραμική.

### Σημαντικότερες παρατηρήσεις

1. Δὲν ἐντοπίστηκε κανένα μεγάλο ἀρπακτικό. Ἀπουσίαζαν δηλαδὴ ἡμερόβια πτηνὰ τῆς τάξης τῶν αἰτόμορφων, καὶ τῶν ἱερακόμορφων, δὲν διαπιστώθηκε ἡ ὑπάρξη νυκτόβιων ἀρπακτικῶν (πτηνὰ τῆς τάξης τῶν γλαυκόμορφων) καὶ γενικὰ πτηνῶν μετὰ μήκος πάνω ἀπὸ 50 ἐκ. Παρὰ τὴ γειτνίαση μετὰ τὴ θάλασσα δὲν ὑπῆρχαν γλάροι καὶ γενικότερα θαλασσοπούλια ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἓνα μικρὸ θραῦσμα ἐπιμήκους ὄστοῦ.

2. Πέρδικες καὶ περιστέρια. Μετὰ σχετικὴ ἀσφάλεια προσδιορίστηκαν τρία εἶδη (76% τοῦ συνόλου τῶν ὀστέων τῶν πτηνῶν, πίν. 15α-γ). Δύο ἀπὸ αὐτὰ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ

81. Jones 1999.

82. Watrous 1996, 84. Πτηνόμορφα ρυτὰ προέρχονται ἀπὸ οἰκισμοὺς καὶ τάφους τῆς ἰδίας ἐποχῆς (Watrous 1995, XLVII-XLVIII).

83. Groshans, Prodromus, 1839· Groshans 1846 (δεύτερη ἔκδοση μετὰ τὸ σύνολο τοῦ προηγούμενου κειμένου, μεταφρασμένο στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα)· Βουλτσιάδου καὶ Τατόλας 2005 (μετὰ νεότερη βιβλιογραφία).

Στὰ κείμενα τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται τὰ παρακάτω πτηνὰ: ἀηδῶν, αἰγυπιός (γυπαετός), αἰετός/μόρφνος/περκνός (αἰετός), ἄρπη (γεράκι), γέρανος (σταχτογερανός), γλαῦξ, γύψ, ἐρωδιός (νυχτοκόρακας), κίρκος/ἴριξ (πετρίτης), κίχλη (τσιχλά), κόκκυξ (κοῦκος), κόραξ,

κολοῖός (κάργα), κορώνη (κουρούνα), κορώνη εἰναλίη (μαυρόγλαρο), κύκνος, λάρος (γλάρος), πέλεια (ἀγριοπερίστερο), σκῶψ (γκιώνης), στρουθός (σπουργίτης), φάσσα, φήνη (θαλασσαετός), χελιδόν, χήν (χήνα), ψὰρ/ψήρ (ψαρόνι).

Τὰ στοιχεῖα, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς αὐξάνονται μετὰ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, γιατί οἱ μεταναστεύσεις καὶ τὸ κελάηδημα τῶν πτηνῶν σχετίστηκαν μετὰ τὶς ἐποχὲς τοῦ ἔτους καὶ τὶς γεωργικὲς ἐργασίαι, τὴ μεταφορὰ μηνυμάτων ἀπὸ τοὺς θεοὺς, τὴν ὀρνιθομαντεία. Πτηνὰ ἐκτρέφονταν στοὺς ἱεροὺς περιβόλους καὶ κάποια θυσιάζονταν στοὺς ναοὺς (Thompson 1936, 33-34· Pollard 1977, 141-148· Bodson 1978, 94-95).

τὴν εἰκονογραφία καὶ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες, ποὺ ἀναφέραμε. Πρόκειται γιὰ τὴν πετροπέρδικα -9 ὁστὰ- καὶ τὸ ἀγριοπερίστερο -11 ὁστὰ (πίν. 15α). Ἡ πετροπέρδικα (τάξη Ὀρνιθόμορφα, οἰκογένεια Φασιανίδες), σπουδαῖο θήραμα, εἶναι ἓνα πτηνό, ποὺ φτάνει σὲ μῆκος τὰ 33 ἐκ. μὲ γκριζοκάστανο τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματός του καὶ πολλὲς λεπτὲς ραβδώσεις στὰ πλευρά.

Τὸ ἀγριοπερίστερο (τάξη Περιστερόμορφα, οἰκογένεια Περιστερίδες), εἶναι ἐπιδημητικὸ πουλὶ τοῦ ἰδίου μεγέθους μὲ τὴν πετροπέρδικα. Φωλιάζει σὲ σχισμὲς καὶ κοιλώματα βράχων, ἔχει λευκὸ οὐροπύγιο, δύο πλατιῆς μαῦρες ραβδώσεις στὶς φτεροῦγες, γκριζογάλαζο πτέρωμα, πράσινες καὶ μενεξεδέγιες ἀνταύγειες στὰ πλάγια τοῦ λαιμοῦ. Τόσο ἡ βουνίσια πέρδικα ὅσο καὶ τὸ περιστέρι ἀπαντοῦν στὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ<sup>84</sup> μεταξὺ τῶν ὁποίων στὴ Λέρνα (ΠΕ III, ΜΕ, ΥΕ III)<sup>85</sup>, τὴν Τίρυνθα (ΜΕ, ΥΕ IIIΒ, ΥΕ IIIΓ)<sup>86</sup> καὶ τὸν Κομμό (ΜΜ II ἕως ΥΜ IIIΒ)<sup>87</sup>.

3. Ὅσα θραύσματα ὁστῶν δὲν ἔγινε δυνατὸν νὰ προσδιοριστοῦν προέρχονταν ἀπὸ *μικρότερα πτηνά, μεγέθους 15-20 ἐκ* περίπου<sup>88</sup>.

4. *Ὀρνιθες*. Τὰ περισσότερα ὁστὰ (50 θραύσματα) εἶναι κατάλοιπα ἑνὸς μεγαλύτερου εἴδους, τῆς οἰκόσιτης ὄρνιθας (πίν. 15β-γ). Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά:

I. Δύο ὁστὰ ἔφεραν ἴχνη τεμαχισμοῦ (διαμελισμοῦ) τῆς ὄρνιθας.

II. Σὲ δύο ταρσομετατάρσια προσδιορίστηκε τὸ φύλο μὲ τὴ μέθοδο τῆς παρουσίας -ἀπουσίας πλήκτρο<sup>89</sup> (πίν. 16), ποὺ θεωρεῖται γνώρισμα ἀρσενικοῦ πτηνοῦ, μολοντί ὑπάρχουν συχνὰ ἀποκλίσεις ὅταν στὰ θηλυκὰ ἐμφανίζονται ὁρμονικὲς διαταραχές<sup>90</sup>. Σὲ ἄλλα δύο θραύσματα μηριαίου τῆς ΜΜ IIIΒ-ΥΜ I, ἀναγνωρίζεται,

84. Στὴν πραγματικότητα τὰ διάφορα εἶδη (*A. chukar*, *A. graeca*, *C. livia*, *C. palumbus*, *Streptopelia turtur* L., 1758) τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἀνατολικῶ-μεσογειακοῦ χώρου, ἀνάλογα μὲ τὸν ἰδιαίτερο βióτοπο κάθε θέσης ἀπαντοῦν ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (π.χ. σπηλιὰ τοῦ Κίτσου στὴν Ἀττική; Mouger-Chauviré 1981) σὲ ἄρκετὰ ἀνασκαφικὰ σύνολα.

Πέρδικες καὶ περιστέρια ἀναφέρονται πάντα ὡς ἐδώδιμα (Pollard 1977, 104-109).

85. Gejvall 1969, 47-49.

86. von den Driesch and Boessneck 1990, 115.

87. Reese et alii 1995, 194-200.

88. Μεταξὺ τῶν καταλοίπων, κατὰ πάσα πιθανότητα, ὑπάρχουν ὁστὰ ἀπὸ τὴν τάξη τῶν Στρουθιόμορφων (οἰκογένειες Στρουθιδῶν (*Passer domesticus*) καὶ Ψαριδῶν (*Sturnus vulgaris*).

89. Στὸ ὀπίσθιο ἄκρο τῶν ἀρσενικῶν πτηνῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 4 δάκτυλα, φέρει ἓνα εἶδος

μεγάλου ὁστέινου νυχιοῦ, τὸ πλήκτρο -ἀναφέρεται καὶ στὸ Λεξικὸ τοῦ Ἡσύχιου-, ποὺ βρίσκεται λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ πίσω δάκτυλο ἐπὶ τοῦ ταρσομεταταρσικοῦ ὁστοῦ, καὶ τὸ ὁποῖο ὁ πετεινὸς τὸ χρησιμοποιεῖ, ὅταν ἐπιτίθεται. Στὰ νεαρὰ ἀρσενικὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει τὸ σημάδι ἑναρξῆς δημιουργίας τοῦ πλήκτρο.

90. Σὲ γενικὲς γραμμὲς δὲν ὑπάρχει πλήκτρο στὰ θηλυκὰ. Ὡστόσο, στὶς κότες μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ πλήκτρο σὲ ὅσες βρίσκονται στὸ τέλος τῆς λειτουργίας τοῦ ἀναπαραγωγικοῦ τους κύκλου, σὲ ἐκεῖνες ποὺ δὲν γεννοῦν αὐγὰ καὶ σὲ ἐκεῖνες ποὺ γεννοῦν σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα. Γιὰ τοῦτο τὸν λόγο οἱ βιολόγοι σὲ πρόσφατες μελέτες συνυπολόγισαν τὴν ἐποχικὴ ἐναπόθεση ἀσβεστίου στὴ μυελικὴ κοιλότητα τῶν μακρῶν ὁστῶν (ὠλένη, μηρός, ταρσοκνήμη) τῆς πουλάδας, τὸ ὁποῖο θὰ χρησιμοποιήσει

μέ κάθε έπιφύλαξη, μακροσκοπικά<sup>91</sup> ή έναπόθεση άσβεστίου στη μυελική κοιλότητα, δείγμα ύπαρξης ώοτόκων όρνίθων. Άν λάβουμε υπόψη ότι στη δυτική Εύρώπη οί έλευθέρας βοσκής όρνιθες δέν γεννοϋν αύγά τὸ θέρος (μεγάλη ζέστη) καὶ τὸν χειμῶνα (πολὺ κρύο), ὅτι ἡ περίοδος ώοτοκίας έμφανίζεται τὴν άνοιξη καὶ ὅτι στὰ ὀστά, ποὺ βρέθηκαν στὸν Άγιο Γεώργιο τὰ τοιχώματα σχεδὸν πάντα ἦταν λεπτά, ἴσως νὰ ἔχουμε μιὰ ένδειξη τῆς περιόδου έλευσης τῶν πιστῶν στὸ βουνό. Μήπως τὰ προσκνήματα γίνονταν τὸ καλοκαίρι;

III. Τὸ τρίτο χαρακτηριστικὸ άφορᾷ στὸ μέγεθος τῆς ὄρνιθας. Υπάρχουν δύο δυσκολίες. Άφενὸς τὸ δείγμα εἶναι μικρὸ γιὰ συγκρίσεις τῶν ὀστῶν μεταξϋ τῶν περιόδων καὶ άφετέρου δέν διέθετα συγκριτικὰ στοιχεῖα βιομετρίας τῆς ἰδίας περιόδου. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεῖ ὅτι τὰ ὀστά, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ στρώματα μετὴν έντονη παρουσία τῆς μεταβυζαντινῆς κεραμικῆς σχετίζονται μετὴν λίγο μεγαλύτερα σὲ μέγεθος άτομα ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ διαφορά έντοπίζεται σὲ 2-3 ὀστά καὶ δέν λαμβάνεται υπόψη ὁ φυλετικὸς διμορφισμός.

Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι τὸ σύνολο τῶν ὀστῶν έντάσσεται στὶς μεγαλύτερες τιμές τῶν διαστάσεων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ οἰκόσιτα πτηνὰ τῆς Αἰγύπτου<sup>92</sup> καὶ τῆς Μικρᾶς Ασίας τῶν 1ου-6ου μ.Χ. αἰῶνων.

κατὰ τὴ διάρκειά τῆς περιόδου, ποὺ γεννᾷ αύγά. Ἡ μορφή αὐτῶν τῶν στιβάδων διαφέρει ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ περιόστου, δέν σχετίζεται μετὴν μηχανικὴ λειτουργία τοῦ ὀστοῦ καὶ λειτουργεῖ μόνο ὡς άποθήκη άσβεστίου. Δημιουργεῖται 7-14 ἡμέρες πρὶν τὴ γέννηση τοῦ πρώτου αύγοῦ καὶ άπορροφᾷται πλήρως 1-3 βδομάδες μετὰ τὸ πέρας τῆς ώοτοκίας (Lentacker and Van Neer, 1996, 488-496).

Αρχαιολογικὰ κατάλοιπα χωρὶς αὐτὲς τὶς στιβάδες τοῦ ὀστίτη ἰστοῦ δέν εἶναι άπαραίτητως ἀπὸ πετεινοϋς. Θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ κότες, οἱ ὁποῖες δέν βρίσκονται σὲ περίοδο παραγωγῆς αύγῶν. Κατὰ τὴ μελέτη τῆς ὀρνιθοπανίδας δύο θέσεων στὴν Αἴγυπτο ἐπὶ τῆς Έρυθρᾶς θάλασσας τῆς Abu Sha'ar (4ος - 6ος αἰ., 55 ὀστά προσδιορισμένα) καὶ Βερενίκης (3ος-6ος μ.Χ. αἰ., 186 ὀστά προσδιορισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα 161 ἦταν οἰκόσιτες κότες) προέκυψε ὅτι οἱ κότες σφαγιαζόνταν στὸ τέλος τῆς έποχῆς τῆς ώοτοκίας, ὅταν ἦταν πολὺ γέριες καὶ λιγότερο παραγωγικές (Lentacker and Van Neer 1996, 494).

Ἡ διττὴ μέθοδος διερεύνησης τοῦ φύλου (παρουσία πλήκτρου καὶ έναπόθεση άσβεστίου στὴ μυελική κοιλότητα) σὲ οἰκόσιτα πτηνὰ έφαρμόστηκε στὰ ὀστά, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν πόλη Sagalassos, 110 χιλ. βορείως τῆς Αττάλειας (Μ. Ασία). Ἐνα μεγάλο δείγμα ἀπὸ τὰ 30000 ὀστά πτηνῶν (1ος-7ος μ.Χ. αἰ.) προέρχονταν ἀπὸ τὴν οἰκόσιτη ὄρνιθα, τὴ νησιωτικὴ πέρδικα καὶ τὸ περιστέρι. Οἱ έρευνητὲς έστίασαν κυρίως στὸ ὑλικὸ μιᾶς έπαυλης τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ άπέδειξαν ὅτι ἡ ύπαρξη τοῦ πλήκτρου δέν εἶναι πάντα τὸ καλύτερο κριτήριό γιὰ τὴν άναγνώριση τῶν άρσενικῶν ζῶων. Τὸ νύχι αὐτὸ άπαντοϋσε καὶ στὰ θηλυκὰ μιᾶς μικρόσωμης ποικιλίας ὄρνιθας (De Cupere et alii 2002, 1587-1797).

91. Οἱ ἱστολογικὲς ἀναλύσεις, ποὺ γίνονται σὲ λεπτὲς τομὲς ὀστῶν προσφέρουν λεπτομερέστερες καὶ ὀρθότερες παρατηρήσεις: Van Neer et alii 2002, 123-134. Ἐχουν γίνεῖ καὶ προσπάθειες έντοπισμοῦ μετὴν άκτινογραφίες (Serjeantson 1998, 27).

92. Ἡ έρευνα στὴν άνατολικὴ έρημο στὴν Αἴγυπτο (έγκατάσταση στὸ ὄρος Claudianus)



5. Τὸ γεγονός ὅτι στὶς *εἰκονογραφικὲς*<sup>93</sup> καὶ *φιλολογικὲς μαρτυρίες* τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες δὲν εἰκονίζεται (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ μία φορὰ) ἢ δὲν ἀναφέρεται ἢ ὑπαρξὴ τῆς ὄρνιθας δυσκόλεψε τὴν ἐρμηνεία τοῦ εὐρήματος.

Ὁ ἀλεκτρυὼν, πτηνὸ μὲ ἀποτροπαϊκὲς ιδιότητες<sup>94</sup>, θεωροῦνταν ὅτι εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Περσία<sup>95</sup> καὶ παρόλο ποὺ εἰκονίζεται στὴν Πρωτοκορινθιακὴ κεραμικὴ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 8ου αἰῶνα<sup>96</sup>, ἐρευνητὲς ζωολόγοι, ἱστορικοὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας μέχρι πρόσφατα πίστευαν ὅτι ἐνσωματώθηκε στὴν

ὑπὸ ρωμαϊοκρατία ἀπέδειξε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ὀστέων τῶν πτηνῶν ἦταν ὄρνιθες μάλλον μικροῦ μεγέθους σὲ ἴδιο ἀριθμὸ ἀρσενικῶν καὶ θηλυκῶν ζώων. Τὰ ὑπόλοιπα εἶδη ἦταν χῆνες, περιστέρια, πέρδικες, κοράκια, πελαργοὶ καὶ μελεαγρίδες τῆς περιοχῆς (Hamilton-Dyer 1997, 326-329). Τὰ μεγέθη τῶν πτηνῶν ἐδῶ σχετίζονται μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

Ἀντίθετα ὅσα κατάλοιπα προέρχονται ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ κατάλυμα Abu Sha'ar καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο λιμάνι τῆς Βερενίκης ἦταν πολὺ μικρότερου μεγέθους (Lentacker and Wim Van Neer 1996, table 2).

Στὴν κλίμακα τῶν ὑψηλότερων τιμῶν τῆς Sagalassos (Bea de Cupere 2001, table 8), ποὺ σὲ κάποιες περιπτώσεις τὴν ξεπερνοῦν εἶναι τὰ ὀστὰ ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς στὰ Κύθηρα.

93. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι οἱ ἐρευνητὲς A. Evans (1895), Glotz (1923), Vickery (1936), Wace (1949, 106), Vermeule (1964, 204 –σὲ σχόλιο γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ εἰκονογραφία λίγο μετὰ τὸ 1400 π.Χ.–) καὶ Shaw (1978, 243) διατύπωσαν τὴν ἄποψη πὼς, οἱ Μινωῖτες καὶ οἱ Μυκηναῖοι γνώριζαν τὴν ὄρνιθα.

Ὁ Hood (1971, 91, 157) ὑποστηρίζει ὅτι, ἀκόμα καὶ ἐὰν ὑπῆρχε τὸ πτηνὸ στὴν Ἑλλάδα τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, θὰ εἶχε ἐκλείψει γιὰ κάμποσο διάστημα, ἕως ὅτου νὰ ἐπανεμφανισθεῖ σὲ μεταγενέστερη περίοδο.

94. Ὁ πετεινός, ἐκτὸς ἀπὸ ἐρωτικὸ σύμβολο, σύμβολο γονιμότητας καὶ υγείας (ἀλεκτρυόνες ἐθύοντο στὸν Ἀσκληπιό: Πλάτων, Φαῖδρος, 66E· Κεραμόπουλλος 1921, 94) καθὼς καὶ δῶρο ἀγάπης (Ἀριστοφάνης, *Ὀρνιθες*, 705-707· Boardman 1975, 215 εἰκονογράφηση στὰ ἐρυθρόμορφα ἀττικά ἀγγεῖα), σχετιζόταν μὲ χθόνιες

ιδιότητες καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ μὲ ταφικὰ ἔθιμα (δῶρο στοὺς νεκρούς, σύμβολο ἀποτρόπαιον). Ὅπως καὶ στὸ πτηνὸ, τὸ αὐτὸ καὶ στὸ πρὸς ἐκκόλαψη αὐγὸ, προσοῖδονται ἀντίστοιχες ιδιότητες ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως τὶς ἡμέρες μας καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἀνευρίσκονται σὲ τάφους (ἀπὸ τὰ πρωιμότερα σχόλια στὴ βιβλιογραφία: Nilsson 1902· Κεραμόπουλλος 1921, 99 ὑποσ. 1).

95. Ἡ ἀναφορὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοφάνη (*Ὀρνιθες* 483, 707, 833· Θηλυκό: ἀλεκτρυάνα: *Νεφέλες* 666). Ὁ Κρατίνος ὀνομάζει τὸ πτηνὸν «περσικὸν ὄρνιν» (Ἀθήναιος 9, 374).

Οἱ περιοχὲς τοῦ Κασμίρ καὶ τῆς κοιλάδας τοῦ Ἰνδοῦ μέχρι τὴν Ἰνδονησία συγκαταλέγονται στὶς περιοχὲς ποὺ ζοῦσαν τὰ εἶδη καὶ οἱ ποικιλίες τῆς ἄγριας ὄρνιθας (Κεραμόπουλλος 1921, 96-97· Zeuner 1963 καὶ οἱ δύο μὲ τὶς σχετικὲς πηγές).

Ὁ Zeuner ὅμως σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Κεραμόπουλλο (ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ πτηνὸν ἀπεικονίζεται σὲ βαβυλωνιακοὺς κυλίνδρους τοῦ 7ου-6ου αἰῶνα) ἐκτιμοῦσε ὅτι ὁ πετεινός εἶχε πλήρως ἐξημερωθεῖ πρὶν τὸ 2000 π.Χ., ὅποτε ἀπαντᾷ καὶ στὴ γλώσσα τῶν Σουμερίων (Zeuner 1963, 443-444). Βαθμιαῖα ἐξαπλώθηκε στὴν Περσία, τὴ Μεσοποταμία καὶ τὴν Αἴγυπτο.

96. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν Κεραμόπουλλο (ὁ ὁποῖος μὲ ἀναφορὰ σὲ δημοσίευση κορινθιακοῦ ἀγγείου, ὅπου ὁ ἀλεκτρυὼν εἶναι ἐπίσημα ἀσπίδος, ἀπὸ τὸν Weickert στὸ *Athen. Mitt.* 1905) θεώρησε ὅτι τὸ ἀγγεῖο δὲν ἦταν παλαιότερο τοῦ 600 π.Χ. (Κεραμόπουλλος, ὅ.π.)



έλληνική ὀρνιθοπανίδα λίγο πρὶν τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.<sup>97</sup>. Γινόταν δηλαδή ἔμμεσος συσχετισμὸς τῆς διάδοσης τοῦ εἴδους μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τοῦ Περσικοῦ κράτους<sup>98</sup>.

Πρέπει, παρόλα αὐτὰ νὰ σημειωθεῖ ὅτι σύμφωνα μὲ νεώτερες ἀρχαιοζωολογικὲς ἔρευνες ὑπάρχουν βεβαιωμένα τεκμήρια τῆς παρουσίας τῆς ὄρνιθας στὴν περιοχὴ τοῦ Εὐφράτη καὶ τοὺς Χετταίους ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετίας<sup>99</sup> ἐνῶ κάποια εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο<sup>100</sup> πιθανολογοῦν τὴν ὑπαρξή του στὰ μέσα τῆς 2ης χιλιετίας (εἰκ. 2). Σὲ ἐκεῖνες τὶς χιλιετίες καὶ τοὺς μετέπειτα αἰῶνες, σὲ

97. Dumbatin 1948· Zeuner 1963, 446· Bodson 1978, 100, μὲ ἀναφορὲς στὴ μελέτη τοῦ Cumont Fr. (1942), «Le coq blanc des Mazdéens et des Pythagoriciens», *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions des Belles-Lettres*, 284-300. Στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία ἀναφέρεται ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς Θέογνι τὸν Μεγαρέα (ἐλεγεϊακὸς ποιητής, 544 π.Χ.) καὶ Ἡρόδοτο (ἱστορικός, 443 π.Χ.) (Κεραμόπουλλος 1921, 97· Thompson 1936, 33-34).

98. Ὁ Κεραμόπουλλος θεώρησε τὴ διάδοση τοῦ πτηνοῦ παλαιότερη τῆς ἐπέκτασης τοῦ κράτους τοῦ Κύρου, δεχόμενος ὅτι Λυδοὶ ἔμποροι ἐκόμισαν καὶ διέδωσαν τὸ ἱερὸ οἰκόσιτο ζῶον (Κεραμόπουλλος 1921, ὅ.π.). Ὁ ἴδιος βρῆκε φλοιοὺς αὐγῶν σὲ μυκηναϊκὸ τάφο τοῦ 14ου αἰῶνα (Κεραμόπουλλος 1921, 98-99· τοῦ ἰδίου 1917, 196) καὶ τοὺς προσδιόρισε ὡς ὠὰ χηνὸς μὲ βάση τὸ πάχος καὶ τὴν καμπυλότητα τοῦ κελύφους.

99. Σὲ σύγχρονες ἔρευνες στὴ Συρία, στὴν κοιλάδα τοῦ Εὐφράτη οἱ θέσεις Sweyhat (2400-2200 π.Χ.) καὶ Tell Hadidi (1900-1350 π.Χ.) ἔδωσαν ὅσα ὄρνιθας, -1-2 στὰ πρῶμα στρώματα, περισσότερα στὰ ὑστερότερα- (Buitenhuis 1983, 140-141· Reese 1995, 202).

Ἀντίστοιχες διαπιστώσεις ἔγιναν καὶ στὸν ἄνω ροῦ τοῦ Εὐφράτη καὶ στὴν Κεντρικὴ Ἀνατολία (Lidar Höyük· Yarikkaya· Korucutere, αὐτοκρατορία τῶν Χετταίων, σημερινὴ Τουρκία). Ἄν καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις τῆς Π.Ε.Χ. θεωρεῖται ὅτι τὰ ὅσα ὄρνιθας ἔχουν παρεισφρήσει, μὲ βεβαιότητα ἀναγνωρίζονται καὶ πληθαίνουν στὴν Υ.Ε.Χ καὶ γενικὰ σὲ στρώματα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1500-1200 π.Χ. (Boessneck and von den Driesch 1974, 109, 112· Mourer-Chauviré

1981, 601· von den Driesch and Boessneck 1990, 114-115· Reese 1995, 202).

100. Στὴν Αἴγυπτο τὸ πτηνὸ *Gallus ferrugineus* σκιαγραφεῖται σὲ δόμο ναοῦ κοντὰ στὶς Θῆβες, ποὺ χρονολογεῖται στὸ Μεσαῖο Βασίλειο (2134-1785 καὶ συγκεκριμένα στὰ 1840 π.Χ.), τὸ κεφάλι του ἐμφανίζεται ὡς διακόσμηση μεταλλικοῦ ἀγγείου, ποὺ προσέφεραν οἱ Κεφτιοὶ σὲ τοιχογραφία τοῦ τάφου Ρεκχμάρα στὶς Θῆβες (περίοδος τοῦ Τούθμωση III (1504-1450 π.Χ.), ἀλλὰ καὶ σὲ ἀσημένια φιάλη τῆς περιόδου τοῦ Σέθη II (1200-1194 π.Χ.). Ἀναφέρεται κατὰ πάσα πιθανότητα σὲ κείμενο τοῦ Τούθμωση III (1504-1450 π.Χ.) ὡς δῶρο, ποὺ δέχτηκε ἀπὸ τὴ Συρία.

Καθοριστικῆς ὅμως σημασίας ἦταν ἡ εὐρεση, ἀνάμεσα σὲ δύο τάφους τῆς κοιλάδας τῶν Βασιλέων, γραπτοῦ ὄστράκου (εἰκ. 2) μὲ πλήρη ἀπεικόνιση τοῦ πτηνοῦ, ποὺ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τοῦ τάφου τοῦ Τουταγχαμῶν πρὶν τὴν 20ῃ δυναστεία τοῦ Νέου Βασιλείου (1567-1085 π.Χ. καὶ εἰδικότερα γύρω στὸ 1350) (Carter 1923, 1· Lowe 1934, Zeuner 1963, 444-445· Thompson 1936, 33-44· Coltherd 1966, 219· Crawford 1984, 301· Janssen and Janssen 1989, 48· von den Driesch and Boessneck 1990, 114-115· Reese 1995, 201 (σύνοψη τῶν δεδομένων)· Germond and Livet 2001, 66). Κατὰ τὸν Zeuner τὸ πτηνὸ στὴ συνέχεια ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ δὲν ἐμφανίζεται παρὰ μὲ τὴν ἔλευση τῶν Ἑλλήνων στὴν Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο.

Ἄν τὰ ὀστεολογικὰ δεδομένα δὲν ἀλλάζουν τὰ μέχρι τώρα στοιχεῖα, ὁ κόκορας στὴν ἐποχὴ ποὺ συζητᾶμε μοιάζει νὰ εἶναι στὴν Αἴγυπτο οἰκόσιτο μὲν, ἀλλὰ ἐξωτικὸ πουλί.

πολλές θρησκεῖες τῆς Μεσογείου ἀποδόθηκε στὴν ὄρνιθα ἱερὸς χαρακτήρας καὶ δὲν ἦταν λίγες οἱ φορές ποὺ τὸ πτηνὸ θυσιαζόταν σὲ ἑλληνικὰ ἱερά<sup>101</sup>.

Γνωρίζοντας τὰ φιλολογικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ δεδομένα, οἱ ἀρχαιοζωολόγοι στὶς λίγες φορές ποὺ ἀπαντοῦσαν θραύσματα ὀστῶν ὄρνιθας στὶς θέσεις τῆς νοτίου Ἑλλάδας<sup>102</sup>, τὰ ἀντιμετώπιζαν μὲ ἐπιφύλαξη, θεωρώντας ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ διείσδυση ὑλικοῦ ἀπὸ ἀνώτερα στρώματα καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἔτσι πράγματι<sup>103</sup>. Ὄστεολογικὰ τὸ πρῶτο θραῦσμα ὄρνιθας, ποὺ προσδιορίστηκε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα προερχόταν ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα Λέρνα V καὶ θεωρήθηκε ἡ ἀρχαιότερη παρουσία τοῦ πτηνοῦ στὴν Εὐρώπη<sup>104</sup>. Στὸν Κομμὸ βρέθηκαν δύο ὀστὰ ὄρνιθας ἀπὸ τὴ ΜΜ III

101. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές στὴν Ἀφροδίτη προσφέρονταν κοκόρια (Κῶς, 3ος αἰ. π.Χ.), περιστέρια (Ἀθήνα, 3ος αἰ. π.Χ.), χῆνες (ὡς τὸν 6ο αἰ. μ.Χ.), πέρδικες (ἔως τὸν 6ο αἰ. μ.Χ.) καὶ τσίχλες (Λέσβος, 7ος αἰ. π.Χ.). Κόκορες θυσιάζονταν στὴν Ἄρτεμη, τὸν Ἡρακλῆ, τὸν Ἄρη (Ἐπίδauρος, Ἀθήνα καὶ Σπάρτη τὸν 5ο αἰ. π.Χ., τὸν 1ο καὶ 2ο αἰ. μ.Χ. ἀντίστοιχα). Τέλος στὸν Διόνυσο ἀφιέρωναν κίσσες (Foster 1984, 77· Bodson 1978, 99 ἀποδελτιώνοντας τοὺς ἱεροὺς Νόμους τῶν Ἑλληνικῶν Πόλεων).

102. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴ Βόρειο Ἑλλάδα. Σὲ ἀρχαιοζωολογικὴ ἔρευνα στὴν ὄρνιθοπανίδα 28 θέσεων στὴν περιοχὴ τῆς σύγχρονης Βουλγαρίας, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν Πρώιμη Νεολιθικὴ περίοδο (6000 περίπου π.Χ.) ἕως τὸν Μεσαίωνα (14-15ο αἰ. μ.Χ.) ἐπισημάνθηκε ὅτι οἱ τάξεις τῶν ἄγριων Ὀρνιθόμορφων (οἰκογένειες Τετραονιδῶν –ἀγριόκουρκος, λυροπετεινὸς– καὶ Φασιανιδῶν –πετροπέρδικα, νησιωτικὴ πέρδικα, ὄρνυκι, φασιανὸς–) καὶ τῶν Γερανόμορφων (οἰκογένειες Γερανιδῶν γερανός, Ὠτιδιδῶν –ἀγριόγαλος, χαμωτίδα– καὶ Ραλλιδῶν –ὄρνυκομάννα, φαλαρίδα) ἀντιπροσώπευαν τὸ 87.5% καὶ τὸ 45.5% ἀντίστοιχα τῶν πτηνῶν τῆς Ὀλοκαίνου, ποὺ εἶχαν προσδιορισθεῖ. Τὰ παραπάνω εἶδη εἶχαν πολὺ εὐρύτερη γεωγραφικὴ κατανομὴ σὲ σύγκριση μὲ τὸ σήμερα. Ταυτόχρονα ἀποτελοῦσαν μίαν βασικὴ πηγὴ ζωικῶν πρωτεϊνῶν γιὰτὶ ἀκόμα καὶ στὰ βυζαντινὰ χρόνια ἡ ἐκτροφὴ οἰκόσιτων πουλερικῶν ἔμοιαζε συγκριτικὰ περιορισμένη (Boev 1997, 430-439).

103. Α. Ἡ ὄρνιθα βρέθηκε σὲ ἀφθονία στὰ κλασικὰ καὶ διαταραγμένα στρώματα τῆς σπηλιάς τοῦ Κίτσου στὴν Ἀττικὴ καὶ ἀναφέρεται μὲ ἐρωτηματικὰ στὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ δεδομένου ὅτι ἡ ἐξημέρωσή της στὴν κοιλάδα τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ θεωροῦνταν ἀπὸ τὴ συγγραφέα πολὺ πιὸ πρόσφατη ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ. (Mourer-Chauviré 1981, 601). Ἡ ἴδια ἡ συγγραφέας ἀναγνώρισε ἓνα ἄνω θραῦσμα μηροῦ σὲ ἴχνη κοπῆς σὲ μιὰ ἀπόθεση μὲ ΜΕ I, ΥΕ IIIA καὶ βυζαντινὰ ὄστρακα (Ἅγιος Στέφανος: Reese 1995, 202).

Β. Στὰ ἀνώτερα στρώματα (φάση II/ III) ἀλλὰ καὶ στὴ φάση I (Νεώτερη Νεολιθικὴ) τοῦ σπηλαίου Καλυθῆς στὴ Ρόδο, ἡ Coy προσδιόρισε ὀστὰ ὄρνιθας, ἀλλὰ στοὺς συγκεκριμένους ὀρίζοντες ὑπῆρξε διατάραξη ἀπὸ τὴν Κλασικὴ ἕως τὴ σύγχρονη περίοδο (Halstead and Jones 1987, 140-141).

Γ. Ὀρνιθες ἀναφέρονται καὶ στὰ στρώματα τοῦ τέλους τῆς Νεολιθικῆς-ΜΜ περίοδο στὸ σπήλαιο Τράπεζα στὸ Λασιθί. Ὅστόσο δὲν δίνονται στρωματογραφικὰ στοιχεῖα καὶ παρόλο ποὺ γενικὰ σημειώνονται ὅτι τὰ κατάλοιπα τῶν μεταγενέστερων περιόδων εἶναι ἀμελητέα, οἱ διεισδύσεις δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλειστοῦν (Pendlebury et al. 1935-36, 131· Hood 1971, 201).

104. Gejvall 1969, 49, 58· Τοῦ ἰδίου, 1973. Ἡ πετροπέρδικα, ὁ ἀγριόγαλος, τὸ περιστέρι καὶ ἡ ὑδρόβια πτηνὰ ἦταν ἡ φτερωτὴ πανίδα τῆς ἴδιας χρονολογικῆς περιόδου. Ὑπῆρχε πάντως ἡ ἀμφιβολία ἐὰν τὰ στρώματα ἦταν διαταραγμένα στὸ σημεῖο εὗρεσης τοῦ ὀστοῦ (Mourer-Chauviré 1981, 601 ἀναφερόμενη στὴν ἐργασία

ύποπερίοδο, αλλά δεν αποκλείεται και εκεί μεταγενέστερη επιμόλυνση<sup>105</sup>. Τέλος, στην Τίρυνθα, στην όποια το φάσμα της ορνιθοπανίδας που συλλέχθηκε στις ανασκαφές είναι πολύ μικρό (91 θραύσματα σε σύνολο 60192 όστων) το πτηνό *Gallus gallus domesticus* εμφανίζεται με την έξις συχνότητα: 1 την ΠΕ II (~2400 π.Χ.), 2 την ΠΕ III (~1900 π.Χ.), 1 μεταξύ του 16ου-14ου αι. (το αντίστοιχο της Λέρνας V), 9 την ΥΕ IIIB2 (1240/30-1200 π.Χ.), 1 την ώριμη ΥΕ III (~1200 π.Χ.), 6 την ύστερη ΥΕ III (1050 π.Χ.)<sup>106</sup>. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρήσουμε ότι και τα 20 αυτά όστα ανάγονται σε ανασκαφικά λάθη ή απορρέουν από διαταραγμένα στρώματα, όπως είναι η συνηθισμένη κριτική σε αυτές τις περιπτώσεις. Θα πρέπει να σκεφτούμε το ένδεχόμενο ή οικίσπη ὄρνιθα να ήταν γνωστή, ἔστω και περιορισμένα, στους Μινωίτες και τους Μυκηναίους, να ἀτόνησε βαθμιαία ή παρουσία της<sup>107</sup>(;) και να εἰσήχθη ἐκ νέου κάπως ἀργότερα.

6. Είναι σαφές ότι στο ὀστεολογικό δείγμα δεν εμφανίζονται πτηνά, αλλά και γενικότερα ζῶα, που κατέληξαν ἀπὸ φυσικές αιτίες ή έγιναν θηράματα μεγαλύτερων ζῶων, αλλά διαφαίνεται συγκεκριμένη ἀνθρώπινη ἐπιλογή. Οἱ ὅποιες ἐξαιρέσεις ἀπλῶς ἐπιβεβαιώνουν τὴ γενικὴ εἰκόνα.

## Γ. ΙΧΘΥΕΣ

Τὰ ὀστα που διασώθηκαν προέρχονταν ἀπὸ ψάρια, που ὅταν ἀλιεύθηκαν θὰ ζύγιζαν 250-350 γρ. ἔως 1-3 κιλά. Σπόνδυλοι και κεφαλικὸς σκελετὸς πλησιάζουν τὶς 5 δεκάδες (πίν. 2α-δ): 15 ὀστα προέρχονται ἀπὸ τὶς 'ἀδιατάρακτες' ἀποθέσεις, 14 ἀπὸ τὶς ἀποθέσεις με περιορισμένη διατάραξη, 20 ἀπὸ τὶς στρώσεις με σημαντικό ποσοστὸ μεταγενέστερης κεραμικῆς. Τὰ κατάλοιπα εἶναι ἀπὸ μεσαίου και μεγάλου μεγέθους ὀστεῖχθῦες. Δὲν γνωρίζουμε ποῦ ὀφείλεται ἡ ἀπουσία τοῦ ἐσωτερικοῦ σκελετοῦ τῶν μικρῶν ἰχθύων (σὲ ἐπιλογή τῶν προσκυνητῶν, σὲ γεωλογικὲς παραμέτρους ή στὴν ἀνασκαφικὴ τεχνικὴ) δεδομένου ὅτι οἱ παράκτιοι οἰκισμοὶ αὐτῆς τῆς περιόδου ἔχουν και, ἂν ὄχι κυρίως, μικρὰ ψάρια. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ κεφαλικὸς και ὁ ἄξονικὸς σκελετὸς τῶν ψαριῶν προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ ἀλιεύματα τῶν

Thesing R. (1977), «Die Grössenentwicklung des Haushuns in vor- und frühgeschichtlicher Zeit». Inaug. Dissert., München, Institut für Palaeoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin der Universität München. Μικρὴ ἀναφορά στὸ Caskey 1968, 316).

105. Reese 1995, 200.

106. von den Driesch and Boessneck 1990, 114-116.

107. Hood 1971, 91; von den Driesch and Boessneck 1990, 115; Reese 1995, 202. Σὲ ἑλληνικὰ ἱερά, στὴν Κρήτη, τὴν Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, ἡ ὄρνιθα ἀπαντᾷ στὰ ἀρχαιοζωολογικὰ σύνολα (Reese 1997, 560-570). Τὴν ἴδια περίοδο ἀναφέρεται και στὴν Πελοπόννησο (Ἀκρόπολη τῆς Μιδέας) ὡς τὸ συνηθέστερο τῶν πτηνῶν σὲ οἰκιστικὰ κατάλοιπα (Reese 1998, 278).

οικογενειῶν Sparidae, Coryphaenidae, Zeidae, Mugilidae<sup>108</sup>. Ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, ἀνάμεσα στὰ διάφορα εἶδη, ψάρια ἀντίστοιχων οικογενειῶν (Sparidae, Mugilidae) ἀλιεύονταν στὴ Μινωικὴ Ψεῖρα<sup>109</sup>, στὴν Ἀργολίδα (Τίρυνθα)<sup>110</sup>, τὰ Πευκάκια<sup>111</sup> (Sparidae) στὸ Παλαίकाстро τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης<sup>112</sup>, τὴ Λέρνα<sup>113</sup> ἢ τὸ Ἄκρωτήρι Θήρας<sup>114</sup>.

#### Δ. ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Τὸ δεῖγμα τῶν ὀστέων ποῦ ἤρθε στὰ χέρια μας περιεῖχε 5 ὀστά ἄκρων καὶ πλευρῶν (πίν. 16) προφανῶς ἀπὸ μεταγενέστερη ταφὴ στὸ προαύλιο τῶν χριστιανικῶν ναῶν.

#### Συμπεράσματα

Οἱ θέσεις ποῦ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ἱεροτελεστίες ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, τὰ κινητὰ εὐρήματα καί, συχνά, ἀπὸ τὰ ὀστεολογικὰ κατάλοιπα.

Ἡ μελέτη τοῦ ὀστεολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ οἱ συγκρίσεις μὲ οἰκισμένους χώρους τῆς ἰδίας περιόδου ἢ ἱεροῦς τόπους, μεταγενέστερους χρονικά, ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἱερὰ Κορυφῆς διαφέρουν ὄχι τόσο ὡς πρὸς τὰ εἶδη τῶν καταναλωθέντων/θυσιασθέντων ζώων, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν προτιμηθεῖσα ἡλικία τῶν ζώων, τὰ ποσοστὰ τῶν θραυσμάτων καὶ τὸ βαθμὸ ἀλλοίωσης/διάβρωσης τῶν ὀστέων ἐξαιτίας τῆς διαρκοῦς ἐκθεσῆς τους στὶς καιρικὲς συνθήκες<sup>115</sup>. Ἡ πλειονότητα τοῦ ὑλικοῦ μοιάζει νὰ εἶναι συσσωρευμένη στὰ ἀνώτερα σημεῖα τοῦ λόφου.

108. Κάποια ὀστά θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ παρακάτω εἶδη: *Sparus aurata*, *Lithognathus mormurus*, *Zeus faber*, *Coryphaena hippurus*.

109. Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Rose 1996, 136; Rose 1998, 146).

110. Von den Driesch and Boessneck 1990, 118.

111. Μέση Ἐποχὴ Χαλκοῦ (Hinz 1979, 101; Stratouli 1996, tab. 3; Powell 1996, 56). Σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπόμενο (Riley 1999) εἶναι συγκεντρωμένο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βιβλιογραφίας, ποῦ ἀφορᾷ σὲ θέσεις τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Προϊστορία, τὶς εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες, τὰ σύγχρονα ἀλιευτικὰ πεδία καὶ τὶς ποσότητες κατὰ εἶδος βασισμένο σὲ ποικίλους ὀργανισμούς (Ἑλληνικὴ Ζωολογικὴ Ἑταιρεία (*Faunae Craeciae*), Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία, Τὰ Ἠνωμένα Ἔθνη (FAO) κλπ.).

112. Μέση καὶ Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ

(Riley 1999, 80, table 21). Στὸν πίνακα 20 (Riley, ὅ.π.) δίνονται τὰ ἀλιεύματα τοῦ Αἰγαίου (ἐνδιαίτημα, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ) καὶ οἱ ἀναφορὲς τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος. Στὸ ἴδιο βιβλίο καὶ σὲ ἐκεῖνο τῆς Powell (1996) εἶναι συγκεντρωμένο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βιβλιογραφίας, ποῦ ἀφορᾷ σὲ θέσεις τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Προϊστορία, τὶς εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες, τὰ σύγχρονα ἀλιευτικὰ πεδία καὶ τὶς ποσότητες κατὰ εἶδος ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία ἢ Τὰ Ἠνωμένα Ἔθνη (FAO).

113. Λέρνα V- Μεσοελλαδικὴ περίοδος (Gejvall 1969, 49-50).

114. Trantalidou 2000, fig. 5a-b; Μυλωνᾶ 2001, 189; Τρανταλίδου 2001, εἰκ. 3.

115. Προφανῶς καὶ οἱ ἀπώλειες εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ δὲν ὑπῆρξε φροντίδα γιὰ τὴν ἀπόθεση καὶ τὸν ἐνταφιασμό τους.

Στὸ Ἴερὸ Κορυφῆς στὰ Κύθηρα, ποὺ λειτουργεῖ κατὰ κύριο λόγο τῆ ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο, ἡ πλειονότητα τῶν καταλοίπων προέρχονται ἀπὸ τὰ τέσσερα κύρια οἰκόσιτα ζῶα (αἶγα, πρόβατο, χοῖρο καὶ βοῦ), τὸν λαγὸ καὶ τὴν ὄρνιθα. Ἡ τελευταία ἐκπροσωπεῖ τὸ μεγαλύτερο τμήμα ἀπὸ τὸ μικρὸ ποσοστὸ θραυσμάτων, ποὺ σχετίζεται μὲ τὰ πτηνά.

Τὰ εἶδη τῶν ζώων ποὺ ἀπαριθμήσαμε εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντανακλοῦν τὴν παλαιοοικονομία τοῦ νησιοῦ. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ κτηνοτροφία τῆς μικρᾶς καὶ ὀρεινῆς νήσου τῶν Κυθῆρων ἐντάσσεται στὴν εἰκόνα γιὰ τὸν ζωικὸ πλοῦτο, ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ νότιο Ἑλλάδα καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Κρήτη, τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ προσφερθέντα ζῶα ἦταν προϊόντα τῆς τοπικῆς ζωοτεχνίας καὶ δὲν εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο ἢ τὴν Κρήτη.

Στὸ δεῖγμα ποὺ ἐξετάστηκε τὰ ὅσα ἦταν κατάλοιπα ἀπὸ συνολικὰ 58 ζῶα τῆς οἰκογένειας τῶν καπρινῶν (Ελάχιστος Ἀριθμὸς Προσφερθέντων Ζώων) ἐκ τῶν ὁποίων 18 ἦταν αἶγες καὶ 18 πρόβατα<sup>116</sup>. Τὰ ὅσα τῶν χοίρων προῆλθαν ἀπὸ 12 τοῦλάχιστον σφαγιασθέντα ζῶα, τὰ ὅσα τῶν βοοειδῶν ἀπὸ τοῦλάχιστον 8-9 ἄτομα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ἀπουσιάζουν τμήματα τοῦ σκελετοῦ, τὰ ὅσα τῶν λαγῶν ἀπὸ 14 τοῦλάχιστον ζῶα, τὰ ὅσα τῆς ὄρνιθας ἀπὸ 5 πτηνά. Ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν εἰδωλίων ἀναπαριστοῦν βοοειδή<sup>117</sup>, δεῖγμα τῆς συμβολικῆς καὶ οικονομικῆς σημασίας τοῦ ζώου διαχρονικά, προσφορὰ περισσότερο προσιτὴ στὸν ἀναθέτη.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ταφονομία, τὸ 0.44% τοῦ συνόλου τῶν περισυλλεγόντων ὀστέων φέρουν ἴχνη κοφτεροῦ ἐργαλείου καὶ μόλις τὸ 2.67% τῶν θραυσμάτων ἔχουν ἀπανθρακωθεῖ, ἀποκλείοντας τὴν ὕπαρξη παρατεταμένων πυρῶν καὶ τὴν ὀλοκάλυψη τοῦ ὅλου σφάγιου ἢ μεγάλου μέρους τοῦ ζώου.

Ἐπιπλέον ἰδιαίτερος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ ρόλος τῆς ὄρνιθας. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι τὰ Ἴερά Κορυφῆς ἰδρύονται γύρω στὸ 2100-1900 π.Χ., τὴν περίοδο ποὺ ὀνομάζουμε ΜΜ ΙΑ, ὅτι στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο μετὰ τὸ 2000 π.Χ. παγιώνονται οἱ κοινωνικὲς συνθήκες καὶ τὸ ἐμπόριο ἐκατέρωθεν τῶν ἀκτῶν ἀκμάζει, καθὼς καὶ ὅτι μέσω τῶν θαλασσιῶν ὁδῶν στὴν Κρήτη φτάνουν μιὰ σειρά ἀπὸ πολύτιμα ἀντικείμενα (ἀγγεῖα, σφραγιδόλιθοι, σκαραβαῖοι, ἐλεφαντοστοῦν, αὐγὰ στρουθοκαμήλου, χαλκός, κλπ.), γιὰτὶ νὰ μὴ σκεφτοῦμε ὅτι καὶ τὸ ἐξημερωμένο πουλὶ τῆς ζούγκλας συγκαταλέγονταν σὲ αὐτά; Ἴσως ἡ ὕφεση στὶς συναλλαγές, ποὺ ἀκολουθεῖ μετὰ τὴν παρακμὴ τῶν κέντρων τοῦ ἐμπορίου ἐπιρεάζοντας τὰ εἰσαγόμενα προϊόντα, νὰ συνέβαλε στὸ νὰ

116. Πρόκειται γιὰ τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ καπρινῶν ποὺ ἔχει καταγραφεῖ μέχρι στιγμῆς σὲ θέση τοῦ Αἰγαίου, γι' αὐτὴ τὴν περίοδο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι μόνο ἐνδεικτικὰ γιὰτὶ, πέρα ἀπὸ τοὺς παλαιοοικονομικοὺς καὶ παλαιοπερι-

βαλλοντικοὺς δείκτες, ἐπιρεάζονται ἀπὸ τὴν ἔκταση τῶν ἐρευνηθέντων χώρων, τὸ πάχος τῶν ἐπιχώσεων καὶ τὸ μέγεθος τοῦ δείγματος.

117. Μπάνου, Ζωόμορφα εἰδώλια, *Κύθηρα* 2, 270-299, μὲ εὐχαριστίες γιὰ τὴ συνεργασία.



είναι άγνωστη ή όρνια σταούς Όμηρικούς χρόνους. Σε σχέση με τις μέχρι σήμερα άνασκαφές και την προϋπόθεση ότι έγινε σωστός προσδιορισμός του ύλικού, τὰ όστὰ όρνιας στόν Άγ. Γεώργιο άποτελοϋν τὸ μεγαλύτερο άρχαίο-όρνιαολογικό σύ- νολο τῆς Έποχῆς τοϋ Χαλκού<sup>118</sup>. Από τις δύο περιπτώσεις ή μία: ή όλα τὰ στρώματα ἦταν άνάμεικτα ή θὰ πρέπει νὰ συνταχθοϋμε με τῆ θεωρία τοϋ Γιάννη Σακελλαράκη σύμφωνα με τὴν όποία τὸ Ίερό Κορυφῆς στὰ Κύθηρα δέν τὸ έπισκέπτονταν άπλοι βοσκοί, αλλά εϋπορότερες ομάδες έμπόρων και ναυτικῶν πού μαζί με τὰ έξεζητη- μένα άφιερώματα<sup>119</sup> θυσίαζαν ένίστε και όρνιας, άπόδειξη και αϋτές τοϋ δικτύου άνταλλαγῶν.

Με βάση τις έπικρατοϋσες κλιματικές συνθήκες στὸ νησί αλλά και τῆ μακροσκο- πική έξέταση τῶν όστῶν τῆς όρνιας θεωροϋμε ότι έχουμε μια ένδειξη για τὴν έποχῆ τοϋ Έτους, πού οί προσκυνητές άνέβαιναν στὸ Ίερό και αϋτῆ είναι τὸ θέρος.

Έπομένως, τὸ ζῶο ως άντικείμενο τῆς θυσίας, ως βασικός σύνδεσμος άνάμεσα στὸν άνθρωπο και τῆ θεότητα, μᾶς έπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τις συνήθειες τῶν προγόνων μας. Όπως γράφει ό ποιητής:

*Ό άγγελος πῆγε στὸ σπίτι.*

*Ό Ίσαάκ πῆγε στὸ σπίτι.*

*Ό Άβραάμ και ό Θεός είχαν φύγει πολὺ πρίν.*

*Άλλά ό πραγματικός ήρωας στὴν ιστορία τοϋ Ίσαάκ ἦταν ό κριός<sup>120</sup> (εἰκ. 3).*

118. Τὸ 2011 έγιναν τρεῖς δοκιμαστικές τομές στὸ σπηλαιοβάραθρο Καταφυγάδι πού βρίσκεται στὴν όροσειρὰ τοϋ Μεργηγκάρι, σὲ ύψόμε- τρο 465 μ. Από τὴν είσοδο τοϋ σπηλαίου ό δια- βάτης διακρίνει στὸν όρίζοντα, στὰ άνατολικά, τὸ Βουνὸ και τὸν Άγ. Γεώργιο. Τὰ ύλικά κατάλοι- πα και ιδίως ή κεραμική σηματοδοτοϋν διαχρο- νικά σποραδική παρουσία και ένταφιασμούς (άν και κανείς σκελετός δέν βρέθηκε σὲ συνά- φεια) κυρίως κατὰ τὴν Υ.Ε.Χ., τὰ μεταβυζαντινά και τὰ νεώτερα χρόνια.

Κατὰ τὴν άρχαιολόγο Β. Μηλιδάκη, στις έκατονταετίες τῆς Υ.Ε.Χ. διακρίνονται δύο δια- δοχικές πολιτισμικές παραδόσεις, άφενός τῆς Κρήτης (όμοιότητες τῆς κεραμικῆς με εκείνη τῆς ΥΜ ΙΒ /ΙΙΑ περιόδου) και άφετέρου τῆς Πελο-

ποννήσου (όμοιότητες τῶν όστράκων με τὴν κε- ραμική τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ περιόδου). Όστόσο, μολονό- τι έγινε ύγρὸ κοσκίνισμα στὸ σύνολο τῶν έπι- χώσεων, σὲ 3800 καταγεγραμμένα όστὰ βρέθη- καν μόνο δύο από πτηνά. Τὸ υπόλοιπο άρχαιο- ζωολογικό ύλικὸ προερχόταν, κυρίως, από αἴγες και πρόβατα τῶν όποίων ή ηλικία θανάτου τους κάλυπτε όλο τὸ ηλικιακὸ φάσμα ζωῆς τῶν οικόσιτων κοπαδιῶν (άνασκαφή τῆς ΕΠΣΝΕ, ύπεϋθυνη τῆς άνασκαφῆς και τοϋ όστεολογικοϋ ύλικού: Κ. Τρανταλίδου).

119. Sakellarakis 1996, 88-90.

120. Horwitz 1999, 68: Στίχοι τοϋ ποιητῆ Yehunda Amichai (Würzburg 1924-Ίεροσόλυμα 2000). Άπόδοση στὰ έλληνικά Κ. Τρανταλίδου.



## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Άθανασίου 1998 Άθ. Άθανασίου, Συμβολή στη μελέτη τῶν ἀπολιθωμένων Θηλαστικῶν τῆς Θεσσαλίας, *Γαῖα* 5 (Ἀθήνα) Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν.
- Ἄπαλόδημος 1993 Ντ. Ἄπαλόδημος, *Περιγραφικὸ Λεξικὸ τῶν πουλιῶν τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα) Μουσεῖο Γουλιανδρῆ Φυσικῆς Ἱστορίας.
- Barone 1976 R. Barone, *Anatomie comparée des mammifères domestiques*, Tome I, *Ostéologie* (Paris) Vigot Frères.
- Bedwin 1984 O. Bedwin, The animal bones, στὸ *The Minoan unexplored mansion at Knossos*, ἐπιμ. M.R. Popham, *BSA, Suppl. Vol. 17*, 307-308.
- Bikélas 1879 M.D. Bikélas, *Sur la nomenclature de la faune Grecque* (Paris) Maison neuve.
- Blinkeberg 1931 Chr. Blinkeberg, *Lindos, fouilles de l'acropole 1902-1914* (Berlin) W. de Gruyter.
- Boardman 1975 J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Archaic Period* (London) Thames and Hudson.
- Bodson 1978 L. Bodson, *Ἐπὶ τῶν Ζῴων. Contribution à l'étude de la place de l'animal dans la religion grecque ancienne* (Bruxelles), Palais des Académies Mémoires de la classe des Lettres, LXIII, 2.
- Boessneck and von den Driesch 1974 J. Boessneck and von den Driesch, The excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report, Part IX, The Animal Remains, *Journal of Near Eastern Studies* 33/1, 109-112.
- Boessneck and von den Driesch 1988 J. Boessneck and von den Driesch, *Knochenabfall von Opfermahlen und Weihgaben aus dem Heraion von Samos* (München) Institut für Paläoanatomie, Domestikationsforschung und Geschichte der Tiermedizin.
- Boev 1997 Z. Boev, Wild Galliform and Gruiform Birds (Aves, Galliformes and Gruiformes) in the Archaeological Record of Bulgaria, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 430-493.
- Bookidis, Hansen, Snyder and Goldberg 1999 N. Bookidis, J. Hansen, L. Snyder and P. Goldberg, Dining in the Sanctuary of Demeter and Kore, *Hesperia* 68,1, 1-54.
- Βουλτσιάδου καὶ Τατόλας 2005 Ἐλ. Βουλτσιάδου καὶ Ἀπ. Τατόλας, *Τὰ ζῶα στὴν Ὀμηρικὴ Ἐποχὴ* (Θεσσαλονίκη) Ἐρωδιός.
- Buitenhuis 1983 H. Buitenhuis, The Animal Remains from Tell Sweyhat, Syria, *Palaeohistoria* 25, 131-144.
- Carter 1923 H. Carter, An Ostrakon Depicting a Red-jungle-Fowl, *Journal of Egyptian Archaeology* 9, 1-4.

- Caskey 1968 J.L. Caskey, Lerna in the Early Bronze Age. The transition from Lerna IV to Lerna V, *AJA* 72, 313-316.
- Chenal-Velarde 2001 I. Chenal-Velarde, Des festins à l'entrée du temple? Sacrifices et consommation des animaux à l'époque géométrique dans le sanctuaire d'Apollon à Erétrie, Grèce, *Archaeofauna* 10, 25-35.
- Chenal-Velarde and Studer 2003 I. Chenal-Velarde and J. Studer, Archaeozoology in a ritual context: the case of a sacrificial altar in Geometric Eretria, στο: *Zooarchaeology in Greece. Recent Advances*, έπιμ. E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, Cl. Gamble and P. Elefanti (London) *BSA* 9, 217-219.
- Courtils des et Pariente 1996 J. Courtils des et A. Pariente, Sacrifices d'animaux à l'Hérakleion de Thasos, Présentation, *BCH* 120, 799-800.
- Δαβάρας 1974 K. Δαβάρας, Άνασκαφή ΜΜ Ίεροῦ Κορυφῆς Βρύσινας Ρεθύμνης, *AAA* 7, 210-213.
- Dabney , Halstead and Thomas 2004 M.K. Dabney, P. Halstead and P. Thomas, Mycenaean Feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea στο *The Mycenaean Feast*, έπιμ. Wright J.C., *Hesperia* 73, 2, 197-215.
- De Cupere 2001 B. De Cupere, Animals at Ancient Sagalassos. Evidence of the faunal Remains, *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* (Turnhout) Brepols Publishers.
- De Cupere, Van Neer, Monchot, Rijmenants, Udrescu, Waelkens 2005 B. De Cupere, W. Van Neer, H. Monchot, El. Rijmenants, M. Udrescu, M. Waelkens, Ancient breeds of domestic fowl (*Gallus gallus* f. domestica) distinguished on the basis of traditional observations combined with mixture analysis, *Journal of Archaeological Science* 32, 1587-1597.
- Driesch (von den) and Boessneck 1990 A. Driesch (von den) and J. Boessneck, Die Tierreste von der Mykenischen Burg Tiryns bei Nauplion/Peloponnes στο *Tiryns XI*, έπιμ. H.J. Weisshaar, I.W. Hiden, A. von den Driesch, J. Boessneck, A. Rieger and W. Böser, Deutsches Archaeologisches Institut (Athen) 87-129.
- Dumbabin 1948 T.J. Dumbabin, The Early History of Corinth, *Journal of Hellenic Studies* 68, 59-68.
- Έλληνική Όρνιθολογική Έταιρεία 1994 *Σημαντικές περιοχές για τα πουλιά τῆς Ελλάδας* (Αθήνα) (έμπλουτισμένη μετάφραση τῶν R.F.A. Grimmet and T.A. Jones, *Important Bird Areas in Europe*), Δεσποτόπουλος.
- Evans 1895 A.J. Evans, *Cretan Pictographs and prae-phoenician Script with an account of a sepulchral deposit at Hagios Onuphrios near Phaestos in its relation to primitive Cretan and Aegean Culture* (London) B. Quaritch.
- Faure 1972 P. Faure, Cultes populaires dans la Grèce antique, *BCH* 96, 389-426.
- Forstenpointer 2003 G. Forstenpointer, Promethean legacy: investigations into the ritual

- procedure of 'Olympian' sacrifice στο *Zooarchaeology in Greece. Recent Advances*, έπιμ., E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, Cl. Gamble and P. Elefanti (London) *BSA* 9, 203-213.
- Foster 1984 G.V. Foster, The Bones from the Altar West of the Painted Stoa, *Hesperia* 53, 73-82.
- Halstead and Jones 1987 P. Halstead and Gl. Jones, Bioarchaeological Remains from Kalythies cave, Rhodes στο *Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, έπιμ. Άδ. Σάμψων, Αθήνα, *ΑΔ* 35, 135-152.
- Hamilakis and Konsolaki 2004 Y. Hamilakis and E. Konsolaki, Pigs for the Gods: Burnt Animal Sacrifices as Embodied Rituals at a Mycenaen Sanctuary, *OJA* 23, 135-151.
- Hamilton-Dyer 1997 Sh. Hamilton-Dyer, The Domestic Fowl and Other Birds from the Roman Site of Mons Claudianus, Egypt, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 326-329.
- Hinz 1979 G. Hinz, *Neue Tierknochenfunde aus der Magula Pevkakia in Thesalien I: Die Nichtwiederkäuer*, Diss. Univ. München.
- Hood 1971 S. Hood, *The Minoans. Crete in the Bronze Age* (London) Thames and Hudson.
- Horwitz L.K. 1999 The contribution of archaeozoology to the identification of ritual rites, *The Practical Impact of Science on the Near Eastern and Aegean Archaeology*, ed. Sc. Pike and S. Gitin, Wiener Laboratory 3, London, Achetype Publications, 63-69.
- Gamble 1978 C.S. Gamble, The Bronze Age animal economy from Akrotiri: a preliminary analysis στο *Thera and the Aegean World I*, έπιμ. C. Doulas (London) The Thera Foundation, 745-753.
- Gamble 1985 C.S. Gamble, Formation processes and the animal bones from the sanctuary at Phylakopi, στο *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Suppl.* vol. 18, 479-482.
- Gardeisen 1996 A. Gardeisen, Etude archéozoologique στο *Courtils J. S. des et A. Pariente (1996), Sacrifices d'animaux à l'Hérakleion de Thasos, Présentation*, *BCH* 120, 801-819.
- Germond and Livet 2001 Ph. Germond and J. Livet, *Bestiaire Egyptien* (Paris) Citadelles & Mazenod.
- Gejvall 1969 N.G. Gejvall, *Lerna. A preclassical site in the Argolid. I. The Fauna* (Princeton) ASCS.
- Gejvall 1973 N.G. Gejvall, Prehistoric environmental destruction, Lerna (Greece), *Unescos Quarterly Review* XXV, 1-2.
- Glantz 1923 G. Glantz, La civilisation égéenne, *Evolution de l'humanité*, v. 9 (Paris) Renaissance du livre.
- Grieg and Warren 1974 J.R.A. Grieg and P. Warren, Early Bronze Age Agriculture in Western Crete, *Antiquity* 48, 130-132.

- Groshans, Prodrumus 1839 G.P.F. Groshans, Prodrumus, Faunae Homeri et Hesiodi, *Journal of Nat. Hist. and Physiol.* (Leiden) 1-39.
- Groshans 1846 G.P.F. Groshans, The Zoology of Homer and Hesiod (translated by W. B. Macdonald), *Naturalia Antiqua, Classical Museum* XX, 2-16.
- Jarman and Jarman 1968 M.R. Jarman and H.N. Jarman, The fauna and economy of Early Neolithic Knossos στο *Knossos Neolithic*, επιμ. P.M. Warren, M.R. Jarman, H.N. Jarman, N.J. Shackleton, J.D. Evans, *BSA* 63, 239-276.
- Jameson 1988 M.H. Jameson, Sacrifice and animal husbandry in Classical Greece, στο *Pastoral Economies in Classical Greece*, ed. C. R. Whittaker, *Cambridge Philological Society, Suppl. Vol. 14*, 87-119.
- Janssen and Janssen 1989 R. Janssen and J. Janssen, *Egyptian Household Animals*, Shire Publications, Aylesbury.
- Jones 1999 D.W. Jones, *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete, Comparison of Artifacts* (Jonsered) Paul Eströms Förlag.
- Jones 1979 G. Jones, Appendix A: the Animal Bones στο *Knossos 1975. Middle Minoan III and Late Minoan I Houses by the Acropolis*, eds. E.A. Catling, H.W. Catling and D. Smyth, *BSA* 74, 78-79.
- Θεοδωρόπουλος 1973 Δ. Θεοδωρόπουλος, *Φυσική γεωγραφία της νήσου τῶν Κυθήρων* (Αθήναι) Διατριβή ἐπὶ Ὑψηγεσίᾳ.
- Isaakidou, Halstead, Davis and Stocker 2002 V. Isaakidou, P. Halstead, J. Davis and Sh. Stocker, Burnt animal sacrifice at the Mycenaean 'Palace of Nestor', Pylos, *Antiquity* 76, 86-92.
- Κανέλλης and Bauer 1973 Ἄντ. Κανέλλης and W. Bauer, *Τὰ ὀνόματα τῶν πουλιῶν τῆς Ἑλλάδος* (Αθήναι) Ε.Ο.Σ.
- Καρέτσου 1977 Α. Καρέτσου, Τὸ ἱερὸ Κορυφῆς τοῦ Γιούχτα, *ΠΑΕ* 1975, 330-342.
- Καρέτσου 1979 Α. Καρέτσου, Τὸ ἱερὸ Κορυφῆς τοῦ Γιούχτα, *ΠΑΕ* 1976, 408-418.
- Κεραμόπουλλος 1917 Α.Δ. Κεραμόπουλλος, Ἄνασκαφαὶ ἐν Θήβαις: Μυκηναϊκοὶ τάφοι Κολωνακίου, *ΑΔ* 3, 1917, 2-252.
- Κεραμόπουλλος 1921 Α.Δ. Κεραμόπουλλος Μυκηναϊκά: Ὀρνίθων ἱστορία, *ΑΔ* 4, 1918, 88-101.
- Λεμπέση 1985 Ἄγγ. Λεμπέση, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*. I. *Χάλκινα Κρητικὰ Τορεύματα* (Αθήνα) Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία 102.
- Lentacker and Van Neer 1996 An. Lentacker and W. Van Neer, Bird Remains from Two Sites on the Red Sea Coast and some Observations on Medullary Bone, *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 488-496.
- Lowe 1934 P.R. Lowe, A Further Note Bearing on the Date when the domestic fowl was First Known to the Ancient Egyptians, *Ibis* 4/2, 378-382.
- Marinatos 1986 N. Marinatos, Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae* 8, IX (Stockholm) Paul Åströms Förlag.

- Masseti 1995 M. Masseti, Quaternary Biogeography of the Mustelidae Family on the Mediterranean Islands, *Hystrix* 7 (1-2), 17-34.
- Masseti 1995 M. Masseti, Presence and Distribution of the Stone marten *Martes foina* Erxleben, 1777, on the Island of Crete (Greece), *Hystrix* 7 (1-2), 73-78.
- Masseti 1997 M. Masseti, Representations of Birds in Minoan art, *International Journal of Osteoarchaeology* 7, 354-363.
- Mourer-Chauviré 1981 C. Mourer-Chauviré, Les oiseaux de la grotte de Kitsos στο *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, II, έπιμ. N. Lambert, Athènes, E.F.A., *Recherches sur les grandes civilisations* 7, 595-606.
- Mühle von der 1844 H. Gr. Mühle von der, *Beiträge zur Ornithologie Griechenlands* (Leipzig) Ern. Fleischer.
- Μυλωνᾶ 2001 Δ. Μυλωνᾶ, Μία ἄρχαιολογική ἀναζήτηση τῶν ψαράδων τῆς ἀρχαίας Σαντορίνης καὶ τῆς ψαριᾶς τους στὸ *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασιά, Ἀσπρονήσι, ἠφαίστεια*, έκδ. Μ. Δανέζης (Ἀθήνα) 189-192.
- Myres 1902-1903 J. L. Myres, Excavations at Palaikastro. II. The Sanctuary – site of Petsofa, *BSA* 9, 356-387.
- Nilsson 1902 M.P. Nilsson, Das Ei im Totenkultus der Griechen, *Fran Filologiska Föreningen i Lund, Sprakliga uppsatser* II, 1-12.
- Nobis 1988 G. Nobis, Die Haus-und Wildtiere aus dem Berheiligtum Kato Syme/SO Kreta-Grabungen 1972 bis 1984, *Tier und Museum* 1/2, 42-47.
- Ὄντριας 1967 I. Χρ. Ὄντριας, *Ἡ πανὶς τῶν Θηλαστικῶν τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα).
- Ὄντριας 1993 I. Χρ. Ὄντριας, *Πανίδα τῆς Ἑλλάδας. Πηγά* (Ἀθήνα) Ἀθανασόπουλος-Παπαδάμης.
- Παπαδάκις 1919 Ν. Παπαδάκις, Ἀνασκαφὴ τῆς 'Πυρᾶς τῆς Οἴτης', *ΑΔ* 5, Παράρτημα, 25-33.
- Peatfield 1983 A.A.D. Peatfield, Minoan Peak Sanctuaries: History and Society, *OpAth* 18, 117-131.
- Peatfield 1992 A.A.D. Peatfield, Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes, *Cambridge Archaeological Journal* 2, 59-87.
- Pendlebury, Pendlebury and Money Coutts 1935-1936 H.D. Pendlebury, J.D.S. Pendlebury and M.B. Money Coutts, Excavations in the Plain of Lasithi I, The Cave of Trapeza, *BSA* 36, 5-131.
- Πλάτων 1951 Ν. Πλάτων, Τὸ ἱερόν Μαζᾶ (Καλοῦ Χωρίου Πεδιάδος) καὶ τὰ μινωικὰ ἱερὰ κορυφῆς, *Κρητικὰ Χρονικὰ* 5, 96-160.
- Pollard 1977 J. Pollard, *Birds in greek life and myth* (Plymouth) Thames and Hudson.
- Powell 1996 J. Powell, *Fishing in the Prehistoric Aegean* (Jonsered) Paul Åströms Förlag.

- Ragni, Masseti, Roussos, Belardinelli and Cicconi 1999 B. Ragni, M. Masseti, T. Roussos, A. Belardinelli and P. Cicconi, The Carnivores on the Island of Crete, Greece, *Contributions to the Zoogeography and Ecology of the Eastern Mediterranean Region* 1, 117-123.
- Reese 1984 D. Reese, Faunal remains from the Kommos temples Crete, *AJA* 88, 257.
- Reese 1989 D. Reese, Faunal remains from the altar of Aphrodite Ourania, Athens, *Hesperia* 58, 63-70.
- Reese 1998 D. Reese, Appendix II. Faunal Remains στο *Excavations on the Acropolis of Midea. Results of the Greek-Swedish Excavations*. Vol. I:1, Text, *The Excavations on the Lower Terraces 1985-1991*, έπιμ. G. Walberg, Stockholm, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Series 40, XLIX:1, 277-291.
- Reese, Rose and Payne 1995 D. Reese, M.J. Rose and S. Payne, The Minoan Fauna στο *Kommos I. The Kommos Region and the Houses of the Minoan Town*. 1. *The Kommos Region, Ecology and Minoan Industries*, eds. J.W. Shaw and M.C. Shaw, Princeton University Press, 163-239.
- Reese, Rose and Ruscillo 1997 D. Reese, M.J. Rose and D. Ruscillo, The Iron Age Fauna στο *Kommos IV. The Greek Sanctuary*, έπιμ. J.W. Shaw and M.C. Shaw, Princeton University Press, 560-570.
- Rose 1996 M. Rose, Fishing at Minoan Pseira: Formation of a Bronze Age fish assemblage from Crete, *Archaeofauna* 5, 135-140.
- Rose 1998 M. Rose, The Fish Bones στο *Pseira III, The Plateia Building*, έπιμ., Ch. R. Floyd, Ph. P. Betancourt and C. Davaras, The University Museum, University of Pennsylvania, 146-148.
- Richter 2005 J. Richter, Selective hunting of pine marten, *Martes martes* στο Late Mesolithic Denmark, *Journal of Archaeological Science* 32, 1223-1231.
- Riley 1999 F.R. Riley, *The Role of the Traditional Mediterranean Diet in the Development of Minoan Crete. Archaeological, Nutritional and Biochemical Evidence* (Oxford) BAR Int. S. 810.
- Robert and Vigne 2002 I. Robert and J.-D. Vigne, The Bearded Vulture (*Gypaetus barbatus*) as an Accumulator of Archaeological Bones. Late Glacial Assemblages and Present-day Reference Data in Corsica (Western Mediterranean), *Journal of Archaeological Science* 29, 763-777.
- Ruscillo 1996 D. Ruscillo, The Secret Rites of Lesbos: A Faunal Reconstruction, *AJA* 101, 362.
- Rutkowski 1986 B. Rutkowski, *The Cult Places of the Aegean* (New Haven) Yale University Press.
- Sakellarakis 1970 J.A. Sakellarakis, Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferritual, *Prähistorische Zeitschrift* 45, 135-219.
- Sakellarakis 1996 J.A. Sakellarakis, Minoan Religious Influence in the Aegean: The case of Kythera, *BSA* 91, 81-99.



- Schürmann 1996 W. Schürmann, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου*. II. *Τὰ μετάλλινα Ζώδια* (Ἀθήνα) Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 159.
- Serjeantson 1998 D. Serjeantson, Birds: a Seasonal Resource, *Environmental Archaeology* 3, 23-33.
- Sloan and Duncan 1978 R.E. Sloan and M.A. Duncan, Zooarchaeology of Nichoria στὸ *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*. I. *Site, Environs and Techniques*, eds. G. Rapp and S. E. Aschenbrenner (Minneapolis) The University of Minnesota Press, 60-77.
- Stratouli 1996 G. Stratouli, Die Fischerei in der Ägäis während des Neolithikums zur Technik und zum potentiellen Ertrag, *PZ* 71, 1-27.
- Stocker and Davis 2004 Sh. R. Stocker and J. L. Davis, Animal sacrifice, archives, and feasting at the Palace of Nestor στὸ Wright J.C. (ἐπιμ.), *The Mycenaean Feast, Hesperia*, 73, 2, 179-195.
- Thompson Parendou 1895 (1936) D' A. Wentworth Thompson, *A glossary of Greek birds* (Oxford) Clarendon Press.
- Τζαχίλη 1997 Ἰ. Τζαχίλη, *Ἰφραντικὴ καὶ Ἰφραντρες στὸ Προϊστορικὸ Αἰγαῖο 2000-1000 π.Χ.* (Ἡράκλειο), Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης.
- Τρανταλίδου 1997 K. Τρανταλίδου, Θηράματα καὶ οἰκόσιτα ζῶα ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῶν Λιμνῶν στὸ *Τὸ σπήλαιο τῶν Λιμνῶν στὰ Καστριά Καλαβρύτων*. *Μιά προϊστορικὴ θέση στὴν ὄρεινὴ Πελοπόννησο*, ἐπιμ. Ἀδ. Σάμψων (Ἀθήνα) Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν 7, 415-455.
- Trantalidou 2000 K. Trantalidou, Animal Bones and Animal Representations at Late Bronze Age Akrotiri στὸ *The wall Paintings of Thera*, vol. II, *Proceedings of the First International Symposium, 30/08-04/09/97*, ἐπιμ. S. Sherratt (Athens) 709-735.
- Τρανταλίδου 2001 K. Τρανταλίδου, Ζωοτεχνία καὶ Οἰκονομία στὸ Ἀκρωτήρι στὸ *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασιά, Ἀσπρονήσι, ἠφαιστεια*, ἐκδ. Μ. Δανέζης (Ἀθήνα) 193-204.
- Τρανταλίδου 2008 K. Τρανταλίδου, "Κρέα δαίετο καὶ νέμε μοίρας". Ἡ κατάτμηση τοῦ σφάγιου στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Ἀκρωτήρι, *30 χρόνια ἔρευνας 1967-1997*, ἐπιμ. Χρ. Ντούμας, Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, 257, (Ἀθήνα) 105-126.
- Van Leuven 1981 J.C. Van Leuven, Problems and Methods of Prehellenic Naology στὸ *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13/05/1980*, ἐπιμ. R. Hägg and N. Marinatos, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, 4, XXVIII, Paul Åströms Förlag, 11-26.
- Van Neer, Noyen, De Cupere, Beuls 2002 W. Van Neer, K. Noyen, B. De Cupere, I. Beuls, On the use of endosteal layers and medullary bone from domestic fowl in archaeological studies, *Journal of Archaeological Science* 29, 123-134.

- Vermeule 1964 E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age* (Chicago) The University of Chicago Press.
- Vickery 1936 K.F. Vickery, *Food in Early Greece* (Chicago, Illinois) Ares Publishers.
- Vila 2000 E. Vila, Bone Remains from Sacrificial Places: the temples of Athena Alea at Tegea and Asea on Agios Elias (the Peloponnese, Greece) στο *Archaeozoology of the Near East IVB, Proceedings of the 4th International Symposium on the Archaeozoology of the Southwestern Asia and adjacent areas*, έπιμ. M. Mashkour, A.M. Choyke, H. Buitenhuis and F. Poplin (Gronigen), ARC, 197-205.
- Wace 1949 A.J.B. Wace, *Mycenae. An archaeological and historical guide* (Princeton) Princeton University Press.
- Watrous 1994 L.V. Watrous, Some observations on Minoan Peak Sanctuaries στο *AEGAEUM 12, Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*, έπιμ. R. Laffineur and W.-D. Niemeier, Université de Liège, 393-402.
- Watrous 1996 L.V. Watrous, The cave Sanctuary of Zeus at Psychro. A Study of extra-urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete, *AEGAEUM 15*, Université de Liège.
- Wilkens 1996 B. Wilkens, I resti faunistici di Haghia Triada (Creta) in Età Neo e Postpalaziale. Nota Preliminare στο *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia*, έπιμ. E. de Moro, L. Godart, A. Sacconi (Roma), Gruppo ed. Internazionale, 1511-1520.
- Wright 2004 J.C. Wright (έπιμ.), The Mycenaean Feast, *Hesperia* 73, 2.
- Yannouli 2003 Eft. Yannouli, Non-domestic carnivores in Greek prehistory: a review στο *Zooarchaeology in Greece. Recent Advances*, στο E. Kotjabopoulou, Y. Hamilakis, P. Halstead, Cl. Gamble and P. Elefanti (έπιμ.) (London) *BSA* 9, 169-192.
- Zeuner 1963 F. E. Zeuner, *A History of Domesticated Animals* (London) Hutchinson.

## ΕΙΚΟΝΕΣ

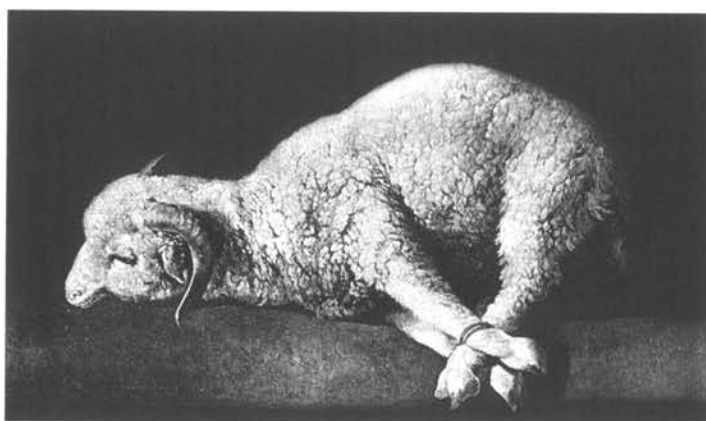




Εικ. 1. Κνωσός. Σφραγιδόλιθος από στεατίτη με παράσταση πτηνού με λοφίο (Evans 1895, fig. 65). Το πτηνό ἐρμηνεύτηκε ὡς πετεινός.



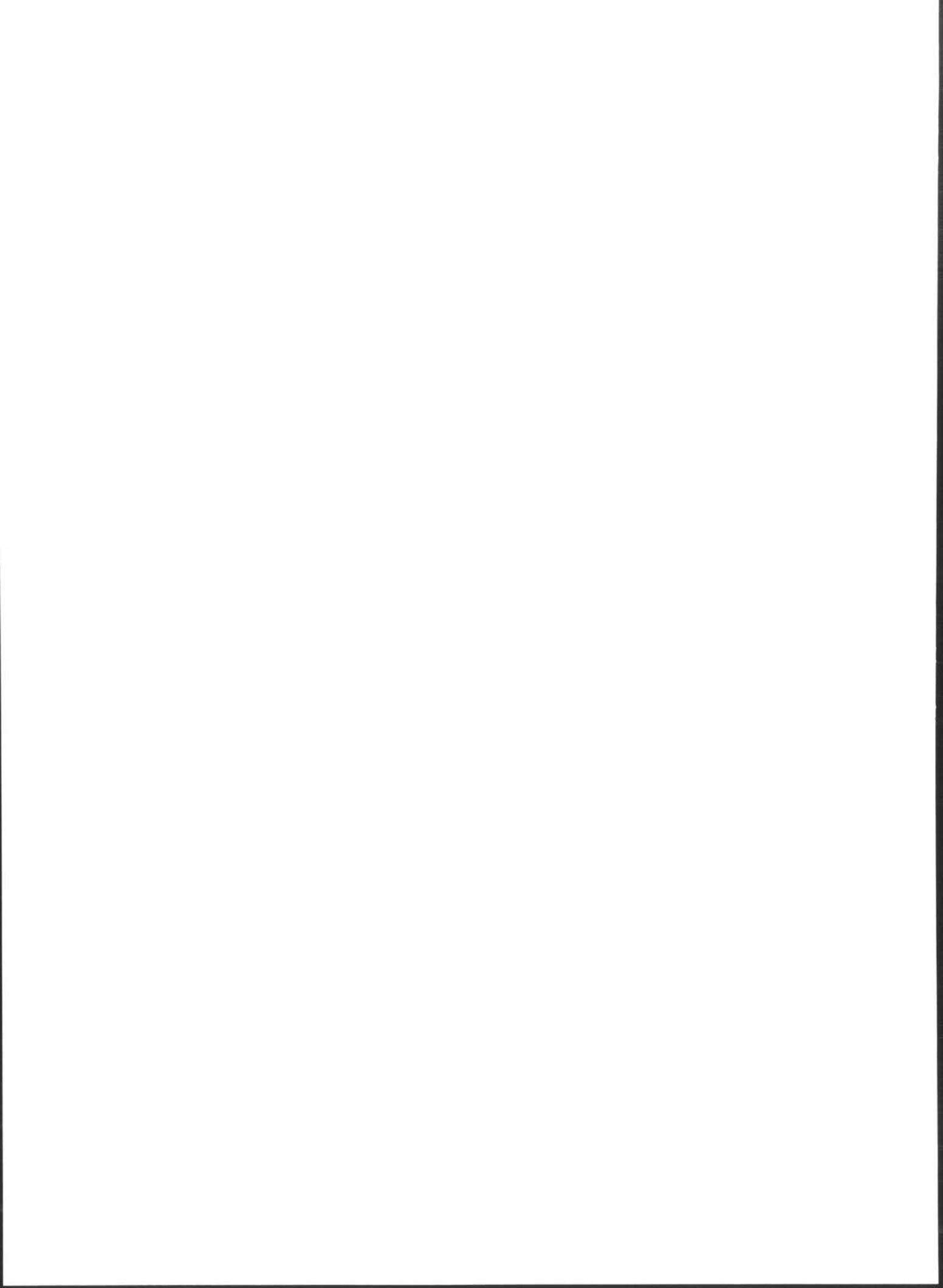
Εικ. 2. Αἴγυπτος. Κοιλιάδα τῶν βασιλέων. Μέσα τοῦ 14ου αἰ. π.Χ. Γραπτὸ ὄστρακο με παράσταση πετεινοῦ (Carter 1923, 1).



Εικ. 3. Ἰσπανία (1635-1640). Agnus Dei. Francisco de Zurbaran, Museo del Prado.

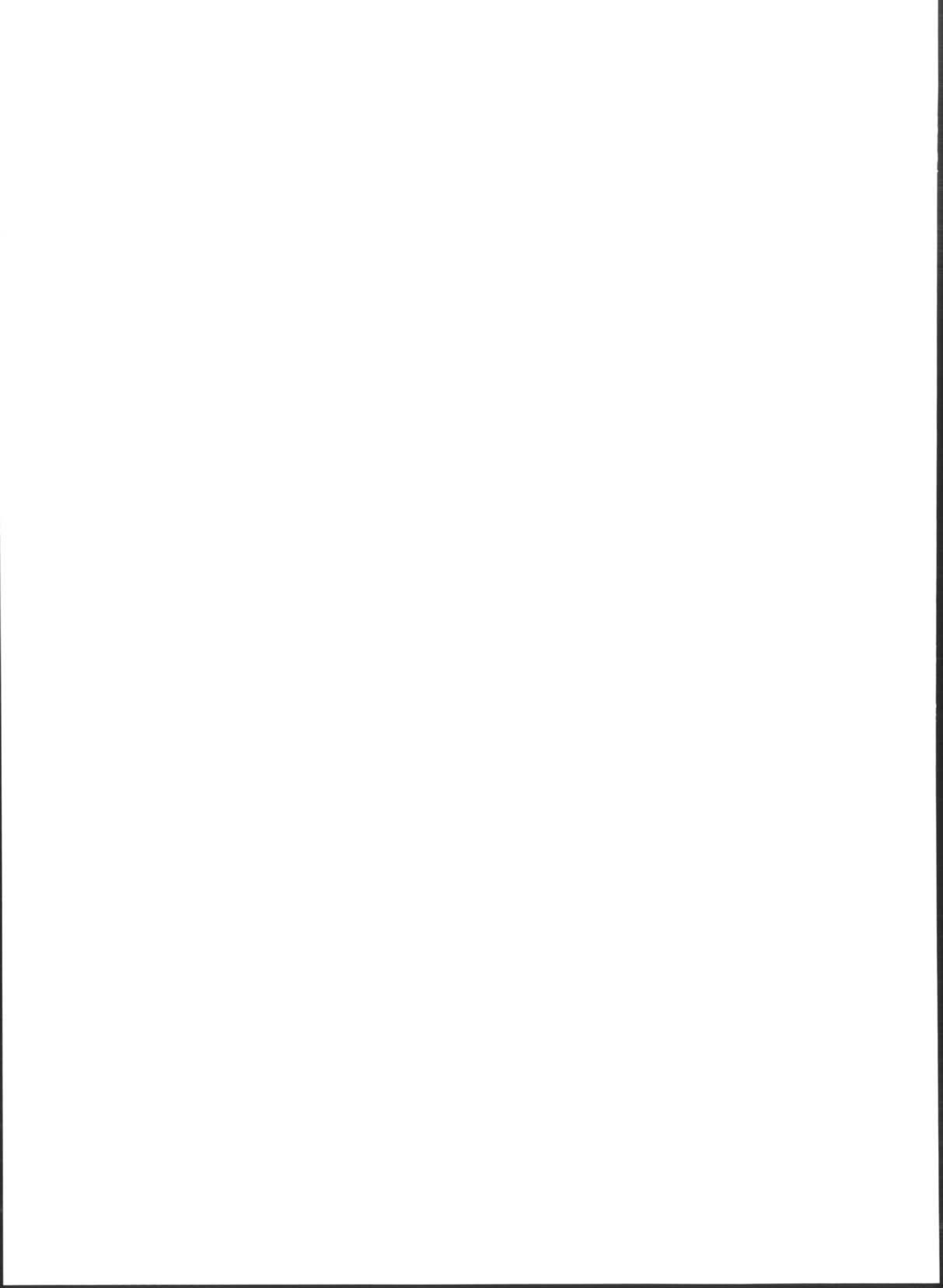


Εικ. 4α, β. Ὄστα πτηνῶν. Διακρίνεται ἡ διάβρωση ἀπὸ τὰ ἴχνη ριζῶν λόγῳ τοῦ μικροῦ πάχους τῆς ἐπίχωσης.





## ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ



ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΡ. ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Άδιατάρακτες Στρώσεις-Πρωτογενείς Άποθέσεις		
MM IB-MM IIIA	1	0.04%
MM IB-YM I	29	1.06%
MM IA-YM IA	79	2.88%
MM IA-YM IB	92	3.35%
MM I-YM IB	143	5.17%
MM IB-YM IA	56	2.04%
MM IB-YM IB	501	18.26%
MM IB-YM I	61	2.22%
MM IB-YM	21	0.77%
MM II	23	0.84%
MM II-YM I	7	0.26%
MM II-YM IA	10	0.36%
MM II-YM IB	61	2.22%
MM II-YM I	53	1.93%
MM II-YM IB	3	0.11%
MM IIIB	4	0.15%
MM III-YM IA	28	1.02%
MM III-YM IB	37	1.35%
MM IIIB-YM IB	146	5.32%
MM III-YM I	1118	40.74%
YM IA	227	8.27%
YM IB	28	1.02%
YM IA-IB	16	0.58%
ΣΥΝΟΛΟ	<b>244</b>	<b>100%</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1α.** Κύθηρα, Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώσεις με αποκλειστικά μινωική κεραμική και πρωτογενείς άποθέσεις. Κατανομή του οστεολογικού υλικού με βάση τη χρονική αλληλουχία που προτείνεται από την κεραμική. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται κατά τη MM III-YM I πολιτισμική φάση.

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΡ. ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ %
Άποθέσεις με: 1. περιορισμένη διατάραξη, 2. με σημαντικό ποσοστό μεταγενέστερης κεραμικής		
MM I-ΥΜ IA	1	0.05%
MM I-ΥΜ IB	21	1.07%
MM I-ΥΜ I	14	0.71%
MM IB-MM II	10	0.51%
MM IB-ΥΜ I	28	1.43%
MM II-ΥΜ IB	116	5.92%
MM III-ΥΜ IA	39	1.99%
MM III-ΥΜ I	9	0.46%
MM IIIB	51	2.60%
MM IIIB-ΥΜ IA	14	0.71%
MM IIIB-ΥΜ I	98	5%
ΥΜ IA	24	1.23%
ΥΜ I	15	0.77%
MM I - Μεταβυζαντινά	4	0.20%
MM II - Μεταβυζαντινά	1	0.05%
MM IIIB - Μεταβυζαντινά	6	0.31%
ΥΜ IA - Μεταβυζαντινά	1	0.05%
ΥΜ I - Μεταβυζαντινά	3	0.15%
Μινωικά - Μεταβυζαντινά	1496	76.37%
Σύγχρονα	8	0.41%
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>1959</b>	<b>100%</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1β.** Κύθηρα, Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Κατανομή του οστεολογικού υλικού στις αποθέσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη και τις αποθέσεις με σημαντικό ποσοστό μεταγενέστερης κεραμικής. Η ομαδοποίηση αυτή βασίστηκε τόσο στην κεραμική όσο και στα οστεολογικά κατάλοιπα οσάκις, αν και σπανίως, η εξωτερική επιφάνεια είχε έντελως διαφορετική ύφή (πατίνα) και διατήρηση.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΣ ΖΩΩΝ		ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ: ΔΙΑΙΤΑΡΑΚΤΑ / ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΑΠΟΘΕΣΙΣ																	
		ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ			ΜΜ ΙΒ-ΜΜ ΙΙΙ			ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ			ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι			ΜΜ ΙΙ			ΜΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙΒ		
		ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.
Οικόσιτα ζώα																			
Βούς	10	2.16%	2.02%	1	3.33%	3.33%	6	1.66%	1.60%	1	1.39%	1.22%							
Χοίρος	21	4.55%	4.25%				19	5.26%	5.05%	1	1.39%	1.22%	7	30.43%	30.43%				
Κατρίνες	399	86.36%	80.77%	27	90%	90%	315	87.26%	83.78%	66	91.67%	80.49%	16	69.57%	69.57%	7	100%	100%	
Αἴγα	13	2.81%	2.63%	1	3.33%	3.33%	14	3.88%	3.72%	2	2.78%	2.44%							
Πρόβατο	18	3.90%	3.64%	1	3.30%	3.33%	5	1.39%	1.33%	2	2.78%	2.44%							
Σκύλος	1	0.22%	0.20%				2	0.55%	0.53%										
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Α	462	100%	93.51%	30			361	100%	96.01%	72	100%	87.81%	23	100%	100%	7	100%		
Λαγόμορφα	17	53.13%	3.44%				6	40%	1.60%	3	30%	3.66%							
Πτηνά	12	37.50%	2.43%				6	40%	1.60%	7	70%	8.54%							
Ἰχθύεις	3	9.38%	0.62%				3	20%	0.80%										
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Β	32	100%	6.49%				15	100%	4.00%	10	100%	12.20%							
Τρωκτικά																			
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Γ							1	100%											
ΣΥΝΟΛΟ	494		100%	30	100%	100%	377	100%	100%	82	100%	100%	23	100%	100%	7	100%		100%

Θηράματα

Παρεμφερόσηνα ζώα

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2α.** Κύθηρα, Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων όστων ανά ταξινόμητη βαθμίδα ζώων και ανά χρονική περίοδο σε διαστράκτες, κατά τεκμήριον, απόθετες.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΣ ΖΩΩΝ	ΧΡΟΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ: ΑΔΙΑΤΑΡΑΚΤΑ / ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΑΠΟΦΘΕΣΙΣ																							
	ΜΜ Ι-ΥΜ ΙΒ			ΜΜ Ι-ΥΜ Ι			ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ			ΜΜ ΙΙΙΒ			ΥΜ ΙΑ			ΥΜ ΙΒ			ΥΜ ΙΑ-ΙΒ					
	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ ΘΗΡ.			
Βούς	8	7.08%	6.50%			11	0.84%	0.81%			9	3.96%	3.93%											
Χοίρος	4	3.54%	3.25%			30	2.30%	2.21%	1	25%	1	0.44%	0.44%											
Καπρίνες	97	85.84%	78.86%	3	100%	1146	87.82%	84.45%	2	50%	199	87.67%	86.90%	24	96%	85.71%	14	100%			87.50%			
Αίγνα	1	0.88%	0.81%			47	3.60%	3.36%	1	25%	8	3.52%	3.39%	1	4%	3.57%								
Πρόβατο	3	2.95%	2.44%			71	5.44%	5.23%			10	4.41%	4.37%											
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Α	113	100%	91.86%	3	100%	1305	100%	96.06%	4	100%	227	100%	99.03%	25	100%	89.28%	14	100%			87.50%			
Θηράματα																								
Λαγόμορφα	2	20%	1.63%			22	42.31%	1.62%			1	50%	0.44%	2	66.57%	7.14%	2	100%			12.50%			
Πτηνά	3	30%	2.44%			27	51.92%	1.99%						1	33.33%	3.57%								
Ίχθύες	5	50%	4.07%			3	5.77%	0.22%			1	50%	0.44%											
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Β	10	100%	8.14%			52	100%	3.83%			2	100%	0.88%	3	100%	10.71%	2	100%			12.50%			
Παριεμφέρσιμα ζώα																								
Τρωκτικά						1	100%																	
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Γ						1	100%																	
ΣΥΝΟΛΟ	123		100%	3	100%	1358		100%	4	100%	229		100%	28	100%	100%	16	100%				100%		

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2β.** Κύθηρα, Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων όστων ανά είδος/ οικογένεια ή όμοιαζία ζώων και ανά χρονική περίοδο σε αδιατάρακτες, κατά τεκμήριον, αποθέσεις.





ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΕΣ ΖΩΩΝ	ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΠΟΘΕΣΙΣ ΜΕ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ																	
	ΜΜ Ι-Μεταβυζαντινά			ΜΜ ΙΙ-Μεταβυζαντινά			ΜΜ ΙΙΙΒ-Μεταβυζαντινά			ΥΜ Ι-Μεταβυζαντινά			Μινωικά-Μεταβυζαντινά			Σύγχρονα		
	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.	ΑΡ.	%	ΠΟΣΟΣΤΟ % ΕΠΙ ΣΥΝ. ΟΙΚ./ΘΗΡ.
Άνθρωπος																6		
Οικόσιτα ζώα																		
Βούς												13	0.95%					0.90%
Χοίρος												16	1.17%					1.10%
Κατρίνες	1	100%	25%	1	100%	100%	6	100%	4	100%	100%	1244	90.74%					85.85%
Αίγα												44	3.21%					3.04%
Πρόβατο												54	3.94%					3.73%
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Α	1	100%	25%	1	100%	100%	6	100%	4	100%	100%	1371	100%					94.62%
Θηράματα																		
Λαγόμορφα	2	66.67%	50%									54	55.10%					3.73%
Πτηνά												25	25.51%					1.73%
Ίχθύες	1	33.33%	25%									19	19.39%					1.31
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Β	3	100%	75%									98	100%					6.67%
Παρεισφύρανα ζώα																		
Τρωκτικά												14	93%					100%
Σαρκοφάγα												1	6.67%					
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ Γ												15	100%					100%
ΣΥΝΟΛΟ	4		100%	1		100%	6		4		100%	1490				8		100%

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2δ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων όστων ανά ταξινομική βαθμίδα ζώου και ανά χρονική περίοδο σε αποθέσεις με σημαντικό ποσοστό μεταγενέστερης κεραμικής.

ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)								
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1			1		1		
ΑΞΟΝΑΣ	1		1					
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1					1	
ΠΤΕΡΝΑ	1		1		1			1
ΣΥΝΟΛΟ	4	1	2	1	1	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Αίγας κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ: Άπροσδιόριστη

ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)								
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΚΟΦΤ. ΕΡΓΑΛΕΙΟ	ΕΑΖ	
		1/5	5/5	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1		1	1				
ΑΤΛΑΣ	1		1			1		
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1	1			1			
ΣΥΝΟΛΟ	3	1	2	1	1	1	1	

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Προβάτου κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ: Άπροσδιόριστη.

ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)												
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΔΟΝΤΙΑ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΚΡΑΝΙΟ	2	2										
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	5	5							5			
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘ.	1					1		1				
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘ.	1					1	1					
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	5	5										
ΑΞΟΝΑΣ	1	1								1		
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	6	4			2					1		
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	10	7		2	1							
ΟΣΦΥΓΙΚΟΙ	8	5	2		1					2		
ΠΛΕΥΡΕΣ	58	35	18	5								
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	10	10					2	2	6			
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	2	1	1						2			
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	5	4		1			1		4		1	
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,δ	1	1					1					
ΩΛΕΝΗ,α	1		1				1					1
ΩΛΕΝΗ,δ	3	1	2				1	1	1			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	9	8	1					2	7			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1							1			
ΑΝΩΝΥΜΟ	5	5							5			
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1		1					1				1
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	3	3							3			
ΚΝΗΜΗ,δ	23	21		2			2	1	20			
ΚΝΗΜΗ,κ	1				1				1			
ΠΤΕΡΝΑ	1	1									1	
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	5	5							5			
ΣΥΝΟΛΟ	<b>168</b>	125	26	10	5	2	9	8	60	4	2	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3γ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Καπρινών κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο (από κατά τεκμήριον άδιατάρακτες στρώσεις). \* Απρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική έπιφάνεια.

Σε όλες τις πολιτισμικές ένότητες με τη μινωική κεραμική είναι χαρακτηριστική ή άπουσία των άπολήξεων των κάτω άκρων και ιδίως της τρίτης φάλαγγας. Το δεδομένο αυτό θα μπορούσε να όφειλεται στην άνασκαφή γιατί τα όστα έχουν μικρό μέγεθος και δέν είναι πάντα όρατά, στα συστατικά του εδάφους που διαβρώνουν εύκολότερα τα εύθρυπτα όστα ή στην άρχική άπομάκρυνσή τους μαζί με το δέρμα ή την προβιά του ζώου.

ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)								
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ		ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΕΑΖ
		1/5	2/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΠΡ*		
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	1	1						
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	2	2						
ΠΛΕΥΡΕΣ	2	1	1					
ΣΤΕΡΝΟ	1	1					1	
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1			1		1	1
ΚΝΗΜΗ,δ	1	1				1		
ΤΑΡΣΙΚΑ	1			1				
ΣΥΝΟΛΟ	<b>9</b>	7	1	1	1	1	2	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3δ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Βοοειδών κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)				
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ
		4/5	ΑΠΡ*	
ΠΕΡΟΝΗ,κ	1	1	1	
ΣΥΝΟΛΟ	<b>1</b>	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Χοίρου κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)				
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ
		3/5	ΑΡ	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	<b>1</b>	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Λεποριδών κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)			
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΕΑΖ
		5/5	
ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙ	1	1	
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 4α. Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Αίγας κατά την ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)							
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ
		1/5	2/5	5/5	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΣ	1	1			1		
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	1	1				1	
ΠΛΕΥΡΕΣ	3		3				
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1	1				1	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	5	5				5	
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1		1			1	
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	1	1				1	
ΩΛΕΝΗ,α	1		1		1		1
ΚΑΡΠΙΚΑ	1			1			
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	1	1				1	
ΚΝΗΜΗ,δ	5	3	2			5	
ΚΝΗΜΗ,κ	1	1			1		1
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ	1	1				1	
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	15	15					
ΣΥΝΟΛΟ	38	30	7	1	3	16	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 4β. Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Καπρινών κατά την ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ: Άπροσδιόριστη.

ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)							
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΩΛΕΝΗ,α	1	1		1	1		
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1		1			
ΚΝΗΜΗ,δ	1		1	1			
ΚΝΗΜΗ,κ	1	1			1		
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,δ	1	1			1		
ΣΥΝΟΛΟ	4	2	1	1	2	2	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 4γ. Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Λεποριδών κατά την ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ: Άπροσδιόριστη.



## ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΓΠΡ*	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	2			1	1	1	1		
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1	1					1		1
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1	1						1	
ΚΝΗΜΗ,δ	1		1					1	
ΠΤΕΡΝΑ	1			1		1			
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2				2		2		2
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ	1		1					1	
ΣΥΝΟΛΟ	9	2	2	1	2	1	3	3	2

**ΠΙΝΑΚΑΣ 5α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Αϊγας κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

## ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΓΠΡ*		
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	2				1	1	1	1			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	1	1						1			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	3	1	1	1			1	2		1	2
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	1	1		1				1	1		1
ΠΤΕΡΝΑ	1	1					1				1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1		1						1		
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,κ	1			1					1		
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	4				3	1					
ΣΥΝΟΛΟ	14	4	2	3	4	2	3	4	4	1	2

**ΠΙΝΑΚΑΣ 5β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Προβάτου κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)										
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΚΡΑΝΙΟ	5	5								
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	9	2	1	1	2	3	4	3	2	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	11	2	2	1	3	3	2	2	7	2
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	5	5								
ΑΥΧΕΝΙΚΟΣ	1	1								
ΘΩΡΑΚΙΚΟΣ	1	1								
ΠΛΕΥΡΕΣ	22	16	4	2						
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	7	6	1				1		6	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,α	1	1						1		1
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	39	39						1	38	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	2	2							2	
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1		1						1	
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	26	25	1					1	25	
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	1	1							1	
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,κ	1		1						1	
ΩΛΕΝΗ,δ	2	2							2	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	3	3							3	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	1	1							1	
ΑΝΩΝΥΜΟ	4	4							4	
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1	1							1	
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	11	11							11	
ΚΝΗΜΗ,α	1	1							1	
ΚΝΗΜΗ,δ	39	37	2						39	
ΚΝΗΜΗ,κ	1		1						1	
ΠΤΕΡΝΑ	2	2								
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2		1			1		1		1
ΤΑΡΣΙΚΑ	3	1		1		1			3	
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	3	3							3	
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	1	1							1	
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	2	1	1							
ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙ	1					1				
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	72	72								
ΣΥΝΟΛΟ	<b>281</b>	246	16	5	5	9	7	9	153	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 5γ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Καπρινών κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα)

\* Άπρ : Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική έπιφάνεια

ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)									
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1				1	1			
ΘΩΡΑΚΙΚΟΣ	1	1							
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1	1					1		
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ	1	1					1		
ΚΝΗΜΗ	1	1					1		
ΠΤΕΡΝΑ	2		1	1		1		1	1
ΣΥΝΟΛΟ	7	4	1	1	1	1	1	4	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 56.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Βοειδών κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)									
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1	1					1		
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	3	1	1	1		1	1		
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	2		2			1		1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	1		1					1	
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1						1	
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	1	1						1	
ΠΕΡΟΝΗ	2	2						2	
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1		1					1	
ΦΑΛΛΑΓΤΑ Ι	3		1		2				
ΣΥΝΟΛΟ	15	6	6	1	2	2	2	7	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 5ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Χοίρου κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)									
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΠΛΕΥΡΕΣ	2		2						
ΒΡΑΧΙΟΝΑΣ,δ	1		1				1		
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	2		2					2	
ΚΑΡΠΙΚΑ	2	2						2	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	2	1	1			1		1	1
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1						1	
ΠΤΕΡΝΑ	1				1		1		1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1				1			1	
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	1			1				1	
ΦΑΛΛΑΓΤΑ Ι	1				1				
ΦΑΛΛΑΓΤΑ ΙΙ	1				1				
ΣΥΝΟΛΟ	15	4	6	1	4	1	2	8	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 5στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Λεπτοριδών κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ								
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1			1		1		
ΠΤΕΡΝΑ	2	1	1		1	1		1
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	3	1	1	1	2		1	2
ΦΑΛΛΓΤΑ Ι	3		1	2				
ΣΥΝΟΛΟ	<b>8</b>	1	3	4	3	2		2

**ΠΙΝΑΚΑΣ 6α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Αίγας κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ						
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ
		3/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1	1			1	
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2		2		2	2
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1		1	1		1
ΣΥΝΟΛΟ	<b>4</b>	1	3	1	3	2

**ΠΙΝΑΚΑΣ 6β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Προβάτου κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)												
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΚΑΜΕΝΑ 300-350°C	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΚΡΑΝΙΟ	4	4										
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	3	3							3			
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	3	1	1			1	1		2			
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	6	2		3	1		2	1	3			
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	6	6										
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	1	1										
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	2	2										
ΟΣΦΥΙΚΟΙ	3	1	2									
ΠΛΕΥΡΕΣ	19	15	1	3								
ΣΤΕΡΝΟ	1		1									
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	7	7							7			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	33	33							33			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1							1			
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	2	1	1				1		1			1
ΚΕΡΚΙΔΑ	15	13	2				1		3			
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,α	1		1				1		1	1		1
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,κ	1	1							1			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	1	1							1			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	4	3		1					4			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	2	2							2			
ΑΝΩΝΥΜΟ	5	5							5			
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	2	2							2			
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	6	5	1						6			
ΚΝΗΜΗ	45	43	2						45			
ΠΤΕΡΝΑ	2	1		1				1	1			1
ΤΑΡΣΙΚΑ	1					1						
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ	2	1	1						2			
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ	1	1							1		1	
ΦΑΛΑΓΓΑ Ι	2	2										
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	66	66										
ΣΥΝΟΛΟ	<b>247</b>	223	13	8	1	2	6	2	124		1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 6γ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Καπρινών κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Απροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.

ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)								
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	3/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	1			1	1			
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	2			2		1	1	
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	1	1						
ΩΛΕΝΗ	1		1				1	
ΚΝΗΜΗ	1	1					1	
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	1		1					
ΣΥΝΟΛΟ	7	2	2	3	1	1	3	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 6δ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Βοοειδών κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)									
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΣ	1	1						1	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	7	3	2		7	2	1	4	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	2			2				2	
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	2			2				1	
ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙ	2			1	1				
ΣΥΝΟΛΟ	14	4	2	5	8	2	1	8	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 6ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Χοίρου κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)					
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ
		2/5	3/5	ΑΡ	
ΠΛΕΥΡΑ	1		1		
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1		1	1	1
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	1	1		1	1
ΩΛΕΝΗ	1		1	1	1
ΑΝΩΝΥΜΟ	1		1	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	5	1	4	4	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 6στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Λεποριδών κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).



ΜΜ ΙΙ-ΥΜ (άδιατάρακτα)					
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ
		1/5		ΑΠΡ*	
ΠΤΕΡΝΑ	1	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ	1	1		1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Αϊγας κατά τη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΙ-ΥΜ (άδιατάρακτα)						
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ
		1/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1		1	1		
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	1	1			1	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	1	1	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Προβάτου κατά τη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

ΜΜ ΙΙ-ΥΜ (άδιατάρακτα)												
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΚΑΜΕΝΑ 300-350°C	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	1	1							1			
ΚΡΑΝΙΟ	3	3										
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1	1							1			
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	4	1	1		1	1	1	1	2			
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	10	6	1	1	1	1	1	2	7			
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	3	3										
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	3	2	1									
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	4	3	1							1		
ΠΛΕΥΡΕΣ	15	11	4								3	
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	5	5							5			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	12	11	1				1		11		1	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1							1			
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	7	7							7			
ΩΛΕΝΗ,δ	3	2	1				1		2	1		
ΩΛΕΝΗ,α	1		1				1					1
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ	1	1							1			
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	2	2							2			
ΚΝΗΜΗ,δ	19	18	1						19			
ΚΝΗΜΗ,κ	1	1							1			
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	22	22										
ΣΥΝΟΛΟ	118	101	12	1	2	2	5	3	60	2	4	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7γ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Καπρινών κατά τη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.

ΜΜ ΙΙ-ΥΜ (άδιατάρακτα)					
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	ΑΠΡ*	
ΠΛΕΥΡΕΣ	6	5	1		
ΚΝΗΜΗ,δ	1	1		1	
ΣΥΝΟΛΟ	7	6	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7δ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Βοοειδών κατά τη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΙ-ΥΜ (άδιατάρακτα)								
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	4	3	1		1	1	2	
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	1	1						
ΟΣΦΥΙΚΟΙ	2	2						
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1		1				1	
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	1	1					1	
ΠΕΡΟΝΗ	1		1				1	
ΦΑΛΛΓΑ Ι	1			1				
ΣΥΝΟΛΟ	11	7	3	1	1	1	5	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Χοίρου κατά τη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Απρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΙ-ΥΜ (άδιατάρακτα)			
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΕΑΖ
		5/5	
ΦΑΛΛΓΑ Ι	2	2	
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 7στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Λεποριδών κατά τη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)												
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΚΑΜΕΝΑ 300°-350°C	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	4	1	3					1	3			
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	1					1	1					
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	7	2			1	4	3	3	1			
ΑΞΟΝΑΣ	1		1									
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	4	4					2	1	1			2
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1		1					1				1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	1		1						1			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	1	1							1			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	1	1							1			
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	2	2						1	1			1
ΚΝΗΜΗ,κ	1		1				1					1
ΠΤΕΡΝΑ	5			2	2	1	3	2				3
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	2	2							2			
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	3					3		3		1	1	3
ΦΑΛΛΑΓΤΑ Ι	3				1	2						
ΦΑΛΛΑΓΤΑ ΙΙ	4					4						
ΣΥΝΟΛΟ	41	13	7	2	4	15	10	12	11	1	1	3

**ΠΙΝΑΚΑΣ 8α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Αίγας κατά τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική έπιφάνεια.

ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτες στρώσεις)											
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ	
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*		
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	3					3	2	1			
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	9				1	1	7	6	3		
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	6	3	3				2	4			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	5	3	2				2	2	1	2	
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	3	2		1			2	1		2	
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,α	1				1		1			1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	4		2	2				1	3	1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	2	1	1						2		
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	2	2					1		1	1	
ΚΝΗΜΗ,κ	3	1	1	1			1	2		2	
ΠΤΕΡΝΑ	3		1	1	1		1	2		2	
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	7				1	6	5	2		5	
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	3	1	1	1					3		
ΦΑΛΛΑΓΤΑ Ι	4				2	2					
ΦΑΛΛΑΓΤΑ ΙΙ	1					1					
ΣΥΝΟΛΟ	56	13	11	7	6	19	23	18	10	5	

**ΠΙΝΑΚΑΣ 8β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Προβάτου κατά τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική έπιφάνεια.

ΜΜ III-ΥΜ IB (άδιατάρακτα)													
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΚΑΜΕΝΑ		ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΓΠ*		300°-350° C	500° C	
ΚΡΑΝΙΟ	17	17								1			
ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΣ	10	10							10				
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	16	16							16				
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	31	4	6	3	3	15	11	13	7				6
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	31	16	10	2		3	4	6	12				
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	32	32											
ΑΤΛΑΣ	1	1											
ΑΞΟΝΑΣ	1	1											
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	9	4	1	3	1					1			
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	25	21	1	3									
ΟΣΦΥΙΚΟΙ	14	9	3	2						1			
ΙΕΡΟΝ ΟΣΤΟΥΝ	1	1								1			
ΠΛΕΥΡΕΣ	132	72	23	1									
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	30	28	1		1		3	1	26				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,α	4	3	1					1	3				1
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	105	105						3	102		1		
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	4	4					1	1	2				1
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	4	3	1				1	1	2				1
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	32	28	2	2				2	17				
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	5	3	1	1			1	2	2				2
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,δ	2		2				2						
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,κ	2		1	1			1	1					1
ΩΛΕΝΗ,α	1	1						1					1
ΩΛΕΝΗ,δ	7	7						1	6				
ΚΑΡΠΙΚΑ	2				1	1							
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	2	1			1				2				
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	2	2							2				
ΑΝΩΝΥΜΟ	17	17					1	2	14				
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	7	6	1				1	3	3				3
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	21	21							21				
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	1	1					1			1			1
ΚΝΗΜΗ,α	4	3	1					2	2				2
ΚΝΗΜΗ,δ	126	116	9	1			1	2	123				
ΚΝΗΜΗ,κ	9	9							9				
ΠΤΕΡΝΑ	2	2							2				
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2		1	1			1	1					1
ΤΑΡΣΙΚΑ	4					4							
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1	1							1				
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,δ	5	4	1						5				
ΜΑΤΑΤΑΡΣΙΟ,κ	1	1							1				
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ	3	3							3				
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	1	1							1				
ΦΑΛΛΓΑ I	4	1		1	2							1	
ΦΑΛΛΓΑ II	4	1	1		1	1							
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	220	220									1		
ΣΥΝΟΛΟ	954	796	67	21	10	24	29	43	394	5	2	1	6

ΠΙΝΑΚΑΣ 8γ. Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Καπρινών κατά τη ΜΜ III-ΥΜ IB περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.

ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)										
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*		
ΟΔΟΝ ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	1				1	1				
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	1			1				1		
ΠΛΕΥΡΕΣ	2		1	1						
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1	1						1		
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	2	2						2		
ΚΝΗΜΗ,δ	1	1						1		
ΠΤΕΡΝΑ	1		1				1		1	1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1	1						1		
ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙ	1				1					
ΣΥΝΟΛΟ	<b>11</b>	5	2	2	2	1	1	6	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 86.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Βοοειδών κατά τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)										
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΚΡΑΝΙΟ	1	1								
ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΣ	2	2						1	1	
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	3		1		1	1	2	1		
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	8	3	2	1	1	1	1	1	6	
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	2	2						1	1	
ΒΡΑΧΙΟΝΑΣ,κ	1	1						1		1
ΩΛΕΝΗ,α	1	1								1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	1				1					1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	1		1							1
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1						1		
ΚΝΗΜΗ,α	1	1								1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1	1								1
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	1		1							1
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	2	1		1						
ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙΙ	1				1					
ΣΥΝΟΛΟ	<b>27</b>	14	5	2	4	2	3	6	14	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 8ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Χοίρου κατά τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)										
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	1		1							
ΠΛΕΥΡΕΣ	1	1								
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1		1				1			
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	1	1					1			
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1			1				1		1
ΩΛΕΝΗ,δ	1	1							1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	1		1							
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1							1	
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	1	1							1	
ΚΝΗΜΗ,δ	2	2							2	
ΠΤΕΡΝΑ	1				1			1		1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	4	1	1	1		1				
ΦΑΛΛΓΑ Ι	1					1				
ΦΑΛΛΓΑ ΙΙ	1					1				
ΣΥΝΟΛΟ	<b>18</b>	8	4	2	1	3	2	2	5	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 8οτ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Λεποριδών κατά τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (άδιατάρακτο στρώμα).

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.



Χρονική περίοδος	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ				ΜΜ ΙΒ-ΥΜΙΒ				ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ				ΥΜ ΙΑ			
	ΑΡ. ΘΡ.*	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ																
ΠΥΡΙΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ																
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘ.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
ΚΕΡΚΙΔΑκ																
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΟΛΕΝΗα					1	1	1	1								
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ.α									1	1	1	1				
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ.κ									2	1	1	1				
ΚΝΗΜΗ.κ									6	2	3	3	1	1	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	1	1	1	1	1	1	6	2	3	3	1	1	2	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 9α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Αίγες κατά τις περιόδους ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ, ΥΜ ΙΑ (από κατά τεκμήριο αδιατάρακτες επιχώσεις)

\*ΑΡ.ΘΡ.= ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ \* Άπρ: Άπρωςδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.

Χρον. περίοδος:	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ				ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ				ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ				ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ				ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ				ΥΜ ΙΑ				
	ΑΡ. ΘΡ.*	ΣΩΖ. ΤΜ.*	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖ. ΤΜ.	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖ. ΤΜ.	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖ. ΤΜ.	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖ. ΤΜ.	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖ. ΤΜ.	ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΖ	
																									1/5
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ																									
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘ.																									
ΑΓΓΑΣ					1	1	1																		
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ.κ					1	1	1	1																	
ΜΗΡΙΑΙΟ.α	1	1	1	1																					
ΚΝΗΜΗ.κ																									
ΠΤΕΡΝΑ.α																									
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ																									
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ.α					1	1	1	1																	
ΦΑΛΑΓΓΑ Ι																									
ΦΑΛΑΓΓΑ ΙΙΙ																									
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	2	1	2	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 9β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Προβάτου κατά τις περιόδους ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ, ΥΜ ΙΑ (από κατά τεκμήριο αδιατάρακτες επιχώσεις)

\*ΑΡ.ΘΡ.= ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ \* Άπρ: Άπρωςδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.



Χρονική περίοδος	ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ				ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ								ΥΜ ΙΑ										
	ΑΡ. ΘΡ.*	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ	ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ	ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ								
			1/5	ΑΠΡ*			1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ									
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ						4	4																
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ						1		1															
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ						2	2																
ΟΣΦΥΙΚΟΙ						2	1		1														
ΠΛΕΥΡΕΣ						19	10	7	2														
ΩΜΟΠΛΑΤΗ						1	1																
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ						9	9																
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ						3	2	1															
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ						1	1	1															
ΩΛΕΝΗ						1	1																
ΑΝΩΝΥΜΟ						3	3						1										
ΜΗΡΙΑΙΟ,α																							
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ						1	1																
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	1	1				1	1																
ΚΝΗΜΗ						5	4	1							2	3	2						
ΜΕΙΛΑΡΣΙΟ,α						2	1		1														
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,δ						1	1																
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ						1	1																
ΦΑΛΑΓΓΑ Ι						3	1		1	1													
ΘΡ.ΜΟΣΤΟΝ	5	5				5	5																
ΣΥΝΟΛΟ	<b>6</b>	<b>6</b>	<b>6</b>	<b>1</b>		<b>65</b>	<b>48</b>	<b>11</b>	<b>4</b>	<b>2</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>2</b>	<b>31</b>	<b>2</b>	<b>2</b>	<b>28</b>	<b>27</b>	<b>1</b>	<b>1</b>	<b>8</b>	<b>1</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 96.** Κύθηρα. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα Κατρινών κατά τις περιόδους ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ, ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτες επιχώσεις). \* Άρ. Θρ. = Άριθμός Θραυσμάτων  
\* Άπρ = Άπρροσδιόριστη, α = Άνω, δ = Διάφυση, κ = κάτω άφθρηκη έπιφάνεια.

Χρονική περίοδος:	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ					ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ					ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ					ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ										
	ΑΡ. ΘΡ.*	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		
		1/5	2/5	4/5	ΔΕΞ		ΑΠΡ*	ΕΑΖ	1/5	2/5		3/5	ΔΕΞ	ΑΠΡ	ΕΑΖ		1/5	2/5	3/5	ΔΕΞ		ΑΠΡ	ΕΑΖ	1/5	2/5	3/5
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	1	1				1					3															
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1	1																								
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘ.						3				3																
ΟΣΦΥΚΟΙ	1	1																								
ΩΜΟΠΛΑΤΗ																										
ΩΛΕΝΗ,α	1	1																								
ΜΕΤΑΚΑΡΤΙΟ ΙΙΙ,α	1	1																								
ΜΕΤΑΚΑΡΤΙΟ V,α																										
ΚΝΗΜΗ,δ																										
ΚΝΗΜΗ,κ																										
ΠΕΡΟΝΗ,κ	1	1																								
ΦΑΛΑΓΓΑ Ι	1	1																								
ΣΥΛΙΣΣ	6	2	2	2	1	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Χρονική περίοδος:	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ					ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ									
	ΑΡ. ΘΡ.*	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ	
		1/5	2/5	4/5	ΔΕΞ		ΑΠΡ*	ΕΑΖ	1/5	2/5		3/5	ΔΕΞ	ΑΠΡ	ΕΑΖ
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	1	1				1									
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1	1													
ΠΛΕΥΡΕΣ															
ΚΕΡΚΙΔΑ	1	1													
ΚΝΗΜΗ	1	1													
ΒΟΟΕΙΔΗ	3	3				3	1	1	1	1	1	1	1	1	

Χρονική περίοδος:	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ					ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ					ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ															
	ΑΡ. ΘΡ.*	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΑΡ. ΘΡ.	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ							
		1/5	2/5	4/5	ΔΕΞ		ΑΠΡ*	ΕΑΖ	1/5	2/5		3/5	ΔΕΞ	ΑΠΡ	ΕΑΖ		1/5	2/5	3/5	ΔΕΞ	ΑΠΡ	ΕΑΖ				
ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	1	1				1																				
ΒΡΑΧΙΟΝΑΣ,δ	1	1																								
ΚΝΗΜΗ																										
ΩΛΕΝΗ,α	1	1																								
ΩΛΕΝΗ,δ																										
ΛΕΠΤΟΡΙΔΕΣ	2	1	1	1		2	1	1	2	1	3	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 9ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνο. Όσπα Χοίρων. Βοσειδών και Λεπτοριδών κατά τις περιόδους ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (όπο κατά τεκμήριο αδιατάρακτες απόδεις). \* Αρ. Θρ. = Αριθμός Θραυσμάτων. \* Απρ = Άπρροδιόριστη, α = άνω, δ = διάφωση, κ = κάτω άρθρική έπιφάνεια

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ				ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	1	1						1	
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	3			1	2	1	2		
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	2	1	1					2	
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1	1					1		1
ΚΝΗΜΗ,κ	1			1			1		1
ΠΤΕΡΝΑ	5	1		3	1	3	1	1	3
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	1	1						1	
ΦΑΛΛΑΓΤΑ I	2			2					
ΦΑΛΛΑΓΤΑ II	2			1	1				
ΣΥΝΟΛΟ	<b>18</b>	5	1	8	4	4	5	5	3

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όσα Αϊγας.

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓΑΛ.	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*		
ΑΤΛΑΣ	1				1						
ΑΞΟΝΑΣ	1				1						
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	4	2	2			3	1		1	1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	1	1						1			
ΚΝΗΜΗ,κ	3	1		2		3				3	
ΠΤΕΡΝΑ	3			1	2	3				3	
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	3				1	2	2	1		1	
ΦΑΛΛΑΓΤΑ I	3				1	2					
ΦΑΛΛΑΓΤΑ II	1					1					
ΣΥΝΟΛΟ	<b>20</b>	4	2	3	6	5	11	2	1	3	

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώματα με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όσα Προβάτου.

\* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓΑΛ.	ΚΑΜΕΝΑ 300°-350°C	ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΔΟΝΤΙΑ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*				
ΚΡΑΝΙΟ	1	1											
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	6	6						1	5				
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	6	1	1	2		2	2	1	3				
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	3	1		1		1	1		2				
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	6	6											
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	3		1	2									
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	13	6	1	1	5								
ΟΣΦΥΙΚΟΙ	6	3		1	2					1			
ΠΛΕΥΡΕΣ	70	39	23	5	3								
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	13	11	2						13				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,α	1			1			1						1
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	42	41	1				1	1	40				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1							1				
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1	1							1				
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	19	19						1	18				
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	4	1	2		1			1	3			1	1
ΩΛΕΝΗ,δ	1	1							1				
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	5	4	1						5				
ΑΝΩΝΥΜΟ	6	6							6		1		
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	2	1	1				1	1					1
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	13	13							13				
ΚΝΗΜΗ,α	2	2							2				
ΚΝΗΜΗ,δ	59	56	1	2				1	58	1			
ΚΝΗΜΗ,κ	1	1							1			1	
ΠΤΕΡΝΑ	1	1							1				
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2		2				1		1				1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,δ	2	2							2				
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ	2	2							2				
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	2	2											
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	64	64											
ΣΥΝΟΛΟ	357	292	36	15	11	3	7	7	178	2	1	2	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10γ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώματα με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα ζώων της υποοικογένειας των Καπρινών. \* Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρωση.



ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ
	ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	1/5	2/5	ΑΡ.	ΑΠΡ*	
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	1	1				
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1		1	1		
ΠΛΕΥΡΕΣ	3	2	1			
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1	1			1	
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	1	1			1	
ΚΝΗΜΗ,δ	5	5			5	
ΣΥΝΟΛΟ	<b>12</b>	10	2	1	7	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10δ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώματα με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όσα ζώων της οικογένειας των Βοοειδών. \* Απρ = Απροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΚΡΑΝΙΟ	2	2						
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	3	3			1		2	
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	2		1	1	1	1		
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	2	1		1			2	
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1	1			1			
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	1	1				1		1
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1					1	
ΚΝΗΜΗ,δ	1	1					1	
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	1		1		1			1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1	1					1	
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ	1	1					1	
ΦΑΛΑΓΓΑ I	1		1					
ΦΑΛΑΓΓΑ II	2	1		1				
ΣΥΝΟΛΟ	<b>19</b>	13	3	3	4	2	8	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώματα με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όσα Χοίρου. \* Απρ = Απροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΛΠΡ*	
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1				1		1			
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	2					2	1	1		
ΠΛΕΥΡΕΣ	1	1								
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	1		1						1	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1				1		1			1
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	2			1	1				2	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	1	1							1	
ΑΝΩΝΥΜΟ	1		1					1		
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	1		1						1	
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1	1							1	
ΚΝΗΜΗ,δ	1	1							1	
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	3					3				
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>16</b>	4	3	1	3	5	3	2	7	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 10στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώματα με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όσα ζώων της οικογένειας των Λεποριδών. \* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ		ΠΛΕΥΡΑ		ΕΑΖ
		1/5	2/5	ΔΕΞ	ΑΡ	
ΠΛΕΥΡΕΣ	4	4				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	4	4			4	
ΚΝΗΜΗ,δ	2	1	1	1		
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	2	2				
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>	<b>12</b>	11	1	1	4	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 11.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώματα με μεταβυζαντινή κεραμική. Όσα ζώων της υποοικογένειας των Κατριών. \* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΔΟΝΤΙΑ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	4		2	1	1		2	2				
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	3				2	1	2	1				
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	9			1	2	7	3	6				2
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	2		1	1			2					
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	1	1					1					
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	2	1	1					2				2
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1	1						11				1
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,α	1	1					1					1
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,κ	1			1			1					1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	3		1		2			1	2		1	1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	1			1					1			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	3	2	1						3			
ΠΤΕΡΝΑ	8	1		1	6		3	4	1			4
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	2					2	1	1		1		1
ΦΑΛΛΑΓΓΑ I	2				1	1						
ΦΑΛΛΑΓΓΑ III	1			1								
ΣΥΝΟΛΟ	<b>44</b>	7	6	7	14	11	16	28	7	1	1	4

**ΠΙΝΑΚΑΣ 12α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Ή τελευταία σε σημαντικό ποσοστό. Όσα Αίγας. \* Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΔΟΝΤΙΑ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*			
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	1	1							1			
ΟΔΟΝ ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	1					1		1				
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	5					5		3	2			
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	2	1	1					2				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	2	1		1			1	1				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	3	2	1				1	2		1	1	2
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1				1			1				1
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	3		2		1			3				
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,κ	2			1	1		1	1				1
ΩΛΕΝΗ,α	1			1				1				1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	1		1				1					1
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	3	2		1					3			
ΑΝΩΝΥΜΟ	1		1				1					
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1	1							1			
ΚΝΗΜΗ,κ	5	3	1	1			2	3				3
ΠΤΕΡΝΑ	2				1	1	1	1				1
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	6					6	3	3		1	1	3
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	4	1		2		1		1	3			1
ΦΑΛΛΑΓΓΑ I	4			1	1	2						
ΦΑΛΛΑΓΓΑ III	3			1	1	1						
ΣΥΝΟΛΟ	<b>51</b>	12	7	9	6	17	11	23	10	2	2	3

**ΠΙΝΑΚΑΣ 12β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Ή τελευταία σε σημαντικό ποσοστό. Όσα Προβάτου. Άπρ = Άπροσδιόριστη, α = άνω, δ = διάφυση, κ = κάτω άρθρική επιφάνεια.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΚΑΜΕΝΑ 300°-350°C	ΙΧΝΗ ΑΠΟ ΡΙΖΕΣ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*				
ΠΥΡΗΝΑΣ ΚΕΡΑΤΟΥ	2	1	1						2				
ΚΡΑΝΙΟ	20	20								1			
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	15	15					3	2	10	1			
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	31	4	3	2	4	18	16	9	6				5
ΟΔΟΝ. ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΥ	9	2	2		2	3	3	1	5				
ΣΠΟΝΔΥΛΟΙ	20	19		1								1	
ΑΤΛΑΣ	2	1	1										
ΑΞΟΝΑΣ	4	3		1									
ΑΥΧΕΝΙΚΟΙ	16	11		3	2								
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	36	23	2	5	6								
ΟΣΦΥΙΚΟΙ	25	19	1	3	2					1			
ΙΕΡΟΝ ΟΣΤΟΥΝ	1	1											
ΣΤΕΡΝΟ	3	3											
ΠΛΕΥΡΕΣ	292	173	84	28	7					2		2	
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	41	34	6	1			1	3	37				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,α	4	1	2	1				4					4
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	125	118	6	2			5	7	114				
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	5	3	1	1			2	2	1				2
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	3	2			1			1	2				1
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	57	50	7				3	1	53	1			
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	3	2	1				1	1	1				1
ΚΕΡΚΙΔΑ/ΩΛΕΝΗ,δ	3	2	1				1		2				
ΩΛΕΝΗ,α	3	2		1			2		1				2
ΩΛΕΝΗ,δ	10	9	1				1	2	7				
ΚΑΡΤΙΚΑ	1					1							
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	2	1	1						2				
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,δ	4	3	1						4				
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	3	2	1						3				
ΑΝΩΝΥΜΟ	32	26	6				3	7	22	2			
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	3	1	1	1			2		1				2
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	35	32	2	1					35				
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	5	2	3				1	2	2				2
ΚΝΗΜΗ,α	6	3	2	1			2	3	1			1	3
ΚΝΗΜΗ,δ	167	152	14	1			2	1	164				
ΚΝΗΜΗ,κ	10	5	3	2			2	3	5				3
ΠΤΕΡΝΑ	5	1		3	1		2	1	1				2
ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	1				1		1						1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	7	6		1				1	6				1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,δ	3	3							3				
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ	7	7							7		1		
ΦΑΛΛΑΓΑ Ι	4		1	1	2								
ΘΡ.Μ.ΟΣΤΩΝ	170	170											
ΣΥΝΟΛΟ	<b>1195</b>	932	154	60	28	22	53	51	497	8	1	4	4

ΠΙΝΑΚΑΣ 12γ. Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Η τελευταία σε σημαντικό ποσοστό. Όσα ζώων της υποοικογένειας των Καπρινών. Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ		ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓΑΛΕΙΟΥ	ΕΑΖ
		1/5	2/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΠΡ*		
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	2			2	1	1		
ΙΕΡΟΝ ΟΣΤΟΥΝ	1	1						
ΠΛΕΥΡΕΣ	1		1					
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	1	1				1		
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1	1			1			1
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	1		1			1		
ΑΝΩΝΥΜΟ	1	1				1	1	
ΚΝΗΜΗ,δ	4	4				4		
ΦΑΛΛΓΑ Ι	1			1				
ΣΥΝΟΛΟ	<b>13</b>	8	2	3	2	8	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 12δ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Η τελευταία σέ σημαντικό ποσοστό. Όσα ζώων της οικογένειας των Βοοειδών. Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*	
ΚΡΑΝΙΟ	1	1								
ΟΣΦΥΓΙΚΟΙ	1			1						
ΟΔΟΝ. ΑΝΩ ΓΝΑΘΟΥ	5		1	1	1	2	1	3	1	
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1	1							1	
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	1	1							1	
ΚΕΡΚΙΔΑ,α	1								1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,α	1				1				1	
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ,κ	2	1			1				2	
ΚΝΗΜΗ,δ	1	1					1			
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1		1						1	
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,κ	1	1							1	
ΣΥΝΟΛΟ	<b>16</b>	6	2	2	3	2	2	3	9	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 12ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Η τελευταία σέ σημαντικό ποσοστό. Όσα Χοίρων. Άπρ = Άπροσδιόριστη.

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ					ΠΛΕΥΡΑ			ΙΧΝΗ ΚΟΦΤ. ΕΡΓ.	ΕΑΖ
		1/5	2/5	3/5	4/5	5/5	ΔΕΞ	ΑΡ	ΑΠΡ*		
ΚΑΤΩ ΓΝΑΘΟΣ	1		1				1				
ΟΔΟΝΤΕΣ	3					3	1	1	1		
ΘΩΡΑΚΙΚΟΙ	2	2									
ΟΣΦΥΙΚΟΙ	1				1						
ΠΛΕΥΡΕΣ	1			1							
ΩΜΟΠΛΑΤΗ	1			1					1		
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,α	1	1						1			1
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,δ	4	1	3						4		
ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ,κ	3	2		1			2	1			2
ΚΕΡΚΙΔΑ,δ	2	1	1						2		
ΚΕΡΚΙΔΑ,κ	1		1						1		
ΩΛΕΝΗ,α	1		1						1		
ΩΛΕΝΗ,δ	1			1					1		
ΑΝΩΝΥΜΟ	2		1	1			1	1			
ΜΗΡΙΑΙΟ,α	1			1					1		
ΜΗΡΙΑΙΟ,δ	1	1							1		
ΜΗΡΙΑΙΟ,κ	3		1	1	1		1	1	1	1	1
ΚΝΗΜΗ,α	3			3			2		1		2
ΚΝΗΜΗ,δ	2	2							2		
ΚΝΗΜΗ,κ	1			1					1		
ΚΝΗΜΗ/ΠΕΡΟΝΗ,α	1				1		1				1
ΚΝΗΜΗ/ΠΕΡΟΝΗ,δ	2	1		1					2		
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ,α	1				1						
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,α	1			1					1		
ΜΕΤΑΠΟΔΙΟ,δ	2	2							2		
ΦΑΛΛΓΑ Ι	3			1		2					
ΣΥΝΟΛΟ	45	13	9	14	4	5	9	5	23	1	2

**ΠΙΝΑΚΑΣ 12στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Ή τελευταία σέ σημαντικό ποσοστό. Όσα ζών της οικογένειας των Λεποριδών. Άπρ = Άπροσδιόριστη.



χρονική περίοδος		MM IB-YM IB	MM IB-YM I	YM IA
ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Περίοδος Συνοστέωσης σέ μήνες	Με συνοστέωση	Χωρίς συνοστέωση	Με συνοστέωση
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18 μ.		1	1
Κνήμη, κ	12-18 μ.	2		
Κερκίδα, κ	23-30 μ.			1
Ώληνη, α	25-35 μ.	1		

**ΠΙΝΑΚΑΣ 13α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου της Αϊγας με βάση το χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού υλικού, σύμφωνα με το Barone 1987, κατά τις περιόδους MM IB-YM IB, MM IB-YM III, YM IA (πρωτογενείς κατά βάση αποθέσεις).

χρονική περίοδος		MM IA-YM IB	MM IB-YM IB	MM IB-III B	MM III - YM IB	YM IA	
ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Περίοδος Συνοστέωσης σέ μήνες	Χωρίς συν- οστέωση	Με συν- οστέωση	Με συν- οστέωση	Χωρίς συνοστέωση	Με συν- οστέωση	Χωρίς συνοστέωση
Κερκίδα, α/ Βραχιόνιο, κ	3-6 μ.			1		1	
Φάλαγγα I, α	7-10 μ.					1	
Μετακαρπικό, κ / Μεταταρσικό, κ	6-18 μ.				1	1	
Κνήμη, κ	12-18 μ.						
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α	20-26 μ.	1			1		1
Πτέρνα	36 μ.				1		
Σπόνδυλοι	48-60 μ.		1				

**ΠΙΝΑΚΑΣ 13β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου του Προβάτου με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού υλικού, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των MM IA-YM IB, MM IB-YM IB, MM IB-III B, MM III-YM IB, YM IA περιόδων (αδιατάρακτες κατά βάση στρώσεις).

Χρονική περίοδος	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ		ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ		ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙΒ		ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι		ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ		ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ		ΥΜ ΙΑ	
	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση
ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Περίοδος Συνοστέωσης σε μήνες													
Κερκίδα,α/ Βραχιόνιο,κ					1		1							
Ωμοπλάτη/ Άνωμυο/ Φάλαγγα ΙΙ, α	3		1									1		
Φάλαγγα Ι, α														
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α														1
Μηριαίο, κ		1										1		
Κερκίδα, κ													1	
Σπόνδυλοι	1	1		2				1				1	4	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 13γ.** Κύθρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου των Καπρινών με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικού, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΙΙ, ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ, ΥΜ ΙΑ περιόδων (άδιατάρακτες, κατά βάση στρώσεις).

ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Χρονική περίοδος		ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ		ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ		ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ		ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ	
	Περίοδος Συνοστέωσης σε μήνες	Μέ συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση	Μέ συν-οστέωση	Χωρίς συν-οστέωση
Ωμοπλάτη / Βραχιόνιο, κ/ Κερκίδα, α / Φάλαγγα ΙΙ, α / Άνωμυο / Φάλαγγα Ι, α	12-13 μ.	1								
Μετακαρπικό, κ / Μεταταρσικό, κ/ Κνήμη, κ	24 μ.			1		1				1
Βραχιόνιο, α/ Κερκίδα, κ/ Ωλένη, α/ Μηριαίο, κ/ Κνήμη, α/ Περώνη, κ	42 μ.		2					1		
Σπόνδυλοι	48-84 μ.		1							

**ΠΙΝΑΚΑΣ 13δ.** Κύθρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου του Χοίρου με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικού, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτες, κατά βάση αποθέσεις).

ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Περίοδος συνοστέ- ωσης σε μήνες	MM IA-YM IB		MM IB-YM IB		MM II-YM I		MM III-YM IB		YM IA		YM IA-YM IB	
		Χωρίς συνοσ.	Με συνοσ.	Χωρίς συνοσ.	Με συνοσ.	Χωρίς συνοσ.	Με συνοσ.	Χωρίς συνοσ.	Με συνοσ.	Χωρίς συνοσ.	Με συνοσ.	Χωρίς συνοσ.	Με συνοσ.
<b>ΑΙΓΕΣ</b>													
Κερκίδα, α/ Βραχιόνιο, κ	3-6μ.		1					1	4		1		
Ωμοπλάτη / Άνωμο/ Φάλαγγα II, α	5-8μ.								4				1
Φάλαγγα I, α	7-10μ.				3			1	2				
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18μ.							3					
Κνήμη, κ	12-18μ.								1				
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α	20-26μ.	1							2				
Πτέρνα	36μ.		1		1	1		1	2	1			
Σπόνδυλοι	48-60μ.									1			
<b>ΠΡΟΒΑΤΑ</b>													
Κερκίδα, α/ Βραχιόνιο, κ	3-6μ.		3				1		8				
Ωμοπλάτη /Άνωμο/ Φάλαγγα II, α	5-8μ.								7				
Φάλαγγα I, α	7-10μ.	2	2					1	3				
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18μ.		1		1				2				
Κνήμη, κ	12-18μ.								3				
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α	20-26μ.							1	1				
Μηριαίο, κ	18-26μ.									1			
Ωλένη, α	25-35μ.								1				
Πτέρνα	36μ.	1											
Σπόνδυλοι	48-60μ.									1			
<b>ΚΑΠΡΙΝΕΣ</b>													
Κερκίδα, α / Βραχιόνιο, κ	3-6μ.		3	1	2		1	3	7	2	1		1
Ωμοπλάτη / Άνωμο/ Φάλαγγα II, α	5-8μ.	3	5	2	1			5	6	1	1		
Φάλαγγα I, α	7-10μ.		1					1	1				
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18μ.	2						3					
Κνήμη, κ	12-18μ.	1		1	1	1		6	2	1		1	
Μηριαίο, Κνήμη, α	20-26μ.	2		3				9	2		1		
Μηριαίο, κ	18-26μ.							2	1				
Κερκίδα, κ	23-30μ.	1		1				5					
Ωλένη, α	25-35μ.				1	1		1			1	1	
Ωλένη, κ	26-32μ.	1			1			1	1		1		
Πτέρνα	36μ.	1		1	1			2					
Σπόνδυλοι	48-60μ.	2		3		1		32	3		11		
<b>ΒΟΟΕΙΔΗ</b>													
Ωμοπλάτη-Άνωμο	7-10μ.								1				
Βραχιόνιο,κ /Φάλαγγα II, α	15-20μ.								1				
Φάλαγγα I, α	20-24μ.				1								
Ωλένη, κ /Μηριαίο, α/ Πτέρνα	36μ.		2										
Σπόνδυλοι	54-60μ.										1		
<b>ΧΟΙΡΟΣ</b>													
Ωμοπλάτη /Βραχιόνιο, κ/ Κερκίδα, α/ Φάλαγγα II, α/ Άνωμο/ Φάλαγγα I, α	12-13μ.		4	1	1		1	1	2				
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ/ Κνήμη, κ	24μ.	1		1	2			3					
Βραχιόνιο, α/ Κερκίδα, κ/ Ωλένη, α/ Μηριαίο κ/ Κνήμη, α/ Περόνη, α/ Περόνη, κ	42μ.	1						2		1			
Σπόνδυλοι	48-84 μ.						3						

**ΠΙΝΑΚΑΣ 13ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου των Καπρινών, των Βοοειδών και των Σειδών με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Επιχώσεις των MM IA-YM IB, MM IB-YM IB, MM II-YM I, MM III-YM IB, YM IA και YM IA-YM IB περιόδων (αδιατάρακτες κατά τεκμήριο στρώσεις).

ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ	Περίοδος συνοστέωσης σε μήνες	Στρώματα με διατάραξη	
		Χωρίς συνοστέωση	Με συνοστέωση
<b>ΑΙΓΕΣ</b>			
Κερκίδα, α/ Βραχιόνιο, κ	3-6 μ.		4
Ώμοπλάτη/ Άνωνομο/ Φάλαγγα II, α	5-8 μ.		4
Φάλαγγα I, α	7-10 μ.		4
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18 μ.	3	3
Κνήμη, κ	12-18 μ.		1
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α	20-26 μ.	1	
Ώλένη, α	25-35 μ.		1
Ώλένη, κ	26-32 μ.		1
Πτέρνα	36 μ.	8	1
<b>ΠΡΟΒΑΤΑ</b>			
Κερκίδα, α/ Βραχιόνιο, κ	3-6 μ.		6
Ώμοπλάτη/ Άνωνομο/ Φάλαγγα II, α	5-8 μ.		4
Φάλαγγα I, α	7-10 μ.	2	5
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18 μ.	4	2
Κνήμη, κ	12-18 μ.	2	6
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α	20-26 μ.	1	
Κερκίδα, κ	23-30 μ.	2	
Ώλένη, α	25-35 μ.		1
Ώλένη, κ	26-32 μ.		2
Πτέρνα	36 μ.	4	
Σπόνδυλοι	48-60 μ.		2
<b>ΚΑΠΡΙΝΕΣ</b>			
Κερκίδα, α/ Βραχιόνιο, κ	3-6 μ.	7	5
Ώμοπλάτη/ Άνωνομο/ Φάλαγγα II, α	5-8 μ.	7	13
Φάλαγγα I, α	7-10 μ.	1	3
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ	16-18 μ.	3	
Κνήμη, κ	12-18 μ.	9	3
Μηριαίο, α/ Κνήμη, α	20-26 μ.	18	1
Μηριαίο, κ	18-26 μ.	6	1
Κερκίδα, κ	23-30 μ.	6	3
Ώλένη, α	25-35 μ.	2	1
Πτέρνα	36 μ.	2	1
Σπόνδυλοι	48-60 μ.	44	7
<b>ΒΟΟΕΙΔΗ</b>			
Κερκίδα, α	12-15 μ.		1
Φάλαγγα I, α	20-24 μ.		1
Κερκίδα, κ/ Ώλένη, α/ Μηριαίο, κ	42 μ.	1	
<b>ΧΟΙΡΟΣ</b>			
Ώμοπλάτη/ Βραχιόνιο, κ/ Κερκίδα, α/ Φάλαγγα II, α/ Άνωνομο/ Φάλαγγα I, α	12-13 μ.	3	2
Μετακαρπικό, κ/ Μεταταρσικό, κ/ Κνήμη, κ	24 μ.	2	1
Βραχιόνιο, α/ Κερκίδα, κ/ Ώλένη, α/ Μηριαίο, κ/ Κνήμη, α/ Περόνη, α/ Περόνη, κ			1
Σπόνδυλοι	48-84 μ.		1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 13στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου των Καπρινών, των Βοοειδών και των Σειδών με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού υλικού, σύμφωνα με το Barone 1987. Ανασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Ο συγκεκριμένος πίνακας μόνο συγκριτικά με εκείνους των κατά τεκμήριο αδιατάρακτων αποθέσεων μπορεί να ιδωθεί. Διαφορετικά δεν είναι αξιοποιήσιμος.

Είδη ζώων	ΑΙΓΕΣ				ΠΡΟΒΑΤΑ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ	
	ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ	ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙΒ	ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ	ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ	ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ	ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ	
Χρονική περίοδος	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	
ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	
6-12 μήνες		M <sub>1</sub>	1					
1-2 έτη				M <sub>2</sub>	1			
3-4 έτη	M <sub>3</sub>	1						
ένηλικά						M <sup>3</sup>	M <sup>1</sup> M <sup>2</sup> M <sup>3</sup> M <sup>4</sup>	
μέσης ηλικίας							P <sup>3</sup> P <sup>4</sup> M <sup>1</sup>	
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	1	1	1	1	7	

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας σφραγισμού των Καπρινών κατά τις πολιτισμικές φάσεις ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ, ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙΒ, ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άπο κατά τεκμήριον πρωτογενείς αποθέσεις).

Είδη ζώων	ΑΙΓΕΣ		ΠΡΟΒΑΤΑ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ		ΒΟΣΕΙΔΗ	
	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΤΜΗΜΑ ΓΝΑΘΟΥ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
Χρονική περίοδος	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (κατά τεκμήριον διάστράκτη στρώση)							
ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΤΜΗΜΑ ΓΝΑΘΟΥ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
6-12 μήνες			D <sub>3</sub> D <sub>4</sub> M <sub>1</sub>	3				
νεαρά					d <sub>4</sub>	1		
1-2 έτη					M <sub>1</sub>	1		
4-6 έτη	M <sub>3</sub>	1						
ένηλικά					M <sup>1</sup> M <sup>3</sup>	2	M <sup>2</sup>	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	3	3	4	4	1	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας σφραγισμού των Καπρινών και των Βοσειδών κατά τη ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ πολιτισμική φάση (άπο κατά τεκμήριον πρωτογενείς αποθέσεις).

Είδη ζώων	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΚΑΠΡΙΝΕΣ	ΚΑΠΡΙΝΕΣ	ΒΟΕΙΔΗ	ΚΑΠΡΙΝΕΣ
Χρονική περίοδος	ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (κατά τεκμήριον άδιατάρακτες στρώσεις)				
ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΒ (άδιατάρακτες στρώσεις)
0-6 μήνες			$d_1$	2	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
6-12 μήνες			$D_4$	1	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
1-2 έτη					ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
1-4 έτη	$M_1$	1			ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
νεαρά ένηλικα					ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
ένηλικα			$M^2$	1	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
μέσης ηλικίας					ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
ΣΥΝΟΛΟ		<b>1</b>		<b>4</b>	<b>1</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14γ.** Κύθρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση πής ηλικίας σφραγισμού των Καπρινών και των Βοειδών κατά τη ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ καί ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΒ πολιτισμικές φάσεις (άπό κατά τεκμήριο άδιατάρακτες στρώσεις).

Είδη ζώων	ΑΙΓΕΣ	ΠΡΟΒΑΤΑ	ΚΑΠΡΙΝΕΣ	ΒΟΕΙΔΗ	ΧΟΙΡΟΣ
Χρονική περίοδος	ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (κατά τεκμήριον άδιατάρακτες στρώσεις)				
ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
0-2 μήνες			$D_3, D_4, M_1$	3	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
0-12 μήνες			$M_2$	1	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
1-2 έτη	$P, P_1, M_1, M_2, M_3$	5	$D, D, D_2, D_3, D_4$	3	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
1-3 έτη			$P, P_3, P_4$	2	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
4-10 έτη			$P, P_3, P_4$	2	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
6-10 έτη			$P, M_1, M_2$	3	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
νεαρά					ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
ένηλικα			$M^3$	1	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
μέσης ηλικίας	$M^1$	1	$M_3$	1	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ
μεγάλης ηλικίας	$M^1$	1			ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
ΣΥΝΟΛΟ		<b>7</b>		<b>16</b>	<b>1</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14δ.** Κύθρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση πής ηλικίας σφραγισμού των Καπρινών, των Βοειδών και των Σuidών κατά τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ πολιτισμική φάση (άπό κατά τεκμήριο άδιατάρακτες άποθέσεις).



Είδη ζώων	ΑΙΓΑ		ΠΡΟΒΑΤΟ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ	
Χρονική περίοδος	ΥΜ ΙΑ (κατά τεκμήριο αδιεπάρκτες στρώσεις)					
ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ	ΤΜΗΜΑ ΓΝΑΘΟΥ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΤΜΗΜΑ ΓΝΑΘΟΥ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΤΜΗΜΑ ΓΝΑΘΟΥ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
0-2 μήνες	$d_3, d_4$	2				
2-6 μήνες νεαρά			$d_3, d_4, M_1$	3	$d^1, d^1, M^1$	3
ΣΥΝΟΛΟ		<b>2</b>		<b>3</b>		<b>3</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14ε.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών κατά την ΥΜ ΙΑ πολιτισμική φάση (άπο κατά τεκμήριο αδιεπάρκτες στρώσεις).

Είδη ζώων	ΑΙΓΕΣ		ΠΡΟΒΑΤΑ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ		ΒΟΕΙΔΗ		ΑΙΓΕΣ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ	
	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩ ΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
6 μήνες-2 έτη	$d_4$	1			$M_1$	1						
1-2 έτη					$M_3$	1						
2-6 έτη	$M_1$	1										
νεαρά												
ένηλικα	$M^2$	2	$P^1, P^1, M^1$	3	$I, M^1, M^2, M^1, P^2, P^1, P^1$	14			$M^1$	1		
μέσης ηλικίας					$M^1, M^1$	2	$d^1$	1				
4-8 έτη									$M_3$	1	$M_1, M_2$	2
μεγάλης ηλικίας			$I, P_4$	2	$M^1$	1						
ΣΥΝΟΛΟ		<b>4</b>		<b>5</b>		<b>19</b>		<b>2</b>		<b>1</b>		<b>2</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14στ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άσκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών και των Βοειδών.

Είδη ζώων	ΑΙΓΕΣ		ΠΡΟΒΑΤΑ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ		ΒΟΟΕΙΔΗ	
	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΜΗΜΑΤΑ ΓΝΑΘΩΝ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
6 μήνες- 2 έτη	$d_4$	1			$M_1$	1		
1-2 έτη					$M_3$	1		
2-6 έτη	$M_1$	1						
νεαρά							$M^3$	1
ένήλικα	$M^2$	2	$P^3 P^4 M^1$	3	$I M^1 M^2 M^3 P^2$ $P^3 P^4$	14		
μέσης ήλικίας					$M^1 M^3$	2	$d^4$	1
μεγάλης ήλικίας			$I P_4$	2	$M^1$	1		
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>		<b>4</b>		<b>5</b>		<b>19</b>		<b>2</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14η.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Άνασκαφικά σύνολα με σημαντική διατάραξη. Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών και των Βοοειδών.

Είδη ζώων	ΑΙΓΕΣ		ΚΑΠΡΙΝΕΣ	
	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ	ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΟΙ ΟΔΟΝΤΕΣ	ΑΡ. ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ
2-3 έτη				
4-8 έτη	$M_3$	1	$M_1 M_2$	2
<b>ΣΥΝΟΛΟ</b>		<b>1</b>		<b>2</b>

**ΠΙΝΑΚΑΣ 14θ.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Στρώσεις με μινωική κεραμική αλλά με διατάραξη. Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών.

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΕΙΔΟΣ	ΕΝΔΟΣΚΕΛΕΤΟΣ	ΔΙΑΤΗ- ΡΗΣΗ	ΠΛΕΥΡΑ	ΜΕΓΙΣΤΟ ΜΗΚΟΣ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ		
						ΠΛ. ΑΝΩ ΑΡΘΡΩΣ*	ΕΛΑΧ. ΠΛ. ΔΙΑΦΥΣΗΣ*	ΠΛ. ΚΑΤΩ ΑΡΘΡΩΣ*
MM I-ΥΜ I	<i>Alectoris graeca</i>	Ώλένηκ	4/5	Δ				8.0
MM IB-ΥΜ III	<i>Alectoris graeca</i>	Ώλένηκ	4/5	A			4.36	7.66
MM IIIB-ΥΜ I	<i>Alectoris graeca</i>	Μηρός	3/5	A				
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Alectoris graeca</i>	Ώμοπλάτη	1/5					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Alectoris graeca</i>	Ώμοπλάτη	1/5					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Alectoris graeca</i>	Λαγόνιο	1/5					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Alectoris graeca</i>	Μηρός	1/5					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Alectoris graeca</i>	Ταρσοκνήμηκ	2/5	Δ				
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Alectoris graeca</i>	Ταρσοκνήμηκ	1/5	Δ			4.0	7.3
<b>Υποσύνολο:</b>		<b>9</b>						
MM IB-ΥΜ I	<i>Columba livia</i>	Ώλένη	1/5	A				
MM IB-ΥΜ IA	<i>Columba livia</i>	Ταρσομετατάρσιο	2/5	A				
MM II-ΥΜ IB (με περιορ.διατάραξη)	<i>Columba livia</i>	Κλειδα	2/5					
MM II-ΥΜ IB (με περιορ.διατάραξη)	<i>Columba livia</i>	Ταρσομετατάρσιο,κ	4/5	A				6.68
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Βραχιόνιο,κ	4/5	Δ				
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Ώλένη,α	4/5	A		6.6		
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Κερκίδα,α,κ	2/5	A		6.1		0.83
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Καρπομετακαρπικό,α,κ	4/5	A	31.05	9.1		6.9
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Λαγόνιο	1/5					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Ταρσοκνήμηκ	1/5	Δ				
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	<i>Columba livia</i>	Ταρσομετατάρσιο	2/5					
<b>Υποσύνολο:</b>		<b>11</b>						

**ΠΙΝΑΚΑΣ 15α.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όσα τῶν πτηνῶν *Alectoris graeca* (πετροπέδικα), *Columba livia* (πετροπερίστερο) ἀνά χρονική περίοδο. Δὲν διασώθηκαν ὅσα τῆς κεφαλῆς ἢ τροπίδα, οἱ οὐρίαῖοι σπόνδυλοι καὶ οἱ πλευρές. \*ΠΛ. = Πλάτος, \*ΕΛΑΧ. = Ἐλάχιστο Πλάτος διάφυσης.

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΕΝΔΟΣΚΕΛΕΤΟΣ	ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ	ΠΛΕΥΡΑ	ΜΕΓΙΣΤΟ ΜΗΚΟΣ	ΠΛ. ΑΝΩ ΑΡΘΡΩΣ*	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ		ΦΥΛΟ	ΙΧΝΗ
						ΕΛΑΧ. ΠΛ. ΔΙΑΦΥΣΗΣ*	ΠΛ. ΚΑΙΩ ΑΡΘΡΩΣ*		
MM IA-YM IA	Ταρσοκνήμηκ	2/5	A			5.28	7.20		
MM IB-YM IA	Ώλένηκ	2/5	Δ				8.73		
MM IB-YM IA	Καρπιομετακάρπιοκ	5/5	A	34.63	9.33				
MM IB-YM IA	Λαγόνο	2/5							
MM IB-YM IA	Λαγόνο	1/5							
MM IB-YM IA	Μηρόςκ	4/5	Δ			6.09	14.2		
MM IB-YM IA	Μηρόςκ	3/5	A		15.1				
MM IB-YM IA	Ταρσοκνήμηκ	2/5	Δ			5.59	9.66		
MM IB-YM IA	Ταρσοκνήμηκ	1/5	A						
MM IB-YM IA	Ταρσοκνήμηκ	1/5	A						
MM IB-YM I	Μηρόςκ	2/5	A				14.67		
YM IB	Ταρσοκνήμηκ	2/5	Δ				11.57		
YM IB	Ταρσοκνήμηκ	2/5	Δ			7.1			
MM IB-YM IB	Ταρσοκνήμηκ	2/5	A				11.84		
MM IB-YM IB	Φάλαγγα I	5/5							
MM IB-YM I	Μηρόςκ	2/5	Δ				18.1	Θηλυκό	
MM IB-YM I	Μηρόςκ	1/5	A				14.6	Θηλυκό	
MM IB-YM I	Ταρσομετακάρπιοκ	2/5	Δ					Άρσενικό	
MM IB-YM IB	Ωμοπλάτηκ	1/5	Δ						
MM IB-YM IB	Ωμοπλάτηκ	1/5	Δ						
MM IB-YM IB	Ωμοπλάτη	1/5	A						
MM IB-YM IB	Ωμοπλάτη	1/5	A						
MM IB-YM IB	Κορρακοειδέςκ	2/5	Δ						
MM IB-YM IB	Ώλένηκ	1/5	Δ		9.9				
MM IB-YM IB	Ταρσοκνήμηκ	1/5					11.01		
MM IB-YM IB	Φάλαγγα I	5/5							
MM IB-YM IB	Φάλαγγα II	5/5							
MM IB-YM III	Βραχιόνιοκ	3/5	A			8.03	16.03		
MM IB-YM III	Μηρόςκ	2/5	A				16.34		
MM IB-YM III	Ταρσοκνήμηκ	1/5	Δ		20.3				
MM II-YM I	Κορρακοειδέςκ	3/5	A						καύσης

ΠΙΝΑΚΑΣ 15β. Κόθρηκ. Αγ. Ιερόγγος στο Βουνο. Όστιά του πτηνού *Gallus gallus domesticus* από τις θεωρούμενες αδιαιτάρακτες έπιχώσεις, σύμφωνα με τα ευρήματα της κεραμικής.

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΕΝΔΟΣΚΕΛΕΤΟΣ	ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ	ΠΛΕΥΡΑ	ΜΕΓΙΣΤΟ ΜΗΚΟΣ	ΠΛ. ΑΝΘ. ΑΡΘΡΟΣ*	ΔΙΑΣΤΑΣΙΣ	ΕΛΑΧ. ΠΛ. ΔΙΑΦΥΣΗΣ*	ΠΛ. ΚΑΤΩ ΑΡΘΡΟΣ*	ΦΥΛΟ	ΙΧΝΗ
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (με περιφρ. διατάραξη)	Κορπομετατάρασιο α	2/5	Α		1166					
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι (με περιφρ. διατάραξη)	Βραχιόνιο α, κ	5/5	Δ	75.45	19.4	7.3	15.5			
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Κορακοειδές α	2/5	Α							
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Κορακοειδές κ	2/5	Δ							
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Βραχιόνιο α/κ	4/5	Α	74.0	21.2	0.25				
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Κερκίδα α	1/5	Α		4.04					
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Κερκίδα κ	2/5	Δ					7.03		
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Ωλένη α	3/5	Α		2.38					
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Ωλένη κ	5/5	Δ	77.44	11.04			10.2		από μαχαίρι
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Μηρός α, κ	5/5	Δ	80.03	12.53	7.7		9.77		από μαχαίρι
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Μηρός κ	2/5	Α			7.9		14.8		
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Μηρός α	2/5	Δ		14.3					
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Ταρσοκνήμη κ	3/5	Α			6.1		12.5		
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Ταρσομετατάρασιο κ	1/5	Δ					12.4		
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Ταρσομετατάρασιο κ	3/5	Α			8.50		15.3	Άρσενικό	
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Λαγότιο	1/5								
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Σπόνδυλος	3/5								
Μινωικά-Μεταβουζαντινά	Φάλαγγα	5/5								

**ΠΙΝΑΚΑΣ 15β.** Κύθηρα. Άγ. Ιεώργιος στο Βουνό. Οστά του πτηνού *Gallus gallus domesticus* από τις μινωικές-μεταβουζαντινές επιχώσεις. Δεν διασώθηκαν οστά της κεφαλής, ή τροπίδα, οι ούριαστοι σπόνδυλοι και οι πλευρές. \*Πλ. = Πλάτος, ΕΛΑΧ. = Ελάχιστο

ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΡΑΥΣΜΑΤΩΝ	ΣΩΖΟΜΕΝΟ ΤΜΗΜΑ			ΠΛΕΥΡΑ	ΕΑΑ
		1/5	2/5	5/5	ΑΡ	
ΠΛΕΥΡΑ	1		1			
ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ Ι,α	1			1	1	1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ ΙΙ,α	1			1	1	1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ ΙΙΙ,α	1			1	1	1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ ΙV,α	1			1	1	1
ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ V,α	1			1	1	1
ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι (κάτω άκρο)	1	1				
ΣΥΝΟΛΟ	7	1	1	5	5	1

**ΠΙΝΑΚΑΣ 16.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Όστα Άνθρώπου από τα άνώτερα άνασκαφικά στρώματα.

**ΕΑΑ** = ελάχιστος άριθμός άτόμων.



ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	
		1	2
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	P <sub>2</sub> -P <sub>4</sub>	25.2	
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	d <sub>4</sub>	7.2	6.2

1. Όλοιο μήκος προγομφίων / μήκος γαλακτικού προγομφίου
2. Μέγιστο πλάτο

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	ΩΜΟΠΛΑΤΗ			20.0	20.2	19.3			
				18.2	28.3	18.0	21.8		

3. Ελάχιστο μήκος στον αυχένα
4. Μέγιστο μήκος ώμογλήνης έως και την κορακοειδή απόφυση
5. Μήκος ώμογλήνης
6. Πλάτος ώμογλήνης

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ					32.9			
						29.9			
						27.3			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ					27.6			
						22.4			

5. Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικης επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΚΕΡΚΙΔΑ		34.4						
Μινωικά-Μεταβυζαντινά			30.5						

2. Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικης επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΥΜ ΙΑ (πρωτογ. απόθεση)	ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ					26.7	13.55	12.8	
						27.5			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ					22.8	14.7	10.4	8.4
					19.3	27.1	15.6	18.1	9.1

4. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης
5. Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικης επιφάνειας
6. Έμπροσθοπίθια διάμετρος κάτω άρθρικης επιφάνειας
7. Κάτω μήκος τροχιλίας
8. Έμπροσθοπίθια διάμετρος τροχιλίας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ Ι-ΥΜ Ι	ΚΝΗΜΗ					24.4			
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (πρωτογ. απόθ.)						21.5			
						24.6			
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)					17.7	24.4			

4. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης

5. Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΠΤΕΡΝΑ	52.2	21.6						
Μινωικά-Μεταβυζαντινά		54.2	21.6						

1. Μέγιστο μήκος

2. Μέγιστο πλάτος

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		28.5	26.4	16.4	18.6	20.75			
		27.1	25.5	14.7		17.6			
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	25.6	25.5	15.1	15.1	17.7			
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		27.3	26.2	14.0	15.5	17.1			
		25.0	24.85	14.1	15.1	17.6			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά		29.5	27.7	15.3	11.4	19.9			
		29.2	27.2	15.7	17.8	19.55			

1. Ξωωτερικό μήκος

2. Έσωτερικό μήκος

3. Έμπροσθοπίθιο έξωωτερικό μήκος

4. Έμπροσθοπίθιο έσωτερικό μήκος

5. Μέγιστο πλάτος κάτω τροχιλίας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΦΑΛΛΑΓΑ Ι	30.0	10.6	9.6	10.3				
		42.6	13.1	12.9	12.4				
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		32.0		9.7	11.0				
		33.3		9.1	11.1				
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		44.4	15.75	13.3	15.8				
		36.4	14.5	14.5	14.7				
Μινωικά-Μεταβυζαντινά		34.0	12.5	12.6	12.2				
		38.0	13.0	11.3	12.2				

1. Μέγιστο μήκος

2. Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας

3. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης

4. Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας

**ΠΙΝΑΚΑΣ 17α.** Κύθηρα, Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Διαστάσεις (σε χιλ.) των όστων των Αιγών.

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	
		1	2
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (Άδιατάρακτα)	d <sub>4</sub>	20.2	6.0
		16.0	7.1

1. Μέγιστο μήκος γαλακτικού προγομφίου
2. Μέγιστο πλάτος

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΩΜΟΠΛΑΤΗ			25.5	30.5	29.5	25.4		
				20.3	29.9	21.3	25.6		
				18.3	27.8	18.1	23.1		
Μινωικά-Μεταβυζαντινά				12.7	29.9	20.1	24.1		

3. Ελάχιστο μήκος στον αυχένα
4. Μέγιστο μήκος ώμογλήνης έως και την κορακοειδή απόφυση
5. Μήκος ώμογλήνης
6. Πλάτος ώμογλήνης

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Μ ΜΙΒ-ΙΙΙ Β (πρωτογ. απόθεση)	ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ					29.5			
						30.3			
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)							25.3		
							29.7		
							26.8		
ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι (μὲ διατάραξη)						29.3			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά					26.3				
					26.5	27.1			

5. Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικης επιφάνειας
6. Ἐμπροσθοπίθια διάμετρος κάτω άρθρικης επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΚΕΡΚΙΔΑ				23.3				
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)			29.3						
Μινωικά-Μεταβυζαντινά				11.3	28.1	18.7			

2. Μέγιστο πλάτος ἄνω άρθρικης επιφάνειας
3. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης
4. Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικης επιφάνειας
5. Ἐμπροσθοπίθια διάμετρος κάτω άρθρικης επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)	ΜΕΤΑΚΑΡΠΙΟ				14.9	25.0			
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)						24.4	15.2	15.0	10.8
ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)			20.9						
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ (περιορ. διατάραξη)			19.8						
ΥΜ Ι (Περιορ. διατάραξη)						21.5	14.0	9.9	10.1
			21.8	16.7					

- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Εμπροσθοπίθια διάμετρος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Ελάχιστο πλάτος διάφυσης
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας
- Εμπροσθοπίθια διάμετρος κάτω άρθρικής επιφάνειας
- Κάτω μήκος τροχιλίας
- Εμπροσθοπίθια διάμετρος τροχιλίας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	ΑΝΩΝΥΜΟ			23.7					

- Μήκος άρθρικής κοτύλης

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)	ΜΗΡΙΑΙΟ		40.4						

- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ								
		1	2	3	4	5	6	7	8	
ΥΜ ΙΑ (πρωτογ. απόθεση)	ΚΝΗΜΗ					20.3				
ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ (με διατάραξη)						25.7				
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ (με διατάραξη)						22.2	17.3			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά							24.4			
							24.3	17.1		
							24.0			
						14.8	26.6			

- Ελάχιστο πλάτος διάφυσης
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας
- Εμπροσθοπίθια διάμετρος κάτω άρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)	ΑΣΤΡΑΓΑΛΟΣ	27.0	25.4	15.7	14.2	18.05			
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)		25.0	23.4	14.85	13.0	14.0			
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)		28.7	26.6	15.1	16.0	18.5			
		27.5	26.0	15.6	15.1	12.6			
ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ Ι (με διατάραξη)		26.6	25.1	14.3	14.4	16.9			
		29.9	27.7	16.2	12.0	20.0			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά		26.3	25.9	16.65	14.3	16.75			
		31.9	29.0	16.4	18.6	20.75			
		26.8	25.0	13.8	12.5	17.8			
		24.9	24.7	14.7	14.8	15.6			

- Εξωτερικό μήκος
- Εσωτερικό μήκος
- Εμπροσθοπίθιο έξωτερικό μήκος
- Εμπροσθοπίθιο εσωτερικό μήκος
- Μέγιστο πλάτος κάτω τροχιλίας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΜΕΤΑΤΑΡΣΙΟ		19.6						
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		121.75	19.8	18.3	13.2	24.0	13.1	11.0	15.7
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (πρωτογ. απόθεση)			18.4	12.4					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά		124.3	18.0	18.3	9.2	22.0	11.8	9.8	14.4

- Μέγιστο μήκος
- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Έμπροσθοπίσθια διάμετρος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Ελάχιστο πλάτος διάφυσης
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας
- Έμπροσθοπίσθια διάμετρος κάτω άρθρικής επιφάνειας
- Κάτω μήκος τροχιλίας
- Έμπροσθοπίσθια διάμετρος τροχιλίας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΥΜ ΙΑ (πρωτογ. απόθεση)	ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	30.5	10.0	8.1	9.4				
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		34.1	11.0	9.1	10.8				
		34.4		8.6	10.2				
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)		30.2	11.2	10.4	10.3				
		36.3	12.0	10.2	10.7				
		33.0	11.1	9.1	9.0				
ΜΜ Ι-ΥΜ Ι (μὲ διατάραξη)		35.2	11.9	9.2	11.4				
ΜΜ Ι-ΥΜ ΙΒ (μὲ διατάραξη)		31.3	11.1	9.6	10.7				
Μινωικά-Μεταβυζαντινά		30.9	11.0	9.4	10.2				
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ (μὲ διατάραξη)		ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙ	19.3	10.2	9.3	8.2			

- Μέγιστο μήκος
- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Ελάχιστο πλάτος διάφυσης
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙΙ	25.9	20.6	5.4					

- Μέγιστο μήκος
- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Ελάχιστο πλάτος διάφυσης

**ΠΙΝΑΚΑΣ 17β.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Διαστάσεις τῶν ὀστέων τῶν Προβάτων.

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ			
		1			
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)	Μ <sub>3</sub>	31.7			

Μέγιστο μήκος τρίτου γομφίου

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Μινωικά-Μεταβυζαντινά	ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ					38.9			

5. Μέγιστο πλάτος κάτω αρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (πρωτογ. απόθεση)	ΚΝΗΜΗ				16.2	25.6			

4. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης

5. Μέγιστο πλάτος κάτω αρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)	ΦΑΛΛΑΓΓΑ Ι	37.3	16.7	13.6	16.5				
		34.0	17.2	13.55	15.2				
ΜΜ ΙΙ (αδιατάρακτα)		35.2		13.95	14.4				

1. Μέγιστο μήκος

2. Μέγιστο πλάτος άνω αρθρικής επιφάνειας

3. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης

4. Μέγιστο πλάτος κάτω αρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (αδιατάρακτα)	ΦΑΛΛΑΓΓΑ ΙΙ	21.3	11.3	7.4	7.7				
ΜΜ Ι-ΥΜ Ι (μὲ διατάραξη)		24.4	11.6		14.0				
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ (μὲ διατάραξη)		21.2	11.5	14.1	16.2				

1. Μέγιστο μήκος

2. Μέγιστο πλάτος άνω αρθρικής επιφάνειας

3. Ελάχιστο πλάτος διάφυσης

4. Μέγιστο πλάτος κάτω αρθρικής επιφάνειας

**ΠΙΝΑΚΑΣ 17γ.** Κύθηρα: Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Διαστάσεις (σὲ χιλ.) τῶν ὀστέων τῶν Χοίρων.



ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (πρωτογ. απόθεση)	Μ <sup>1</sup> -Μ <sup>3</sup>	16.9

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΩΜΟΠΛΑΤΗ			8.5	12.6	10.1			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά				7.2	11.1	11.3			

3. Ελάχιστο μήκος στὸν αὐχένα
4. Μέγιστο μήκος ὠμογλήνης ἕως καὶ τὴν κορακοειδὴ ἀπόφυση
5. Μήκος ὠμογλήνης

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΒΡΑΧΙΟΝΙΟ					10.1			
ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)						11.05			
ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ (περιορ. διατάραξη)						11.4			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά			14.9						
							10.5		
							11.2		
						10.9			

2. Μέγιστο πλάτος ἄνω ἀρθρικής ἐπιφάνειας
5. Μέγιστο πλάτος κάτω ἀρθρικής ἐπιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΚΕΡΚΙΔΑ					14.5			
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)						7.1			
ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)						7.4			
ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΒ (περιορ. διατάραξη)			8.8						

2. Μέγιστο πλάτος ἄνω ἀρθρικής ἐπιφάνειας
5. Ἐμπροσθοπίσθια διάμετρος κάτω ἀρθρικής ἐπιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΑΝΩΝΥΜΟ			12.5					
ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι (περιορ. διατάραξη)				12.2					
Μινωικά-Μεταβυζαντινά					12.1				
					11.4				

3. Μήκος ἀρθρικής κοτύλης

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΥΜ ΙΑ (άδιατάρακτα)	ΚΝΗΜΗ					12.6			
Μινωικά-Μεταβυζαντινά			11.9						
						17.2			
			12.5						

- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΠΤΕΡΝΑ	28.2	10.0						

- Μέγιστο μήκος
- Μέγιστο πλάτος

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΦΑΛΛΑΓΤΑ Ι	22.3	5.0	3.9	4.9				
ΜΜ ΙΒ-II (περιορ. διατάραξη)		21.8	5.7	3.55	4.4				

- Μέγιστο μήκος
- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Έλάχιστο πλάτος διάφυσης
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΑΝΑΤΟΜΙΚΟ ΤΜΗΜΑ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ							
		1	2	3	4	5	6	7	8
ΜΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ (άδιατάρακτα)	ΦΑΛΛΑΓΤΑ ΙΙ	17.3	7.15	4.9	6.7				

- Μέγιστο μήκος
- Μέγιστο πλάτος άνω άρθρικής επιφάνειας
- Έλάχιστο πλάτος διάφυσης
- Μέγιστο πλάτος κάτω άρθρικής επιφάνειας

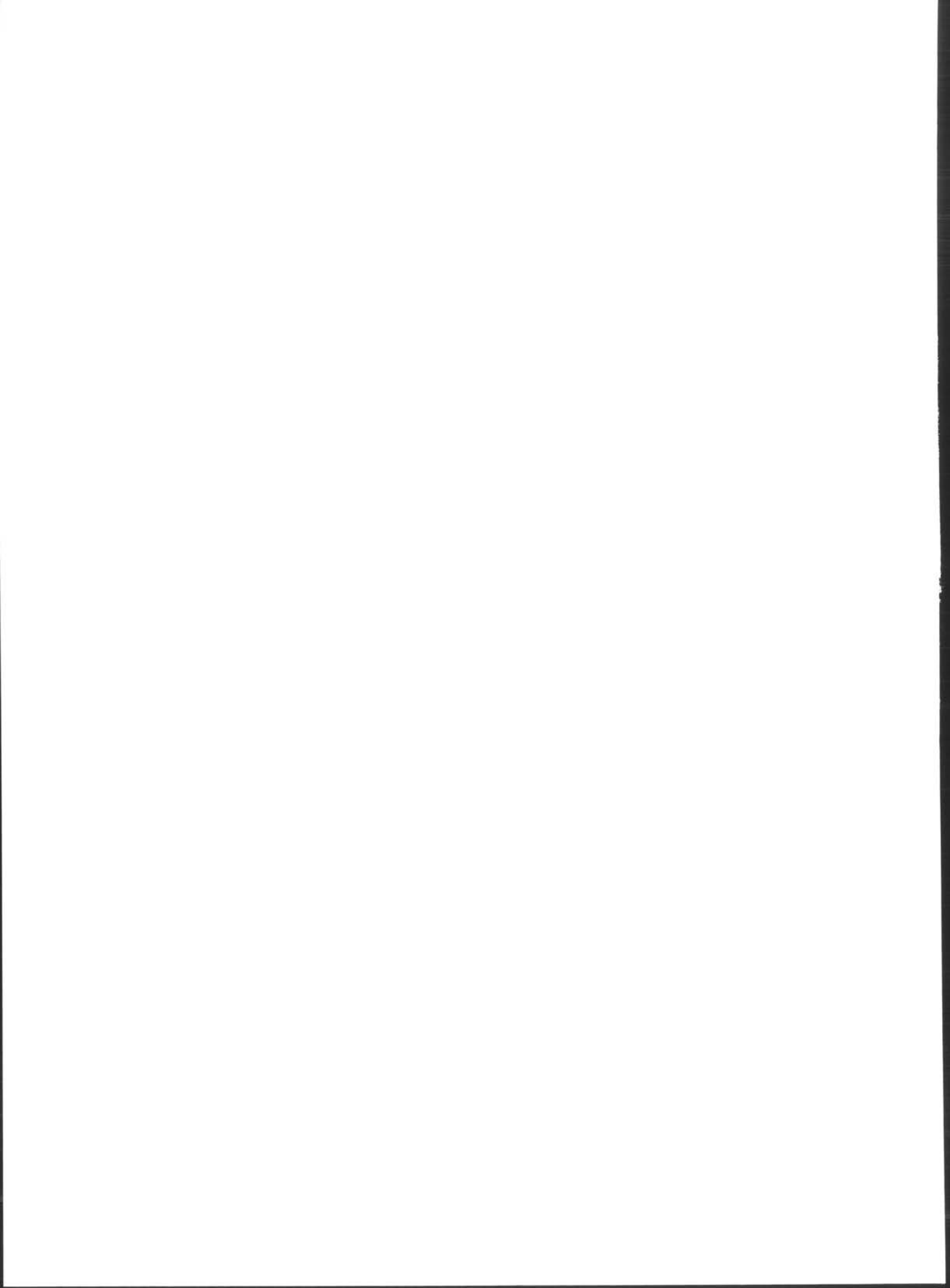
**ΠΙΝΑΚΑΣ 176.** Κύθηρα. Άγ. Γεώργιος στο Βουνό. Διαστάσεις (σε χιλ.) των ζώων της οικογένειας των Λεποριδών.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

- Πίν. 1α.** Στρώσεις με αποκλειστικά μινωική κεραμική και πρωτογενείς αποθέσεις. Κατανομή του όστεολογικού υλικού με βάση τη χρονική αλληλουχία που προτείνεται από την κεραμική.
- Πίν. 1β.** Κατανομή του όστεολογικού υλικού στις αποθέσεις με περιορισμένη διατάραξη και τις αποθέσεις με σημαντικό ποσοστό μεταγενέστερης κεραμικής.
- Πίν. 2α.** Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων οστών ανά ταξινομική βαθμίδα (είδος/οικογένεια ή όμοταξία ζώων) και ανά χρονική περίοδο σε αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, αποθέσεις.
- Πίν. 2β.** Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων οστών ανά ταξινομική βαθμίδα (είδος/οικογένεια ή όμοταξία ζώων) και ανά χρονική περίοδο σε αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, αποθέσεις.
- Πίν. 2γ.** Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων οστών ανά ταξινομική βαθμίδα ζώου και χρονική περίοδο σε αποθέσεις με περιορισμένη διατάραξη.
- Πίν. 2δ.** Κατανομή και συχνότητα των προσδιορισθέντων οστών ανά ταξινομική βαθμίδα ζώου και χρονική περίοδο σε αποθέσεις με σημαντικό ποσοστό μεταγενέστερης κεραμικής.
- Πίν. 3α.** Όστα Αίγας κατά την YM IA περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 3β.** Όστα Προβάτου κατά την YM IA περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 3γ.** Όστα Καπρινών κατά την YM IA περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 3δ.** Όστα Βοοειδών κατά την YM IA περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 3ε.** Όστα Χοίρου κατά την YM IA περίοδο (από αδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 3στ.** Όστα Λεποριδών κατά την YM IA περίοδο (από αδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 4α.** Όστα Αίγας κατά την YM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 4β.** Όστα Καπρινών κατά την YM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 4γ.** Όστα Λεποριδών κατά την YM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 5α.** Όστα Αίγας κατά την MM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 5β.** Όστα Προβάτου κατά την MM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 5γ.** Όστα Καπρινών κατά την MM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 5δ.** Όστα Βοοειδών κατά την MM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 5ε.** Όστα Χοίρου κατά την MM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 5στ.** Όστα Λεποριδών κατά την MM IA-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 6α.** Όστα Αίγας κατά την MM IB-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 6β.** Όστα Προβάτου κατά την MM IB-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 6γ.** Όστα Καπρινών κατά την MM IB-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 6δ.** Όστα Βοοειδών κατά την MM IB-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 6ε.** Όστα Χοίρου κατά την MM IB-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 6στ.** Όστα Λεποριδών κατά την MM IB-YM IB περίοδο (από αδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).

- Πίν. 7α.** Όστα Αίγας κατά την MM II-YM IIIB περίοδο (άπο άδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 7β.** Όστα Προβάτου κατά την MM II-YM IIIB περίοδο (άπο άδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 7γ.** Όστα Καπρινών κατά την MM II-YM IIIB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 7δ.** Όστα Βοοειδών κατά την MM II-YM IIIB περίοδο (άπο άδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 7ε.** Όστα Χοίρου κατά την MM II-YM IIIB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 7στ.** Όστα Λεποριδών κατά την MM II-YM IIIB περίοδο (άπο άδιατάρακτη, κατά τεκμήριο, στρώση).
- Πίν. 8α.** Όστα Αίγας κατά την MMIII-YM IB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 8β.** Όστα Προβάτου κατά την MM III-YM IB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 8γ.** Όστα Καπρινών κατά την MM III-YM IB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 8δ.** Όστα Βοοειδών κατά την MM III-YM IB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 8ε.** Όστα Χοίρου κατά την MM III-YM IB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 8στ.** Όστα Λεποριδών κατά την MM III-YM IB περίοδο (άπο άδιατάρακτες, κατά τεκμήριο, στρώσεις).
- Πίν. 9α.** Όστα Αίγας κατά τις περιόδους MM IA-YM IB, MM IB-IIIIB, MM IB-YM IB, MM IB-YM III, YM IA (άπο, κατά τεκμήριο, άδιατάρακτες έπιχώσεις).
- Πίν. 9β.** Όστα Προβάτου κατά τις περιόδους MM IA-YM IB, MM IB-IIIIB, MM IB-YM IB, MM IB-YM III, YM IA (άπο, κατά τεκμήριο, άδιατάρακτες έπιχώσεις).
- Πίν. 9γ.** Όστα Καπρινών κατά τις περιόδους MM IA-YM IB, MM IB-YM IB, MM IB-IIIIB, MM IB-YM IA (άπο, κατά τεκμήριο, άδιατάρακτες έπιχώσεις).
- Πίν. 9δ.** Όστα Καπρινών κατά τις περιόδους MM II-YM IB, MM III-YM IB, YM IA (άπο, κατά τεκμήριο, άδιατάρακτες έπιχώσεις).
- Πίν. 9ε.** Όστα Χοίρων, Βοοειδών και Λεποριδών κατά τις περιόδους MM IA-YM IB, MM IB-YM IB, MM IB-YM III, MM III-YM IB (άπο, κατά τεκμήριο, άδιατάρακτες έπιχώσεις).
- Πίν. 10α.** Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα Αίγας.
- Πίν. 10β.** Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα Προβάτου.
- Πίν. 10γ.** Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα ζώων της ύποοικογένειας των Καπρινών.
- Πίν. 10δ.** Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα ζώων της οικογένειας των Βοοειδών.
- Πίν. 10ε.** Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα Χοίρου.
- Πίν. 10στ.** Στρώσεις με μινωική κεραμική και περιορισμένη διατάραξη. Όστα ζώων της οικογένειας των Λεποριδών.
- Πίν. 11.** Στρώσεις με μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα της ύποοικογένειας των Καπρινών.
- Πίν. 12α.** Άνασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα Αίγας.
- Πίν. 12β.** Άνασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα Προβάτου.
- Πίν. 12γ.** Άνασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα ζώων της ύποοικογένειας των Καπρινών.
- Πίν. 12δ.** Άνασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα ζώων της οικογένειας των Βοοειδών.
- Πίν. 12ε.** Άνασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα Χοίρου.
- Πίν. 12στ.** Άνασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική. Όστα ζώων της οικογένειας των Λεποριδών.

- Πίν. 13α.** Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου της Αίγας με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των MM IB-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ III, ΥΜ IA περιόδων.
- Πίν. 13β.** Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου του Προβάτου με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των MM IA-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ IB, MM IB-III B, MM III-ΥΜ IB, ΥΜ IA περιόδων.
- Πίν. 13γ.** Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου των Καπρινών με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των MM IA-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ IB, MM IB-III B, MM IB-ΥΜ III, MM II-ΥΜ IB, MM III-ΥΜ IB, ΥΜ IA περιόδων.
- Πίν. 13δ.** Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου του Χοίρου με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των MM IA-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ IB, MM III-ΥΜ IB περιόδων.
- Πίν. 13ε.** Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου των Καπρινών, των Βοοειδών και των Σειδών με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Αποθέσεις των MM IA-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ IB, MM II-ΥΜ III B, MM III-ΥΜ IB, ΥΜ IA και ΥΜ IA-ΥΜ IB περιόδων.
- Πίν. 13στ.** Εκτίμηση της ηλικίας θανάτου των Καπρινών, των Βοοειδών και των Σειδών με βάση τον χρόνο συνοστέωσης των επιφύσεων του μετακρανιακού ύλικου, σύμφωνα με το Barone 1987. Ανασκαφικά σύνολα με μινωική-μεταβυζαντινή κεραμική.
- Πίν. 14α.** Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών κατά τις πολιτισμικές φάσεις MM IA-ΥΜ IB, MM IB-ΥΜ IB, MM IB- III B, MM II-ΥΜ IB (από κατά τεκμήριο πρωτογενείς αποθέσεις).
- Πίν. 14β.** Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών και των Βοοειδών κατά την MM IA-ΥΜ IB πολιτισμική φάση (από κατά τεκμήριο αδιατάρακτες στρώσεις).
- Πίν. 14γ.** Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών και των Βοοειδών κατά τις MM IB-ΥΜ IB και MM II-ΥΜ III B πολιτισμικές φάσεις (από κατά τεκμήριο αδιατάρακτες στρώσεις).
- Πίν. 14δ.** Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών, των Βοοειδών και των Σειδών κατά την MM III-ΥΜ IB πολιτισμική φάση (από κατά τεκμήριο αδιατάρακτες στρώσεις).
- Πίν. 14ε.** Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών κατά την ΥΜ IA πολιτισμική φάση (από κατά τεκμήριο αδιατάρακτες στρώσεις).
- Πίν. 14στ.** Ανασκαφικά σύνολα με μινωική και μεταβυζαντινή κεραμική. Εκτίμηση της ηλικίας σφαγιασμού των Καπρινών και των Βοοειδών.
- Πίν. 15α.** Όστα των πτηνών *Alectoris graeca* (πετροπέρδικα), *Columba livia* (πετροπερίστερο) ανά χρονολογική περίοδο.
- Πίν. 15β.** Όστα του πτηνού *Gallus gallus domesticus* από τις θεωρούμενες αδιατάρακτες επιχώσεις, σύμφωνα με τα εύρηματα της κεραμικής.
- Πίν. 15γ.** Όστα του πτηνού *Gallus gallus domesticus* από τις μινωικές-μεταβυζαντινές επιχώσεις.
- Πίν. 16.** Όστα Άνθρώπου από τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα.
- Πίν. 17α.** Διαστάσεις (σε χιλ.) των οστών της Αίγας.
- Πίν. 17β.** Διαστάσεις (σε χιλ.) των οστών του Προβάτου
- Πίν. 17γ.** Διαστάσεις (σε χιλ.) των οστών του Χοίρου.
- Πίν. 17δ.** Διαστάσεις (σε χιλ.) των οστών του Λεποριδών.







ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ  
ΚΥΘΗΡΑ

ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ  
ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ

ΤΟΜΟΣ 3

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

ΑΡΙΘ. 282 ΤΗΣ « ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ»

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2013

ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.»

ΜΕ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΤΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ



ISSN 1105-7785  
ISBN 978-960-8145-84-9  
978-960-8145-92-4  
978-960-8145-99-3